CENTAR ZA KOMPARATIVNOHISTORIJSKE
I INTERKULTURNE STUDIJE

ZAGREB 1924. – 1930. I 1945. – 1967.
DRUŠTVO, KULTURA, SVAKODNEVICA

Zbornik radova s Desničinih susreta 2018.

Uredio
DRAGO ROKSANDIĆ

ZAGREB 1924. – 1930. I 1945. – 1967.
DRUŠTVO, KULTURA, SVAKODNEVICA
Znanstveni skup s međunarodnim sudjelovanjem Desničini susreti 2018.

Biblioteka DESNIČINI SUSRETI
sv. 17

Nakladnik
FF press
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Centar za komparativnohistorijske i interkulturne studije

Za nakladnike
prof. dr. sc. Vesna Vlahović-Štetić

Urednik
prof. dr. sc. u m. Drago Roksandić

Recenzenti
prof. dr. sc. Dragan Damjanović
prof. dr. sc. Vladimir Gvozden

Skup pripremili:

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Centar za komparativnohistorijske i interkulturne studije

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za kroatistiku

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za povijest

Zavod za hrvatsku povijest, Centar za povijest Zagreba

Hrvatsko društvo pisaca u Zagrebu

Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“ u Zagrebu

Tiskanje ove knjige omogućeno je sredstvima
Ministarstva znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske i
Gradskog ureda za kulturu Grada Zagreba.

Fotografija na naslovnici
Vladan Desnica (iz fotodokumentacije dr. sc. Uroša Desnice)

Copyright © 2019., Filozofski fakultet, FF press, Zagreb
ISBN 978-953-175-794-2

ZAGREB 1924. – 1930. I 1945. – 1967. DRUŠTVO, KULTURA, SVAKODNEVICA

Znanstveni skup s međunarodnim sudjelovanjem Desničini susreti 2018.

Uredio
Drago Roksandić

FF press
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Zagreb 2019.

Sadržaj

Drago Roksandić
Desničin Zagreb: uvodne napomene 7

Ivo Goldstein
Modernitet u Zagrebu poslije Prvog i Drugog svjetskoga rata 11

Bojan Đorđević
„Zagreb nam nikad nije bio bliži“: slika Zagreba u beogradskoj štampi i javnosti (1919. – 1929.) 25

Nikolina Šimetin Šegvić
Imaginarni grad: između planova, ostvarenja i očekivanja. Primjer Zakladnog bloka u Zagrebu 43

Gordana Krivokapić Jović
„Zagrebačke teme“ u formativnom periodu Srpskog književnog glasnika *(1920. – 1921.)* 67

Ivana Šubic Kovačević i Damir Agičić
Jaroslav Šidak u glazbenom životu međuratnog Zagreba 79

Vinko Drača
Psihijatrija u Zagrebu 1936. – 1953. 95

Vladan Bajčeta
Kratke novele – nedovršena III. knjiga novela *Vladana Desnice i drugi novelistički tekstovi iz piščeve ostavštine* 109

Andrea Milanko
Jeza u zbilji, karneval u tekstu: Novak, Barac i Bahtin 127

Krešimir Mićanović
„Jedan narodni jezik i jedan jedinstven književni jezik“. Anketa Letopisa matice srpske *i sastanak u Novom Sadu* 141

Petar Prelog
Miroslav Krleža, Ljubo Babić i Krsto Hegedušić: nekoliko aspekata zagrebačke umjetničke pozornice dvadesetih godina 165

Andreja Der-Hazarijan Vukić
Međunarodne umjetničke izložbe u Zagrebu 1924. – 1930. 177

Ljerka Dulibić i Iva Pasini Tržec
Transferi umjetnina i vlasništva umjetničkih zbirki u Zagrebu prije, tijekom i nakon Drugog svjetskog rata 195

Patricia Počanić
Kulturna politika i umjetnička djela za interijere javnih institucija u Zagrebu 1950-ih i 1960-ih godina 209

Ida Ograjšek Gorenjak
Ženska strana Zagrebačkog sveučilišta u međuraću 235

Magdalena Najbar-Agičić
Zagrebački studenti u prvom desetljeću nakon Drugoga svjetskog rata 267

Dragomir Bondžić
Zagreb kao visokoškolski centar u hrvatskim, jugoslovenskim i međunarodnim okvirima 1945. – 1967. 283

Drago Roksandić
„Stanje na Sveučilištu". Politbiro CK KPH/KPJ o Sveučilištu u Zagrebu, 1945. – 1954. 295

Andrea Buzov
Od korzeta do hlača: moda u Zagrebu u razdoblju međuraća 307

Barbara Riman
„Pridne slovenske služkinje" – povijest slovenskih radnica u Zagrebu između dvaju svjetskih ratova 321

Snježana Banović
Kazalište i grad – prilozi za povijest Zagreba kroz razvoj njegova kazališta nakon II. svjetskog rata (1945. – 1950.) 335

Sanja Roić
Vladan Desnica i talijanska kultura u Zagrebu 1945. – 1967. 351

Maja Đurinović
Počeci suvremene plesne scene u Zagrebu 1924. – 1930. i 1945. – 1967. 363

Mihaela Marić
Zagreb na filmovima Televizije Zagreb 1956. – 1967.: promocija, reprezentacija i urbanizacija grada 375

Dževad Karahasan
Boravak u ogledalu 393

Autori članaka 407
Recenzenti članaka 409
Imensko kazalo 411

DESNIČIN ZAGREB: UVODNE NAPOMENE

Drago Roksandić

Znanstveni skupovi *Desničini susreti 2018.: Zagreb 1924. – 1930. i 1945. – 1967.: društvo, kultura, svakodnevica* te *Desničini susreti 2019.: Vladan Desnica i Zagreb, 1924. – 1930. i 1945. – 1967.* istražuju Zagreb u vremenima kada je Vladan Desnica u njemu živio te se ljudski i intelektualno formirao u svojim mladim, odnosno umjetnički stvarao i djelovao u svojim zrelim godinama, sve do smrti u 62. godini života. U obama slučajevima riječ je o Zagrebu, hrvatskome glavnom gradu u dvama poraćima i u dvjema bitno različitim jugoslavenskim državama. Riječ je o Zagrebu koji i u jednim i u drugim godinama proživljava izazove dvaju različitih moderniteta, dvaju različitih odnosa prema tradiciji i dviju različitih logika urbanih imaginacija. *Desničini susreti 2014.* i *Desničini susreti 2015.* propitivali su razne vidove međuodnosa Splita i Vladana Desnice, odnosno Vladana Desnice i Splita. Dva voluminozna zbornika svjedočanstvo su o tome što se sve i kako može problematizirati polazeći od problematika (konkretnoga) grada i (konkretnoga) pisca, odnosno (konkretnoga) pisca i (konkretnoga) grada. Stečeno iskustvo omogućilo je suočavanje s još većim, zagrebačkim izazovom u Desničinu slučaju. Nakon 1941. – 1945. godine Desnica više nije živio u Splitu. Ostao je za njega na različite načine vezan, vjerojatno mnogo dublje nego što se to od 1945. do 1967. može razumjeti. Međutim, u Zagrebu je živio u svojim studentskim i, ponovno, u svojim najzrelijim godinama pa su problematike odnosa grada i umjetnika te umjetnika i grada mnogo složenije i intelektualno zahtjevnije.

Iako, otvoreno rečeno, nismo uspjeli ući u probleme intraurbane komparatistike, tj. u probleme povijesti dviju distinktivnih modernizacija Zagreba, uspjeli smo nizom priloga osigurati dijakronijske interpretacije, odnosno preglede promjena u Gradu koji su slijedili intencije iz ključnog stava pozivnog pisma za *Desničine susrete 2018.*: „Pored urbane demografije i ekonomike do socijalne, kulturne, ali i političke dinamizacije, vrlo često konfliktne naravi, Zagreb je bio epicentar kreativnog otvaranja prema brojnim onovremenim receptivno-umjetničkim iskustvima i praksama. Istražujući fenomene i procese zagrebačke društvene, kulturne i intelektualne povijesti navedenog razdoblja, namjera je otvoriti dijalški prostor za njezino komparatističko propitivanje, tj. utvrđivanje sličnosti i razlika, kontinuiteta i diskontinuiteta.“ Takav je Zagreb zasigurno bio vrlo poticajan izazov kako za mladoga tako i za zrelog Desnicu pa je u takvu gradu i mogao tražiti, provjeravati i ostvarivati svoje kreativne potencijale, što je tema *Desničinih susreta 2019.*

Ovom prilikom nećemo ulaziti u uobičajenu detaljniju problematizaciju uvrštenih priloga. Učinili su to recenzenti, točnije rečeno, četveročlani recenzentski tim (prof. dr. sc. Igor Borozan /Beograd/, prof. dr. sc. Bojan Đorđević /Beograd/, prof. dr. sc. u m. Dušan Marinković /Zagreb/ i dr. sc. Petar Prelog /Zagreb/). Svaki prilog ocijenila su dvojica recenzenata. Zbornik kao cjelinu također su ocijenila dvojica recenzenata (prof. dr. sc. Dragan Damjanović /Zagreb/ i doc. dr. sc. Vladimir Gvozden /Novi Sad/). Redovito sadržajne recenzije i

ovaj su put dodatno obogatile dijaloško iskustvo *Desničinih susreta*, otkrivajući vrijednosti priloga, ali i ukazujući na pitanja koja iziskuju daljnja istraživanja. Sažetke članaka prevela je na engleski jezik profesorica Marija Marčetić.

Cijeli je rukopis lektorirala, konsekventno primjenjujući ista pravopisna načela – osim u slučajevima prilogâ autorâ koji nisu iz Hrvatske – dr. sc. Samanta Paronić. Jednoobrazno je sredila, kada je to bilo potrebno, sve bilješke te popise izvora i literature. Kolegica Paronić napravila je korekturu prijeloma te „Imensko kazalo". Kolegica Mihaela Marić pomogla je bibliografski kompletirati stanovit broj bilježaka u skladu s tradicionalno ustaljenim „Uputama za pisanje priloga" u zbornicima Biblioteke Desničini susreti.

Na kraju, možemo sa zadovoljstvom reći da je i ovaj zbornik, kao i brojni prethodni, realiziran u odličnoj suradnji s FF pressom Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, odnosno s kolegama – urednikom Borisom Buijem i Markom Marakovićem, koji je obavio najveći dio poslova u vezi s pripremom rukopisa za tisak.

U impresumu navedene su ustanove koje su omogućile tiskanje ovog zbornika.

Svima spomenutima *Desničini susreti* duguju veliku zahvalnost. Osjećam zadovoljstvo što to mogu napisati kao urednik ovog sveska Biblioteke Desničini susreti.

Zagreb, 16. listopada 2019.

VLADAN DESNICA

OLUPINE NA SUNCU

Desničini 2018. susreti

Zagreb 14. – 16. rujna. 2018.

Zagreb 1924.–1930. i 1945.–1967.

društvo, kultura, svakodnevica

SUDJELUJU:

Damir Agičić (Zagreb) , **Vladan Bajčeta** (Beograd), **Snježana Banović** (Zagreb), **Dragomir Bondžić** (Beograd), **Tomislav Brandolica** (Zagreb), **Domagoj Brozović** (Zagreb), **Andrea Buzov** (Graz), **Ivana Cvijović Javorina** (Zagreb), **Andreja Der-Hazarijan Vukić** (Zagreb), **Vinko Drača** (Zagreb), **Ljerka Dulibić** (Zagreb), **Bojan Đorđević** (Beograd), **Maja Đurinović** (Osijek), **Ivo Goldstein** (Zagreb), **Hrvoje Gržina** (Zagreb), **Goran Hutinec** (Zagreb), **Vedran Ivanković** (Zagreb), **Zvonko Kovač** (Zagreb), **Gordana Krivokapić Jović** (Beograd), **Marko Lovrić** (Zagreb), **Lovorka Magaš Bilandžić** (Zagreb), **Mihaela Marić** (Zagreb), **Dušan Marinković** (Zagreb), **Krešimir Mićanović** (Zagreb), **Andrea Milanko** (Zagreb), **Magdalena Najbar-Agičić** (Zagreb), **Ida Ograjšek Gorenjak** (Zagreb), **Patricia Počanić** (Zagreb), **Petar Prelog** (Zagreb), **Iva Pasini Tržec** (Zagreb), **Monica Priante** (Zagreb), **Barbara Riman** (Ljubljana), **Sanja Roić** (Zagreb), **Drago Roksandić** (Zagreb), **Sanja Šakić** (Zagreb), **Filip Šimetin Šegvić** (Zagreb), **Nikolina Šimetin Šegvić** (Zagreb), **Ivana Šubic Kovačević** (Zagreb), **Ivica Šute** (Zagreb).

Petak, 14. rujna 2018.
→ 9:00 – 13:10
Hrvatsko društvo pisaca, Basaričekova 24
→ 16:20 – 17:40
Središnja biblioteka Srba u Hrvatskoj, Preradovićeva 18/1
→ 18:30 – 19:00
Knjižnica i čitaonica Bogdana Ogrizovića, Preradovićeva 5
→ 19:00 – 20:30
Knjižnica i čitaonica Bogdana Ogrizovića, Preradovićeva 5
Predstavljanje 16. sveska Biblioteke Desničini susreti
Smrt u opusu Vladana Desnice i europskoj kulturi – poetički, povijesni i filozofski aspekti (ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina), Zagreb 2018.
Drago Roksandić, Iluzije slobode. Ogledi o Vladanu Desnici, Zagreb 2018.

Subota, 15. rujna 2018.
→ 10:00 – 13:00 i 15:00 – 17:00
Vijećnica Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Ivana Lučića 3
Muzej za umjetnost i obrt
Posjet izložbi Šezdesete u Hrvatskoj – mit i stvarnost

Nedjelja, 16. rujna 2018.
→ 10:00 – 13:40 i 15:00 – 17:40
Vijećnica Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Ivana Lučića 3

DESNIČINE SUSRETE 2018. FINANCIRAJU I MATERIJALNO POMAŽU: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske • Ministarstvo znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske • Ured za nacionalne manjine Vlade Republike Hrvatske • Srpsko kulturno društvo "Prosvjeta" • Savjet za nacionalne manjine Republike Hrvatske • Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu • Zavod za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu • Odsjek za kroatistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu • Hrvatsko društvo pisaca, Zagreb • Knjižnica i čitaonica Bogdana Ogrizović, Zagreb • Društvo za obnovu i revitalizaciju Kule Stojana Jankovića – Mostovi, Zagreb

INTEGRALNA VERZIJA PROGRAMA:
http://ckhis.ffzg.unizg.hr/hr/istrazivanja/programi/program-drustveno-humanistickih-i-kulturoloskih-istrazivanja-desnicini-susreti/

V. DESNICA

ZIMSKO LJETOVANJE

"Često mi pada na um Michelangelova riječ iz jednog pisma Vasariju: 'Non nasce in me pensier che non vi sia dentro scolpita la Morte.' I riječ onog drugog velikog ludog starca: 'Kad je čovjek jednom naučio da misli, ma o čemu mislio, on u stvari uvijek misli na svoju vlastitu smrt.' Svi su filozofi bili takvi! I svi veliki pjesnici, nađodao bih. Smrt je u suštini jedina tema pjesnika. A što im drugo i preostaje, kad već ne mogu biti vječiti ljetopisci života, nego da budu neumorni žreci Smrti?"
(Vladan Desnica, *Proljeća Ivana Galeba*, 2005.)

Vladan Desnica
(Zadar, 17. rujna 1905. – Zagreb, 4. ožujka 1967.)

7/1/49

Sl. 1. Desničini susreti 2018.

1.
MODERNITET U ZAGREBU POSLIJE PRVOG I DRUGOG SVJETSKOGA RATA

Ivo Goldstein

UDK: 308(497.5 Zagreb)"19"
Pregledni rad

Sažetak: Modernitet u kontekstu ovoga članka predstavlja ukupnost onoga što čini moderan život – način modernog života i pogledi na svijet, osobito usmjerenost na težnju za napretkom i usavršavanjem kvalitete života. U povijesti Zagreba 20. stoljeće je posve specifično, radikalno drugačije od prethodnih stoljeća – između ostaloga zato što je Zagreb u tih 100 godina narastao za desetak puta, postao je političko, društveno, kulturno i industrijsko središte, odnosno velegrad. U tom smislu posve je logično da je i poslije Prvog i poslije Drugog svjetskoga rata u Zagrebu bio prisutan modernitet. Neposredno poraće u Zagrebu Prvog i Drugog svjetskoga rata, dakle prvih desetak godina (do 1928. i do 1955.), bilo je u nekim aspektima usporedivo i slično. Olakšanje nakon ratnih strahota otvaralo je nove perspektive – poslije Prvog svjetskoga rata Hrvatska i Zagreb našli su se u novom, jugoslavenskom političkom okruženju, što je otvaralo mogućnosti djelovanja na nov način, prvenstveno na ekonomskom (ali i na društvenom i kulturnom) planu. Nakon Drugog svjetskog rata, pogotovo iza 1950., nova je poslijeratna generacija iskoristila povoljne okolnosti kako bi potaknula razvoj Zagreba i na ekonomskom, i na društvenom, i na kulturnom planu. Dvadesete i pedesete, zahvaljujući dijelom i gradonačelnicima Vjekoslavu Heinzelu i Većeslavu Veci Holjevcu, uistinu su zlatne zagrebačke godine.

Ključne riječi: modernitet, Zagreb, 20. stoljeće

Modernitet u kontekstu ovoga članka predstavlja ukupnost onoga što čini moderan život – način modernog života i pogledi na svijet, osobito usmjerenost na težnju za napretkom i usavršavanjem kvalitete života.[1]

U povijesti Zagreba 20. stoljeće je posve specifično, radikalno drugačije od prethodnih – između ostaloga zato što je Zagreb od 1900. do kraja stoljeća narastao za desetak puta (precizna brojka za potrebe ovog teksta nije potrebna; ovisi o tome računa li se samo uže područje grada, ili i predgrađa, ili i širi prostor koji snažno gravitira Zagrebu), postao je političko, društveno, kulturno i industrijsko središte, odnosno velegrad. U tom je smislu

[1] „Modernitet", *Hrvatski jezični portal* (http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search)

posve logično da je i poslije Prvog i Drugog svjetskoga rata u Zagrebu bio prisutan modernitet u smislu da su ga poticale i opće prilike, ali i mnogi građani.

Modernitet je vidljiv u Zagrebu i tijekom 19. i početkom 20. stoljeća, dobrim dijelom zahvaljujući željeznici koja je stigla u grad te, posljedično, industrijalizaciji, kao i priljevu novog stanovništva. Zagreb je postao relativno mala, ali vibrantna sredina na rubu velike Monarhije. Slavoljub Penkala (1871. – 1922.) i David Schwarz (1852. – 1897.) bili su genijalci, rođeni daleko od Zagreba (Penkala u Slovačkoj, Schwarz u Mađarskoj, a odrastao u Županji), ali su svoje izume razvili baš u Zagrebu. I hrvatska moderna stvarala se od kraja 19. stoljeća na zagrebačkim ulicama.

Vrlo raznorodni elementi pridonosili su u sinergiji napretku grada, odnosno modernitetu i modernizaciji. Političke elite i nakon 1918. i nakon 1945. zagovarale su političke promjene, drugim riječima, političku reformu te su se ideje prelijevale u ekonomiju, kulturu, društvo općenito, a onda iz općedruštvene klime povratno u politiku.

Nova država – Kraljevstvo SHS – u kojoj se našao Zagreb potkraj 1918. godine, obuhvatila je prostor od Alpa pa gotovo do Egejskog mora, prostor koji od 4. stoljeća nikad nije bio pod jedinstvenom upravom. Zagreb je stavljen u posve novi okvir: razgrađeno je za grad stoljećima važno srednjoeuropsko okruženje, a zauzvrat nastojala se stvoriti nova kulturna i nacionalna samosvijest južnoslavenskih naroda. Stvara se i nov, specifičan narativ: „narodno jedinstvo“ te „troimeni narod Srba, Hrvata i Slovenaca“ bili su slogani, svojevrsni „šiboleti“, kojima su bile podređene mnoge političke i javne rasprave. Želi se oponirati i „dušmanima Slavenstva“, gajiti „ljubav i svijest… pripadnost velikom slavenskom stablu“.

Stvaranjem Kraljevstva SHS Zagreb je ostao sjedište Zemaljske vlade za Hrvatsku i Slavoniju. Naizgled, davalo je to velika prava, ali je beogradska Vlada sebi dala značajne ovlasti u izvršnoj, ali i zakonodavnoj proceduri. Vidovdanskim ustavom (1921.) Zagreb je postao tek glavni grad Zagrebačke oblasti, koja nije uključivala Koprivnicu i Bjelovar, pa čak ni Karlovac i Petrinju.

Zagreb je i nakon 1918. godine, iako praktički bez upravne funkcije (Beograd je u isto vrijeme na temelju te funkcije itekako profitirao!), brzo rastao, uglavnom stoga što su se zagrebački poduzetnici uspjeli prilagoditi posve novim prilikama. Važna industrijska središta bivše Austro-Ugarske ostala su u inozemstvu pa su Zagreb, a dijelom i Hrvatska u svega nekoliko godina doživjeli dramatičnu transformaciju – postali su industrijski snabdjevač jednog posve novog političkog i ekonomskog prostora. Uz to je i agrarni potencijal Hrvatske bio mnogo veći od vlastitih potreba. Tako se Zagreb na jugoslavenskom prostoru pozicionirao kao organizacijsko, financijsko i poduzetničko središte.[2] U gradu je 1931. bilo gotovo 200 novčarskih i srodnih društava, od toga 75 banaka ili štedionica i 38 osiguravajućih društava. Oni su imali snažne veze u međunarodnim financijskim krugovima.[3] Usporedno je jačala i industrijska proizvodnja. Stalan porast stanovništva i širenje urbaniziranih dijelova grada stvarali su mogućnosti za nagli razvoj svih industrijskih grana (osobito

[2] Kratak pregled privrednog razvoja Zagreba v. u: Mira Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931.*, Zagreb 1973., 10–12; Ivan Kampuš i Igor Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, Zagreb 1975., *passim*.

[3] I. Kampuš i I. Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, 260–262.

građevinarstva) – broj zaposlenih je od 1910. do 1931. porastao s 43.871 na 109.406 ili za 149,3% (i sve to bez obzira na rat i poslijeratnu nestabilnost 1914. – 1921.).[4]

No, bilo je i onih koji su govorili drugačije – da je Zagreb učmala, ustajala, malograđanska sredina. Splićanin Vladimir Čerina, pobornik integralnog jugoslavenstva, piše 1914. da „ako u Zagrebu imade 80 hiljada stanovnika, 50 njih bi trebalo povesti na klaonicu, pet njih da odnese Sava, pet drugih da potopi kakav nezamišljeno silovit dažd… s velikom masom od preostalih 20 hiljada, trebalo bi u kakav moralni i nacijonalni purgatorij". Čerina tvrdi da je Zagreb „grad cinika" i da mu treba „silom dati dušu i mozak onog grada Heroja, što se zove Beograd", pripisuje mu „ekskluzivizam", „šovenstvo" i „aristokratizam", a Beogradu „unitarizam" (u pozitivnom smislu), „humanost" i „demokratizam". Valja razumjeti Čerinu: za njega, a i za druge, Zagreb je predstavljao središte hrvatskog nacionalnog pokreta, nasuprot Splitu, koji je bio „jugoslavenskiji". Slično piše i Milan Marjanović, koji zaključuje kako su „Zagreb i zagrebačka kafana zavod za idiotizaciju naše inteligencije".[5]

Desničarski krugovi, s jedne strane krajnje kritični prema politici HSS-a, a s druge neprikriveni antisemiti, doživljavaju Zagreb kao omrznuti grad u kojem prevladavaju bogati aškenaski Židovi: „Zagreb! Gott der Gerechte (pravedni Bože – prijevod I. G.)! Hrvati su danas u istoj poziciji kao i Nijemci. Židovi su se tako uvukli u njihovo tijelo, da su potpuno bespomoćni protiv te kuge. Zagreb je danas predgrađe židovskog Beča. Ilica je žalosna slika hrvatske propasti. Financije su u židovskim rukama; veletrgovina i industrija također".[6]

A. G. Matoš opisao je Zagreb kao „Štreberovac, glavni grad zemljice Štreberije". No, on je također žestoko volio i branio svoj grad.[7] Miroslav Krleža u autobiografskom tekstu *Djetinjstvo u Agramu 1902-03*. s toplinom govori o kulturi, društvu i atmosferi rodnog Zagreba (iako se nigdje ne referira na konkretna mjesta).[8]

Do napretka nije došlo odmah nakon rata. Ratne rane sporo su zacjeljivale. U veljači 1919. grad se zanimao za povratak kući ratnih zarobljenika, pripadnika austrougarske vojske, koji su se i dalje nalazili u zarobljeništvu u Srbiji, Italiji i Francuskoj. Bilo je mnogo invalida i siročadi. Grad je nastojao smanjiti broj čistača cipela, kao i uličnih prodavača cigareta, među kojima su se isticala djeca.[9] Stizalo je i mnogo izbjeglica iz krajeva koje je okupirala Italija (ponajprije iz Istre).

Na lokalnim izborima u ožujku istaknuto je deset lista. Najviše su zastupničkih mjesta osvojili komunisti (odnosno SRPJ (k)) – 20 od ukupno 50, potom je slijedio HZ s 15 mjesta. Demokrati su osvojili pet, pravaši tri, pučkaši dva, Židovska lista dva te HRSS, socijaldemokrati i socijalisti jedno mjesto. Komunisti su uspjeli jer su glasači osjećali soci-

4 M. Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba*, 24.

5 Vladimir Čerina, „U gradu cinika", *Vihor*, 1/1914., 1; Dragovan Šepić, *Jugoslavenski pokret i Milan Marjanović 1901-1919. In memoriam Milanu Marjanoviću*, Zagreb 1961., 539.

6 *Pohod* (Ljubljana), god. 1, br. 15, 17. 12. 1932., 6.

7 Antun Gustav Matoš, „Silom-budala", u: Isti, *Izabrana djela*, sv. IV., Zagreb 1977., 196–201; sv. VI., 40–45, 187–190.

8 Miroslav Krleža, *Djetinjstvo 1902-03 i drugi zapisi,* Zagreb 1972.

9 Ivo Perić, *Zagreb od 1850. do suvremenog velegrada*, Zagreb 2006., 210; *Izvještaj Gradskog poglavarstva o sveopćoj upravi slobodnog i kraljevskog glavnog grada Zagreba za godine 1919. – 1925.*, Zagreb 1929., 15–17.

jalne probleme kao bitne – naime, dvije trećine zagrebačkog radništva bili su radnici prve generacije.[10]

Zabranom djelovanja i represijom monarhističkog režima onemogućeno je KP-u neposrednije djelovanje u široj javnosti, ali se utjecaj lijevih ideja („progresivnih", ali i dijelom modernizacijskih, poput općeg prava glasa, jednakosti žena, radničkog zakonodavstva itd.) i dalje osjećao, ponajprije u radničkim i dijelu intelektualnih krugova. Žene su na tim lokalnim izborima imale pravo glasa. Bio je to velik modernizacijski pomak, ali je kasnije ukinut zbog ujednačavanja glasačkog prava.

Nerazmjerno jaka u Zagrebu u odnosu na druge dijelove Hrvatske bila je Hrvatska zajednica (HZ). Nakon osnutka 1919. zagovarala je unitarizam, ali se ubrzo od njega počela udaljavati, da bi ga do sredine dvadesetih posve odbacila.[11] Bila je to stranka hrvatske građanske inteligencije. Nikad nije razvila širu stranačku aktivnost te nije uspjela steći podršku širih slojeva. Protivnici su stranku podrugljivo nazivali „cilindraškom", tvrdeći da njezin utjecaj prema jugu završava željezničkom prugom koja prolazi kroz grad (preko pruge su radnički kvartovi Trešnjevka, Trnje i drugi).

U industrijskoj proizvodnji dogodio se snažan zaokret – dok je u doba Austro-Ugarske prevladavala proizvodnja koja je neposredno iskorištavala prirodna bogatstva zemlje (osobito drvnu građu), sada se industrija vezuje za potrebe naraslih gradova. Nastaju i prvi pogoni u nekim novim granama – kemijskoj (dijelom su to bile podružnice inozemnih kompanija) i elektroindustriji. Oko 2.500 zaposlenih bilo je i u desetak poduzeća metalske grane. Domaća je proizvodnja dobila snažan poticaj 1925. uvođenjem carine na uvoz tekstila. Do sredine tridesetih tekstilna je industrija prema udjelu u proizvodnji dosegnula prvo mjesto (27,4%), zapošljavajući tada više od 7.000 radnica i radnika.[12]

I te pozitivne statistike imale su svoje naličje: ekspanzija zapošljavanja dogodila se u niskoprofitabilnim djelatnostima, npr. u tekstilnoj industriji, gdje su uglavnom posao dobile nekvalificirane radnice. U Zagrebu su 34% zaposlenih bile žene (više negoli u Sloveniji, a u Makedoniji je tada među zaposlenima bilo samo 1,5% žena).[13]

Dobar pokazatelj ekonomskog razvoja jest postojanje „Zagrebačkog zbora" (danas „Zagrebački velesajam"). Nakon osmogodišnjeg prekida, prva je sajamska izložba održana 1922. na starom sajamskom prostoru između Klaoničke (danas Bauerova) i Martićeve ulice. Od 1925. održavaju se dvije godišnje izložbe, sljedeće godine već tri, narednih godina znalo ih je biti i četiri. Bilo je specijaliziranih izložaba, poput međunarodnih salona automobila. Od 1926. izložbe se održavaju u prostoru na Savskoj cesti (danas Studentski centar).[14]

---

10 M. Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba*, 45.

11 Opširnije o HZ-u v. Hrvoje Matković, „Hrvatska zajednica. Prilog proučavanju političkih stranaka u staroj Jugoslaviji", *Istorija XX. veka: zbornik radova*, sv. 5, Beograd 1963., 5–136; Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, sv. I, Zagreb 1961., 292.

12 Zdenka Šimončić-Bobetko, *Industrija Hrvatske 1918. do 1941. godine* (prir. Mira Kolar-Dimitrijević), Zagreb 2005., 300.

13 M. Kolar-Dimitrijević, „Socijalno-ekonomska politika gradske općine Zagreba s obzirom na položaj radničkog stanovništva od velike svjetske krize do početka Drugog svjetskog rata (1931-1939)", *Povijesni prilozi*, 2/1983., 171; Mari-Žanin Čalić, *Socijalna istorija Srbije*, Beograd 2004., 244–246.

14 Državni arhiv u Zagrebu (dalje: HR-DAZG-10), fond Gradsko poglavarstvo Zagreb (dalje: GPZ), Pregled rada gradskog zastupstva (1926-1938), sjednica GZ-a 23. IX. 1935.; *Od Zbora do Velesajma 1909. – 1999. 90 godina Zagrebačkog velesajma* (gl. ur. Kruno Sabolić), Zagreb 1999., 56; *Hrvatski narod* (Zagreb), god. 1, br. 13, 5. 5. 1939., 8.

Grade se ubrzano tramvajske pruge – 1920. bile su duge 23 km, a onda su izgrađene pruge u Draškovićevoj i Branimirovoj te u Heinzelovoj pa je 10 godina kasnije bilo 34 km pruga. U istom se razdoblju povećao broj tramvajskih kola s 49 na 107. I tramvaj i autobus bili su u to doba skupi pa su se isprva radnici njima malo koristili. S vremenom standard nekima raste, a i grad subvencionira javni prijevoz pa se broj putnika povećava. Tako tramvaj i autobus polako postaju masovno prijevozno sredstvo, a sve manje luksuz.[15]

Hotel „Esplanade" izgrađen je 1925. godine, a tada je bio najmoderniji na Balkanu. U neposrednom susjedstvu Glavnoga kolodvora, najbolji je simbol gradogradnje tih godina. Kako se u to doba glasoviti vlak „Orient express" zaustavljao u Zagrebu, trebalo je u gradu imati i odgovarajući hotelski smjestaj za bogatiju klijentelu. „Esplanade" je okupljalište elite – ondje se održavaju prve modne revije (1926.), prvi izbor za *miss* Zagreba (1927.), gostuje Josephine Baker…[16]

Zagreb je u dvadesetima doživio i snažan razvoj sveučilišnog života – desetljećima su postojali samo Filozofski, Pravni i Teološki fakultet, a 1918. osniva se medicina, na kojoj se u sljedećih nekoliko godina otvara desetak zavoda i klinika. U dvadesetima osnivaju se Poljoprivredno-šumarski, Veterinarski fakultet (do 1926. Visoka veterinarska škola) te Visoka tehnička škola (od 1926. Tehnički fakultet, koji osniva pet odjela – Arhitektonski, Građevinski, Geodetski, Elektrotehnički i Rudarski – začetke budućih fakulteta). Tada je djelovala i Ekonomsko-komercijalna visoka škola (kasnije Ekonomski fakultet). Sve je više studentica. Zagrebačka omladina koja želi studirati sve manje ima potrebu odlaziti na studij u inozemstvo.[17]

Andrija Štampar je od 1919. kao načelnik higijenske službe Ministarstva narodnog zdravlja stvarao jugoslavensku javnozdravstvenu službu, utemeljenu na prosvjećivanju naroda i širenju zdravstvene zaštite na radničke slojeve koji su bili slabo plaćeni, živjeli u higijenski neprikladnim stanovima i radili u nesigurnim uvjetima. Njihovo zdravlje sada „postaje objekt nacionalne ekonomije, a ne ostaje samo subjekt". Kao i svaka novìna, Štampar i njegove ideje imale su protivnike: optuživalo ga se da je „potpao pod socijalistički utjecaj", da mu se „reforma temelji na komunističkim principima" te da je „abnormalan i psihopat". U pozadini svih tih argumenata za spašavanje narodnog zdravlja od boljševičke opasnosti nalazila se obrana „staleških i ekonomskih interesa". Usprkos svim otporima, Štampar je kao krunu svojih napora osnovao 1927. u Zagrebu Školu narodnog zdravlja, kasnije nazvanu po njemu.[18]

Iako su se određeni sadržaji selili prema periferiji, trgovački se život i dalje koncentrirao u središtu grada. Četverokatna robna kuća „Kastner i Öhler" na početku Ilice, otvorena 1928., i tržnica na Dolcu (otvorena 1930.) bile su žile kucavice gradske trgovine.

Još pred Prvi svjetski rat osnova „tjelesnog uzgoja" bila je gimnastika, ali su se gimnazijalci (dakle, učenici od 11 do 19 godina) bavili i „različnim športskim igrama (lawn-tennis,

---

15 *Zagrebački električni tramvaj: 105 godina* (ur. Vlado Šobota), Zagreb 1996., 17, 47; *Povijest grada Zagreba*, knj. 2: *20. i 21. stoljeće*, Zagreb 2013., 33, 66.

16 Tomislav Timet, *Stambena izgradnja Zagreba do 1954. godine*, Zagreb 1961., 154.

17 HR-DAZG-10, fond GPZ, Pregled rada gradskog zastupstva (1926-1938), sjednica GZ-a 24. III. 1938.

18 Tomislav Kostović, *Škola narodnog zdravlja u borbi protiv alkoholizma u međuratnoj Hrvatskoj*, diplomski rad, Zagreb 2018.

hockey, nogomet, bocca itd.)", kao i „floretovanjem i mačovanjem".[19] Bili su to sportovi kojima se bavila uglavnom društvena elita. Nogomet je bio iznimka jer je vrlo brzo postao jako popularan: državne su vlasti čak 1920. slale okružnicu srednjim školama sa zahtjevom da se „temeljito pretrese" činjenica kako se „od nekog vremena razvio vanredno šport kod naše srednjoškolske omladine… osobito se opazilo veliko sudjelovanje kod nogometa; događa se da ovo sudjelovanje katkada toliko okuplja našu mladež, da zanemaruje i školsku obuku, te i sami roditelji dolaze pojedinim ravnateljstvima s molbom da se ta igra zabrani".[20] Nogomet nije, naravno, bio zabranjen, već će ga u narednim godinama sve više igrati i pripadnici radničkog sloja pa se na periferiji gradi niz nogometnih igrališta.[21]

Grade se i kina: do 1928. izgrađeno ih je šest. Vlasnike kina dijelom se oslobađalo poreza, ali je grad zauzvrat tražio besplatan ulaz „sve djece gradskih dječjih konaka i siromašne djece iz gradskih pučkih škola do 30% ukupne školske djece, koja će pod nadzorom učitelja i učiteljica polaziti predstave".[22]

Život se dobrim dijelom odvijao u kavanama: u Zagrebu ih je 1930. bilo 19.[23]

Vrlo značajan dokaz o poduzetničkoj, kulturnoj i tehnološkoj zrelosti Zagreba bilo je i osnivanje Radio Zagreba. Radio klub osnovan je 1924., sljedeće godine dobiva koncesiju, a potom i odobrenje Vlade Kraljevine SHS da može osnovati Dioničko društvo Radio Zagreb.

Afirmacija žena i problematiziranje njihova položaja u društvu odvijali su se vrlo sporo. Marija Jurić Zagorka pokrenula je u Zagrebu 1925. i uređivala *Ženski list: za modu, zabavu i kućanstvo*, prvi hrvatski časopis namijenjen isključivo ženama. Poput Europe i SAD-a u prethodnim desetljećima, i u Zagrebu su se počele otvarati trgovine odjećom; velik izbor i relativno niske cijene počeli su dokidati proizvodnju odjeće kod krojača. Nakon rata u modu su ušle kraće suknje ravnih linija (do koljena) i Zagreb je to prihvatio.

Svemu tome bilo je i otpora: Ksaver Šandor Gjalski, glasoviti, ali ostarjeli 75-godišnji književnik, vidio je potkraj dvadesetih ženu u kavani koja je prebacila nogu preko noge pa su joj se vidjela bedra. Tvrdi da su „ovu modu kratkih sukanja i kratke frizure stvorili pariski Židovi-krojači i Židovi-trafikanti" te da su „dražesnu mulatkinju Josefinu Baker zanosno i udivljeno dočekali domaći i doseljeni Židovi".[24]

U dvadesetima je i karijera Miroslava Krleže u usponu. Iako mu je s repertoara HNK-a u Zagrebu zbog njegova revolucionarno-ljevičarskog stava i antimilitarizma skinuta drama *Galicija*, njegovi su časopisi *Plamen* i *Književna republika* (1923. – 1927.) u temeljima hrvatskog modernizma. Važan je bio i *Plamen* Augusta Cesarca, kao i *Zenit*, okrenut avangardnoj umjetnosti, koji je pod uredništvom Ljubomira Micića izlazio u Zagrebu (1921. – 1923.), a potom u Beogradu.

No, sav taj modernitet Hrvati iz poplavljenog Trnja i oni iz hotela „Esplanade" ne doživljavaju jednako, kao da i ne pripadaju istoj povijesti/naciji: jedni se obmanjuju da su u

[19] *Izvještaj Kraljevske gornjogradske velike gimnazije za 1913–1914*, Zagreb 1914., 79.
[20] HR-DAZG-102, fond I. klasična gimnazija, sign. 24964, kut. 55, god. 1920., 660.
[21] M. Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba*, 202.
[22] *Skupštinski zapisnici slob. i kraljev. glavnog grada Zagreba, 1920.*, Skupština od 18. X. 1920.
[23] I. Perić, *Zagreb od 1850. do suvremenog velegrada*, 229.
[24] Ivo Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918-1941.*, Zagreb 2004., 140.

„Evropi“, a drugi žive „zaostalo žalosno balkansko stanje“, kako je to 1926. zapisao Krleža.[25]

Nakon oslobođenja u svibnju 1945., modernitet i modernizacija bili su snažno naglašeni. Isprva im je poticaj davala stečena sloboda. O njoj je najljepše govorio predsjednik Sabora Vladimir Nazor 16. svibnja 1945. na Jelačićevu trgu na velikom narodnom zboru: „Nosimo ti, grade Zagrebe, novi duh, novi narodni život… a to je sloboda i jednakost između svih ljudi. Nosimo ti mladost uvijek spremnu na otpore i borbu protiv zla. Nosimo ti vjeru u svoju sposobnost i u svoje ideale. Nosimo ti ljubav prema svakom Hrvatu, prema čovjeku uopće ma kojeg jezika, ma koje vjere, ma kojeg zanimanja i socijalnog sloja on bio. Naš moral, naša etika, nisu moral i etika okupatora i domaćih špekulanata i izdajica. Zagrepčani Hrvati i svi narodi federalne države Hrvatske, mi borci za narodno oslobođenje, mi tako zvani partizani nosimo vam iz naših šuma ono, što se na planinama najviše osjeća, pravu bit slobode uopće“.[26] Međutim, ta će sloboda biti zastrta petogodišnjim razdobljem staljinizma, u kojem se grad prilično brzo oporavio od rata, ali nije doživio onakvu slobodu za kojom je u ratu čeznuo.

Krenula je obnova. U prvim poslijeratnim godinama javni je život bio u znaku početne radosti osloboditelja i oslobođenih, a zatim i entuzijazma obnove i izgradnje („Dok traje obnova, nema odmora!“).

Važna je bila i parola „nema povratka na staro“, pod kojom se vodila borba protiv tradicionalizma, a modernitet je bio jedno od sredstava u toj borbi. „Modernizacija“ je bila ključan ideologem na kojem se gradila ideologija jugoslavenskog socijalizma. Poticao ju je i sâm Josip Broz Tito, koji se, među ostalim, zalagao za nestanak „zastarjelih shvatanja“ o tradicionalnom položaju žene. Tito i suradnici svjesno su odabrali boljševički model društvenih odnosa, „koji je u suštini bio obrazac modernizacije zaostalih agrarnih ekonomija planskom industrijalizacijom“. Smatralo se da se takvom političkom praksom najbrže i najlakše mogu realizirati zadani ciljevi socijalizma: ponajprije, da jednu siromašnu agrarnu zemlju transformira u industrijsku, što je, ako se to shvaća kao modernizacija, bilo nužno i neizbježno.[27]

Na temelju petogodišnjeg plana razvitka FNRJ (1947. – 1952.) doneseni su planovi razvitka po republikama te za njihove glavne gradove. U Zagrebu se vehementno najavljivalo da je „potrebno izvršiti rekonstrukciju privrednog, kulturnog i društvenog života Zagreba u duhu nove društvene stvarnosti, koja će omogućiti njegov pravilan i brz razvitak“, sve „u cilju poboljšanja životnih uslova građana“. Ističe se novi vodovod, povećanje kapaciteta gradske plinare i elektrane, kao i „nove škole, domovi kulture, dječji domovi, đački domovi, domovi učenika u privredi i druge kulturne, socijalne i zdravstvene ustanove“. Od velikog je značenja i „gradnja tunela ispod Sljemena, rješenje željezničkog čvorišta i plovnog kanala, te velikog broja stambenih i uredskih zgrada“. Naposljetku, naglašeno je da treba „voditi računa prvenstveno o periferijskim rajonima i tako postepeno uklanjati razliku iz-

[25] M. Krleža, „O malograđanskoj ljubavi spram hrvatstva“, u: Isti, *Deset krvavih godina i drugi politički eseji*, Zagreb 1957., 124–127.

[26] *Vjesnik* (Zagreb), god. 5, br. 23, 17. 5. 1945., 1.

[27] Opširno u: I. Goldstein i Slavko Goldstein, *Tito*, Zagreb 2015., 313 i literatura.

među uređenog centra i zapuštene periferije što je rezultat politike kapitalističke vladavine." Znatne su investicije predviđene i za lokalnu industriju.[28]

Nešto je od najavljivanog i ostvareno: omladinci su 1948. izgradili prugu od Dubrave do Markuševačke Trnave, dugu 6 km, kojom su stanovnici tih predgrađa odlazili na posao, dovozili poljoprivredne proizvode na gradske tržnice, kao i šljunak u grad. Pruga je imala i propagandističku važnost jer je završavala pred budućim Pionirskim gradom. „Samoborček" je sličnu funkciju imao u zapadnim predgrađima.[29] Stari „Samoborček" je 1959. zamijenjen novim, „Srebrnom strijelom" (u ironičnom žargonu „vlak od pleha"), jednim od prvih vlakova uopće izgrađenim od aluminija. Tramvajska je pruga 1950. stigla do Gračana, čime su dotadašnja podsljemenska sela dobila kvalitetnu vezu s centrom, a Zagrepčani prijevozno sredstvo za izlete na Medvednicu.

Raskid sa Staljinom i postupna liberalizacija počeli su se u Zagrebu osjećati 1951./1952. godine, kada se naglo promijenilo i samo lice grada. Na Trgu Republike prvi su put osvanule goleme neonske reklame. Na kioscima su se odjednom mogle kupiti inozemne novine – *Le Figaro*, *La Stampa*, *Frankfurter Rundschau*. Naslovne stranice domaćih dnevnika više nisu bile dosadne sive plahte poput *Pravde* ili *Izvjestije*, već privlačno živahne, nalik na *Corriere della Sera*. Pred kinima, u kojima su igrali novi filmovi sa Zapada, redovito se tražila „karta više", na čemu su poduzetni preprodavači sasvim lijepo zarađivali. Jedan za drugim otvarali su se novi plesnjaci u kojima je treštao *jazz*.[30]

Došlo je i do značajnih pomaka u umjetnosti. Napuštaju se do tada dominantni socrealistički obrasci, a javljaju se neki posve avangardno-modernistički postupci. Stjegonoša tih pomaka bila je generacija tridesetogodišnjaka i mlađih. Primjerice, grupa arhitekata i umjetnika koja se nazivala „EXAT 51" izdaje 1951. u Zagrebu manifest, koji svoja bitna ishodišta nalazi u nekim zasadama *Bauhausa* i konstruktivističke umjetnosti. Prvu je internu izložbu grupa organizirala sljedeće godine u atelijeru jednog od članova, Ivana Picelja, a 1953. i prvu javnu izložbu. Edo Murtić 1951. odlazi u SAD i pod dojmom tamošnjih velegradskih vizura izrađuje ciklus slika naglašenih gestualno-ekspresionističkih karakteristika koji ubrzo izlaže u Zagrebu i Beogradu.

U Zagrebu 1952. počinje izlaziti književni časopis *Krugovi*, u kojem će se promovirati znatno slobodniji pristup književnosti: „krugovaši", koji su se sastajali u prostorijama Društva književnika Hrvatske, socrealizmu su suprotstavili „prozu u trapericama" i suvremenu tematiku. Lirika im je bila poticana egzistencijalizmom i nadrealizmom, a kritika utemeljena na recentnim svjetskim teorijama – „nova umjetnost tek treba da se rodi", kaže u programatskom članku jedan od krugovaša Vlatko Pavletić te dodaje: „Dijalektički materijalizam? Socijalistički? Realizam apsurda? Ili jedan od izama?… Programi, pravci i firme najmanje su važni."[31] Zagreb je početkom pedesetih proživljavao neke od svojih najvibrantnijih trenutaka u 20. stoljeću.

---

28 HR-DAZG-37, fond Narodni odbor grada Zagreba, Zapisnici sjednica Gradskog narodnog odbora, podfond 6 (1948. godina), 335, 355–356.

29 HR-DAZG-965, fond Gradska željeznica Zagreb; *Novi list* (Rijeka), god. 63, br. 20.031, *Poslovni prilog za gospodarstvo i financije*, br. 631, 15. 7. 2009., 3; *Klub željezničkih modelara „Zagreb"* (http://www.kzmz.hr/zanimljivosti.asp?page_id=zanimljivosti); *Službeni glasnik Narodnog odbora grada Zagreba*, 36/1950.

30 S. Goldstein, *1941.: godina koja se vraća*, Zagreb 2007., 463.

31 Vlatko Pavletić, „Neka bude živost", *Krugovi*, 1/1952., 3.

Propadanje koncepta po kojem bi Partija u ždanovljevskom duhu nametala „sloganskoplakatno" shvaćanje uloge kulture propao je i prije nego što su i vlast i oni koji su priželjkivali više slobode planirali i očekivali. Želja i potreba da se u novim unutarnjim i vanjskopolitičkim okolnostima pokaže, posebno Zapadu, „demokratičnost" jugoslavenskoga režima u odnosu na sovjetski dogmatizam pripomogla je tomu da se popuštanje ideološke stege u kulturi, dobrim dijelom baš u Zagrebu, dogodi prije značajnije političke demokratizacije.[32]

Od 1952. do 1963. godine zagrebački je gradonačelnik (ili, kako je glasila službena titula, „predsjednik Gradskog narodnog odbora Zagreba") bio Većeslav Veco Holjevac (1917. – 1970.), legendarni partizanski komandant. U tih je 11 godina Zagreb napravio odlučne korake u transformaciji jednog tipičnog srednjoeuropskoga grada prema velegradu.

Holjevcu su u prilog išla i pozitivna ekonomska očekivanja. Bilo je to doba rasta i optimizma, otvaranja perspektiva.[33] U 11 godina svoga mandata Holjevac se, za razliku od većine komunističkih kadrova, nije zadovoljio time da bude puka transmisija volje viših foruma. Djelovao je samostalno i energično, a bio je, osim toga, za razliku od drugih rukovodilaca u to doba, i omiljen među građanima. Sve je to pretočeno u realizaciju niza izvrsnih projekata.

Rast broja stanovnika jedna je od temeljnih činjenica povijesti Zagreba u poslijeratnom razdoblju. Godine 1948. grad je imao 314.669 stanovnika, a prema popisu iz 1953. već 350.829, što čini povećanje od 11,5%. Do sljedećeg popisa stanovništva 1961., dakle u samo osam godina, grad je narastao za daljnjih 22,8% (imao je tada 430.802 stanovnika), da bi do novog popisa 1971. porastao za novih 135.000 stanovnika ili daljnjih 31,4%, čime je dosegnuo brojku od 566.224 stanovnika.

U rubnim dijelovima grada broj se stanovnika ubrzano povećavao – u samo osam godina, od 1953. do 1961., stanovništvo u Dubravi naraslo je za čak 186%. U sljedećem statističkom razdoblju, od 1961. do 1971., povećalo se za 144%, a stanovništvo Vrapča i Španskog za čak 247%, odnosno 578%.[34] S druge strane, broj se stanovnika u samom centru smanjio (od 1953. do 1961. u tadašnjoj općini Donji grad za 6,3%), što je dijelom rezultat povećanja stambenog standarda – pri čemu se mnogi iseljavaju iz malih i neudobnih stanova u nove na periferiji – kao i pretvaranja stambenog prostora u poslovni.

Tako je polako nestajala socijalna segregacija, koju je prije rata simbolički i fizički potencirala željeznička pruga jer se nove, kvalitetne poslovne i stambene zgrade grade ponajprije južno od pruge. Istovremeno, uslijed starosti pojedinih zgrada ili čitavih ulica u Donjem, a pogotovo u Gornjem gradu, stambene se prilike u njima zapravo pogoršavaju.

Od pedesetih, a na temelju starog plana još iz 1936. godine, novi se centar grada počinje izgrađivati uz središnju modernu prometnicu – tada Moskovsku aveniju, kasnije nazvanu

---

32 Milan Ristović, „Jedno viđenje prelomne godine jugoslovenske posleratne kulturne politike (1952)", 338–341, 347, 350. (https://dokumen.tips/documents/7248-milan-ristovic-jugoslovenske-posleratne-kulturne-politike.html)

33 Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999., 45, 215–239; I. Goldstein, *Hrvatska 1918-2008.*, Zagreb 2008., 490 i dalje.

34 Mirko Korenčić, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971.*, Zagreb 1979., 766–773; Ivan Crkvenčić, „Socijalno-geografska struktura rubnih dijelova Zagreba", u: *Zbornik VIII. kongresa geografa SFRJ*, Skopje 1968., 254; *Zagrebačka panorama*, 1/1961., br. 6, 142–145.

Ulicom proleterskih brigada (danas Vukovarska). Samo koju godinu kasnije podižu se prve zgrade u Savskom gaju i počinje izgradnja „Velesajma".[35]

Izgradnja Mosta slobode 1959. otvara posve nove perspektive – zapravo, stvara se moderni Novi Zagreb, koji se, manje ili više otvoreno, predstavljao kao pandan izgradnji Novog Beograda. Zgrada i putnička stajanka novog zagrebačkog aerodroma završene su iste godine (1959.), a tri godine kasnije službeno je otvoren aerodrom „Pleso". U prvoj je godini rada njime prošlo 78.000 putnika, 633 tona tereta i 5.206 aviona. Do 1974. promet je rastao prema prosječnoj godišnjoj stopi od 35% putnika, 25% aviona i 30% tereta.[36]

U pedesetima stvaraju se velike tvornice, ojačane nakon nacionalizacije potkraj četrdesetih godina i fuzioniranjem više manjih poduzeća. „Končar" je 1939. imao 114 radnika, 1955. ima ih već 3.560, „Prvomajska" u isto vrijeme raste sa 140 na 1.850, „Bratstvo" s 11 na 240, „Jedinstvo" s 12 na 650, a Tvornica parnih kotlova s 25 na 600 radnika.[37] Slični su trendovi i u tvornici pića „Badel", potom u kemijskom kombinatu „Chromos", pa u Tvornici čokolade „Josip Kraš", tvornici namještaja „Šavrić" i elektroindustriji „Nikola Tesla".[38]

Dolazi do velikog povećanja broja fakulteta: od 1955., kada je bilo devet fakulteta, u sljedećih trinaest godina, do 1968., taj je broj porastao na 26 fakulteta i pet visokih škola, 13 sveučilišnih instituta i tri sveučilišne ustanove. Primjerice, jedinstveni Tehnički fakultet je 1956. preustrojen i podijeljen na četiri fakulteta: Arhitektonsko-građevinsko-geodetski, Strojarsko-brodograđevni, Elektrotehnički i Kemijsko-prehrambeno-rudarski fakultet. U toj grupaciji, nakon višekratnih organizacijskih promjena, 2019. djeluje čak 12 fakulteta.

Filozofski je fakultet prve šk. g. 1874./1875. imao šest profesora na šest katedri i 26 studenata. Otada i broj nastavnika i broj studenata ubrzano raste. Iz današnje zgrade Sveučilišta na Trgu maršala Tita, na kojoj se nalazio desetljećima, Fakultet se 1961. seli u novu zgradu u Ulici Đure Salaja (danas Lučićeva).

I u samom se centru mnogo gradi: nakon prvog zagrebačkog nebodera, izgrađenog 1933. na uglu Masarykove i Gundulićeve, 1958. dovršen je deseterokatni neboder („Drvoder") na uglu Martićeve i Smičiklasove. Mnogo važniji korak u uzdizanju Zagreba prema visinama dogodio se sljedeće godine, kada je otvoren „Neboder" („Zagrebački neboder") na Trgu Republike (danas Jelačićev trg) koji postaje jedan od simbola grada. Ostakljeno aluminijsko pročelje bilo je i vjesnik novoga doba, osobito moderne arhitekture.

Izgradnja prekosavskih naselja počinje 1957. godine – najprije Savskoga gaja i Naselja februarskih žrtava u Remetincu. Dvije godine kasnije počinje izgradnja naselja Trnsko, u kojem se nastojalo cjelovito riješiti stanovanje, javne i trgovačko-uslužne sadržaje. Od 1952. gradi se – a od 1955. vrlo intenzivno – „Zagrebački velesajam", zapravo novi sajamski grad na površini od 165.000 m^2 s nizom izložbenih paviljona, poslovnih prostora, ugostiteljskih objekata, aleja i parkova. „Velesajam" je bio jedan od motora razvoja čitavoga grada.

Izgradnjom u udaljenijim dijelovima grada decentralizira se i trgovina, dotad koncentrirana u užem centru: trgovci dugo nisu imali računicu otvarati trgovine na periferiji jer su

[35] Valentina Gulin Zrnić, *Kvartovska spika. Značenje grada i urbani lokalizmi u Novom Zagrebu*, Zagreb 2009., 43.

[36] *Zagrebački leksikon 2 / M – Ž*, Zagreb 2006., 581–582; *Vjesnik* (Zagreb), god. 43, br. 12646, 11. 11. 1982., 6; *Vjesnik* (Zagreb), god. 43, br. 12646, *Delegatski Vjesnik*, god. 8, br. 213, 11. 11. 1982., 7–8.

[37] *Vjesnik* (Zagreb), god. 16, br. 3182, 29. 5. 1955., 2.

[38] *Isto*; *Zagrebački leksikon 2*, 448.

one u centru, dijelom zahvaljujući i navikama kupaca da za svaku ozbiljniju kupnju idu u centar, ostvarivale puno veći promet.[39] Ključan pomak u decentralizaciji trgovine napravila je „NAMA“, koja otvara robne kuće od Dubrave do Kustošije i sve do Trnskog.

Izgled grada mijenjao se i automobilizacijom – dok je 1945. na području grada bilo registrirano manje od tisuću putničkih automobila, polovinom pedesetih već ih je bilo 4.375, a do 1967. čak 27.716.

Poticaji razvoju građanskih obrazaca javnoga komuniciranja na jugoslavenskom prostoru stizali su opet upravo iz Zagreba: *Vjesnik u srijedu* pokrenut je 1952. kao prvi jugoslavenski revijalno-politički tjednik širokog spektra. U nekim je razdobljima dosezao nakladu od 300.000 prodanih primjeraka te snažno utjecao na razvoj medijskog prostora i društva općenito. Ubrzo je, sljedeće godine, pokrenuta i ženska revija *Svijet*, da bi 1954. izašao prvi broj tinejdžerskog tjednika *Plavi vjesnik*. Nešto kasnije (1959.) počinju izlaziti tjedne revije *Globus* i *Arena*. Potonja počinje kao „polumjesečna revija za film i televiziju“, da bi ubrzo postala ilustrirani zabavni tjednik, odnosno obiteljski list sa sadržajima iz običnoga, svakodnevnog života i takva će ostati u narednim desetljećima.

Dinamična događanja na medijskoj sceni dodatno su intenzivirana 1959. godine, kada su se *Narodni list* (1945. – 1959.) i *Večernji vjesnik* (1957. – 1959.) spojili u *Večernji list*, koji je osamdesetih godina postao najtiražniji dnevnik u povijesti zagrebačkog i hrvatskog novinstva (više od 300.000 prodanih primjeraka dnevno).

Zagrebačko je izdavaštvo u poslijeratnom razdoblju imalo izuzetnih uspjeha: u mnogočemu je prednjačilo i u jugoslavenskim okvirima. Miroslav Krleža je 1950. osnovao Leksikografski zavod (od 1984. Jugoslavenski leksikografski zavod Miroslav Krleža). Temeljni projekt Zavoda bila je *Enciklopedija Jugoslavije*: prvi od osam svezaka izašao je iz tiska 1955. godine, a ukupno je do 1988. izašla u tri izdanja. Slijedio je niz enciklopedijskih izdanja, projekti nacionalnog značenja te leksikoni, atlasi i drugi priručnici.

Nakladni zavod Hrvatske je već nakon osnivanja 1945. pokrenuo niz važnih serija, a potom je 1949. preustrojen te su iz njega nastala važna izdavačka poduzeća – Zora i Školska knjiga, kao i dugo vremena najjača hrvatska tiskara, ona Grafičkog zavoda Hrvatske.

U ovom je razdoblju i kazališni život dobio snažan poticaj – godine 1950. organizirana je glumačka kuća „Komedija“, koja od osnivanja izvodi bogat repertoar vedrih kazališnih djela: operete i komične opere izvode se od osnutka, a od 1960. mjuzikli.[40]

Nakon peticije tridesetak uglavnom mlađih umjetnika, predvođenih Branko Gavellom, da se osnuje drugo zagrebačko kazalište, koje bi svojim repertoarom i stilom bilo protuteža HNK-u kao središnjoj i tradicionalistički usmjerenoj nacionalnoj kući, osnovano je 1954. Zagrebačko dramsko kazalište u Frankopanskoj ulici kao samostalna ustanova (dotad je funkcionirala kao manja pozornica HNK-a, a danas nosi ime svoga osnivača Branka Gavelle). U njemu se izvode djela svjetskih klasika (Beckett, Ionesco, Anouilh i drugi) te suvremenih domaćih pisaca. Tijekom šezdesetih osvježenje kazališnog života dogodilo se 1964. osnivanjem Satiričkog kazališta „Jazavac“ (od 1994. „Kerempuh“), koje je svojim zabavnim repertoarom postalo jednim od popularnijih zagrebačkih kazališta.

---

39 *Vjesnik* (Zagreb), god. 32, br. 8699, 9. 5. 1971., 18.
40 *Vjesnik* (Zagreb), god. 33, br. 8941, 10. 1. 1972., 7.

Godine 1950. u Zagrebu je bilo 18 kina, da bi ih 1965. bilo 35. Usporedno raste i broj gledalaca: od 5,753.000 godine 1950. do čak 10,267.000 godine 1960. Otad broj posjetitelja pada, uglavnom zato što se nalaze druge vrste zabave, prvenstveno TV.

Iz skučenih prostora u Vlaškoj ulici postupno se u novoizgrađeni kompleks „filmskoga grada" u Dubravi od 1954. seli „Jadran film". Nova lokacija omogućila je „Jadran filmu" da bude ne samo najveće hrvatsko filmsko poduzeće, nego da se razvije i ostane (sve do početka devedesetih) najveći i najpoznatiji filmski studio u Srednjoj Europi (pogotovo nakon što se ranih šezdesetih ujedinio s „Dubrava filmom", koji je dotada bio samo tehnička baza). U njemu je u tom razdoblju snimljeno 145 međunarodnih koprodukcija i 124 domaća filma te su ugošćene neke od tada najvećih filmskih, redateljskih i glumačkih zvijezda (Omar Sharif, Richard Burton, Yul Brynner, Anita Ekberg).

U takvom okruženju, od početka pedesetih, svoje prve knjige u Zagrebu objavljuje Vladan Desnica.

The modernity in Zagreb after the First and Second World War

Summary: For the purposes of this paper, modernity shall be regarded as the totality of what comprises modern life and outlook, particularly in terms of striving towards progress and the improvement of the quality of life. The 20th century is a peculiar chapter in the history of Zagreb, radically different from the centuries that preceded it – among other things, between the years 1900 and 2000 Zagreb grew in size ten times (a more precise calculation would depend on whether only the city itself is taken into consideration, or its suburbs and the entire metropolitan area that gravitates to it as well). During that time, the city turned into a political, social, cultural and industrial center; essentially transforming into a metropolis. In that sense, it is entirely logical that the aftermaths of World War I and World War II were marked by a degree of modernity, fueled in equal parts by the citizens themselves and the general circumstances. Modernity first took hold of Zagreb in the 19th and the early 20th centuries, largely owing to the arrival of the railroad, which generated industrialization and population growth. Although comparatively small, Zagreb became a vibrant community on the outskirts of the great Monarchy. A synergy of a wide variety of elements contributed to the city's prosperity, modernity and modernization. After 1918 and 1945 alike, political elites advocated political change, i. e. political reform. Their ideas impacted the economy, culture and society in general, before being reflected back into politics. The immediate aftermath of both wars, or more precisely, the first decades of peacetime (ending with 1928 and 1945 respectively) shared a number of similarities, as the relief that was brought about by the cessation of bloodshed created new possibilities. After the First World War, Zagreb found itself in a new political context, the Yugoslav one, which opened up new opportunities for development, primarily in terms of the economy, but also culture and society. Likewise, after the end of the Second World War, but particularly after 1950, the emerging postwar generation used the new favorable circumstances to jumpstart the social, economical and cultural development of the city. Therefore it can be said that the 1920s and the 1950s, owing in part to the efforts of the then-mayors Vjekoslav Heinzel and Većeslav-Veco Holjevac, truly represent, each in their own way, a golden age in the history of Zagreb.

Key words: modernity, Zagreb, the 20th century

Izvori

Državni arhiv u Zagrebu (HR-DAZG)

HR-DAZG-10, fond Gradsko poglavarstvo Zagreb (GPZ), Pregled rada gradskog zastupstva (1926-1938).

HR-DAZG-37, fond Narodni odbor grada Zagreba, Zapisnici sjednica Gradskog narodnog odbora, podfond 6 (1948. godina).

HR-DAZG-102, fond I. klasična gimnazija, sign. 24964, kut. 55.

HR-DAZG-965, fond Gradska željeznica Zagreb.

Izvještaj Gradskog poglavarstva o sveopćoj upravi slobodnog i kraljevskog glavnog grada Zagreba za godine 1919. – 1925., Zagreb 1929.

Izvještaj Kraljevske gornjogradske velike gimnazije za 1913–1914, Zagreb 1914.

Skupštinski zapisnici slob. i kraljev. glavnog grada Zagreba, 1920.

Hrvatski narod (Zagreb), 1939.

Novi list (Rijeka), 2009.

Pohod (Ljubljana), 1932.

Službeni glasnik Narodnog odbora grada Zagreba, 36/1950.

Vjesnik (Zagreb), 1945., 1955., 1971. – 1972., 1982.

Literatura

Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999.

Ivan Crkvenčić, „Socijalno-geografska struktura rubnih dijelova Zagreba“, u: *Zbornik VIII. kongresa geografa SFRJ*, Skopje 1968., 253–266.

Mari-Žanin Čalić, *Socijalna istorija Srbije*, Beograd 2004.

Vladimir Čerina, „U gradu cinika“, *Vihor*, 1/1914., 1.

Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, sv. I, Zagreb 1961.

Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918-2008.*, Zagreb 2008.

Ivo Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918-1941.*, Zagreb 2004.

Ivo Goldstein i Slavko Goldstein, *Tito*, Zagreb 2015.

Slavko Goldstein, *1941.: godina koja se vraća*, Zagreb 2007.

Valentina Gulin Zrnić, *Kvartovska spika. Značenje grada i urbani lokalizmi u Novom Zagrebu*, Zagreb 2009.

Ivan Kampuš i Igor Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, Zagreb 1975.

Mira Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931.*, Zagreb 1973.

Mira Kolar-Dimitrijević, „Socijalno-ekonomska politika gradske općine Zagreba s obzirom na položaj radničkog stanovništva od velike svjetske krize do početka Drugog svjetskog rata (1931-1939)“, *Povijesni prilozi*, 2/1983., 171–244.

Mirko Korenčić, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971.*, Zagreb 1979.

Tomislav Kostović, *Škola narodnog zdravlja u borbi protiv alkoholizma u međuratnoj Hrvatskoj*, diplomski rad, Zagreb 2018.

Miroslav Krleža, *Djetinjstvo 1902-03 i drugi zapisi,* Zagreb 1972.

Miroslav Krleža, „O malograđanskoj ljubavi spram hrvatstva", u: Isti, *Deset krvavih godina i drugi politički eseji*, Zagreb 1957., 124–127.

Hrvoje Matković, „Hrvatska zajednica. Prilog proučavanju političkih stranaka u staroj Jugoslaviji", *Istorija XX. veka: zbornik radova*, sv. 5, Beograd 1963., 5–136.

Antun Gustav Matoš, *Izabrana djela*, sv. IV. i VI., Zagreb 1977.

Od Zbora do Velesajma 1909. – 1999. 90 godina Zagrebačkog velesajma (gl. ur. Kruno Sabolić), Zagreb 1999.

Vlatko Pavletić, „Neka bude živost", *Krugovi*, 1/1952., 1–7.

Ivo Perić, *Zagreb od 1850. do suvremenog velegrada*, Zagreb 2006.

Povijest grada Zagreba, knj. 2: *20. i 21. stoljeće*, Zagreb 2013.

Dragovan Šepić, *Jugoslavenski pokret i Milan Marjanović 1901-1919. In memoriam Milanu Marjanoviću*, Zagreb 1961.

Zdenka Šimončić-Bobetko, *Industrija Hrvatske 1918. do 1941. godine* (prir. Mira Kolar-Dimitrijević), Zagreb 2005.

Tomislav Timet, *Stambena izgradnja Zagreba do 1954. godine*, Zagreb 1961.

Zagrebačka panorama, 1/1961., br. 6, 142–145.

Zagrebački električni tramvaj: 105 godina (ur. Vlado Šobota), Zagreb 1996.

Zagrebački leksikon 2 / M – Ž, Zagreb 2006.

Mrežne stranice

Klub željezničkih modelara „Zagreb"

(http://www.kzmz.hr/zanimljivosti.asp?page_id=zanimljivosti)

„Modernitet", *Hrvatski jezični portal* (http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search)

Milan Ristović, „Jedno viđenje prelomne godine jugoslovenske posleratne kulturne politike (1952)", 337–352. (https://dokumen.tips/documents/7248-milan-ristovic-jugoslovenske-posleratne-kulturne-politike.html)

2.
„ZAGREB NAM NIKAD NIJE BIO BLIŽI“: SLIKA ZAGREBA U BEOGRADSKOJ ŠTAMPI I JAVNOSTI (1919. – 1929.)

Bojan Đorđević

UDK: 070(497.11 Beograd):304(497.5 Zagreb)“192“
Izvorni znanstveni članak

Sažetak: U radu se daje analiza pisanja beogradskih listova, a napose dva najznačajnija – *Politike* i *Vremena* – o Zagrebu i njegovim stanovnicima od ujedinjenja do uvođenja Šestojanuarske diktature. Predočavaju se razni aspekti – politički, kulturni, privredni, kao i oni vezani za svakodnevni život grada. Ukazuje se na postepeno formiranje slike o Zagrebu i Zagrepčanima u beogradskom javnom mnjenju u tom periodu.

Ključne riječi: Zagreb, politika, kultura, beogradska štampa, grad, srpsko-hrvatski odnosi

1. „Narod je klicao i pozdravljao“

Evocirajući uspomene na burne dane propasti Austrougarske i hrvatskog osamostaljenja, a potom i priključenja novostvorenoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, kao svedok i učesnik tih događaja, istaknuti srpski istoričar Vladimir Ćorović – sa pozicije jugoslovenski orijentisanog intelektualca pristiglog iz tzv. mostarskog kruga, a tokom Prvog svetskog rata stasalog u zagrebačkoj intelektualnoj sredini, u obzorju *Savremenika* i *Književnog juga* – svedočio je o naklonosti Zagrepčana prema srpskoj vojsci i njihovoj težnji za slogom i ujedinjenjem: omladina je protestovala na ulici i gde stigne. U pozorištu se daje *Smrt majke Jugovića* i publika prati komad silnim odobravanjem. Pevaju se narodne himne. Zagrebačke gospođe donosile su svoj nakit kao dobrotvorni prilog, a „narod je klicao i pozdravljao.“[1] Nastojeći da srpskim čitaocima ukaže na iskrenost hrvatskih težnji za jedinstvom, Ćorović je upravo Srbijancima stavljao u dužnost da bolje upoznaju Hrvate, a naročito da upoznaju njihovo središte – Zagreb. Zagreb, u njegovom viđenju, nije više smeo da bude samo me-

[1] Vladimir Ćorović, „Zagrebački prevrat“, *Politika* (Beograd), br. 4217, 29. 10. 1919., 1–2.

tonimijska odrednica hrvatskog nacionalnog bića, već – uz Beograd – najznačajniji jugoslovenski društveni i kulturni centar.

Ćorović je znao šta govori – i zašto to govori.[2] Za razliku od Dalmacije – a posebno Splita i Dubrovnika – koja je u srpskoj političkoj, društvenoj i kulturnoj javnosti bila već decenijama percipirana kao lučonoša ideje srpsko-hrvatskog jedinstva,[3] Zagreb je za srbijansko – a to će reći pre svega beogradsko – javno mnjenje bio svojevrsna *terra incognita*. On je to bio i u trenutku ujedinjenja, uprkos predratnim kulturnim vezama. U široj društvenoj vizuri srpske sredine, Zagreb je bio ograničeni, izdvojeni prostor, u urbanom smislu sličan Beogradu, ali supstancijalno drugačiji. Društveni procesi, dakle, mogli su biti slični, čak u pojedinim trenucima i istosmerni (sublimisani najzad u ideji jugoslovenstva i ujedinjenja), ali oni su se odvijali u posebnim, istorijski određenim sredinama, koje nisu morale biti – a nisu ni bile – u bliskoj vezi. Tzv. „posuda istorijskog grada"[4] još uvek je bila čvrsta, i Zagreb je, kao i svaki drugi grad, bio materijalizovani okvir društvenog života. Taj i takav život beogradska i uopšte srbijanska javnost trebalo je tek da upozna. A to je išlo postepeno, teško i ne uvek s blagonaklonošću.

2. „Čiji je Zagreb?"

Zagreb u beogradskoj javnosti, paradoksalno, uglavnom nije bio prepoznat kao političko središte Srba u Hrvatskoj (što je uistinu u okvirima Habzburške monarhije i bio). Naprotiv, u delu te javnosti Zagreb je bio sagledavan kao simbolički eksponent austrijske – dakle antisrpske – politike! Antijugoslovensku – pa i antihrvatsku – propagandu širili su listovi već tada ozloglašenog Krste Cicvarića (*Beogradski dnevnik*) i takođe ne mnogo omiljenog Svetolika Savića (*Balkan*). Za njih je Jugoslavija bila druga Austrougarska, a Zagreb za Srbe ono što je u Austrougarskoj Beč bio za Hrvate.[5] To je eksplicitno istaknuto u nepotpisanim člancima u listu *Balkan*:

> Mrska Austrija povampirila se i prometnula u Jugoslaviju. Ova mrzi sve što je mrzela i Austrija. Austrija mrzi na srpsko ime, mrzi ga i Jugoslavija. Austrija mrzila ideju Srbije, mrzi je i Jugoslavija. Austrija mrzila srpsku zastavu, mrzi je i Jugoslavija. Austrija mrzila i ćirilicu, mrzi je isto tako i Jugoslavija. Austrija – Jugoslavija, ista stvar! Još je ova druga u ponečem i gora od prve.[6]

Ovo nije ta država, o kojoj su snevala sva srpska pokolenja; ovo je nova, druga Austrija, što se zove Jugoslavija. A središte joj je Zagreb.[7]

---

2 Godinu dana pre ovog članka, Ćorović je eksplicitno ustao protiv „individualističkog elementa psihe pojedinaca i čitavih pokrajina i čitavih plemena." Isti, „Utisci iz Praga", *Književni jug*, 4/1918., 399.

3 „Dalmacija je poslednjih godina dublje i doslednije no ikoji drugi naš kraj prihvatila ideju narodnog jedinstva." Jovan Skerlić, „Novi omladinski listovi i naš novi naraštaj", *Srpski književni glasnik*, 30/1913., br. 3, 218.

4 Luis Mamford, *Grad u istoriji*, Beograd 2005., 24.

5 V. recimo: Boža S. Nikolajević, „Izlaz iz haosa", *Balkan* (Beograd), br. 21, 5. 4. 1920., 1; Isti, „Istina i laž: opomena za vremena", *Balkan* (Beograd), br. 55, 19. 7. 1920., 1.

6 „Ćirilica i Jugoslavija", *Balkan* (Beograd), br. 84, 18. 8. 1920., 1.

7 „Skandal u Sremskim Karlovcima", *Balkan* (Beograd), br. 107, 10. 9. 1920., 1.

Ali, takvi eksplicitni stavovi, fokusirani ovoga puta na Zagreb kao simboličku oznaku antisrpskog resantimana, mogli su se pročitati i u *Politici*. Tako je Zagreb, posle jednomesečnog boravka u njemu, video Ranko Kovijanić, lekar iz Kruševca, i to podelio sa čitaocima beogradskog izdanja *Politike*:

> Zagreb je onaj grad, koji je izvor sviju naših zala, jer u njemu još uvek bdi prokleta avet austrijanštine.[8]

Drugi su, pak, Zagreb nalazili odnarođenim gradom, koji je izgubio svoj izvorni hrvatski duh. Bar tako se to predstavljalo čitaocima *Politike*, ovoga puta sa naglaskom na pojačanoj autentičnosti, s obzirom da je istaknuto da je autor članka o kome je reč, izvesni *Mil.*, Zagrepčanin koji u tom gradu živi od rođenja! *Politika* se, zapravo, ovim napisom priključila latentnoj antisemitskoj propagandi koju su neposredno posle Prvog svetskog rata u beogradskoj sredini vodili drugi listovi (kada je o Beogradu reč, onda se uz tzv. jevrejsku opasnost, ukazivalo redovno i na „poguban uticaj“ Cincara). Autor ovoga članka, nadovezujući se na namerno provokativan naslov, svoj napis započinje u donekle ekstatičnom i implicitno polemičkom tonu:

> Čiji je Zagreb? Mnogi će razrogačiti oči, kad vidi ovaj naslov. Čiji može biti, nego hrvatski? Pa ipak, nije tako… Zagreb je i lijep i čist grad. Pa ipak, mali dio te ljepote imaju i Hrvati i Srbi u njemu, jer Zagreb je zaista lijep, ali je tuđ.[9]

„Tuđi“ element su Jevreji, i članak njihovu navodnu dominaciju prezentuje tako što „jevrejsku opasnost“ detektuje u dve sfere – ekonomskoj i tzv. rasnoj, s tim da jedna i druga stoje u simbiozi. Kada je o ekonomskoj sferi reč, autor prebrojava radnje u Ilici i na Jelačićevom trgu, i zaključuje da su većinom jevrejske. Od deset kafana, zatim, prema njegovim tvrdnjama, samo dvema su vlasnici Hrvati – ostalima Jevreji. A samo dva hotela drže Hrvati, još dva Srbi, a sve ostale Jevreji. Na ovaj način autor članka poslužio se tipičnim postupkom antisemitske propagande, koji se sastoji u tome da:

> (…) stvarni procesi marginalizuju Jevreje, ali u našoj svesti oni se pomeraju u središte. Oni personifikuju novac, pa iz materijala lažnog sećanja na Jevreje kao jedine agente prometa nastaje antisemitska slika društva u kome prividno postoji anonimna vladajuća moć, iza koje se tobože krije lična vladavina Jevreja.[10]

Ta ekonomska dominacija, prema takvom viđenju, u Zagrebu je eskalirala u duhovnu i kulturnu,[11] dodatno ojačana „perfidnom“ jevrejskom mimikrijom, bilo pokatoličenjem,[12] bilo samo „pohraćivanjem jevrejskih prezimena.“

---

8 Ranko Kovijanić, „S. H. S. ili Velika Srbija“, *Politika* (Beograd), br. 5451, 29. 6. 1923., 1.

9 Mil., „Čiji je Zagreb“, *Politika* (Beograd), br. 4348, 23. 3. 1920., 3.

10 Detlef Klausen, *Granice prosvetiteljstva*, Beograd 2003., 165.

11 Da je ovo drugo posledica prvog smatrao je i Rihard Vagner, tvrdeći da će Jevreji vladati kulturom sve dok „novac bude moć pred kojom sve što mi radimo gubi snagu.“ Richard Wagner, *Das Judentum in der Musik*, München 1978., 54.

12 O ovome je pisao još Hajne, i sâm hristijanizovani Jevrejin, govoreći da „sada hrišćanstvo u celini leži u rukama Jevreja.“ Heinrich Heine, *Werke und Briefe*, t. 3, Berlin – Weimar 1980., 398.

Istini za volju, autor članka o „jevrejskom Zagrebu“ nije predlagao nikakve protivjevrejske mere (do njih će, kao što je poznato, u Kraljevini Jugoslaviji doći, na pritisak nacističke Nemačke, tek uoči Drugog svetskog rata), već se zalagao za pojačanu hrvatsku propagandu, a napose za „nacionalni rad“ na svim poljima – gospodarskom, intelektualnom i kulturnom:

> Samo radom se može očuvati hrvatstvo Zagreba. Ako se bude i dalje plakalo i deklamovalo, onda će Zagreb prije biti Vavilon, nego hrvatski Zagreb.[13]

3. „Oni koji misle dobro ovoj zemlji“

Nekoliko godina posle ujedinjenja i kakve-takve konsolidacije države, ovakvih tonova bivalo je sve manje. Ali, opet se ne bi moglo reći da je srpska javnost uznapredovala u razumevanju Zagreba i poznavanju ovoga grada. U političkom smislu, Zagreb je bio oznaka društvene i političke svesti hrvatskih političkih stranaka, s tim što će vremenom to biti skoncentrisano na Radića i HSS – uostalom, baš kao što je i Beograd bio sublimat srpskih političkih partija, a pre svega Pašića i radikala. Dvadesetih godina prošloga stoleća u izveštajima iz Zagreba dominiraju političke teme, i to kako one od značaja za celu državu, tako i one koje bi se, uslovno rečeno, mogle svrstati u sferu lokalne politike. Od 1924. godine *Politika* uspostavlja dopisništvo u Zagrebu, ali od 1925. godine to još agilnije čini *Vreme*. Pogotovo je ovaj list bio značajan zbog razgranate mreže dopisnika. Imali su čak dvanaest stranica u tzv. provincijskim izdanjima, ali i stalne dopisnike iz najvećih gradova – Zagreba, Ljubljane, Subotice i Novog Sada.[14] Stoga je ovaj list prednjačio u izveštajima iz Zagreba. Uz to, značajno je što je *Vreme* tih dvadesetih godina bilo antivladin list, što se naročito ispoljavalo u doba tzv. Pašić–Radićeve Vlade, tokom 1925. i u prvoj polovini 1926. godine. Tako je početkom 1926. godine *Vreme*, kao jedini od značajnijih listova u Kraljevini SHS, ne bez zluradosti, detaljno izvestilo, na svojoj naslovnoj strani, o stvaranju Hrvatske federalističke seljačke stranke, sastavljene od bivših članova Hrvatske seljačke stranke. Ovim poprilično senzacionalnim člankom želelo se otcepljenju jednog u suštini minornog dela zagrebačkog ogranka HSS dati mnogo veći značaj nego što je zasluživalo, pa se čak govorilo o „grupisanju Radićevih protivnika.“ No, i sâm izveštač *Vremena* morao je da primeti da „u celom Zagrebu za ovo većanje nove stranke uopšte se nije znalo.“[15] Pa ipak, izgleda da je vlast ovu stvar shvatala ozbiljnije. Naime, odeljenje za štampu Ministarstva unutrašnjih poslova Kraljevine SHS zabranilo je izdanje ovog broja *Vremena* za Savsku banovinu,[16] nalazeći valjda da ova vest neće u drugim delovima države izazvati nikakvog odjeka. Paradoksalno je, međutim, to što je *Vreme* detaljno izveštavalo o aktivnostima ove stranke, iako se snažno protivilo federalizaciji države!

---

13 Mil., „Čiji je Zagreb“, *Politika* (Beograd), br. 4348, 23. 3. 1920., 3.

14 O ovome je u razgovoru sa B. Pekićem svedočio 1974. godine direktor *Vremena* Dragomir Stojadinović, brat Milana Stojadinovića. Borislav Pekić, *„Vreme“ i „Novo vreme“: razgovor sa Dragomirom Stojadinovićem*, Beograd 2013., 79.

15 „Nova Hrvatska Federalistička Seljačka Stranka osnovana je juče u Zagrebu“, *Vreme* (Beograd), br. 1459, 11. 1. 1926., 1.

16 Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ-14), fond Ministarstvo unutrašnjih dela Kraljevine Jugoslavije, 14-68-224.

U tom duhu kritikovane su, u tim danima, i zagrebačke gradske vlasti koje su „obezvredile veličanstvenu proslavu Hiljadugodišnjice Hrvatskog Kraljevstva." „Indolentna gradska uprava", kako ju je oštro nazvao izveštač *Vremena*, „oglušila se o narodni osećaj tako što trgu koji još nosi rimski broj I nisu već dali ime kralja Tomislava. Ne zna se ni da li će spomenik biti postavljen na tom trgu."[17] Zbog toga je kamen-temeljac za spomenik sklonjen u muzej.

I upravo te 1926. godine beogradska štampa naveliko je izveštavala o burnim događajima na Sveučilištu u Zagrebu. Istoga dana, 22. januara 1926. godine, i *Vreme* i *Politika* izvestili su o otpuštanju profesora sa zagrebačkog Sveučilišta, te posledično o sukobu rektora, ali i studenata sa prosvetnim vlastima Kraljevine SHS. Ipak, u ova dva beogradska lista povod odluci ministra prosvete Stjepana Radića da otpusti određene profesore različito je tumačen. *Vreme* je ovu Radićevu odluku predstavilo u širem smislu kao lukavi plan vladajuće koalicije HSS i radikala da se obračuna sa Samostalnom demokratskom strankom, jer je čak šest otpuštenih profesora pripadalo toj stranci.[18] S druge strane, *Politika* je ovaj postupak videla kao šovinistički gest samoga Radića, tj. kao njegov obračun kako sa Srbima na zagrebačkom Sveučilištu, tako i sa Hrvatima jugoslovenske provenijencije, poput Grge Novaka, Viktora Novaka, Artura Šnajcera, Branka Vodnika ili Marija Kiseljaka.[19] Naveden je primer Cvijićevog učenika, geografa Vojislava Radovanovića, „koji je otpušten zato što je Srbijanac koji se usudio da dođe za profesora u Zagrebu."[20] S druge strane, naglašeno je da je Mario Kiseljak otpušten samo zato što je ministru prosvete Stjepanu Radiću uputio pismo protesta protiv otpuštanja profesora zagrebačkog Pravnog fakulteta Jovana Stefanovića.[21]

Ove poruke *Politike*, kao najuticajnijeg beogradskog lista, definisale su diskurs otpora prema tadašnjoj kraljevskoj Vladi. Naime, ovakvo pisanje zaoštrilo je dotadašnju blagu nijansu opozicionog mišljenja u pravcu jasne antagonističke podele – s jedne strane Ministarski savet, a s druge „svi oni koji misle dobro ovoj zemlji." Bilo je to veoma produktivno distanciranje od vlasti na pitanju koje nije bilo eksplicitno ideološko, a opet je itekako zadiralo u sferu politike. S druge strane, i *Vreme* i *Politika* svoj stav potkrepljivali su izveštajima o tome kakav je odjek ova Radićeva odluka izazvala ne samo na zagrebačkom Sveučilištu, već i u hrvatskom javnom mnjenju. Isticano je da se Radiću upravo u zagrebačkoj javnosti, a posebno među intelektualcima, zamera što je izneverio svoje obećanje da će kao ministar depolitizovati prosvetu: „U Zagrebu se smatra da je ovo čisto politička stvar."[22] Zbog toga nije čudno što su čitaoci bili detaljno obaveštavani o štrajku studenata na Filozofskom fakultetu u Zagrebu i o „osveti Radićevoj" koja se ogledala u oduzimanju stipendija pobu-

---

17 „Kamen-temeljac za spomenik kralju Tomislavu ostavljen u muzeju", *Vreme* (Beograd), br. 1451, 1. 1. 1926., 3.

18 „Oko penzionisanja zagrebačkih profesora: studenti i samostalni demokrati pokušavaju da spreče predavanja", *Vreme* (Beograd), br. 1470, 22. 1. 1926., 4.

19 „G. Radić denacionalizira", *Politika* (Beograd), br. 6374, 22. 1. 1926., 3.

20 *Isto*.

21 *Isto,* 3. U tom pismu Kiseljak je eksplicitno Radića optužio za šovinizam i narušavanje univerzitetske autonomije: „To znači da se ne dâ da jedan Srbin bude profesor univerziteta u Zagrebu pa ma koliko ga sâm zagrebački univerzitet birao." AJ-66, fond Ministarstvo prosvete Kraljevine Jugoslavije, 66-63-162, 19. 1. 1926.

22 „Oko penzionisanja zagrebačkih profesora: studenti i samostalni demokrati pokušavaju da spreče predavanja", *Vreme* (Beograd), br. 1470, 22. 1. 1926., 4.

njenim sveučilištarcima. Beogradskoj štampi je, štaviše, uspelo da izazove Radića da stupi u svojevrsnu polemiku sa pobunjenim studentima. Najpre su u izveštaju iz Zagreba za *Politiku* pohvaljeni „hrvatski studenti što su pokazali visoku državotvornu svest",[23] na šta je, tri dana docnije, reagovao u izjavi za *Vreme* sâm Stjepan Radić, ističući – u jasnoj nameri da se dodvori srpskoj javnosti – da su protiv štrajka studenata u većini bili Srbi i Crnogorci, te da su upravo oni „nosioci zdravoga razuma na zagrebačkom Sveučilištu." Njima nasuprot, „hrvatska djeca, a naročito zagrebačka, razmažena su dječurlija i nemaju pravu žeđ za naukom."[24] Ako je Radić mislio da će ovom izjavom izazvati simpatije srbijanske javnosti, prevario se, jer je ovu njegovu izjavu izveštač *Vremena* propratio surovo sarkastičnim komentarom: „Eto kako o Zagrebu misli njegov prvi predstavnik."[25] Na ove reči odmah je reagovao – a njegova izjava je objavljena u istom broju – Radićev prethodnik na mestu ministra prosvete, Svetozar Pribićević: „Radić je anacionalni element koji kleveće zdravu hrvatsku nacionalno orijentisanu omladinu."[26]

Karikature koje su u beogradskoj štampi pratile ovu aferu, kao i vesti o solidarisanju Univerziteta u Beogradu sa zagrebačkim profesorima i studentima, samo su doprineli Radićevom dezavuisanju i ubrzali njegovu ostavku koja je usledila 15. aprila 1926. godine. Uostalom, gotovo sve ove ocene Radićevog rada koje su se mogle pročitati u beogradskoj štampi prisutne su i u memorandumu koji je Glavna uprava Profesorskog društva Kraljevine SHS podnela 9. februara 1926. godine predsedniku Ministarskog saveta i predsedniku Narodne skupštine. I u tom memorandumu stoji da Radićeve mere kritikuju „svi oni koji ovoj zemlji dobra žele"; i tu se ukazuje na „opravdane proteste školskih radnika, ali i studentske omladine"; iznose se na Radićev račun optužbe da je „anacionalan, razoran i opasan", te da „svesno vređa srpski deo našega naroda, unižava Slovence, a naročito ljuto progoni one Hrvate, koji sebe ne odvajaju od Srba."[27]

4. „Don Lažo"

Svakodnevica u najvažnijim beogradskim dnevnim listovima po pravilu je ostajala potisnuta u odnosu na političku sferu, iako je upravo ta svakodnevica često izvor „normalnosti", te merilo ljudskog trajanja u urbanoj sredini. Naravno, ne može se prenebregnuti činjenica da politika utiče na svakodnevni život, da je sa njim povezana ne samo na makronivou, već i na mikronivou svakodnevnih događaja i problema. No, to se u izveštajima iz Zagreba uglavnom ne može uočiti. Tako se vesti o izgradnji stambene železničke kolonije u Maksimiru implicitno politički semantizuju, jer se hvali Vlada, kao i zagrebačka gradska uprava, za uspešno rešenje jednog socijalnog pitanja koje „oduzima važno oružje komuni-

[23] „G. Radić denacionalizira", *Politika* (Beograd), br. 6374, 22. 1. 1926., 3.
[24] „Budžet Ministarstva Prosvete", *Vreme* (Beograd), br. 1473, 25. 1. 1926., 3.
[25] *Isto*.
[26] *Isto*, 4.
[27] „Memorandum Glavne uprave Profesorskog društva", *Glasnik profesorskog društva za godinu 1926*, Beograd 1926., 122–123.

stičkoj propagandi.“[28] Uostalom, to se i shvatalo kao državno pitanje, jer je glavni investitor bila Direkcija državnih željeznica Kraljevine SHS.[29]

Isto tako, kada se izvještavalo o snežnom nevremenu koje je zahvatilo Zagreb, pisalo se i o odgovornosti gradske uprave u kontekstu nesuglasica i sukoba u Gradskom poverenstvu Zagreba.[30]

I sukob „dveju katoličkih crkava“ i sudski postupak koji se vodio u Zagrebu nisu mogli proći bez političkih implikacija, pa i pomalo zluradih komentara izvještača *Vremena* i *Politike* na račun katoličkog klera.[31] Radilo se o tužbi Marka Kalođere (u beogradskim novinama se njegovo prezime navodilo kao *Kaluđer*!), biskupa Starokatoličke crkve (tada kanonika Stolne crkve u Splitu) protiv kanonika Zagrebačke nadbiskupije Stjepana Korežića, zbog navodne uvrede časti. Iz članaka se saznaje da je Korežić Starokatoličku crkvu nazvao „mafijom“, a biskupa Kalođeru je dosledno – čak i na suđenju – nazivao „falsifikator“ i „don Lažo“. Izveštač *Vremena* sa ironijom je pisao o samom sudskom procesu, o tužitelju i tuženome, ne propuštajući da istakne da se „zagrebačka publika silno zabavljala i malomalo udarala u smeh.“[32] No, ono što je ove izveštaje iz ravni svakodnevnice – pa ma bila i bizarna – prevodilo u političku sferu nije bio samo kontekst sukoba Katoličke crkve i njenih odmetnutih sveštenika, već i činjenica da je kanonik Zagrebačke nadbiskupije Stjepan Korežić bio samostalni demokrata, a da je tužilac Marko Kalođera, po sopstvenim rečima, imao simpatije za Hrvatsku seljačku stranku. A sve to – poput otpuštanja zagrebačkih profesora i štrajka studenata – dešavalo se u jeku sukoba vladajuće koalicije radikala i HSS-a sa Samostalnom demokratskom strankom i drugom opozicijom.[33]

5. „Zagrebačka kultura nije stvaralačka“

Javnost u Srbiji po svemu sudeći bila je najbolje obaveštena o zagrebačkom kulturnom životu, što i nije čudno, jer su kulturne veze Zagreba i Beograda stale da se učvršćuju još u godinama uoči Prvog svetskog rata. Pa i tokom rata, u teškim danima izbegličtva, u srpskoj kulturnoj javnosti okupljenoj mahom na Krfu i u Solunu razmišljalo se o tome na koji način da se u budućoj ujedinjenoj državi osnaže srpsko-hrvatske intelektualne i kulturne veze, pre svega da bi se izvršila „emancipacija od germanskih uticaja.“[34] Naglašavalo se da

[28] „Novo naselje za naše železničare“, *Vreme* (Beograd), br. 1937, 13. 5. 1927., 3.

[29] O ovoj stambenoj koloniji i njenoj izgradnji v. Darja Radović, „Željeznička kolonija u Maksimiru u kontekstu radničkih naselja nastalih u Zagrebu između dva svjetska rata“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 16/1992., 199–215.

[30] „Sneg i mećava u Zagrebu“, *Politika* (Beograd), br. 6365, 13. 1. 1926., 4.

[31] „Senzacionalni proces u Zagrebu: dva biskupa, dve krvno zavađene crkve pred sudom“, *Vreme* (Beograd), br. 1454, 4. 1. 1926., 1; „Rat dveju katoličkih crkava u Zagrebu“, *Politika* (Beograd), br. 6364, 12. 1. 1926., 4.

[32] „Senzacionalni proces u Zagrebu: dva biskupa, dve krvno zavađene crkve pred sudom“, *Vreme* (Beograd), br. 1454, 4. 1. 1926., 1.

[33] Zanimljivo je da se ova politička implikacija uglavnom nije pominjala u hrvatskoj štampi koja se bavila ovim sukobom. Jedino je u *Katoličkom listu*, koji je iz broja u broj izveštavao o ovom sudskom procesu i oštro napadao starokatolike, u jednom trenutku ukazano da „ovdje postoje i druge neke političke igre.“ V. *Katolički list* (Zagreb), br. 4, 4. 1. 1926., 55. O Marku Kalođeri i njegovom delovanju u Starokatoličkoj crkvi v. Zlatko Matijević, „Otpali ili odbačeni anđeli: nastanak Hrvatske starokatoličke crkve“, *Hrvatska revija*, 1/2001., br. 2, 65–73; Tomislav Branković, „Starokatolička crkva u Jugoslaviji“, *Religija i tolerancija*, 2/2004., 97–101.

[34] „Naša buduća kultura“, *Pravda* (Beograd – Solun), br. 176, 27. 6. 1917., 1.

upravo srpski i hrvatski književnici i umetnici imaju najveću odgovornost za buduće „duhovno zbližavanje u novoj zajednici“, kao deo „jedne zajedničke, smišljene, organizovane konstrukcije naše kulture.“[35]

Ipak, da posle ujedinjenja stvari nisu tekle tako glatko svedoče vajkanja o nepostojanju prave kulturne saradnje između triju centara zajedničke države, a posebno Zagreba i Beograda. Nepotpisani članak u beogradskoj *Pravdi* nastojao je da skrene pažnju na ovaj problem, sa jasnom porukom da bez jakih kulturnih veza i, na kraju krajeva, kulturnog jedinstva, neće biti ni političkog, ni svakog drugog zbližavanja Hrvata i Srba:

> U današnjim danima, doista, postoji vrlo slaba veza kulturnog strujanja između naših glavnih kulturnih gradova. Ta bi se veza mogla sasvim izgubiti. Ali to, međutim, ne želimo. Želimo nestanak „spone“ onda, kada bi to značilo našu jedinstvenost… Hoćemo svoju kulturu, jugoslovensku kulturu. Govorimo o njenom stvaranju, gotovo uvek romantičarski, a u našim glavnim kulturnim središtima manifestuje se kulturni život na suprotne načine, pod suprotnim, gotovo, uticajima. Tu, nesumnjivo, nema jedinstvenosti.[36]

„Čudnom i žalosnom“ člankopisac nalazi činjenicu da u zagrebačkim listovima gotovo da nema priloga beogradskih književnika, i obratno, napominjući da je to, možda, delom iz političkih razloga, ali da je mnogo više znak indolentnosti i svojevrsnog provincijalizma. Zaključak je da se što pre mora prevladati takva „paradoksalna isključivost.“

Ipak, ne može se reći da čitaoci beogradskih dnevnih novina nisu bili obavešteni o kulturnom životu u Zagrebu. Primat je, bez svake sumnje, imalo pozorište. Gotovo da nije bilo zagrebačke premijere koja nije bila propraćena u beogradskoj štampi, često i sa opširnijom pozorišnom kritikom. Pri tome, nije se pisalo samo o Hrvatskom narodnom kazalištu,[37] već i o drugim, manjim privatnim teatrima, poput Novog kazališta u kome je izvedena premijera Korolijine drame *Zidanje Skadra*,[38] Intimnog teatra koji je svoje predstave davao u Jeronimskoj dvorani,[39] ili marionetskog kazališta.[40] Praćen je, takođe, rad zagrebačke Glumačke škole, njen nastavni program,[41] kao i njene predstave.[42] Beogradska štampa isto tako nije propuštala izvestiti i o gostovanjima stranih pozorišta u Zagrebu. U tom smislu, posebno detaljno ispraćeno je gostovanje moskovskog Hudožestvenog teatra krajem 1922. godine. Ovi članci i izveštaji nosili su u svojoj srži, naime, i neskrivenu kritiku uprave beogradskog Narodnog pozorišta na čelu sa Milanom Grolom, zbog „neuspelog pokušaja da ugovori gostovanje hudožestvenika u Beogradu.“[43] Žal je bio tim veći što je Hudožestveni teatar bio u Beogradu 1920. godine, i to kada je Narodno pozorište bilo u teškom stanju,

---

35 Svetislav Stefanović, „Rekonstrukcija naše književnosti“, *Narod* (Split), br. 323, 23. 6. 1918., 1.

36 „Tri centra bez veze“, *Pravda* (Beograd – Solun), br. 288, 21. 10. 1923., 4.

37 Prva vest o HNK objavljena je početkom 1920. godine, i govorila je o imenovanju nove kazališne uprave. V. „Zagrebačko pozorište“, *Politika* (Beograd), br. 4320, 22. 2. 1920., 3.

38 „*Zidanje Skadra* u Zagrebu“, *Politika* (Beograd), br. 4498, 30. 10. 1920., 2–3.

39 „Intimni teatar u Zagrebu“, *Vreme* (Beograd), br. 421, 20. 2. 1923., 5.

40 „Marionetsko pozorište u Zagrebu“, *Vreme* (Beograd), br. 668, 29. 10. 1923., 5.

41 „Glumačka škola u Zagrebu“, *Vreme* (Beograd), br. 353, 12. 12. 1922., 5.

42 Tako je uz velike pohvale propraćena premijera Dikensovog *Cvrčka na ognjištu*. „Iz zagrebačkog pozorišta“, *Vreme* (Beograd), br. 3, 20. 12. 1921., 3.

43 „Hudožestvenici u Jugoslaviji“, *Vreme* (Beograd), br. 317, 6. 11. 1922., 3.

44 „Hudožestvenici u Zagrebu“, *Politika* (Beograd), br. 5223, 7. 11. 1922., 4.

bez glavne zgrade oštećene u ratu. A sada, u obnovljenoj zgradi i u mnogo boljim uslovima, „Beograđani, za razliku od Zagrepčana, neće videti trupu Stanislavskog.“[44]

No, ni ovakve vesti iz kulturnog života nisu uvek mogle proći bez političkih konotacija. Izveštač *Vremena* iz Zagreba javljao je da gostovanje HNK u Beogradu, početkom marta 1924. godine, koje je prema saopštenju uprave HNK „imalo da bude izraz narodnog jedinstva“, nije u krugovima bliskim Stjepanu Radiću primljeno sa simpatijama. Štaviše, „radićevci“, kako tu skupinu, uopšteno i površno, izveštač naziva, to su saopštenje nazvali „sramnom političkom izjavom“ i optužili upravu HNK da je dozvolila da im svečanu večeru u Skadarliji, u restoranu „Tri šešira“, priređuje Orjuna. Izveštač *Vremena* je zaključio da ovo nije većinsko mišljenje zagrebačkih kulturnih radnika i intelektualaca, ali da „treba imati u vidu da postoji i ovakav stav javnosti u Zagrebu.“[45] Izveštač *Vremena* ovim je dopisom zapravo polemisao sa pisanjem *Hrvata*, lista Narodne zajednice, koja je u to vreme bila u koaliciji sa HSS.[46] Verovatno ga je to ponukalo da zaključi da je takvo pisanje stav Radićeve stranke, što nije bilo sasvim tačno, jer se između te dve grupacije već uočavala nesloga koja će već sledeće godine dovesti do raskola.

Naravno, bilo je vesti i o drugim kulturnim manifestacijama u Zagrebu, o muzičkim matineima, raznim koncertima i likovnim izložbama, kao i o radu zagrebačkih izdavačkih preduzeća. Može biti zanimljivo da je prva vest u beogradskoj štampi nakon ujedinjenja koja se ticala filmske umetnosti bila upravo vezana za Zagreb. Na samom početku 1920. godine moglo se u *Politici* pročitati da „Zagrebačko društvo za izradu filmova priprema ‘Gospođu sa suncokretom’, po drami Iva Vojnovića.“[47] Vesti iz književnosti ticale su se uglavnom novih izdanja, a posebno su hvaljeni napori da se značajni hrvatski književnici izdaju ćirilicom. O jednoj takvoj knjizi – Krležinoj *Hrvatskoj rapsodiji* u izdanju „Nove Evrope“ – opširno je, kao o „briljantnoj viziji Hrvatske“ i „vernoj slici zagrebačkog društva“ pisao Vojislav Jovanović Marambo:

> Razumljivo je što je ovaj mladi pisac uspeo da za kratko vreme stekne, bar u hrvatskom delu našeg naroda, više priznanja no ijedan pisac „nove škole“, i što se jedno zagrebačko izdavačko preduzeće odlučilo na opravdani i pohvalni korak da g. Miroslava Krležu predstavi i našem srpskom delu naroda, jednom zbirkom izabranih novela ćirilicom priređenih.[48]

Beogradska štampa opširno je izvestila i o smrti Antuna Branka Šimića:

> U svim kulturnim krugovima Zagreba danas se o njemu govorilo, što je razumljivo, kad se ima na umu, da su ga mnogi u Zagrebu smatrali za najboljeg hrvatskog pesnika. Šimić je umro u materijalnoj oskudici.[49]

Ponekad se o kulturnom životu Zagreba sudilo i po gostovanjima zagrebačkih umetnika u Beogradu. Jedno takvo gostovanje, pijaniste Svetislava Stančića, znameniti srpski književnik, tada u svojstvu muzičkog kritičara *Vremena*, Stanislav Vinaver, iskoristio je da kod

---

45 „Radićevci o gostovanju Zagrebačkog kazališta u Beogradu“, *Vreme* (Beograd), br. 809, 19. 3. 1924., 5.
46 V. „Gostovanje kazališta u Beogradu“, *Hrvat* (Zagreb), br. 78, 18. 3. 1924., 3.
47 „Domaći film“, *Politika* (Beograd), br. 4281, 1. 1. 1920., 3.
48 Vojislav M. Jovanović, „G. Krleža, ćirilicom“, *Politika* (Beograd), br. 4919, 1. 1. 1922., 2.
49 „Smrt Antuna Šimića“, *Vreme* (Beograd), br. 1211, 4. 5. 1925., 4.

beogradskih čitalaca „razbije predrasudu“ o nadmoćnosti Zagreba kao kulturnog centra. Ne sporeći to da Zagreb ima bolje muzičke škole od Beograda, i više školovanih muzičara i dirigenata, Vinaver je ipak stao na stanovište da to nije i garancija umetničke snage i originalnosti, bar sudeći po muzičkim umetnicima koji su se predstavili Beograđanima. I sâm Stančić, „koji se u Zagrebu smatra evropski značajnim umetnikom“, nije, tvrdi Vinaver, ništa više od prosečnog pijaniste, pa taj slučaj uzima kao potvrdu svoje teze:

> Zagreb nam je često slao takve svoje muzičare koji su bili pečeni u zanatu, mirni profesori, protiv kojih se ništa nema dok ostaju u granicama blagopristojnosti. Ali, sto hiljada profesora ne mogu dati jednog umetnika, i u slučaju da, recimo, Zagreb ima hiljadu prosečnih pedanata a mi ni jednog jedinog, ipak Zagreb ne bi učinio ni jedan jedini istinski sudbinski korak ispred nas.[50]

Iz toga je sledio zaključak da „zagrebačka kultura nije stvaralačka.“[51] Ovim svojim stavovima Vinaver je implicitno pristajao na teoriju opšteg „rama“ za zajedničke kulture – a on je srpsku i hrvatsku kulturu nesumnjivo smatrao ne samo srodnim, već i zajedničkim – dakle na ono što bismo danas nazvali *cultural modeling*. Obrazac ovakvog diskursa podrazumeva utvrđenu i usvojenu paradigmu koja izriče vrednosni sud bez empirijskog utemeljenja, te ono što je pojedinačno uzdiže na nivo univerzalnog. Zagrebački i beogradski kulturni model u ovom slučaju vide se kao zadate matrice koje nisu podložne nikakvim nijansiranjima, već samo drastičnim promenama.[52] Pri tome, mora se istaći da Vinaver ovom pitanju ne pristupa sa aspekta nacionalnog identiteta i nacionalnih osobenosti. U ovom slučaju Hrvati i Srbi nisu oponentni označioci zagrebačke i beogradske kulturne sredine. Radi se o identitetu Grada kao kulturnog areala. Uostalom, sâm pijanista Stančić je bio Srbin (i zbog toga u vreme NDH otpušten iz Muzičke akademije u kojoj je od 1927. godine predavao). Dakle, Vinaverova kritika zagrebačke, modernim rečnikom rečeno „kulturne scene“, nije heteroimagološka, već nastoji da pruži sliku kulturnog označenja pojava i osobina zagrebačke sredine, nalazeći slične stvari i u beogradskoj. Za Vinavera je, dakle, Zagreb „naš grad“, kako to eksplicitno kaže, i sameravanje sa Beogradom nikada ne teče na opozitnoj ravni: svoj – tuđ.

Ipak, ta opozicija u Vinaverovom tekstu postoji, ali ne između Zagreba i Beograda. Naime, na putu formiranja svojih postulata o narodnosnoj osnovi autentične srpske i hrvatske (i skupno jugoslovenske) kulture kao garantu umetničke originalnosti i kvaliteta, a koje će naročito zastupati u tridesetim godinama prošlog veka, Vinaver i Zagreb i Beograd, gradove koje smatra *svojim*, suprotstavlja evropskoj kulturi kao „okamenjenoj tradiciji“. Transcedentiranje te kulture, koje je, prema Vinaverovom uvidu, u Zagrebu bilo jače izraženo nego u Beogradu, ne doprinosi nastanku umetnički vrednih dela, „jer je kopija“. Šta je, onda, ono čime, i po čemu, i Zagreb i Beograd treba da budu *svoji*? To je ono što Vina-

---

50 Stanislav Vinaver, „Kultura g. Stančića“, *Vreme* (Beograd), br. 1075, 15. 12. 1924., 4.

51 *Isto*.

52 O ovome v. Paul J. Van den Brink, „Value orientations as an assessument tool in cultural diversity“, *Nursing Research*, 33/1984., br. 4, 198–203; Tom Gallagher, „Value orientations and conflict resolution: Using the kluckholn value orientations model“, u: *Finding the middle ground: Insight and applications of the value orientations model* (ur. Kurt W. Russo), Yarmouth 2000., 185–194.

ver eksplicitno naziva „balkanskim mentalitetom.“ Odricanje od toga, koje je u Zagrebu uveliko uzelo maha, a sve više se primećuje i u beogradskoj kulturnoj sredini, pogubno je, prema Vinaverovom mišljenju, jer guši one „životne sokove“ koji proističu iz izvornih mentalitetskih kodova. Tako Vinaver na kraju ipak uspostavlja opoziciju: svoj – tuđ, ali ne na ravni Zagreba i Beograda, niti hrvatske i srpske kulture, već na ravni: jugoslovenska (balkanska) kultura – zapadnoevropska kultura. Bežeći od površnih tretiranja Zagreba kao srednjoevropskog i Beograda kao balkanskog grada, Vinaver je ipak podlegao jednom od osnovnih stereotipa koji su upravo Evropljani imali o balkanskoj kulturi kao primitivnoj, ali organski čistoj.[53]

6. „Zagreb, naš brat“

Najtemeljnija, istorijski i mentalitetski najindikativnija slika Zagreba u beogradskoj štampi u posmatranom periodu potiče iz pera Miloša Crnjanskog. Ova reportaža u nastavcima (u četiri broja lista *Vreme*), koja sadrži i izrazite putopisne elemente, danas se uopšte ne pominje kada se piše o Crnjanskom kao publicisti i putopiscu, a razlog tome je taj što njeno spominjanje ne odgovara onom diskursu u Srbiji koji stvara sliku Crnjanskog kao izrazitog srpskog nacionaliste. Upravo u ovim svojim tekstovima sa zajedničkim nadnaslovom „Zagreb u prošlosti i sadašnjosti“, Crnjanski se ukazuje kao pronicljivi posmatrač, odličan poznavalac istorije (koju je, uostalom, i diplomirao na Filozofskom fakultetu u Beogradu), te kritički nastrojen, ali objektivan prosuditelj zagrebačkih političkih i kulturnih prilika, koji – što je najvažnije – ne piše samo sa aspekta komparacije Zageba i Beograda (iako od toga ne beži, naprotiv), već nastoji da beogradskoj javnosti pruži i sliku Zagreba *per se*. On piše otvoreno i sa izrazitom naklonošću prema Zagrebu i Zagrepčanima. A ako je u nečemu primetan kritički ton, ako je na neke negativnosti ukazano, onda je to ono što je Crnjanskog u to doba karakterisalo i u putopisima iz Italije i Nemačke, kao i u tekstovima o Vojvodini – izraziti antiklerikalizam (sa jasno naglašenim ateizmom) i antielitizam. Stoga je najkritičkije zasnovan prvi deo reportaže, u kome Crnjanski oštro antagonizuje Zagreb „kraljeva i popova“ i Zagreb „hrvatskog naroda“. Ta opozicija postoji i u njegovo vreme, i on je uočava i kao ideološki, ali i kao politički problem:

> Još danas postoji najstariji deo Zagreba, dvor vladika, zidine i kule popovske, iz kojih se nekada vladalo dušom Hrvata. Po izgledu, danas popovština više ne može da vlada seljačkim Hrvatima, ali samo po izgledu. Dovoljno je provesti jedne uskršnje praznike u Zagrebu i okolini, videti hiljade koje se ispovedaju, pričešćuju i mole, da bi se steklo duboko uverenje da će katoličko sveštenstvo i hrvatski biskupi igrati važnu ulogu u sudbini naše države, kao što su imali važnu ulogu u prošlosti Hrvatske, teškoj i gorkoj.[54]

[53] Doduše, u to vreme Vinaver nije bio jedini koji je ovako sudio. Slične rezerve prema uticaju zapadnoevropske kulture na jugoslovensku ispoljavali su (sem, najeksplicitnijih u tome, zenitista) i Dragiša Vasić, Miloš Crnjanski, pa čak, u manjoj meri, i Miroslav Krleža. V. Gabriela Šubert, „Imaginarna geografija ‘Balkana’ iz suprotnih perspektiva i njihove manifestacije u književnim delima“, u: *Svoj i tuđ – slika drugog u balkanskim i srednjoevropskim književnostima: zbornik radova* (ur. Miodrag Maticki), Beograd 2006., 27-28.

[54] Miloš Crnjanski, „Kaptol, stari Zagreb“, *Vreme* (Beograd), br. 1218, 11. 5. 1925., 3.

Ta diskrepancija dvaju pogleda na život i politiku ogleda se naročito u razgovoru Crnjanskog sa nadbiskupom Antunom Bauerom. Razmimoilaženja između njih dvojice ne potiču ni iz nacionalne vizure, ni iz konfesionalne pripadnosti. Ona su proizvod sukoba starog (klasnog, klerikalnog, nacionalističkog) i modernog (antielitističkog, verski indiferentnog i integralističkog) duha. Iako verno prenosi Bauerove reči, Crnjanski kritičkim komentarima vrši destrukciju nadbiskupovog svetonazora, bilo direktnim referencama („on se ne smeši"; „kaže bez ikakvog izraza na licu"; „vidi se da mu je teško sa Beogradom"), bilo ironičnim opaskama, poput one o „strahotama" agrarne reforme koja je pogodila Katoličku crkvu u Kraljevini SHS. Jasan je stav Crnjanskog da Srbi i Hrvati moraju da napuste okoštale klerikalne matrice i da se nađu na tzv. narodnosnoj osnovi, jer „krajnje je vreme da se Srbi i Hrvati zaljube jedno u drugo."[55]

Da bi se to desilo, Crnjanski je rešio da u drugom delu reportaže prikaže ne samo „istorijski Zagreb", koji je „mrtav i tih, kao da je razočaran i uvređen od onoga, što se dole, u sadašnjosti zbiva,"[56] već i razmišljanja zagrebačkih intelektualaca. Njihova rezonovanja sažeo je u gotovo aforističke iskaze. Obaveštavajući beogradske čitaoce da „Zagrepčani izuzetno duhovito i pronicljivo rasuđuju politički", Crnjanski je naveo neke od britkih i ironičnih opaski: „Hrvati i Srbi su antidržavni; državotvorni u ovoj zemlji su samo Nemci i Mađari, a naročito Jevreji"; „Da su Srbi pametni, poklonili bi nama Hrvatima još sto godina istorije"; „Radićevci – ma to su Obrenovićevci".[57]

Ipak, najznačajnija su poslednja dva dela reportaže. U prvom od njih, Crnjanski je pokušao da pokaže šta to spaja Hrvate i Srbe, šta je to što je jače od svega što ih je delilo u prošlosti, i najzad – šta je to što Beograd i Zagreb imaju da ponude kao zalog zajedništva. Treći svoj tekst Crnjanski započinje gotovo lirskim pasažom:

> Kad bi jedan pesnik, pisac romana, ili stari političar hteo da živi tiho i mirno, pri tome da se oseća u toploti i gospodstvu naše prošlosti, trebao bi da se nastani u zagrebačkom Gornjem Gradu, u tišini crkava, dvorova, vrtova i rascvetanih voćaka.[58]

Ali, odmah zatim, Crnjanski daje svoje viđenje zagrebačke i hrvatske prošlosti, nalazeći da je Zagreb tek po nuždi hrvatska prestolnica, te da je njegov istorijski značaj za Hrvate „preuveličan", ali da Zagrepčanima „teško pada da čuju istinu":

> A ta je istina, da je hrvatska država umrla u Primorju, davno pre srpske, i da je srčika hrvatske zemlje južnije od današnjeg centra i u onom kraju, gde se hrvatska zemlja meša sa srpskom. Selidbom i bekstvom premestilo se srce Hrvatske tako daleko na sever, u grad koji je stolećima bio tuđinski, kao što se i srce srpstva premeštalo daleko na sever. Samo je to Hrvate skupo stalo i staće ih još, kao što bi bilo i Srbe skupo stalo, da nije bilo srbijanskih ustanaka i da je centar srpski bio ostao u Novom Sadu.[59]

Naravno, u mnogim stvarima Crnjanski nije bio sasvim u pravu povlačeći ove srpsko-hrvatske analogije. To, međutim, proističe iz njegove opijenosti Hrvatskim primorjem, o

---

55 *Isto*.
56 Isti, „Grič, istoriski Zagreb", *Vreme* (Beograd), br. 1219, 12. 5. 1925., 4.
57 *Isto*.
58 Isti, „Zagreb, naš brat", *Vreme* (Beograd), br. 1220, 13. 5. 1925., 5.
59 *Isto*.

kome je više puta i u svojim reportažama i putopisima, i u svom romanu *Kod Hiperborejaca*, pisao sa oduševljenjem, te sa izlivima ogorčenosti zbog italijanskih pretenzija na hrvatski deo Jadrana (protiv čega se, uostalom, zdušno i iskreno borio krajem tridesetih godina prošloga stoleća dok je bio ataše za štampu pri jugoslovenskom poslanstvu u Rimu). U svom viđenju istorijskih procesa, Crnjanski je upotrebio veoma nategnutu analogiju sa Velikom seobom Srba u Vojvodinu i Južnu Ugarsku. Takve seobe, i u tom obimu, iz Primorja na sever Hrvatske nije bilo. Ipak, suština ovog napisa Crnjanskog jeste u nastojanju da se progovori o hrvatstvu Zagreba koje, sa autorove tačke gledišta, nije u prošlosti bilo ni samorazumljivo, ni neupitno. Zagreb je, smatra Crnjanski, tek u moderno doba – a to će reći od polovine devetnaestog stoleća – postajao postepeno hrvatsko središte, simbol raznolikosti hrvatskog mentaliteta. Sve dotle on je bio „ugašeno ugljevlje“ narodnosne samobitnosti, svedeno na aristokratsko područje određeno od naroda, pa samim tim i od „srži hrvatstva“. Poslednji ostaci – a Crnjanski, kao antielitista, ne krije radost što su poslednji – još se mogu naći u Gornjem Gradu, na Griču koji „spava i ne zna za sve ono što se odvija u Zagrebu, ili Beogradu.“[60] A upravo taj pravac u kome savremeni Zagreb ide dovešće ga, uveren je Crnjanski, na istu tačku gde je i Beograd. Kao što je Beograd, uprkos svim istorijskim izazovima, postao srce srpske nacije, tako će i Zagreb biti srce hrvatstva.

A da je tako, govori poslednji deo reportaže Crnjanskog, poslednji napis u kome on iznosi argumente za to da je Beograd doduše bio nacionalno svesniji, ali da je Zagreb izgradio urbanu kulturu do koje Beograd tek treba da dopre. Tako se ova istorijska paralela u napisu Crnjanskog profilirala na sledeći način: Beograd je istorijski „svesniji“, ali urbano zaostao; Zagreb tek treba da osvesti svoju istoriju, ali je urbano formiran:

> Kad voz uđe u stanicu, pojavi se moderni i lepi Zagreb. Dok Beograd u sebi još krije palanku, nečistoću i naoko brutalan život, dotle je Zagreb odmah pred stanicom jedan od najlepših manjih gradova u Evropi. Parkovi i pljusak šedrvana, dug red velikih palata, velikovaroški oblici, široka avenija, vanredna kaldrma, varoški svet. Tu je Akademija sa odličnim zbirkama, i tek otvoreni hotel Esplanada, najveći hotel u državi i na Balkanu. Taj novi Zagreb… postao je državotvoran i pomagaće vladu, a prevrat mu ne pada ni na pamet. Ono što je najbolje u njemu, to je jedan kolektivno građanski, varoški osećaj, ljubav prema svome gradu i jedna zbilja silna opštinska delatnost.[61]

Tako Crnjanski iz ravni pedantnog opisa zagrebačkog urbanog miljea prelazi na politički diskurs o zagrebačkoj i hrvatskoj državotvornosti. A iz tog diskursa, samo nešto docnije, preći će na ravan ideološke glorifikacije jedinstva Hrvata i Srba, čemu potvrdu nalazi u stalnoj postavci zagrebačkog Etnografskog muzeja: „U tim zbirkama je beskrajan nacionalni optimizam, *veza i jedinstvo* (kurziv – B. Đ.).“[62] Crnjanski, pritom, ne propušta priliku i za

---

60 *Isto*.

61 Isti, „Zagreb, bez svoga naličja“, *Vreme* (Beograd), br. 1222, 15. 5. 1925., 4.

62 *Isto*. Zanimljivo je da je vrlo slične impresije o Zagrebu imao i kolega Crnjanskog, i književni i nastavnički (obojica su u to vreme radili kao profesori Četvrte muške gimnazije u Beogradu), Momčilo Nastasijević. On je od 1. do 10. maja 1926. godine vodio svoje učenike na ekskurziju do Zagreba, Sušaka, Šibenika, Splita i Plitvica. Po povratku je podneo zanimljiv i iscrpan izveštaj (čuva se u Arhivu Jugoslavije, pod signaturom: AJ-66-674-1129, a objavio ga je Novica Petković u četvrtoj knjizi *Sabranih dela Momčila Nastasijevića*, Beograd – Gornji Milanovac 1991., 552–560), koji se odlikuje minucioznim zapažanjima o samom Zagrebu i njegovim stanovnicima, ali i o reakciji beogradskih učenika koji su prvi put boravili u Zagrebu. Nastasijevićev izveštaj prepun je divljenja prema Zagrebu i Zagrepčanima, a i on

ironične opaske. Navodeći da u predvorju Etnografskog muzeja stoji spomen-ploča posvećena „Velikom Kralju Njegovom Veličanstvu Petru I Osloboditelju", on dodaje: „Kao što vidite, nije Zagreb baš uvek republikanski. Ponedeonikom, sredom i petkom – kad radi muzej."[63] U svakom slučaju, članke Crnjanskog možemo posmatrati kao jedinstvenu putopisnu reportažu o Zagrebu, koja ima i svoje umetničke domete, ali koja je, prevashodno, usmerena ka nastojanju da srpskim čitaocima približi mentalitet Zagrepčana, te da ukaže na one momente koji ometaju, a još više na one koji doprinose državnom jedinstvu. Kao takva, ova putopisna reportaža biće, na svoj način, preteča onima koje će se o Zagrebu pojaviti u beogradskim novinama po proglašenju diktature.

7. „Zagreb u crnini"

Vesti i širi izveštaji iz Zagreba u beogradskoj štampi stali su da se umnožavaju posle ubistva i ranjavanja hrvatskih poslanika u Skupštini 1928. godine. Osim političkih izveštaja i komentara, izveštači su nastojali da pokažu čitaocima i reakciju tzv. javnog mnjenja, tj. samih Zagrepčana. Posebno je u tome prednjačilo *Vreme*, čiji je dopisnik slao nekoliko vrsta tekstova – političke komentare koji su bili odmereni i uglavnom nastojali da objektivno prikažu novonastalu situaciju; intervjue sa zagrebačkim političarima, privrednicima i tzv. javnim radnicima; reportaže o životu u Zagrebu tokom leta 1928. godine. Ton ovih članaka bio je oprezan i suzdržan, u skladu sa naporima vlasti da ublaže posledice atentata, a postojale su dve ciljne grupe. Jedna su bili beogradski čitaoci, kojima se predočavalo kakve je posledice atentat ostavio na „duše i srca" Zagrepčana. Dopisnik nije skrivao vesti o nemirima i nacionalističkim ispadima, ali je pre svega isticao dostojanstvo Zagrepčana. Beogradska i uopšte srpska javnost pozivana je da razume njihovu tugu i gnev:

> Mora se shvatiti tuga, ogorčenje, pa čak i bes Zagrepčana. Oni nisu, i ne mogu biti, indiferentni, i mi smo to dužni imati u vidu kada sudimo o onome što se dogodilo.[64]

S druge strane, naročito posle smrti Stjepana Radića, napisi u beogradskim listovima bili su usmereni i ka hrvatskim čitaocima, kojima se predočavalo da srpski narod ne stoji uz „pomahnitale zločince", i da je rešenje u jačanju političkih i svih drugih veza između Beograda i Zagreba.[65] Slika Zagreba u danima tuge bila je donekle patetizovana, ali data sa simpatijama i naklonošću, te sa puno detalja:

---

se, kao i Crnjanski, divi zgradama, kulturnim ustanovama poput Akademije, Univerziteta ili Nacionalne i sveučilišne knjižnice, koje dokazuju da su Zagrepčani „nacionalno svesni ljudi". Zapazio je i „lepo popločane ulice" (onu „vanrednu kaldrmu" koju je uočio i Crnjanski), što primećuju i učenici, koji se dive tome što, iako kiša pada već tri dana, na ulicama nema blata kao u Beogradu! No, Nastasijević je, baš kao i njegov kolega Crnjanski, prepun optimizma, naročito posle posete Etnografskom muzeju, za koji je i on zaključio da je simbol jedinstva: „Tu se više ne delimo na Srbe i Hrvate, tu su samo varijante jedne te iste osnovne psihe svih južnih Slovena." O ovom Nastasijevićevom izveštaju više: Bojan Đorđević, *Plemenita misija ili muka živa: srpski književnici kao profesori*, Beograd 2018., 88–91.

63 M. Crnjanski, „Zagreb, bez svoga naličja", *Vreme* (Beograd), br. 1222, 15. 5. 1925., 4.

64 „Zagreb posle tragičnih događaja", *Vreme* (Beograd), br. 2336, 26. 6. 1928., 4.

65 „Žalost Zagreba", *Vreme* (Beograd), br. 2380, 9. 8. 1928., 1.

> Danas je Zagreb sav u crnini. Crne zastave na kućama, izlozi prevučeni crninom, crne zastavice na automobilima i tramvajima, zatvorene radnje; šapatom se sreću poznanici na ulicama, listovi uokvireni crninom, zabrinutost na licima starijih i grozničavost kod mlađih, dok teški zvuci velikog zvona sa katedrale odjekuju odmereno i uzbudljivo. Čitava varoš ima istovremeno svečan i tužan izgled.[66]

Politika nije imala stalnog dopisnika iz Zagreba, pa je tamo bio poslat jedan od najboljih novinara, Bora Prodanović, sin Jaše Prodanovića. Zanimljivo je da je Bora Prodanović, inače levičar po opredeljenju, veliki deo svoga izveštaja posvetio Radiću kao borcu za socijalnu pravdu, razgovarajući pre svega sa radnicima. Prodanović je isticao „privrženost radnika“ Radiću, i smelo doneo mišljenje jednog od njih da je „za nas radnike Radić isto ono što je Lenjin za Rusiju.“[67] A i *Politika* i *Vreme* posvetili su veliku pažnju Radićevoj sahrani, o kojoj je *Politika* izvestila na čitavih šest strana,[68] a *Vreme* na pet.[69]

U sledećim mesecima na stranicama beogradskih listova dominirale su političke teme, vezane za pokušaje postizanja dogovora između hrvatske i srpske strane. Kao i danas, kao i uvek u sličnim situacijama, do čitalaca su dopirali isključivo optimistični glasovi, iz kojih se nisu dale naslutiti prave političke implikacije. Zato je bilo moguće da još i početkom januara 1929. godine, posle razgovora sa kraljevim izaslanikom koji je uoči novogodišnjih praznika posetio Zagreb, *Politikin* novinar zaključi da je neminovno da se situacija poboljša, te da „uprkos svemu, *Zagreb nam nikad nije bio bliži* (kurziv – B. Đ.).“[70] Samo tri dana posle ovih reči, ista ta *Politika*, kao i svi drugi listovi u državi, objavili su proglas kralja Aleksandra o uvođenju diktature. U radikalno novim okolnostima, u jugoslovenskom integralističkom diskursu, radiće se na tome da se Zagreb još više približi beogradskom i srpskom javnom mnjenju, a tekstovi o svakodnevnom životu u Zagrebu – gospodarskom, kulturnom i svakom drugom – biće još više zastupljeni u beogradskim listovima, ali i izrazitije ideološki i politički jednoznačni. U tom smislu, taj period predstavljaće s jedne strane nadogradnju onoga što se beogradskoj i srpskoj javnosti nastojalo predočiti u prvoj deceniji posle ujedinjenja, ali s druge strane i rupturu. Publicisti i književnici pokušaće da se, manje ili više vešto, kreću između ta dva pola. No, ipak, temelj za shvatanje Zagreba i njegovog mesta u politici, kulturi i privredi zajedničke države postavljen je u periodu koji smo nastojali da analiziramo. Čitaoci budućih napisa imali su, sada, realnije i svestranije viđenje jednog od dvaju centara Kraljevine.

---

66 „Zagreb u crnini“, *Vreme* (Beograd), br. 2381, 10. 8. 1928., 3.
67 Bora Prodanović, „Zagreb posle smrti Stjepana Radića“, *Politika* (Beograd), br. 7283, 10. 8. 1928., 2.
68 „Svečana sahrana Stjepana Radića“, *Politika* (Beograd), br. 7286, 13. 8. 1928., 1–6.
69 „Pogreb Stjepana Radića“, *Vreme* (Beograd), br. 2384, 13. 8. 1928., 1–5.
70 *Politika* (Beograd), br. 7429, 3. 1. 1929., 3.

"Nearer to us than ever": the perception of Zagreb by the press and public of Belgrade (1919 – 1929)

Summary: At the moment of unification, Zagreb was something of a *terra incognita* for the Serbian public, which is to say, Belgrade. This was true in spite of the cultural ties that connected the two cities since before the war. The Serbian public perceived Zagreb as a narrow, detached place which may have resembled Belgrade in its urbanity, but was nonetheless substantially different. At first, the Belgrade public, or parts of it, failed to recognize Zagreb as the political center of Serbs in Croatia (a role it had undoubtedly played within the Habsburg Monarchy), regarding it instead as the symbolical extension of Austrian politics – and thus as being essentially anti-Serb. The latter view gradually subsided in the years that followed the unification, as the state consolidated, to whatever extent. Nevertheless, it would be wrong to claim that the Serbian public gained a more in-depth knowledge or understanding of the city. Politically, Zagreb embodied the social and political awareness of Croatian political parties, which eventually came to mean Radić and the Croatian Peasant Party; the same was true of Belgrade and Serbian political parties, above all Pašić and the Radicals. In the 1920s, press reports from Zagreb were dominated by political topics, those relevant to the entire country and those of, so to speak, local import. However, the Serbian public seems to have been best acquainted with the cultural life of Zagreb, unsurprisingly if we bear in mind that the cultural ties between the two cities predated the World War. The theater was the most notable in this regard: there was hardly an opening night in Zagreb that was not reported on by the press in Belgrade, and the reports were often accompanied by full reviews. Of course, other cultural events in Zagreb also received due attention, such as musical matinées, various concerts and art exhibitions, as well as the output of publishing companies. Interestingly enough, the first post-unification piece of news regarding film was also related to the city. Additionally, some of the most notable Serbian writers, such as Stanislav Vinaver or Miloš Crnjanski wrote about the historical and political realities of cultural life in Zagreb. Moreover, reports from Zagreb grew in number after the wounding and assassination of Croatian MPs in the Belgrade Assembly in 1928. In addition to reporting and political commentary, journalists attempted to provide their readers with insight into the so-called public opinion, and the attitudes of the citizens of Zagreb. After the establishment of the 6th January Dictatorship, efforts would be made to bring Zagreb even closer to the public of Belgrade and Serbia, so everyday life in its various aspects (economic, cultural and otherwise) would be written about with increasing frequency, yet with equally increasing ideological and political uniformity. The foundations for the understanding of Zagreb and its position in the politics, culture and the economy of the kingdom were established in the period we attempted to analyze in this paper. The readers of future press reports would therefore have a more rounded, more realistic view of one of the two centers of the realm.

Key words: Zagreb, politics, culture, the Belgrade press, the city, Serbian-Croatian relations

Izvori

Arhiv Jugoslavije (AJ)

AJ-14, fond Ministarstvo unutrašnjih dela Kraljevine Jugoslavije.

AJ-66, fond Ministarstvo prosvete Kraljevine Jugoslavije.

Balkan (Beograd), 1920.

Hrvat (Zagreb), 1924.

Katolički list (Zagreb), 1926.

Narod (Split), 1918.

Politika (Beograd), 1919. – 1920., 1922. – 1923., 1926., 1928. – 1929.

Pravda (Beograd – Solun), 1917., 1923.

Vreme (Beograd), 1921. – 1928.

Literatura

Tomislav Branković, „Starokatolička crkva u Jugoslaviji“, *Religija i tolerancija*, 2/2004., 93–104.

Vladimir Ćorović, „Utisci iz Praga“, *Književni jug*, 4/1918., 399.

Bojan Đorđević, *Plemenita misija ili muka živa: srpski književnici kao profesori*, Beograd 2018.

Tom Gallagher, „Value orientations and conflict resolution: Using the kluckholn value orientations model“, u: *Finding the middle ground: Insight and applications of the value orientations model* (ur. Kurt W. Russo), Yarmouth 2000., 185–194.

Heinrich Heine, *Werke und Briefe*, t. 3, Berlin – Weimar 1980.

Detlef Klausen, *Granice prosvetiteljstva*, Beograd 2003.

Luis Mamford, *Grad u istoriji*, Beograd 2005.

Zlatko Matijević, „Otpali ili odbačeni anđeli: nastanak Hrvatske starokatoličke crkve“, *Hrvatska revija*, 1/2001., br. 2, 65–73.

„Memorandum Glavne uprave Profesorskog društva“, *Glasnik profesorskog društva za godinu 1926*, Beograd 1926., 122–123.

Borislav Pekić, *„Vreme“ i „Novo vreme“: razgovor sa Dragomirom Stojadinovićem*, Beograd 2013.

Darja Radović, „Željeznička kolonija u Maksimiru u kontekstu radničkih naselja nastalih u Zagrebu između dva svjetska rata“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 16/1992., 199–215.

Jovan Skerlić, „Novi omladinski listovi i naš novi naraštaj“, *Srpski književni glasnik*, 30/1913., br. 3, 218.

Gabriela Šubert, „Imaginarna geografija ‘Balkana’ iz suprotnih perspektiva i njihove manifestacije u književnim delima“, u: *Svoj i tuđ – slika drugog u balkanskim i srednjoevropskim književnostima: zbornik radova* (ur. Miodrag Maticki), Beograd 2006., 17–30.

Paul J. Van den Brink, „Value orientations as an assessument tool in cultural diversity“, *Nursing Research*, 33/1984., br. 4, 198–203.

Richard Wagner, *Das Judentum in der Musik*, München 1948.

3.
IMAGINARNI GRAD: IZMEĐU PLANOVA, OSTVARENJA I OČEKIVANJA. PRIMJER ZAKLADNOG BLOKA U ZAGREBU

Nikolina Šimetin Šegvić

UDK: 711.4(497.5 Zagreb)"192/193"
Izvorni znanstveni članak

Sažetak: Međuratno razdoblje bilo je izrazito živo kada je u pitanju zagrebačka arhitektura. Kako se često dogodi da novo razdoblje temelje postavlja na negiranju onoga koje je na zalazu, tako je i moderna tražila nova rješenja – u ovom slučaju, rješenja primjerenija za postimperijalistički/neoimperijalistički svijet. Domaći arhitekti, školovani uglavnom u inozemstvu, preuzimaju polagano zagrebačku scenu. Nove ideje, nova rješenja rezultirat će i novim gradom. Naravno, u gabaritima koji će mu dopustiti već zadani okvir ranijih slojeva. No, potencijal širenja Zagreba i potreba za urbanističkim rješenjem grada donijet će brojne vizije o gradu kakav bi trebao biti. Pred zagrebačkom gradskom upravom 1920-ih i 1930-ih godina stajali su brojni zadaci. Uz ove urbanističke izazove, bili su brojni i oni arhitektonski na kojima su arhitekti nastojali pokazati vlastito shvaćanje moderne, smjera, ali zapravo pokreta koji je u potpunosti odbacio historicizam i secesiju. Uz grad i arhitekte, treći vrh ovog trokuta jesu stanovnici Zagreba. U ovom radu pokušat će se dati kratak presjek navedenih problema na primjeru djelomično realiziranog projekta Zakladnog bloka u središtu Zagreba, koji je trebao modernizirati vizuru grada u njegovu centru, ali i biti prilagođen svakodnevnim potrebama građanstva međuratnog projekta. Specifičnost ovog projekta jesu velika očekivanja koja su se stvorila oko izgradnje Zakladnog bloka. Svaka zainteresirana strana stvorila je vlastiti imaginarij o tome što očekivati od konačnog rezultata. Imaginarno je upravo snažan element u urbanoj i intelektualnoj povijesti jer svjedoči o određenim očekivanjima i nadanjima unutar jednog vremena. Krajem 1920-ih odlučeno je da će se rušiti Zakladna bolnica koja više ni na koji način nije bila poželjna u samom centru grada. Stanovnici Zagreba taj su prostor zamišljali kao mjesto posvećeno javnim sadržajima, dakle od općeg interesa, a arhitekti su u njemu pronašli središte modernog Zagreba. Gradska uprava zamislila je područje izrazite isparceliziranosti koje će donijeti velik prihod, koji će, između ostaloga, pokriti i troškove gradnje nove bolnice. Konačan projekt (izveden između 1932. i 1937.) bio je rezultat različitih kompromisa te ni jedan imaginarij nije bio ostvaren.

Ključne riječi: urbana povijest, intelektualna povijest, grad Zagreb, Zakladni blok, imaginarij, arhitektura

I.

Unatoč tomu što je Zagreb u drugoj polovini 19. i na početku 20. stoljeća dobivao na značenju te se u gospodarskom, kulturnom, urbanističkom i društvenom smislu razvijao, to se ipak događalo u okviru mogućnosti, dakle unutar ambivalentne uloge glavnoga grada Trojedne Kraljevine, ali i periferije Austro-Ugarske Monarhije. Prijelomna 1918. godina, koja je značila završetak Prvog svjetskog rata, propast Habsburške Monarhije i ulazak Hrvatske u novu državnu zajednicu, najprije Državu SHS, a potom i jugoslavensku državnu tvorevinu koja nakon ratifikacije Prvoprosinačke proklamacije (odnosno i ranije) nastaje iz kratkotrajnog procesa ujedinjenja Države SHS i Kraljevine Srbije, odredila je i Zagrebu novi položaj. Isprva je Zagreb bio glavni grad novonastale Države SHS, nakon toga drugi po veličini grad u Kraljevstvu SHS, središte Zagrebačke oblasti, još kasnije sjedište Savske banovine i Banovine Hrvatske. S obzirom na ratnu iscrpljenost, ali i stupanj razvijenosti Kraljevine Srbije općenito, Zagreb se ispočetka nametnuo kao industrijalizirano gospodarsko i financijsko središte. Uvjeti nakon 1918. godine, povoljnija gospodarska i infrastrukturna situacija posredovali su postupnom rastu stanovništva Zagreba u 1920-im i 1930-im godinama uslijed brojnih doseljavanja sa sela, okolnih manjih gradova ili, pak, drugih oblasti.[1] I sâm je grad tako trebao nastaviti razvijati *novo* na starim temeljima koji su ga uvelike odredili. Prijelomnu i prijelaznu 1918. godinu u Zagrebu je Josip Horvat, između ostaloga, opisao sljedećim riječima:

> Novo je sada zapažanje da je Zagreb organički povezan sa zemljom. Narav je prodrla u njegov centar, stara hrastova i bukova šuma Medvjednice svega je nekoliko koraka od Ilice. Nigdje oštre granice između grada, sela i prirode. (…) Ambicije velegrada kraj stvarnosti ladanja, vizuelno idiličkog, no zaostalog, mjestimice čak u predrimskim vremenima. Isto je tako i s ljudima. Arhitektura bilježi skalu njihovih stupnjeva kulture. Kraj baroknobiedermajerskih fasada primitivne panonske izbe (…).[2]

Horvat naglašava razlomljenost grada između promjene i konstante; govori o mentalitetu, starom „purgerskom“ i novom, koji nastaje pod ratnim i poslijeratnim okolnostima priljeva velikog broja stranog stanovništva iz Dalmacije, Istre, Bosne i Hercegovine. Oko 1900. godine Zagreb je još uvijek po broju stanovnika bio gotovo u razini s Pulom i Rijekom; unutar dva desetljeća Zagreb bilježi porast za 37,1%, tako da 1921. broji preko 108.000 stanovnika, a rast će se nastaviti i u narednim godinama.[3] Početkom novog desetljeća, u 1920-im godinama, nova državna ideja pronalazi u modernim, odnosno novim načelima arhitekture prirodnog saveznika: otklon od kićenosti i monumentalnosti ranijih stilski opredijeljenih graditeljskih pristupa podudarao se s novom hrvatskom politikom koja je tražila prekid s tradicijama Habsburške Monarhije, „tamnice naroda“, prekid sa

[1] Mira Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931.*, Zagreb 1973., 17–19.
[2] Josip Horvat, *Živjeti u Hrvatskoj. Zapisci iz nepovrata 1900-1941*, Zagreb 1984., 120.
[3] Ivo Goldstein, *Hrvatska: 1918-2008*, Zagreb 2008., 83.

stranim nametnutim elementima[4] i svojevrstan povratak tradicionalnim graditeljskim oblicima koji će biti predstavljeni prema novim načelima arhitekture.[5] S jedne strane, radi se o promišljanjima i vizijama pojedinačnih arhitekata ili generacija modernih arhitekata koje su postupno stasale u razdoblju od 1900., ali posebice nakon 1918. S druge se strane radilo i o urbanistima, planerima koji su – iako jedna definicija urbanističke ideje naglašava da ona ne nastaje „ni voljom pojedinca, ni umjetničkim inspiracijama", već ovisi o trenutku i kontekstu[6] – ipak u „kontinuiranom procesu", nadovezujući se na jednu drugu, kasniju, definiciju, „sustavno pratili i korigirali razvoj sredine".[7]

Novo vrijeme odredilo je i novo promišljanje grada i urbanizma te, u određenoj mjeri, sukob starih i novih ideja. Zagreb je nakon 1918. godine zahvatila tipična sudbina većine europskih gradova, posebice središta. Nagli porast stanovništva, stambena problematika, urbanistički izazovi, pokušaji njihova rješavanja, a kasnije prilagodbe u Velikoj gospodarskoj krizi samo su neki od širih konteksta.

U ovom radu pokušat će se dati kratak presjek navedenih problema na primjeru djelomično realiziranog projekta Zakladnog bloka u središtu Zagreba, koji je trebao modernizirati vizuru grada u njegovu centru, ali i biti prilagođen svakodnevnim potrebama građanstva međuratnog razdoblja. Pritom se otvara nekoliko pitanja. Prvo je zasigurno sama izgradnja Zakladnog bloka i konteksta u kojem do nje dolazi. To za sobom povlači trokut između gradskih vlasti kao naručitelja, arhitekata kao predlagatelja i građana kao svojevrsnih javnih kritičara i očekivatelja. Specifičnost ovog projekta jesu velika očekivanja koja su se stvorila oko izgradnje Zakladnog bloka. Svaka zainteresirana strana stvorila je vlastiti imaginarij o tome što očekivati od konačnog rezultata. Još je zanimljivije da na kraju niti jedna strana nije dobila rješenje u potpunosti, već se ono sastojalo od niza kompromisa. Sve navedene strane, dakle, povezuje ta imaginarna ideja Zagreba oko Zakladnog bloka. Imaginarno je upravo snažan element u urbanoj i intelektualnoj povijesti jer svjedoči o određenim očekivanjima i nadanjima unutar jednog vremena. Budući da se radi o urbanoj povijesti i arhitekturi, situacija je još zanimljivija jer je to imaginarno moralo imati uporište u svojoj stvarnosti s obzirom na to da je cilj ipak bila realizacija.

---

4 Misli se tu prvenstveno na graditeljstvo 19. stoljeća, koje je iz pozicije hrvatskog nacionalizma nametnuto iz Beča i Budimpešte, odnosno u vrijeme bana Károlyja Khuen-Héderváryja. Glavni „krivac" za moderno nastrojene kritičare bio je Hermann Bollé kao predstavnik „neogotičkog" stila, ali i „khuenovštine" u općem smislu. Oko 1900. godine javlja se, uz arhitekta Viktora Kovačića i kritičara Vladimira Lunačeka, sve jači otpor „boleizmu". V. Viktor Kovačić, „Moderna arhitektura", *Život*, 1/1900., 26–28; Vladimir Lunaček, „Ciljevi moderne umjetnosti", u: *O hrvatskoj arhitekturi: napisi, eseji, polemike, studije* (ur. Neven Šegvić), Zagreb 1992., 11–12; Željka Čorak, „Zagrebačka katedrala i devetnaesto stoljeće", *Arhitektura*, 204–207/1988., 14–18; Ista, *U funkciji znaka*, Zagreb 1981.

5 O tome piše i Aleksandar Ignjatović, koji analizom diskursa kritičara i kasnijih istraživača pronalazi slojeve ideologičnosti u ocjenama moderne arhitekture. Situaciju uspoređuje sa Srbijom, ali zanemaruje pomalo kontekst lokalnog specifikuma Zagreba i Hrvatske uopće u potrazi za diskursima nacionalnog identiteta jugoslavenstva. Nadalje, shvaćanje autohtonoga graditeljskog nasljeđa hrvatske kulture vidi isključivo kao konstrukt tog diskursa, odnosno vremena. Iako se njegova premisa o različitim tradicijski utemeljenim stilovima koji se miješaju i sudjeluju u kreiranju reprezentacije jugoslavenskog identiteta može zastupati, Ignjatović prema nužnosti svoje analize upada u determinizam političke historije koji zanemaruje druge, kulturne, intelektualne, u nešto manjoj mjeri društvene, ali napose i personalne/individualne faktore neovisne o tendenciji kreiranja jugoslavenskog identiteta u arhitekturi. V. Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*, Beograd 2007, *passim*, naročito 320–328.

6 Petar Knoll, „Urbanizam s osobitim obzirom na stari Zagreb", *Književnik*, 3/1930., br. 5, 197.

7 Zdenko Kolacio, *Vizije i ostvarenja*, Zagreb 1978., 14.

2.

Nagle promjene koje su zahvatile svijet nakon kraja Prvog svjetskog rata, industrijski razvoj, poslijeratna ekonomija i promjena cjelokupne društvene slike stvorili su uvjete za mnoga nova razmišljanja i nove ideje. Gotovo su u potpunosti odbačena svojstva prethodnog razdoblja: reprezentacija, eklektičnost, stroge društvene norme. Stil se života sveukupno promijenio. Sve je to utjecalo i na umjetnost.[8] Potonja je kao individualni čin stvaranja utjecala i na arhitekturu. Tako se ona našla u jednoj oprečnoj situaciji. S jedne strane, želja za vlastitim pečatom, a s druge strane, grad je tražio sve više i više u kontekstu vlastitih širenja i modernizacija. Zdenko Strižić 1932. godine zaključuje kako grad više ne može zadovoljiti sve zahtjeve te da se težište pomaknulo s individualnog prema općem, odnosno zajednici. Rezultat je, na kraju, prosječan, a standard stan. No, on napominje da „kao svako dobro rješenje odgovarati će i ovo estetskim zahtjevima".[9] Negiranjem razdoblja koje je upravo završilo te polaganim napuštanjem postsecesijskih gradnji, i u Zagrebu se otvorio prostor modernoj arhitekturi koja u novom kontekstu nije bila arhitektura grada s monarhijske periferije, već središta nove države. Zato će Zagreb u međuratnom razdoblju predstavljati jedno od kreativnih središta, mjesto inspiracije moderne arhitekture i načela urbanizma, središte u procesu oblikovanja. Domaća će pokoljenja arhitekata, obrazovana u inozemstvu, nove ideje i načine razmišljanja primijeniti na konkretnu situaciju Zagreba, ne gubeći pritom iz vida i elemente autohtonog hrvatskoga graditeljskog nasljeđa, čineći tako i u intelektualnom smislu modernu arhitekturu internacionalnom, ali i lokalnom. Situacija će, međutim, otvoriti vrata i stranim arhitektima i graditeljima, njihovim vizijama Zagreba, što stvara dodatnu komponentu u složenoj slici odnosa stvarnog – izgrađenog Zagreba i zamišljenog – neostvarenog Zagreba.

3.

Novo lice Zagreba oblikovalo se, u novom kontekstu, u mislima različitih arhitekata i urbanista, ali i gradskih političara, službenika, privrednika, vizionara, građana. Javne rasprave, tekstovi, memoari i drugi izvori ukazuju na brojnost različitih mišljenja koja se međusobno isprepleću. Radi se o složenom intelektualnom procesu, ponekad aktivnoj razmjeni ideja, ponekad izoliranim vizijama koje često nisu niti cjelovite niti dovršene. Naravno, u brojnim slučajevima javljaju se i drugi faktori, kao što je element mase – pojam se ovdje svjesno prihvaća simplificirano. Radi se o građanstvu koje, prvo, nije istupalo kao monolitni blok jer je sastavljeno od brojnih različitih struktura (primjerice, radničko „purgerstvo"

[8] Naravno, možemo govoriti o razdoblju modernizma/moderne u umjetnosti. Kako je jasno, ne javlja se u istom vremenskom periodu u svim umjetnostima. Arhitektura je posebno specifična jer se moderna arhitektura javlja nešto kasnije nego što se, primjerice, javlja modernizam u književnosti i sl. Ipak, izrazito zanimljivo i neizbježno djelo o toj temi napisao je Peter Gay, *Modernism: The Lure of Heresy. From Baudelaire to Beckett and Beyond*, New York 2008.

[9] Zdenko Strižić, „Regulacijoni plan za grad Zagreb", u: *Problemi savremene arhitekture* (ur. Stjepan Planić), Zagreb 1932., 15–16.

kakvo je Josip Horvat pronašao u malograđanskome mentalitetu koji je simbolizirala Vlaška ulica,[10] potom različiti novopridošli stanovnici koji su funkcionirali prema vlastitim (zavičajnim i sl.) logikama, zatim nekadašnja privredno-politička elita Austro-Ugarske koja se prilagođavala novom kontekstu itd.) te, drugo, često u raspravama nije polazilo od gledišta struke i uže (urbanističke, arhitektonske, građevinske) specijaliziranosti, iako je predstavljalo određenu komponentu u procesu *zamišljanja*, kao i *ostvarivanja* grada.

Zamišljeni je grad paradigma nesavršenosti i proturječnosti: njegovi su obrisi istovremeno funkcionalni i krajnje nefunkcionalni; on objedinjuje moderno i retrogradno, strano i domaće, monumentalno i neuočljivo, javno i privatno. Zbog toga je jasno da ova intelektualna i urbana povijest predstavlja tek jednu od mogućih, paralelnih intelektualnih povijesti, kojima nije cilj popisati sve odbačene,[11] nezavršene ili neostvarene projekte (što je, uostalom, u određenoj mjeri već napravljeno[12]), već osvijetliti segment intelektualne povijesti moderne arhitekture koji se nalazi često na marginama, iako kao izvor nudi itekako mnogo odgovora ili perspektiva o problemima urbane povijesti. Takvo razmatranje, odmaknuto od uzročno-posljedične narativne matrice tradicionalne povijesti,[13] okreće se problemu, značenju i smislu, ukazujući na slojeve urbane imaginacije. Takvo istraživanje, dakako, podrazumijeva i na prvi pogled labave kriterije: kako izbjeći puko nabrajanje planova i različitih koncepcija? Kojim se kriterijima voditi u odabiru ili isticanju određenih vizija ili, pak, izostavljanju drugih? Osnovna je zamisao koristiti se koncepcijskom „mrežom" ideja i mislioca kakvu često rabe povjesničari koji se bave intelektualnom poviješću, želeći prodrijeti do specifičnih zajedničkih svojstava jedne društveno-intelektualne elite a da se pritom ne radi puka kategorizacija ili katalogizacija. Nadalje, vodeći se teorijskim predstavkama geografa Oliviera Kramscha, komparativnom tekstualnom analizom različitih urbanističkih planova postiže se određen suodnos kojime se pobliže opisuje odnos pojedinca i društva prema gradskim prostorima, njihove preferencije i perspektive, izoštravanja međuodnosa „različitih načina reprezentacija" urbanog prostora, s pomoću kojega „diskursi urbanističkih planova 'međusobno govore'".[14] Na općoj razini, slijedeći, primjerice, Petera Halla i njegovu knjigu *Cities of Tomorrow*,[15] intelektualna i urbana povijest tako

[10] J. Horvat, *Živjeti u Hrvatskoj*, 146.

[11] Zanimljiv pokušaj, u smislu isticanja imaginarnog i „vizionarske arhitekture", više negoli možda popisivanja, predstavlja knjiga Ernesta Burdena, *Visionary Architecture: Unbuilt Works of the Imagination*, New York 2000.

[12] V. Tomislav Odak, *Hrvatska arhitektura dvadesetog stoljeća: neostvareni projekti*, Zagreb 2006.

[13] Najkasnije od kritike Haydena Whitea uloga povjesničara ne može se više shvatiti kao uloga nepristranog i objektivnog suca za kojega je narativ sredstvo iskazivanja „prošle realnosti". U današnjim vremenima, kada povijest, dakle, više nije shvaćena kao u potpunosti nepristrana i neprisutna unutar trenutnog društvenog konteksta (a Hobsbawm bi dodao: i historijskog konteksta – kao trajne dimenzije ljudske svijesti; v. Eric J. Hobsbawm, *On History*, Orion 2011.), različite povijesne discipline, poput intelektualne povijesti (o kojoj je sâm White mnogo govorio), kulturne ili društvene povijesti pomiču granice propitivanja, ne ograničavajući se samo na konstrukt „realnog", otkrivajući redom „drugo", „alternativno", „imaginarno" itd. Dakako, i tradicionalna povijest, kao i tzv. „nova povijest", povremeno je pokazivala interes prema takvim ili sličnim koncepcijama. V. Hayden White, *Tropics of Discourse: Narrative Discourses and Historical Representation*, Johns Hopkins University Press, 1985.

[14] Olivier Kramsch, „Tropics of Planning Discourse", u: *Making the Invisible Visible: A Multicultural Planning History* (ur. Leonie Sandercock), University of California Press, 1998., 164–166. (Kramsch se referira na H. Whitea, pokušavajući njegov prijedlog diskurzivne analize primijeniti na konkretno područje urbanističko-građevinskih planova.)

[15] Peter Hall, *Cities of Tomorrow: An Intellectual History of Urban Planning and Design in the Twentieth Century*, Oxford 1988.

se susreću, isprepleću, surađujući grade put prema dubljoj analizi društva. Arhitektura je tako primarni izvor jer slijedeći jednu definiciju, sâm pojam arhitekture sadrži i određen odnos, promišljanje budućnosti.[16] Odnos imaginarnog i stvarnog, neostvarenog i izvedenog govori o širem društvenom i općem povijesnom kontekstu na nov način, stavljajući u fokus zanemarene aspekte mnogostrukih modernosti,[17] nižući istovremenosti neistovremenog,[18] otkrivajući kulturne i intelektualne prijepore koji su usmjeravali opći razvoj gradskog organizma.

4.

Istraživanje i poredba planova povjesničara najprije odvodi do postojećih i mogućih regulatornih osnova. Posljednja donesena (u odnosu na 1920-e i 1930-e) bila je ona iz 1887./1888. godine, kojom je formirana tzv. Lenucijeva ili Zelena potkova. Ta regulatorna osnova određivala je urbanistički plan širenja Donjega grada, koji je u drugoj polovini 19. stoljeća postao centrom širenja i razvoja građanskog Zagreba. Promijenjeni uvjeti i okolnosti nakon 1918. godine zahtijevali su novu regulaciju samoga grada. Grad se širio i izvan prostora Donjega grada te je novonastale dijelove trebalo obuhvatiti i povezati s već postojećim.[19] Nova, djelomična osnova za Zagreb, koja je napravljena 1923., ukazuje na djelomičnu osviještenost gradskih planera prema novonastalim problemima. Iako je donesena i za područje južno od željezničke pruge, nastala je na temelju Lenucijeve te nije obuhvatila regulaciju za nova naselja opterećena bespravnom gradnjom.[20] Ipak, Zagreb još nije bio zamišljen kao potpuno nova urbanistička cjelina, posebice činjenica da su i novi dijelovi koje je nastanjivalo novopridošlo stanovništvo dio grada. Većina regulacija rješavala se zatim po potrebi, odnosno rješavali su se određeni dijelovi grada ako je to tražila neka nova veća gradnja. Zamisao o „novom“ Zagrebu rodit će se tek definitivnom sviješću o potrebi za sveobuhvatnom regulacijom Zagreba, a o tome svjedoči i Strižić kada 1932. godine zaključuje: „Sada imademo mogućnost, da divlje izrašćeni slučajni oblik grada prevedemo u organski kulturan oblik, koji gradu omogućuje život.“[21] Ovako se može dobiti i svojevrstan pogled iz ptičje perspektive na grad jednog arhitekta-urbanista, koji grad mora reducirati na planove, ali planove koji govore o budućnosti jer nužno moraju predvidjeti razvoj i rast grada, mogućnosti određenih dijelova te ih definirati. Jedan od takvih najvećih projekata grada Zagreba u međuratnom razdoblju bila je svakako potreba za sveobuhvatnom regulacijskom

16 Kim Dovey, *Becoming Places: Urbanism/Architecture/Identity/Power*, New York 2009., 53.
17 Samuel N. Eisenstadt, „Mnogostruke modernosti“, u: *Uvod u komparativnu historiju* (ur. Drago Roksandić), Zagreb 2004., 219–244.
18 Reinhart Koselleck, *Zeitschichten. Studien zur Historik*, Frankfurt am Main 2000.; Sabine Schneider i Heinz Brüggemann, *Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitigen: Formen und Funktionen von Pluralität in der ästhetischen Moderne*, München 2011.; R. Koselleck, *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*, Columbia University Press, 2004. Koncept koji, inače, svoje polazište nalazi još u Ernsta Blocha.
19 Snješka Knežević, *Zagrebačka Zelena potkova*, Zagreb 1996.
20 Tomislav Premerl, *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata*, Zagreb 1990., 111.
21 Z. Strižić, „Regulacijoni plan za grad Zagreb“, 15.

osnovom. Natječaj je trajao od 15. kolovoza 1930. do 15. veljače 1931. godine,[22] a temeljio se na predviđenom porastu broja stanovnika u sljedećih 50 godina.[23] Arhitekti i urbanisti tako uobličuju grad na raznim nacrtima i kartama te formaliziraju viđenja gradske uprave, ali i pretpostavljenih želja i potreba gradskog stanovništva. Takvi planovi obuhvaćaju birokratsku veličinu modernih gradova, što postaje jedna od njihovih glavnih karakteristika, ali formaliziraju i uhodane ili spontane puteve njegova stanovništva ili predlažu nove iz vizure arhitekta-urbanista, stvarajući virtualni grad.[24]

5.

Kako se zamišljalo Zagreb 1920-ih? Putnik bi zasigurno uočio grad koji se nalazi između starih i novih ideja. Stare se ideje još nisu puštale u zaborav, a nove su se probijale. Ponekad teže, a ponekad ni same nisu točno znale što predstavljaju. Grad su htjeli oblikovati mnogi: povratnici sa sveučilištâ i iz gradova gdje su im profesori i učitelji bili Adolf Loos (Zlatko Neumann, Vlado Potočnjak), Hans Poelzig (Drago Ibler, Zdenko Strižić, Josip Pičman), Le Corbusier (Ernest Weissmann, Juraj Neidhardt, Drago Ibler, Zlatko Neumann), ali i prvi arhitekti s diplomom Visoke tehničke škole u Zagrebu 1923. godine.[25] Podrazumijevalo je to određenu razinu tzv. „istovremenosti neistovremenog“, miješanje načela koja bi neki definirali kao stilska, isprepletanje autentično-autohtonog i onoga što je etablirano uz vanjske poticaje, različitim oblicima kulturnih transfera. No, velika koncentracija mogućnosti i želje dovela je najprije do uspostavljanja čvrstih teorijskih osnova moderne arhitekture na čelu s intelektualnom misli Viktora Kovačića kao temeljnim tekstom hrvatske (zagrebačke) moderne arhitekture[26], a zatim i, projekt po projekt, već spomenutih prvih pravih modernističkih gradnji.

Drago Ibler već početkom 1920-ih godina predstavlja ishodište jedne „struje“ modernog pristupa arhitekturi koji se odražava na vizije „novog“ Zagreba. Njegov natječajni projekt za zgradu Okružnog ureda za osiguranje radnika nikada nije izveden. Riječ je o arhitekturi koja je uvelike bila pod Loosovim utjecajem jasnih, pročišćenih formi, otvorenoj prema prirodi i okolini, s mnogo sunca i zraka.[27] Zagreb početkom 1920-ih nije odbio samo losovsku gradnju, već i samog Adolfa Loosa. Naime, 1921. godine javio se na natječaj za izgradnju hotela „Esplanade“ u Zagrebu.[28]

---

22 Državni arhiv u Zagrebu (dalje: HR-DAZG-10), fond Gradsko poglavarstvo Zagreb (dalje: GPZ), Građevni odjel (dalje: GO), „Izvještaj o provedbi natječaja za gen. regulatornu osnovu grada Zagreba, 26. oktobra 1931.“, kut. 88.

23 *Isto*, „Raspis natječaja za izgradnju, proširenje i regulaciju grada Zagreba“, kut. 88. V. i Nikolina Šimetin Šegvić, „Kulturni, socijalni i intelektualni aspekti zagrebačke arhitekture moderne: ozdravljenje budućnosti“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 44/2012., br. 1, 320–321.

24 Michel De Certeau, *Invencija svakodnevice*, Zagreb 2002., 161–162.

25 T. Premerl, *Hrvatska moderna arhitektura*, 35.

26 Viktor Kovačić, „Moderna arhitektura“, *Život*, 1/1900., 26–28.

27 *Isto*, 82.

28 Anton Schweighofer, *Adolf Loos – Entwürfe für den öffentlichen Bau: 11 Rekonstruktionen*, Wien 2002, f. 144, 107. Na natječaju je na kraju pobijedio Nijemac Otto Rehnig, a projekt je doradio i izveo u secesijskom stilu Dioniz Sunko.

Ipak, Ibler je oko sebe okupio niz učenika i suradnika te na kraju vodio i Odjel za arhitekturu na Likovnoj akademiji od 1926. do 1941. godine. Zamišljanje novog Zagreba ostalo je snažno u navedenoj skupini. Tako su se u Zagrebu 1920-ih našla dva shvaćanja poučavanja arhitekture; Tehnička škola predstavljala je klasičniji model te su njeni studenti često završavali kao poduzetnici ili činovnici – iako je bilo izuzetaka, dok je „Iblerova škola" bila formirana kao radionica slobodnih stvaratelja s programom koji se temeljio isključivo na modernoj arhitekturi, što je nastavilo niz modernističkih arhitekata u narednim generacijama.[29]

Ovom naletu kreativnosti i novih ideja zasigurno nije pomogla Velika gospodarska kriza s početka 1930-ih godina. Poslijeratni uspon industrije i kapitala, ulaganja u banke, sve je to pozitivno utjecalo i na građevinski sektor. Kako to obično i biva, ubrzo se stvorio začarani krug povlačenja sredstava iz banaka, što je za Zagreb kao financijsko središte bilo pogubno te je utjecalo, između ostaloga, i na smanjenje građevinskih projekata, nezaposlenost i teško socijalno stanje stanovnika Zagreba u koji se i dalje svakodnevno doseljavao velik broj ljudi iz okolnih mjesta i sela u potrazi za bilo kakvim poslom. Problema je bila svjesna i gradska uprava, koja je upravo u poticanju gradnje (naravno, uz tvorničku industriju) vidjela jedan od snažnih impulsa za izlazak iz gospodarske krize. Raspravljalo se o raznim poticajima: na građevinskim radovima zaposlio bi se velik broj ljudi, onima koji bi kupili zemljište dodijelile bi se porezne olakšice na određen period, bile bi niže cijene uključenja komunalnih usluga. Pokušavalo se doskočiti i spekulantima koji bi, ako ne bi zajamčili trenutne gradnje, sve navedene olakšice dobili po lošijim uvjetima. Dakle, „recept" za uspjeh bilo bi jeftinije zemljište, ali i manje takse.[30] Uz navedeno, važan element bio je povratak povjerenja u banke. Ipak, ideje gradske uprave teško su i sporo zaživljavale u praksi jer su i sami zastupnici bili svjesni da se već dugo bave istim pitanjima.[31]

Uostalom, sve se to ponajbolje može uočiti iz objekata koji su bili planirani, a od kojih su neki i izgrađeni. Kako Tomislav Premerl u svojoj knjizi *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata* uočava, ključni elementi gradnje bile su bolnice i higijenski zavodi, škole, okružni uredi za osiguranje radnika, burze rada i radnički domovi, upravne i poslovne zgrade, sportski objekti, planinarski domovi, sakralni objekti te, naravno, stanogradnja. Odlika je to moderne arhitekture, arhitekture novog humanizma.[32] Promišljanje grada i njegove funkcije stavljeno je u službu njegova stanovništva. Grad se više ne promatra kao prvenstveno reprezentativno tkivo koje predstavljaju njegova pročelja. Na prvome je mjestu funkcionalnost njegova sadržaja. Ipak, takav funkcionalizam sâm po sebi u praksi nije isključivao umjetničku reprezentaciju.

---

29 Neven Šegvić, *Pristup arhitekturi*, Zagreb 2009., 48; Ž. Čorak, *U funkciji znaka*, 70–74; T. Premerl, *Hrvatska moderna arhitektura*, 43.

30 HR-DAZG-10, GPZ, GO, „Prijedlozi zastupnika Gustava Deutscha"; „Stenografski zapisnik sjednice anketnog odbora 17. februara 1932. g.", kut. 70.

31 *Isto*, „Stenografski zapisnik sjednice Odbora za podizanje građevne djelatnosti u gradu Zagrebu 23. februara 1932.", kut. 70.

32 T. Premerl, *Hrvatska moderna arhitektura*, 76–108.

6.

Zanimljiva epizoda iz zagrebačke moderne arhitekture jest projekt izgradnje Zakladnog bloka. Naime, krajem 1920-ih odlučeno je da će se rušiti Zakladna bolnica koja više ni na koji način nije bila poželjna u samom centru grada – zgrada sagrađena 1804. godine koju je jednom prilikom Adolf Loos proglasio najboljom građevinom u Zagrebu.[33] Sredinom 1922. godine gradska je uprava Zagreba zaključila provedbu „djelomične expropriacije zemljišta velikih posjeda za javne interese", što je predstavljalo osnovu prema kojoj je (ponovno) pokrenuto pitanje Zakladne bolnice, odnosno premještaja Zaklade Hospital na područje Šalate, uz Bijeničku cestu.[34] Regulatorna osnova je na mjestu Zakladne bolnice ostavljala velik prazan prostor koji je trebalo ispuniti. Stanovnici Zagreba taj su prostor zamišljali kao mjesto posvećeno javnim sadržajima, dakle od općeg interesa, a arhitekti su u njemu pronašli središte modernog Zagreba. Gradska uprava zamislila je područje izrazite isparceliziranosti koje će donijeti velik prihod, koji će, između ostaloga, pokriti i troškove gradnje nove bolnice.[35]

Natječaj je raspisan u studenome 1929. godine, a trajao je mjesec dana. O žurnosti pod kojom se provodio natječaj svjedoči i činjenica da je raspisan prije negoli je postupak regulatornog odbora glede raspisa natječaja u Skupštini odobren, što je učinjeno naknadno, uz odobrenje pokrića troškova natječaja u iznosu od 40.000 dinara.[36] Pristiglo je ukupno 25 raznovrsnih prijedloga rješenja za izgradnju građevnog bloka, uglavnom iz Hrvatske, ali nekoliko i iz inozemstva.[37] Stručni sud nagradio je četiri pristigla rješenja (Milovana Kovačevića, tvrtke *Sunko & Jungmann*, Zdenka Strižića i Drage Iblera), a otkupio dva prijedloga – mladih arhitekata Josipa Pičmana i Stjepana Planića.[38]

Neka su rješenja predlagala stvaranje zatvorenije cjeline koja bi komunikaciju Trga bana Jelačića i Ilice omogućila kroz prolaze unutar zgrada. Značilo bi to površinski veći stambeni kompleks s vjerojatno integriranim popratnim sadržajima te prolaze koji su, prema zamišljenim osnovama za regulaciju zapadne strane Trga, podsjećale na rješenje stambenih kompleksa u drugim srednjoeuropskim gradovima. Tako bi se oblikovala zatvorenija cjelina glavnog trga, ali bi se, s druge strane, prekinula veza s Ilicom koja je predstavljala

---

33 Ljubo Babić, *Umjetnost kod Hrvata u XIX. stoljeću*, Zagreb 1934., 33–34. Možda je, na kraju, ova izjava dvosmislena. Može li se dokučiti što je Loos zamišljao, posebice kada se uzme u obzir da se Zakladna bolnica u međuratnom periodu smatrala previše monumentalnom građevinom koja smeta Zagrebu?

34 „Zapisnik skupštine gradskog zastupstva slob. i kr. glavnoga grada Zagreba održane dne 23. svibnja 1929. (…)", u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba godine 1929.*, 64.

35 Na gradnju bolnice čekalo se dosta dugo i u planu je bio raspis međunarodnog natječaja. No, Glavna skupština Sekcije Zagreb UJIA sumnjala je da će se raspisati takav natječaj te su mjerodavni bili bliži rješenju ili prihvaćanja starih prijedloga (koje su struka i korisnici ocijenili nedostatnim) ili raspisivanju natječaja u užem krugu arhitekata. „Namjeravanom gradnjom ove bolnice pruža se našim kolegama rijetka prilika da saradjuju na jednom velikom i zanimljivom zadatku pa je raspis javnog natječaja iz toga razloga opravdan." Hrvatski državni arhiv (dalje: HR-HDA-632), fond Udruženje jugoslavenskih inženjera i arhitekata-sekcija Zagreb, „Dopis od 13. IV. 1930. u vezi projekta novogradnje Zakladne bolnice u Zagrebu", kut. 1.

36 „Zapisnik skupštine gradskog zastupstva slob. i kr. glavnoga grada Zagreba, održane dne 28. studenog 1929. (…)", u: *Zapisnici*, 157.

37 „Futurističke osnove", *Svijet*, br. 4, 18. 1. 1930., 88–89; Tamara Bjažić Klarin, „Zakladni blok u Zagrebu. Urbanističke i arhitektonske odlike", *Prostor*, 18/2010., 325.

38 T. Bjažić Klarin, „Zakladni blok u Zagrebu", 325.

jedan od najfrekventnijih dijelova grada. Drugo važno pitanje bilo je treba li zgrada slijediti formu i donekle stil palače Milinov. Najbliže tome sigurno dolazi prijedlog Dioniza Sunka, autora palače (1928. – 1929.), koji u monumentalističkom *Art deco* stilu predstavlja pravi nastavak kompleksa. Drugi su prijedlozi različitih oblika po modernističkoj osnovi uglavnom pokušavali spojem nebodera i stambenog kompleksa ostvariti monumentalističku građevinu. Može se zaključiti da je glavna tema pristiglih natječajnih prijedloga bila odnos trga i ulice, odnosno Trga bana Jelačića kao središnjeg mjesta gradskog okupljanja i najfrekventnije ulice, Ilice. Taj odnos, naslijeđen iz davne zagrebačke prošlosti, modernistički su arhitekti nastojali „urediti" ili „ispraviti" prema novim načelima urbanizma: vizija je uglavnom, dakle, sadržavala korekciju u tom odnosu, iako je bilo iznimaka (projekti Juraja Neidhardta i Zdenka Strižića).[39] Ističu se u općem smislu tri pristupa, tri glavne misli. Prva je zamišljala Trg i Ilicu kao logičnu dopunu – ulica se nadovezivala na Trg, druga je zamisao bila stvaranje cezure između Trga i Ilice, odnosno raznih manjih prolaza koji bi stvorili novu ulicu ili trg, a treća nije osmišljavala ovaj odnos ili ga je zanemarivala, ulažući pozornost prvenstveno u rješenju bloka. Ovako zamišljen središnji dio Zagreba nije u potpunosti odgovarao zamislima gradske uprave, što se vidi iz već spomenutih, nekoliko nagrađenih projekata te dvaju, izvan ovih nagrađenih, otkupljenih.[40] Čini se da je od svih ideja upravi najprihvatljivija bila ona Drage Iblera. Za njega je natječaj predstavljao svojevrsnu ishodišnu točku od koje bi se problem življenja u centru grada, odnosa Donjeg (sve više napučenog) i Gornjeg (koji je, gubeći na sjaju, počinjao simbolizirati nekadašnju elitu) grada, riješio „u visini", gradnjom nebodera koji bi, riječima Željke Čorak, bio „prva lasta suvisle budućnosti".[41]

Treća strana u cijeloj priči, građani, bila je pomalo zbunjena pristiglim rješenjima. O tome svjedoče razne kritike, kao, na primjer, ona iz tjednika *Svijet*. Članak je nazvan „Futurističke osnove" te, suprotno od očekivanog, ne hvali zamišljanje budućnosti. Iako se autor kritike slaže da taj dio grada treba riješiti „monumentalno, lijepo, ukusno i praktično", ne razumije njihov „kubistički", odnosno „futuristički" pristup, ali i viziju te ga pojedina rješenja posjećaju na „tvrđave i kule", „odijela američkih kažnjenika", pa čak i „torte".[42] Ništa više razumijevanja nije imao ni *Jutarnji list*, koji je natječaj smatrao neuspješnim, osuđujući predstavljene ideje jer su se više bavile oblikovanjem, a manje problemima urbanizma.[43] Takve reakcije svjedoče da iako je moderna arhitektura tijekom 1920-ih godina postupno etablirana, ipak, kada se radilo o važnoj regulaciji prostora oko središnjeg trga, na vidjelo su izašle različite kritike koje u najmanju ruku ukazuju na djelomične rezerve prema novim pristupima u arhitekturi. I dok je *Svijet* kritizirao pristigle natječaje za Zakladni blok, samo dvije godine ranije piše da je, po potrebi, prihvatljivo rušiti stare zgrade kako bi se ustupilo

39 Ž. Čorak, *U funkciji znaka*, 164–165.

40 Zadana parcelacija zemljišta, propisi o gradnji i dometima uvelike su ograničavali ideje arhitekata te vjerojatno zato gradska uprava nije bila u potpunosti zadovoljna pristiglim natječajima. T. Bjažić Klarin, „Zakladni blok u Zagrebu", 325.

41 Ž. Čorak, *U funkciji znaka*, 166.

42 „Futurističke osnove", *Svijet*, br. 4, 18. 1. 1930., 96.

43 V. T. Bjažić Klarin, „Zakladni blok u Zagrebu", 326–328.

mjesto novima i tako napretku samoga grada.[44] U sukobu je tu imaginacija s provedbom, koja ipak ne pristaje na tako jednostavno odbacivanje „starih slojeva". Ipak, posvećivanje medijskog prostora arhitekturi u novinama, praćenju događaja oko promjena u gradu te sudjelovanja građana Zagreba u raspravama, što je naročito vidljivo u ovom međuratnom razdoblju, ipak govori o jednom novom odnosu prema arhitekturi. Interes za arhitekturom raste i izvan struke, razmišlja se o njezinim mogućnostima koje bi poboljšale kvalitetu života u gradu, govori se o estetici grada. Sve se to može povezati i s generacijama arhitekata moderne arhitekture koji također od svojih prvih pojava na sceni nastupaju u mnogo širim kontekstima. Izlaze iz okvira komunikacije isključivo unutar struke, prezentiraju ideje moderne arhitekture, polemiziraju. Tako traže svoje mjesto na arhitektonskoj sceni, u ovom slučaju, Zagreba. Rezultati možda nisu bili odmah vidljivi, posebice na stilskom i estetskom planu, no uvjeti su postojali. Prema tekstovima iz 1920-ih i 1930-ih godina, može se zaključiti da je to razdoblje prijeloma, razdoblje u kojemu se prostor za modernu arhitekturu jasno otvarao.

Kako se može vidjeti iz rješenja za regulaciju zapadne strane Jelačićeva trga, gradska je uprava (točnije, stručni žiri kojeg postavlja gradska uprava) bila otvorena prema mlađoj generaciji modernih arhitekata – među nagrađenima se od starijih generacija našao tek Dioniz Sunko. S druge strane, činjenica da nije došlo do odluke govori i o nedovoljnoj hrabrosti za konačnu realizaciju tih ideja. Mladi su moderni arhitekti istupali u javnost, razjašnjavajući svoja načela, želeći objasniti u teorijskom smislu osnove svojega rada. Tako Drago Ibler i Ernest Weissmann u nekoliko tekstova u *Jutarnjem listu* objašnjavaju svoja viđenja problema regulacije prostora na Trgu bana Jelačića. Već 1925., nekoliko godina prije velikih rasprava o tom problemu, Ibler je pisao o graditeljstvu i gradu Zagrebu. U tom tekstu govori o „umjetničkom jedinstvu", prostoru „uravnoteženosti svojih odnosa, zatvorenosti svog oblika" kojemu treba težiti u umjetničkom oblikovanju trga.[45] U javnosti su, međutim, u to vrijeme takva teorijsko-praktična načela još uvijek slabije prihvaćena. Naročito kada se radilo o prostoru poput Trga bana Jelačića. Javljao se određen otpor prema promjeni, djelomično ukorijenjen u mentalitetu građanstva, a djelomično proizašao i iz očekivanja i vlastitih zamišljanja prostora koji je shvaćen kao ključni dio grada. Zbog toga surovo unovčavanje parcela u smislu natrpavanja prostora stambenim kompleksom, koje je bilo često u nekim daljim dijelovima grada, a koje su neki prijedlozi rješenja regulacije nalagali, nije moglo proći, kao ni potpuno odmicanje prema modernizmu. Vladimir Potočnjak u jednom svojem tekstu jasno ukazuje na probleme poslijeratnog vremena kada piše:

> Poslijeratni mentalitet pojedinaca i masa svakako je pogodovao rušenju starih, priznatih istina i stvaranju novih revolucionarnih teorija. Time, a i potrebom brze realizacije, stvorio je baš mogućnost neodgovornom i samovoljnom interpretiranju zdravih zasada moderne ar-

[44] „Moderan grad ne samo da traži svedj novih kompleksa površine, da otvara nove ulice i trgove, već on i ruši staro, da na istom mjestu podigne novo. U jednu ruku prisiljen je to grad sam činiti, da izjednači krivulje starih ulica, u drugu, da otvara nove trgove, prijeko potrebne po njegov razvoj i promet." „Zagreb nekoć i danas", *Svijet*, br. 17, 20. 10. 1928., 362.

[45] Drago Ibler, „Graditeljstvo i grad Zagreb", u: *O hrvatskoj arhitekturi*, 17.

> hitekture, uzrokovao još veće nerazumijevanje i inače trome javnosti, koja u svom najvećem dijelu ne voli da joj bilo kakove promjene poremete njen blaženi mir duše i mozga. Dobri su građani kroz cijeli XIX. vijek bili poučavani i priučavani na pojam stila pa su konačno počeli vjerovati profesorima historije i naučili su nekako razlikovati te stilove. Naučili su uglavnome njihova imena. I tek što su se tako „stilizirali", dolazi opet nešto nova. U okviru mogućnosti svojih shvaćanja, oni to novo zovu „moderan stil" samo u formalnom stilu, bez dubljeg razumijevanja živog sadržaja.[46]

Zaštitu su mladi arhitekti izvan svog kruga pronalazili i među intelektualcima, individualcima: Miroslav Krleža branio je i zagovarao Dragu Iblera, baš kao što se i Antun Gustav Matoš zalagao za Kovačićevu viziju regulacije Kaptola nekoliko godina ranije.[47]

Daljnji koraci prolazili su uz komplikacije, prvenstveno zbog parcelacije zemljišta koja je bila pregusta, s ciljem maksimalne (financijske) iskoristivosti. Uz to je gradsku upravu iznenadila slaba zainteresiranost za kupnju zemljišta, što je dodatno zakompliciralo daljnji tijek. Razlozi su tome zasigurno brojni: gospodarska kriza, nedostatak kapitala, općenita slaba građevinska djelatnost koja se ionako uglavnom vršila iz privatnog kapitala. Svi pristigli natječajni projekti bili su u duhu moderne arhitekture (s izuzetkom projekta Dioniza Sunka, koji je još nosio elemente prošlih razdoblja, te projekta Stevana Savića iz Chicaga, poslanog izvan regularnog naječaja, koji se prijavio prvenstveno kao investitor, s tipičnom američkom arhitekturom toga vremena). Projekti su slijedili propisane norme te nudili razne sadržaje, kao što su, uz kapelicu naslijeđenu iz ranijeg stanja, restoran i bar, kavana, svečana dvorana i kinodvorana za 1.400 osoba te različiti stanovi i garsonijere.[48] Posebno je zanimljivo inzistiranje na kinodvorani jer su tridesete godine označile pojavu prvih tonskih filmova koji su privlačili široku publiku. I sâm tjednik *Svijet* imao je redovitu rubriku s vijestima iz *Hollywooda*.

Utjecaj Sjedinjenih Američkih Država u ovom kontekstu nije ostao samo na holivudskim filmovima. Svoju investitorsku ponudu poslao je već spomenuti Stevan Savić, arhitekt iz Chicaga. Njegov prijedlog doista je drugačiji od svih pristiglih, a odlikuje ga arhitektura tipična u izgradnji Chicaga na prijelazu stoljeća, u povijesti arhitekture poznatija kao *Chicago School* ili *Commercial Style*, odnosno američki moderni historicizam. Ovo zamišljanje Zagreba, nimalo kompatibilno s Chicagom, doista je neobično. Takav Zagreb trebao je imati u samom središtu izrazito monumentalnu i masovnu građevinu jer „svi gradovi idu za tim, da si po mogućnosti stvore čim monumentalnije zgrade (…). Gradu Zagrebu pruža se sada prilika – kao nikada do sada – da u srcu grada, na najljepšem mjestu, izgradi jednu monumentalnu palaču (…)" s ukupno 20 katova. Palača je trebala sadržavati 200 garaža s dodatnim prostorijama, 46 trgovina, 26 lokala za razne zabavne sadržaje, 110 gradskih ureda, 416 uredskih prostorija i 198 stanova.[49] Gledajući prikaz koji zamišlja Chicago u

---

46 Vladimir Potočnjak, „Arhitektura u Hrvatskoj 1888-1938", *Građevinski vjesnik*, 8/1939., br. 4–5, 49–55.

47 Antun Gustav Matoš, „Viktor Kovačić – k izložbi nacrta o regulaciji Kaptola", u: *O hrvatskoj arhitekturi*, 13–14; Miroslav Krleža, „Slučaj arhitekta Iblera", *Književna republika*, 2/1924. – 1925., br. 4, 170–173.

48 HR-DAZG-10, GPZ, GO, „Zakladna bolnica na Jelačićevom trgu", sign. 239, kut. 70.

49 Iz teksta priloženog projektu S. Savića „Osnova za izgradnju palače na zemljištu Zakladne bolnice i nove zakladne bolnice u Zagrebu", Arhiv Neven Šegvić. Treba napomenuti da je Savić poslao i nacrt projekta izgradnje, uz Zakladni blok, i nove Zakladne bolnice u istom stilu.

Zagrebu, i dalje se postavlja pitanje – može li se uopće zamisliti ta realizacija? Savićev primjer bio je radikalan, s potpunim nerazumijevanjem tradicije i okoline. Možemo ga nazvati i pravim primjerom tzv. fantomske arhitekture. Riječ je o arhitekturi koja postoji na planovima, ali zbog svojih nesvakidašnjih elemenata, ona ostaje samo u ideji i imaginaciji.[50]

Nakon pristiglih natječajnih rješenja, pristizali su i investitorski projekti koji su pokušali ponuditi uslugu gradnje, kapital i idejna rješenja. Ta je formula gradskoj upravi nudila unosniji posao, odnosno mogućnost bržeg prikupljanja novaca za gradnju nove Zakladne bolnice. Naime, rasprave koje su se u Gradskoj skupštini vodile o budućem izgledu zapadnog dijela Trga bana Jelačića tijekom 1929. godine, otkako se pročulo da se planira navedeno premještanje Zakladne bolnice, svodile su se na isticanje potrebe hospitalizacije građana, odnosno brze gradnje nove bolnice na novoj lokaciji.[51] Gradska je uprava stoga namjeravala u brzom roku prikupiti financijska sredstva za tu gradnju. U razmatranje prihvaćene su dvije investitorske ponude: građevnog poduzeća *Braća Carnelutti d. d.*[52] i Karla Seidela iz Dresdena. Iako je gradu ponuda Karla Seidela bila prihvatljivija, niti ona nije do kraja udovoljavala očekivanjima pa je odlučeno „da se raspiše širi i uži javni natječaj, da se izbor izvedbenog projekta odluči sporazumno sa gradskom općinom, da se izrada detaljnih nacrta, troškovnika i kolaudacija radnja izvrši pod nadzorom gradske općine."[53] Iz nastavka obrazloženja proizlazi ideja gradske uprave o selidbi gradskih upravnih središta u Zakladni blok, u „jedinstven i izraženi" smještaj na nekoliko katova.[54] Ukazuje to na promjenu koja se u 20. stoljeću dogodila u Zagrebu, u kojemu se urbani život selio sve više na područje Donjega grada, uz Trg bana Jelačića, taj „forum Zagreba 1918, zbornica i burza ujedno".[55] U skladu s novim „ritmom" grada, i gradska uprava željela se preseliti na modernu lokaciju koja bi je odvojila od Gornjega grada, od „pozornice koja mijenja scenarij", dakle jednog drugog i prošlog vremena s jedne strane,[56] a s druge u prostore koji bi mogli obuhvatiti brzorastuću birokraciju modernih gradova. Na taj je način, istovremeno s građanima i izvođačima koji su razmišljali o sklopu privatnih (dakle stambeni blok) i javnih (razni sadržaji i uredi) potreba, gradska uprava aktivno razmišljala o premještanju vlastitih kapaciteta u Zakladni blok.[57] Na kraju niti to nije ostvareno. Postignut je određen kompromis kojim, čini se, na kraju nitko nije bio zadovoljan. Građevni odjel grada Zagreba preuzeo je zadaću realizacije regulatorne osnove. Konačan projekt dobiven je kombiniranjem nekoliko ideja nagrađenih radova, četverokatni blok s Iblerovim neboderom od 42 metra te Strižićevom prizemnicom s terasom na uglu Gajeve ulice i Ilice. Već ranije napravljena osnova Građevnog odjela nadograđena je Iblerovom osnovom iz natječajnog projekta, čime ni sâm Ibler nije bio zadovoljan. Takva je osnova i prihvaćena, a kritizirao ju je kasnije i Vladimir

50 V. Philip Wilkinson, *Phantom Architecture*, New York 2017.

51 „Zapisnik skupštine gradskog zastupstva slob. i kr. glavnoga grada Zagreba održane dne 23. svibnja 1929. (…)", u: *Zapisnici*, 49.

52 O ovoj poznatoj zagrebačkoj graditeljskoj obitelji v. Darja Radović Mahečić, „Graditeljska obitelj Carnelutti (1879.-1947.)", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 33/2009., 319–336.

53 HR-DAZG-10, GPZ, GO, Zakladna bolnica na Jelačićevom trgu, sign. 239, kut. 70.

54 *Isto*.

55 J. Horvat, *Živjeti u Hrvatskoj*, 121.

56 *Isto*, 120.

57 HR-DAZG-10, GPZ, GO, Zakladna bolnica na Jelačićevom trgu, sign. 239, kut. 70.

Antolić kao „primjer maksimalne eksploatacije nezdravom izgradnjom u cilju što većeg profita.“[58] Jedinstvena prilika novog, potpuno moderno zamišljenog Zagreba nije ostvarena. Guste parcele odredile su građevine koje nisu mogle sadržavati one ideale moderne arhitekture koji su se već gotovo cijelo desetljeće propagirali: veći protok zraka, svjetlost, privatnost, individualnost gradnje. Rezultat: jasna definiranost zgrada i određena uniformiranost. S druge strane, Zagrepčani nisu dobili toliko željene sadržaje u centru grada. Stoga se nerealiziranim projektima i zamislima o Zagrebu može dodati i onaj Zakladnog bloka, iako je sâm blok na kraju izgrađen između 1932. i 1937. godine.

7.

Primjer Zakladnog bloka jedan je od brojnih primjera „zamišljenoga grada“. U njemu se zrcale brojna preklapanja novog i starog, borba „povijesnog“ i „budućeg“ Zagreba. On otvara niz modernističkih viđenja i zamišljanja novog centra Zagreba, a pod specifičnim okolnostima političkog, ekonomskog i društvenog pritiska, kojim je projekt dobio na visokoj javnoj važnosti, propituju se shvaćanja još uvijek novih načela modernistâ. Iako su kasnije generacije projekt i okolnosti pod kojima je raspisan natječaj ocjenjivale nepovoljno, s današnjeg se aspekta ostvarenje Zakladnog bloka ne može smatrati potpunim neuspjehom. Brojne prilike zasigurno jesu propuštene, ali kompromis koji je u krajnjoj liniji ostvaren predstavlja realizaciju nekoliko vizija grada koja možda nije dubinski promijenila tijek razvoja centra, ali je ipak postavila urbanističke standarde koji tek u novije vrijeme dolaze do izražaja, a stanovnicima-pješacima već dulje vrijeme omogućuje prolaženje novim, a onda i uhodanim rutama.

The imaginary city: between plans, realizations and expectations. the example of the Foundation block in Zagreb

Summary: The time between the two world wars was a vibrant one in Zagreb's architecture. Each new period in art seeks to negate and overcome the precepts the one that preceded it, and modernism was no exception in its aspiration to offer some new solutions – in this case, those that would be more appropriate for a post-imperialist/neoimperialist world. Local architects, who admittedly received most of their education abroad, gradually came to dominate the architectural scene of Zagreb. Their cutting-edge designs resulted in the creation of a new city, although its outline was, naturally, determined by the city's earlier layers. The potential presented by Zagreb's expansion and

[58] T. Bjažić Klarin, „Zakladni blok u Zagrebu“, 327–328; T. Premerl, *Hrvatska moderna arhitektura*, 118–119.

the related need to devise a new urban plan inspired numerous visions of the city's future. Over the course of the 1920s and 1930s, the city fathers had their work cut out for them. The challenges of urban planning were supplemented by architectural ones, encouraging architects to explore their understanding of modernism, an artistic movement which rejected historicism and secession in their entirety. The citizens of Zagreb represented were the third part of this triangle, along with the architects and the city authorities.

This paper aims to provide a short overview of all the aforementioned issues, on the example of the partially realized project of the so-called Foundation Block (Zakladni blok) in the center of Zagreb. This was intended to serve the citizens' everyday needs, while providing the city center with a touch of modernism. What makes the project particularly distinctive, however, are the high expectations that it created. Each interested party had its own set of expectations of what the project should look like upon completion. It should be noted that the imaginary is an important facet of urban and intellectual history, as it attests to the hopes and expectations at work at a particular time.

In the late 1920s, a decision was made to tear down the Foundation Hospital (Zakladna bolnica), since it was no longer regarded as a desirable sight for the city center. The citizens had imagined the place as the setting of public events, those of general interest, while the architects wanted it to be the nexus of modern Zagreb. The authorities, on the other hand, wanted the site to be divided into a number of plots, which would, among other things, cover the construction costs of the new hospital. In the end, the final project (built between 1932 and 1937) was a result of a series of compromises, and as such did not fulfill any of those expectations completely.

Key words: urban history, intellectual history, the city of Zagreb, the Foundation Block, imaginarium, architecture

Izvori

Arhiv Neven Šegvić, Zagreb.

Državni arhiv u Zagrebu (HR-DAZG)

HR-DAZG-10, fond Gradsko poglavarstvo Zagreb (GPZ), Građevni odjel (GO), kut. 70.

HR-DAZG-10, fond Gradsko poglavarstvo Zagreb (GPZ), Građevni odjel (GO), kut. 88.

Hrvatski državni arhiv (HR-HDA)

HR-HDA-632, fond Udruženje jugoslavenskih inženjera i arhitekata-sekcija Zagreb, kut. 1.

Svijet, 1928., 1930.

Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba godine 1929.

Josip Horvat, *Živjeti u Hrvatskoj. Zapisci iz nepovrata 1900-1941*, Zagreb 1984.

Drago Ibler, „Graditeljstvo i grad Zagreb", u: *O hrvatskoj arhitekturi: napisi, eseji, polemike, studije* (ur. Neven Šegvić), Zagreb 1992., 17.

Petar Knoll, „Urbanizam s osobitim obzirom na stari Zagreb", *Književnik*, 3/1930., br. 5, 194–207.

Viktor Kovačić, „Moderna arhitektura", *Život*, 1/1900., 26–28.

Miroslav Krleža, „Slučaj arhitekta Iblera", *Književna republika*, 2/1924. – 1925., br. 4., 170–173.

Vladimir Lunaček, „Ciljevi moderne umjetnosti“, u: *O hrvatskoj arhitekturi: napisi, eseji, polemike, studije* (ur. Neven Šegvić), Zagreb 1992., 11–12.

Antun Gustav Matoš, „Viktor Kovačić – k izložbi nacrta o regulaciji Kaptola“, u: *O hrvatskoj arhitekturi: napisi, eseji, polemike, studije* (ur. Neven Šegvić), Zagreb 1992., 13–14.

Vladimir Potočnjak, „Arhitektura u Hrvatskoj 1888-1938“, *Građevinski vjesnik*, 8/1939., br. 4–5, 49–55.

Zdenko Strižić, „Regulacijoni plan za grad Zagreb“, u: *Problemi savremene arhitekture* (ur. Stjepan Planić), Zagreb 1932., 15–19.

Literatura

Ljubo Babić, *Umjetnost kod Hrvata u XIX. stoljeću*, Zagreb 1934.

Tamara Bjažić Klarin, „Zakladni blok u Zagrebu. Urbanističke i arhitektonske odlike“, *Prostor*, 18/2010., 322–335.

Ernest Burden, *Visionary Architecture: Unbuilt Works of the Imagination*, New York 2000.

Željka Čorak, *U funkciji znaka*, Zagreb 1981.

Željka Čorak, „Zagrebačka katedrala i devetnaesto stoljeće“, *Arhitektura*, 204–207/1988., 14–18.

Michel De Certeau, *Invencija svakodnevice*, Zagreb 2002.

Kim Dovey, *Becoming Places: Urbanism/Architecture/Identity/Power*, New York 2009.

Samuel N. Eisenstadt, „Mnogostruke modernosti“, u: *Uvod u komparativnu historiju* (ur. Drago Roksandić), Zagreb 2004., 219–244.

Peter Gay, *Modernism: The Lure of Heresy. From Baudelaire to Beckett and Beyond*, New York 2008.

Ivo Goldstein, *Hrvatska: 1918-2008*, Zagreb 2008.

Peter Hall, *Cities of Tomorrow: An Intellectual History of Urban Planning and Design in the Twentieth Century*, Oxford 1988.

Eric J. Hobsbawm, *On History*, Orion 2011.

Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*, Beograd 2007.

Snješka Kneževič, *Zagrebačka Zelena potkova*, Zagreb 1996.

Zdenko Kolacio, *Vizije i ostvarenja*, Zagreb 1978.

Mira Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931.*, Zagreb 1973.

Reinhart Koselleck, *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*, Columbia University Press, 2004.

Reinhart Koselleck, *Zeitschichten. Studien zur Historik*, Frankfurt am Main 2000.

Olivier Kramsch, „Tropics of Planning Discourse“, u: *Making the Invisible Visible: A Multicultural Planning History* (ur. Leonie Sandercock), University of California Press, 1998., 163–183.

Tomislav Odak, *Hrvatska arhitektura dvadesetog stoljeća: neostvareni projekti*, Zagreb 2006.

Tomislav Premerl, *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata*, Zagreb 1990.

Darja Radović Mahečić, „Graditeljska obitelj Carnelutti (1879.-1947.)“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 33/2009., 319–336.

Sabine Schneider i Heinz Brüggemann, *Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitigen: Formen und Funktionen von Pluralität in der ästhetischen Moderne*, München 2011.

Anton Schweighofer, *Adolf Loos – Entwürfe für den öffentlichen Bau: 11 Rekonstruktionen*, Wien 2002.

Milica Stilinović, „Zagrebački gradonačelnici“, u: *Zagreb. Jučer, danas, sutra*, 1. dio (ur. Vlatko Pavletić, Mia Plemenčić i Oto Šolc), Zagreb 1965., 115.

Neven Šegvić, *Pristup arhitekturi*, Zagreb 2009.

Nikolina Šimetin Šegvić, „Kulturni, socijalni i intelektualni aspekti zagrebačke arhitekture moderne: ozdravljenje budućnosti“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 44/2012., br. 1, 303–345.

Hayden White, *Tropics of Discourse: Narrative Discourses and Historical Representation*, Johns Hopkins University Press, 1985.

Philip Wilkinson, *Phantom Architecture*, New York 2017.

Prilozi

Sl. 1. Naslovnica časopisa *Svijet* od 18. siječnja 1930. u kojoj se donose prijedlozi za izgradnju Zakladnog bloka

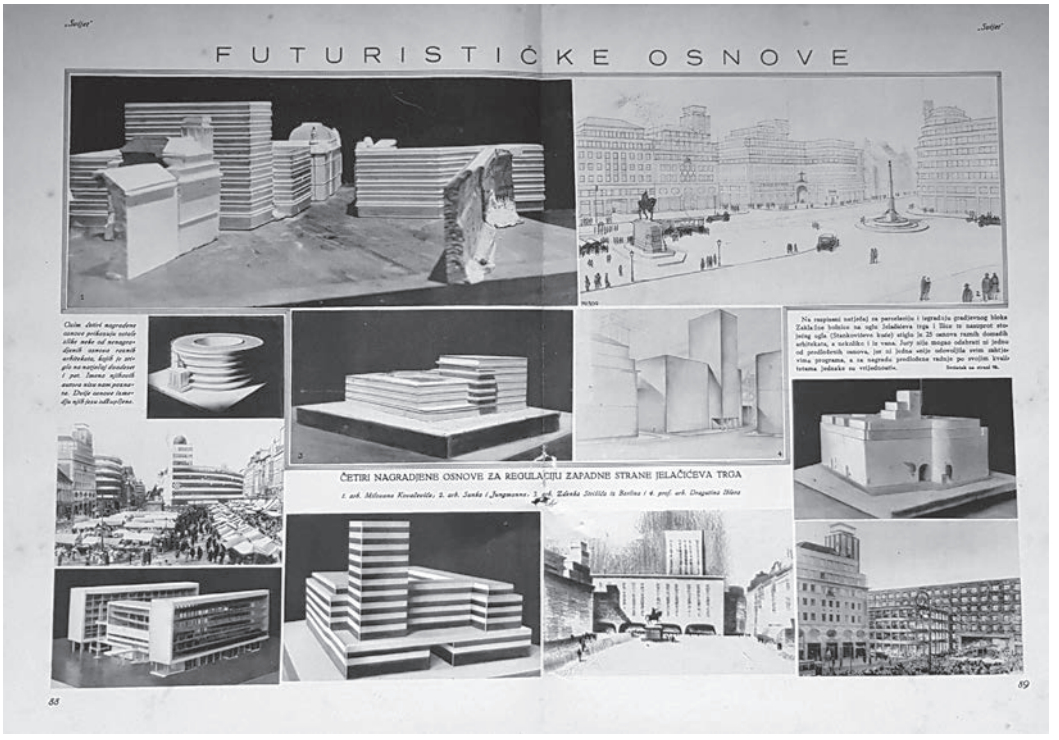
„Svijet" „Svijet"

FUTURISTIČKE OSNOVE

ČETIRI NAGRAĐENE OSNOVE ZA REGULACIJU ZAPADNE STRANE JELAČIĆEVA TRGA

88 89

Sl. 2. Dio prijavljenih prijedloga za Zakladni blok prikazanih u *Svijetu* pod naslovom „Futurističke osnove" (*Svijet*, 18. 1. 1930., 88–89)

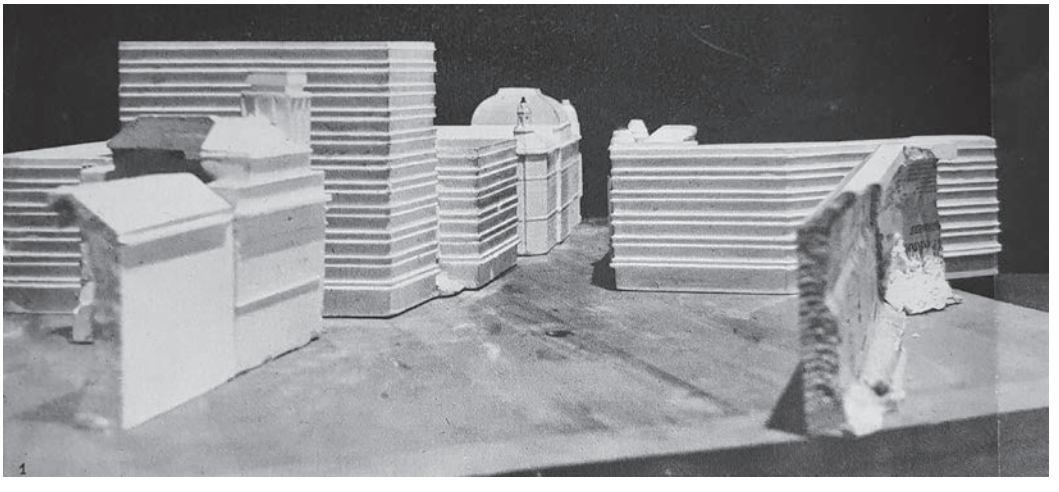

Sl. 3. Nagrađeni projekt Milovana Kovačevića (*Svijet*, 18. 1. 1930., 88–89)

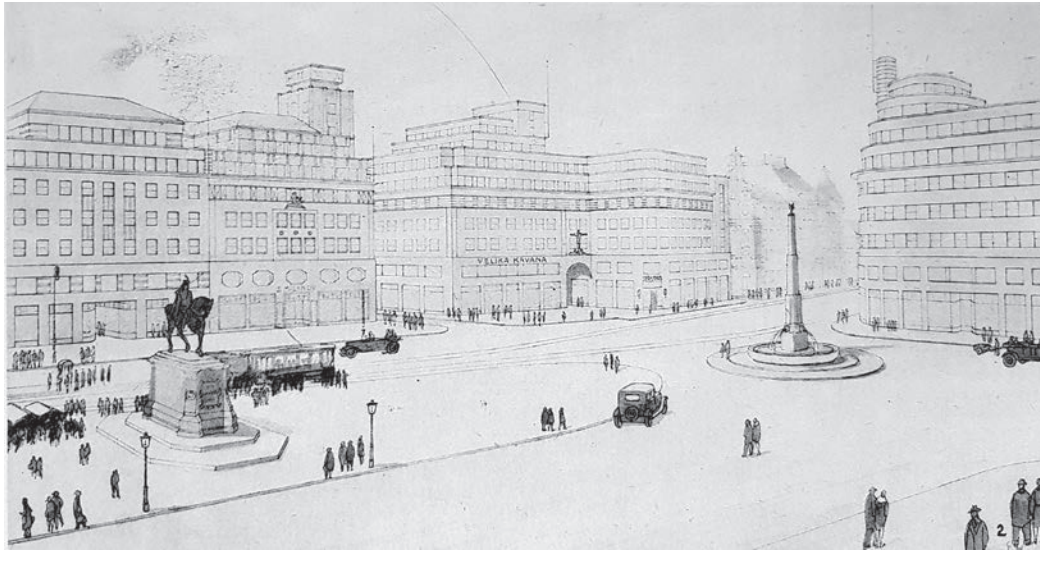

Sl. 4. Nagrađeni projekt Dioniza Sunka i Rudolfa Jungmanna (*Svijet*, 18. 1. 1930., 88–89)

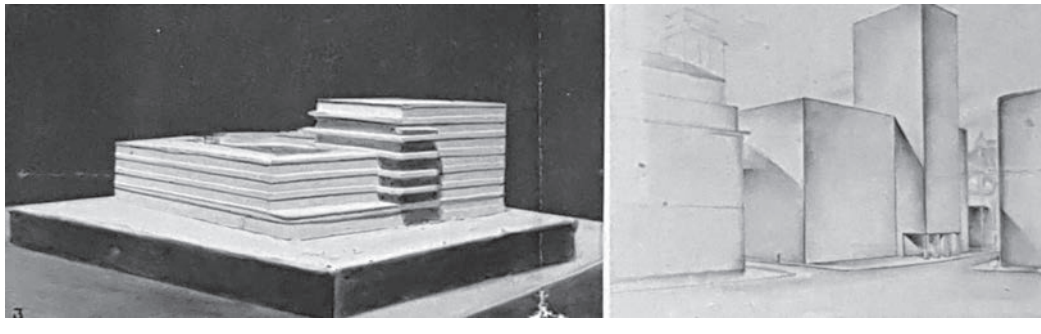

Sl. 5. Nagrađeni projekti Zdenka Strižića (lijevo) i Drage Iblera (desno) (*Svijet*, 18. 1. 1930., 88–89)

Sl. 6. Pristigli projekt arhitekta Savića iz Chicaga s prijedlogom za Zakladni blok i novu Zakladnu bolnicu (Arhiv Neven Šegvić)

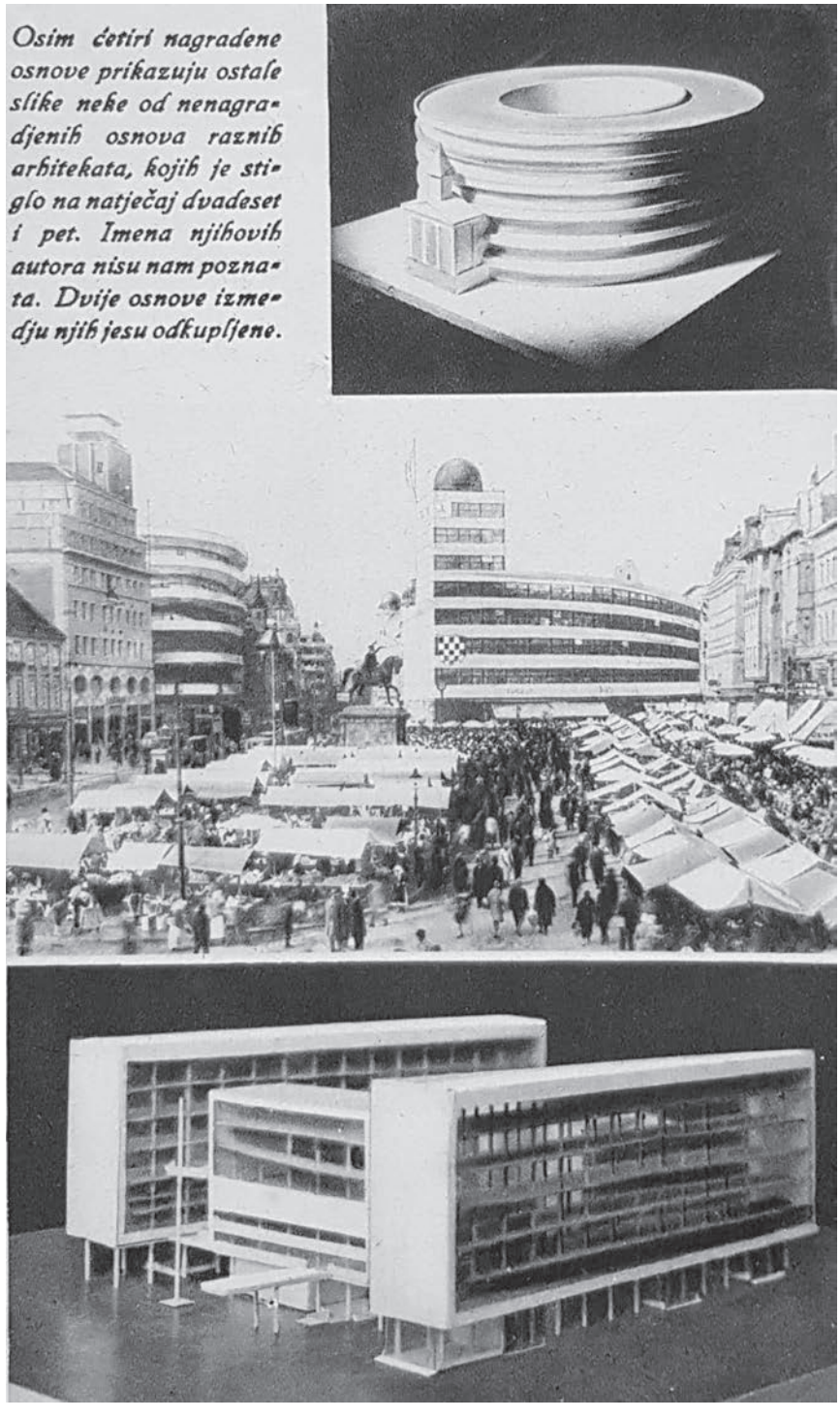

Sl. 7. Ostali projekti za Zakladni blok (*Svijet*, 18. 1. 1930., 88–89)

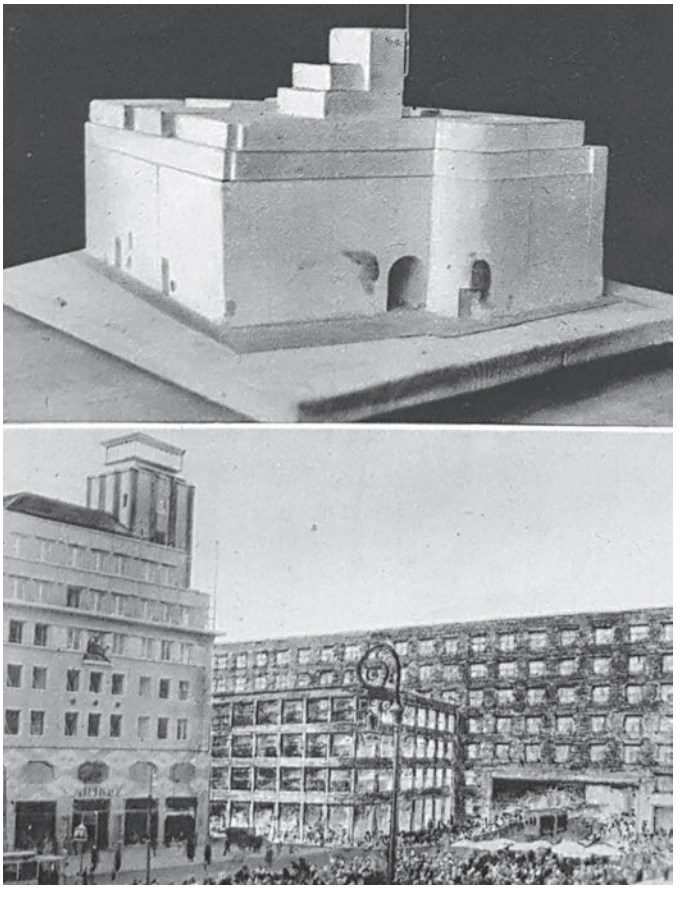

Sl. 8. Ostali projekti za Zakladni blok (*Svijet*, 18. 1. 1930., 88–89)

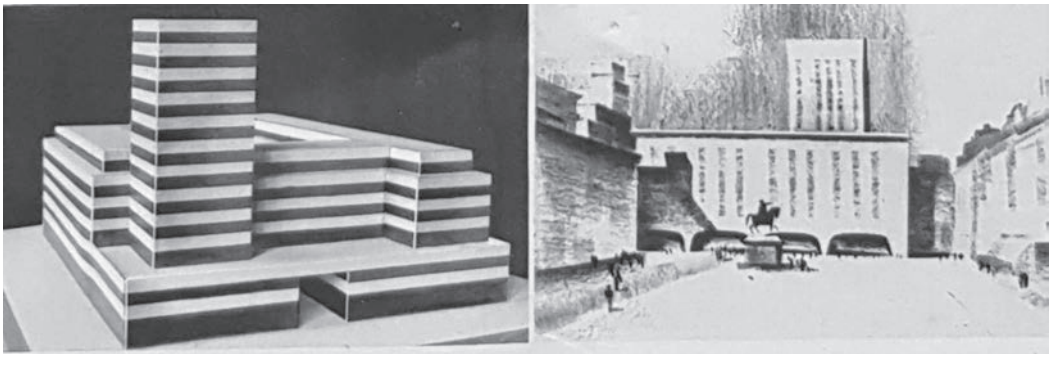

Sl. 9. Ostali projekti za Zakladni blok (*Svijet*, 18. 1. 1930., 88–89)

4.
„ZAGREBAČKE TEME“ U FORMATIVNOM PERIODU *SRPSKOG KNJIŽEVNOG GLASNIKA* (1920. – 1921.)

Gordana Krivokapić Jović

UDK: 304.2(497.5 Zagreb):821.163.41(051)“1920/21“
Prethodno priopćenje

Sažetak: Identifikovane su i analizirane tzv. zagrebačke teme u *Srpskom književnom glasniku* u formativnom periodu njegove nove serije, tokom 1920. i 1921. Analize su smeštene u kontekst šireg znanja o profilu časopisa, odnosno o ličnostima koje su ga osnovale, vodile, o idejama koje su promovisale. U središtu analize su, dakle, kako oni koji su uređivali časopis, tako i oni koji su na njemu sarađivali.

Ključne riječi: Srpski književni glasnik, Bogdan Popović, Milan Begović

1. *Srpski književni glasnik*: profil časopisa

Srpski književni glasnik (*SKG*) je bio časopis širokog liberalnog usmerenja, kako u književnosti i umetnosti tako i u političkim pitanjima. Novu seriju časopisa su u jesen 1920. pokrenuli Bogdan Popović i Slobodan Jovanović, a jedno vreme ga i uređivali.[1] Uz široko postavljen uređivački odbor, smenjivali su se urednici Svetislav Petrović, Miodrag Ibrovac, Milan Bogdanović, Milan Predić i Božidar Kovačević.[2] Širok krug sarad-

[1] Bogdan Popović (1864. – 1944.) je bio univerzitetski profesor od karijere, književni kritičar i esejista, teoretičar i istoričar književnosti. Brat Pavle Popović (1868. – 1939.) je bio profesor univerziteta od karijere, istoričar književnosti i književni kritičar takođe. Obojica su bili akademici, a brat Dimitrije Popović (1866. – 1940.) je bio poznati diplomata i istoričar. Otac Jovan Popović je bio advokat, rodom iz Vukovara. Po majci Savki Marković, oni su bili izdanci srpske zajednice u Zemunu, u graničnom pojasu Monarhije prema Kneževini Srbiji. Deda po majci je bio Stefan Marković, „polkovnik i kavalir“, sekretar kneza Miloša, ugledni političar, više puta ministar, član Društva srpske slovesnosti. Slobodan Jovanović (1869. – 1958.) je bio univerzitetski profesor od karijere, akademik, teoretičar prava i istoričar, političar. Njegov opus dostiže oko 26 studija, monografija, sinteza, iz oblasti istorije i pravnih nauka. Tokom 1939. – 1940. objavljeno je 17 tomova njegovih sabranih dela. I njegovo poreklo je između tzv. južne Ugarske i severne Srbije. Otac, ideolog Liberalne stranke i političar Vladimir Jovanović, a majka Jelena Marinković iz srpske trgovačke porodice iz Novog Sada, gde se Slobodan i rodio.

[2] Svetislav Petrović, Miodrag Ibrovac, Milan Bogdanović, Milan Predić, Božidar Kovačević – svi su bili među elitnim književnim kritičarima epohe, ugledni profesori, publicisti, prevodioci i sl.

nika uključivao je i značajan broj elitnih imena srpske, hrvatske i drugih južnoslovenskih književnosti, kao i naučnog života. Tu objavljuju tekstove: Jovan M. Jovanović (Pižon), Adam Pribićević, Eugen Mautner, Kosta Kumanudi, Bogumil Vošnjak, Slobodan Jovanović, Svetislav Petrović, Miloš Trivunac, Milan Begović, Miloje M. Vasić, Jovan Cvijić, Milan Vlajinac, Isidora Sekulić, Ante Tresić Pavičić, Aleksa Šantić, Dragutin M. Domjanić, Bogdan Popović, Kosta Strajnić, Vladimir Ćorović, Milan Bogdanović, Svetozar Matić, Branislav Miljković, Sibe Miličić, Mileta Jakšić, Mirko Korolija, Dimitrije Popović, Marko Car, Mihajlo Petrović, Milan Grol, Pavle Stevanović, Vladeta Popović, Gustav Krklec, Tihomir Đorđević, Ivo Ćipiko, Vladimir Rejmont, Vladimir Šifer, Miloš Crnjanski, Ivo Andrić, Pavle Popović, Veljko Petrović, Vladimir Nazor, Miloje Milojević, Fedor Nikić, Anica Savić Rebac, Ante I. Cetineo itd. Bio je tu i mali, ali otmeni izbor stranih pesnika i pisaca.

I po poreklu, i po obrazovanju, i po ličnom naboju u spoju sa glavnom tendencijom vremena, to je bio jedan jugoslovenski intelektualni, naučni i kulturno-umetnički melanž. Tu su bili od značajnih naučničkih imena sa težinom antropogeograf Jovan Cvijić, koji je kroz formativni period časopisa dao niz analitičkih tekstova o pitanjima i problemima granica jugoslovenske države u nastajanju; zatim Slobodan Jovanović, koji je dao niz pravnih analiza predloga uređenja nove države; istoričar Vladimir Ćorović, matematičar Mihailo Petrović Alas, istoričar i antropogeograf Tihomir R. Đorđević, i etnolozi Sima Trojanović i Jovan Erdeljanović.

Jovan M. Jovanović Pižon je iz broja u broj objavljivao male brilijantne kritičke studije, beleške i prikaze o spoljnoj politici, međunarodnim odnosima uopšte; Milan Ž. Vlajinac o agrarnoj reformi, a Nikola Stanarević o finansijskoj i trgovačkoj politici. Analize unutrašnjih političkih prilika redovno su davali Kosta Kumanudi i Milan Gavrilović. Uz iskusnog profesora ili političara uvek je išao talentovani učenik. Miloje Milojević je davao priloge iz muzikologije, Kosta Strajnić o arhitekturi (esej o Josipu Plečniku), M. Vasić o arheologiji, sve u novom jugoslovenskom kontekstu.

Pozorišne kritike i preglede su pisala već ugledna imena: Milan Grol, Milan Begović, Uroš Džonić, Branimir Livadić, Borivoje Jevtić. I onda se tu ređala plejada književnih kritičara od formata. Pored braće Popović, tu su bili Miloš Trivunac, Miodrag Ibrovac, Vojislav M. Jovanović Marambo, Branko Lazarević, Marko Car i Arsen Vencelides. Od književnih imena u *SKG*-u počinju da objavljuju buduća najveća imena jugoslovenske književnosti, ali pored mladih tu su i stari: Aleksa Šantić, Jovan Dučić, Milutin Bojić, Miloš Crnjanski, Ivo Andrić, Dragiša Vasić, Milan Kašanin, Rastko Petrović i Momčilo Nastasijević. Iz hrvatskih sredina dolaze Vladimir Nazor, Ante Tresić Pavičić, Gustav Krklec, Augustin Tin Ujević, Mirko Korolija i Josip Kosor.

Dominirala su imena srpske i hrvatske moderne, kao i predstavnici novih pravaca. Arsen Vencelides, prikazujući roman Milana Begovića *Dunja u kovčegu*, govori o anacionalnosti pokreta „hrvatske moderne". On veli kako „…Pristaše moderne htjeli su praktično dokazati da narodna književnost može biti i bez nacionalističkoga sadržaja ili smjera (što je drugdje bilo odavno van spora), ali udariše u drugu krajnost, u naročito izbjegavanje svega što je narodno."[3] Vencelides misli da je to naročito naškodilo Begoviću, i pozdravlja njegov po-

[3] Arsen Vencelides [Arsen Wencelides], „Milan Begović, „Dunja u kovčegu", *Srpski književni glasnik*, n. s., IV/(16. oktobar) 1921., br. 4, 309–311. (ćir.)

vratak „narodnim temama“ kroz *Dunju u kovčegu*, gde se radnja događa između Zagore, Kvarnera i Beča. Prikaz Dalmatinske zagore, odnosno Cetinske krajine (uzduž reke Cetine, sa Dinarskim planinama na vidiku), u trouglu Knin, Drniš, Sinj, gde se nalazi i piščevo rodno mesto Vrlika, je prostor sa koga dolaze Ivan Meštrović, Dinko Šimunović, Mirko Korolija… to je srce šireg prostora odakle su s jugoistočne strane Tin Ujević, a sa severozapadne Vladan Desnica. Ambijent raskošne lepote, ali i učmalosti i melanholije, čiji su kamen, toplotu, zvuke i mirise ovi jugoslovenski velikani ovekovečili kroz svoju umetnost. Begović za Vrliku veli da je „malo nepismeno gnijezdo“ gde se ljudi višega i nemirnoga duha nelako osećaju „među lihvarima i političarima, kartašima i pravdadžijama.“ Pitamo se nije li ovo bila podloga za Begovićevu beskompromisnu otvorenost prema novim sredinama, kroz nova stremljenja? Svi su objavljivali u *SKG*-u.

Programsko opredeljenje nove serije je predstavljalo nastavak predratnih opredeljenja, od pre Velikog rata. Temeljna ideja koju su promovisali u političkoj ravni je bila ideja Slovenskog juga, po kojoj taj prostor pripada narodima koji ga naseljavaju. *SKG* je široko poslužio jugoslovenskoj misli, a njegov znameniti urednik Jovan Skerlić je bio najrečitiji, najznatniji zagovornik toga. Međutim, dok je pre Velikoga rata njegov glas odjekivao na južnoslovenskom prostoru, dotle se u novostvorenoj državi utapao u kakofoniju mnogih glasova.

Ako su u političkoj ravni zastupali liberalizam Džona Stjuarta Mila i donekle Herberta Spensera, otkriven i preveden u prethodnim decenijama, onda su na širem planu odnegovali individualizam, koji je stvar načina razmišljanja i osećanja, pa otuda i uverenja, i stoga nije prevashodno vezan za jednu oblast života.[4] Tako možemo govoriti o individualizmu u književnoj i teorijskoj misli, u ravni političkih ustanova i političke kulture, u ravni običaja, naravi i vladajućeg morala. U krugu onih koji su vodili *SKG* skovan je pojam „književni liberalizam“ i odnegovana „kritička misao“ u srpskoj kulturi uopšte, pa i u političkoj kulturi. Bogdan Popović i Skerlić su smatrali da samo „slobodna rasprava“ vodi do istine. „Gde se govori, gde se probudi interes, tu se istina otkrije, i ljudi nauče tražiti istinu“, veli Bogdan Popović.[5] Shvatanja koja se često svode na obično precenjivanje sopstvene književnosti i kulture proistekla su iz onoga što B. Popović zove „šovinističkom samoobmanom“, jer „patriotizam je uvek skopčan sa žrtvama, a šovinizam uvek godi sujeti…“[6]

U novoj seriji *SKG*-a jugoslovenske teme se konstituišu u svim segmentima, od književnosti do književne kritike, ali i <u>književne politike</u>, preko pozorišne scene i pozorišne politike (znači kulturne politike) širom nove države u nastajanju, do političkih tema. Ustvari radi se o fenomenu prelivanja srodnih užih nacionalnih (ili lokalnih po Miloju M. Vasiću) kultura u novu celinu. Manje su brojne i upadljive društvene i ekonomske teme. U prvim godinama posle rata, da kažemo u prvoj fazi izlaženja časopisa, kritički i polemički tonovi u člancima su prisutni, ali vrlo odmereni (što je odgovaralo kultivisanoj kritičkoj misli koju je *SKG* odnegovao u predhodnoj fazi), i redakcijska politika je najviše usmerena na percepciju, odnosno viđenje i razumevanje jugoslovenskog prostora, na kvalitetne analize

[4] Leon Kojen, *U traženju novog. Individualizam i liberalni duh u srpskoj kulturi (1894-1914)*, Beograd 1915. (ćir.)
[5] *Isto*, 96.
[6] Bogdan Popović, „Književni listovi“, *Srpski književni glasnik*, I/(1. februar) 1901., br. 1, 23–36. (ćir.)

i razrade velikih i važnih tema i sadržaja, onih koje su zahtevale da se nad njima razmišlja, a ne da se na njih samo reaguje. Dakle, za časopis su to bile godine upoznavanja jugoslovenskog prostora.

Hrvatska i „hrvatske teme" su, može se slobodno reći, bile u središtu interesovanja i usmerenja redakcijske politike, a Zagreb se video kao nepoznanica, naročito posle iskustva Prvog svetskog rata. Ograničeno, ali kvalitetno je praćen rad hrvatskih poslanika (i posebno onih koji dolaze i predstavljaju zagrebačku političku scenu) u Privremenom narodnom predstavništvu, ali to je praktično bilo *post festum*. Kako su ti političari bivali u Beogradu, i nastupali na ovaj ili onaj način na političkoj sceni, bili su u krugu percepcije i analitičkih tekstova najznačajnijih saradnika časopisa za političke teme.

Redakcija nije imala pravih saradnika, ili bolje rečeno, bila je u potrazi za pravim saradnicima liberalnog usmerenja iz Hrvatske. Među takvima su predstavnici Hrvata viđeni kao apsolutno poželjniji od predstavnika drugih zajednica sa tih prostora. Iz liberalne perspektive nije bilo iznenađujuće da se upadljivo zaobilaze tzv. predstavnici Srba iz Hrvatske, čak i jedan Adam Pribićević (iako se njegovo mišljenje poštovalo, kao i ono njegovog brata Milana). U liberalnim krugovima Beograda i Srbije, i naročito u liberalnom krilu Narodne radikalne stranke, kome je na neki način pripadao i npr. Slobodan Jovanović, predstavnici srpskih zajednica iz Bosne i Hercegovine, kao i iz Hrvatske, nisu viđeni kao dobar „most" prema drugim zajednicama. Očevidno se nije želelo da se opterećenja prošlosti i mračna događanja iz Velikog rata prenesu na sadašnjost. Ne nacionalno, nego nacionalizmi u sukobu nisu viđeni, nisu bili ono što se želelo za budućnost nove zajednice. Iskustva Prvog svetskog rata, u svim varijetetima, su bila ostavljena nauci, umetnosti, kulturi uopšte, a ne politici.

List se profilisao kroz nekoliko krugova velikih tema, koje je da kažemo odnegovao i kultivisao tokom prve dekade nove posleratne serije, izlazeći dva puta mesečno. Od velikih državno-političkih tema pratio je pitanje granica nove jugoslovenske države i tu gotovo da nije bilo kritičkih tonova, već više kritičkih vapaja prema saveznicima iz rata. „Slovenačke granice" i „jadransko pitanje" bile su opsesivne teme među srpskom političkom elitom i puno mastila je potrošeno na njih i na stranicama *SKG*-a; zatim je tu bilo pitanje državnog uređenja oko koga je postojalo veliko nerazumevanje i otvoreni sukob između hrvatske i srpske političke elite. Za njega je vezano i objavljivanje jednog od najuticajnijih analitičkih tekstova ondašnjeg vremena „Je li federalizam kod nas moguć" Slobodana Jovanovića.[7]

2. Prva percepcija Zagreba i Radićev pokret

Kroz velika pitanja agrarne reforme i prateće situacije uznemirenosti u agrarnim zajednicama, naročito onima koje su okruživale najznačajnija urbana središta, u ovom slučaju Zagreb, percipiraju se i elaboriraju prilike u hrvatskim sredinama i posebno Zagrebu. Vidi

[7] Slobodan Jovanović, „Je li federalizam kod nas moguć?", *Srpski književni glasnik*, I/(15. novembar) 1920., br. 6, 435–441. (ćir.)

se jasno da Radićev pokret još nema ozbiljnijeg uporišta u Zagrebu, ali da je u neposrednom agrarnom okruženju snažan. Nejasno im je da li su događanja iz 1920. u ovom prstenu oko grada partijski organizovana, ili spontana, ili inspirisana raznorodnim idejama, ili je nešto drugo u pitanju. To je dovelo do objavljivanja nekoliko divergentnih članaka, koji su različito videli okolnosti, sama događanja, ljude u njima, različito razumevali i zaključivali.

Prvi članak o Hrvatskoj uopšte, i posredno i neposredno o Zagrebu, pojavio se u br. 3 *SKG*-a od 1. oktobra 1920. iz pera Adama Pribićevića, a pod naslovom „Seljački nemiri u Hrvatskoj“.[8] On govori da je prostor seljačkih nemira u Hrvatskoj (Sisak, Velika Gorica, Dugo Selo, Križevci, Koprivnica, Bjelovar, Križ, Čazma, Sveti Ivan Zelina) „kula hrvatske opozicije poslednjih 20 godina“ i da je njegova glavna parola „vjera u Boga i seljačku slogu“. On veli da uzroci seljačkih nemira nisu socijalno-politički ili ekonomsko politički, i to poredi sa daleko siromašnijim srezovima koji su u drugom pravcu politički orijentisani. Razlikuje niz uzroka opšteg, svetskog karaktera kao što je revolucionarna psihoza sa ruskim žarištem, teška ekonomska situacija, poremećaj moralne ravnoteže u ljudstvu, pad prestiža vlasti države. Kao uzroke sekundarne naravi vidi apriorno neprijateljsko držanje prema vlasti i tuđinsku agitaciju, mađarsku i italijansku.

U istom broju *SKG* je objavio i tekst poznatog zagrebačkog novinara, u tom trenutku urednika *Trgovinskog lista*, Eugena Mautnera, na istu temu.[9] I on vidi širi i uži aspekt tih seljačkih nemira. Govori o „revolucionarnoj neurozi… kojoj se ni naše selo nije moglo oteti, jer se sve mase u Europi nalaze u jednom bolesnom stanju…“. Zatim govori o „nekažnjeno sprovođenoj akciji tuđinskih agenata spolja i separatističkih elemenata iznutra“ kojima je bio cilj da razruše državno jedinstvo, i kao treće naglašava da su „nemiri obojadisani i šovinističkim duhom“ i izraz su plemenske mržnje i netrpeljivosti. Njegove najopštije opservacije odnose se na opadanje autoriteta vlasti povezano sa nedostatkom kontinuiteta vlasti. U tom pravcu on kaže da „o masama seljačkim niko ne vodi računa i one su ostavljene same sebi i svima rđavim instinktima“, a „mlađa inteligencija (posle se vidi i zagrebačka i provincijalna) igra u Hrvatskoj ulogu ironičnog posmatrača“. On daje jedno solidno poređenje položaja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca sa ostalim državama nastalim posle raspada Habzburške Monarhije.

Sledeći jedan od svojih osnovnih stavova da slobodna rasprava vodi do istine, *SKG* u sledećem broju od 16. oktobra 1920. donosi tekst Koste Kumanudija „Seljački pokret u Hrvatskoj pred parlamentom“, koji je napisan 10. oktobra 1920. To je zapravo analiza diskusije u Privremenom narodnom predstavništvu o tzv. nemirima u Hrvatskoj. Po njemu, jedni su dokazivali da je buna bila pripremana, drugi da je bila spontana, jedni da je „pokret nosio čisto socijalni karakter“ i imao obeležja klasne borbe, a drugi da je imao „…plemenski značaj sa svim znacima nacionalne netrpeljivosti“. Jedni su govorili da je to bila „planinska bujica koja je silno izbila i brzo prošla“, a drugi da je to bila „eksplozija nezadovoljstva du-

[8] Adam Pribićević, „Seljački nemiri u Hrvatskoj“, *Srpski književni glasnik*, I/(1. oktobar) 1921., br. 3, 204–210. (ćir.)

[9] Eugen Mautner, „Seljački nemiri u Hrvatskoj“, *Srpski književni glasnik*, I/(1. oktobar) 1921., br. 3, 231–235 (ćir.). O Eugenu Mautneru v. izvrsnu biografsku skicu: „Mautner, Eugen (Mihajlovski, Evgenije)“, *Židovski biografski leksikon* (http://zbl.lzmk.hr/?p=1252).

go gomilana i podbadana 'mračnim silama'", posle čega je dao analizu govora dr Svetozara Ritiga, glavnog govornika Narodnog kluba.

Posle ovog izvrsnog trostrukog sučeljavanja mišljenja o eksplozivnoj situaciji u zagrebačkom okruženju, *SKG* donosi nešto kasnije još jednu značajnu polemiku na liniji Hrvata i Srba u Hrvatskoj, a odnosi se na njihove odnose prevashodno u Zagrebu i okolini, šire u Zagrebačkoj županiji. Pošto je Vidovdanski ustav bio izglasan u junu 1921. i leto prošlo u pripremama za prvu ozbiljnu reorganizaciju države na novim principima, iz Zagreba se na stranicama *SKG*-a javio Tomislav Tomljenović, koji je oko pola godine, do 28. juna 1921., bio na dužnosti hrvatskog bana.[10] On je bio poslednji koji je nosio tu titulu. U svom „Pismu iz Hrvatske" daje jednu sveobuhvatnu kritiku stanja na hrvatskim teritorijama i šire u državi. Veli da je vera u zakon, vlast i poštenu državnu politiku uzdrmana u Hrvatskoj. Izražava nadu „…da će se u našoj državi meriti *jednakom merom* svakom delu naroda i svakom kraju…". On vidi koterijsku politiku koja radi na račun celine, iako svaka stranka naglašava jednakost i pravdu kao svoja načela (jer „stranke se inače grupišu po velikim načelima", kako kaže Tomljenović). Poluotvoreno sugeriše da su se stranke sakrile iza velikih načela, ali da su se iznutra rastočile na struje i koterije. Kako je opšti razvoj prilika krenuo put borbenog plemenskog stava, vešta i kompaktna manjina u strankama vlada nad većinom i sprovodi svoju politiku. Ta manjina se poziva, veli on dalje, na ispravno stranačko načelo, pa se onda postavi preteška dijagnoza slučaja, a pozivom na bitni državni interes traže izuzetne privremene mere. Tu se otvara polje za neskrupulozne političare, zaključuje Tomljenović. Glavni smisao ovoga „krijumčarenja", kako on kaže, je da se dovedu na površinu „svoji ljudi", uglavnom ekstremni spremni da slepo slušaju. Njegov je opšti stav da „bez izgrađene ideologije ne može ni parlamentarna grupa a kamoli stranka, da valjano izvrši svoju misiju". A po njemu „niti parlamentarna niti demokratska zajednica nisu imale jasne ideologije", što je otvorilo put krajnjim elementima, koji su u tom metežu imali idealnu priliku da celu grupu odvedu svojim putem. On ističe da je to za vreme „režima g. Protića" učinio Hrvatski blok/Hrvatska zajednica, a za vreme g. Pašića „jedan deo Srba prečana sa nekoliko Hrvata predanim im pošto poto".

Tomljenović je oslikao Hrvatsku zajednicu krajnje negativno. Kaže da je za vreme Stojana Protića ona „doigrala svoju misiju do kraja i naterala, uz pomoć zgodnih prilika i raznih rastrojnih elemenata, veći deo Hrvata na posve plemenski borbeni stav". Ta stranka je, nastavlja, pri tom „gotovo posve nestala", ali je ostao „onaj deo žučljive inteligencije" koji je bio glavni inspirator tog pravca. Ta inteligencija je bila zadojena plemenskom mržnjom i nije bila vaspitana, kako on kaže, u ideji jedinstva, i nastavlja da bude „onaj kvasac koji ne prestaje da podgrejava borbenost protiv državnog jedinstva, makar i po cenu nelegalne borbe". Za to je primer zbor u Osijeku, „protiv vojske i državnih nameta"[11].

U svom diskursu Tomljenović veli da je nasuprot hrvatskom „plemenskom borbenom stavu" stajao „onaj deo Srba prečana kojemu je usađena mržnja na Hrvatstvo i Zagreb… i

[10] Tomislav Tomljenović, „Pismo iz Hrvatske", *Srpski književni glasnik*, n. s., IV/(16. septembar) 1921., br. 2, 149–153. (ćir.)

[11] *Isto*, 150–151.

koja je za narodno jedinstvo tek prividno, samo iz oportuniteta…“. Ona traži „zavojevački pravni akt za svoje srbovanje… postupa opreznije… grabi sve državne poslove u svoje ruke… da se na svakom koraku osete oni i njihovi…“. On kaže da „svako joj je frankovac i izdajnik države ko joj je na putu, ili ko ne pleše po njenoj svirci“.[12]

Ima nekih finesa u ovoj poraznoj slici političkih prilika u Hrvatskoj i Slavoniji, u kojoj su vladale „borbene plemenske struje“, „koterijske struje“, koje su otvarale put ličnom režimu, gde je inteligencija upadala u te koterijske struje i ekstremni pravac koji je vođa promovisao. U tu struju su upali mnogi Srbi koji su npr. nekada bili „otvoreni Jugosloveni“. Tomljenović je mislio da je ekstremizam zahvatio većinu Hrvata, ali da „hegemonija i imperijalizam“ nisu zahvatili većinu Srba. Uzajamno su se te dve borbe ekstremne struje nadopunjavale i zajednički podgrizale narodno jedinstvo. Tomljenović navodi više tačaka na kojima se videla sličnost u taktici te dve struje: prvo, obe su htele da isključe svaki upliv „Srbijanaca“ iz hrvatskih poslova, i time bansku vlast u Hrvatskoj i Slavoniji stavljale između dva ekstrema; drugo, nasuprot Radićevim većima, postala su „Seljačka veća“; treće, obe struje stoje na gledištu da je inteligencija nepotrebna u političkom životu i da je dovoljna nekolicina vođa iz redova inteligencije (sve ostale mandate trebalo je razdeliti među ljude iz neukog puka „koji je navikao da slepo sluša“); četvrto, obe struje neprestano i sistematski raspiruju plemensku mržnju. Dakle, u vreme izgrađivanja države, uzdigli su se demagozi pred neprosvećenom i fanatizovanom masom, od strane inteligencije u predhodnoj fazi, takođe zadojene ekstremizmima svake vrste.

U pozadini je stajalo zalaganje Tomislava Tomljenovića, da se očuva celovitost Zagrebačke županije, koja bi postala u novom državnom organizovanju Zagrebačka oblast. On ju je smatrao u svim pravcima i na svim ravnim jednom celinom, koju je naseljavalo 630.000 stanovnika, i koju je trebalo sačuvati kao takvu, sprečiti, kako je on govorio „neprirodne amputacije“. To je ono što je on smatrao „zavojevačkim pravnim aktom za srbovanje“ i odstupanjem od ideala Srpsko-hrvatske koalicije, dakle odstupanjem od liberalnih ideja.[13]

Na ovakvim situacijama su se lomile liberalne političke snage u novoj jugoslovenskoj državi, i otvaralo se pitanje njihovog odnosa prema starim i novim državnim okvirima i organizovanjima države.

Odgovor Milana Pribićevića u istom br. 2 od 16. septembra 1921. *SKG*-a odnosio se na članak Tomislava Tomljenovića „O prilikama u Hrvatskoj“ koji se pojavio u br. 8 *SKG*-a od 16. avgusta 1921.[14] Tomljenović je tu govorio o „smeloj teoriji da akt od 1. decembra imade samo manifestaciono značenje za ujedinjenje“ i da to predstavlja stalan kvasac za razornu akciju protiv dela ujedinjenja, „da se hoće da naturi plemenska hegemonija kada se za novu državu traži jedan stari datum kao pravni temelj“. Dalje, on u tom članku govori da je počela da se poriče ideologija Srpsko-hrvatske koalicije „s one iste strane, kojoj je to najlepša stranica prošlosti, a to se ne čini bez dubljeg razloga.“ Optužba da se odstupa od

---

12 *Isto*, 152–153.

13 Gordana Krivokapić Jović, *Srpska narodna samostalna stranka 1903-1914*, Zagreb 2000. (ćir.)

14 Milan Pribićević, „U odbranu seljačkih veća u Hrvatskoj“, *Srpski književni glasnik*, IV/(16. septembar) 1921., br. 2, 153–156 (ćir.); Verus [Tomislav Tomljenović], „O prilikama u Hrvatskoj“, *Srpski književni glasnik*, III/(16. avgust) 1921., br. 8, 628–632. (ćir.)

„ideologije Srpsko-hrvatske koalicije“ imala je jasno značenje da se odstupa od liberalnih načela, bar od onog glavnog načela ravnopravnosti, za koji su se Srbi u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji borili i delimično izborili kroz Koaliciju.[15]

Tu vidimo da se dogodilo ono čega se Nikola Pašić pribojavao i što je predviđao, počev od leta pa do 1. decembra 1918. On je bio protiv stvaranja drugog centra ujedinjavanja Južnih Slovena kako na međunarodnom tako i na unutrašnjem planu jer je cenio da bi to moglo izazvati sukobe sa lošim završetkom po jugoslovensko ujedinjenje u celini. Ako je na međunarodnom planu izbegnuto stvaranje drugog centra ujedinjavanja, onda je na onom unutrašnjem prvodecembarski akt bio greška po njemu, imajući u vidu srpske interese. On je želeo, naročito posle Ženevske konferencije u novembru 1918., da se tačno definiše obim proširene Srbije, odnosno onih teritorija koje žele da se direktno priključe Srbiji. Govorio je u tradiciji Istočnog pitanja da se Srbija, ujedinjena sa Bosnom i Hercegovinom i Crnom Gorom, posle može ujediniti sa Srbima, Hrvatima i Slovencima Habzburške Monarhije.[16] To je izazvalo rascep u srpskom državnom vrhu, i navuklo optužbe da je on za velikosrpsko rešenje.

Suština odgovora Milana Pribićevića „Verusu“ (on nije znao pravo ime autora) bila je, da je sporazum između Srba i Hrvata u Hrvatskoj preduslov za sporazum na državnom planu. Branio je „Seljačka veća“ kroz opis karaktera naroda u tim većima, i bez konkretnih činjenica o ponašanju tih veća. On je smatrao da „nacionalno oslobođenje“ treba da bude dopunjeno ekonomskim i kulturno-prosvetnim (otpočeto pre rata), što je našlo izraza u pisanju *Srpskog kola*, organa Seljačkih veća. Njegova slika tih veća ima crte idealizacije: nema demagoga, nema komunista, neguje se i dalje ljubav prema Srbiji, prema novoj državi, bratsko držanje prema Hrvatima.

3. Zagrebačka pozorišna scena

Zagrebačka pozorišna scena, kao i kulturna događanja i prilike u umetnosti, bili su neka vrsta zamene za ono što se nije moglo naći u političkim i pratećim intelektualnim krugovima, a vremenom će se naći i na drugim ravnima. Očito je u pozorišno-umetničkim krugovima bilo daleko više liberalnog duha nego bilo gde drugde. *SKG* je dobio izvrsnog saradnika u liku kontroverznog pisca i kritičara Milana Begovića, i zahvaljujući njemu je postao referentno mesto za upućivanje i u šire društvene prilike u Zagrebu, jer su se one izvrsno oslikavale kroz njegove pozorišne kritike. Begović je i posredno i direktno obaveštavao čitaoce *SKG*-a o idejnim, da kažemo i ideološkim strujanjima u Zagrebu budući da je dobro poznavao „kako ko diše“. Njegovo poznavanje književnih i dramskih trendova, (srednje)evropsko pozorišno i umetničko iskustvo i njegov „modernizam“ (ili „modernost“)

[15] G. Krivokapić Jović, *Srpska narodna samostalna stranka*.

[16] Ista [G. Krivokapić], „Francusko viđenje unutrašnje politike Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u vreme njenog konstituisanja 1918-1921“, u: *Naučni skup Jugoslovensko-francuski odnosi: povodom 150 godina od otvaranja prvog francuskog konzulata u Srbiji* (ur. Slavenko Terzić), Beograd 1990., 248–257. (ćir.)

učinili su ga u tim godinama vrlo prilježnim, otvorenim i za nova jugoslovenska stremljenja u kulturi i umetnosti, i pored toga što je umeo da ispolji i ličnu osetljivost.

Intelektualno prijateljski serkl kome je pripadao, pre svih Miroslav Krleža i Ljubo Babić, ali i čitava četa elitnog pozorišnog sveta koji je poznavao (Branko Gavella, Vladimir Stanimirović, dr Nikola Andrić, Tomislav Krizman, Mirko Korolija, Dubravko Dujšin, Vika Podgorska, Vladimir Nazor, Marko Soljačić), postao je vidljiv beogradskoj sredini. On je poznavao, ali i imao mišljenje, o svim aktuelnim režiserima na svim zagrebačkim scenama, o glumcima i pre svega o dramskim tekstovima i libretima. Njegov živahan temperament, otvorenost, sposobnost da hvali uz oduševljavanje i kritikuje sa argumentima, sposobnost da kroz pozorišne kritike govori o širokoj lepezi tema, da daje tumačenja dramskih tekstova i predstava, njegovo novo tumačenje istorije, bili su vrlo uklopljivi u tradicionalno vrlo „otvoren“ časopis, što je negovano i u ovoj fazi. Pojedinačno lično introvertnom, ali zato intelektualno otvorenom i prilagodljivom intelektualnom-naučnom krugu koji je okupljao *SKG*, odgovarao je i prijao kriticizam koji je Begović negovao. Na razvoju individualne svesti i kritičkog mišljenja u više ravni, on je uostalom i nikao. Tako je pre-rafaelitizam u liku i delu Milana Begovića stigao na stranice *SKG*-a i beogradska intelektualna sredina mogla je da prati mapiranje hrvatske kulture u vremenu i prostoru i početak uzdizanja Krleže na mesto autoriteta u kulturi, onoga koji je ovlašćen da predstavlja i identifikuje hrvatsku kulturu. Interakcija literature i vizuelnog bila je sjajno oličena u postavkama npr. Krleže i Begovića gde su scensku postavku radili npr. Tomislav Krizman ili Ljubo Babić, a režiju npr. Branko Gavella. Tako je na iznenađujući i efektan način *SKG* aktuelizovao „zagrebačke teme“ na beogradskoj kulturnoj sceni.

Milan Begović je tokom celog perioda izlaženja *SKG*-a u novoj seriji, tokom i 1920-ih i 1930-ih godina, objavio 28 tekstova, manjih ili većih pozorišnih kritika zagrebačkih predstava, koje su sadržale često i manje dopune o drugim događanjima vezanim za pozorište. Prva, pod jednostavnim naslovom „Zagrebačko pozorište“, pojavila se u br. 5 od 1. novembra 1920., a poslednji prilog dao je za br. 6–7 od 16. jula do 1. avgusta 1938. pod naslovom „Tri čovjeka u mom životu. /Rihard/ Demel – Luiđi Pirandelo-Rakić“.[17] Bez obzira na sve preokrete, skandale i kontroverze koje su ga pratile u nastupanju u javnom životu, na pozitivne ili negativne kritike njegovih dela na stranicama *SKG*-a, njemu je časopis ostao otvoren za objavljivanje, i on je ostao veran časopisu.

Begović je u br. 7 (knj. I) od 1. decembra 1920., u svom drugom prilogu u *SKG*-u, objavio opsežan tekst o drami Mirka Korolije *Zidanje Skadra*, za koju je autor uskoro dobio Demetrovu nagradu. U vrlo nadahnutom i afirmativnom tekstu, on „dramu ljepe i mlade Gojkovice“ tumači kao dramu „čitave naše Nacije“, i naravno kao dramu lepote. I glavni i sporedni likovi viđeni su kao posebni simboli: tri brata Mrnjavčevića, koji grade grad na Bojani viđena su kao „naša tri plemena, koja zidaju idealni grad našeg ujedinjenja“, žrtvo-

[17] V. Staniša Vojinović, *Srpski književni glasnik 1920-1941. Bibliografija nove serije*, Beograd 2005., 660 (ćir.) (Registar imena sadrži popis svih njegovih tekstova pod brojevima javljanja; tekstovi o kojima je reč se nalaze pod br. 111 i 10946.); *Digitalna Narodna biblioteka Srbije* (http://digitalna.nb.rs/sf/NBS/casopisi_pretrazivi_po_datumu/Srpski_knjizevni_glasnik) poseduje digitalizovanu verziju časopisa *SKG* u kompletu.

vanje „mlade Gojkovice“ je žrtvovanje Srbije itd. Simbolika je izvedena do kraja, „do čitave i jedinstvene drame našeg Naroda.“[18]

U trećem svom prilogu *SKG*-a u br. 4 (knj. II) od 16. februara 1921. on daje prikaz tri predstave iz zagrebačkog pozorišnog repertoara: *Slijepci* Danka Anđelinovića i *Požar strasti* i *Nepobjediva lađa* od Josipa Kosora. Kritičan je u njihovom prikazivanju, uz finu opasku da u *Slijepcima* ipak ima nešto, jer je to priča o „fizički slijepom sinu i moralno slijepom ocu“. Veli da je to „…jedna slika iz hrvatskog prevrata 28. oktobra 1918. Naoko izgleda ova stvarca kao patriotički izljev oduševljenog Jugoslovenina, ali ko pažljivije promotri njezinu suštinu naći će se pred jednim problemom koji je sigurno obuzeo dušu mnogog našeg čovjeka u teškim danima svjetskoga rata i muka i patnja našega naroda.“[19]

U sledećim fazama izlaženja *SKG* je otvorio i niz novih tema sa novim saradnicima, no ova post-ratna faza je bila vrlo značajna i u njoj postavljeno temeljno liberalno pitanje upućeno zagrebačkoj političkoj sceni, a to je zašto Zagreb želi da uredi novu južnoslovensku državu prema principima koji su praktično bili primenljivi samo za njih. Da li je to bilo osporavanje ili potvrđivanje njegovog liberalnog duha i usmerenja? I drugo, manje ofucano, pitanje granica nacionalnih kultura na jugoslovenskom prostoru i njihovo prelivanje.

***

SKG se javio na početku 20. veka kao izraz jedne dublje promene koja se dogodila u politici, društvu i kulturi u samoj Srbiji, ali i šire. Narodnjaštvo, folklorizam i romantičarski ideali ustupili su mesto kosmopolitizmu, pozitivističko-scijentističkim idejnim strujanjima i individualnoj kritičkoj svesti. U to su se vezale i druge ideje, kako stare tako i nove. Miloje M. Vasić je tokom rata 1915. i 1916. u nekim svojim neobjavljenim tekstovima razmišljao o stanju kulture u slovenskim zajednicama. On veli da „Slovenstvo mora stvoriti nove kulturne centre, koliko radi opšteg toliko i radi specijalnog slovenskog interesa. … Danas postoje lokalno modificirane oblasne kulture, među slovenskim narodima koje su manje ili više samo po imenu slovenske (veli on). Slovenski narodi su bili prinuđeni da prihvate strane kulture ili su im prema svome nahođenju dobrovoljno gravitirali.“[20] *SKG* kroz svoju novu seriju upravo svedoči o usponu dva južnoslovenska kulturna centra, Beograda i Zagreba, koji pored svojih užih nacionalnih boja razvijaju i nove jugoslovenske boje, kroz dinamično prelivanje užih nacionalnih kultura.

No Petar Dobrović je, povodom izložbe Bore Stevanovića i Dragutina Arambašića, pisao o „bezfizionomičnosti naše države i našeg društva“, o tome da ni jedno ni drugo još nije

---

18 Milan Begović, „Pozorišni pregled. ‘Poljska bolnica’ od V. Stanimirovića i ‘Zidanje Skadra’ od Mirka Korolije“, *Srpski književni glasnik*, I/(1. decembar) 1920., br. 7, 542–551. (ćir.)

19 Isti, „Zagrebačko kazalište. ‘Slijepci’ od Danka Anđelinovića i ‘Požar strasti’ i ‘Nepobjediva lađa’ od Josipa Kosora“, *Srpski književni glasnik*, II/(16. februar) 1921., br. 4, 303–306 (ćir.). U *Srpskom književnom glasniku*, II/(16. mart) 1921., br. 6, doneo je kritički prikaz tri Begovićeve male aktovke, male komedije (*Biskupova Sinovica*, *Čičak*, *Cvijetna Cesta*) iz pera Branimira Livadića. (ćir.)

20 Dragoslav Srejović, „Miloje M.Vasić, tvorac srpske arheologije“, *Projekat Rastko. Biblioteka srpske kulture na Internetu. Arheologija* (https://www.rastko.rs/arheologija/srejovic/dsrejovic-vasic.html). On navodi dva neobjavljena teksta Miloja M. Vasića koja se nalaze u njegovoj zaostavštini u Arhivu Srpske akademije nauka i umetnosti. To su: „Nove slovenske armije“ (iz 1915.) i „Slovenska zajednica“ (iz 1916.).

dobilo svoju određenu, zaobljenu, izrazitu fizionomiju, a da se „država pokazala nesposobnom da intelektualne i umetničke energije iskoristi kao nosioce svoje državne i nacionalne etike.“[21]

Serbian Literary Gazette (*Srpski književni glasnik*) on Zagreb in its formative period in 1920 and 1921

Summary: While making a content analysis of the *Serbian Literary Gazette* (*Srpski književni glasnik*) in its formative period (1920–1921), after its new series was launched, quite a lot of themes related to Zagreb came out of it. They have been contextualized having in mind a profile of the review, personalities who established it and their cultural and political priorities, as well as leading ideas which brought them together. The most productive contributors have been identifies, as well as standpoints they have been advocating in an atmosphere of mutual, Serbo-Craotian misunderstandings and willingness to look for alternative approaches in both directions in order to surpass those misunderstandings.

Key words: *Serbian Literary Gazette* (*Srpski književni glasnik*), Bogdan Popović, Milan Begović

Izvori

Milan Begović, „Pozorišni pregled. ‘Poljska bolnica’ od V. Stanimirovića i ‘Zidanje Skadra’ od Mirka Korolije“, *Srpski književni glasnik*, I/(1. decembar) 1920., br. 7, 542–551. (ćir.)

Milan Begović, „Zagrebačko kazalište. ‘Slijepci’ od Danka Anđelinovića i ‘Požar strasti’ i ‘Nepobjediva lađa’ od Josipa Kosora“, *Srpski književni glasnik*, II/(16. februar) 1921., br. 4, 303–306. (ćir.)

Petar Dobrović, „Umetnički pregled. Izložba g. g. Bor. Stevanovića i Drag. Arambašića“, *Srpski književni glasnik*, n. s., IV/(16. oktobar) 1921., br. 4, 312–314. (ćir.)

Slobodan Jovanović, „Je li federalizam kod nas moguć?“, *Srpski književni glasnik*, I/(15. novembar) 1920., br. 6, 435–441. (ćir.)

Eugen Mautner, „Seljački nemiri u Hrvatskoj“, *Srpski književni glasnik*, I/(1. oktobar) 1921., br. 3, 231–235. (ćir.)

Bogdan Popović, „Književni listovi“, *Srpski književni glasnik*, I/(1. februar) 1901., br. 1, 23–36. (ćir.)

Adam Pribićević, „Seljački nemiri u Hrvatskoj“, *Srpski književni glasnik*, I/(1. oktobar) 1921., br. 3, 204–210. (ćir.)

Milan Pribićević, „U odbranu seljačkih veća u Hrvatskoj“, *Srpski književni glasnik*, IV/(16. septembar) 1921., br. 2, 153–156. (ćir.)

[21] Petar Dobrović, „Umetnički pregled. Izložba g. g. Bor. Stevanovića i Drag. Arambašića“, *Srpski književni glasnik*, n. s., IV/(16. oktobar) 1921., br. 4, 312–314. (ćir.)

Tomislav Tomljenović, „Pismo iz Hrvatske“, *Srpski književni glasnik*, n. s., IV/(16. septembar) 1921., br. 2, 149–153. (ćir.)

Arsen Vencelides [Arsen Wencelides], „Milan Begović, „Dunja u kovčegu“, *Srpski književni glasnik*, n. s., IV/(16. oktobar) 1921., br. 4, 309–311. (ćir.)

Verus [Tomislav Tomljenović], „O prilikama u Hrvatskoj“, *Srpski književni glasnik*, III/(16. avgust) 1921., br. 8, 628–632. (ćir.)

Literatura

Leon Kojen, *U traženju novog. Individualizam i liberalni duh u srpskoj kulturi (1894-1914)*, Beograd 1915. (ćir.)

Gordana Krivokapić, „Francusko viđenje unutrašnje politike Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u vreme njenog konstituisanja 1918-1921“, u: *Naučni skup Jugoslovensko-francuski odnosi: povodom 150 godina od otvaranja prvog francuskog konzulata u Srbiji* (ur. Slavenko Terzić), Beograd 1990., 248–257. (ćir.)

Gordana Krivokapić Jović, *Srpska narodna samostalna stranka 1903-1914*, Zagreb 2000. (ćir.)

Staniša Vojinović, *Srpski književni glasnik 1920-1941. Bibliografija nove serije*, Beograd 2005. (ćir.)

Mrežne stranice

Digitalna Narodna biblioteka Srbije (http://digitalna.nb.rs/sf/NBS/casopisi_pretrazivi_po_datumu/Srpski_knjizevni_glasnik)

„Mautner, Eugen (Mihajlovski, Evgenije)“, *Židovski biografski leksikon* (http://zbl.lzmk.hr/?p=1252)

Dragoslav Srejović, „Miloje M. Vasić, tvorac srpske arheologije“, *Projekat Rastko. Biblioteka srpske kulture na Internetu. Arheologija* (https://www.rastko.rs/arheologija/srejovic/dsrejovic-vasic.html)

5.
JAROSLAV ŠIDAK U GLAZBENOM ŽIVOTU MEĐURATNOG ZAGREBA

Ivana Šubic Kovačević i Damir Agičić

UDK: 929Šidak. J.:78(051)"1927/1930"
Izvorni znanstveni članak

Sažetak: U radu se na temelju arhivske građe i analize novina *Jugoslavenski muzičar/Muzičar* analizira djelovanje Jaroslava Šidaka u glazbenom životu međuratnog Zagreba. Jaroslav Šidak bio je glavni urednik spomenutih novina od 1927. do 1930. godine. Pisao je i uređivao tekstove u svojim ranim dvadesetima, a ostavku na položaj urednika dao je početkom ljeta 1930. godine. Kao razlog njegova odlaska s uredničkog položaja navodi se preopterećenost obvezama. Očito se od izdavanja i vođenja usko specijaliziranog časopisa nije moglo živjeti, nego se valjalo posvetiti drugim stvarima. U brojnim tekstovima koje je Šidak pisao može se uočiti jedna njegova karakterna crta – borba za pravednost i nastojanje da se pomogne drugima u njihovu radu, dakle upravo ona karakteristika koju su mnogi povjesničari kasnije isticali o Šidaku kao sveučilišnom profesoru povijesti i glavnom uredniku *Historijskog zbornika*.

Ključne riječi: Jaroslav Šidak, Fran(jo) Šidak, *Jugoslavenski muzičar/Muzičar*, Savez muzičara u Kraljevini SHS, Zagreb, kulturni život

1.

Kulturni život u Zagrebu nakon Prvoga svjetskog rata odvijao se na nekoliko mjesta. Najznačajnija su bila: prva glazbeno-obrazovna ustanova u Zagrebu Hrvatski glazbeni zavod (1827.) i Hrvatsko narodno kazalište (1870.) te zagrebački privatni saloni, kina, kavane, kabareti i dr. Glazbeni život u Zagrebu bio je bogat jer je u njemu živjela plejada izvrsnih glazbenika i kompozitora.[1] U Zagrebu je djelovao Zagrebački kvartet (1919.), Zagrebačka filharmonija (1920.), Kazališni orkestar (1898.), Zagrebački madrigalisti (1930.), pjevačko društvo „Kolo", „Sloboda" i „Glazbeno društvo intelektualaca"[2] te druga pjevačka

[1] „Zagreb", *Jugoslavenski muzičar* (Zagreb), god. II, br. 2, 1. 2. 1924., 3.

[2] Glazbeno društvo intelektualaca bilo je mješoviti zbor od 76 pjevača. Osnovano je 1920. godine, a bavilo se promoviranjem slavenske glazbe i slavenskih kompozitora. Arhiv Jugoslavije, Ministarstvo prosvete Kraljevine Jugoslavije, Umetničko odelenje, Muzička umetnost/Pevačka i muzička društva, fond 66 (dalje: AJ-66, Ministarstvo prosvete KJ), kut. 371, Zamolba Glazbenog društva intelektualaca Kralj. Ministarstvu prosvjete od 12. XII. 1930.

društva.[3] Zagrebačka filharmonija u to vrijeme nije imala stalne članove, glazbenike koji su svirali, zbog čega je pripremanje programa velikih kompozitora bilo teže jer se nije moglo kontinuirano raditi.[4] Unatoč tome, poznati kompozitor i glazbeni kritičar Stanislav Stražnicki[5] smatra kako su izvedbe Zagrebačke filharmonije bile dobre s obzirom na to da nije imala stalnog dirigenta i stalni program.[6]

Na zagrebačkoj su se sceni, osim klasičnih djela, prikazivala i brojna suvremena te nova operna i baletna djela.[7] Zvanje glazbenika u poslijeratnom razdoblju nije bilo nimalo lako. Služba koju su osiguravali privatni poduzetnici (uglavnom ugostitelji i kinematografi) bila je sezonska i nestalna. Ugovori su se sklapali na kratka razdoblja, a plaća je bila mizerna. Stalni ugovori nisu postojali, a o stalnom zaposlenju glazbenici su mogli samo sanjati. Privatni glazbenici nailazili su na mnoge probleme: radili su bez odmora od osam do deset sati, sedam dana u tjednu, bez ijednog slobodnog dana (za glazbenike su vikendi uvijek bili „udarni"); u slučaju bolesti, bolovanje im ne bi bilo plaćeno, s time da su morali sebi naći zamjenu (nasreću, liječničku su pomoć i lijekove dobivali besplatno). Godišnjeg odmora nisu ni imali. Zbog rješavanja svih tih problema javila se potreba za osnivanjem jedne organizacije – Saveza muzičara – čiji je cilj bio zaštititi ne samo privatne nego i općenito sve glazbenike.[8]

Savez muzičara u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca nastao je reorganizacijom Saveza glazbenika kraljevine Hrvatske i Slavonije u Zagrebu 15. rujna 1923. te pripajanjem nekoliko drugih saveza iz Hrvatske, Srbije i Slovenije.[9] Službeno ujedinjenje svih saveza dogodilo se na konferenciji u Beogradu, održanoj od 20. do 22. veljače 1924.[10] Usporedno s radom Saveza u Zagrebu nastavili su raditi Sekcija muzičara u okviru Saveza privatnih namještenika i Jugoslavensko udruženje muzičara (JUM).[11] Idejni začetnik Saveza muzičara u Kraljevini SHS bio je Franjo Šidak, koji je pokretanjem lista *Jugoslavenski muzičar* dao ideju jedne jedinstvene organizacije koja bi okupila sve glazbenike na jednome mjestu. Njezin cilj bio je ujediniti sve glazbenike u jednu organizaciju kako bi se mogla voditi lakša i bolja evidencija o glazbenicima te kako bi im se omogućili bolji životni uvjeti i novčano pomaganje u slučaju bolesti ili nezaposlenosti.[12] Franjo Šidak smatrao je da se

---

3 Sanja Majer Boretko, *Glazbena kritika na hrvatskom jeziku između dvaju svjetskih ratova*, Zagreb 1994., 29.

4 AJ-66, Ministarstvo prosvete KJ, kut. 371, Molba Ministarstvu prosvjete za podjelu subvencije od 30. XII. 1930.

5 Stanislav Stražnicki bio je muzički pisac i kritičar (Križevci, 1883. – Zagreb, 1945.).

6 „Muzički život u Zagrebu", *Jugoslavenski muzičar* (Zagreb), god. V, br. 3, 4. 3. 1927., 5–6. O glazbenoj kritici na hrvatskom v. S. Majer Boretko *Glazbena kritika na hrvatskom jeziku*, 9–17.

7 S. Majer Boretko, *Glazbena kritika na hrvatskom jeziku*, 29.

8 O Savezu muzičara v. Ивана Весић i Весна Пено, *Између уметности и живота. О делатности удружења музичара у Краљевини СХС/Југославији*, Beograd 2017.

9 AJ-66, Ministarstvo prosvete KJ, kut. 620, Pravila društva Saveza muzičara u Kraljevini SHS od 22. II. 1924. u Beogradu.

10 „Izvještaj Zagrebačkog podsaveza", *Jugoslavenski muzičar* (Zagreb), god. II, br. 4, 1. 4. 1924., 2–3.

11 Jugoslavensko udruženje muzičara nastalo je 1920. godine u Zagrebu. Svojim je programom dosta slično Savezu muzičara u Kraljevini SHS, osim što je ovo udruženje okupljalo sve glazbenike, glazbene pedagoge, kompozitore, muzikologe i dirigente, tj. sve kvalificirane glazbenike. Cilj udruženja bila je briga o kulturnom napredovanju članstva i promoviranje njihovih ostvarenja, razvoj glazbeno obrazovanih ljudi, kao i nadziranje rada glazbenih privatnih i javnih škola u kojima se podiže glazbeni pomladak. AJ-66, Ministarstvo prosvete KJ, kut. 620, Dopis Ministarstvu prosvete od 20. V. 1920. u Beogradu, 1.

12 AJ-66, Ministarstvo prosvete KJ, kut. 620, Pravila društva Saveza muzičara u Kraljevini SHS od 22. II. 1924. u Beogradu.

stvaranjem takve organizacije „pokazuje duh naprednosti, koji se odrazuje u inteligenciji samih članova jednog staleža".[13]

Središte Saveza muzičara Kraljevine SHS nalazilo se u Beogradu.[14] Činilo ga je šest podsaveza: Beogradski, Zagrebački, Ljubljanski, Splitski, Novosadski i Sarajevski.[15] Savez muzičara je kao središnji cilj svoga rada isticao podizanje materijalnog i socijalnog položaja svakoga glazbenika.[16] Nadalje je smatrao kako bi se položaj glazbenika u društvu svakako trebao urediti zakonom te da bi zakon o zaštiti profesionalnih glazbenika i zakon o glazbenoj komori mogli pomoći glazbenicima kako bi ih se ozbiljnije shvatilo i kako bi se više poštovala njihova profesija. Među ostalim, smatralo se da bi glazbenici, kao i sva ostala „radna snaga", trebali imati jedan slobodan dan u tjednu, točno određenu satnicu i dnevnicu te ustanovu orkestralnih povjerenika koji bi zastupali određeno zanimanje u „gorućim pitanjima". Glazbenici u kazalištima uspjeli su se izboriti za slobodni ponedjeljak s obzirom na to da im je nedjelja bila radna.[17]

Franjo Šidak kao tajnik Zagrebačkog podsaveza bio je nazočan i na prvoj osnivačkoj sjednici u Zagrebu.[18] Na toj je sjednici podsjetio sve nazočne kako Savez glazbenika Kraljevine Hrvatske i Slavonije od početka do kraja rata nije pokazivao zanimanje za rješavanje ključnih problema svih glazbenika u državi. Budući da ni druga udruženja (Udruženje jugoslavenskih muzičara u Zagrebu i Sekcija glazbenika u Savezu privremenih namještenika) svojim radom nisu odgovarala interesima glazbenika, Šidak je predložio reorganizaciju Saveza glazbenika Kraljevine Hrvatske i Slavonije te stvaranje novog Saveza muzičara. Tom je prilikom naglasio kako naziv „Glazbenici Hrvatske i Slavonije" nikako ne odgovara tadašnjem teritorijalnom ustroju države te da bi u naziv trebalo staviti odrednicu „Kraljevine SHS", oko čega su se svi nazočni složili.[19] Franjo Šidak bio je prisutan na gotovo svim sjednicama Saveza muzičara kao tajnik udruženja. Na drugoj skupštini u Zagrebu dao je kratak pregled rada Saveza muzičara te predložio osnivanje Unije muzičara za Kraljevinu SHS koju bi činili svi glazbenici u Sloveniji, Srbiji i Hrvatskoj. Pristanak za takvu organizaciju dobili su od Slovenaca, ali ne i od Srba, koji nisu poslali niti jednog predstavnika na skupštinu. Svoj je referat Šidak završio riječima: „Živila sloga! Živio Savez muzičara! Živila Unija jugoslavenskih muzičara."[20] Na sjednici je proglašen vlasnikom *Jugoslavenskog muzičara*.[21] Njegov sin Jaroslav u rad tijela Saveza muzičara ušao je kasnije, 1929., kao član Nadzornog odbora, zajedno s Karlom Prochaskom, Franjom Kubačekom

13 „Drugovi", *Jugoslavenski muzičar* (Zagreb), god. I, br. 1, 15. 8. 1923., 1.

14 AJ-66, Ministarstvo prosvete KJ, kut. 620, Pravila društva Saveza muzičara u Kraljevini SHS.

15 „Izvještaj Zagrebačkog podsaveza", *Jugoslavenski muzičar* (Zagreb), god. II, br. 4, 1. 4. 1924., 2–3.

16 „Socijalna zaštita muzičara u privatnim poduzećima", *Jugoslavenski muzičar* (Zagreb), god. IV, br. 12, 11. 12. 1926., 1.

17 „Sedmični počinak, radno vrijeme i povjerenici", *Jugoslavenski muzičar* (Zagreb), god. IV, br. 12, 11. 12. 1926., 1–2.

18 „Zapisnik sastanka muzičara u Zagrebu", *Jugoslavenski muzičar* (Zagreb), god. I, br. 3, 20. 10. 1923., 2.

19 *Isto*.

20 *Isto*.

21 Zaključci sjednice bili su: da se osnuju podsavezi u Splitu, Sarajevu i Novom Sadu; da se u Upravu Saveza muzičara biraju iz svakog podsaveza dvojica članova i dvojica zamjenika; da se posmrtni fond vodi u Zagrebu, kao središnji, dok bi se pripomoćni fond prema prilikama vodio u središtima pojedinih podsaveza; da se počne s radom za kongres muzičara za Kraljevinu SHS ljeti 1924. godine; da se predsjednika Simu Pavličevića pošalje u Split i Šibenik kako bi osnovao podsaveze. „Izvanredna glavna skupština", *Jugoslavenski muzičar* (Zagreb), god. I, br. 3, 20. 10. 1923., 2–4.

i Franjom Štefanom.[22] Uz oca je Jaroslav Šidak radio i pomagao u uredništvu *Jugoslavenskog muzičara*.

Redoviti član Saveza muzičara mogao je biti svaki glazbenik instrumentalist, kompozitor, dirigent, pedagog i organist (izuzimali su se vojni muzičari, tamburaši, harmonikaši, vokalisti itd.), koji je stalno ili privremeno živio u Kraljevini SHS, bez razlike spola, vjere i mjesta stanovanja.[23] Redoviti član nije smio biti mlađi od 16 godina. Svaki takav član primljen u Savez dobivao je člansku knjižicu s fotografijom koju su potpisivali predsjednik, tajnik i blagajnik. Svaka je članska iskaznica nosila broj registra pod kojim je uveden pojedini član i imala je žig podsaveza.[24] Uvođenjem iskaznica mogao se pratiti broj članova, a samim time mogla se voditi evidencija o pojedinim članovima u podsavezima.

Broj je članova u Savezu iz godine u godinu rastao. Najviše je članova imao Zagrebački podsavez, gdje su 1925. godine bila 232 člana, 1926. već 270, potom se za vrijeme diktature 1929. broj smanjio na 210, da bi ih 1935. bilo 250.[25] Pred Drugi svjetski rat broj članova u Zagrebačkom podsavezu smanjio se na 205. Najmanje članova imao je Subotički podsavez, koji je zbog malog broja glazbenika (21 – 35 članova) djelovao samo do 1929. godine. Po broju članova, iza Zagreba bio je Beogradski, pa Ljubljanski podsavez. Beogradski podsavez u razdoblju između 1925. i 1940.[26] imao je između 100 i 198 članova, dok je Ljubljanski brojio od 62 do 110 članova. Od 1935. taj se broj smanjuje, a razlog je neuviđanje „ikakve koristi“ od Saveza jer nije nudio neka socijalna ili ekonomska rješenja. Iako u pojedinim izvješćima stoji da je brojčano stanje bilo preko tisuću članova, analizom podataka vidimo da njihov broj nije bio veći od 715, premda i taj broj nije posve siguran jer ne znamo jesu li u nj ulazili svi članovi ili samo oni aktivni.[27]

Tablica 1. **Broj članova Saveza muzičara u Kraljevini SHS/Jugoslaviji**

Grad	**1925.**	**1926.**	**1929.**	**1932.**	**1935.**	**1937.**	**1940.**
Zagreb	232	270	210	208	250	221	205
Beograd	182	173	100	119	315	132	198
Ljubljana	71	90	70	110	150	62	80
Subotica	21	35	22	-	-	-	-
Ukupno	**506**	**568**	**402**	437	715	415	483

Pitanje glazbenika i salonskih orkestara bilo je jako važno, o čemu svjedoči traženje obrtnice i koncesije za svakoga glazbenika ili salonskog izvođača. Savez muzičara također se bri-

22 „Zapisnik“, *Jugoslavenski muzičar* (Zagreb), god. VII, br. 4, 25. 4. 1929., 7.

23 AJ-66, Ministarstvo prosvete KJ, kut. 620, Pravila društva Saveza muzičara u Kraljevini SHS od 22. II. 1924. u Beogradu.

24 *Isto*.

25 „Zapisnik“, *Jugoslavenski muzičar* (Zagreb), god. VII, br. 4, 25. 4. 1929., 1.

26 „Zapisnik“, *Jugoslavenski muzičar* (Zagreb), god. XVI, br. 1, 5. 1. 1937., 1.

27 U vezi s brojčanim pokazateljem članova Saveza muzičara u Kraljevini SHS/Jugoslaviji treba biti jako oprezan jer u arhivskoj građi nisu pronađeni točni podaci. Brojke donosi *Jugoslavenski muzičar* na svakom kongresu Saveza muzičara. Broj članova u izvješćima dosta često varira zato što se nekada broje i neaktivni članovi, tj. oni koji nisu platili članarinu više od tri mjeseca.

nuo za bolju naobrazbu glazbenika i njihovo usavršavanje. Naime, članovi Saveza muzičara u Kraljevini SHS smatrali su kako svaki vođa salonskog orkestra treba položiti ispit kojim bi dobio koncesiju za voditelja orkestra.[28] Zagrebački podsavez, uz dopuštenje Umjetničkog odjeljenja Ministarstva kulture, smatrao je kako vođa salonskog orkestra treba proći jednogodišnji teorijski tečaj na kojem bi naučio teorijski dio glazbenih oblika, harmoniju i povijest glazbe. Polaganjem stručnog ispita i dobivanjem obrtnice amaterski glazbenici bili bi priznati kao „profesionalni glazbenici" te su s takvom obrtnicom mogli svirati svugdje. Pravo na koncesiju dobivalo se pri Umjetničkom odjeljenju Ministarstva prosvjete u Beogradu. Pravila o izdavanju koncesije i umjetničke obrtnice donesena su na sjednici 22. studenoga 1926. u Beogradu, na kojoj su sudjelovali predsjednik Umjetničkog odjeljenja Milan Dimović, članovi Izvršnog odbora Saveza muzičara u Kraljevini SHS Petar Krstić, Ivan Brezovšek i Karlo/Karelj Thot, predstavnik Ljubljanskog podsaveza Matija Bravničar te predstavnici Zagrebačkog podsaveza Stanislav Stražnicki i Srečko Kumar.[29] U vezi s pitanjima na ispitu za koncesiju za vođe salonskih orkestara došlo je do prigovora oko cijelog koncepta ispita i njegova polaganja.[30] Neki su smatrali da su ispiti prelagani te da bi trebali obuhvaćati teorijski i glazbeni dio.[31]

U razdoblju od 1927. do 1930. ustalili su se ispiti za salonske vođe koji su se sastojali od dvaju dijelova – prvi je dio bio pisani, a drugi usmeni. Naredbu o tome kako ispit treba izgledati i što se sve mora priložiti izdalo je Ministarstvo unutarnjih poslova 18. ožujka 1930. godine.[32] Nakon višegodišnjeg iskustva u radu na izdavanju dozvola vođama salonskih orkestara, pojavila se 1933. potreba za izmjenom i dopunom važećeg pravilnika. Na kongresu 1933. raspravljalo se o dvama, kasnije trima pravilnicima.[33]

Prvi pravilnik trebao je biti namijenjen vođama salonskih orkestara, drugi „učiteljima muzike" i treći vođama puhačkih orkestara. Prijedlozi oko koncesioniranja poslani su na odobrenje nadležnim ministarstvima – Ministarstvu prosvjete, Ministarstvu socijalne politike i Ministarstvu unutrašnjih poslova. Nefunkcioniranje države i njenih upravnih tijela vidljivo je i u prihvaćanju Pravilnika o koncesioniranju jer se ministarstva nisu mogla složiti oko valjanosti tih pravilnika.[34] Svako ministarstvo imalo je svoje primjedbe. Na kraju je 1938. Ministarstvo prosvjete, koje je prvotno odobrilo Pravilnik o izdavanju koncesija vođama salonskih orkestara, odlučilo da pravilnik nije dovoljno pravno specificiran i da Savez muzičara nema pravo imati „monopol" na izdavanje takvih koncesija. Od pravila za koncesije nije se odustalo niti 1940./1941., kada je Zagrebački podsavez Hrvatskog saveza kvalificiranih muzičara Vladi Banovine Hrvatske podnio zahtjev za prihvaćanjem pravila.[35]

---

28 „Teoretsko-muzička izobrazba vodja salonskih orkestara", *Jugoslavenski muzičar* (Zagreb), god. IV, br. 11, 4. 11. 1926., 6.

29 „Konferencija o pitanju koncesija za vodje salonskih orkestara", *Jugoslavenski muzičar* (Zagreb), god. IV, br. 12, 11. 12. 1926., 2–3.

30 „Zapisnik", *Jugoslavenski muzičar* (Zagreb), god. VII., br. 4, 25. 4. 1927., 8.

31 *Isto*.

32 „Ispiti za vođe salonskih orkestara", *Muzičar* (Zagreb), god. IX, br. 9, 20. 9. 1931., 5.

33 „Zapisnik", *Muzičar* (Zagreb), god. XI, br. 14, 20. 7. 1933., 1–2.

34 AJ-66, Ministarstvo prosvete KJ, kut. 371, Ministarstvu prosvete u Beogradu, Zapisnik od 18. VII. 1934. u Beogradu.

35 „Zapisnik", *Muzičar* (Zagreb), god. XVIII, br. 6, 5. 6. 1940., 2.

Jezgra pokreta Saveza muzičara u Kraljevini SHS u Zagrebu bilo je Hrvatsko narodno kazalište, čiji su svi članovi bili uključeni u Zagrebački podsavez.[36] Upravitelj (pročelnik) kazališnog orkestra u Zagrebu tada je bio Umberto Fabbri[37], koji je kasnije postao predsjednik Saveza muzičara.[38] On se zalagao da se svi glazbenici iz kazališnog orkestra učlane u Savez muzičara u Kraljevini SHS. Cilj je bio ujediniti sve glazbenike u jednu organizaciju, kako bi se mogla voditi lakša i bolja evidencija o glazbenicima. Budući da su i glazbenici u Hrvatskom narodnom kazalištu u Zagrebu bili u socijalno nezaštićenom položaju, članstvo u Savezu muzičara Kraljevine SHS osiguravalo im je socijalnu i pravnu zaštitu.

Savez je djelovao na učvršćivanju podsaveza u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Splitu, Novom Sadu i Sarajevu. Radio je na: 1. osnivanju podružnica te imenovanju povjerenikâ u manjim mjestima; 2. osnivanju glazbene komore te potpornog i posmrtnog fonda; 3. tome da Savez muzičara bude priznat kao kompetentno tijelo u svim profesionalnim pitanjima vezanima za profesiju glazbenika; 4. uspostavljanju kontakata sa sličnim udruženjima u inozemstvu. Jedan od glavnih ciljeva bio je uspostaviti normalan odnos između civilnih glazbenika i vojne glazbe jer je potonja svojom niskom tarifom rada rušila cijenu profesionalnim glazbenicima. Nastojalo se objavljivati djela domaćih kompozitora te se radilo na uređivanju glavnoga glasila Saveza muzičara *Jugoslavenskog muzičara*.

2.

Jaroslav Šidak (1903. – 1986.) ulazi među najznačajnije i najpoznatije hrvatske povjesničare u dvadesetom stoljeću. Bio je gimnazijski i potom sveučilišni profesor, jedan od osnivača Povijesnog društva Hrvatske (1947.), dugogodišnji glavni urednik najstarijeg i dugo vremena glavnoga časopisa hrvatske historiografije *Historijski zbornik* (1948. – 1985.). No, manje je poznato da se tijekom i neposredno nakon studija povijesti, koji je završio na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1926. godine, bavio glazbom svirajući klavir, ali i pišući tekstove o glazbenim temama, napose o položaju i strukovnom organiziranju glazbenika, te uređujući časopis posvećen glazbenicima i glazbenom životu u Zagrebu, Hrvatskoj i Jugoslaviji. Riječ je o *Jugoslavenskom muzičaru*, odnosno *Muzičaru*, časopisu koji je 1923. godine pokrenuo njegov otac Fran(jo) Šidak, vlasnik prodavaonice glazbala i literature o glazbi u Zagrebu, kamo se doselio u predvečerje Prvoga svjetskog rata. Šidakova se prodavaonica,

[36] „Izvještaj Zagrebačkog podsaveza“, *Jugoslavenski muzičar* (Zagreb), god. II, br. 4, 1. 4. 1924., 2–3.

[37] Umberto Fabbri bio je predsjednik Zagrebačkog podsaveza od ožujka 1929. do travnja 1941. Dolazi iz jedne talijanske umjetničke obitelji, gdje mu je otac bio poznati violončelist. Kao sjajni violončelist imao je nastupe po Francuskoj, Švicarskoj i Italiji, a profesorsku karijeru započeo je kao profesor violončela na Konzervatoriju u Hrvatskom glazbenom zavodu, kasnije Muzičke akademije u Zagrebu. Kasnije je radio u Zagrebačkoj filharmoniji, Zagrebačkom kvartetu i drugim ansamblima. Za njegova mandata Savez muzičara Jugoslavije prošao je različite promjene – među njima svakako treba naglasiti državnu podjelu na banovine, a samim time i podjelu na podsaveze, kao i mijenjanje naziva Zagrebačkog podsaveza u Hrvatski savez kvalificiranih muzičara. U razdoblju njegova predsjednikovanja napravljeni su novi pravilnici za posmrtni fond i novi nacrt kolektivnog ugovora. Svakako je najveći problem u tom razdoblju bila filmska glazba i kinematografi koji su glazbenike u toj branši doveli do ruba egzistencije, točnije, zanimanje glazbenika u kinima prestalo je postojati. *Leksikon Jugoslavenske muzike* (ur. Krešimir Kovačević), knj. I., Zagreb 1984., 234.

[38] „Orkestar Narodnog kazališta u Zagrebu“, *Jugoslavenski muzičar* (Zagreb), god. II, br. 12 (16), 1. 12. 1924., 1.

„Muzikalije Franje Šidaka“, nalazila u Ilici 40/Dežmanovoj 1, ondje gdje je danas Dežmanov prolaz. Zasigurno je obiteljsko okruženje utjecalo na to da mladi Jaroslav zasvira te tako zarađuje i svoje prve honorare. Uz to je pomagao ocu u prodavaonici, ali i u vođenju i uređivanju strukovnoga časopisa. Jaroslav Šidak uređivao je *Jugoslavenskog muzičara/Muzičara* nekoliko godina – od samoga je početka pomagao u uređivanju, a formalno je urednik bio između 1927. i 1930. godine. Pisao je i uređivao tekstove u svojim ranim dvadesetima, a ostavku na položaj urednika dao je početkom ljeta 1930. godine, kada je navršio 27 godina. Kao razlog njegova odlaska s uredničkog položaja navodi se preopterećenost obvezama. Očito se od izdavanja i vođenja usko specijaliziranog časopisa nije moglo živjeti, nego se valjalo posvetiti drugim stvarima. Valja znati i da se Šidak dvije godine ranije oženio. Posao gimnazijskog profesora dobio je 1934., kada je počeo raditi u Senju. Njegova je glazbena karijera time završila, a započela je nastavnička i znanstvena. Intenzivno se posvetio radu na disertaciji pa je nekoliko godina potom i doktorirao.

Jaroslav Šidak bio je, dakle, glavni urednik *Muzičara* od 1927. do 1930. Od 1927. do 1941. izdavač i vlasnik toga glasila bio je Savez muzičara, a odgovorni urednik Milivoj Kern (1929. – 1931.).[39] Šidak je list vodio pametno i savjesno sve do kongresa u Ljubljani 28. i 29. lipnja 1930., kada je dao ostavku na mjesto urednika. Prema zaključku kongresa, organiziran je redakcijski odbor pa je tako redakciju *Muzičara* privremeno preuzeo tadašnji tajnik Saveza Milivoj Kern.[40] Cilj glasila bio je zaštititi interese profesionalnih glazbenika u međuratnoj Jugoslaviji. Iz tog razloga velik broj članaka bavi se njihovim socijalnim problemima: zapošljavanjem, socijalnim osiguranjem, statusom, kao i organizacijskim problemima Saveza muzičara u Kraljevini SHS. *Jugoslavenski muzičar* u člancima se bavio i drugim problemima koji su glazbenicima oduzimali posao, kao što su zvučni film, radio, gramofon, vojna glazba, strani glazbenici i dr.

Jaroslav Šidak svoje je radove u *Jugoslavenskom muzičaru/Muzičaru* potpisivao sa *šk* (tako se i kasnije potpisivao pod svoje opsegom manje tekstove u časopisu *Historijski zbornik*). Radove je objavljivao i prije nego što je postao glavni urednik novina. U razdoblju 1927. – 1930. napisao je u *Jugoslavenskom muzičaru/Muzičaru* više od šezdeset tekstova. Njegovi su članci duboko ulazili u problematiku same struke. U Savezu muzičara bio je član Nadzornog odbora te je shvaćao glavne probleme glazbenika. Koliko je bio uronjen u problematiku rada Saveza muzičara najbolje govore njegovi članci u *Muzičaru* o ozbiljnim temama, primjerice, o nepostojanju stalnih ugovora, stalnoj fiksnoj tarifi, glazbenicima koji nisu imali obrtnicu ni pravo na koncesiju, niti zdravstveno osiguranje, mirovinu i slobodne dane, a probleme su im radili strani glazbenici i vojna glazba, potom o nelojalnom odnosu unutar struke i, na kraju, o zvučnom filmu i gramofonu.

Rad u ovome časopisu i općenito u strukovnom glazbeničkom društvu Šidaku je zasigurno bila dobra škola pa se dvadesetak godina kasnije, već kao sveučilišni profesor povijesti, mogao upustiti u osnivanje Povijesnog društva Hrvatske i vođenje/uređivanje *Historijskog zbornika*. Već je radeći u Savezu muzičara razumio koliko značajna može biti

[39] Milivoj Kern Mačković bio je novinar i humorist (Samobor, 1890. – Zagreb, 1970.).
[40] „Sa kongresa u Ljubljani“, *Muzičar* (Zagreb), god. VIII, br. 10, 25. 12. 1930., 1.

strukovna udruga, a napose njezino glasilo. Osjećao je mnoge probleme koji su karakteristični za većinu udruga, i onda kao i danas – da velik broj članova nije spreman raditi, da su brojni članovi u udruzi samo radi određenih povlastica, a nisu čak u stanju ni redovito plaćati članarinu. Nije se libio kritizirati rad Saveza muzičara, pa ni njegovo vodstvo:

> Organizacija nije nikakvo bezlično tijelo, ona živi prije svega u svojim funkcionerima i u masi članova ni ne postoji drugo mišljenje, nego da vodeći funkcioneri stvarno tvore organizaciju. Svijest, da organizacija ima da predstavlja zajednicu izvjesnih skupnih interesa i da svaki njezin član treba da u nju unosi što više neposredne pažnje, strana je pretežno većini članova i sa tom činjenicom treba računati, ma koliko ona bila teška… Onaj koji ne osjeća u sebi volje za taj rad, neka ne prihvaća funkcije, ali koji to čini, treba da znade, da ne pristupa jednoj djetinjskoj igri, nego radu na promicanju dubokih životnih interesa.[41]

Često je naglašavao kako je Savez muzičara staleška organizacija te da mu se moraju pridružiti i profesionalni glazbenici.[42] Sudjelovao je na gotovo svakom kongresu i sjednici Saveza muzičara, a o zaključcima informirao je svoje čitatelje. Obavještavao ih je i o radu Zagrebačkog podsaveza.[43] Smatrao je da Savez muzičara raspolaže „svim značajkama jedne izrazito sindikalne strukovne organizacije“ i to je često naglašavao.[44] Politika Saveza muzičara bila je, naime, omogućiti glazbenicima bolji život:

> Svrha organizacije nije u tome, da svoga člana potpomogne u bolesti i nezaposlenosti, nego da izmijeni životne i radne uslove čitave profesije, da je materijalno, socijalno i kulturno diže sve više, oslobađajući je postepeno, smišljenom borbom, pritiskom onih čimbenika, koji joj danas onemogućavaju čovjeka dostojan život.[45]

Mnogi su problemi morili glazbenike međuratnog razdoblja, a jedan je od njih svakako bila vojna glazba, koja je svojom cijenom rušila cijenu profesionalnim glazbenicima. Na to su ukazivali članovi Saveza muzičara već na svojoj prvoj konferenciji, kao i na ostalima, nastojeći da se problem riješi. To ipak nije bilo moguće u prvim godinama postojanja Saveza jer su tada druga pitanja bila prioritetna, primjerice, ona vezana za administraciju, članarine ili fondove. No, ranije spomenuti problem mogao se pokušati riješiti kada je izrađena detaljna evidencija glazbenika, što je Savez muzičara riješio upitnicima.[46] Krajem 1926. krenulo se s rješavanjem problema vojne glazbe. Odlučeno je da će se rješavati na višoj instanciji jer primjedbe i žalbe vojnim kapelnicima očito nisu riješile stvar. Naime, velik je broj civilnih glazbenika zbog nedostatka angažmana oblačio vojne uniforme i privremeno svirao u vojnoj glazbi. Potonja je najviše teškoća zadavala u većim gradovima – Zagrebu, Beogradu, Ljubljani, Subotici i dr. – jer je u njima kulturni i društveni život cvjetao, a povećanjem vremena za razonodu rasla je potražnja za civilnim glazbenicima. Jaroslav Šidak o vojnoj je glazbi pisao sa stanovitim razumijevanjem položaja vojnih glazbenika:

---

41 „Povodom drugog redovnog kongresa Savezne Uprave“, *Muzičar* (Zagreb), god. VI, br. 4, 18. 4. 1928., 1–2.
42 „Neorganizovanim muzičarima“, *Jugoslavenski muzičar* (Zagreb), god. V, br. 1, 8. 1. 1927., 1.
43 „Poslije izvanrednog kongresa“, *Jugoslavenski muzičar* (Zagreb), god. V, br. 1, 8. 1. 1927., 3.
44 „Povodom drugog redovnog kongresa Savezne Uprave III“, *Muzičar* (Zagreb), god. VI, br. 6, 16. 6. 1928., 1.
45 „Fondovi i posredovanje rada u sindikalnoj borbi“, *Muzičar* (Zagreb), god. VI, br. 8, 28. 8. 1928., 1–2.
46 „Izrađujte upitne arke“, *Jugoslavenski muzičar* (Zagreb), god. IV, br. 3, 1. 3. 1926., 1.

> (…) na njih ne treba gledati kao na konkurenciju jer oni ispunjavaju svoje dužnosti za koje ih plaća država, sviranjem kao i civilni glazbenici. To što je njihova cijena manja od privatnog glazbenika nije kriv vojni glazbenik nego njegov kapelnik koji određuje honorare vojne glazbe.[47]

Drugi je važan problem u međuraću bio odnos između glazbenika i kapelnika, odnosno salonskih vođa. U tom je sporu Šidak bio oštar prema potonjima, smatrajući da su se vođe često

> ponašali kao vlasnici orkestara pa su, osim što su određivali dnevnice, često ugnjetavali i mijenjali svoje članove prema svom vlastitom nahođenju. Pri tome vlasnici restorana, kluba ili bara nisu imali nikakav kontakt s glazbenicima, a kamoli utjecaj na ponašanje kapelnika prema svojim kolegama.[48]

Šidak je smatrao da je „takav odnos između kolega nelojalan i nedopustiv te bi se svakako morao mijenjati".[49] Naravno, nisu ni vlasnici lokala, kavana i restorana bili oličenje korektnosti i poštenja. Često su glazbu u lokalu puštali na radiju a da salonskim glazbenicima i kapelnicima ništa nisu platili.[50] Nelojalnu su konkurenciju predstavljali i agenti koji se često nisu držali sklopljenog ugovora. U jednom je članku Šidak komentirao rad agenata kao poslovanje koje je lihvarsko i koje bi se odmah moralo zaustaviti jer Savez muzičara i savezna kancelarija za zaposlenja, koja je ovlaštena poslove davati glazbenicima, postoje upravo iz takvih razloga.[51] Tvrdio je da „agenti kao takvi postoje i njima se ne može zabraniti rad, osim ako posluju nepošteno i ako su za svoju prevaru prijavljeni policiji".[52] Glazbenici su se, doduše, javljali agentima jer su oni bili izravni posrednici i mogućnost zarade glazbenika bila je veća i brža. Traženje posla preko Saveza muzičara bilo je duže i nije postojao osjećaj sigurnosti isplate kao što je to bilo kod agenata. Provizija agenta pri sklapanju posla bila je 5 – 10% plaće za cijelo vrijeme angažmana. Šidak je upozoravao glazbenike da su oni ti koji kroje svoju sudbinu i da, ako posao traže uz pomoć agenata, zapravo zanemaruju Savez muzičara, koji postoji upravo radi toga – da uvede reda u zapošljavanje glazbenika i smanji njihovu nezaposlenost.

Položaj privatnih glazbenika u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca nije bio nimalo lak. Često nisu imali stalnog angažmana, niti sigurnost redovitih primanja. Nisu imali pravo na mirovinu; osobito su loše prolazili u slučaju bolesti jer tada nisu dobivali plaću, a morali su pronaći zamjenu i sami je financirati. S druge strane, niti u slučaju trajnijeg angažmana nije im bilo lako:

> U vrijeme sezone on nema odmora, nema pravo u kinu da se odmori kad on to želi, nego kao stroj radi po cijele dane. Privatni glazbenik ne poznaje nedjeljni odmor, ili godišnji od-

47 „Jedno aktualno pitanje", *Muzičar* (Zagreb), god. VII, br. 10, 20. 10. 1929., 2–3.
48 „O potkapanju egzistencije, obaranju plaća i međusobnim odnosima kapelnika i muzičara", *Muzičar* (Zagreb), god. VI, br. 12, 18. 12. 1928., 1–2.
49 *Isto*.
50 „Besplatne radio-izvedbe salonskih orkestara", *Muzičar* (Zagreb), god. VI, br. 10, 16. 10. 1928., 1–2.
51 „Privatni agenti rade!", *Muzičar* (Zagreb), god. VII, br. 1, 18. 1. 1929., 2–3.
52 *Isto*.

> mor, ne poznaje osmosatno radno vrijeme. On često radi devet do deset sati dnevno bez odmora.[53]

Ipak, mnogo je veći problem i najveći „neprijatelj" glazbenicima u Kraljevini SHS bila „mehanička glazba" te pojava zvučnog filma. Zvučni film nastao je u Sjedinjenim Američkim Državama u drugoj polovini dvadesetih i isprva nije bio ništa isplativiji od nijemog. Za prikazivanje zvučnog filma bila je potrebna posebna aparatura koju kinematografi u Jugoslaviji nisu odmah imali. Pojavom zvučnog filma i „mehaničke glazbe", zapravo gramofona, nastalo je nekoliko teškoća: raspuštaju se glazbeni orkestri, prestaju se angažirati solo-glazbenici, ugrožavaju se tarife, a upotreba „mehaničke glazbe" ne naplaćuje se upravama kina.

Savez muzičara smatrao je da bi se „mehanička glazba" svakako trebala naplaćivati ili makar uvesti neka taksa, čime bi se nadoknadio novac otpuštenim glazbenicima.[54] S druge strane, zvučni film vrlo se brzo širio, a nijemi istiskivao te uskoro i posve nestao, zbog čega su najviše patili glazbenici koji su ostajali bez posla – više nije bilo potrebe za njihovom svirkom u kinima.

Taj problem nije mučio samo domaće glazbenike nego i strane. U Francuskoj potpisan je manifest protiv širenja „mehaničke glazbe", dok je u Engleskoj oformljeno udruženje koje se zalagalo za kontrolu nad „mehaničkom muzikom".[55] U New Yorku je već druge godine od pojave zvučnog filma čak dvije tisuće glazbenika izgubilo posao.[56] Zbog velikih nameta koji su u Kraljevini SHS propisani vlasnicima kina, oni su zaprijetili štrajkom i otpuštanjem glazbenika. U Savezu muzičara objavili su na to rezoluciju u kojoj se mole vlasnici kina neka povuku svoju odluku jer ugrožavaju tisuće obitelji te su zatražili od Ministarstva financija neka se riješi pitanje kina ili će glazbene obitelji završiti na „cesti":

> Protestnim štrajkom vlasnika bioskopa u Kralj. SHS i time izazvanim otkazom namještenja, vrlo veliki broj namještenika i njihovih porodica stavljen je u položaj, koji teško ugrožava njihov opstanak. Molimo stoga Gospodina Ministra Socijalne Politike, da svojim ugledom skloni vlasnike bioskopa da povuku odluku o štrajku i otkazu, i da se zauzme za hiljade porodica na taj način, što će posredovati kod Gosp. Ministra Financija, da izadje u susret opravdanim zahtjevima vlasnika bioskopa.[57]

U novinama bili su česti i članci u kojima se glazbenici pozivaju na solidarnost, „da štite jedni druge i da se zalažu jedni za druge, a ne obratno".[58] U brojnim tekstovima koje je o ovoj i sličnim temama pisao Šidak može se uočiti jedna njegova karakterna crta – borba za pravednost i nastojanje da se pomogne drugima u njihovu radu, dakle upravo ona karakteristika koju su mnogi povjesničari kasnije isticali o Šidaku kao uredniku *Historijskog zbornika*. Posebnu je pozornost pokazivao prema socijalnom statusu glazbenika, koji često nije bio osobito dobar, te sindikalnim akcijama, poput one da se pomaže članove u bolesti

---

53 „Obavezno penzijsko osiguranje privatnih muzičara", *Muzičar* (Zagreb), god. VII, br. 3, 15. 3. 1929., 3.
54 „Mehanička muzika i orkestralni muzičari", *Jugoslavenski muzičar* (Zagreb), god. V, br. 2, 15. 2. 1927., 3–4.
55 „Organizacioni pregled – Mehanička muzika i muzičari", *Muzičar* (Zagreb), god. VII, br. 9, 18. 9. 1929., 1.
56 *Isto*.
57 „Povodom odluke kino vlasnika", *Muzičar* (Zagreb), god. VI, br. 1, 16. 1. 1928., 2–3.
58 „Neophodno je potrebno da se upoznamo", *Muzičar* (Zagreb), god. VI, br. 3, 15. 3. 1928., 1. Ovaj je broj tematski te donosi sve o bugarskim muzičarima i njihovoj glazbi.

i nezaposlenosti, ili rada na stvaranju mirovinskoga fonda. Napose se angažirao u borbi protiv uvođenja zvučnoga filma jer su glazbenici bili sve manje potrebni kao zvučna pratnja filmskoj projekciji. Mnogo je tinte potrošio za napise u kojima je isticao tu pogubnost novih tendencija u filmskom svijetu. Isprva je smatrao da zagrebačkim i jugoslavenskim glazbenicima zvučni film „ne može zasada (…) nanijeti nikakve neposredne štete. [jer] nijedan od naših vlasnika kinematografa ne raspolaže onim sredstvima, koje uvođenje tonfilma zahtijeva."[59] No, vrlo se brzo pokazalo drukčije – kino „Olimp" prvo je u Zagrebu uvelo zvučne filmove, već potkraj 1929. godine, a „zainteresiranost publike je bila više nego dovoljna, pa su već neka druga kina i hale Music Hall i Metropol kino počeli s najavom ton filma". Nije prošlo niti nekoliko tjedana i Šidak se već žalio o „velikim otpuštanjima zagrebačkih glazbenika" iz kina i isticao kako je problem dosegnuo kulminaciju.

S druge strane, ni u kavanama i restoranima nije više bilo posla kao nekada jer su se zbog visokih poreza na orkestre, odnosno na honorare glazbenicima, vlasnici takvih objekata sve češće odlučivali za gramofone i puštanje glazbe s pomoću tih tehničkih pomagala. Gramofon se sve više koristio i u kultnoj kavani „Medulić", gdje su nekoć gostovali svjetski poznati orkestri.[60] Inače, kafandžije i restaurateri glazbenike su često potplaćivali i podcjenjivali, nazivajući ih posprdno „muzikantima" koji skupljaju novac na tanjuru. Nije, dakle, čudno da je profesor povijesti poželio pobjeći iz takva svijeta.

Pišući o teškom položaju naših glazbenika zbog djelovanja stranih glazbenika i uvođenja gramofona u kavanama i restoranima, Šidak u jednom svome članku nudi prijedloge kako riješiti te probleme:

> 1. valja uložiti sve sile u to, da se dolaženje muzičara sa strane u našu zemlju ograniči na najnužniji minimum; 2. valja uplivisati na gradske uprave, da snize takse za namještenje orkestra; 3. valja poraditi na tome, da se odredi razmjerno visoko porez na mehaničku reprodukciju muzike po javnim lokalima.[61]

Novi se problem pojavio u tridesetima – hiperprodukcija glazbenika. U jednom članku Šidak objašnjava kako su u nas glazbene škole i Akademija proizvele velik broj glazbenih intelektualaca koji, nažalost, nemaju posla jer ih se nema gdje zaposliti.[62] Njihovo znanje primjenjivo je jedino u odgojnim institucijama, a one su krcate profesorima pa akademski glazbenici time ostaju bez zaposlenja. Paradoks je u tome što nema glazbenikâ koji bi svirali u restoranima, kavanama i lokalima jer su sve to vrhunski glazbenici koji su prekvalificirani. Nakon faze u kojoj uopće nismo imali školovanih glazbenika, barem ne u Zagrebu jer Muzičke akademije ondje još nije bilo, dogodilo se da ih je sada previše te da za njih nema posla.

> Rezultat je ovih razvojnih okolnosti taj, da sve jače počinjemo da trpimo od nadprodukcije tzv. muzičkih intelektualaca, vodećih slojeva muzičarskog staleža; da našu potrebu za dobrim orkestralnim muzičarima moramo da pokrivamo importom izvana; da naš domaći

[59] „Prijeti li nam opasnost od ton filma?", *Muzičar* (Zagreb), god. VII, br. 10, 20. 10. 1929., 1–2.
[60] „Snizite takse za namještenja orkestara", *Muzičar* (Zagreb), god. VIII, br. 1, 20. 1. 1930., 3.
[61] „Na ulici", *Muzičar* (Zagreb), god. VIII, br. 2, 18. 2. 1930., 2.
[62] „Problem naših konservatorista", *Muzičar* (Zagreb), god. VIII, br. 6, 22. 6. 1930., 1.

element, ukoliko se posvećuje muzici, stiče svoju muzičku izobrazbu u vojnim školama i muzikama.[63]

Šidak naglašava da školovani glazbenici ne mogu svirati po barovima i restoranima jer se od njih tražilo da sviraju napamet pjesme i strane kompozicije za koje nikad nisu čuli. Njegovo mišljenje o stranim glazbenicima bilo je pozitivno. Smatrao je da su oni prijeko potrebni Zagrebu s obzirom na to da su gradu nedostajali glazbenici. Napose, i na zagrebačkoj Muzičkoj akademiji velik je broj profesora bio stranog podrijetla, što nije loše, ističe Šidak. Upravo je zahvaljujući njima Hrvatska dobila nove mlade nade glazbenog života. O povećanju broja profesionalnih glazbenika Šidak piše:

> Stalež profesionalnih muzičara, koji živi samo od muzike, nastaje i razvija se u gradovima, i što je urbanizacija neke zemlje dalje pokročila, t.j. što ona više gubi obilježje jedne agrarne zemlje, utoliko taj razvoj nailazi na povoljnije uslove… Naša je zadaća, da razvitak domaćeg muzičarskog staleža po mogućnosti olakšamo i pospješimo, a naša strukovna organizacija, koja je osnovana u tu svrhu, da uslove muzičarskog rada poboljša i usavrši, predstavlja onu ustanovu koja je u prvom redu zvana, da u tom redu predvodi.[64]

Šidak nije imao ništa protiv „uvoza“ stranih glazbenika, ali je smatrao da se „proizvodnja“ domaćih glazbenika treba planirati te da ona mora biti kvalitativno i kvantitativno zadovoljena. Ističe da se konkurencija među glazbenim staležom svakako treba ukloniti jer na svađi glazbenika profitiraju poslodavci, koji onda diktiraju poslovanje i cijenu rada.[65] Također, kritizira rad Internacionalne unije, koja traži zaposlenja stranim glazbenicima u Kraljevini Jugoslaviji a da ne kontaktira sa Savezom muzičara i obavijesti ga o oglasima koje daje u svome glasilu. Šidaku je očito smetalo nelojalno ponašanje kolega i nepoštovanje pravila u kojima piše da se najprije treba kontaktirati sa savezima pojedine zemlje. U radničkom zakonodavstvu Kraljevine Jugoslavije stoji da se svi poslovi unutar neke države najprije moraju ponuditi glazbenicima te zemlje, a tek onda, u nedostatku glazbenika, mogu se nuditi strancima.

Još se jedna Šidakova karakteristika može iščitati iz njegovih tekstova o glazbenicima i problemima međuratnoga glazbenog života u Zagrebu i Jugoslaviji – odnos prema naciji i nacionalnom pitanju, kao i čvrsta sklonost slavenstvu. Češkoga podrijetla, u nacionalno heterogenoj zajednici zagrebačkih glazbenika, od kojih su mnogi bili i stranci, Jaroslav Šidak isticao je da valja „obratiti naročitu pažnju muzici slavenskih naroda“, stoga je planirao raditi na promoviranju slavenske glazbene kulture u časopisima te međusobnom informiranju i upoznavanju o tome što rade pojedini slavenski narodi na polju glazbe. Tvrdio je da

> Savez [muzičara] ima zadaću nacionalnog karaktera, činjenica je kako veliki dio njegovog članstva tvore stranci, zato svako smijanje ili izrugivanje ili bilo koje vrijeđanje određene nacije treba svakako iskorijeniti iz Saveznih redova.[66]

---

63 *Isto*.

64 „Pitanje stranih muzičara u našoj zemlji“, *Muzičar* (Zagreb), god. VII, br. 2, 15. 2. 1929., 1–2.

65 *Isto*.

66 „Novogodišnje razmatranje“, *Muzičar* (Zagreb), god. VI, br. 1, 16. 1. 1928., 1–2.

Neki su se članci u *Muzičaru* objavljivali ćiriličnim pismom, što je također bilo u duhu slavenske uzajamnosti. Šidak je smatrao da nacionalizam u glazbi nikako nije istovjetan onome u politici jer je njegova težnja usmjerena prema obogaćivanju muzičkog blaga, koje nije svojina samo jednog naroda.[67] Upravo se pod njegovim utjecajem iz naslova lista odbacio pridjev *jugoslavenski*. Može se činiti neobičnim da se taj pridjev u naslovu lista koristio prije nego što je država dobila ime Jugoslavija, a u doba kada se država tako prozvala glazbeni se časopis zvao samo *Muzičar*. Šidak je objašnjavao da se time želi pokazati kako list nema nikakvu nacionalističku ili „političku boju", nego da se želi skrbiti o svim glazbenicima na području cijele države.

Jaroslav Šidak vodio je u *Muzičaru* i stalnu rubriku „Muzičke bilješke" u kojoj je čitatelje upoznavao s inozemnom i domaćom glazbom. Pisao je o koncertima Zagrebačkog kvarteta i Zagrebačke filharmonije, upoznavao čitatelje sa stranim kompozitorima i novim skladbama. Njegovo znanje o glazbi i glazbenoj literaturi jednostavno zapanjuje. Davao je iscrpne obavijesti o zbivanjima u poljskoj, bugarskoj i češkoj glazbi. Pisao je o novitetima u glazbenom svijetu, primjerice, o uvođenju orgulja kao glazbene filmske pozadine u kinu ili o glazbenim festivalima u New Yorku, Berlinu, Londonu itd. Pokrenuo je i rubriku „Muzički pregled" (1928.), želeći potaknuti svoje kolege u ostalim podsavezima da se pokrenu i počnu raditi više za udruženje i njegovo glasilo *Muzičar*:[68]

> (…) ova rubrika moći će zaživjeti samo onda ako se članci pojedinim stranim kolegama budu plaćali, ali novaca nažalost za to nema jer se list najviše financira od oglasa firma koje svoje oglasno mjesto ne plaćaju.[69]

Svoj rad i zalaganje u *Muzičaru* i Savezu muzičara Jaroslav Šidak shvaćao je jako ozbiljno pa mu nikako nije bilo jasno neodgovorno ponašanje kolega. Njegovo razočaranje radom Saveza i lista vidljivo je u nekim člancima. Nikako ne može prihvatiti činjenicu da ostali podsavezi, Beogradski i Ljubljanski, ne pridonose radu i razvitku lista i Saveza muzičara. Uređivanje strukovnoga glasila prepušteno je isključivo njemu i on se zaista u tom poslu trudi, ali boli ga nezainteresiranost članstva:

> Ukratko, glasilo boluje od iste bolesti, kao i njegov vlasnik, naša strukovna organizacija. Dezinteresman članstva i nedostatak iskrenih, poduzetnih radnika u organizaciji prouzrokovali su teško shvatljivu pojavu, da glasilo živi svojim vlastitim životom, namećući se članstvu, koje u golemoj većini ne pokazuje nikakve interese za pitanja i zadatke, koji prelazi okvir svakodnevnih briga, i nagoneći uprave podsaveza, da ne prekinu svaku vezu sa svojim glasilom, osim plaćanja pretplate. Jer svako je glasilo barem jednim svojim dijelom vjeran odraz organizacije i staleža, kome je namijenjen.[70]

Vidno razočaran radom svojih kolega i Zagrebačkog podsaveza Saveza muzičara, Šidak je uočio pad pretplatnikâ, kao i neplaćanje oglasnih mjesta u listu. Odlučio je popisati sve tvrtke koje su dužne za oglasni prostor i do dvije godine, zbog čega je list jedva krpao kraj

67 „Fondovi i posredovanje rada u sindikalnoj borbi", *Muzičar* (Zagreb), god. VI, br. 8, 28. 8. 1928., 1–2.
68 „Pola decenije *Muzičara*", *Muzičar* (Zagreb), god. VII, br. 3, 15. 3. 1929., 1–2.
69 *Isto*.
70 *Isto*.

s krajem. U takvu je raspoloženju i dao ostavku na mjesto urednika. Otišao je s posla koji je obavljao krajnje odgovorno i s ljubavlju, a novu je pronašao u historiografiji. Od 1948. brižno je uređivao *Historijski zbornik*.

3.

Jaroslav Šidak je u Savezu muzičara i njegovu glasilu *Jugoslavenskom muzičaru/Muzičaru* radio odgovorno, predano i marljivo. Uz malo novca kojim je raspolagao, davao je izvrsne rezultate. U njegovim se člancima jasno vidi da je duboko ušao u problematiku i materiju glazbenog svijeta te da je svim silama htio promijeniti nepovoljne društvene okolnosti koje su morile glazbenike tog vremena.

No, kako su prolazile godine, tako je jenjavao i Šidakov entuzijazam. Shvatio je da neke stvari ipak ne može promijeniti. Neki su njegovi prijedlozi, poput onih za uvođenje posmrtnog fonda, koncesije salonskih vođa i sl., ugledali svjetlo dana, ali je Šidak smatrao da je to samo kap u moru svega što bi se za muzički stalež moralo i moglo napraviti. Glazbenike je oduvijek smatrao posebnim staležom, što je neprestano isticao, kao i to da je Savez muzičara zasebna staleška organizacija. Šidakovo zalaganje u *Muzičaru* te ljubav prema glazbi i glazbenicima uistinu su vidljivi u njegovim člancima. Njegova želja bila je da se hrvatska i zagrebačka glazba te glazbeni život dovedu na razinu s drugim europskim gradovima.

Jaroslav Šidak and the Zagreb music scene between the two world wars

Summary: Based on archival materials and an analysis of the publication *Jugoslavenski muzičar/Muzičar*, this paper looks at the work of Jaroslav Šidak and his involvement with the Zagreb music scene between the two world wars. Jaroslav Šidak served as the editor in chief of the aforementioned publication between 1927 and 1930. He had contributed to it as a writer as well as an editor throughout his early twenties, finally resigning from the editorial position in the early summer of 1930, attributing his decision to the overwhelming demands of the job. Clearly, publishing and managing such a highly specialized publication failed to generate a livable income, forcing him instead to focus on other projects. Šidak's works from that period, however, reveal a strong sense of justice and the desire to help his peers in achieving their goals, the very traits that the historians who later collaborated with him during his university and particularly his time as the editor-in-chief of *Historijski zbornik* remembered as his defining personality traits.

Key words: Jaroslav Šidak, Fran(jo) Šidak, *Jugoslavenski muzičar*, The Association of Musicians of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Zagreb, culture

Izvori

Arhiv Jugoslavije (AJ)

AJ-66, fond Ministarstvo prosvete Kraljevine Jugoslavije (Ministarstvo prosvete KJ), Umetničko odelenje, Muzička umetnost/Pevačka i muzička društva, kut. 371.

AJ-66, fond Ministarstvo prosvete Kraljevine Jugoslavije (Ministarstvo prosvete KJ), Umetničko odelenje, Muzička umetnost/Pevačka i muzička društva, kut. 620.

Jugoslavenski muzičar/Muzičar (Zagreb), 1923. – 1924., 1926. – 1931., 1933., 1937., 1940.

Literatura

Leksikon Jugoslavenske muzike (ur. Krešimir Kovačević), knj. I., Zagreb 1984.

Sanja Majer Boretko, *Glazbena kritika na hrvatskom jeziku između dvaju svjetskih ratova*, Zagreb 1994.

Ивана Весић і Весна Пено, *Између уметности и живота. О делатности удружења музичара у Краљевини СХС/Југославији*, Beograd 2017.

6.
PSIHIJATRIJA U ZAGREBU 1936. – 1953.

Vinko Drača

UDK: 616.89(497.5 Zagreb)"1936/1953"
Izvorni znanstveni članak

Sažetak: U ovom radu promatra se razvoj psihijatrije u Zagrebu od 1936. do 1953. godine. Fokus je istraživanja na Klinici za psihijatriju „Vrapče", koja u promatranom razdoblju figurira kao najveća i najsuvremenija psihijatrijska bolnica u državi. Prate se terapije, ustroj i izgradnja bolnice u Vrapču, njezini teški dani u vrijeme Drugog svjetskog rata, a posebna pozornost posvećuje se djelatnosti doktora Dezidera Juliusa, čiji je rad u „Vrapču" obilježio veći dio navedenog razdoblja. Dezider Julius bio je jedan od najnaprednijih glasova međuratne i poslijeratne jugoslavenske psihijatrije. U Klinici za psihijatriju „Vrapče" radio je kao liječnik između 1936. i 1942., nakon čega je pobjegao iz Zagreba u strahu od antisemitskog režima Nezavisne Države Hrvatske. Završetkom rata postao je ravnateljem Klinike. U razdoblju njegova upravljanja bolnicom poduzeti su mnogi modernizacijski zahvati, osuvremenjena je arhitektura bolnice, u praksu su uvedeni pristupi socijalne psihijatrije te liječenje psihofarmacima. Svoj život završio je tragično, samoubojstvom u uredu ravnatelja u „Vrapču". Tomu su činu prethodili orkestrirani napadi na njegovo upravljanje bolnicom i sukob s Juricom Draušnikom, partijskim liderom iz „Vrapča".

Ključne riječi: „Vrapče", psihijatrija, povijest psihijatrije, Dezider Julius, aktivna psihijatrija

1. Uvod: stanje psihijatrije u prvoj polovini 20. stoljeća

Zavodska je psihijatrija kraj 19. stoljeća dočekala kao marginalizirana disciplina, obilježena vlastitim neuspjehom u tretmanu duševnih oboljenja. Vjera u pinelovski *moral treatment* i terapeutski učinak arhitekture, kojom se nastojalo u jednakoj mjeri zadovoljiti pastoralni ideal i praktične potrebe kliničkog nadzora, posustala je pred ogromnim brojem štićenika, koji se u pretrpanim zavodima nisu mogli nadati skorom oporavku. Antun Gustav Matoš je 1910. ocrtao Kraljevski zemaljski zavod za umobolne u Stenjevcu – najveću instituciju psihijatrijske skrbi u hrvatskom dijelu Austro-Ugarske Monarhije – riječima koje odražavaju očaj koji se za vrijeme *fin de siècle*a vezivao uz psihijatrijske zavode:

> Tamne, užasne spirale Danteova pakla tri koraka od Zagreba! U nasmijanom zatišju Zagrebačke gore, pri blagoj idili ubave savske ravnice, na podnožju vinorodnih brežuljaka i

> župnih sela – mračno poglavlje iz najmračnijeg Dostojevskoga, zelene mrtve oči iz zakutka Poeove vinske fantazije, oči mutne i nijeme iz haotičnih raskršća gdje se križa sedam putova razuma, gdje duva zagonetni vjetar iz čudnog, iz onoga svijeta, nagomilavajući u žutoj kući, u ludnici, svoje jesenje lišće mrtvih, usahnulih, obezdušenih života[1].

Visok udio neizlječivih i kronično bolesnih štićenika brojne je liječnike naveo na to da već onda zazivaju ekstremna rješenja poput eugeničkih mjera ili čak eutanazije. Emil Kraepelin, jedan od prvaka njemačke psihijatrije, pisat će o velikom pomoru pacijenata u njemačkim zavodima za vrijeme pandemije španjolske gripe 1918. kao o olakšanju ekonomskog tereta[2] za zdravstveni sustav. Slične mjere predlagali su i neki članovi hrvatske medicinske zajednice. Prvi ravnatelj Zavoda u Stenjevcu u međuratnom razdoblju, dr. Laza Stanojević, demonstrirao je 31. listopada 1919. godine na redovitoj skupštini Zbora liječnika Kraljevine Hrvatske i Slavonije osamnaestogodišnjaka s poteškoćama u razvoju, dijete siromašnih roditelja. U raspravi, koja je uslijedila nakon demonstracije, Stanojević je iznio mišljenje kako slučajeve teškog idiotizma i tjelesne nakaznosti treba uništiti, dok je doktor Miroslav Čačković otvoreno prizivao eugenički pokret.[3]

Ipak, nisu se svi liječnici predavali eugeničkim teorijama i terapeutskom pesimizmu. Nova generacija psihijatara polagala je veliku nadu u nova otkrića na polju anatomije i patologije mozga. Franz Alexander Nissl već je sredinom osamdesetih godina otkrio novu tehniku bojenja preparata od mozgovnog tkiva.[4] Emil Kraepelin je 1893. napisao jedan od najslavnijih priručnika za psihijatrijsku dijagnostiku (*Lehrbuch der Psychiatrie*), u kojem je jasno odvojio *dementiu praecox* od „manično-depresivnog" poremećaja, što je služilo kao osnova budućim razdvajanjima poremećaja raspoloženja od shizofrenije u dijagnostičkim priručnicima.[5] Jedan od prvih ozbiljnijih proboja u liječenju duševnih bolesti dogodio se 1917. godine u bečkoj klinici za duševne bolesti. Julius Wagner Jauregg već je dugi niz godina pokušao liječiti pacijente koji su bolovali od tercijarnog sifilisa ubrizgavanjem različitih agensa koji izazivaju groznicu. Tercijarni sifilis, tada poznat kao „progresivna paraliza", bio je najčešća dijagnoza u europskim psihijatrijskim zavodima. Pogađao je uglavnom sredovječne muškarce više srednje klase,[6] a prognoza je u svim slučajevima bila nepovoljna. Nakon što je u bečku kliniku primljen vojnik zaražen malarijom koji je patio od *shell shocka*, Jauregg je proveo transfuziju njegove krvi u jednog sifilitičnog štićenika i nakon šest tretmana uspio izazvati remisiju, a potom je induciranu malariju izliječio kininom.[7] Iako se ubrzo pokazalo da terapija groznicom rezultira samo privremenim poboljšanjem, mnogima je već i ideja da se može produljiti život dosad terminalnih pacijenata bila dovoljna. Međuratno doba rezultiralo je nizom eksperimenata na polju psihijatrije. Mladi liječnici, nezadovoljni turobnom atmosferom klinika diljem Europe, odlučili su se na niz eksperi-

---

1 Antun Gustav Matoš, *Vidici i putovi. Naši ljudi i krajevi*, Rijeka 1990., 215.
2 Emil Kraepelin, „Psychiatrische Randbemerkungen zur Zeitgeschichte", *History of Psychiatry*, 3/1992., br. 10, 260.
3 „VIII. Redovita mjesečna skupština Zbora liječnika Kraljevine Hrvatske i Slavonije", *Liječnički vjesnik*, 11/1919., 630–631.
4 Douwe Draaisma, *Disturbances of the Mind*, Cambridge 2009., 204.
5 Edward Shorter, *A History of Psychiatry: From the Era of the Asylum to the Age of Prozac*, New York 1997., 105.
6 *Isto*, 56–57.
7 Mary De Young, *Encyclopedia of Asylum Therapeutics, 1750-1950s*, Jefferson, NC 2015., 242.

menata i pokrenuli trend „aktivne psihijatrije“. Za razliku od zavodske psihijatrije, koja je počivala na pretpostavci da su izolacija, dobra prehrana, arhitektura Zavoda i liječnikov autoritet dovoljni za izlječenje, aktivan pristup temeljio se na stalnom eksperimentiranju i korištenju novim spoznajama o fiziologiji mozga. Mladi švicarski psihijatar Jakob Klaesi objavio je 1921. rezultate liječenja shizofreničara terapijom prolongiranog sna. Terapija je počivala na medikaliziranju štićenika dozama morfija i barbiturata, što je izazvalo dubok san koji je mogao potrajati danima.[8] Mađarski liječnik Ladislav Maduna počeo je početkom tridesetih godina 20. stoljeća tretirati shizofreničare *Metrozolom* i *Cardiazolom*, što je izazvalo epileptične konvulzije, ali i dovelo do privremenog poboljšanja njihova stanja.[9] Princip je predstavljao usavršavanje ranije tehnike izazivanja inzulinskog šoka koju je provodio Manfred Joshua Sakel, psihijatar poljskog podrijetla, koji je djelovao u privatnoj klinici u berlinskom predgrađu Lichterfelde.[10] Konvulzivna terapija dobit će svoj najdugovječniji oblik 1938., kad su dvojica talijanskih liječnika, Ugo Cerletti i Lucio Bini, konstruirala prvi uređaj za elektrokonvulzivnu terapiju.[11]

Ovaj pregled međuratnih eksperimenata na polju psihijatrije nije ni izdaleka potpun, ali pokazuje da se velik broj novih medicinskih podviga događao u neposrednom susjedstvu Kraljevine Jugoslavije. Budući da je komunikacija hrvatskih psihijatara s inozemnim (a naročito njemačkim) liječnicima uvijek bila veoma intenzivna, većina navedenih metoda brzo se počela primjenjivati u domaćim psihijatrijskim zavodima. Stav domaćih zavodskih psihijatara prema aktivnoj psihijatriji bio je osobito pozitivan, a mnogi su od njih i sami prednjačili u brojnim eksperimentalnim metodama liječenja.

2. Klinika za psihijatriju „Vrapče“ od 1936. do 1953.

U svom poslijeratnom pregledu psihijatrijske službe u Hrvatskoj Dezider Julius dijeli psihijatrijske institucije na zavode i psihijatrijsko-neurološke odjele u sklopu općih bolnica.[12] Iz tog je izvještaja vidljivo da su u Zagrebu, u razdoblju koje je pokriveno ovim radom, djelovali zavodi u Vrapču i Jankomiru (koji je bio vanjskom podružnicom Vrapča) i da su ti zavodi, uz Bolnicu za duševne i živčane bolesti u Popovači, utemeljenu 1934. godine, bili jedine djelatne institucije tog tipa u Hrvatskoj.[13] U Zagrebu su postojala još tri odjela koji su djelovali u sklopu općih bolnica: u „Svetom Duhu“, Vinogradskoj ulici i bolnici na Rebru, no prema Juliusu, niti jedan od njih nije bio u potpunosti prikladan i nije mogao bez teškoća primati nemirne bolesnike.[14] Zagrebačka situacija još je više bila otežana činjenicom da je privatni sanatorij u Zelengaju, utemeljen 1937.[15], tijekom rata postao posve

8 *Isto*, 88.
9 *Isto*, 607.
10 *Isto*, 601.
11 *Isto*, 590.
12 Dezider Julius, „O uređenju psihijatrijsko-neurološke službe u Hrvatskoj“, *Liječnički vjesnik*, 1–2/1946., 24.
13 *Isto*.
14 *Isto*, 25.
15 „Razne vijesti“, *Liječnički vjesnik*, 3/1937., 121.

neprikladan za primanje duševno oboljelih te je nastavio djelovati isključivo kao sanatorij za liječenje tuberkuloze.[16]

U Zagrebu je, dakle, najznačajniji centar psihijatrije i dalje bila klinika u Vrapču. Osnovana 1879. pod nazivom Kraljevski i zemaljski zavod za umobolne u Stenjevcu, klinika je sve do početka dvadesetih godina 20. stoljeća bila osuđena na stagnaciju. Psihijatrija je bila marginaliziranom granom medicine, a od zavodâ očekivalo se da budu institucije zatočavanja opasnih i problematičnih pojedinaca za koje se njihove obitelji nisu mogle brinuti. Ulaganja državne i gradske administracije bila su mala i Zavod je, usprkos angažmanu nekih veoma sposobnih liječnika, poput doktora Ivana Žirovčića i Dragutina Forenbachera, jedva preživljavao. Situacija se donekle mijenja nakon Prvog svjetskog rata, kada je pokret socijalne medicine rezultirao većim ulaganjima u infrastrukturu javnog zdravstva. Tako je 1922. bolnici bilo dodijeljeno zemljište od 68 jutara u Jankomiru, na kojem se gradi bolnička radna kolonija.[17] Velika reorganizacija bolnice događa se početkom tridesetih godina, kad na njezino čelo dolazi doktor Rudolf Herceg. Zavod tijekom tog vremena mijenja naziv u Bolnica za duševne bolesti Stenjevec. Ta promjena indicira daljnju medikalizaciju psihijatrijske struke jer naziv „bolnica" u većoj mjeri označava terapijsku ustanovu, dok „zavod" implicira palijativnu skrb. Gradi se novi paviljon za tjelesne bolesti, tzv. „somatika"[18], kao i nova škola za medicinsko osoblje, a postojeće gospodarske i bolničke zgrade adaptiraju se i obnavljaju. Uređene su tako kuhinja, dvorana za kinoprojekcije, novi staklenici, mesnice i klaonice, izgrađen je novi vodovod te je otvorena zubarska ambulanta.[19] Uz to, sama medicinska služba modernizirana je napuštanjem središnje liječničke kancelarije. Umjesto toga, liječnici su raspoređeni po paviljonima, što je poboljšalo kvalitetu skrbi za bolesnike i učinilo klinički nadzor učinkovitijim.[20] U Vrapču se 1933. održava i Glavna godišnja skupina jugoslavenskih psihijatara, na kojoj se, između ostalog, raspravlja o novom prijedlogu zakona o duševnim bolnicama.[21] U to se vrijeme u „Vrapču" primjenjuju najsuvremenije terapije – od terapije radom, koja se zasniva na novim spoznajama Hermanna Simona[22], do šok-terapije *Cardiazolom*.[23] Također, Stanislav Župić, kao pobornik antropozofskih učenja, eksperimentira s homeopatskim pripravcima,[24] a odaje ga, za zavodskog psihijatra netipičan, pozitivan odnos prema psihoanalizi. U Vrapču djeluje i Društvo za socijalnu pomoć duševnim bolesnicima koje promiče destigmatizaciju i borbu za prava duševnih bolesnika i na temelju kazališnog rada pa tako 1938. izlazi drama *Vraćanje u život*, koju su napisali psihijatri Zvonimir Sučić i Stanislav Župić. Drama tematizira ponovnu integraciju učitelja

16 D. Julius, „O uređenju psihijatrijsko-neurološke službe u Hrvatskoj", 25.
17 Vlado Jukić, *Izgradnja, dogradnje i adaptacije zgrada i drugih infrastrukturnih objekata Bolnice „Vrapče" od 1877. do 2014. godine. Iz povijesti Bolnice „Vrapče"*, Zagreb 2015., 11.
18 *Isto*, 21.
19 Rudolf Herceg, „Zavod za umobolne 'Stenjevec' od 1879. do 1933.", u: *Stenjevec – državna bolnica za duševne bolesti 1879. – 1933. Spomenica povodom pet decenija rada*, Zagreb 1933., 15–16.
20 *Isto*.
21 „Glavna godišnja skupština jugoslavenskih psihijatara", *Liječnički vjesnik*, 29/1933., 6.
22 D. Julius, „O savremenoj terapiji duševnih bolesti", *Liječnički vjesnik*, 8/1937., 354.
23 *Isto*, 355.
24 Vesna Lecher-Švarc i Ljubomir Radovančević, „Dr Stanislav Župić (1897-1973) – osebujna ličnost hrvatske psihijatrije", *Acta medico-historica Adriatica*, 9/2011., 106.

koji je bolovao od shizofrenije u njegovu konzervativnu seosku sredinu.[25] U svojim sjećanjima Stevo Julius, koji je s obitelji živio u krugu bolnice, govori o atmosferi ekscentričnosti u kojoj su zaposlenici i njihove obitelji ostvarivali prisne i tople odnose s pacijentima.[26]

Nažalost, napredak nije dugo potrajao. Od 1936. bolnicu potresaju unutrašnji sukobi i financijska situacija opet postaje teška. Rudolf Herceg odlazi u mirovinu nakon niza javnih napada i kritika koje je na njegov račun uputio njegov kolega Milan Geratović. Iako se često isticala politička priroda sukoba, čini se da je u pozadini bila borba za moć dviju liječničkih grupacija unutar Zavoda. Skupina bliska ravnatelju Hercegu optuživala je Geratovića da zbog osobnih i stranačkih neslaganja s ravnateljem agitira pri Ministarstvu kako bi se smanjio budžet bolnice.[27] U atmosferi mučnih sukoba Rudolf Herceg doživljava slom i odlazi na bolovanje, a na mjestu ravnatelja zamjenjuje ga doktor Stanislav Župić. Najgore razdoblje za bolnicu počet će izbijanjem Drugog svjetskog rata i uspostavom Nezavisne Države Hrvatske. Većina psihijatara nije htjela surađivati s novim režimom te ili bježe ili su uklonjeni kao nepodobni, a na čelo bolnice dolazi kupališni liječnik Vladimir Franković.[28] Bolnica se bori s nedostatkom sredstava, a iskustva bolesnikâ često govore o teškoćama života pod fašističkim okupatorskim režimom. Bilo da se radi o simptomima njihovih bolesti ili o izjavama danima za vrijeme prijma u bolnicu, pacijenti često izražavaju iznimnu anksioznost vezanu uz političku situaciju. Ana Antić piše o slučaju Branka, građevinskog radnika iz sela u istočnoj Hrvatskoj, koji je hospitaliziran ujesen 1941. i koji je u više navrata govorio o svojoj anksioznosti, nesanici i zabrinutosti zbog nasilja koje su u njegovu kraju počinili agenti ustaškog režima.[29] Sličnu je agoniju prolazio i Vlado Horvatinčić, zapovjednik straže u Kerestincu, prilikom bijega osamdesetorice zatočenika u srpnju 1941. godine.[30] Kasnije je primljen u „Vrapče“ s dijagnozom shizofrenije te je vjerovao da ga njegovi nadređeni muče nekim električnim strojem i da je njegova majka zamijenjena s osobom koja ga špijunira.[31]

U rujnu 1944., u jeku previranja koja potresaju vrh Nezavisne Države Hrvatske, bolnicu napada grupa ustaša, predvođenih zapovjednikom zatvora u Lepoglavi i „drugim čovjekom“ jasenovačkog logora smrti, Ljubom Milošom. Povod napadu bila je sumnja da se u bolnici kriju protivnici Pavelićeva režima. Uhićena su petorica liječnika, a 105 bolesnika srpskog i židovskog podrijetla odvojeno je na zasebnom odjelu, gdje ih se držalo i mučilo dva tjedna, nakon čega su odvedeni kamionima u nepoznatom smjeru i masakrirani.[32] U neke od povijesti bolesti ubijenih pacijenata njihovi su liječnici zapisali kratke nekrologe, u kojima su im na simboličan način pokušali odati počast i humanizirati ih. Ti nekrolozi udaljavaju se od uobičajenih hladnih medicinskih bilješki te često govore o intenzivnim i

25 „Književnost“, *Liječnički vjesnik*, 11/1939., 630.
26 Stevo Julius, *Ni crven ni mrtav: odrastanje u bivšoj Jugoslaviji za vrijeme i nakon Drugoga svjetskog rata*, Zagreb 2005., 12.
27 „Rad skupština i sekcija Zbora liječnika“, *Liječnički vjesnik*, 10/1936., 452.
28 „Razne vijesti“, *Liječnički vjesnik*, 6/1941., 325.
29 Ana Antić, *Therapeutic Fascism. Experiencing the Violence of Nazi New Order in Yugoslavia*, Oxford 2017., 119.
30 *Isto*, 122.
31 Arhiv Klinike za psihijatriju „Vrapče“, 1943: spis 2735.
32 A. Antić, *Therapeutic Fascism*, 140.

emotivnim vezama koje su se u onom teškom vremenu formirale između liječnika i njihovih štićenika.[33]

Dijelovi bolnice oštećeni su 1945. u savezničkom bombardiranju te se nakon Drugog svjetskog rata novi ravnatelj Dezider Julius posvećuje obnovi, ali i daljnjem osuvremenjavanju bolnice. Izgrađeni su moderan EEG, klinički i histološki laboratorij, rendgenski kabinet i Centar za poremećaje spavanja. Uz to, bolnica pripajanjem sanatorija u Podsusedu dobiva dodatan prostor.[34]

Razdoblje od 1936. do 1953. bilo je doba kad je nagli međuratni razvoj psihijatrije polako počeo ulaziti u stagnaciju kasnih tridesetih godina, uzrokovanu sukobima unutar psihijatrijske zajednice. Svoj najteži period bolnica prolazi tijekom Drugog svjetskog rata, a nakon njega dolazi do novog razvoja bolničke infrastrukture i daljnjeg unapređenja medicinske skrbi. Razloge naglom napretku „Vrapča" treba tražiti prvenstveno u naporima međuratne generacije psihijatara koji su bili ozbiljno posvećeni principima aktivne psihijatrije, a među kojima se svojim modernizacijskim radom naročito ističe doktor Dezider Julius, koji je u navedenom razdoblju radio u „Vrapču".

3. Dezider Julius – djelatnost, sukobi i smrt

Rad doktora Dezidera Juliusa u „Vrapču" obilježen je radikalnim suprotnostima. S jedne strane, njegovi članci i govori odišu energijom i optimizmom, kakve se inače rijetko viđalo u hrvatskoj psihijatriji. S druge strane, njegova tragična smrt možda upravo mnogo govori o odnosima unutar onodobnih psihijatrijskih ustanova te o poziciji koju su one imale u društvu. Doktor Julius rođen je u Pančevu 1897. godine. Nakon što je završio gimnaziju u Temišvaru, studirao je medicinu u Budimpešti, Beču i Pragu, a psihijatriju specijalizirao u Beču i Košicama[35]. Budući da je studirao u Beču, koji je slovio za jedan od najvećih europskih centara psihijatrije, vjerojatno je već od rane mladosti bio upoznat s najmodernijim metodama liječenja u psihijatriji. Za vrijeme studija u Budimpešti bio je sudionikom mađarske komunističke revolucije.[36] Njegov komunistički angažman rezultirao je time da je Juliusu bilo teško naći angažman u novoj državi, stoga je morao prihvatiti mjesto vršitelja dužnosti ravnatelja u Državnoj bolnici za duševne bolesti u Kovinu koja je 1924. osnovana kao podružnica Duševne bolnice u Beogradu. Bolnica je bila smještena u nekadašnjoj vojarni, koja je bila u toliko ruševnom stanju da su se obroci trebali pripravljati pod vedrim nebom, a ravnateljev ured nije imao vrata ni prozora[37]. Uz to, gotovo svi pacijenti predstavljali su kronične slučajeve. Dotadašnji ravnatelj bolnice, dr. Ante Marić, nakon tri mjeseca rada predao je mjesto ravnatelja

33 *Isto*, 141.
34 V. Jukić, *Izgradnja, dogradnje i adaptacije zgrada*, 25–26.
35 „Julius, Dezider", *Židovski biografski leksikon* (http://zbl.lzmk.hr/?p=533)
36 S. Julius, *Ni crven ni mrtav*, 11.
37 Srđan Milovanović i Željko Rodić, „Istorijat specijalne bolnice za psihijatrijske bolesti 'Kovin' u Kovinu", *Engrami*, 37/2014., br. 4, 91.

Juliusu i „radosno pobegao nazad u Beograd“[38]. Julius se ipak s optimizmom predao radu u novoj bolnici, a kako nitko nije nadzirao njegov rad, mogao se odmah upustiti u eksperimente s radnom terapijom te terapijom glazbom.[39] Čini se da su ti eksperimenti donijeli povoljne rezultate, ne samo na terapijskom polju već i na unapređenju imidža psihijatrije unutar medicine. No, rad koji je odstupao od dosadašnjeg staromodnog zavodskog načina liječenja brzo je od bolnice u Kovinu učinio primjer moderne psihijatrijske ustanove, a Dezideru Juliusu donio reputaciju inovativnog i uspješnog liječnika. Nakon dvanaestogodišnje karijere u Kovinu, Julius prelazi u Bolnicu za živčane i duševne bolesti „Vrapče“ kao šef odjeljenja. U vrijeme Juliusova dolaska u „Vrapču“ počinje široka primjena suvremenih metoda liječenja. U bolnici djeluju Stanislav Župić, ravnatelj Rudolf Herceg i dr. Branko Gostl, psihijatri posvećeni aktivnom principu liječenja duševnih bolesti. U predavanju pred Zborom liječnika iz travnja 1937. Dezider Julius daje opsežan pregled terapija koje se provode u „Vrapču“, ali također iznosi i svoje stavove o psihijatriji. Ističe kako „moderna psihijatrijska bolnica nije samo zavod za čuvanje i izolaciju društvu opasnih pojedinaca nego da se ona izjednačuje sa svim ostalim specijalnim bolnicama i da se u njoj provodi aktivna radna terapija“.[40] Sâm govor završava apelom upućenim državi, zahtijevajući veća izdvajanja za psihijatriju, naročito pokrivanje troškova inzulina, koji su si pacijenti u „Vrapču“ morali sami financirati.[41] Naglašavanje aktivnog principa i provođenje eksperimentalnih terapija Julius je smatrao nužnim korakom prema konačnom priznanju psihijatrije kao medicinski relevantne discipline.

Svoje zalaganje za daljnje unapređenje psihijatrije Julius će moći nastaviti tek nakon rata. Uspostavom Nezavisne Države Hrvatske shvaća da kao Židov mora što prije pobjeći iz Zagreba ako želi preživjeti. Kako bi kupio vrijeme, s obitelji prelazi na katoličku vjeru.[42] Uz pomoć Slavka Kolara bit će premješten u Stančić, odakle će ujesen 1943. pobjeći na oslobođeni teritorij u Vrginmost. Pritom je sa sobom ponio znatnu zalihu sanitetskog materijala.[43] Tijekom Narodnooslobodilačke borbe Julius je bio ravnateljem bolnice u Otočcu, voditeljem Odjela ua psihijatriju u Šibeniku i na Rebru u Zagrebu, a nakon demobilizacije postao je nakratko voditeljem Odjela za psihijatriju u „Svetom Duhu“ prije svog povratka u „Vrapče“, ovaj put na mjesto ravnatelja.[44]

I kao ravnatelj „Vrapča“ Julius nastavlja propagirati aktivan princip liječenja duševnih bolesti. U predavanju, koje je održao na „Široj konferenciji neurologa i psihijatara Federativne Narodne Republike Jugoslavije“ 2. studenoga 1946. godine, ističe kako se slika psihijatrijskih institucija u posljednjih petnaest godina radikalno promijenila. Nestali su prizori halucinirajućih i katatoničnih pacijenata i nemirnih štićenika, koje se moralo stavljati u mrežaste krevete, jer sada psihijatri mogu skratiti tijek oboljenja te poboljšati somatsko i psihičko stanje pacijenata.[45] U izlaganju Julius najavljuje konačan kraj slike psihijatrijske

38 *Isto*.
39 *Isto*, 91–92.
40 D. Julius, „O savremenoj terapiji duševnih bolesti“, 356.
41 *Isto*.
42 S. Julius, *Ni crven ni mrtav*, 30.
43 „Julius, Dezider“, *Židovski biografski leksikon* (http://zbl.lzmk.hr/?p=533)
44 *Isto*.
45 D. Julius, „Smjernice aktivne psihijatrijske terapije“, *Liječnički vjesnik*, 12/1947., 347.

institucije kao „muzeja ludila“[46] koja je bila ukorijenjena u javnoj i medicinskoj percepciji psihijatrije još od kraja 19. stoljeća. Njegova posvećenost aktivnom terapijskom principu ide dalje od pukih praktičnih efekata. Julius naglašava kako je aktivan princip nužan jer se zbog njega „liječnici mogu osjećati zaista liječnicima“[47] te zato što oni poboljšavaju imidž psihijatrije u javnosti. Sâm prizor bolesnika koji odmah nakon dolaska u Zavod „prima nekoliko snažnih šokova“ te percepcija da su liječnici i ostalo osoblje zaokupljeni radom oko pacijenta pomaže „razbiti odvratnu mrežu zaostalih i nazadnjačkih predrasuda o društvenim bolnicama“.[48] Mreža predrasuda na koju se Julius ovdje referira vjerojatno se odnosi na dotadašnju percepciju duševne bolesti kao neizlječive posljedice hereditarne degeneracije, a psihijatrijskog zavoda kao mjesta kamo dolaze umrijeti osobe koje zbog svog oboljenja više ne mogu funkcionirati u modernom društvu. Ono što je novost u Juliusovoj poslijeratnoj misli jest otvorenije zalaganje za politiku mentalne higijene i aktivnog promicanja mentalnog zdravlja u čitavom društvu. To je naročito vidljivo u njegovu zauzimanju za uspostavu institucija za izvanzavodsku skrb. Naime, Julius ističe kako je jedna od najvećih grešaka jugoslavenske psihijatrije bilo upravo njezino isključivo oslanjanje na zavode:

> Specijalno kod psihijatrijskog problema nikada se nismo dalje maknuli od pitanja zavoda. Naša je psihijatrija stalno patila od toga, da osim užeg kruga stručnjaka svi su se drugi kretali u laičkom krugu misli: luđak-ludnica. Svaki je mislio da se stvaranjem nekog „zavoda“ na nekom dobru učinilo Bog zna što. Krajnje je vrijeme da podvučemo razvoj i današnje stanje razvitka naše nauke, i da su zavodi samo jedna karika u lancu, premda važna karika. Ništa manje nisu važna odjeljenja u općim bolnicama, jednako je važna i ona oblast, koju možemo nazvati socijalnom psihijatrijom.[49]

Iako je socijalni angažman psihijatara u hrvatskoj psihijatriji bio izražen i prije – još se Jan Šimsa, ravnatelj Stenjevca, na samom kraju 19. stoljeća zalagao za apstinenciju i pozivao na angažman u borbi protiv alkoholizma – Juliusov je apel jedinstven jer je ovdje potreba za socijalnom psihijatrijom jasno artikulirana kao prirodni produžetak suradnje zavodâ i odjelâ u općim bolnicama. Julius socijalnu psihijatriju prvenstveno vezuje uz rad psiho-higijenske službe. Psiho-higijenske službe smatraju se suvremenom alternativom eugeničkih službi, a njihova je zadaća bavljenje „evidentiranjem, nadzorom, ambulantnim liječenjem i savjetovanjem bolesnika i rodbine velike grupe oboljenja“[50]. Za Juliusa uloga socijalne psihijatrije nije bila u moralističkom zalaganju za mjere poput apstinencije i kontrole seksualnosti, niti u eugeničkim mjerama kontrole populacije, već u kontinuiranoj mreži podrške koja bi se pružala kako bolesnicima koji su izašli iz institucije (ili u nju nikad nisu primljeni) tako i njihovim obiteljima. Također, psiho-higijenska služba pomogla bi pri ranom dijagnosticiranju duševnih bolesti, čime bi se znatno povećale šanse trajnog izlječenja. Samim time Julius je napravio prve korake prema deinstitucionalizaciji psihijatrijskog liječenja u Hrvatskoj.

---

46 Andrew Scull, *Cultural Sociology of Mental Illness: An A to Z Guide*, San Diego 2014., 54–55.
47 *Isto.*
48 *Isto.*
49 D. Julius, „O uređenju psihijatrijsko-neurološke službe u Hrvatskoj“, 26.
50 *Isto.*

Svoju tendenciju da ide ukorak sa suvremenim medicinskim tendencijama Julius pokazuje i otvorenim stavom prema psihoanalizi. Premda se ograđivao od Freudovih „ideoloških zastranjenja“[51], također je istaknuo kako se „točak historije ne može okrenuti unatrag“ te da je potrebna otvorena rasprava o terapijskoj primjeni psihoanalize. Dapače, smatrao je da bez otvorenosti prema psihoanalizi predratna „buržujska“ psihijatrija neće moći odgovoriti potrebama novog socijalističkog društva.[52] Takav stav odudara među europskim zavodskim psihijatrima, koji su uvijek bili skloniji somaticizmu nego psihoanalizi. Također, potonja je imala poprilično lošu reputaciju u marksističkim krugovima zbog „idealističkog“ modela ljudske ličnosti. Predavanje o psihoanalizi zbog toga je svakako bilo neobičnim korakom za ravnatelja psihijatrijske klinike u socijalističkoj državi, no Julius je tu još jednom dokazao svoju sklonost aktivnom eksperimentiranju, sa svrhom stalnog unapređenja psihijatrije kao medicinske prakse. Nedugo prije smrti, Dezider Julius 1953. godine ponovno dokazuje svoju predanost aktivnom principu, donijevši iz Švicarske prve primjerke novog lijeka – antipsihotika klorpromazina, koji se prodavao pod nazivom *Largactil*, samo godinu dana nakon što se počeo koristiti.[53] Upravo će uvođenje učinkovitih antipsihotika dovesti do kraja tradicionalnih psihijatrijskih zavoda i početka nove psihofarmakološke paradigme koja do danas dominira psihijatrijom.

4. Sukobi i samoubojstvo

U svojim pinelovskim počecima psihijatrija je terapijsku doktrinu temeljila na izoliranom kontekstu psihijatrijskog zavoda i na neprijepornom autoritetu zavodskog upravitelja. Elaine Showalter je odnose moći u tradicionalnom viktorijanskom zavodu usporedila s onima koji vladaju u patrijarhalnoj obitelji. Ravnatelj figurira kao otac koji duševno oboljele štićenike, poput djece, demonstracijom strogog, ali pravednog autoriteta vraća na pravi put.[54] Povijest psihijatrije obiluje ravnateljima Zavoda koji su vladali čitavim Zavodom kao vlastitim gospodarstvom i brinuli se ne samo o medicinskim aspektima upravljanja već i o ekonomiji, zapošljavanju pomoćnog osoblja, opskrbi vodom, arhitektonskim problemima (Thomas Story Kirkbride čak je i projektirao vlastiti plan zavodske zgrade koji je trebao izvući maksimum terapijskog potencijala iz arhitekture[55]) i odnosu psihijatrijskog zavoda s ostalim institucijama. Marginalan položaj, koji je psihijatrija često imala, teški ekonomski uvjeti i relativna fizička izoliranost psihijatrijskih institucija, koja je primoravala psihijatre da ili žive unutar njihovih zidova ili ondje barem provode velik dio vremena, još je više pojačala osjećaj organske vezanosti institucije i njezina voditelja te želju za što je više moguće suverenim upravljanjem institucijom.

---

51 Isti, „Nova nastojanja u liječenju neuroza“, *Liječnički vjesnik*, 5/1951., 86.
52 *Isto*, 87.
53 V. Jukić, *Izgradnja, dogradnje i adaptacije zgrada*, 25.
54 Elaine Showalter, *The Female Malady: Women, Madness and English Culture, 1830-1980*, New York 1985., 28.
55 Carla Yanni, *The Architecture of Madness: Insane Asylums in the United States*, Minneapolis 2007., 71.

Dezider Julius došao je na mjesto ravnatelja Bolnice za duševne i živčane bolesti „Vrapče“ s namjerom da od najveće hrvatske psihijatrijske institucije, koja je tada s podružnicama u Jankomiru i Stančiću brojila više od 1.000 kreveta[56], učini modernu instituciju aktivne i socijalno angažirane psihijatrijske medicine. Smatrao je da mu predratna reputacija i uspjesi u vođenju psihijatrijske bolnice u Kovinu te izniman uspjeh u liječenju tzv. „kozaračke histerije“, koju je tretirao kombinacijom psihoanalitičkih metoda i intenzivne radne terapije[57], daju dovoljno autoriteta da se upusti u podvig reformiranja bolnice. Iako je pri tome imao podršku svojih starijih kolega i niza mladih psihijatara koji su bili željni raditi u okruženju koje je tada odisalo optimizmom, ubrzo je došao u neugodan sukob s lokalnim partijskim rukovodstvom. Taj sukob i njegov tragičan kraj već su prilično detaljno opisani, no zanimljivost koja se često izostavlja umnogome je specifična struktura konflikata koji nastaju oko psihijatrijskih institucija. Kao u slučaju dugotrajnih sukoba koji su počeli 1936. godine obračunom haesesovski orijentiranog ravnatelja Hercega i, također talentiranog liječnika, Milana Geratovića, koji je bio članom Jugoslovenske radikalne zajednice[58], radilo se o borbi ravnatelja za čim veću autonomiju upravljanja psihijatrijskom institucijom nasuprot pritiscima koji su dolazili od strane pojedinih djelatnika bolnice, a koji su tražili podršku izvana. Sukob u „Vrapču“ počeo je odmah nakon što je Julius preuzeo upravljanje. Naime, pojedini članovi osoblja koji su sudjelovali u Narodnooslobodilačkoj borbi tražili su od Juliusa da stane na njihovu stranu u sve češćim prepirkama sa starim zaposlenicima bolnice, koji su često bili rodbinski povezani.[59] Julius se, prema svjedočanstvu njegova sina, na početku držao izvan tih sukoba, svjestan da će trebati i podršku starih partizanskih drugova te „stare garde“, koja je poznavala način upravljanja bolnicom. No, skupina zaposlenika bolnice, aktivna u lokalnoj partijskoj organizaciji, našla je saveznika u Jurici Draušniku. Draušnik je, prije odlaska u partizane, bio vlasnikom mlina u Vrapču i istaknutim haesesovcem. Nakon rata vodio je partijsku organizaciju u Vrapču. Iako je bio ambiciozan, činilo se da ne uživa veliko povjerenje u Birou Gradskog komiteta SKH. U raspravi povodom njegova izbora za potpredsjednika Gradskog narodnog odbora 1952. ističu se komentari koji ga opisuju kao „komotnog“ mediokriteta koji nema utjecaj među aktivistima u Zagrebu.[60] Možda je Draušnik bio svjestan da mora početi ostvarivati vidljive rezultate na terenu ako želi postići zapaženiji politički uspjeh. Na izborima za Upravni odbor bolnice 1953. godine nije izabran niti jedan član Saveza komunista,[61] a Draušnik je vjerojatno bio siguran da će se njegova nemogućnost osvajanja vlasti u najvećoj instituciji na tom području negativno odraziti na njega. Počeo je žestoko napadati Juliusa, kojeg se optuživalo za razne stvari, prvenstveno da se u privatne svrhe koristio određenim sredstvima bolnice te da je u njoj skrivao neke ljude

56 D. Julius, „O uređenju psihijatrijsko-neurološke službe u Hrvatskoj“, 23.
57 S. Julius, *Ni crven ni mrtav*, 273.
58 „Rad skupština i sekcija Zbora liječnika“, *Liječnički vjesnik*, 9/1936., 404.
59 S. Julius, *Ni crven ni mrtav*, 276.
60 Hrvatski državni arhiv (dalje: HR-HDA-1723), fond Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske (dalje: GK SKH), 2. 1. 5. 1./1952. Predsjedništvo GK SKH Zagreb, Sjednice Biroa GK SKH Zagreb, kut. 122.
61 Branislava Vojnović (prir.), *Zapisnici Izvršnog Komiteta Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske 1952-1954.*, sv. 3., Zagreb 2008., 133.

koji su „zadržavani u bolnici kao zdravi, a kasnije su pobjegli preko granice“[62]. Ono što je, prema svim izvještajima, slomilo Juliusa bilo je iznošenje tih i brojnih drugih optužbi na sastanku, koji je Draušnik sazvao u krugu bolnice, a pozvao je i novinare. Budući da je Julius vjerovao u odanost Upravnog odbora, sastavljenog od ljudi koje je poznavao i prije rata, došao je na sastanak kako bi javno iznio svoju obranu. Međutim, svaki put kad bi uzeo riječ, dočekali bi ga zvižduci Draušnikovih pristaša. Ono što ga je najviše pogodilo bila je navodno činjenica da ga nitko od kolega koje je godinama štitio nije obranio – svi su ili stajali u tišini ili aplaudirali optužbama koje su dolazile s druge strane.[63] Čak i da su novinari objektivno izvijestili s tog sastanka, bilo je jasno kako bi cijela situacija, u kojoj se ravnatelj bolnice sâm morao braniti od optužbi za korupciju, namještanje radnih mjesta i pomaganje neprijateljima režima, djelovala loše u očima javnosti. Uz to, nespremnost kolega da mu govore u prilog značila je da će Julius u daljnjim borbama biti potpuno sâm i da je njegov autoritet ravnatelja narušen.

Julius je počinio samoubojstvo u svom uredu u „Vrapču“ u noći između 24. i 25. prosinca 1953. godine. Njegov čin i kasniji izvještaji o progonima kojima je bio izložen izazvali su ogorčenje brojnih liječnika. U *Borbi* izlazi pismo koje je potpisalo 147 liječnika, a u kojem se traži javna rasprava i istraga protiv Draušnika.[64] O slučaju raspravljalo se i na sjednici Izvršnog komiteta CK SKH 31. prosinca 1953. Diskusija je bila burna: u jednom je trenutku Antun Biber, braneći Draušnikov postupak, provokativno postavio pitanje „može li netko biti član Saveza Komunista ako se kurva“, očito implicirajući na navodni nemoralan život Dezidera Juliusa, na što mu je Marijan Stilinović dobacio da „obuče mantiju“.[65] Priča je dobila svoj epilog člankom Vladimira Bakarića u *Vjesniku*, u kojem je Bakarić, uz pohvale radu Dezidera Juliusa, zaključio da je u „Vrapču“ vladao tip demokracije koja je dio ljudi „ušutkala glasanjem i većinom“ te da je „grupa Julius“ tražila zaštitu starih radnih odnosa u bolnici koji su bili karakterizirani „autokratskom nepopustljivošću“.[66] U Bakarićevoj interpretaciji upravo je Juliusova želja da zadrži stari tip vladanja psihijatrijskom institucijom nasuprot „maksimalne participacije svih“ dovela do „nezdrave situacije koja je okončana njegovim samoubojstvom“[67].

5. Zaključak

Povijest psihijatrije u Zagrebu između 1936. i 1953. godine bila je obilježena radom niza psihijatara koji su djelovali u današnjoj Klinici za psihijatriju „Vrapče“ i koji su bili odani aktivnom principu u psihijatriji koji je podrazumijevao mnoštvo eksperimentalnih i invazivnih metoda kojima se nastojalo izliječiti duševne bolesti. U jugoslavenskoj psihijatriji one

[62] *Isto*.
[63] S. Julius, *Ni crven ni mrtav*, 281.
[64] *Isto*, 287.
[65] B. Vojnović (prir.), *Zapisnici Izvršnog Komiteta Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske*, 134.
[66] S. Julius, *Ni crven ni mrtav*, 292.
[67] *Isto*.

su isprva uključivale šok-terapiju *Cardiazolom*, radnu terapiju na Simonovim principima, a u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata intenzivan okret prema socijalnoj psihijatriji. Razdoblje aktivne psihijatrije okončano je širokom primjenom novih antipsihotika, koji su omogućili daleko učinkovitiji tretman najgorih simptoma duševnih bolesti. Njihovim uvođenjem u psihijatrijsku praksu počela je nova psihofarmakološka era u kojoj se psihijatrija nalazi i danas.

Dezider Julius je, zahvaljujući svom bogatom međunarodnom iskustvu i viziji moderne aktivne psihijatrije, bio jednim od ključnih aktera transformacije Klinike za psihijatriju „Vrapče" u suvremenu psihijatrijsku instituciju. U svojem je radu uvijek pratio recentne znanstvene trendove, a nije se oklijevao zalagati za primjenu metoda koje su zavodski psihijatri njegova vremena smatrali kontroverznima, poput psihoanalize. Od rane primjene Simonove radne terapije u Kovinu do izgradnje EEG laboratorija i uvođenja psihofarmakâ u „Vrapče" Julius se zalagao za to da se rad institucija kojima je upravljao vodi najsuvremenijim principima medicinske znanosti.

Sukob koji je doveo do tragične smrti Dezidera Juliusa posljedica je brojnih konfliktnih odnosa koji su oduvijek karakterizirali odnose unutar psihijatrijskih institucija. Kao svojevrsnom fukoovskom „heterotopijom moći" i patrijarhalnom institucijom utemeljenom u prosvjetiteljskoj paradigmi sredine 18. stoljeća, psihijatrijskim se zavodom upravljalo na temelju neupitnog autoriteta ravnatelja institucije. No, zavodi nisu mogli biti izolirani od ostatka društva, tim više što su – kako je psihijatrija postajala manje marginalnom – postajali bitnim institucijama javnog zdravstva, a često i središtima lokalnih zajednica u kojima bi se nalazili. Sukobi oko budžeta, zapošljavanja ili političkog utjecaja određenih grupa u tim institucijama uvijek su dovodili do burnih konflikata, a u ovom je slučaju jedan takav konflikt imao nepredviđene tragične posljedice.

Brz napredak psihijatrije u „Vrapču" ima svoje uzroke u nizu povoljnih okolnosti: velik broj liječnika mlađe generacije koji su se bavili raznolikim aspektima medicine, pa čak i tehnikama one alternativne, stvorio je preduvjete za živahnu razmjenu ideja. Ulaganja u javnu medicinu u međuratnom razdoblju i nakon Drugog svjetskog rata dijelom su se prelila i na razvoj psihijatrije, a bila je važna i intelektualna pozadina liječnika poput Juliusa, koji su bili obrazovani u vodećim centrima psihijatrije te imali kozmopolitsko iskustvo i široko obrazovanje. Čak je i djelomična marginalnost psihijatrije i činjenica da je njezina slika bila obojena turobnim bojama mogla biti od pomoći jer je nedostatak uvriježenih uspješnih terapija ohrabrivao liječnike na eksperimentiranje novim metodama. Od tih metoda mnoge bi danas bile etički upitne i u njih je svakako bila upisana radikalna asimetrija moći između obrazovanih i imućnijih liječnika te njihovih, najčešće siromašnih, štićenika i štićenica, koji su redom bili siromašnog podrijetla. Daljnja istraživanja ovog razdoblja psihijatrije mogla bi se svakako odvijati u pravcu boljeg opisivanja odnosa liječnika i pacijenta u kontekstu svakodnevice psihijatrijske institucije, no za to bi bio potreban rad mnogo opširniji od ovog.

Psychiatry in Zagreb 1936 – 1953

Summary: This paper looks at the development of psychiatry in Zagreb between 1936 and 1953. It focuses on the "Vrapče" Psychiatric Hospital as the largest and most advanced psychiatric hospital in the country. Analyzed here are the procedures used in treating patients, as well as the structure of the hospital and its construction, and the dark days it went through during World War II, with particular focus on the career of Dezider Julius, M. D. whose work in "Vrapče" left a mark on the greater part of the period in question. Dezider Julius was one of the pioneers of inter-war and postwar psychiatry in Yugoslavia. A physician of Jewish origin, he was born in Pančevo and educated in Vienna, Budapest (where he took part in the revolutionary events of 1919) and Košice. He started his career as the chief physician at the psychiatric hospital in Kovin. His life and career attest to the cosmopolitanism of Yugoslav psychiatry of the time. Julius worked at the "Vrapče" Psychiatric Hospital between 1936 and 1942, when he left Zagreb fearing for his life under the antisemitic regime of the Independent State of Croatia. After the war, he became the chief physician of the "Vrapče" Psychiatric Hospital. During his tenure, the hospital was rebuilt and modernized, while its treatment practices begane to include the principles of social psychiatry and the use of psychopharmaceuticals. He ended his life tragically by suicide, in his office in Vrapče, following orchestrated attacks on his way of management, and a clash with Jurica Draušnik, a party leader from Vrapče.

Key words: "Vrapče", psychiatry, the history of psychiatry, Dezider Julius, active psychiatry

Izvori

Arhiv Klinike za psihijatriju „Vrapče".

Hrvatski državni arhiv (HR-HDA)

HR-HDA-1723, fond Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske (GK SKH), 2. 1. 5. 1./1952., Predsjedništvo Gradskog komiteta SKH Zagreb, Sjednice Biroa Gradskog komiteta SKH Zagreb, kut. 122.

„VIII. Redovita mjesečna skupština Zbora liječnika Kraljevine Hrvatske i Slavonije", *Liječnički vjesnik*, 11/1919., 630–631.

„Glavna godišnja skupština jugoslavenskih psihijatara", *Liječnički vjesnik*, 29/1933., 2–22.

Dezider Julius, „Nova nastojanja u liječenju neuroza", *Liječnički vjesnik*, 5/1951., 85–91.

Dezider Julius, „O savremenoj terapiji duševnih bolesti", *Liječnički vjesnik*, 8/1937., 353–356.

Dezider Julius, „O uređenju psihijatrijsko-neurološke službe u Hrvatskoj", *Liječnički vjesnik*, 1–2/1946., 23–27.

„Književnost", *Liječnički vjesnik*, 11/1939., 629–630.

„Rad skupština i sekcija Zbora liječnika", *Liječnički vjesnik*, 9/1936., 402–407.

„Rad skupština i sekcija Zbora liječnika", *Liječnički vjesnik*, 10/1936., 451–453.

„Razne vijesti", *Liječnički vjesnik*, 3/1937., 121–122.

„Razne vijesti", *Liječnički vjesnik*, 6/1941., 325–330.

Stevo Julius, *Ni crven ni mrtav: odrastanje u bivšoj Jugoslaviji za vrijeme i nakon Drugoga svjetskog rata*, Zagreb 2005.

Branislava Vojnović (prir.), *Zapisnici Izvršnog Komiteta Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske 1952-1954.*, sv. 3., Zagreb 2008.

Literatura

Ana Antić, *Therapeutic Fascism. Experiencing the violence of Nazi New Order in Yugoslavia*, Oxford 2017.

Mary De Young, *Encyclopedia of Asylum Therapeutics, 1750-1950s*, Jefferson, NC 2015.

Douwe Draaisma, *Disturbances of the Mind*, Cambridge 2009.

Rudolf Herceg, „Zavod za umobolne 'Stenjevec' od 1879. do 1933.", u: *Stenjevec – državna bolnica za duševne bolesti 1879. – 1933. Spomenica povodom pet decenija rada*, Zagreb 1933.

Vlado Jukić, *Izgradnja, dogradnje i adaptacije zgrada i drugih infrastrukturnih objekata Bolnice „Vrapče" od 1877. do 2014. godine. Iz povijesti Bolnice „Vrapče"*, Zagreb 2015.

Emil Kraepelin, „Psychiatrische Randbemerkungen zur Zeitgeschichte", *History of Psychiatry*, 3/1992., br. 10, 256–269.

Vesna Lecher-Švarc i Ljubomir Radovančević, „Dr Stanislav Župić (1897-1973) – osebujna ličnost hrvatske psihijatrije", *Acta medico-historica Adriatica*, 9/2011., 101–112.

Antun Gustav Matoš, *Vidici i putovi. Naši ljudi i krajevi*, Rijeka 1990.

Srđan Milovanović i Željko Rodić, „Istorijat specijalne bolnice za psihijatrijske bolesti 'Kovin' u Kovinu", *Engrami*, 37/2014., br. 4, 89–104.

Andrew Scull, *Cultural Sociology of Mental Illness: An A to Z Guide*, San Diego 2014.

Edward Shorter, *A History of Psychiatry: From the Era of the Asylum to the Age of Prozac*, New York 1997.

Elaine Showalter, *The Female Malady: Women, Madness and English Culture, 1830-1980*, New York 1985.

Carla Yanni, *The Architecture of Madness: Insane Asylums in the United States*, Minneapolis 2007.

Mrežna stranica

„Julius, Dezider", *Židovski biografski leksikon* (http://zbl.lzmk.hr/?p=533)

7.
KRATKE NOVELE – NEDOVRŠENA *III. KNJIGA NOVELA* VLADANA DESNICE I DRUGI NOVELISTIČKI TEKSTOVI IZ PIŠČEVE OSTAVŠTINE

Vladan Bajčeta

UDK: 821.163.42-32Desnica, V.(049.3)
Izvorni znanstveni članak

Sažetak: U pogledu umjetničkih tekstova, rukopisna ostavština Vladana Desnice najbogatija je piščevim novelističkim radovima. Trideset i sedam rukopisa i daktilograma različitog obima i stepena dovršenosti, od kojih je samo jedan publikovan u periodici, otvaraju vrata u Desničinu pripovijedačku radionicu i bitno mijenjaju sliku o tom segmentu njegovog književnog rada. Na osnovu sačuvanog spiska koji čini osamnaest naslova, jasno je da je Desnica u planu imao *III. knjigu novela* ili *Kratkih novela*, kako su glasili potencijalni naslovi zamišljene publikacije. Očito odustajući od prvobitne namjere, vidno je da je Desnica radio na svojim pripovijetkama sa planom da ih u nekoj drugoj koncepcijskoj formi objavi. U radu su predočena tekstološka razmatranja čitavog korpusa ovih Desničinih tekstova, zatim njihovo sagledavanje u kontekstu piščevog novelističkog opusa i na kraju pregledna analiza pojedinih aspekata njihove imanentne poetike koji unose izvjesna pomjeranja u razumijevanju Desničinog pripovijedačkog postupka.

Ključne riječi: pripovijetka, novela, kratka novela, rukopis, ostavština

1.

U književnoj ostavštini Vladana Desnice između drugih značajnih dokumenata pronađen je nemali broj piščevih pripovijednih tekstova. Riječ je o četiri fascikle, obilježene kao „Novele u radu“, sa trideset i sedam pripovijedaka na različitom stepenu umjetničke dovršenosti: od skica, koncepata i prvih rukopisnih varijanti, zatim fragmentarnih mašinopisa, do temeljno redigovanih verzija, odnosno čistopisa pojedinih novela. Već sâm broj zatečenih naslova prevazilazi Desničin kanonski novelistički opus od trideset i dvije pripovijetke objavljene u četiri zbirke[1], a umjetnička uspjelost pojedinih među njima ne-

[1] Vladan Desnica, *Olupine na suncu*, Zagreb 1952.; Isti, *Proljeće u Badrovcu*, Beograd 1955.; Isti, *Tu, odmah pored nas*, Novi Sad 1956.; Isti, *Fratar sa zelenom bradom*, Zagreb 1959.

sumnjivo doprinosi novom sagledavanju i potpunijem razumijevanju tog unekoliko marginalizovanog dijela piščevog literarnog rada.

Sl. 1. „Novele u radu“

Osnovna nedoumica koja se priređivaču u ovakvim prilikama prije svih drugih nameće odnosi se na kriterijume pri izboru tekstova za buduće kritičko izdanje. Dobronamjerno kolegijalno upozorenje profesora Dušana Marinkovića, predanog istraživača Desničinih rukopisa i priređivača piščevog dvotomnog *Hotimičnog iskustva*[2], koje opominje „da svako onaj koji će se prihvatiti objavljivanja takvih tekstova mora vrlo dobro da raščisti i jasno se pozicionira na sam stav Vladana Desnice u odnosu na autorske zaostavštine“[3], korisno je podsjećanje na neželjenu mogućnost da se piscu na ovaj način ne učini, upravo prema njegovim vlastitim riječima, „medvjeđa usluga“.[4] Stoga je izbor ovog puta samo na onim tekstovima koji predstavljaju očigledno dovršene umjetničke cjeline, odnosno na onim koji i u svojoj relativnoj nedovršenosti posjeduju izvjesnu smisaonu cjelovitost. Drugi slučaj pretežno se odnosi na pripovijetke dominantno refleksivnog karaktera, koje lakše izdržavaju probu postavljenih kriterijuma. Iako u jednom broju fragmentarni, značajan dio i takvih Desničinih tekstova reprezentativni su uzorci njegovog proznog stvaralaštva: to su stranice u dubokom saglasju sa onim vidom i dometom umjetničkog izraza koji je Desnica

[2] Isti, *Hotimično iskustvo I i II* (prir. Dušan Marinković), Zagreb 2005. – 2006.

[3] Dušan Marinković, „Nove spoznaje o Vladanu Desnici“, *Desničini susreti 2005.–2008. Zbornik radova* (ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina), Zagreb 2010., 251.

[4] Dr. sc. Uroš Desnica svjedoči o razmišljanjima svog oca povodom naznačenog pitanja: „Znatan dio ostavštine je Vladan spalio (peć u sobi danima je gorila na tim papirima!). Sjećamo se da je znao govoriti: ‘Često se napravi autoru medvjeđu uslugu kad se posmrtno objave nedovršene stvari’ (ili slično na tu temu). Zato smo mi i bili odlučili čekati oko/preko 50 godina dok se išta ‘novog’ njegovog objavi, a i na to smo se ipak nekako odlučili misleći, otprilike: kako je puno toga spalio, da je htio, bio bi spalio i ovo što je preostalo – nije da nije imao vremena…“ (Lična prepiska).

ostvario u svom najznačajnijem djelu – romanu *Proljeća Ivana Galeba*. Meditativnost, kao i dijaloška refleksivnost jednog broja ovih pripovijedaka, ispoljenje su iste strane piščeve stvaralačke prirode.

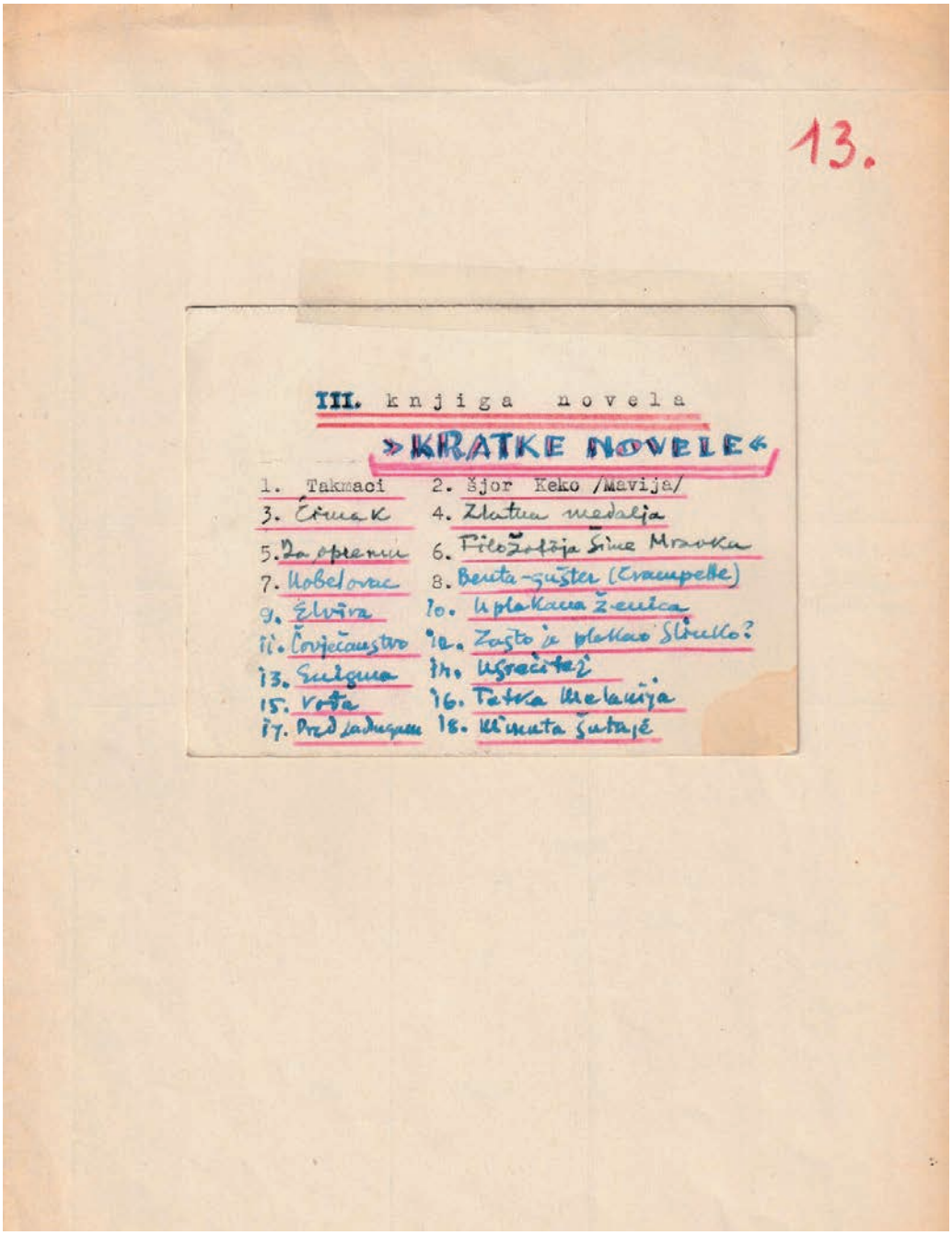
13.

III. knjiga novela

»KRATKE NOVELE«

1. Takmaci
2. Šjor Keko /Mavija/
3. Čuvak
4. Zlatna medalja
5. Za oprenu
6. Filozofija Šime Mravka
7. Nobelovac
8. Benta-gušter (Crampette)
9. Ilvira
10. Uplakana ženica
11. Čovječanstvo
12. Zašto je plakao Sibullo?
13. Sulgina
14. Ugračitaž
15. Voća
16. Tetka Melanija
17. Pred ladugom
18. Minuta šutnje

Sl. 2. Sadržaj *Kratkih novela*

Na osnovu autorskog spiska pronađenog među rukopisima jasno se vidi da je Desnica, pored *Olupina na suncu* i knjige *Tu, odmah pored nas*, u planu imao i treću originalnu zbirku priča, odnosno *Kratkih novela*, kako je naslovio svojeručno sačinjen popis. Od tog plana Desnica je očigledno odustao, budući da su neke od pripovijedaka sa spiska pronašle svoje mjesto u njegovim autorizovanim djelima. Stoga se kao priređivačev zadatak logično nametnula rekonstrukcija pojedinačnih tekstova, umjesto rekonstrukcije knjige po evidentno napuštenom ranijem konceptu. Ipak, radni sadržaj *III. knjige novela*, kome je pridodat jednako neutralni ali po svemu sudeći adekvatan naslov *Kratke novele*, može poslužiti za određene pretpostavke o nekim Desničinim zamislima u vezi sa njegovom neobjavljenom zbirkom priča:

1. *Takmaci*
2. *Šjor Keko* (*Mavija*)
3. *Čirak*
4. *Zlatna medalja*
5. *Za opremu*
6. *Filozofija Šime Mravka*
7. *Nobelovac*
8. *Benta-gušter* (*Crampette*)
9. *Elvira*
10. *Uplakana ženica*
11. *Čovječanstvo*
12. *Zašto je plakao Slinko*
13. *Enigma*
14. *Usrećitelj*
15. *Vođa*
16. *Tetka Melanija*
17. *Pred zadrugom*
18. *Minuta šutnje*.

Osim naslova koji čitaocu već mogu biti poznati, a to su *Benta-gušter* i *Zašto je plakao Slinko*, objavljeni u zbirci *Tu, odmah pored nas*[5] – drugi i kao jedno poglavlje *Proljećâ Ivana Galeba*[6], svi ostali su pronađeni među rukopisima u različitom stanju i nivou umjetničke dovršenosti. Priče *Takmaci*, *Šjor Keko*, *Čirak*, *Zlatna medalja*, *Za opremu*, *Filozofija Šime Mravka*, *Elvira*, *Usrećitelj*, *Vođa*, *Pred zadrugom* i *Minuta šutnje* (preimenovana u *Pet minuta*) zastale su na nivou nacrta, odnosno fragmenata započetih proznih radova.[7] Naslovi

[5] V. Desnica, *Tu, odmah pored nas*, 47–52, 96–108. Odlomak prve priče objavljen je ranije u periodici: „Benta-gušter" (iz „Solilokvija gospodina Pinka"), *Letopis Matice srpske*, 131/1955., knj. 376, br. 7–8, 37–45.

[6] V. Desnica, *Proljeća Ivana Galeba*, Beograd 1990., 129–132.

[7] Još dva naslova: *Pop Mile* i *Samoubistvo u provinciji*, koji se ne nalaze u sadržaju *Kratkih novela*, u tekstološkom pogledu pripadaju istoj kategoriji.

Nobelovac[8], *Uplakana ženica*, *Čovječanstvo*[9], *Tetka Melanija*, *Aperitiv*, *Dva prijatelja*, *Istina o Adalbertu*, *Noć u Skrocima*, *Onkel*, *Posjeta pjesniku*, *Svejednako* i *Zasluženi odmor* predstavljaju kratke priče pisane u Desničinom prepoznatljivom narativnom maniru, koje istovremeno otkrivaju i neke nove postupke piščevih pripovijedačkih strategija.

2.

Cjelokupni novelistički opus Vladana Desnice svrsishodnije je sagledavati tipološki, prije nego po fazama, upravo onako kako je to sâm pisac sugerisao u napomeni uz knjigu *Tu, odmah pored nas*. Desnica govori o dva „kruga" koji razdvajaju njegova pripovijedačka interesovanja:

> I u ovoj zbirci, kao i u *Olupinama na suncu*, pojavljuju se uporedo, izmiješane i neodijeljene, proze koje zapravo potiču iz dva različita kruga i koje, idealno, sačinjavaju dvije posebne knjige: one iz još nezavršenog ciklusa pretežno regionalnog vida (ili bar privida), i one druge, općenitijeg, sasvim neregionalnog karaktera.[10]

Prvoj grupi pripadale bi pripovijetke kao što su *Oko*, *Florjanović*, ili *Proljeće u Badrovcu*, a drugoj *Pravda*, *Delta*, ili *Priča o fratru sa zelenom bradom*. Prve karakteriše vezanost za regionalnu topografiju, a zatim, tradicionalniji narativni prosede koji baštini realističko, odnosno modernističko nasleđe evropske i srpske književnosti. Druge su po pravilu kratke priče, u kojima pisac umjetnički propituje određena filozofska, etička, psihološka, juridička i druga pitanja posredstvom svedenijih sižea i sa većim udjelom narativne refleksije. Dvanaest naslova iz ostavštine izabranih za publikovanje pripadaju u najvećoj mjeri prozama „općenitijeg karaktera", nerijetko i u onim primjerima koji asociraju na piščeve radove „regionalnog (pri)vida".

Od pripovijedaka koje možemo smatrati dovršenim ili u značajnoj mjeri zaokruženim, njih pet predviđeno je za *III. knjigu novela*: *Svejednako* (*Filozofija Šime Mravka*), *Nobelovac*, *Uplakana ženica*, *Čovječanstvo* i *Tetka Melanija*. Ostalih šest: *Aperitiv*, *Dva prijatelja*, *Istina o Adalbertu*, *Noć u Skrocima*, *Onkel*, *Posjeta pjesniku* i *Zasluženi odmor* nije uvršteno u postojeći koncept. Razlog da se ove pripovijetke nađu objavljene u jednoj knjizi proizlazi iz njihove tipološke srodnosti, kako je, već i prema navedenom piščevom viđenju, najadekvatnije posmatrati taj segment njegovog književnog rada. Takav pristup u izvjesnoj mjeri određuje druga nužnost, a to je činjenica da se vrlo malom broju ovih tekstova može pouzdano odrediti vrijeme nastanka. Budući da je Desnica izuzetno dugo radio na svim svojim

---

8 Pripovijetku *Nobelovac* Desnica je objavio u periodici (*Ilustrirani vjesnik*, br. 184, 5. 3. 1949., 12), a na jednom isječku iz tog časopisa piščevom rukom je uneseno nekoliko stilskih i strukturnih izmjena, nesumnjivo sa namjerom da se tekst razmotri za objavljivanje u nekoj narednoj prilici. Prekucani primjerak sa datumom prvog publikovanja *Bidne šinjorine* (*Novela film*, 6/1954., br. 38, 13), kasnija *Dva pretendenta* iz zbirke *Tu, odmah pored nas*, takođe se nalazi među pronađenim pripovijetkama.

9 Odlomak iz pripovijetke *Čovječanstvo* objavljen je posthumno, na petu godišnjicu piščeve smrti: *Letopis Matice srpske*, 131/1955., knj. 376, br. 7–8, 429–432.

10 V. Desnica, *Tu, odmah pored nas*, 201.

tekstovima, priređivač se neprestano nalazi pred neprilikom da donosi zaključke o njihovoj pripadnosti određenoj „fazi" piščevog književnog stvaralaštva. Ipak, treba imati na umu da je Desničin kasni ulazak u književnost, u smislu piščeve društvene promocije, obilježen objektivnim okolnostima, koje umnogome određuju i njegovu književnoistorijsku poziciju. Naime, Desničino mjesto u poetičkom preobražaju posleratne srpske i jugoslovenske književnosti zahtjeva temeljno prevrednovanje kada je o pripovijeci riječ, s obzirom na to da je nemali broj njegovih književnih radova nastao bitno ranije u odnosu na trenutak njihovog objavljivanja. Desnica je već 30-ih i 40-ih godina pisao prozu koja je u kontekstu 50-ih godina dvadesetog vijeka književnoistorijski prihvaćena kao dio šireg talasa u nastojanjima ka prevladavanju poetike socijalističkog realizma. Otuda, Desnica je uskraćen za mjesto nedvosmislenog preteče takvih umjetničkih težnji, a naročito u svojim pripovijetkama, iz razloga što je tokom rata izgubio čitavu zbirku poslatu izdavaču Geci Konu[11], kao i znatan broj drugih tekstova na svom putovanju iz Zadra u Split 1942. godine.[12] Riječju, Desničine poetičke inovacije dolazile su u trenutku kada više nisu mogle biti upadljive na način kako bi bilo da su njegove pripovijetke objavljene neposredno nakon samog njihovog nastanka.

U vezi sa datiranjem ovih tekstova ipak je moguće ponuditi nekoliko okvirnih pretpostavki. Osvrćući se na svoje književne početke u jednom intervjuu za *Politiku*, Desnica će priču *Zasluženi odmor* pomenuti kao svoj rani novelistički pokušaj:

> Ako ipak pokušam da nekako odredim koji je moj prvi rad pisan s namjerom da ga objavim, to je slučajno u nekoj vezi baš sa „Politikom": dugo sam se mučio sa novelom od petšest kartica koju sam bio namijenio „Politikinom" podlisku „Priča politike". Naslov joj je bio *Zasluženi odmor*. Tema je bila sasvim dobra za valjanu priču, a ispala mi je pomalo nevješta ali sasvim živa. Napisao sam bezbroj varijanti. (…) Nisam je nikad objavio.[13]

U ostavštini su pronađene dvije od „bezbroj varijanti" te pripovijetke i već na osnovu površnog uvida (obim teksta, rukopisne ispravke) nije teško zaključiti koja u piščevoj namjeri predstavlja dovršeniju formu. Za ovu priliku važnije je: piščeva evokacija upućuje na to koji se od svih pronađenih naslova eventualno može smatrati najstarijim. Budući da

[11] Bilježeći u jednom svom, u trećem licu pisanom *curriculumu vitae* iz 1949. godine tu nezgodu, Desnica je vlastitu naklonjenost književnoj vrsti novele izdvojio kao prevashodnu: „Književnošću se bavi od ranih dana, ali je vrlo malo objavljivao. Kratko vrijeme pred rat poslao je Geci Konu jednu knjigu lirike koja je trebala da bude štampana, a imao je gotovu jednu knjigu novela; obje knjige, uz mnoge druge materijale, propale su mu u toku rata. Za vrijeme okupacije nije objavljivao ništa. Misli da mu od književnih vrsta najviše odgovara novela, eventualno roman, a piše i liriku i pokoji članak i esej." Drago Roksandić, „'Kud koje žure brzi kraci / a vode svi u bespuće'": Vladan Desnica u Splitu od 1935. do 1941. godine", *Split i Vladan Desnica 1918. – 1945.: Umjetničko stvaralaštvo između kulture i politike. Zbornik radova sa znanstvenog skupa Desničini susreti 2015.* (ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina), Zagreb 2016., 416.

[12] U jednom intervjuu, Desnica je kasnije, sa sebi svojstvenim humorom, pričao o tom za njega svakako nemilom događaju: „Kada sam selio familiju iz Splita na selo, 1942. godine, iz predostrožnosti sam svojevremeno nosio pun kufer rukopisa. Grupa Talijana, nekakvih prodavača, galamdžija iz južne Italije, pokupila je i iskrcala u Šibeniku i moj kufer među svojim silnim prtljagom, kuferima i boščama. Dao sam oglas u novine da zadrže kufer i sitnice, a rukopise vrate uz obećanje obilate nagrade. 'Pošteni nalazač', naravno, ni ovog puta nije se našao. Sad razumijem njegovo ogorčenje kad je mjesto kakavih vrednota našao hrpu naškrabanih kartušina i to – na nepoznatom jeziku. Ta molim vas, ko bi još vraćao te kartušine vlasniku koji nam je priredio takvo razočarenje? Zamišljam kako je moj crnoputi, južnjački neznanac zabijelio očima ka nebu i progunđao 'Porca Madona'!" Jovan Radulović (prir.), *Djelo nastaje dalje od pisaćeg stola*, Beograd 2005., 87–88. (*NIN* (Beograd), 23. 6. 1961.)

[13] *Isto*, 102. (*Politika*, I/1966., br. 1–2)

je Desnica svoj pripovijedački prvijenac već štampao u drugom broju *Magazina Sjeverne Dalmacije* za 1935. godinu,[14] na osnovu navedene izjave noveli *Zasluženi odmor* ta godina može biti određena kao *terminus post qua non*. Po svoj prilici, ona je napisana, ili barem osmišljena i u velikoj mjeri razrađena, već u prvoj polovini tridesetih godina – ne kasnije od 1935. Osim koncepta od dvije stranice za pripovijetku *Elvira*, koji u zaglavlju sadrži datum i mjesto nastanka „10. 9. 47. Zgb.", jedina pouzdano datirana pripovijetka je *Čovječanstvo* – u dnu poslednje stranice mašinopisa stoji „19. IV. 1948".[15] Navedena godišta nešto govore: Desničine objavljene pripovijetke, sagledane u cjelini, mogle bi odati utisak da je pisac u prvom periodu svog rada (1952. – 1955.)[16] bio skloniji obimnijim pripovijednim formama kakve reprezentuju naslovi *Od jutra do mraka*, *Bunarevac*, ili *Spiriti*, a kasnije (1956. – 1959.)[17] bliži kratkoj priči, kao što su *Šarasta kutijica*, *Mudrac sa istoka*, ili *Delta*. Međutim, upravo navedeni primjeri ukazuju na to da je Desnica od svojih početaka, pa do vremena neposredno prije nego što će se pojaviti sa svojim samostalnim književnim publikacijama, intenzivno i kroz više od dvije decenije njegovao formu „kratke novele".[18] Ta spisateljska sklonost očigledno ga nije napuštala ni u kasnijem periodu i predstavljala je jedno od najpostojanijih usmjerenja njegovog ukupnog literarnog rada. Prirodna i uobičajena pojava da se u ostavštini jednog pisca zateknu tekstovi na kojima je radio neposredno do pred smrt daje prostora vjerovanju da je neka od preostalih pripovijedaka pisana u šestoj deceniji dvadesetog vijeka, utoliko prije što se pojedine od njih ne nalaze u sadržaju *III. knjige novela*, koji je, sudeći prema nekoliko iz njega objavljenih priča, vjerovatno nastao znatno ranije.

3.

Istina o Adalbertu spada u grupu Desničinih novela koje umjetnički propituju relativnost zemaljske pravde. I sâm pravnik po obrazovanju, Desnica je u velikom broju književnih radova obrađivao motive pronađene u svom primarnom, činovničkom pozivu. Priča o službeniku oklevetanom da je ukrao nekoliko kašičica iz otmenog restorana i koji pokušava da pravnim putem stane u kraj toj difamaciji jezgrovito i efektno prikazuje nemoć institucija da pojedinca zaštiti od mehanizama glasine. Nabijeđujuću rečenicu: „Ovo je onaj što *je* u restoranu ukrao žlicu", sažetu u sentencu „Ovo je onaj od žlice", nakon Adalbertove rehabilitacije smijenjuje novi trač: „Ovo je onaj koji *nije* ukrao žlicu", skraćenu takođe u: „Ovo je onaj od žlice" (kurziv – op. a.). Ogovaranju prirođena jezička ekonomija relativizovala je

[14] V. Desnica, „Životna staza Jandrije Kutlače", *Magazin Sjeverne Dalmacije*, 1935., 155–173.

[15] Na jednoj rukom pisanoj bilješci za pripovijetku *Takmaci* stoji otkucan datum 22. VII. 1948., na drugoj 4. VIII. 1948. U sledećoj fazi pripovijetka dobija naziv *Dva apendicitisa*, pri čemu se prethodni naziv seli u zagradu, a datum bilježaka je: četvrtak, 5. V. 1949., 12,30 h. Pripovijetka nažalost nije umjetnički razvijena, a rijedak je slučaj, kao ovaj, preciznog datiranja po fazama rada na pripovijeci.

[16] *Olupine na suncu* i *Proljeće u Badrovcu*.

[17] *Tu, odmah pored nas* i *Fratar sa zelenom bradom*.

[18] Pored pomenutih naslova, u ostavštini su pronađeni koncepti za još trinaest pripovijedaka: *„Zugsführer" Parčina*, *Smrt*, *Imendan*, *Neodlučna*, *Guter Fritz / Hans*, *Crnogorac*, *Konvikt*, *Starci*, *Krokodil*, *Sijamske blizanke*, *Voća*, *Luca* i *Pijama*. Riječ je pretežno o rukopisnim bilješkama, koje predstavljaju skice zamišljenih pripovijednih cjelina.

svaki napor kompromitovanog da se odbrani nedobronamjernog opanjkavanja, a tom saznanju Desnica je dao čehovljevski svedenu i savršenu formu. Ne zadržavajući se nikada na nivou prve zavodljive ideje, pisac svoju priču produbljuje ne toliko upadljivom, pa utoliko umjetnički efektnijom crtom paranoje na portretu glavnog junaka, pravog razloga njegove nesreće, u načinu na koji „su se iz vlažnih haustora, iz sjene platina, iz kavanskih jazbina, iz drndavih tramvaja pružali za njim prsti". Po tim odlikama *Istina o Adalbertu* uzoran je, reprezentativan tekst Desničinih kratkih novela.

Tetka Melanija je svojevrsna portret-priča, koja u najboljem svijetlu predstavlja Desnicu kao pisca izrazitog humorističkog potencijala. Živopisni lik samoproglašene matrone, nekritički uvjerene u vlastita mišljenja i sudove, patološki pedantne hipohondre, posesivne i škrte porodične upraviteljke, Desnica prikazuje sa rijetko balansiranim literarnim izrazom na granici humora i satire. Narativnom gradacijom òbiljēžja tetka-Melanijinog karaktera, pripovijetka domašuje komički vrhunac kada narator, podstaknut pjesmom Silvija Strahimira Kranjčevića *Posljednji Adam*,[19] sanja Sudnji dan, koji kao zadnji trag čovječanstva u potopu odnosi tetkin *altdeutsch* ormar. U operetnom epilogu, pocrtanom aluzijom na Riharda Vagnera (Loengrinov labud), čime se ironijski suptilno zauzima tetka-Melanijina tačka gledišta, pripovijetka zaokružuje, u vidu implicitne autorefleksije, junakinjin domaštani život shvaćen iz vlastite perspektive kao sadržaj dostojan jednog uzvišenog libreta. Kako Desnica po svom običaju nije jednoznačan, ovu efektnu humoresku moguće je razumjeti i kao pritajenu satiričnu žaoku površnom feminizmu: Melanijin svijet je travestirani matrijarhat (govori se o tetka-Melaniji kao nosiocu vlasti, starešinstva) nastao iz njene proklamovane teze: „Kad se čovjek pokaže nesposoban da upravlja svojim poslovima, treba da žena uzme upravu u svoje ruke, i ja to potpuno odobravam". Međutim, tetka-Melanijino upraviteljstvo posvećeno je isključivo stvarima neznatne važnosti, opsesivnoj i pretjeranoj obazrivosti prema pokućstvu i sitnijim predmetima, a opterećeno permanentnom brigom za vlastito zdravlje. Piščeve satiričke intencije delikatno su signalizirane ironijskim citatom Njegoša („učini ovo ili ono, udari desno ili lijevo, – svejednako te 'tragičeski konac prati'") i uvođenjem u motivski korpus njegovog naslednika – knjaza Nikole – dvojice vladara zemljom u kojoj je srpski patrijarhalni obrazac dostigao svoju krajnju tačku. Uz još nekoliko naslova, *Tetka Melanija* potvrđuje Desnicu kao vrsnog književnog smjehotvorca, kakvim ga srećemo i u pripovijeci *Nobelovac*.

Satirički zaoštrena karikatura svjetski priznatog pisca, a ustvari, kako će se iz njegove proze u nastanku saznati, proizvođača šokantnih književnih trivijalnosti, usmjerena je ka pomodnom spisateljskom stavu „anganžovanog intelektualca". Norbert Bruk je literarni opsenar koji komercijalizuje svoju slavu tako što putuje kontinentom i po zemljama centralnoevropske periferije igra ulogu duštveno-političkog mesije. Floskule savremenog proroka („Mira među narodima neće i ne može biti sve dotle, dokle svaki narod i svaki pojedinac ne provali vrata vlastitog *egokratizma* u kome je zarobljen") komični su pandan naslovima njegovih djela: *Majmun sa srebrnim ogledalom*, *Trojica ili nijedan*, *Ključ bez rupice*. I ovog

[19] Pravi naslov Kranjčevićeve pjesme je *Zadnji Adam*. Silvije Strahimir Kranjčević, *Izabrane pjesme*, Beograd 1929., 51–55.

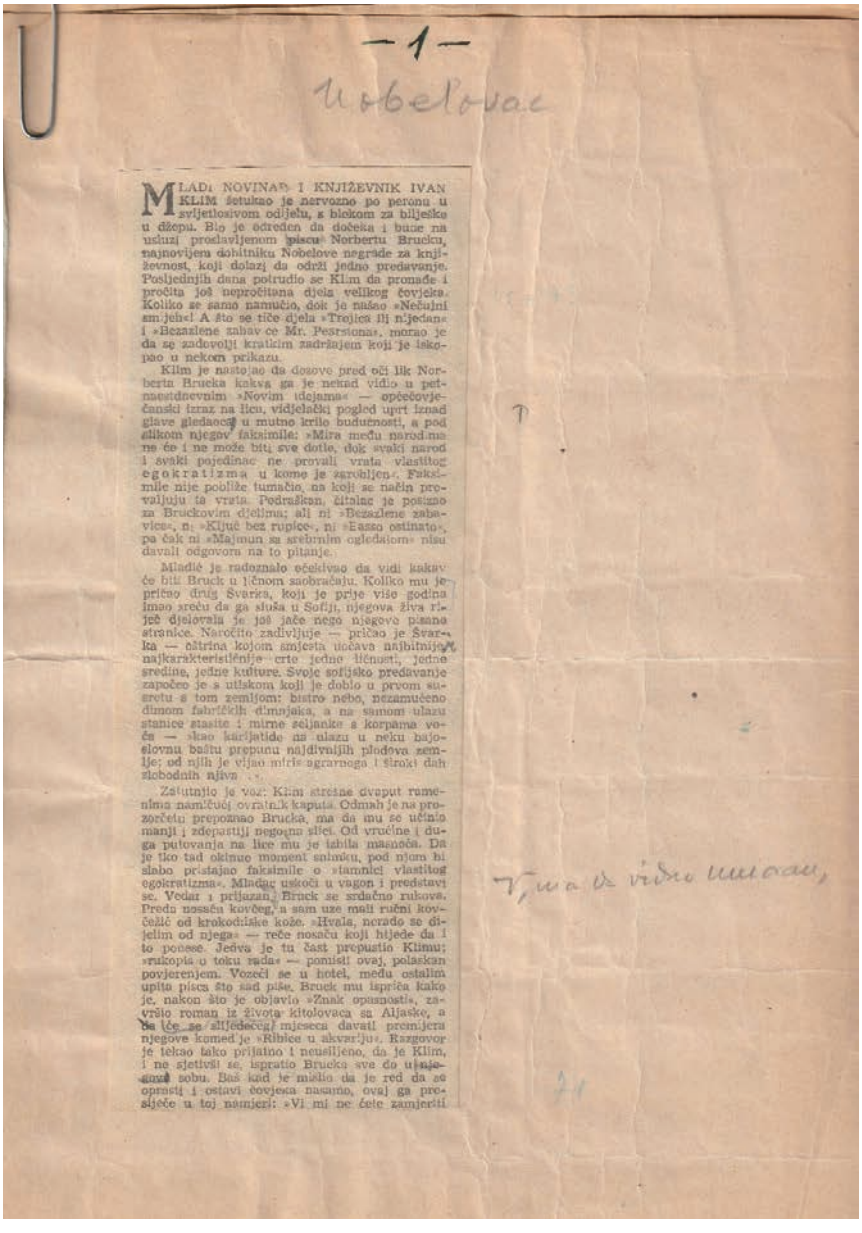

— 1 —

Nobelovac

MLADI NOVINAR I KNJIŽEVNIK IVAN KLIM šetukao je nervozno po peronu u svijetlosivom odijelu, s blokom za bilješke u džepu. Bio je određen da dočeka i bude na usluzi proslavljenom piscu Norbertu Brucku, najnovijem dobitniku Nobelove nagrade za književnost, koji dolazi da održi jedno predavanje. Posljednjih dana potrudio se Klim da pronađe i pročita još nepročitana djela velikog čovjeka. Koliko se samo namučio, dok je našao »Nečujni smijeh«! A što se tiče djela »Trojica ili njedan« i »Bezazlene zabave Mr. Pesrstona«, morao je da se zadovolji kratkim zadržajem koji je iskopao u nekom prikazu.

Klim je nastojao da dozove pred oči lik Norberta Brucka kakva ga je nekad vidio u petnaestdnevnim »Novim idejama« — općečovječanski izraz na licu, vidjelački pogled uprt iznad glave gledaoca u mutno krilo budućnosti, a pod slikom njegov faksimile: »Mira među narodima ne će i ne može biti sve dotle, dok svaki narod i svaki pojedinac ne provali vrata vlastitog e g o k r a t i z m a u kome je zarobljen«. Faksimile nije pobliže tumačio, na koji se način provaljuju ta vrata. Podraškan, čitalac je posizao za Bruckovim djelima; ali ni »Bezazlene zabavice«, ni »Ključ bez rupice«, ni »Basso ostinato«, pa čak ni »Majmun sa srebrnim ogledalom« nisu davali odgovora na to pitanje.

Mladić je radoznalo očekivao da vidi kakav će biti Bruck u tjelesnom zaobraćaju. Koliko mu je pričao drug Švarca, koji je prije više godina imao sreću da ga sluša u Sofiji, njegova živa riječ djelovala je još jače nego njegove pisane stranice. Naročito zadivljuje — pričao je Švarka — oštrina kojom smjesta uočava najbitnije, najkarakterističnije crte jedne ličnosti, jedne sredine, jedne kulture. Svoje sofijsko predavanje započeo je s utiskom koji je dobio u prvom susretu s tom zemljom: bistro nebo, nezamućeno dimom fabričkih dimnjaka, a na samom ulazu stanice stasite i mirne seljanke s korpama voća — »kao karijatide na ulazu u neku bajoslovnu baštu prepunu najdivnijih plodova zemlje; od njih je vijao mir« ogromnoga i široki dah slobodnih njiva ...«.

Zaštutnjio je voz: Klim strezne dvaput rameninma namještaj ovratnik kaputa. Odmah je na prozorčetu prepoznao Brucka, ma da mu se učinio manji i zdepastiji negoma slici. Od vrućine i duga putovanja na lice mu je izbila masnoća. Da je tko tad okinuo moment snimku, pod njom bi slabo pristajao faksimile o »tamnici vlastitog egokratizma«. Mladić uskoči u vagon i predstavi se. Vedar i prijazan, Bruck se srdačno rukova. Predu nosaču kovčeg, a sam uze mali ruči kovčežić od krokodilske kože. »Hvala, nerado se dijelim od njega« — reče nosaču koji hijede da i to ponese. Jedva je tu čast prepustio Klimu; »rukopis u toku rada« — pomisli ovaj, polaskan povjerenjem. Vozeći se u hotel, među ostalim upita pisca što sad piše. Bruck mu ispriča kako je, nakon što je objavio »Znak opasnosti«, završio roman iz života kitolovaca sa Aljaske, a da će za sljedećeg mjeseca davati premijeru njegove komedije »Ribice u akvariju«. Razgovor je tekao tako prijatno i neusiljeno, da je Klim, i ne sjetivši se, ispratio Brucka sve do ugašene sobu. Baš kad je mislio da je red da se opraosti i ostavi čovjeka nasamo, ovaj ga presiječe u toj namjeri: »Vi mi ne ćete zamjeriti

T, ma da vidio mnogo,

Sl. 3. Nobelovac

puta stepenujući karikaturalnost svog junaka, pisac, kao što je slučaj sa *Tetka Melanijom*, dolazi do patološkog egoizma kao suštine samozvanca. Bruk je čak doveden na samu ivicu groteske: opsesivno bavljenje sopstvenom fiziologijom više nije pretjerana briga za zdravlje, već kozmetičko prikrivanje nemara prema vlastitom organizmu. „Masno“, „gojazno“ tijelo, sa leđima posutim „krupnim izraslinama sličnim šturom kestenju“, potencirano je odbojna slika trivijalnog gurmana, koji svoje turneje mučno podnosi ne bi li gustirao nove nacionalne kuhinje, na šta će se skupa sa svojim konstantno ugroženim zdravljem u pismi-

ma žaliti supruzi. Desnica je, prema svom prepoznatljivom običaju, drugom planu pripovijetke odredio dalekosežnije kritičko nastojanje. Naime, priča *Nobelovac* posjeduje moćan subverzivni kapacitet – ona uvjerljivo podriva zapadnoevropsku autopercepciju civilizacijske superiornosti u odnosu na eufemistički označen „egzotični" Balkan. Brukov cinizam ispoljen u podsmijehu prema naporu „malih naroda" da očuvaju svoju kulturnu baštinu, koji prikriva neiskrenom, sladunjavom i unaprijed pripremljenom poetizacijom svojih „prvih utisaka" u njihovim zemljama, Desnica podvrgava suverenom satiričkom razobličenju. Istovremeno (što doprinosi visokoj kvalitativnoj mjeri ove pripovijetke), Desnica implicitno ukazuje na jedini prihvatljiv način piščevog angažovanja, a to je angažovanje sredstvima sopstvene umjetnosti.

Drugačija vrsta „angažmana", takvog koji bi mogao biti shvaćen kao ideološka jeres da je pripovijetka slučajno objavljena u nekoj od poslednjih dvadeset godina piščevog života, kada je po svoj prilici i nastala, prisutna je u priči *Svejednako*. To je svojevrstan refleksivni kroki nižeg državnog činovnika, koji promišlja o nastupu radikalnog zaokreta na političkoj sceni njegovog doba. Ne određujući konkretno istorijsko vrijeme, Desničina hotimična univerzalizacija nedvosmisleno cilja i na piščevu epohu, naročito centralnim simbolom priče – metonimijom vječitog smjenjivanja vlasti – portretom velikog vođe:

> I za svakoga se govorilo da je to, najzad, onaj pravi, da je to najviši, izabrani sin naroda, da se poslije opet i to smijeni i da se opet to isto govori za slijednika i porekne, da se kaže da to nije bio onaj pravi, nego dapače sve protivno, sve najgore od toga, a da je tek novi onaj pravi pravcati, najizabraniji. I tako bez kraja i konca.

Neupitna aluzija na entuzijazam jugoslovenskog socijalizma (oličen u njegovom prepoznatljivom amblemu) koja iskazuje blasfemično nepovjerenje u trajnost utopije u nastajanju, otkriva jednog novog Desnicu. Ipak, njegov spisateljski osjećaj za pojedinosti koje izražavaju vodeću misao, osnovna ideja sadržana u katalogu efemernosti skromne egzistencije Franja Vukasice kazuje da je ubogo, nedostojno življenje to što u svijetu zaista pretrajava, a ne konačno dočekani „izabrani sin naroda". Franjov kolega „Šutek sa prelomljenom i koncem prevezanom štangetom naočala", peć „s kvakom lišenom porculanskog nazuvka", rezanci „repe u prezapaprenoj čorbi" – tipični su simboli Desničinog viđenja svekolike bijede „golog ljudskog postojanja". Pripovijetka iskazuje Desničin poznati umjetnički paradoks o prolaznosti kao jedinoj trajnosti.

Čovječanstvo pripada onom tipu Desničinog proznog izraza naglašeno intelektualističke sadržine u formi filozofskog dijaloga: naracija je svedena na minimum, a tekst rèplikā predstavlja ili raspravu, ili esejistički razgranatu elaboraciju o opšteljudskim pitanjima poput bolesti, smrti, rata, umjetnosti i sl. To su literarizovani razgovori u književno-filozofskoj tradiciji od Platonovih dijaloga do romana F. M. Dostojevskog i Tomasa Mana. Ta vrsta Desničine literature najbolji primjer pronalazi u romanu *Pronalazak Athanatika*,[20] a u nju spadaju i pripovijetke *Dva prijatelja* i *Posjeta pjesniku*. Njih odlikuje sučeljavanje opozitnih perspektiva – racionalne, naučne, sa jedne, i intuitivne, stvaralačke, sa druge strane. U pri-

[20] V. Desnica, *Pronalazak Athanatika*, Zagreb 2006.

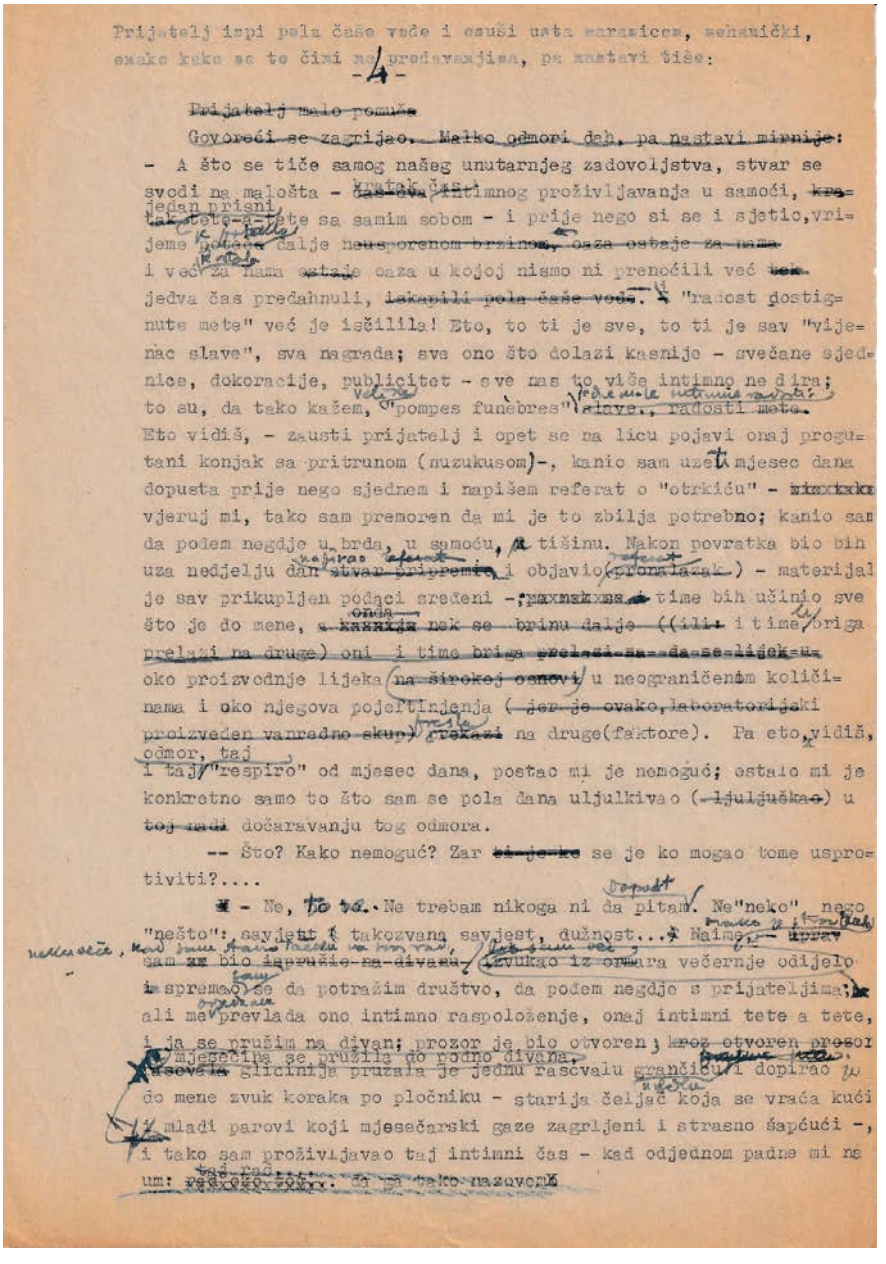

Prijatelj ispi pola čaše vode i osuši usta maramicom, mehanički, onako kako se to čini na predavanjima, pa nastavi tiše:

-4-

~~Prijatelj malo pomuša~~

~~Govoreći se zagrijao. Malko odmori dah, pa nastavi mirnije:~~

- A što se tiče samog našeg unutarnjeg zadovoljstva, stvar se svodi na malošta - ~~čas-dva~~ kratak čas intimnog proživljavanja u samoći, ~~kra=~~ jedan prisni ~~tak tete-a-tete~~ sa samim sobom - i prije nego si se i sjetio, vrijeme ~~počne~~ dalje ~~neusporenom brzinom, oaza ostaje za nama~~ i već za nama ~~ostaje~~ oaza u kojoj nismo ni prenoćili već ~~tek~~ jedva čas predahnuli, ~~iskapili pola čaše vode.~~ "radost dostignute mete" već je iščilila! Eto, to ti je sve, to ti je sav "vijenac slave", sva nagrada; sve ono što dolazi kasnije - svečane sjednice, dekoracije, publicitet - sve nas to više intimno ne dira; to su, da tako kažem, "pompes funèbres" slave, radosti mete. Eto vidiš, - zausti prijatelj i opet se na licu pojavi onaj progutani konjak sa pritrunom (nezukusom)-, kanio sam uzeti mjesec dana dopusta prije nego sjednem i napišem referat o "otkriću" - ~~xxxxxx~~ vjeruj mi, tako sam premoren da mi je to zbilja potrebno; kanio sam da pođem negdje u brda, u samoću, u tišinu. Nakon povratka bio bih uza nedjelju dan ~~stvar pripremio~~ napisao referat i objavio ~~(pronalazak)~~ referat - materijal je sav prikupljen podaci sređeni - ~~xxxxxxxx~~ i time bih učinio sve što je do mene, ~~a kasnije nek se brinu dalje ((ili~~ onda i time briga prelazi na druge) oni i time briga ~~prelazi na da se lijek u~~ oko proizvodnje lijeka ~~na širokoj osnovi~~ u neograničenom količinama i oko njegova pojeftinjenja ~~(jer je ovako, laboratorijski proizveden vanredno skup)~~ ~~trekazi~~ treba na druge(faktore). Pa eto, vidiš, odmor, taj i taj "respiro" od mjesec dana, postao mi je nemoguć; ostalo mi je konkretno samo to što sam se pola dana uljuljkivao (~~ljuljuškao~~) u ~~toj nadi~~ dočaravanju tog odmora.

-- Što? Kako nemoguć? Zar ~~ti je-ke~~ se je ko mogao tome usprotiviti?....

~~M~~ - Ne, ~~to ne.~~ Ne trebam nikoga ni da pitam. Dopust Ne "neko" nego "nešto": savjest ~~i~~ takozvana savjest, dužnost...~~.~~ Naime, ~~- upravo~~ nekako se i ~~kad sam~~ ~~kao~~ ~~kao~~ ~~kao

prema konkretnom, prisutnom pojedincu može imati autentična ljudska empatija, dok je human odnos prema kolektivu stvar najobičnije dužnosti. Svojoj profesionalnoj savjesnosti, kojoj je podredio vlastita radna prava i žrtvovao lični komfor, liječnik oduzima etičku uzvišenost i svodi je na puko vršenje građanske službe:

> Postupio sam nekako kao kuhar u menzi koji zna da na datu količinu juhe mora da saspe datu količinu soli; on tačno izvaga i uspe, i pouzdano zna da uprav toliko treba i da je stvar u redu, ali on nije okusio juhu, nije mu njegovo nepce kazalo da je dovoljno zasoljena. Ako hoću da budem iskren, moram priznati da smatram da prema „čovječanstvu" niko ništa ne osjeća, da se prema čovječanstvu i ne može nešto osjećati; svih mori samo misao, spekulacija o čovječanstvu. I u tome je, vidiš, veliki minus te riječi „čovječanstvo", veliki minus svih apstrakcija uopće.

Upravo poput nekih likova Dostojevskog ili Mana, Desničin junak izlaže svoju ideju neumoljivom materijalističkom logikom, ostavljajući nemoćnom sabesjedniku ulogu pasivnog slušaoca. Sagovornikovo neslaganje diskretno je naznačeno, ali je njegov uticaj na liječnikovo mišljenje potpuno izostao. Liječnikova teorija i njegova uvjerljiva retorika na isti način mogu djelovati na čitaoca. Ipak, pisac je u dva navrata svog junaka umjetnički suptilno obilježio znamenjem prirođene sumnjičavosti prema svemu što predstavlja izraz ljudskog vitalizma. Insistiranje na poređenju liječnikovih ekspresija sa reakcijama na gutljaje konjaka u kojima se prepoznaje nota neočekivanog, sumnjivog ukusa, upućuje na njegovo imanentno nepovjerenje, na suspektnost prema svemu što čovjek čini i stvara, bilo da je usmjereno ka dobru drugog, bilo ka vlastitom zadovoljstvu. Desničina pripovijedačka zainteresovanost za naoko nevažne detalje u kojima se otkriva neočekivana psihološka motivacija dobija u pripovijeci *Čovječanstvo* jedno od svojih uzoritih ispoljenja.[21]

Pripovijetka *Dva prijatelja* je u određenom smislu varijacija *Čovječanstva* – ponovo su glavni likovi liječnik i književnik, s tim da je fokus pomjeren sa filozofske ka socijalnoj i psihološkoj ravni. Prikazujući dvojicu ispisnika različitog društvenog statusa, Desnica otvara prostor za osobenu narativnu studiju o nemogućnosti komunikacije suprotstavljenih socijalnih i psiholoških tipova. U istrajnom naporu da od prijatelja dobije „stručnu pomoć" za jedan literarni rad, književnik Ivan svoje ne sasvim razumljive zahtjeve iznosi sve zbunjenijem sagovorniku. Njegova upornost da od liječnika dozna naziv bilo kakve bolesti „komičnog efekta", pomoću koje bi okarakterisao junaka svoje nove pripovijetke, simbolički se završava praznom rubrikom dijagnoze „na tabli okačenoj podno postelje" Ivanovog bolesničkog kreveta. Knjiga koju Ivan poklanja prijatelju i sama nosi obilježja poetike ovakvih Desničinih – ozbiljno-smiješnih novela – koja bi se mogla iskazati liječnikovim utiskom o Ivanovoj prozi:

[21] „Sakrivene (reče) i naoko nevažne, a kod malo produbljenijeg pogleda duboko značajne pojedinosti u odnosima između čovjeka i čovjeka. Mislim da otkrivanje i iznošenje toga i jest jedan od glavnih zadataka pisca. (Ovde Desnica malo zastade i onda ponovi kao da podvlači). Da to otkrije i učini bjelodanim što širem krugu ljudi." J. Radulović (prir.), *Djelo nastaje dalje od pisaćeg stola*, 85–86. (*Mlada kultura* (Beograd), 29. 9. 1955.)

> A još ga više začudi to što je iz knjige, sve kroz šaljivi ton i smiješne anegdote, izbijala i hvatala čovjeka oko srca neka rasplinuta tuga za koju nije znao u čemu zapravo leži i iz čega izbija: komični ljudi, komične situacije, nevažni događaji, šaljiv ton, ležerne, često čak i neozbiljne šale, kalamburi i obrati riječi – a sve skupa tužno, tužno do suza.

Dva prijatelja, zajedno sa pripovijetkom *Svejednako*, oblikuju Desničin prepoznatljivi sumorni hronotop bolničkih soba i skučenih kancelarija, u kojima se sva čovjekova uzvišena nastojanja nemilosrdno poništavaju, a njegov život svodi na klaustrofobičnu, bilo bolesničku ili činovničku egzistenciju. Tom modernom književnom mitu čovjeka kao biološkog stroja i njegovog ropskog života u državnoj mašineriji Desnica je dao svoj umjetnički doprinos, pronalazeći u njemu izvjesnu tragikomičnu nijansu.

Tako pripovijetka *Zasluženi odmor* također osvjetljava jednu stranu čovjekove egzistencije u stanju fukoovski shvaćene „dobrovoljne podjarmljenosti". Poreski kontrolor Ambroz Levak, preko svake mjere revnosni djelatnik u svojoj radnoj službi, na dan odlaska u penziju spoznaje čitav besmisao neprestanog odricanja, „bijedu čovjeka uopće, i svu pustoš utaman straćena života, uzaludnost žrtve, ništavnost svega ljudskog". Levakova isključenost iz života i „dragovoljna" predanost dužnosti na kraju traže utočište od oduzetog smisla postojanja i pronalaze ga u njegovanju „opće boli", kao novom objektu apsolutne posvećenosti. Uznoseći ga tako do simbola čitave jedne ljudske klase, Desnica je u *Zasluženom odmoru* podvukao tamniju nijansu svog shvatanja apsurda čovjekove svojevoljne pokornosti, kao novovjekovnoj metafori njegove prigrljene neslobode.

Pripovijetke *Uplakana ženica* i *Posjeta pjesniku* također pripadaju vrsti piščevog visoko intelektualizovanog proznog izraza. Prva od njih još jedno je od Desničinih narativnih sučeljavanja sa literarno izazovnim pravnim aporijama. Ispisana u formi monologa, *Uplakana ženica* problematizuje krivicu čovjeka koji je, zloupotrebljavajući vlastiti položaj, iskoristio priliku da zavede ženu nasilnika o čijem prestupu ne zna ništa i tako nesvjesno „kaznio" njegov zločin „dostojan" smrtne kazne. Zatečena u stanju izvjesne nedorečenosti, pripovijetka može čitaoca staviti pred dilemu da li je u pitanju dovršen ili nedovršen tekst. Budući da retorički epilog svojim efektom upadljivo korespondira sa prologom *in medias res*, vjerovatnijom se može smatrati prva pretpostavka. U tom slučaju Desničina pripovijedačka virtuoznost ukazuje se ne samo u savladavanju obrazaca tradicionalne novelistike, već i suverenom kretanju kroz širok opseg formalnih mogućnosti žanra.

Mada očigledno ne sasvim dovršena, *Posjeta pjesniku* umnogome je reprezentativan primjer Desničine kratke novele: organizovana je kao razgovor dvojice prijatelja, sa dužim esejističkim pasažima i intelektualnim (samo)propitivanjem. Ovog puta tema je iz domena poetike, a problem sukob dvije generacije i dvije poetičke paradigme. Ojađeni pjesnik, kako je u jednoj od varijanti naslova imenovan, ne prikriva nezadovoljstvo razbarušenom asocijativnošću tek stasalog pjesničkog naraštaja. Njegova uvjerljiva i u jednoj mjeri duhovita interpretacija umjetničke prakse koju ne odobrava nailazi na čitaočevu saglasnost sve do trenutka dok kao motivacija na vidjelo ne izađe otpor pjesnikovog nećaka – pripadnika nove generacije – prema njegovim uzdržanim, „klasično" pisanim stihovima. Slično nekim drugim srodnim pripovijetkama, *Posjeta pjesniku* ilustruje Desničin istančan senzibilitet za

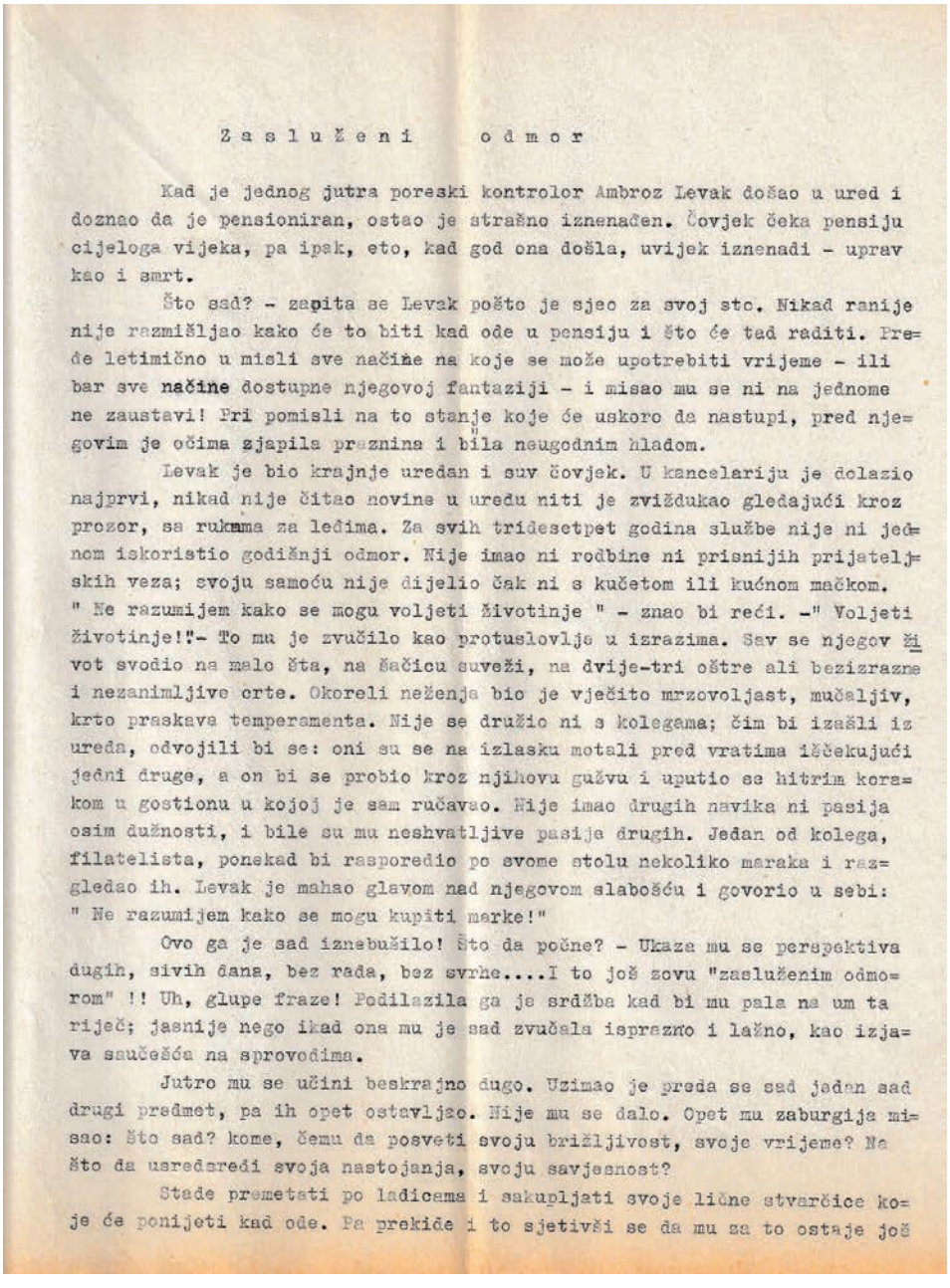

Z a s l u ž e n i o d m o r

Kad je jednog jutra poreski kontrolor Ambroz Levak došao u ured i doznao da je pensioniran, ostao je strašno iznenađen. Čovjek čeka pensiju cijeloga vijeka, pa ipak, eto, kad god ona došla, uvijek iznenadi - uprav kao i smrt.

Što sad? - zapita se Levak pošto je sjeo za svoj sto. Nikad ranije nije razmišljao kako će to biti kad ode u pensiju i što će tad raditi. Pre= đe letimično u misli sve načine na koje se može upotrebiti vrijeme - ili bar sve načine dostupne njegovoj fantaziji - i misao mu se ni na jednome ne zaustavi! Pri pomisli na to stanje koje će uskoro da nastupi, pred nje= govim je očima zjapila praznina i bila neugodnim hladom.

Levak je bio krajnje uredan i suv čovjek. U kancelariju je dolazio najprvi, nikad nije čitao novine u uredu niti je zviždukao gledajući kroz prozor, sa rukama za leđima. Za svih tridesetpet godina službe nije ni jed= nom iskoristio godišnji odmor. Nije imao ni rodbine ni prisnijih prijatelj= skih veza; svoju samoću nije dijelio čak ni s kućetom ili kućnom mačkom. " Ne razumijem kako se mogu voljeti životinje " - znao bi reći. -" Voljeti životinje!"- To mu je zvučilo kao protuslovlje u izrazima. Sav se njegov ži vot svodio na malo šta, na šačicu suveži, na dvije-tri oštre ali bezizrazne i nezanimljive crte. Okoreli neženja bio je vječito mrzovoljast, mučaljiv, krto praskava temperamenta. Nije se družio ni s kolegama; čim bi izašli iz ureda, odvojili bi se: oni su se na izlasku motali pred vratima iščekujući jedni druge, a on bi se probio kroz njihovu gužvu i uputio se hitrim kora= kom u gostionu u kojoj je sam ručavao. Nije imao drugih navika ni pasija osim dužnosti, i bile su mu neshvatljive pasije drugih. Jedan od kolega, filatelista, ponekad bi rasporedio po svome stolu nekoliko maraka i raz= gledao ih. Levak je mahao glavom nad njegovom slabošću i govorio u sebi: " Ne razumijem kako se mogu kupiti marke!"

Ovo ga je sad iznebuhilo! Što da počne? - Ukaza mu se perspektiva dugih, sivih dana, bez rada, bez svrhe....I to još zovu "zasluženim odmo= rom" !! Uh, glupe fraze! Podilazila ga je srdžba kad bi mu pala na um ta riječ; jasnije nego ikad ona mu je sad zvučala isprazno i lažno, kao izja= va saučešća na sprovodima.

Jutro mu se učini beskrajno dugo. Uzimao je preda se sad jedan sad drugi predmet, pa ih opet ostavljao. Nije mu se dalo. Opet mu zaburgija mi= sao: Što sad? kome, čemu da posveti svoju brižljivost, svoje vrijeme? Na što da usredsredi svoja nastojanja, svoju savjesnost?

Stade premetati po ladicama i sakupljati svoje lične stvarčice ko= je će ponijeti kad ode. Pa prekide i to sjetivši se da mu za to ostaje još

Sl. 5. Zaslženi odmor (konačna verzija)

prepoznavanje komičnog u konfrontiranju opozitnih intelektualnih stavova, koji u podjednakoj mjeri polažu pravo na (ne)pravovaljanost.

Pripovijetka *Noć u Skrocima* oblikuje poznatu dihotomiju Desničine proze oličenu u opoziciji selo – grad. Za razliku od piščevih ranijih radova na tu temu, nije više riječ o fabularnom prikazivanju složenosti tog odnosa, već o naratorovim iskustvima i razmi-

šljanjima povodom stereotipa vezanih za seoski ambijent. Obilje zdrave hrane ili seljakov neobični dnevni ritam, neke su od predrasuda koje pripovjedač u svojim monolozima razobličuje. Ipak, poseban doživljaj vremena i prostora na selu sada uzrokuje specifičnu percepciju gradske civilizacije, od savremene medicine do klasične književnosti, koja otkriva svoju drugačiju suštinu u sredini izvorne nepripadnosti. Čitanje Geteovog *Vertera* na selu, gdje provodi čitavu zimu, otvara pripovjedaču novu dimenziju kulture čiji je taj roman sublimni izdanak. U tom recepcijskom obrtu narator zatvara krug svojih refleksija i dolazi do saznanja da ovještala mišljenja posjeduju svoje dublje antropološko utemeljenje. Na neki način, pripovijetka se može posmatrati kao esencija Desničinih narativnih analiza odnosa sela i grada, budući da jezgrovito, koliko i duhovito, izražava njegovo poetičko iskustvo:

> Jednom su me opomenuli da nije patriotski prikazivati selo i život u njemu onakvim kakav jest ili, bar, onakvim kakvim ga je čovjek svojim očima vidio i na svojoj grbači iskusio. Pred ulazom u takvo selo trebalo bi, valjda, postaviti šatru koja bi iznajmljivala naočare od polaroidne materije, kao za trodimenzionalne filmove. Pri izlasku iz sela trebalo bi, naravno, naočare vratiti; jer ne bi bilo pravo da čovjek, za skromnu posudbenu cijenu, kasnije dovijeka gleda ružičasto čitav život. S druge strane, zamjera se Lazi Lazareviću što je opisivao selo idealizirano, onakvo kakvo ustvari ono nije. Ali ima i jedno srednje, koncilijantno rješenje: ako je selo koje si ti doživio doista onakvo kakvim ga ti opisuješ, zašto si uzeo da prikazuješ baš to i takvo selo! Izaberi neko drukčije i bolje. No što se može kad ti dobro poznaš baš ono i onakvo selo, i kad grešno misliš da je ono odnekud značajno i zanimljivo, i da ga treba opisati, upravo zato i po tome što je takvo!

Kako se vidi, Desnica je u svojim kratkim novelama bio skloniji refleksiji, nasuprot pretežnoj narativnosti njegovih dužih pripovijedaka. Nedovršena proza *Onkel*, razvijena u osnovnoj zamisli do određene misaone cjelovitosti, bavi se ljubavnim zanosom kao predmetom fenomenološke analize. Desničino relativno rjeđe umjetničko zanimanje za erotske motive (izuzetak su pripovijetke *Od jutra do mraka* i *Šarasta kutijica*) postojalo je, dakle, i u formi refleksivne proze. Sa druge strane, njegova naklonost anegdotskom koje u sebi nosi dublje antropološke implikacije odlikuje priču *Aperitiv*. Po sebi više slika nego pripovijest, ta prozna minijatura, zasnovana na trivijalnom nesporazumu oca i sina za trpezarijskim stolom, sadrži kolektivni portret nekoliko novih „olupina na suncu" – što je prikladna odrednica većini likova koje pisac ovim pripovijetkama pridružuje svojoj već bogatoj galeriji.

Desničine „Novele u radu" na nekoliko nivoa predstavljaju značajan prilog piščevom proznom opusu, čija će se visoka vrijednost njihovim publikovanjem dodatno potvrditi.

Short fiction – Vladan Desnica's unfinished *Third book of novellas* and other similar texts from his literary estate

Summary: Novellas comprise the majority of Vladan Desnica's literary estate. The thirty seven manuscripts and dactylograms discovered after his demise, of varying sizes and degrees of completeness, and only one of which was ever published in a periodical in his lifetime, provide insight into Desnica's storytelling process and change our understanding of that aspect of his literary work. The surviving list, which contains eighteen titles, shows that Desnica had planned to publish a third book of novellas (alternatively titled *Short fiction*). It is also evident that Desnica abandoned the original concept and was obviously working on his stories with the intent of publishing them in a different conceptual form. In accordance with their degree of artistic completeness, twelve texts have been selected with the aim of publishing a critical edition in the near future. The titles in question are: *Nobelovac* (*The Nobel Prize Winner*), *Uplakana ženica* (*The Weeping Little Woman*), *Čovječanstvo* (*Humankind*), *Tetka Melanija* (*The Aunt Melanija*), *Aperitiv* (*The Aperitif*), *Dva prijatelja* (*Two friends*), *Istina o Adalbertu* (*The Truth About Adalbert*), *Noć u Skrocima* (*A Night in Skroci*), *Onkel*, *Posjeta pjesniku* (*A Visit to A Poet*), *Svejednako* (*All the Same*) and *Zasluženi odmor* (*A Well-Deserved Break*). This paper provides a textological analysis of the aforementioned selection and discusses its position in the context of Desnica's body of work as writer of short fiction. It also provides an analysis of those aspects of the poetics of these novellas which shift our understanding of Desnica's narrative techniques. Just as they change our understanding of Vladan Desnica as an artist, these texts shape our perception of his place within the literary and historical context he worked in.

Key words: short story, novella, short novella, manuscript, literary estate

Izvori

Vladan Desnica, *Fratar sa zelenom bradom*, Zagreb 1959.
Vladan Desnica, *Hotimično iskustvo I i II* (prir. Dušan Marinković), Zagreb 2005. – 2006.
Vladan Desnica, *Olupine na suncu*, Zagreb 1952.
Vladan Desnica, *Proljeća Ivana Galeba*, Beograd 1990.
Vladan Desnica, *Proljeće u Badrovcu*, Beograd 1955.
Vladan Desnica, *Pronalazak Athanatika*, Zagreb 2006.
Vladan Desnica, *Tu, odmah pored nas*, Novi Sad 1956.

Ilustrirani vjesnik, br. 184, 5. 3. 1949.
Letopis Matice srpske, 131/1955., knj. 376, br. 7–8.
Letopis Matice srpske, 148/1972., knj. 409, br. 5.
Magazin Sjeverne Dalmacije, 1935.
Novela film, 6/1954., br. 38.

Literatura

Silvije Strahimir Kranjčević, *Izabrane pjesme*, Beograd 1929.

Dušan Marinković, „Nove spoznaje o Vladanu Desnici“, *Desničini susreti 2005.–2008. Zbornik radova* (ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina), Zagreb 2010., 241–254.

Jovan Radulović (prir.), *Djelo nastaje dalje od pisaćeg stola*, Beograd 2005.

Drago Roksandić, „‘Kud koje žure brzi kraci / a vode svi u bespuće’“: Vladan Desnica u Splitu od 1935. do 1941. godine“, *Split i Vladan Desnica 1918. – 1945.: Umjetničko stvaralaštvo između kulture i politike. Zbornik radova sa znanstvenog skupa Desničini susreti 2015.* (ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina), Zagreb 2016., 415–458.

8.
JEZA U ZBILJI, KARNEVAL U TEKSTU: NOVAK, BARAC I BAHTIN*

Andrea Milanko

UDK: 821.09-042.2
Prethodno priopćenje

Sažetak: U radu se poredbenim čitanjem Barčeve knjige *Bijeg od knjige* (1965.) i Novakova romana *Mirisi, zlato i tamjan* (1968.), koje je nadahnuo obračun s povijesnim nasljeđem Drugoga svjetskog rata tih autora, iznosi niz sličnosti po kojima su dva naizgled žanrovski disparatna, no poetički komplementarna djela, na dubinskoj razini srodna Bahtinovoj koncepciji narodno-smjehovne, karnevalske kulture srednjega vijeka i renesanse, kao i baštinici menipske satire, odnosno sokratskog dijaloga, izloženih u Bahtinovoj knjizi *Problemi poetike Dostojevskog*. Komparativno je čitanje Boetijeve *Utjehe filozofije* i Barčeva *Bijega od knjige* via Bahtin dovelo do potiskivanja prvotno naglašavane dokumentarnosti i autobiografičnosti Barčeve knjige u korist nedovoljno isticane literarnosti. Inzistiranje na potonjoj, pak, u Novakovim *Mirisima* izmjestilo je taj roman iz egzistencijalističkog okvira ne bi li ga se motrilo u duhu karnevalske kulture i grotesknog realizma, kako ih elaborira Bahtin u knjizi *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjega veka i renesanse*.

Ključne riječi: karneval, dijalog, menipska satira, sokratski dijalog, egzistencijalizam, dokumentarnost, modernizam

1.

Roman Slobodana Novaka *Mirisi, zlato i tamjan*, napisan 1967. godine – u kojoj je svjetlo dana u Beogradu ugledao i prijevod *Problemi poetike Dostojevskog* ruskog teoretičara Mihaila Mihailoviča Bahtina – a objavljen godinu poslije, dijeli neke dubinske sličnosti s knjigom *Bijeg od knjige* Antuna Barca. Sličnosti o kojima je riječ mogu se početi rekonstruirati već od fokusiranja na godinu 1965., kada se odvija radnja Novakova romana i kada je publicirana Barčeva knjiga. Te je godine Bahtin objavio svoju studiju *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjega veka i renesanse*. I dok su svi ti naslovi pojedinačno izazvali svojevrsnu senzaciju u javnome kulturnom prostoru, nije bilo naznaka da bi ih

* Ovaj je rad financirala Hrvatska zaklada za znanost projektom IP-2018-01-7020 „Književne revolucije“.

se moglo motriti zajedno. Nastajao između 1941. i 1944. godine, *Bijeg od knjige* popraćen je s desetak osvrta i recenzija dvadeset godina nakon nastanka,[1] a Novakov je roman osvojio sve važnije republičke književne nagrade, kao i, nimalo nevažno, prestižnu *NIN*-ovu nagradu za najbolji jugoslavenski roman godine. Žanrovski srodniji nego što bi se u prvi mah reklo, Barčeva nefikcionalna knjiga i Novakov fikcionalni roman problematiziraju odnos književnog teksta, zbilje (povijesti) i kritike mnogo složenije nego što se dosad tvrdilo. Pritom dijele mesijansku ideju književnosti, pronalazeći joj mjesto u obliku književnog teksta, a ne u njegovu sadržaju.

Barčevoj znanstvenoj i dokumentarnoj knjizi rasprave su o političkom i kulturnom nasljeđu Drugoga svjetskog rata gotovo dokraja osujetile svaki pokušaj da se ozbiljnije nametne s obzirom na svoju literarnost, koja je ostala neopažena ili krajnje reducirana. Naime, ta se knjiga čitala isključivo kao opori povijesni dokument, kao „ispovijest ili pokušaj autobiografskog zapisivanja, (…) dokument jednoga vremena“[2], ili kao „snažno misaono svjedočanstvo o vremenu“[3]. Tomu je zacijelo pripomoglo i to što je autor eksplicitno poricao umjetničke ambicije tvrdnjom da su logorski zapisi „samo dokumenat, a nikako literatura“.[4] Treći razlog prevazi naglaska na dokumentarnosti nasuprot literarnosti Barčeve knjige valja tražiti i u odgodi objavljivanja, koju je opet odobrio sâm autor: „Nije još vrijeme da se objavi. Suviše smo blizu događajima, a knjiga ima lični karakter.“[5] S obzirom na ovo Barčevo rezoniranje, nije naodmet podsjetiti da su slični memoarski „dokumenti“, poput *Grada mrtvih – Jasenovac 1943*. Milka Riffera i *U mučilištu-paklu – Jasenovac* Đorđa (Jure) Miliše, objavljeni gotovo odmah nakon nastanka, svjedočeći o urgentnosti da logoraško iskustvo što prije dospije do čitateljstva. Barčev je rukopis, pak, bez obzira na to što ga je autor pripremio za života, ne ostavivši, kako je naveo Kaštelan, „otvorenih pitanja tekstološke naravi“[6], trenutak svojega objavljivanja dočekao tek deset godina nakon autorove smrti. Barcu je bilo jako stalo da sačuva te zapise, o čemu svjedoče sljedeće njegove rečenice: „čuvani u postavi, preneseni iz Stare Gradiške kroz ustaške straže u takvim dijelovima odijela, za koje se moglo misliti, da ih ne će pretraživati, ili ne će opaziti, da se u njima nešto krije. I u Zagrebu bili su zbog ustaških pretraga često premještani – s tavana u podrum, iz pijeska za gašenje vatre pod crepove krova.“[7] U svjedočenjima tih iskustava kao ključna se nametnula sljedeća Barčeva rečenica: „Može se lako dogoditi, da izgubimo to naše neznatno ‘ja’, ali treba spasiti čovjeka.“[8] Na koji bi točno način dokumentarna vrijednost zapisâ „spasila čovjeka“ i od čega mu je prijetila ugroza?

---

1 Josipa Dragičević, „Barčev *Bijeg od knjige*“, u: *Zbornik o Antunu Barcu. Zbornik radova sa Znanstvenoga skupa Zagreb/Crikvenica, 24 – 26. travnja 2014.* (ur. Tihomil Maštrović), Zagreb 2015., 276.

2 Božidar Petrač, „Barčeva logorologija“, u: *Zbornik o Antunu Barcu*, 309.

3 Jure Kaštelan, „Predgovor. Samotnički put visine“, u: Antun Barac, *Bijeg od knjige*, Zagreb 2015., 8.

4 A. Barac, *Bijeg od knjige*, 25.

5 *Isto*, prema: J. Kaštelan, „Samotnički put visine“, 8.

6 J. Kaštelan, „Samotnički put visine“, 295. Osim Kaštelanove uredničke odluke da se uvrsti i pjesma *Pismo*, Barac je sâm osmislio sve ostalo: „naslov knjige, naslove i raspored poglavlja i redoslijed tekstova“ (*Isto*, 295).

7 A. Barac, *Bijeg od knjige*, 25.

8 *Isto*, 194.

Barčevi su logoraški i književno-kritički zapisi okupljeni u *Bijegu od knjige* fragmentarni, nepovezani, manjkavi, svedeni na doživljaje, misli i osjećaje – njihova epistemološka sadržajnost nije bogzna kakva, premda se recepcija knjige dosada hvatala upravo te, konstativne, a Barcu marginalne dimenzije teksta jer je on tvrdio: „(…) to nisu ni eseji, ni kritike, ni feljtoni, nego uglavnom unutrašnja razračunavanja sa samim sobom i prilikama“[9]. Problematičnost naknadnih čitanja Barčevih zapisa proizlazi iz neopravdanoga i metodološki neovlaštenoga grupiranja tekstova u dvije naizgled oprečne i tobože međusobno neusporedive skupine: dio se tekstova objedinjavao logikom književnoznanstvenog sadržaja u jednu grupu, a dio (*KZSTG* i *Bijeg od knjige*) u drugu, na račun udjela autobiografskoga. Time se posve zanemarila činjenica da su ti dijelovi i ukoričeni kao cjelovita knjiga te mišljeni kao povijesna cjelina.[10] Partikularno, osobno iskustvo i neosobna (humanistička) znanost o književnosti pokazuju se, dakle, isprepletenima i duboko povijesnima. To je Barac i naglasio pišući znakovito o Vladimiru Nazoru:

> Kao umjetnik tražio je način, da stvori remek-djelo, u kome bi se izrazio sav, do kraja. A kao čovjek tražio je oblik, u kome će moći ispoljiti cijelo svoje biće. Borba između čovjeka i umjetnika u njemu bila je teška. Katkad su u njoj bili vidljivi jedni, a katkada drugi nagoni i naklonosti. No na kraju nije pobijedio ni literat ni čovjek, nego su život i umjetnost našli svoj najuzvišeniji spoj: riječ je postala djelom.“[11]

Tim riječima, odnosno performativno, nije nastao samo Barčev Nazor nego se oblikovao i Barac kao pisac koji znanstvenu ocjenu donosi u ruhu sveznajućeg pripovjedača, bez uporišta u povijesnim dokumentima. Barac pritom svjedoči tekstualnim tijelom i tijelom teksta. Taj i takav Nazor građen je od fikcije i fakcije, pri čemu je teško odgonetnuti gdje počinje jedno, a gdje drugo. Međutim, to sasvim sigurno nije slučaj s autodijegetičkim pripovjedačem Novakova romana, Malim, koji za sebe kaže na kraju romana: „(…) eto, ipak, opet i još uvijek anđeo!“[12] Dakle, pripovjedač se metaleptički identificirao s bićem koje ne postoji, iako to ne priječi da se o njemu govori, dok ga je onodobno, pa i suvremeno akademsko i opće čitateljstvo neumorno izjednačavalo sa Slobodanom Novakom.

U Novakovu romanu tematizira se fikcionalno uzništvo na neimenovanome otoku Nazorova fikcionalnog suborca točno dva desetljeća nakon ratne pobjede. Sva su se dosadašnja čitanja toga romana iscrpljivala u egzistencijalističkoj dijagnozi „subjektivno-filozofskog pogleda na svijet“[13] glavnoga junaka/pripovjedača, zbog čega do danas dominira stajalište da roman stoji na vrhu „hrvatske egzistencijalističke proze“.[14] No, čitati roman kao da je sluga jedne povijesne misli, filozofijske ili generacijske, znači otupiti mu kritičku oštricu, odnosno zanijekati mu oblik kojim je u stanju učiniti predmetom kritike, parodije ili poruge tu istu misao koja ga želi prisvojiti. Kako, uostalom, vjerovati pripovjedaču da je pro-

---

9 *Isto*, 26.

10 Ta se praksa nastavila u suvremeno doba, kao što pokazuje urednička odluka *Europskoga glasnika* da se samostalno objavi središnja cjelina *KZSTG*-a. Usp. *Europski glasnik*, IX/2004.

11 A. Barac, *Bijeg od knjige*, 249.

12 Slobodan Novak, *Mirisi, zlato i tamjan*, Zagreb 1997., 289.

13 Krešimir Nemec, „Predgovor. Novakov reprezentativni roman ‘ljudske situacije’“, u: S. Novak, *Mirisi, zlato i tamjan*, Kostrena 2016., 13.

14 *Isto*.

našao konačan smisao života kad mu preko usta prijeđu iskazi koji dovode u pitanje svaki oblik znanja: „ja sve izvrćem, to je istina!“[15], „sebi lažem“, „brbljuckam i trabunjam što ne mislim“, u konačnici samo „suho klepećem i zvonuckam“[16]? K tome, nisu ni svi Novakovi suvremenici njegov kultni roman čitali kao ljepši produžetak filozofije egzistencijalizma. Među njima, jedan je čitatelj britka uma i još britkijega jezika, premda nesklon opsežnijim analizama, lucidnim komentarima pogodio u bit problema. Riječ je o Igoru Mandiću, koji je u svojoj kritici *Mirisâ* lapidarno, ne zadržavajući se dugo na ocjenama (zacijelo zbog publicističke prigode), napisao da se *Mirisima* Novak „izdvojio (…) iz književničkih grupacija, ostao bez sebi sličnih“[17] – dakle, doveo je u pitanje njegovu vjernost krugovaškoj poetici. Ustvrdio je nadalje: „(…) malo je u njegovoj knjizi deklarativne malodušnosti, malo onih politikantskih odlomaka što bi trebali biti primjer kako se danas književnost, eto, politizira“.[18] Ne pretpostavljajući nijedan njegov sadržajni dio romanu u cjelini, što se inače često činilo, Mandić je konstatirao: „smiješno bi bilo vjerovati, da Novak piše alegorijsku prozu: sve je u njega čisto i stvarno, bez uvijanja i basnovitosti, pa tako o tome i treba misliti“[19]. Ove su riječi tim znakovitije jer je slično tvrdio sâm Novak: „Jesam li ja uspio Madonu izdići do kakvog-takvog literarnog simbola, to neka prosude drugi, ali samo ne, zaboga, oni kritičari koji se pitaju što sam htio, umjesto što sam postigao!“[20]

Premda nije eksplicirao srodnost *Mirisâ* s Bahtinovim idejama o narodno-smjehovnoj karnevalskoj kulturi, Mandićeve opaske poslužit će u tom smislu kao putokaz, završavajući indikativnim zaključkom u vidu igre riječima: od „majstor[a] kalambura i doskočica, paradoksa i rugalica“ stigla je „prvoklasna knjiga, makar je u njoj deklasirano sve što diže glavu“.[21] Korak dalje u otvaranju interpretacije, koja podrazumijeva pojmove kao što su groteska, parodiranje i karnevalizacija, napravio je Zdravko Zima, podsjećajući čitatelja na obnovu zanimanja za menipejskom satirom u Bahtina i Fryea[22], a nakon njega Velimir Visković, spomenuvši, međutim, te termine u opisnome smislu, odnosno ne dajući signala da se oslanja na Bahtinovu teoriju. Visković je tako napisao da se u Novaka očituje „težnja karnevaliziranju, ismijavanju svetoga“[23], da njegovo pripovijedanje „s primjesama groteskne stilizacije“[24] sadrži „brojne (…) manifestacije otpora dogmatizmu“ te da je riječ o „nekoj vrsti spontanog otpora, koji se očituje u snazi pučkoga vitalizma koji poznaje snagu i važnost tjelesnog principa u ljudskom životu“,[25] dok je u epizodi iz djetinjstva Malog iščitao „kršćanski (…) ritual karnevaliziran, viđen kao groteska“; u toj se epizodi „uz crkvu (…) vezuju osjećaji nelagode, straha, prisile, licemjerja“.[26] I najnovije čitanje *Mirisâ* iz pera Pavla Pavličića sadrži

15 S. Novak, *Mirisi, zlato i tamjan*, 159.
16 *Isto*, 38.
17 Igor Mandić, *Uz dlaku*, Zagreb 1970., 175.
18 *Isto*, 176.
19 *Isto*.
20 S. Novak, razgovor s Vlatkom Pavletićem, *Kritika*, 2/1969., br. 8, 637.
21 I. Mandić, *Uz dlaku*, 176.
22 Zdravko Zima, „Skupi sjaj rezignacije“, *Republika*, 47/1991., br. 3–4, 150.
23 Velimir Visković, „Inzularnost kao metafora i zbilja“, *Dani Hvarskoga kazališta*, 32/2006., 401.
24 *Isto*, 402.
25 *Isto*, 403.
26 *Isto*.

neke važne uvide, koji su, međutim, u službi alegorijske prirode romana, a prema kojima se „početak ponavlja na koncu“[27], fabula „na doslovnoj razini nema nikakva razvoja, jer u njoj ima vrlo malo događaja“[28], dok Madona „metaforički označava prošlost, a metonimički ideale njihove (Malog i Drage – op. a.) mladosti, kao i sve ono što je palo žrtvom tih ideala“.[29]

Novakov roman, kao i Barčeva knjiga, objavljen je u Zagrebu, a Zagreb kao kulturno središte bivše NDH, odnosno tadašnje SR Hrvatske reprezentiran je kao svojevrsna metonimija vrhunca i kompromitacije hrvatske kulture u Barčevu te kao njezino simboličko središte u Novakovu romanu. Prema potonjemu, referirajući se na Zagreb i Otok, „između dva sranja, onoga tamo gore i ovoga ovdje!“[30], razlike su samo prividne, što se ponovi s varijacijom; ovaj put izlazi iz Erminijinih usta, u maniri mudrosti srednjovjekovnih lûda, za koje Bahtin tvrdi da su iz samoga krila vlasti i sa strane povijesti pobjednikâ sipale neugodne mudrosti bez sankcija. U tome svjetlu valja čitati i rečenice: „Trg Repuplike? Pa šta će mi to! To imam i ovdje!“[31]. Tragom ovih zapažanja, a uspoređujući Barčevo i Novakovo djelo o kojima je ovdje riječ, može se ustvrditi sljedeće: Ako je Barac čekao pogodan trenutak da njegovo „tajno (underground) svjedočanstvo“[32] postane predmet javne rasprave, Novak se javno ispovijedao iz parlatorija karnevalskog žanra mimo dominantnih poetičkih i političkih struja. Ono što ih ujedinjuje jest ideja književnosti na liniji Schiller – Arnold, prema kojoj bi književnost trebala humanizirati ljude razjedinjene po partikularnim klasnim, rasnim, spolnim, rodnim, dobnim i etničkim kvalitetama, ujediniti ih u ideji ljudskosti, odnosno izvući ono najbolje iz čovjeka, možda „ono što nam je zajedničko kao racionalnim i uzajamno zavisnim ljudskim bićima“[33]. Osim toga, i Barac i Bahtin se u danim djelima očituju baštinicima karnevalske kulture kako ju je opisao Bahtin.

Prema Bahtinu, „narodno [je] prazničko-karnevalsko načelo – zapravo – neuništivo“[34]; pa čak i kad se ono ne zamjećuje, tu je „izvesno sećanje na onu moćnu celinu čiji su delovi nekada bili“. [35] To „izvesno sećanje“ čuva se u tragovima kao „žanrovsko sećanje“[36], u vezi s čime valja biti oprezan i istaknuti da su nefikcionalni pripovjedač Barčeva i fikcionalni pripovjedač Novakova teksta liku *nadređeni*, dok su u recepciji prečesto i pogrešno izjednačeni s likom, a onda se i sve što se događalo liku izjednačavalo sa žanrom (primjerice, egzistencijalistički roman).[37] Pripovijedanje je, dakle, nadređeno liku i stoga je nositeljem, kako tvrdi Bahtin, „žanrovskog sećanja“ karnevalske kulture: „ta dela su snažnija i dublja – i *radosnija* – od onog subjektivno-filozofskog pogleda na svet koji se njima izražava“[38].

---

27 Pavao Pavličić, *Moderna alegorija*, Zagreb 2013., 161.
28 *Isto*, 162.
29 *Isto*, 164.
30 S. Novak, *Mirisi, zlato i tamjan*, 276.
31 *Isto*, 265.
32 Shoshana Felman i Dori Laub, *Testimony, Crises of Witnessing in Literature. Psychoanalysis and History*, New York – London 1992., 98.
33 Marta K. Nusbaum, „Patriotizam i kosmopolitizam“, u: Marta K. Nusbaum i Džošua Koen, *Za ljubav domovine. Rasprava o granicama patriotizma*, Beograd 1999., 11.
34 Mihail Bahtin, *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjega veka i renesanse*, Beograd 1978., 43.
35 *Isto*, 57.
36 *Isto*.
37 Usp. Ana Dalmatin, *Egzistencijalistički roman u hrvatskoj književnosti*, Dubrovnik 2011.
38 M. Bahtin, *Stvaralaštvo Fransoa Rablea*, 57.

Za to su Bahtinu bili primjeri autori poput Shakespearea, Cervantesa, Rabelaisa, Sternea, Hoffmanna, Dostojevskog. Od hrvatskih pisaca sličan bi se niz mogao izvesti od imena kao što su Tin Ujević[39], Krleža[40], Desnica[41], Marinković[42], a među njima i Slobodan Novak. U Rabelaisa se „hiljad[a] godina neslužbenog narodnog smeha" spojila „s humanističkom erudicijom"[43]; Novak je njegov dvadesetostoljetni nasljednik.

Dubinske sličnosti koje bi se mogle rekonstruirati između Novakova romana te Barčeve knjige zastrte su površinskim razlikama. Kada se prijeđe preko tih razlika, kao znakovito ostaje primijetiti: obojica pripovjedača pišu u zatočeništvu kojemu se ne nazire kraj, osjećajući na sebi dodir smrti, te obojica na svojoj koži nose živo iskustvo smrti kao ponovnog rođenja – Malome je zaprijetila dok je kao dijete sudjelovao u pokrštavanju vode igrajući anđela u igrokazu nazvanu „karneval i cirkusarija"[44], dok je Barčev pripovjedač doživio preporod čak nekoliko puta te svjedoči: „Smrt se ovaj put naglo povukla. Ali je i dalje ostala u našim osjećajima kao nešto doživljeno, stvarno, što smo gotovo dodirnuli, i što će zauvijek ostati u nama kao trajna granica između **dva odjeka života** (istaknuto – op. a.)."[45] Nadalje, Madonina je kuća „predvorje groba"[46], „predvorje Smrti"[47], „gluha mrtvačnica" i „provalija groba"[48]. Također, obojica su se autodijegetičkih pripovjedača zatekla u izvrnutome svijetu – u *Mirisima* se, primjerice, kaže: „invalid invalida mora njegovati"[49], a u Barca stoji: „kao da ovdje nastaje nov svijet"[50] ili „samo stvarnost može nadvisiti maštu"[51]. U Barčevim zapisima, u logoru je grof koji je rodbinski povezan s uglednim europskim aristokratima, izjednačen s ložačem peći Đukom; „pri dnu"[52] zatječu se intelektualci, svedeni ni na što u odnosu na petnaestogodišnjeg ustašu; pravednici i zločinci zamijenili su mjesta, što sve skupa čini iskustvo zatočeništva nestvarnijim od fikcije: „sadržaji i najfantastičnijih romana prema njima [su] samo sjena"[53]. Riječ je o graničnim okolnostima u kojima se, prema Bahtinu, zatekao i pisac Dostojevski, pronašavši u njima za svoje likove pogodno tlo za provjeru „ideje i čoveka

[39] Usp. natuknicu „Ljudi za vratima gostionice" o Ujevićevoj esejistici koju potpisuje Tomislav Brlek, „Ljudi za vratima gostionice", *Hrvatska književna enciklopedija*, sv. 2, Zagreb 2009., 567; „Skalpel kaosa", *Isto*, sv. 4, Zagreb 2012., 62.

[40] Usp. Flakerovo povezivanje uvida kritičarâ, Krležinih suvremenika, s Bahtinom (Aleksandar Flaker, „Na rubu pameti", *Krležijana*, sv. 2, Zagreb 1999., 74; „Rableovski groteskni", *Isto*, 75) na primjeru romana *Na rubu pameti*, tj. Kovačićeve recenzije iz 1941., gdje dovodi Krležin roman u vezu s Erazmom Roterdamskim i menipskom satirom, te Kozarčaninove iz 1938., u kojoj se uočava dijalogičnost i otvoreni kraj romana.

[41] Usp. Bitijevo čitanje *Prolječa Ivana Galeba* u poglavlju „Mama jumba i mambo jumbo" iz knjige *Doba svjedočenja*, Zagreb 2005.

[42] Nakon Radivoja Mikića (*Postupak karnevalizacije: uvod u poetiku Ranka Marinkovića*, Beograd 1988.), te je teze razvijala Morana Čale (*Oko Kiklopa*, Zagreb 2005.), u najnovije vrijeme u čitanju novele *Benito Floda von Reltih* („Braća i rođaci iz noćne more: Benitovo bdjenje", u: *Komparativna povijest hrvatske književnosti. Zbornik radova XVIII. Fantastika: problem zbilje* (ur. Cvijeta Pavlović i Vinka Glunčić-Bužančić), Zagreb – Split 2016., 225–240).

[43] M. Bahtin, *Stvaralaštvo Fransoa Rablea*, 86.

[44] S. Novak, *Mirisi, zlato i tamjan*, 123.

[45] A. Barac, *Bijeg od knjige*, 130.

[46] S. Novak, *Mirisi, zlato i tamjan*, 10.

[47] *Isto*, 45.

[48] *Isto*, 46.

[49] *Isto*, 40.

[50] A. Barac, *Bijeg od knjige*, 137.

[51] *Isto*, 171.

[52] *Isto*, 136.

[53] *Isto*, 177.

ideje, to jest 'čoveka u čoveku'"[54]. Barčevim, pak, riječima: ostaje samo „gola unutrašnjost", „sad smo svi jednaki bijednici"[55], „samo ljudi"[56]. Izvrnutom svijetu pripada i bizarnost da je „Budak našao u logoru najpažljiviju publiku"[57]. Budakov se fikcionalni roman *Ognjište* čita kao *dokument*, „najkrvaviji izraz našeg vremena"[58]. U *Ognjištu* se prikazuju „najodvratniji prizori rodoskrvne, prevare, laži, podmuklog ubojstva"[59], redom predcivilizacijska regresija, koja se, pak, u zbilji *ne* prepoznaje, niti se tako imenuje. Potrebna je drukčija optika ili žanr da se vidi ono što se u danim povijesnim okolnostima ne da vidjeti. *Ognjište* je u cjelini vjerno mimetičkoj poetici, ali s alegorijskim potencijalom, razgrabljeno među čitalačkom publikom s one strane rešetaka, dok ga ona s ove strane diskvalificira kao monološko i totalitarno: „Nigdje na ovih tisuću strana nisu prikazana dva protivnika, kako stoje oko u oko. Nigdje tu nisu prikazani ljudi, kako nastoje do kraja rastumačiti svoje shvaćanje i na ljudski način riješiti svoje sporove."[60] Može li mimetizam vratiti iskupiteljsku dimenziju, možda u rukama „ironičnog mimetičara"[61], uz nužno „problematiziranje 'istine'"?[62]

„Smisao patnje, prolaznost nasilja, superiornost duše"[63], koji su zaokupljali Barca i njegove drugove u kaznionici, u središtu je filozofskog djela „posljednjeg Rimljanina i prvog skolastičara"[64], čija je utjecajna *Utjeha filozofije* (525.) također nastala u nekoliko mjeseci zatočeništva nakon nepravedne osude, u turbulentnim vremenima (kraj antike, početak srednjega vijeka). U tom se djelu, kao i u Barčevu, izmjenjuju proza i lirika, komentira vanjski svijet povijesnih osoba i polemizira s filozofima, baš kao što u *Bijegu od knjige* zatječemo Barčeve polemike s književnim kritičarima i uređivačkom politikom ustaških časopisa te kritiku kolaboracionističkih poteza kulturnih radnika. Prema Bahtinu, *Utjeha filozofije* heterogeni je žanr, križanac između menipske satire i sokratovskog dijaloga; potonji održava vezu s „karnevalskim folklorom"[65], tematizira se „direktno aktuelna savremenost"[66], osviješteno se „oslanja (…) na iskustvo", bilježi „više stilova i više žanrova"[67] te zadržava „sokratovsko shvatanje dijaloške prirode istine i ljudske misli u njoj"[68]. Ukratko: sve ono što manjka Budakovu romanu. Menipska je satira spoj fantastike, simbolike i/ili mističnoreligijskog elementa s ekstremnim i grubim; radnja se u njoj zbiva u tamnicama, na velikim cestama, u krčmama. Ona je žanr konačnih pitanja, u smislu da se provjeravaju konačni filozofski stavovi, karakterizira je filozofski univerzalizam, a prisutan je i aktualan publicistički ton, koji polemizira sa svima. Takav tekst bio bi i Novakov roman.

---

54 M. Bahtin, *Problemi poetike Dostojevskog* (prev. Milica Nikolić), Beograd 1967., 166.
55 A. Barac, *Bijeg od knjige*, 137.
56 *Isto*, 162.
57 *Isto*, 172.
58 *Isto*, 174.
59 *Isto*, 173.
60 *Isto*, 175.
61 Branimir Donat, *Brbljava sfinga*, Zagreb 1978., 97.
62 Cvjetko Milanja, *Hrvatski roman 1945. – 1990.*, Zagreb 1996., 35.
63 A. Barac, *Bijeg od knjige*, 173.
64 Martin Grabmann, *Die Geschichte der scholastischen Methode*, sv. I, Freiburg im Breisgau 1909., 148.
65 M. Bahtin, *Problemi poetike Dostojevskog*, 168.
66 *Isto*, 169.
67 *Isto*, 170.
68 *Isto*, 171.

U knjizi *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjega veka i renesanse* (1978.) [1965.] Bahtin je izložio teorijsku i kulturnu povijest groteske, za koju je utvrdio da je usko vezana uz karnevalsku narodnu kulturu srednjega vijeka i renesanse, a od romantizma da je postala „oblik za izražavanje subjektivnog, individualnog odnosa prema svetu“[69]. U romantizmu je također reducirala svoje pojave na „oblik humora, ironije, sarkazma“, dok je „*preporađajući* momenat smehovnog principa oslabljen (…) do minimuma“[70], što je za posljedicu imalo gubitak veselog i radosnog tona. Ipak, narodna kultura srednjega vijeka preživjela je u Novakovu opusu, napose u romanu *Mirisi, zlato i tamjan*, na svim razinama. Njezin je glasnogovornik Tunina, sporedni lik u romanu, pučanin i bivši Madonin kmet, koji joj na Badnjak tradicionalno čestita Božić i donosi pjetlića kao svoju vazalnu obvezu. Upravo njegova mudrost dvaput odzvanja romanom: „Svaka stvar postane dobra kad poumru oni koje je stresla i kad se zaboravi početak.“[71] I groteskno tijelo koje komunicira s vanjskim svijetom svojim otvorima, izbočinama ili izraslinama te ne poznaje strogu odijeljenost sebe od izvanjskog konstitutivno je za srednjovjekovnu smjehovnu kulturu, a njegov odjek prepoznajemo u liku Madone Markantunove. U karnevalskoj kulturi tijelo se vraća zemlji. Madona „se raspada!“[72], postajući „jedno klupko poluorganizirane materije“[73], ali baš je zato ono usmjereno na prekomjernost – a što je ciklus stolice od osamnaest dana ako ne pretjerivanje? – na užitak i obilje, što se očituje u opisima Madone: ona „mulja desnima svoju gnjecavu večericu slasno i proždrljivo“[74], „srkala je mumljajući desnima“[75], „mljackala zadovoljno“[76], ostavlja „oblizanu šalicu“[77], „u nijemoj ekstazi ispraća slatku kašicu što joj curi niz jednjak“[78], „popila je fino, ili ako ne baš popila, svakako usisala i posrkala“[79]. Kao što se vidi iz pripovjedačevih iskaza, njezino je tijelo sasvim ambivalentno, između dječjega i staračkoga: ona je „gojenče“[80], „dijete“ – „zlo“, „razmaženo“[81] i „gladno“[82] – te „pohlepno gojenče“[83]; leži kao što se „običavalo ležati u majčinu uterusu, skvrčeno, s koljenima i šakama pod bradom i s mrzovoljno naškubljenim bezubim liščem“[84]; ona je „fetus“ i „novorođenče“,[85] „sisanče“[86], „sklupčana negdje u dubini kreveta kao u zipci“[87], u „inkubatoru“[88], „spljoštena kao u ba-

[69] *Isto*, 46.
[70] *Isto*, 47.
[71] S. Novak, *Mirisi, zlato i tamjan*, 61, 283.
[72] *Isto*, 146.
[73] *Isto*, 74.
[74] *Isto*, 15.
[75] *Isto*, 28.
[76] *Isto*, 48.
[77] *Isto*, 72.
[78] *Isto*, 105.
[79] *Isto*, 122.
[80] *Isto*, 23.
[81] *Isto*, 36.
[82] Isto, 103.
[83] *Isto*, 105.
[84] *Isto*, 26–27.
[85] *Isto*, 27.
[86] *Isto*, 200.
[87] *Isto*, 7.
[88] *Isto*, 27.

binjama“[89]. Istovremeno, međutim, ona pripada „mrtvacima što žive pokraj nas“[90]; ona je „kadaver“[91] – „ženski“[92] i „anakronični“[93] – „žalosni grč života što se besmisleno sklupčao i traje“[94], „nije više ljudsko biće – što je netočno ali približno“[95], nego je „preparat“[96], „mumija“[97], „karampana“[98], „krepalina“, „stara crkotina smrdljiva“ [99], „lešina“[100]. Madona je, s jedne strane, karikaturalna travestija uzvišenih ženskih likova-personifikacija, koje prosvjetljuju svoje podanike ako joj se pokore, primjerice, Danteove Beatrice[101], mudre filozofije u Boetijevu djelu[102] i artikulirane ludosti u *Pohvali ludosti* (1511.) Erazma Roterdamskog. S druge, pak, strane, kako je maločas rečeno, ona je dosljedno groteskno tijelo iz Bahtinova opisa:

> Za razliku od novih kanona, i uzrast toga tela je maksimalno blizak rađanju ili smrti: to su – rano djetinjstvo i starost, s oštrim isticanjem njihove blizine utrobi i grobu, okrilju rađanja i umiranja. Ali postoji tendencija (tako reći na granici) da se oba ta tela sjedine u jednom. Individualnost je ovde u stadijumu pretapanja, kao već umiruća i kao još nezavršena; to telo stoji na pragu i groba i kolevke zajedno i istovremeno, to već nije jedno telo, ali još nisu ni dva tela; u njemu uvek biju dva bila: jedno od njih je materinsko – koje zamire.[103]

Usporedivo s time, pri kraju romana rane na Madoninim leđima zacjeljuju: „Po njima se navlačila sjajna mlada ružičasta kožica, kao da Madona ispod ove naborane i izbrazdane stare kožetine doista krije svježe malo tijelo koje će se kad-tad osloboditi krute ljuske.“[104] Njezina se soba uspostavlja kao granični prostor: ona živi „među četiri zida (…) mauzoleja“[105], govori iza „hlada grobnog“[106] odnosno „iz svoga groba“[107], „u predvorju Smrti“[108], „s onoga tamo samrtničkog kreveta“[109], „gluhe mrtvačnice“[110], „grobnice“[111], ali i iz „svoje rajske čekaonice“[112]. U karnevalskoj kulturi vrijeme nije linearno, nego cikličko, što se ogleda i u fabularnoj strukturi romana – on završava kako i počinje, uz „sav onaj silan zadah“[113] –

---

89 *Isto*, 289.
90 *Isto*, 6.
91 *Isto*, 10, 40, 212.
92 *Isto*, 221.
93 *Isto*, 257.
94 *Isto*, 28.
95 *Isto*, 59.
96 *Isto*, 43.
97 *Isto*, 43, 146.
98 *Isto*, 43.
99 *Isto*, 140.
100 *Isto*, 146, 204, 257.
101 Dante nije nimalo slučajno evociran u romanu – „queste parole di colore oscuro“. *Isto*, 132.
102 „žena vrlo dostojanstvenog izgleda: sjajnih i, izvan uobičajene ljudske moći, prodornih očiju; krepkog držanja i neiscrpne životne snage, mada je bila tako drevne dobi da se nikako ne bi mogla smatrati mojom vršnjakinjom“. Boetije, *Utjeha filosofije*, Podgorica 1999., 55.
103 M. Bahtin, *Problemi poetike Dostojevskog*, 35.
104 S. Novak, *Mirisi, zlato i tamjan*, 287.
105 *Isto*, 186, 192.
106 *Isto*, 32.
107 *Isto*, 28.
108 *Isto*, 45.
109 *Isto*, 37.
110 *Isto*, 46.
111 *Isto*, 267.
112 *Isto*, 190.
113 *Isto*, 5, 286.

kao i u iskazima Malog: „Mi smo bili svoji veliki pretci; sad smo svoje degenerirano potomstvo.“[114] Ili: „Invalid invalida mora njegovati! Invalida prošlosti jedan invalid budućnosti, takoreći!“[115]. Karnevalsko je vrijeme sadašnjost okrenuta prema budućnosti, koegzistencija heterogenih pojava, u kojem se jezik iscrpljuje u samome sebi u obliku šala, psovki, rugalica, doskočica, baš kako postupa Mali i time frustrira, zacijelo ne samo Dragu nego i sve one čitatelje koji od njega žele čuti nešto drugo umjesto toga što im pripovijeda: „Mjesto što praviš kalambure, trebao bi se zapitati što si bio, a što postao.“[116]. U karnevalu sudjeluju ljudi bez svojih individualnih obilježja, kao predstavnici zanata, rodbinskog odnosa, pa im vlastito ime često zamjenjuju nadimci – u Novakovoj izvedbi: Mali, Draga, Doktor, Stric, Poštar, Teta, a ludilo koje se pojavljuje u okviru karnevalske kulture nije nikad zlokobno, jezivo i tragično, kao što nije ni u Novakovu romanu: „Nisam ja takve pameti da bih umio izludjeti.“[117]

U Novaka je fokus premješten na „apsolutno topografsko telesno dole.“[118] Pripovijedanje započinje Madoninim pražnjenjem crijeva, a tako i završava; potonjemu prethodi svećenik, čiji svečani blagoslov kuće naruši „telesno dole“: „prducne lagacko dvaput, a cipele mu bržebolje zaškripe“[119]. Na više je razina zastupljeno i „prevođenje (…) visokog ceremonijala i obreda na materijalno-telesni plan“[120]. Madonino tijelo ima i „kosmički“ i „opštenarodni karakter“; „kosmičko, socijalno i telesno ovde se nalaze u neraskidivom jedinstvu“.[121] To jedinstvo nadilazi pojedinačnu i pojedinčevu sudbinu, ono je u službi obnove, preporoda, zatvaranja jednog i započinjanja drugog ciklusa. Kao što se u Rabelaisovu grotesknom realizmu često povezuje gore i dolje, živo i mrtvo, u ambivalentnoj slici trbuha ili utrobe, u jedan „neraskidivi groteskni čvor“[122], tako u pripovijedanju, u neposrednoj blizini Dragina iskretanja žare s Madoninim izmetom iza dvorišnog zida „dolje prema moru“[123], Mali susreće Doktora na ribarnici i u jednoj grotesknoj slici združuje žive i mrtve, gore i dolje, hranu i izmet:

> svi smo mi rod i rodbina, u krvnoj svezi s mrtvima, u fekalnome srodstvu s umirućima, s plavimjadranom, s ovim zasmrađenim kisikom što ga udišemo… Nego, kupit ćemo mi,

[114] *Isto*, 269.
[115] *Isto*, 40.
[116] *Isto*, 268.
[117] *Isto*, 9.
[118] M. Bahtin, *Problemi poetike Dostojevskog*, 36. Premda bi to zahtijevalo jedan nov, ekstenzivniji rad, za primjer navodim da je u Novakovoj romanesknoj produkciji ekskrecija uvijek kontrapunktirana političkim, obrednim i oficijelnim događajima kao karnevalski podsjetnik na tjelesno dolje: Erminijina braća, uvjereni komunisti, poginuli su (ne)časno od „diženterije u Bosni i Hercegovini“ (S. Novak, *Mirisi, zlato i tamjan*, 94); Madona se čisti u pravilnim intervalima, mimo ili pored kršćanskoga kalendara; u *Pristajanju* je Mekanika, „kao „dijete slabo odgojeno još ni sa dvije i pol godine nije znalo svoj red“ (Isti, *Pristajanje*, Zagreb 2005., 54), uhvatila „kagarela“ (*Isto*, 60): „niz nogice maloga uplašenog konšpiratora curkali šu vijugavi smeđi mlaščići i slijevali se, te u cipelice, te preko cipelica na *maresciallov* parket“ (*Isto*, 59). Mekanikova prirodna, ali nedisciplinirana *kagarela* spasila je avnojske dokumente i time posredno utjecala na (protu)prirodnu disciplinu ciklusa „medicinskog čuda“ (*Isto*, 46) Madoninih crijeva. Najzad, kad se Mali trebao očistiti pred blagoslov vode, on je „potribu učinio preko svoga reda i vremena i u neredovito doba, kako da mu je, božeprosti, nadahnuto!“ (Isti, *Mirisi, zlato i tamjan*, 118), a zaprijetio je i ukućanima: „Načinit ću se još do sutra sto puta, kad me samo strašite!“ (*Isto*, 119).
[119] *Isto*, 289.
[120] M. Bahtin, *Problemi poetike Dostojevskog*, 28.
[121] *Isto*, 27.
[122] *Isto*, 179.
[123] S. Novak, *Mirisi, zlato i tamjan*, 6.

> Doktore, evo nešto malo ribe što se ugojila pod Madoninim dvorišnim zidom (…). Cipli će nas ujediniti.[124]

U tom smislu valja čitati i Barčevo „treba spasiti čovjeka."[125] Individualna se autobiografija potiskuje u korist ideje humanosti i održivosti dijalogizma, koji se, prema de Manovu tumačenju Bahtinova pojma, više odnosi na „konfliktne nacionalne i religijske odnose nego na klasne sukobe", a preko formalne analize književnog teksta „vodi od intralingvističkih do intrakulturnih odnosa".[126]

Karnevalska cikličnost vremena i u Barčevoj knjizi i u Novakovu romanu kontrapunktirana je oficijelnom kalendaru, katoličkom u Novaka, ustaškom u Barca, kao i oficijelnoj ideologiji: u Barca bilježi se povratak mjerenju vremena prema godišnjim dobima, a Novakovim se likovima nameće „kalendar ekskrementalni"[127]; Barac je u opoziciji prema ustaškom jednoumlju, a Novak prema katoličanstvu[128] i komunizmu. Parodija religije, međutim, nije puka negacija, kako tvrdi Visković. Bahtin pokazuje na nizu primjera da su crkveni praznici imali svoj parodični parnjak u narodnoj smjehovnoj kulturi.[129]

Ako je u obama djelima zadržana karnevalska ideja svijeta kao neprestane obnove, preporoda i izmjene mrtvog živim, ne začuđuje što se podudaraju pripovjedna i iskustvena sadašnjost; iz perspektive vječnosti, sadašnjost je ambivalentno vrijeme u kojem prošlost još nije mrtva ili je već započelo rađanje: „evo me na rajskoj balustradi gdje su se srele prošlost i sadašnjost".[130] Istu promjenu bilježi Draga: „Prva žena, koja je tamo spavala, umrla mi je prije osamnaest dana, druga žena, srećom, tu naviku nije ni obnovila, i neka zato treća pazi što radi!"[131] „Karneval je okrenut budućnosti koja se ne završava"[132] i upravo je u tom duhu završetak *Mirisâ*: „U raju smo. I to je sada vječnost."[133]. Ironija je jedno od prepoznatljivih obilježja ostataka karnevalskog; ako je ona u Novaka „uzdignuta na razinu pogleda na svijet, ali i kao modus vivendi"[134], nije ništa manje odredila Barčevu pripovjednu poziciju: „u gađenju prema knjizi nastala je nova knjiga"[135]. Kao što u karnevalu nema izdvojenih

---

124 *Isto*, 7.

125 A. Barac, *Bijeg od knjige*, 194.

126 Paul de Man, „Dijalog i dijalogizam", u: *Bahtin i drugi* (ur. Vladimir Biti), Zagreb 1992., 130.

127 S. Novak, *Mirisi, zlato i tamjan*, 256.

128 Usp. travestiju religioznih motiva: Mali kao Krist (pripovijedanje organizirano u četrnaest poglavlja kao četrnaest postaja križnog puta; „Svi imamo svoj križ" (*Isto*, 20); „kao da sam ispio kalež žuči i octa (*Isto*, 95); „stojim na povišenom trijemu kao Ecce homo! s prstima među zubima i s punim mjehurom, koji ću ovaj čas isprazniti ovako s trijema" (*Isto*, 177); „Moja gorka čaša je prepuna" (*Isto*, 223).

129 Primjeri su praznici luda, koji su se manifestirali „u grotesknom unižavanju raznih crkvenih obreda i simbola putem njihovog prevođenja na materijalno-telesni plan: prožderljivost i pijančevanje neposredno na oltaru, neprilični pokreti tela, obnaživanje i tome slično" (M. Bahtin, *Problemi poetike Dostojevskog*, 88) i praznik magarca, „uveden u spomen Marijinog bekstva s malim Isusom u Egipat na magarcu" (*Isto*, 92) te je velik broj smjehovnih oblika, žanrova i izričaja nastao ni manje ni više nego među klerom. I ne samo to, nego je „čitav neslužbeni, preterano slobodni način govora srednjovekovnog klera (pa i čitave srednjovekovne inteligencije) i prostog naroda bio duboko prožet elementima materijalno-telesnog dole: travestiranim i naopako okrenutim opšteprihvaćenim svetim tekstovima i izrekama" (*Isto*, 102).

130 S. Novak, *Mirisi, zlato i tamjan*, 289.

131 *Isto*, 277.

132 M. Bahtin, *Problemi poetike Dostojevskog*, 17.

133 S. Novak, *Mirisi, zlato i tamjan*, 289.

134 K. Nemec, „Novakov reprezentativni roman 'ljudske situacije'", 11.

135 A. Barac, *Bijeg od knjige*, 26.

promatrača, podjele na izvođače i gledatelje, nego je on općenarodni i univerzalan, i ironija koja se postavlja kao pogled na svijet ima svoj protuotrov u autoironiji. Odatle nemogućnost da se pripovjedaču, bilo Barčeva, bilo Novakova djela, pripiše ma koji svjetonazor osim „sokratske spoznaje"[136] da se istina rađa u dijalogu i da se on u prvom redu vodi među književnim tekstovima, a oni potražuju posrednika, aktivnog čitatelja: „dijalogizam (…) ima da se održi i misli putem radikalne izvanjskosti ili heterogenosti jednog glasa u odnosu na sve druge glasove uključujući i glas samog romanopisca. Ona ili on, u tom pogledu, nemaju prednost pred svojim likovima."[137]

Što, na kraju, čini Barčeve zapise vrijednima čuvanja? Ne samo da su fizički premještani nego su i maskirani, „pribilježeni (…) namjerno nečitljivo"[138], kao što su „namjerno nejasno"[139] zabilježeni i dojmovi „iz neodoljive potrebe, da se nekako **fiksiraju slike i refleksije o svemu, što se dalo vidjeti ili naslutiti** (istaknuto – op. a.)"[140]. Ta se potreba iskazuje i u Barčevu predgovoru knjizi jednog drugog zatvorenika, *Lirici nevremena* Ilije Jakovljevića. Tijelo teksta vrijedno je čuvanja jer mu je zadaća pregolema, kako primjećuje jedna de Manova učenica: „specifična je zadaća književnog svjedočanstva da *vlastitim tijelom* probudi u tom zakašnjelom svjedoku, kojim u povijesnom smislu sada postaje sâm čitatelj, imaginativnu sposobnost opažanja povijesti odnosno toga što se događa drugima pomoću snage (u)vida koja se obično pribavlja samo izravnom fizičkom upletenošću."[141] No, tijelom teksta prenosi se i lekcija o povijesnosti vlastitog trenutka, koja se u Novakovu romanu propustila uočiti, a upravo ga ta crta povezuje s autorima kao što su Boetije (vrhunac i kraj antike), Dante (vrhunac i kraj srednjeg vijeka) ili Rabelais (vrhunac i kraj renesanse) – naime, uskoro se nakon *Mirisâ*, vrhunca i kraja modernizma, pojavila Slamnigova *Bolja polovica hrabrosti* (1972.), često nazivana prvim postmodernim romanom u hrvatskoj književnosti.

Dread in reality, carnival in the text: Novak, Barac and Bakhtin

Summary: With 1965 as the starting point, this paper provides a comparative reading of Barac's heterogeneous work *Bijeg od knjige* (*Escaping the book*) (1965), which is comprised of studies in literary science and fragments of memoirs and diaries addressing the experience of World War II concentration camps, and Novak's novel *Mirisi, zlato i tamjan* (1968) (*Gold, Frankincense and Myrrh*), which is set in late 1965 and narrated by a former Partisan fighter, war hero and disabled veteran. Both

136 C. Milanja, *Hrvatski roman 1945. – 1990.*, 58.
137 P. de Man, „Dijalog i dijalogizam", 130.
138 A. Barac, *Bijeg od knjige*, 25.
139 Isti, „Predgovor", u: Ilija Jakovljević, *Lirika nevremena*, Zagreb 1945., 4.
140 *Isto*, 3.
141 S. Felman i D. Laub, *Testimony, Crises of Witnessing in Literature*, 108.

books take on the legacy of the last World War. In order to re-evaluate that legacy, as well as the ambiguous historicity of the books, this analysis shifts from the seeming disparity between the two books to the deeply ingrained parallels between them which become evident in light of the theories of the Russian theorist Mikhail Bakhtin, whose book on the carnival culture of the Middle Ages and the Renaissance was published that very year. It is noted that Novak and Barac rely on the legacy of Menippean satire, or rather, Socratic dialogue, both of which are forms inherent to the tradition of carnival culture. In time, the marginalized carnival that is part of the long tradition of the culture of popular laughter can be found within high culture, either in a disguised form or on its margins, as genre memory, where it maintains some of its peculiarities, although literary historians largely fail to recognize them. Some literary historians refused to acknowledge the literary quality of Barac's book, while simultaneously attributing a kind of generational solidarity to Novak's novel, as well as a debt to the philosophy of existentialism. It can be said that Barac exhibits some similarities to Boetius and his *Consolation of Philosophy* due to the genre characteristics of his book (such as combining poetry and prose, engaging in polemics with contemporaries and their views of the world, the search for the universal and the popular, or life on the margins and the way that it forces a re-examination of one's outlook). After a closer examination, it becomes apparent that Novak's novel transcends the existentialist framework it is usually placed in. In its linguistic, stylistic and poetic features, Novak's narration draws from the carnival culture and grotesque realism, as described by Bakhtin in *Rabelais and his world.* This is evident in Novak's use of a combination of sacral and profane motifs, the inseparability of birth and death, the translation of the abstract onto the lower stratum, the parody of the female form, the use of dialogue and the plurality of voices within the text of the novel, etc.

Key swords: the carnival, dialogue, Menippean satire, Socratic dialogue, existentialism, documentarity, modernism

Literatura

Mihail Bahtin, *Problemi poetike Dostojevskog* (prev. Milica Nikolić), Beograd 1967.

Mihail Bahtin, *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjega veka i renesanse*, Beograd 1978.

Antun Barac, *Bijeg od knjige*, Zagreb 2015.

Vladimir Biti, *Doba svjedočenja*, Zagreb 2005.

Boetije, *Utjeha filosofije*, Podgorica 1999.

Tomislav Brlek, „Ljudi za vratima gostionice", *Hrvatska književna enciklopedija*, sv. 2, Zagreb 2009., 567; „Skalpel kaosa", sv. 4, Zagreb 2012., 62.

Morana Čale, „Braća i rođaci iz noćne more: Benitovo bdjenje", u: *Komparativna povijest hrvatske književnosti. Zbornik radova XVIII. Fantastika: problem zbilje* (ur. Cvijeta Pavlović i Vinka Glunčić-Bužančić), Zagreb – Split 2016., 225–240.

Morana Čale, *Oko Kiklopa*, Zagreb 2005.

Ana Dalmatin, *Egzistencijalistički roman u hrvatskoj književnosti*, Dubrovnik 2011.

Paul de Man, „Dijalog i dijalogizam", u: *Bahtin i drugi* (ur. Vladimir Biti), Zagreb 1992., 125–135.

Branimir Donat, *Brbljava sfinga*, Zagreb 1978.

Josipa Dragičević, „Barčev *Bijeg od knjige*", u: *Zbornik o Antunu Barcu. Zbornik radova sa Znanstvenoga skupa Zagreb/Crikvenica, 24 – 26. travnja 2014.* (ur. Tihomil Maštrović), Zagreb 2015., 275–296.

Europski glasnik, IX/2004.

Shoshana Felman i Dori Laub, *Testimony, Crises of Witnessing in Literature. Psychoanalysis and History*, New York – London 1992.

Aleksandar Flaker, „Na rubu pameti“, *Krležijana*, sv. 2, Zagreb 1999., 73–76.

Martin Grabmann, *Die Geschichte der scholastischen Methode*, sv. I, Freiburg im Breisgau 1909.

Ilija Jakovljević, *Lirika nevremena*, Zagreb 1945.

Jure Kaštelan, „Predgovor. Samotnički put visine“, u: Antun Barac, *Bijeg od knjige*, Zagreb 2015., 5–9.

Igor Mandić, *Uz dlaku*, Zagreb 1970.

Radivoje Mikić, *Postupak karnevalizacije: uvod u poetiku Ranka Marinkovića*, Beograd 1988.

Cvjetko Milanja, *Hrvatski roman 1945. – 1990.*, Zagreb 1996.

Krešimir Nemec, „Predgovor. Novakov reprezentativni roman ‘ljudske situacije’“, u: Slobodan Novak, *Mirisi, zlato i tamjan*, Kostrena 2016., 5–13.

Slobodan Novak, *Mirisi, zlato i tamjan*, Zagreb 1997.

Slobodan Novak, *Pristajanje*, Zagreb 2005.

Slobodan Novak, razgovor s Vlatkom Pavletićem, *Kritika*, 2/1969., br. 8, 637.

Marta K. Nusbaum, „Patriotizam i kosmopolitizam“, u: Marta K. Nusbaum i Džošua Koen, *Za ljubav domovine. Rasprava o granicama patriotizma*, Beograd 1999., 9–26.

Pavao Pavličić, *Moderna alegorija*, Zagreb 2013.

Božidar Petrač, „Barčeva logorologija“, u: *Zbornik o Antunu Barcu. Zbornik radova sa Znanstvenoga skupa Zagreb/Crikvenica, 24 – 26. travnja 2014.* (ur. Tihomil Maštrović), Zagreb 2015., 297–311.

Velimir Visković, „Inzularnost kao metafora i zbilja“, *Dani Hvarskoga kazališta*, 32/2006., 394–407.

Zdravko Zima, „Skupi sjaj rezignacije“, *Republika*, 47/1991., br. 3–4, 147–154.

9.
„JEDAN NARODNI JEZIK I JEDAN JEDINSTVEN KNJIŽEVNI JEZIK“. ANKETA *LETOPISA MATICE SRPSKE* I SASTANAK U NOVOM SADU

Krešimir Mićanović

UDK: 81’26(497.1)“1954“
Izvorni znanstveni članak

Sažetak: Novosadski dogovor prijelomni je događaj u oblikovanju zajedničke, centralističke jezične politike za područje četiriju središnjih jugoslavenskih narodnih republika – Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Srbije. Sudionici sastanka u Novom Sadu u prosincu 1954. zaključili su da je narodni jezik Srba, Hrvata i Crnogoraca jedan jezik te da je stoga i književni jezik koji se razvio na njegovoj osnovi oko dvaju glavnih središta, Beograda i Zagreba, jedinstven, s dvama izgovorima, ijekavskim i ekavskim. Na osnovi anketnih priloga i transkripta s novosadskog skupa analiziraju se stavovi hrvatskih i srpskih jezikoslovaca, književnika i kulturnih radnika o „jednom narodnom jeziku“ i „jedinstvenom književnom jeziku“. Na korpusu tekstova pokazuje se da se jezično pitanje sredinom 1950-ih vrednuje kao političko, da su se u kakofonijskoj raspravi o jeziku mogli čuti pojedinačni i (posve) manjinski glasovi koji su na različite načine poništavali dogovorenu novosadsku formulu: jedan književni jezik (u nazivu kojega se navodi srpsko i hrvatsko ime) = tri naroda = četiri narodne republike. Novosadski dogovor služio je kao normativan i čvrst jezičnopolitički okvir desetak godina, a rad na provedbi novosadskih zaključaka zapet će u drugoj polovici 1960-ih. Matica hrvatska 1970. i službeno prekida suradnju s Maticom srpskom, a hrvatski jezikoslovci i književnici okupljeni u svojim strukovnim društvima u proljeće 1971. i formalno su se odrekli sporazuma postignutog u Novom Sadu.

Ključne riječi: Novosadski dogovor, „Anketa o pitanjima srpskohrvatskog jezika i pravopisa“, jezična politika, književni jezik, pravopis

1.

U poslijeratnom razdoblju višejezične i višenacionalne jugoslavenske federacije oblikovan je jezičnopolitički okvir u kojemu nijednom jeziku *de iure* nije dodijeljen status državnog jezika, a u parlamentarnoj praksi potvrđeno je razlikovanje četiriju jezika jugoslavenskih naroda – hrvatskoga, srpskoga, slovenskoga i makedonskoga. Hrvatski i srpski jezikoslovci neovisno jedni o drugima određuju režim jezičnog standarda, što je u prvom redu značilo, kada je riječ o kodificiranim standardnojezičnim priručnicima, da hrvatskoj ortografskoj praksi kao normativni orijentir služi *Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika* Dragutina Boranića, a srpskoj *Pravopis srpskohrvatskog književnog jezika* Aleksandra Belića. Poslijeratno jezičnopolitičko razdoblje, koje su hrvatski jezikoslovci retrospektivno prikazivali u ružičastim bojama,[1] u jezičnopolitičkom smislu završava sredinom 1950-ih. Trodnevni sastanak u Novom Sadu održan u prosincu 1954. godine, rezultat kojega su zaključci što su obvezali hrvatske i srpske jezikoslovce na izradu temeljnih standardnojezičnih priručnika, prijelomni je događaj u oblikovanju zajedničke, centralističke jezične politike za područje četiriju središnjih jugoslavenskih narodnih republika – Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Srbije.

2.

Novosadski sastanak završni je čin „Ankete o pitanjima srpskohrvatskog jezika i pravopisa“ koju je u proljeće 1953. pripremila redakcija *Letopisa Matice srpske*. U svibnju je upućeno anketno pismo nizu „najistaknutijih srpskih i hrvatskih književnika, naučnika, političkih i javnih radnika“ s ciljem da se čuje njihovo mišljenje „o problemima jezika, pravopisa i rečnika“.[2] Prvi anketni prilog i pismo objavljeni su u rujanskom svesku *Letopisa* te 1953. godine, a posljednji prilog u zadnjem svesku za 1954. godinu. U tom su razdoblju, u petnaest brojeva, objavljena 42 anketna odgovora: prilozi Udruženja prevodilaca Srbije, Društva prevodilaca Hrvatske te 40 autorskih tekstova.[3]

---

1 Podrobnije o poslijeratnom razdoblju v. Krešimir Mićanović, „‘The spirit of AVNOJ in language policy’: language policy from the end of World War II to mid-1950s in Yugoslavia and Croatia“, *Socjolingwistyka*, 32/2018, 23–37.

2 Živan Milisavac, odgovorni urednik *Letopisa*, u uvodnom referatu na sastanku u Novom Sadu: „Pismo je upućeno u maju (svega nekolicina je pozvata naknadno, u septembru)“, v. *Letopis Matice srpske*, 131/1955, knj. 375, sv. 1, 8. Citati iz pisma: Redakcija *Letopisa Matice srpske*, „Anketa o pitanjima srpskohrvatskog jezika i pravopisa“, *Letopis Matice srpske,* 129/1953, knj. 372, sv. 3, 125.

3 Prema podacima Živana Milisavca anketno pismo razaslano je na 111 adresa, a odgovorila je tek trećina. Odazvalo se njih 36: iz Beograda 11 (pozvano 55), Zagreba 19 (pozvano 44), Sarajeva 3 (pozvano 4), Splita 1 (pozvano 3), Opatije 1, Novog Sada 1 (pozvano 2). Uredništvo je primilo i 17 „odgovora od raznih lica“, a od tih „izvan kruga pozvanih“ objavljena su četiri priloga, v. *Letopis Matice srpske*, 131/1955, knj. 375, sv. 1, 8, 15. Prilozi su objavljivani redom kojim su stizali i pismom kojim su napisani (v. *Letopis Matice srpske*, 129/1953, knj. 372, sv. 3, 126): M[ihailo] Stevanović, A[leksandar] Belić, Joža Horvat, Stanislav Vinaver, Josip Smodlaka, P[etar] Skok, Božidar Kovačević, Milija Stanić, J[ovan] Vuković, Đuza Radović, Marko Marković, Radovan Lalić, Svetozar Matić, M[irko] Božić, Vojin Jelić, Antun Barac, Gustav Krklec, M[ate] Hraste, M[arin] Franičević, Ivo Frangeš, Vladan Desnica, Jordan M. Molović, M[iodrag] S. Lalević, Slavko Kolar, Ilija Kecmanović, Nada Senić, Julije Benešić, Ljudevit Jonke, Slavko Pavešić, M[iloš] S. Moskovljević, Josip Badalić, Josip Hamm, Viktor Car Emin, Fran Tućan, Jure Kaštelan, Slavko Ježić, Marijan Jurković, Novak Simić, Svetislav Marić, Borivoje Nedić.

U razaslanom anketnom pismu redakcija *Letopisa* objašnjava da neće „postavljati pitanja na koja treba dati neposredan odgovor", kao što je to učinjeno u anketi slovenskog časopisa *Veda* (1912),[4] da neće napisati ni poseban članak kojim bi „odredila svoj stav prema tim pitanjima", kao što je to učinio Jovan Skerlić pri pokretanju „Ankete o južnom ili istočnom narječju u srpsko-hrvatskoj književnosti" (1914).[5] Redakcija je ipak istaknula četiri teme: pravopis („[n]edavno je u našoj javnosti bilo potegnuto pitanja pravopisa"), pismo „(ćirilica – latinica)", „narečje" i stvaranje rječnika književnog jezika „(srpskog i hrvatskog, ili srpskohrvatskog)".[6] Premda uredništvo nije napisalo poseban članak poput Skerlićeva, posve je jasno u pismu artikuliralo vlastiti stav – približan skerlićevskom idealu ekavskoga književnog jezika i latinice kao općeg pisma.

> Mi ovde ipak ne možemo da ne podvučemo koliko cenimo sve one napore u daljoj i bližoj prošlosti koji su išli ka uklanjanju razlika, naročito veštačkih, u srpskohrvatskom jeziku i vodili ka sve većem zbližavanju i čvršćem jedinstvu, kao što je bio poznati Književni dogovor u Beču 1850 godine; kao što su navedene ankete; kao što je prihvatanje ekavštine u nekim hrvatskim časopisima u Zagrebu (*Vihor*, 1914, zatim Krležin *Plamen* posle Prvog svetskog rata) pa čak i štampanje zbirki stihova ekavštinom (A. B. Šimić, Cesarić itd.); kao što je, s druge strane, štampanje latinicom časopisa u Beogradu (Stožer, Naša stvarnost, Umetnosti i kritika itd.) i knjiga (biblioteka Nolit); kao što je zajedničko izdavanje publikacija (*Srpskohrvatski almanah* pre, časopis *Danas* posle Prvog svetskog rata), itd. itd.[7]

Na sastanku u Novom Sadu održanom od 8. do 10. prosinca 1954. podnesen je referat o rezultatima ankete – zadnji anketni prilog objavljen je u prosinačkom svesku *Letopisa Matice srpske* za 1954. – a „posle diskusije formulisan je stav učesnika konferencije o problemima jezika istaknutim u anketi i diskusiji".[8] Redakcija časopisa odgovornost i zasluge za sazivanje konferencije nije pripisala sebi, nego je preuzela ulogu onog koji tek ispunjava želje i zahtjeve drugih. Naime, s obzirom na to da je „[j]edan deo učesnika", kako je objašnjeno, „naročito podvukao potrebu sazivanja konferencije", redakcija je, odazivajući se glasu onih koji su u prilozima „insistirali na dogovoru", „umolila izvestan broj najpozvanijih stručnjaka za pitanja jezika kao i jedan deo srpskih i hrvatskih književnika da se sastanu i

---

4 „Anketa o jezikovnem približevanju Jugoslovanov", u kojoj je postavljeno šesnaest pitanja, izišla je u II. godištu (1912) časopisa *Veda*, dvomjesečnika za znanost i kulturu, a anketni su prilozi objavljivani u III. godištu (1913).

5 Jovan Skerlić najprije je objavio svoje predavanje „Istočno ili južno narečje?" u kojem je istaknuo „da istočno, ekavsko narečje, treba da postane književno narečje srpsko-hrvatsko" te predviđao da će za trideset, četrdeset ili pedeset godina, „kada srpsko-hrvatski narod bude nacionalno obezbeđen […] latinica postati opšta književna azbuka" (Jovan Skerlić, „Istočno ili južno narečje", *Srpski književni glasnik*, XXXI/(16. 11.) 1913, br. 10, 756–770 + XXXI/(1. i 16. 12.) 1913, br. 11 i 12, 865, 872). Nakon toga uputio je kao urednik *Srpskog književnog glasnika* koncem 1913. anketno pismo „izvesnom broju pisaca i javnih radnika na Slovenskom Jugu" (*Srpski književni glasnik*, XXXII/(16. 1.) 1914, br. 2, 114). Anketni prilozi objavljivani su od 16. 1. do 1. 4. 1914. u *Srpskom književnom glasniku*, XXXII/1914.

6 Redakcija rabi *narječje* u značenju 'govor', što bi danas bilo posve pogrešno, v. Redakcija *Letopisa Matice srpske*, „Anketa o pitanjima srpskohrvatskog jezika i pravopisa", 126.

7 *Isto*.

8 *Letopis Matice srpske*, 131/1955, knj. 375, sv. 1, 3. Redakcija *Letopisa* smatra da je sastanak „književnika i jezičkih stručnjaka" u Novom Sadu „bio logičan i neophodan završetak ankete", odnosno da je anketa završila 10. 12. 1954. donošenjem zaključaka (*Isto*, 123).

pretresu zaključke koji su izvučeni iz ankete i razmotre mogućnost rešavanja onih pitanja koja su u anketi istaknuta kao hitna".[9]

Sudionici sastanka skup su okončali donošenjem i potpisivanjem teksta zaključaka[10] u kojem su ustvrdili da je narodni jezik Srba, Hrvata i Crnogoraca jedan jezik, odnosno da je književni jezik jedinstven (prva točka), da je u nazivu jezika u službenoj upotrebi nužno istaknuti oba njegova dijela (druga točka), da su oba pisma (treća točka) i oba izgovora (četvrta točka) ravnopravna. U zaključcima se ustvrđuje i nužnost izrade temeljnih standardnojezičnih priručnika: izrada suvremenog rječnika književnog jezika (peta točka), terminologija (šesta točka), pravopis (sedma točka). U osmoj točki potpisnici pozivaju da se stane „na put postavljanju veštačkih prepreka u prirodnom i normalnom razvitku hrvatsko-srpskog književnog jezika", ističu da treba spriječiti „štetnu pojavu samovoljnog prevođenja tekstova".[11] Na koncu se navodi tko će odrediti članove komisije za izradu pravopisa, odnosno s kime bi trebalo surađivati u izradi terminologije (deveta točka), zatim da će Matica srpska zaključke dostaviti saveznoj vladi i vladama četiriju narodnih republika, sveučilištima u Beogradu, Zagrebu i Sarajevu, akademiji u Zagrebu i Beogradu, Matici hrvatskoj te ih objaviti u dnevnim listovima i časopisima (deseta točka).[12]

3.

Povjesničari pedesete u Jugoslaviji opisuju kao razdoblje u kojemu s jedne strane dolazi do postupne decentralizacije i debirokratizacije dotada jako centralizirane države[13] – drža-

---

9 *Isto*. Redakcija je na skup pozvala 23 jezikoslovca i književnika iz Beograda, Zagreba i Sarajeva: iz Beograda 9, odazvalo se 8 (Ivo Andrić, Aleksandar Belić, Marijan Jurković, Miloš Đurić, Radovan Lalić, Miloš M. Moskovljević, Đuza Radović, Mihailo Stevanović; nije se odazvao Milan Bogdanović); iz Zagreba 12, odazvalo se 7 (Marin Franičević, Mirko Božić, Josip Hamm, Mate Hraste, Ljudevit Jonke, Zdenko Škreb, Jure Kaštelan; pismeno su izvijestili Antun Barac i Miroslav Krleža „da ne mogu prisustvovati", a za Stjepana Ivšića, Gustava Krkleca i Petra Šegedina „saznali smo od prisutnih drugova iz Zagreba da nisu mogli doći zbog bolesti"), iz Sarajeva 2 (Jovan Vuković i Marko Marković). Matica srpska, organizator skupa, odredila je da će sudjelovati njezinih 8 članova – Veljko Petrović, Svetislav Marić, Miloš Hadžić, Krešimir Georgijević, Živojin Boškov, Živan Milisavac, Mladen Leskovac, Boško Petrović – tako da se na konferenciji okupilo 25 sudionika, v. *Letopis Matice srpske*, 131/1955, knj. 375, sv. 1, str. 7.

10 Zaključke je potpisalo 25 sudionika skupa, a naknadno je redakcija zamolila niz pojedinaca „da svoju saglasnost izraze potpisivanjem teksta". U konačnici je redakcija prikupila 63 naknadna potpisa najvećim dijelom književnika, sveučilišnih profesora i jezikoslovaca (*Isto*, 123–125). *Štiklec* iz biografije jednoga potpisnika: Miroslav Krleža, nije se odazvao anketnom pozivu, nije došao u Novi Sad, no jedan je od naknadnih potpisnika. Opravdavao se 1970. godine, naravno ne javno, da je tada bila takva situacija da je morao potpisati, „i toga se danas stidim", v. Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan (1956–1975). Balade o životu koji teče*, Zagreb 1985, 40. Milisavac, koji je uz ostale i Krleži donio zaključke na potpis, nije se dao impresionirati Čengićevim zapisom: „Krleža je potpisao bez reči. Koga i čega se plašio? Zašto ih je morao potpisati? Zašto je morao potpisati Deklaraciju o hrvatskom jeziku? Mogu reći da su svi kojima sam podneo Zaključke dali rado svoj potpis", Živan Milisavac, „O Novosadskom dogovoru", *NIN* (Beograd), br. 1900, 31. 5. 1987, 4.

11 *Letopis Matice srpske*, 131/1955, knj. 375, sv. 1, 122.

12 Zaključke je formulirala posebna komisija – izabrana na samu početku rada skupa u sastavu Mirko Božić, Mate Hraste (predsjednik), Ljudevit Jonke, Radovan Lalić, Mihailo Stevanović, Miloš M. Moskovljević, Jovan Vuković i Živan Milisavac – no o njima se raspravljalo te su u konačnici usvojeni ponešto izmijenjeni (transkript te rasprave o zaključcima nije objavljen u *Letopisu*): nakon što se „razvila diskusija oko izvesnih formulacija", sudionici skupa složili su se „i u formulisanju pojedinih tačaka Zaključaka", *Letopis Matice srpske*, 131/1955, knj. 375, sv. 1, 17, 121.

13 Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918–2008,* Zagreb 2008, 417, 471.

ve koja je u poslijeratnim godinama „lažna federacija",[14] „unitarna država pod vladavinom centralizirane KP"[15] – s druge strane kao godine u kojima je u fazi socijalističkog jugoslavenstva pokrenut niz projekata s ciljem unapređenja „jugoslovenskog jedinstva".[16] Pedesete se percipiraju kao razdoblje vrhunca jugoslavenstva i jugoslavenske nacionalne svijesti, no službena politika Komunističke partije Jugoslavije nije bila stvaranje „jedinstvene jugoslovenske nacije",[17] u tim se godinama „u sklopu afirmiranja ideje socijalističkog jugoslavenstva" ukidaju manjinske institucije i društva jugoslavenskih naroda izvan svojih matičnih republika.[18]

Novosadski dogovor smješta se u taj širi politički kontekst, no pritom se uzima u obzir tadašnje socijalističko jugoslavenstvo, a posve ostavlja po strani da se u razdoblju postupne *decentralizacije* države radi na stvaranju *centralne* jezične politike za područje četiriju tada narodnih republika federalne Jugoslavije. Jezičnopolitički procesi u poslijeratnom desetljeću nisu kongruentni s općim procesom decentralizacije „lažne federacije", odnosno ti se procesi ne mogu *mehanički* prenijeti na područje jezične politike.[19] Novosadski se dogovor dakle interpretira kao „deo politike razvoja 'socijalističkog jugoslovenstva'",[20] odnosno kao izraz dominantne političke volje.[21] Izvorište inicijative Matice srpske pojedini lingvisti retrospektivno vide u tome da je „posvuda (…) vladalo uvjerenje, i među lingvistima i u javnosti" da se četiri naroda služe jednim jezikom, no i da je takvo uvjerenje bilo poduprto „ideologijom i politikom 'socijalističkog zajedništva', kao svojevrsnim izrazom unitarizam".[22]

U poslijeratnom su razdoblju, navodi Đilas u poglavlju naslovljenom „Posleratno jugoslovenstvo", profesionalne, kulturne, umjetničke, znanstvene i sportske organizacije obično bile organizirane na razini republika, ali su pritom „uvek imale neku vrstu uticajne 'centralne kancelarije' u Beogradu".[23] U takav se obrazac funkcioniranja poslijeratnih republičkih organizacija međutim ne mogu uklopiti Matica hrvatska i Matica srpska, dvije kulturne ustanove koje su preuzele na sebe (koja im je dodijeljena?) glavnu zadaću u provedbi novosadskih zaključaka. Nije postojala naime jedna npr. „Matica jugoslavenska", sa sjedištem u Beogradu, koja bi hijerarhijski bila nadređena hrvatskoj i srpskoj (i slovenskoj). Institucionalizacija je-

---

14 Ljubodrag Dimić, „Ideologija i kultura u Jugoslaviji 1945–1955", *Istorijski zapisi*, LXXII/1999, br. 3–4, 105.

15 Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991. Od zajedništva do razlaza*, Zagreb 2006, 250. Slično i: Milan Šipka, „Standardni jezik i jezička politika u Bosni i Hercegovini 1918–1970", u: *Jezik u Bosni i Hercegovini* (ur. Svein Mønnesland), Sarajevo – Oslo 2005, 422.

16 Jasna Dragović-Soso, *„Spasioci nacije". Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Beograd 2004, 115.

17 Aleksa Đilas, *Osporavana zemlja. Jugoslovenstvo i revolucija*, Beograd 1990, 252, 235. Slično i: I. Goldstein, *Hrvatska 1918–2008,* 423, o tome „da vodstvo SKJ nije pomišljalo na stvaranje jugoslavenske nacije" v. Z. Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji*, 341.

18 Mario Bara, „Hrvati u Vojvodini", *Hrvatsko nacionalno vijeće u Republici Srbiji* (http://www.hnv.org.rs/hrvati_u_vojvodini.php#poslijeratno_razdoblje)

19 U literaturi se navodi da je do ustavnih zakona 1953. jaka centralizirana država utjecala „na shvaćanje o nužnosti što brže kulturne homogenizacije", „[n]apose se nastojalo što više izjednačiti hrvatsko-srpsko jezično područje", Z. Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji*, 248. No za jezičnu unifikaciju od presudne su važnosti zbivanja upravo nakon donošenja tih zakona s početka 1953. (no s njima nisu ni na koji način povezana).

20 J. Dragović-Soso, *„Spasioci nacije"*, 62.

21 I. Goldstein, *Hrvatska 1918–2008,* 532.

22 M. Šipka, „Standardni jezik i jezička politika u Bosni i Hercegovini", 422.

23 A. Đilas, *Osporavana zemlja*, 234.

zične politike – onako kako je ona zacrtana u tekstu novosadskih zaključaka – provedena je „odozdol". Srpski jezikoslovci i kulturni radnici okupljeni u Matici srpskoj organizatori su i ankete i trodnevne konferencije, a ne ministarstva prosvjete tradicionalno zadužena za kakvo-takvo reguliranje standardnojezičnog režima (i to u prvom redu samo u školstvu). Pisci anketnih priloga i sudionici konferencije nisu ovlašteni predstavnici institucija u kojima rade ili strukovnih društava kojih su članovi.[24] Mi nismo, govorili su sudionici skupa, „zvanična konferencija niti državna ustanova" (Radovan Lalić),[25] „nikakav oficijelan skup ili institucija" (Miloš Hadžić),[26] skup je zamišljen „kao diskusija ljudi koji imaju sopstvene stavove i mišljenja" (Krešimir Georgijević),[27] u Novi Sad su „ljudi dolazili po pozivu (…) kao pojedinci, a ne kao delegati" (Ljudevit Jonke).[28] No smatrali su se, naravno, premda skup „nije oficijelno ni od koga imenovan", pozvanima da kažu svoje mišljenje (Miloš Hadžić),[29] pisali su o tome da se u Novom Sadu nije raspravljalo „o privatnim stvarima", nego su sudionici „nastupali tamo u svojoj društvenoj funkciji" (Radovan Lalić).[30] Legitimitet sudionicima skupa, ujedno sastavljačima i potpisnicima teksta zaključaka, u prvom redu priskrbljuje njihov osobni autoritet stečen na akademskom ili književnom polju, ali taj je autoritet i neodvojiv od njihova statusa u institucijama ili društvima u kojima profesionalno rade i djeluju.

Izvještavajući o novosadskom skupu čitatelje *Vjesnika u srijedu*, Dalibor Brozović piše da je na njemu svatko govorio u svoje ime, da nije bilo fronta ni „beogradsko-zagrebačke, ni filološke-književničke".[31] Transkript s novosadskog sastanka – objavljen u siječanjskom svesku *Letopisa Matice srpske* 1955. godine – potvrđuje da nisu postojali polemički rovovi, koje bi se dosljedno moglo razdijeliti na zagrebačke (hrvatske) i novosadsko-beogradske (srpske), ali da su se mogli nerijetko čuti posve razgovijetni glasovi koji su dolazili isključivo s „beogradskog" fronta, odnosno sa „zagrebačke" fronte. Nada Senić, lektorica iz Sarajeva, slušačica na trodnevnoj konferenciji, razočarano je ustvrdila: „Nisam se stvarno nadala da će se ovdje čuti 'mi', 'vi' ili 'oni', da će opet biti i 'mi iz Hrvatske' i 'mi iz Srbije', nadala sam se da će ovdje biti samo 'mi', odnosno vi – učesnici ovoga Skupa."[32]

4.

Iz korpusa tekstova – anketnih priloga objavljivanih u *Letopisu Matice srpske* te članaka napisanih povodom skupa u Novom Sadu – očito je da se jezično pitanje sredinom 1950-

[24] Izuzetak su dvojica sudionika: Miloša Đurića u Novi Sad poslalo je, kako stoji u *Letopisu*, Udruženje prevodilaca Srbije, a Zdenka Škreba „Udruženje prevodilaca Hrvatske", v. *Letopis Matice srpske*, 131/1955, knj. 375, sv. 1, 7. Njihov je udio u radu skupa posve marginalan. Prema transkriptu rasprave s novosadskog sastanka objavljenu u citiranom svesku *Letopisa* Đurić je govorio jedanput, a Škreb – ni toliko.

[25] *Letopis Matice srpske*, 131/1955, knj. 375, sv. 1, 33.

[26] *Isto*, 36.

[27] *Isto*, 109.

[28] Ljudevit Jonke, „Još o odjecima i o pisanju futura I.", *Jezik,* V/1956–1957, br. 4, 119.

[29] *Letopis Matice srpske*, 131/1955, knj. 375, sv. 1, 29.

[30] Radovan Lalić, „Povodom novosadskog dogovora o književnom jeziku", *Savremenik*, 1/1955, 68.

[31] Dalibor Brozović, „Nekoliko riječi za budućnost", *Vjesnik u srijedu* (Zagreb), br. 137, 15. 12. 1954, 5.

[32] *Letopis Matice srpske*, 131/1955, knj. 375, sv. 1, 109–110.

ih vrednuje kao političko. U povodu ankete Stevanović je objavio tekst „O daljem razvoju književnog jezika kod Srba i Hrvata" u kojemu elaborira tezu o tijesnoj isprepletenosti politike i oblikovanja književnog jezika. Navodi kao neprijepornu činjenicu da su „progresivne snage" prije stotinu godina postavile sigurne temelje „književnojezičkom jedinstvu", koje je pogodovalo političkom ujedinjavanju, uvjeren je da će se zahvaljujući političkom jedinstvu ostvariti „u ne tako dalekoj budućnosti" i „potpuno jedinstven književni jezik". Budući da su ta dva jedinstva – književnojezično i političko – „nedeljivo vezana", Stevanović podsjeća jezikoslovce na to da je „doprinos ostvarenju potpunog jedinstva našeg književnog jezika od vrlo velikog značaja".[33] U kragujevačkoj *Našoj stvarnosti* povodom Matičine ankete ustvrđuje se da razlike u književnom jeziku Srba i Hrvata smetaju jačem zbližavanju „dva bratska naroda i kulturnom jedinstvu", koje je prijeko potrebno u izgrađivanju socijalističke kulture. Komentator zaključuje da kad se zna od kolike je važnosti „za kulturno jedinstvo naših naroda pitanje jezika, onda je ovo ne samo kulturno, već i veliko političko pitanje".[34] Potvrde isticanja političke naravi jezičnog pitanja mogu se naći u anketnim prilozima te u raspravama u vezi s pravopisom. Smodlaka smatra da će, dođe li ikad do ujedinjavanja dvaju književnih jezika [hrvatskog i srpskog], glavnu riječ voditi politika.[35] Jurković piše da sva jezična pitanja treba rješavati u otvorenoj i slobodnoj diskusiji filologa i pisaca, ali „posljednja riječ treba da bude politička, jer je i problem u svom korijenu politički".[36] Manje-više isti stav izriče i Lalić, pitanje „srpskohrvatskog književnog jezika nije čisto jezičko pitanje, to je pre svega političko pitanje".[37] Problem (tadašnjeg) književnog jezika Moskovljević identificira kao politički, a kad je tomu tako, onda se taj problem političke naravi mora rješavati „gde god je potrebno i mogućno, i političkim sredstvima".[38]

Da pravopis nije (tek) stručno pitanje, nije naravno *otkriće* rasprava vođenih 1950-ih, već još jedna potvrda da je ortografija prije svega oblik društvene akcije u koju su upletena pitanja politike i identiteta.[39] S početka pedesetih konkretno je pitanje bilo treba li dokinuti pravopisno dvojstvo – na hrvatskoj strani u uporabi je Boranićev, a na srpskoj Belićev pravopisni priručnik – u korist jednoga, unificiranog priručnika. Specifična je situacija u Bosni i Hercegovini: Jovan Vuković objavio je dvije pravopisne knjige, no one nisu bile kodifikatorski priručnici,[40] tako da je ondje, ako se možemo pouzdati u svjedočenje slušačice

[33] Mihailo Stevanović, „O daljem razvoju književnog jezika kod Srba i Hrvata", *Naša stvarnost*, VIII/1954, br. 9, 22.

[34] Steva Marković, „Anketa o pitanjima srpskohrvatskog jezika i pravopisa", *Naša stvarnost*, VI/1954, br. 3, 1, 3.

[35] Josip Smodlaka, „Uredništvu Letopisa Matice srpske u Novom Sadu", *Letopis Matice srpske*, 129/1953, knj. 372, sv. 6, 431.

[36] Marijan Jurković, „Deseta godina…", *Letopis Matice srpske*, 130/1954, knj. 374, sv. 4, 242.

[37] R. Lalić, „O 'razlikama' u književnom jeziku Srba i Hrvata", *Letopis Matice srpske*, 130/1954, knj. 373, sv. 2, 97.

[38] Miloš S. Moskovljević, „Za zdrav razvitak i pravilnu kulturu našeg književnog jezika", *Letopis Matice srpske*, 130/1954, knj. 373, sv. 6, 446.

[39] Podrobno o pravopisnim raspravama 1950-ih te o pravopisnom priručniku Matice hrvatske i Matice srpske izrada kojega je ustvrđena u Novom Sadu i povjerena „komisiji srpskih i hrvatskih stručnjaka" v. K. Mićanović, „Pravopisne politike. Iz povijesti hrvatskoga pravopisa (1945–1960)", u: *Otpor. Subverzivne prakse u hrvatskome jeziku, književnosti i kulturi. Zbornik radova 42. seminara Zagrebačke slavističke škole* (ur. Tatjana Pišković i Tvrtko Vuković), Zagreb 2014, 81–111.

[40] Jovan Vuković, *Pravopisna pravila i uputstva za pisanje ijekavskih glasovnih oblika sa pravopisnim rječnikom ijekavizama*, Sarajevo 1949, drugo izdanje pod naslovom *Pravopisna pravila ijekavskih glasovnih oblika*, 1955, riječ je o knjizi pravopisnih pouka ranije objavljivanih; *Pravopis savremenog našeg jezika. (Analiza pravopisnih pravila i praktična uputstva za njihovu primjenu). I dio. Upotreba velikog slova i složene riječi*, Sarajevo 1952.; u knjizi se razmatraju pravopisna pravila u Boranićevu i u Belićevu pravopisnom priručniku.

novosadskog skupa, „u pogledu pravopisa takvo šarenilo da se ne zna kako ko piše". Hoće li se u školama pisati prema Boranićevu ili Belićevu pravopisnom priručniku postalo je „gotovo politički problem".[41]

Hraste u Novom Sadu u vezi s izradom jednoga, zajedničkoga pravopisnog priručnika ustvrđuje: „Svi smo složni u tome da pitanje zajedničkog pravopisa nije strogo naučno pitanje; ono je svakako i naučno pitanje, ali je u prvom redu političko. O tome moramo voditi računa."[42] *Vjesnikov* novinar u svojem osvrtu „na savjetovanje u Novom Sadu" navodi da su profesori Hraste i Jonke izrekli otprilike istu misao – pravopis je „prvenstveno političko pitanje, i u tome treba biti oprezan, da ne bismo povrijedili bilo čiju osjetljivost".[43] Jonke naime *političko* razumijeva kao *nacionalno*, „mi moramo sasvim obračunati sa shvaćanjem koje je ovdje istaknuto, da se ovdje radi o jeziku i pravopisu jednoga naroda. Kada bi se ovdje radilo o pravopisu i jeziku jednoga naroda, mi se ne bismo ovdje ni sastajali".[44]

Među srpskim jezikoslovcima u Novom Sadu Belić prihvaća tezu o političnosti pravopisa („Pitanje pravopisa je naučno i kulturno pitanje, a svakako i političko pitanje."), no njegova interpretacija ide u drugom smjeru: jedna država i jedan pravopis („Ako smo mi jedna država, a naročito ako je naš jezik zajednički, onda ne smemo razlikama u pravopisu da to demantujemo").[45] Lalić je načelno prihvatio da je pravopis „i naučno i političko pitanje", no u svojoj je elaboraciji osporio da postoji „specifični srpski ili hrvatski pravopis, jer takvih pravopisa nema", što znači da pravopis ne može biti politički (nacionalni) problem. Kad je tomu tako, onda ne može biti ni govora o osjetljivosti Srba ili osjetljivosti Hrvata. Lalić se retorički zapitao da možda nije riječ o nacionalnoj ili nacionalističkoj osjetljivosti ili o onoj profesionalnoj. U socijalističkoj Jugoslaviji „mi smo naročito osetljivi kad je u pitanju bratstvo i jedinstvo Srba i Hrvata, i ne treba se zaklanjati za neku možda izmišljenu osetljivost da bi se branile stvari koje idu na uštrb osetljivosti u pitanju bratstva i jedinstva kod Srba i Hrvata".[46] Laliću je oponirao Marić odbacujući tvrdnju da ne postoji srpski i hrvatski pravopis, a iskazao je i razumijevanje za tuđu osjetljivost: „To nije tačno, jer su Srbi pre Prvog svetskog rata imali pravopis koji su doneli nadležni faktori u Srbiji. U Hrvatskoj je postojao pravopis koji je bio propisan od države. (…) Treba imati razumevanja za tuđu osetljivost i nikada bez velike potrebe ne treba vređati ničiju osetljivost."[47]

5.

Hrvatski i srpski jezikoslovci sve do ankete *Letopisa Matice srpske* u osnovi nisu otvarali Pandorinu kutiju jezičnog identiteta.[48] Milisavac je u uvodnom referatu na novosadskom

[41] *Letopis Matice srpske*, 131/1955, knj. 375, sv. 1, 110.
[42] *Isto*, 69.
[43] Nikola Milićević, „Dogovor o jeziku i pravopisu", *Vjesnik* (Zagreb), br. 3048, 19. 12. 1954, 5.
[44] *Letopis Matice srpske*, 131/1955, knj. 375, sv. 1, 106.
[45] *Isto*, 89.
[46] *Isto*, 80.
[47] *Isto*, 91. Laliću je replicirao i Jonke ističući da ipak moramo voditi računa o nekim osjetljivostima (*Isto*, 106).
[48] Podrobnije u: K. Mićanović, „'The spirit of AVNOJ in language policy'", 23–37.

skupu, u vlastitoj interpretaciji i inventuri anketnih priloga, na prvo mjesto stavio „pitanje jedinstva jezika" u vezi s kojim se, kako je rekao, svi sudionici ankete slažu da je „to jedan i jedinstven jezik". Pedantno je „u fusnoti" spomenuo dvojicu autora, da je jedan iz Beograda i jedan iz Novog Sada, koji su samoinicijativno poslali anketne priloge, no njihovi članci nisu bili objavljeni u *Letopisu*. Ta dvojica neimenovanih autora smatrala su da je riječ „o dva posebna jezika", što je „sankcionisala i naša nova stvarnost, federativno uređenje zemlje, – te prema tome nema nikakvog smisla cela ova anketa".[49] U završnom dijelu referata Milisavac je donio zaključak u kojemu se u prvoj točki ustvrđuje:

> Književni jezik Srba i Hrvata je jedinstven. Postoje izvesne razlike u jeziku dva naša najveća kulturna centra, Beograda i Zagreba, ali su one manje nego razlike između nekih krajeva jednog i istog govornog područja. Prirodni tok našeg jezika je usmeren ka još većem ujednačavanju.[50]

Uporište za takav zaključak Milisavac je svakako mogao naći u nizu anketnih priloga od kojih treba istaknuti Stevanovićev „Karakter razlika u književnom jeziku Srba i Hrvata", objavljen kao prvi u rujanskom broju *Letopisa Matice srpske*. Srpski jezikoslovac ne niječe da postoje razlike u jeziku tih dvaju naroda, ali mu je posve neprihvatljivo da se na osnovi njih „srpski i hrvatski smatraju za dva književna jezika". Na temelju analize primjera uglavnom uzetih iz jezika hrvatskih i srpskih književnika Stevanović zaključuje „da u jezičkom materijalu nema osnove ni za tvrdnje" da oni „ne pišu istim književnim jezikom".[51] Po naravi stvari formulacija točke o jedinstvenom književnom jeziku ne može reprezentirati raznolikost stavova pisaca anketnih priloga, no pri njezinu oblikovanju Milisavac je posve ispustio iz vida autorske priloge u kojima se te „izvesne razlike u jeziku dva naša najveća kulturna centra" preciznije (terminološki) identificiraju i tako čine vidljivijima.

Smodlaka na nekoliko mjesta u svojem anketnom prilogu potvrđuje da postoje (ili će nastati), očito je da ni sâm zbog toga nije sretan, dva književna jezika. Uočava da se u književnim krugovima sve više gubi interes za „izjednačenje naših književnih jezika". Zabrinut je da će se sa „srpskohrvatskim jezikom" dogoditi, ako se nastavi s praksom da se srpski tekstovi „pretvaraju" u hrvatske, ono što se dogodilo s „dansko-norveškim", tj. da će od jednoga postati dva samostalna jezika. Prilog zaključuje tvrdnjom da će politika, što je već ranije ovdje spomenuto, imati glavnu riječ ako ikada dođe do „ujedinjenja naših dvaju književnih jezika".[52] Iz Barčeva članka moglo bi se iščitati da su hrvatski i srpski bili dva jezika, a da su danas dva književna jezika između kojih nema velikih razlika. Navodi da su oko 1850. hrvatski i srpski književni jezik bili „zapravo dva jezika", a da je otada do danas uklonjen „najveći dio razlika između srpskoga i hrvatskoga književnog jezika". Smatra da su preostale razlike u jeziku i pravopisu „smiješno malene", a referirajući se na Stevanovićev članak, na-

[49] *Letopis Matice srpske*, 131/1955, knj. 375, sv. 1, 11, 15.

[50] *Isto*, 16.

[51] M. Stevanović, „Karakter razlika u književnom jeziku Srba i Hrvata", *Letopis Matice srpske*, 129/1953, knj. 372, sv. 3, 129, 138.

[52] „[…] namešteni su i osobiti javni službenici sa zadaćom da srpske tekstove pretvaraju u hrvatske, što oni rade zamenjujući istočno narečje južnim i marljivo obraćajući svaki 'srez' u 'kotar', 'duvan' u 'duhan' i. t. d.", J. Smodlaka, „Uredništvu Letopisa Matice srpske u Novom Sadu", 431.

vodi da razlike koje on spominje nisu uvijek razlike „između hrvatskog i srpskog književnog jezika i pravopisa, nego više manje neke konvencije". No za razliku od Stevanovića protivi se njihovu uklanjanju.[53] Među rijetkima Pavešić jasno piše da je riječ o procesu ujednačavanja „naših književnih jezika", dakle *hrvatski* i *srpski* identificira kao dva književna jezika. U prvoj rečenici članka navodi da razlike „između hrvatskog i srpskog književnog jezika ili, po novijoj terminologiji, razlike između književnog jezika zagrebačkog i beogradskog centra", nisu djelo pojedinca, nego da su „nastale u toku historijskog razvitka naroda koji se danas njima služe".[54] Marić polazi od toga da je „srpskohrvatski govorni jezik" jedan jezik te kako je prirodno da se na osnovi jednoga govornog jezika izgradi i jedan književni jezik. Smatra da bi Srbima i Hrvatima, i onda kad bi „živeli u dve različite države, i ne bi bili u dobrim odnosima", dobro shvaćeni interesi nalagali da izgrađuju jedan zajednički književni jezik. No kad piše o razlikama, za koje ne sumnja da će se u budućnosti smanjivati, tada ipak ne piše o razlikama u jednom, zajedničkom književnom jeziku – kao što je činio Stevanović – nego se služi formulacijom (ili se ona otrgnula njegovoj misli?) o razlikama „između srpskog i hrvatskog književnog jezika".[55]

U optjecaju su u anketnim prilozima osim termina *književni jezik* i kvazitermini kojima se nastoji precizirati narav tih „izvesnih razlika" u „jedinstvenom književnom jeziku". Tako Frangeš rabi *književni izraz* („Hrvati i Srbi imaju jedan jezik", ali se „Srbi služe jednim, a Hrvati drugim književnim izrazom"),[56] a Matić *književne upotrebe* („Srbi i Hrvati imaju još dvojstvo tradicija, dvojstvo nacionalno, i zato je teško uklanjati brzim postupkom razlike između dve književne upotrebe istoga jezika").[57] Jonke u svojem prilogu izbjegava upotrijebiti sintagmu *hrvatski književni jezik*, što stoji u podnaslovu časopisa kojega je u to doba upravo on urednik, no osobito mu je stalo do toga da ukaže na težinu razlika u književnom jeziku kojim se služe Hrvati, Srbi (i Crnogorci) i da se jasno usprotivi njihovu uklanjanju. U članku varira konstrukcije *tip* (*lik*) *književnog jezika* (jedan književni jezik „dvaju, odnosno triju" naroda, svaki narod ima „svoj tip književnog jezika", „Hrvati i Srbi kao posebni narodi izgradili su u posljednjih stotinu godina […] unekoliko različite tipove književnog jezika", „jedan jezik s nekoliko likova pa svatko ima pravo da se bez neprilika služi onim, koji mu je drag"), odnosno slaže takve konstrukcije iz kojih se ipak može zaključiti da postoje dva *književna jezika*, i to jedan hrvatske i jedan srpske književnosti („u književnom jeziku hrvatske i srpske književnosti", „književnosti neka nam se i dalje natječu […] svaka u svojem izgrađenom i lijepom književnom jeziku, koji treba da podjednako volimo!").[58]

U nekoliko anketnih priloga „izvesne razlike u jeziku dva naša najveća kulturna centra" identificiraju se, što je u to doba vrlo rijetko u tada domaćoj filologiji, s pomoću pojma *varijanta*, koji će se postupno uobičajiti i terminologizirati te u drugoj polovici 1960-ih

---

53 Antun Barac, „Jedan narod treba jednu književnost da ima", *Letopis Matice srpske*, 130/1954, knj. 373, sv. 2, 106, 107.

54 Slavko Pavešić, „[Razlike između…]", *Letopis Matice srpske,* 130/1954, knj. 373, sv. 6, 439.

55 Svetislav Marić, „O našem jeziku i pravopisu", *Letopis Matice srpske*, 130/1954, knj. 374, sv. 5, 351, 352.

56 Ivo Frangeš, „Budimo strpljivi", *Letopis Matice srpske*, 130/1954, knj. 373, sv. 2, 117.

57 Svetozar Matić, „O latinici i o jedinstvu književnog jezika srpskog i hrvatskog", *Letopis Matice srpske*, 130/1954, knj. 373, sv. 2, 101.

58 Lj. Jonke, „Razumijevanje i snošljivost i u jezičnim pitanjima", *Letopis Matice srpske,* 130/1954, knj. 373, sv. 5, 357, 358, 359, 362.

dospjeti u žarište polemika o književnom jeziku i njegovoj jedinstvenosti. Senić, sarajevska lektorica, opisujući jezičnu situaciju u Bosni i Hercegovini, navodi da je ujednačenost jezika – pritom misli na „zagrebačku i beogradsku varijantu srpskohrvatskog književnog jezika" – toliko odmakla da se ni za koga ne može reći da je pod utjecajem „samo beogradskog, odnosno samo zagrebačkog kulturnog centra".[59] Iz Kecmanovićeva članka moglo bi se razabrati da (ipak) ne postoje varijante u srpskohrvatskom književnom jeziku, no da bi presudnu ulogu u njihovu (eventualnom) konstituiranju imao leksik. U vezi s korištenjem „srpskohrvatskog jezičnog blaga" ustvrdio je da upravo u njemu oni kojima je stalo do toga da što više istaknu „'razlike' između 'srpskog' i 'hrvatskog' književnog jezika" nalaze „'dokazna' sredstva za svoju teoriju o dva jezika". Zauzimajući se za to da se piscu prepusti „slobodno korištenje leksikalnog blaga", protestira protiv lektorskih intervencija leksičke naravi i poziva „napredne ljude" u izdavačkim poduzećima da prestanu tolerirati „insistiranja na izvjesnim 'srpskim', odnosno 'hrvatskim', pa čak i 'bosanskim' (kalajevskim) varijantama unutar srpskohrvatskog književnog jezika".[60] Smodlaka rabi izraz *varianta* [*sic*!] kad, s već spominjanom zabrinutošću, ustvrđuje da se „sa obe strane sve češće čuju glasovi" da su „to dva različita jezika te da treba da tako i ostane" premda je ranije „važilo skoro kao dogma da su srpski i hrvatski književni jezik samo variante jednoga te istog jezika".[61]

Lalić u svojem prilogu „O 'razlikama' u književnom jeziku Srba i Hrvata" uglavnom raspravlja o leksičkim razlikama između „beogradske i zagrebačke varijante srpskohrvatskog književnog jezika". U završnom dijelu teksta, osjećajući valjda da je varijanta preteška riječ koja ugrožava jedinstvenost književnog jezika, ponavlja da je književni jezik Srba i Hrvata jedan te sugerira da „izraz 'varijanta' treba shvatiti u vrlo ograničenom i uslovnom smislu".[62] Belić u anketi također spominje varijantu, ali ne beogradsku i zagrebačku, kao što to čini Senić ili Lalić. Posve je isključena mogućnost da bi Belić u srpskohrvatskome književnom jeziku, kako ga sâm naziva, mogao vidjeti dvije varijante kad u članku ne želi ni razlikovati/odvojiti srpske od hrvatskih književnika („u delima srpskohrvatskih književnika", atribucija „*srpskohrvatski* književnici", „*srpskohrvatska* književnost" česta u monarhističkoj Jugoslaviji, posve neuobičajena u federativnoj Jugoslaviji). Izraz *varijanta* navodi u dvjema rečenicama kojima podsjeća na to što se zbivalo u Zagrebu neposredno prije rata:

> Poznato je da je otklonjena i pomisao, koja je pokretana u Zagrebu neposredno pre rata, o pretvaranju tamošnjeg jezika u jednu vrstu varijante književnog jezika, izmenjenog pod uticajem lokalnog narodnog govora, varijante koja bi se mogla proglasiti prema potrebi i za zaseban književni jezik. Neki hrvatski pisci su sa mnogo talenta razvili tu varijantu u izvesnom pravcu i pitanje je, kako na to treba gledati.[63]

Belić s jedne strane na varijantu gleda, optimističan i zadovoljan, kao na prošlu stvar („Poznato je da je otklonjena i pomisao"), s druge strane, oprezan i sumnjičav, ne podcje-

[59] Nada Senić, „Jedan pravopis", *Letopis Matice srpske*, 130/1954, knj. 373, sv. 5, 351–355.
[60] Ilija Kecmanović, „Nije dobro tolerisati netoleranciju…", *Letopis Matice srpske*, 130/1954, knj. 373, sv. 5, 349, 350.
[61] J. Smodlaka, „Uredništvu Letopisa Matice srpske u Novom Sadu", 431.
[62] R. Lalić, „O 'razlikama' u književnom jeziku Srba i Hrvata", 98.
[63] Aleksandar Belić, „Povodom ankete o književnom jeziku i pravopisu", *Letopis Matice srpske*, 129/1953, knj. 372, sv. 4, 237, 235.

njuje učinak minulog rada na varijanti („pitanje je, kako na to treba gledati"). Sastavljači novosadskih zaključaka na prvo su mjesto – posve očekivano, u skladu s uvodnim referatom i s rečenim u raspravi – stavili točku o jedinstvu jezika:

> Narodni jezik Srba, Hrvata i Crnogoraca jedan je jezik. Stoga je i književni jezik koji se razvio na njegovoj osnovi oko dva glavna središta, Beograda i Zagreba, jedinstven, sa dva izgovora, ijekavskim i ekavskim.[64]

U prvoj je točki ustvrđeno jedinstvo („jedan") na razini *narodnog jezika*, što znači na razini dijalekata kojim govore Hrvati, Srbi i Crnogorci, te „jedinstvenost" na razini *književnog jezika*.[65] U novosadskoj formulaciji o nositeljima narodnog jezika nije bilo mjesta za današnje Bošnjake, koji u poratnom jugoslavenskom razdoblju nisu imali status jugoslavenskog naroda (poput Srba, Hrvata, Crnogoraca, Slovenaca i Makedonaca).[66] Crnogorci participiraju u narodnom jeziku, no nema ih – nema ni jednoga crnogorskog grada – kada je riječ o književnom jeziku.

Nitko na skupu nije dovodio u pitanje da je riječ o jednom jeziku: npr. „Koliko znam, svi su se učesnici u anketi složili da se radi o jednom jeziku", sva su mišljenja u anketi, „do jednoga, da je naš jezik jedan" (Marin Franičević); jedinstvo jezika postoji i s tim u vezi nemamo „šta da rešavamo" (Aleksandar Belić); ne može biti „nikakve sumnje u jedinstvo našeg jezika" (Jure Kaštelan).[67] Ipak je, za svaki slučaj, Belić provjeravao „ostaje li skup i dalje pri jedinstvu jezika?" jer se ipak „čuje da poneki smatraju da imamo dva književna jezika, a bilo je i pokušaja da se načine dva jezika" te isticao „mislim da se svi slažemo da je iznad svega jedinstvo našeg jezika".[68]

S tvrdnjom o jedinstvu, o jednom narodnom jeziku, za veliku većinu bila je nespojiva tvrdnja da bi se na jednom narodnom jeziku mogla izgraditi dva *književna* jezika. Đuza Radović tvrdio je ne samo da ne može biti „ozbiljnog govora o dva književna jezika" nego nije dijelio ni mišljenje Josipa Hamma koji je „dopuštao mogućnost da u književnom jeziku postoje razlike". „Ako u pojedinim konkretnim književnim ostvarenjima postoje jezičke razlike, to je više stvar slučaja i tehnike, tako da kažem, nego nekakvog imperativa koji proizlazi iz opšteg našeg društvenog i nacionalnog zbivanja."[69] Zagrebački sveučilišni profesori Jonke i Hamm zauzimali su se za to da se u prvoj točki unese odrednica *književni* uz *izgovor* (= govor). U vezi s prvom točkom Jonke je predlagao (bez uspjeha) njezinu nadopunu, da se navede kako je to jedan jezik „sa dva književna izgovora: i ekavskim i ijekavskim". U svojoj elaboraciji ističe „da

---

64 *Letopis Matice srpske*, 131/1955, knj. 375, sv. 1, 121.

65 Lalić je u anketnom prilogu gotovo anticipirao prvu točku: „Narodni jezik Srba i Hrvata, tj. skup dijalekata kojima se govori u četiri naše republike – Srbiji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori, jedan je jezik. I književni jezik Srba i Hrvata (i Crnogoraca), u čiju je osnovu stavljen najrasprostranjeniji srpskohrvatski dijalekat, štokavski, takođe je jedinstven", R. Lalić, „O 'razlikama' u književnom jeziku Srba i Hrvata", 89.

66 Do konca 1960-ih uglavnom je dovršen proces njihova priznavanja kao naroda pod imenom Muslimani. U rezultatima statističkih popisa navode se 1948. kao „neopredeljeni muslimani", 1953. kao „Jugosloveni neopredeljeni", 1961. kao „Muslimani (u smislu etničke pripadnosti)", 1971. kao „Muslimani u smislu narodnosti", 1980. kao „Muslimani", v. *Jugoslavija 1918 – 1988. Statistički godišnjak*, Beograd 1989, 36.

67 *Letopis Matice srpske*, 131/1955, knj. 375, sv. 1, 26 (Franičević), 32 (Belić), 34 (Kaštelan).

68 *Isto*, 30, 41 (Belić).

69 *Isto*, 46 (Radović).

je to jedan jedinstveni jezik sa dva različita književna izgovora", da treba precizirati „ravnopravnost dvaju izgovora, jedan je više u upotrebi na istoku, drugi na zapadu". U formulaciju je htio ugurati „dva *književna* izgovora" smatrajući da upravo *književni* jamči ravnopravnost ijekavskoga i ekavskoga govora.[70] Hammova formulacija prve točke udovoljava Jonkeovu prijedlogu: „Jezik, kojim se služe Srbi i Hrvati, jest jedan, sa dva književna izgovora, ekavskim i ijekavskim."[71] No u konačnici je, u prihvaćenom i potpisima ovjerenom tekstu novosadskih zaključaka, sva razlika u književnom jeziku, „koji se razvio" oko Beograda i Zagreba, simplificirana i svedena na „dva izgovora". U formulaciju prve točke nije ušlo ništa što bi supstancijalno moglo dovesti u pitanje jedinstvenost književnog jezika (Beograd i Zagreb samo su zemljopisne činjenice). U prvoj točki novosadskih zaključaka nema uporišta za tvrdnju da u književnom jeziku postoje dvije *varijante* (ili dva *književna* tipa ili dva *književna* govora). Zaključak o jedinstvenom književnom jeziku – „sa dva izgovora, ijekavskim i ekavskim" – zapravo prikladnije opisuje srpski jezični standard kakav se u jugoslavenskom razdoblju primjenjivao na području Srbije i, neznatno izmijenjen, u prvom redu ijekaviziran, izvan Srbije.

6.

Novosadski dogovor jest jezičnopolitički projekt koji je ciljao na oblikovanje jednoga književnog jezika za tri naroda – Srbe, Hrvate i Crnogorce – odnosno za područje četiriju narodnih republika – Hrvatske, BiH, Srbije i Crne Gore. No u kakofonijskoj raspravi o jeziku potaknutoj anketom i sastankom u Novom Sadu mogli su se čuti pojedinačni i (posve) manjinski glasovi koji su na različite načine poništavali dogovorenu novosadsku formulu: jedan književni jezik (u nazivu kojega se navodi srpsko i hrvatsko ime) = tri naroda = četiri narodne republike.

Novinar zagrebačkoga *Globusa* sugerira da je potrebno zapravo raditi na „jugoslavenskom jeziku", koji bi trebao uključiti i Slovence i Makedonce.[72] *Letopis Matice srpske* kroz svoj urednički filtar ne propušta dvojicu nepozvanih sudionika ankete koji pišu „o dva posebna jezika", no propušta prilog samopozvanoga beogradskog studenta koji u futurističkom zanosu piše da je „[j]ugoslovenski jezik (…) jezik budućnosti". Jednog će ga dana sačinjavati „srpskohrvatski, slovenački, makedonski i bugarski", kao što će „današnja Jugoslavija s Bugarskom činiti jednu nedeljivu i kompaktnu teritorijalnu, etničku i kulturnu celinu".[73] Srpski filolog Miloš S. Moskovljević prognozira u anketi – ostajući u jugoslavenskim granicama, doduše više u mislima na Kraljevinu Jugoslaviju, negoli na FNRJ – da će se „srpskohrvatski kao opštedržavni jezik" moći nazvati i jugoslavenskim kada se budemo manje osjećali Srbima, Hrvatima, Makedoncima i Slovencima, a više

[70] „[…] jer će se u tom slučaju odlučiti i to da se na te stvari neće moći da gleda kao na neke šovinističke pojave, jer je to činjenica, to je jedan jezik, ali postoje dva književna izgovora […]", *Isto*, 40 (Jonke).

[71] *Isto*, 93 (Hamm).

[72] I. S., „Jedinstven jezik?", *Globus* (Zagreb), br. 40, 18. 12. 1954, 3.

[73] Jordan M. Molović, „O našem književnom jeziku i pravopisu", *Letopis Matice srpske*, 130/1954, knj. 373, sv. 3, 200.

[74] M. S. Moskovljević, „Za zdrav razvitak i pravilnu kulturu našeg književnog jezika", 447.

Jugoslavenima.[74] U Novom Sadu predsjednik Matice srpske Veljko Petrović u pozdravnoj je riječi spomenuo i da je srpskohrvatski jezik „i opšti državni jezik naše federacije".[75] Takva tvrdnja nije imala uporište u Ustavu FNRJ (ostavimo ovdje po strani *de facto* jezičnu praksu federacije).

U novosadskoj raspravi Đurić i Moskovljević izrekli su svoj stav da su Srbi i Hrvati jedan narod. Samo je politička teza, govorio je Đurić, „da smo dva naroda". Slikovito je objasnio da se treba raditi na tome da „ijekavski i ekavski budu hrvatski i srpski, da budu jedno, kao što se vode dva oka u jednoj glavi", „da ćirilicu i latinicu zavole i jedni i drugi, isto tako kao što dišemo na dve bele džigerice i slušamo na dva uveta".[76] Moskovljević se izjasnio da on osobno smatra „da smo jedan narod". Na nacionalnost Srba i Hrvata gleda kao na „odnos dva fudbalska tima: jedni navijaju za jedan, a drugi za drugi tim". Naknadno je objašnjavao da priznaje kako su Hrvati poseban narod, „to je neosporno, ali za mene lično, po mojem osećanju, Hrvati i Srbi su jedan isti narod".[77] Simptomatično je da Moskovljević nije imao potrebu priznati da su i Srbi poseban narod, što je također dovedeno u pitanje njegovim stavom da su Srbi i Hrvati jedan isti narod. Moskovljević naime implicite priznaje da se njegove riječi „jedan narod", „jedan isti narod" mogu razumjeti da Hrvati nisu narod. Hrvatski sudionici sastanka nisu komentirali stav o jednom narodu – premda su nekoliko puta oštro polemizirali s Moskovljevićem[78] – no od takvog se stava dvojice Srba, vjerojatno ne slučajno, ogradio srpski jezikoslovac. Stevanović je, izrijekom spominjući Moskovljevića, objasnio da se na osnovi toga što se govori o jednom jeziku ne može govoriti o samo jednom narodu, ne može se tvrditi da su Srbi i Hrvati jedan narod. Dakle, osim dvojice sudionika „niko drugi od nas tako ne misli".[79] Lalić je u osvrtu na novosadski skup tvrdnju „Srbi i Hrvati su jedan narod" identificirao kao glasove „protivnika jedinstva našeg jezika" koji se „na srpskoj strani javljaju u obliku vidovdanske ideologije", „[k]onstatovati jedinstvo srpskohrvatskog jezika ne znači identifikovati srpski i hrvatski narod".[80] No posve je neuvjerljiva Lalićeva elaboracija da su pristalice „vidovdanske ideologije" zapravo protivnici „jedinstva jezika". Naime neodvojiv je dio ideologije integralnog jugoslavenstva jednadžba jedinstvo jezika = narodno jedinstvo (npr. „Ima vrlo malo naroda u svetu kod

[75] *Letopis Matice srpske*, 131/1955, knj. 375, sv. 1, 6 (Petrović). Vjerojatno je Lalić imao na umu i Petrovićeve riječi pišući svoj osvrt na novosadski skup: „mi ne mislimo da proglašavamo srpskohrvatski jezik za opštedržavni, a pogotovo ne mislimo da povezujemo jedinstvo srpskohrvatskog jezika za slovenačkim i makedonskim (koji je nazivan i dijalektom srpskog), kao što je to činjeno u staroj Jugoslaviji", R. Lalić, „Povodom novosadskog dogovora o književnom jeziku", 64.

[76] *Letopis Matice srpske*, 131/1955, knj. 375, sv. 1, 64 (Đurić).

[77] *Isto*, 84, 103 (Moskovljević).

[78] Mirko Božić, ciljajući na Moskovljevićevo izlaganje, ustvrdio je „da mi nismo došli ovamo da se ograđujemo od ustaških i frankovačkih elemenata" (*Isto*, 37), Mate Hraste više se put polemički osvrtao na Moskovljevića (*Isto*, 37, 38, 101), Marijan Jurković govorio je „o jednom neugodnom trenutku", o tome kako su Božić i Hraste „mirno i dostojanstveno likvidirali ovaj incident" misleći pritom na Moskovljevićevo izlaganje (*Isto*, 77), Josip Hamm branio je rad Julija Benešića od Moskovljevićevih prigovora (*Isto*, 92). U Novom Sadu Moskovljevića je ipak najžešće *oprao* Mladen Leskovac, tada član Književnog odeljenja Matice srpske, koji je svoj komentar završio rečenicom da žali „što g. Moskovljević nama ovde iznosi – uverili smo se – čitav niz netačnih informacija" (*Isto*, 100).

[79] *Isto*, 98 (Stevanović).

[80] R. Lalić, „Povodom novosadskog dogovora o književnom jeziku", 67, 64. O protivnicima „jedinstva srpskohrvatskog književnog jezika i pravopisa" Lalić je pisao u komentaru objavljenu u *Borbi* ciljajući pritom i na Moskovljevića. „Jedan učesnik iz Beograda napravio je čak incidenat na sastanku", Isti, „Jedinstvo srpskohrvatskog književnog jezika i pravopisa", *Borba* (Beograd), br. 309, 26. 12. 1954, 6.

kojih bi narodno jedinstvo bilo tako duboko i tako potpuno oličeno u jedinstvu jezika kao što je slučaj sa našim narodom").[81]

7.

Provedba novosadskih zaključaka ohrabrivana je i poticana, mogu se naći potvrde u člancima i hrvatskih i srpskih autora, retorikom tipičnom za vladajući socijalistički diskurs. Dvojica pisaca anketnih priloga i sudionika sastanka u naknadnim komentarima rad na književnom jeziku dovode u izravnu vezu s ideološkom parolom „bratstvo i jedinstvo". Radovan Lalić ustvrđuje da je jedinstvo srpskohrvatskoga književnog jezika pozitivna i progresivna stvar koja „učvršćuje jedinstvo i bratstvo Srba i Hrvata ne šteteći nimalo njihovom nacionalnom individualitetu",[82] a Vuković obrazlaže da jedinstvenost književnog jezika treba uvijek poštovati i upotpunjavati „u smislu bratstva i jedinstva naših triju naroda koji se služe srpskohrvatskim jezikom".[83]

Joža Horvat u članku napisanu 1955. u povodu boravka „komisije FNRJ za jezik i pravopis" u Zagrebu ističe da je borba za jedinstven pravopis, za jedinstvenu terminologiju, za jedinstveno pismo i književni jezik sastavni dio borbe za progres na ovim prostorima naše domovine. Mi smo za „jedinstven pravopis i jedinstven srpsko-hrvatski jezik" jer je to jedan od uvjeta „daljnjeg jačanja naše političke i društvene stvarnosti".[84] Završavajući članak o prvom sastanku Pravopisne komisije, Ljudevit Jonke piše o težnji da „se nađe pravilno i pravedno rješenje, koje će zadovoljiti i hrvatsku i srpsku javnost i biti korisno za razvitak našega književnog jezika, a i za jačanje ideje bratstva i jedinstva jugoslavenskih naroda". Revolucionarnom hiperbolom – jezik u službi bratstva i jedinstva – poslužio se i u prvoj polovici 1960-ih da bi njome ukazao ni manje ni više nego na vrline pravopisnog priručnika („Novi pravopis jača bratstvo i jedinstvo naših naroda").[85]

8.

U Novom Sadu hrvatski i srpski filolozi verificirali su partnerski odnos u izradi temeljnih standardnojezičnih priručnika: rječnika, pravopisa i terminologije. No njihov udio u cjelini jezičnopolitičke akcije koja je rezultirala novosadskim zaključcima ni u kojem slučaju

[81] A. Belić, „Koliko se u našem jeziku ogleda naše narodno jedinstvo", *Naš jezik*, III/1935, sv. 9–10, 264.

[82] R. Lalić, „Jedinstvo srpskohrvatskog književnog jezika i pravopisa", *Borba* (Beograd), br. 309, 26. 12. 1954, 6.

[83] Jovan Vuković, „Anketa i diskusija u Novom Sadu o jeziku i pravopisu", *Oslobođenje* (Sarajevo), br. 2595, 30. 1. 1955, 6. Lalić govori o bratstvu i jedinstvu Srba i Hrvata, a Vuković, sarajevski profesor podrijetlom iz Crne Gore, ne imenuje ta tri naroda, no uz Srbe i Hrvate zasigurno misli na Crnogorce, a ne na „Jugoslovene neopredeljene", ranije „neopredeljene muslimane", kojih je prema popisu stanovništva 1953. u Bosni i Hercegovini gotovo 900.000, više od Hrvata, a manje od Srba, v. *Jugoslavija 1918 – 1988,* 45 (v. ovdje bilj. 66).

[84] Joža Horvat, „Jedinstven pravopis neodgodivi zahtjev života", *Vjesnik* (Zagreb), br. 3308, 21. 10. 1955, 7.

[85] Lj. Jonke, „Prvi sastanak Pravopisne komisije", *Jezik*, III/1954–1955, br. 5, 158. Članak „Novi pravopis jača bratstvo i jedinstvo naših naroda" uvršten je u Jonkeovu knjigu *Književni jezik u teoriji i praksi*, Zagreb 1964, 2. izd. 1965.

nije podjednak. Očito je to ne samo iz činjenice da su srpski filolozi okupljeni oko *Letopisa Matice srpske* raspisali anketu i organizirali trodnevni skup. Brojčani odnos u Novom Sadu također je davao veliku prednost srpskim (novosadsko-beogradskim) sudionicima nad hrvatskim (zagrebačkim), no brojke same po sebi nisu dokaz različitih pozicija, pa ni potvrda da je hrvatska strana bila u neravnopravnu položaju. Hrvatski filolozi u pregovore sa srpskim ušli su sa znatno manje entuzijazma, a s puno više opreza. U prilog takvoj tvrdnji mogu se navesti i članci objavljeni i prije negoli je započela novosadska akcija u kojima se tematizira pravopis – najpouzdaniji jezičnopolitički lakmus-papir. U beogradskoj *Politici* s početka 1953. godine povela se rasprava o pravopisu u koju se uključio i Antun Barac, prvo ime hrvatske književne historiografije, a potom i Aleksandar Belić. Iz njihovih se članaka mogu iščitati dva oprečna mišljenja o tome trebaju li Hrvati i Srbi imati zajednički pravopisni priručnik ili svatko treba, kao i dosad, imati vlastiti. Barac, tada i predsjednik Hrvatskoga filološkog društva unutar kojega se punom parom radi na izradi novoga hrvatskoga pravopisnog priručnika, objašnjavao je zbog čega sve „ujednačavanje pravopisa ne treba ubrajati među najvažnije kulturne probleme našega vremena". Zauzeo se za to da se najprije napravi pravopis posebno na hrvatskoj, odnosno posebno na srpskoj strani, a da se poslije eventualno razmatra i „izjednačenje" tih dvaju pravopisa.[86] Dok se Barac protivi „nervozi i ubrzanosti", nagađajući da će možda proći godina ili dvije, jedno ili dva desetljeća dok se ne provede pravopisna unifikacija, Beliću se žuri i ne može toliko čekati. U opširnu članku objavljenu ni tjedan dana nakon Barčeva piše o pravopisnom sporazumu „svih naših republika u kojima se piše srpskohrvatskim jezikom" i prikladnom socijalističkom retorikom najavljuje njegovo ostvarenje: „Danas, kada se među našim narodima sve više učvršćuje bratstvo i jedinstvo, moramo biti uvereni da vreme kada će se i o tome ozbiljno zagovoriti – nije daleko".[87] Razvoj događaja pokazao je da je Belić u veljači 1953. bio posve u pravu: vrijeme doista – nije bilo daleko. *Letopis* u svibnju 1953. šalje anketno pismo, u rujanskom svesku iste godine objavljuje prvi anketni prilog, u prosincu 1954. održan je skup u Novom Sadu na kojemu se razmatraju anketni prilozi i donose zaključci.

Simptomatična je i dinamika kojom su se tada najutjecajniji jezikoslovci, sveučilišni profesori s jezičnih katedara u Zagrebu, Beogradu i Sarajevu, odazvali na Matičinu anketu. Članak Mihaila Stevanovića prvi je anketni prilog, Aleksandra Belića drugi. Obojica beogradskih profesora imaju posve jasan stav o tome da je nužno unificirati književni jezik i pravopis. Sarajevski profesor Jovan Vuković objavljuje prilog u petom svesku. Potom slijede članci trojice zagrebačkih profesora s katedara za dijalektologiju, suvremeni književni jezik i za staroslavenski Filozofskog fakulteta: Mate Hraste u šestom, Ljudevit Jonke, kao profesor suvremenog jezika najpozvaniji među hrvatskim jezikoslovcima da izreče svoje mišljenje tek u devetom, a Josip Hamm, „kada se vidjelo, da se može otvoreno pisati",[88] u jedanaestom (od ukupno petnaest anketnih nastavaka). Ne treba previdjeti ni da je tematski okvir

[86] A. Barac, „Napomene uz diskusiju o pravopisu", *Politika* (Beograd), br. 14426, 15. 2. 1953, 7.

[87] A. Belić, „Napomene o srpskohrvatskom pravopisu", *Politika* (Beograd), br. 14431, 20. 2. 1953, 6.

[88] Hamm je, analizirajući anketne priloge, ustvrdio: „Statistički – ako se sve sabere u jedno – može se reći, da je u prvih sedam svezaka gotovo polovina pisaca – što prikriveno, što otvoreno – bila sklona da prihvati ekavštinu, u drugih osam svezaka, kada se vidjelo, da se može otvoreno pisati, za takvo se rješenje nije izjasnilo ni 20%", Josip Hamm, „Anketa L. M. S.", *Slovo*, 4–5/1955, 141.

novosadske diskusije manje-više određen uvodnim referatom Živana Milisavca u kojem je odgovorni urednik *Letopisa Matice srpske* izdvojio osam ključnih tema: jedinstvo jezika, naziv jezika, uklanjanje „svih veštačkih prepreka", pismo, „narečje" (ijekavski i ekavski govor), terminologija, rječnik, jezik, pravopis.[89] Aleksandar Belić, koji se prvi javio za riječ, na samom je početku taksativno, donekle mijenjajući redoslijed navedenih tema, „stavio ovim redom pitanja": jedinstvo jezika, „[i]me jeziku", pismo, „[n]arečje", rječnik, pravopis, terminologija, „[u]kidanje svih prepreka u njegovu razvitku".[90] Time je uvelike trasiran smjer rasprave, ustvrđena hijerarhija tema i važnost pitanja oko kojih se vodila diskusija. U konačnici je u tekst zaključaka ušlo tih osam pitanja/tema, što su ih u svojim pripremljenim izlaganjima donijeli Milisavac i Belić.

Redakcija *Letopisa Matice srpske* škrto je u anketnom pismu objasnila što ju je potaknulo na raspisivanje ankete te o učinjenim predradnjama u njezinoj pripremi. U njemu stoji: „došla je na misao" da bi bilo dobro raspisati anketu „o problemima našeg književnog jezika". Navodi se da je to i učinjeno nakon savjetovanja „sa najistaknutijim pretstavnicima književnosti, lingvista i javnog i političkog života u Beogradu i Zagrebu".[91] Redakcija nije smatrala potrebnim podrobnije objasniti motivaciju svoje akcije, nije ništa konkretnije izvijestila o tome s kojim se najistaknutijim pojedincima iz političkog života savjetovala.

Po svemu sudeći ranih 1950-ih pravopis je bio – objavljivanje Belićeva pravopisnog priručnika i užurban rad Pravopisne sekcije Hrvatskog filološkog društva na novom pravopisu hrvatskoga književnog jezika – okidač novosadske akcije.[92] Treba imati na umu da su Aleksandar Belić i Mihailo Stevanović, najistaknutiji srpski jezikoslovci, imali posve jasan stav o tome da treba izraditi jedinstven pravopis za Srbe i Hrvate, pa i domišljen plan o proceduri izrade takva pravopisa kojim bi se uklonile postojeće razlike i prije negoli je uredništvo *Letopisa Matice srpske* razaslalo anketno pismo.[93]

Lalić u osvrtu na sastanak u Novom Sadu, za koji navodi da je „rezultat jednog prirodnog procesa i izraz jedne društvene potrebe", elaborira zašto je upravo tada „stvar doista sazrela", da se riješe pitanja „zajedničkoga srpskohrvatskog književnog jezika", „književnog jezika Srba i Hrvata".[94] Iz njegove elaboracije ne može se razabrati tko je zapravo procijenio da je stvar doista sazrela, no može se reći – na osnovi publiciranih tekstova i obrađene građe iz toga razdoblja – da su srpski filolozi, među kojima Aleksandru Beliću pripada istaknuto mjesto, obavili takvu procjenu. Nema čvršćeg uporišta za nagađanja da je filologija ispunila zadaću koju im je namijenila politika – drugim riječima, da su filolozi proveli „političku

[89] *Letopis Matice srpske*, 131/1955, knj. 375, sv. 1, 10 (Milisavac).

[90] *Isto*, 18 (Belić 18).

[91] Redakcija *Letopisa Matice srpske*, „Anketa o pitanjima srpskohrvatskog jezika i pravopisa", 125.

[92] U drugoj polovici 1960-ih Stjepan Babić početak ankete *Letopisa Matice srpske* doveo je („Početak vjerojatno nije slučajno odabran.") u izravnu vezu s „vijesti o početku rada na hrvatskom pravopisu i gramatici" (Stjepan Babić, „Htijenja i ostvarenja Novosadskoga dogovora", *Jezik*, XV/1967–1968, br. 1, 5). Takvu je njegovu „[s]ugestij[u] da je inicijativa za anketu LMS i Novosadski dogovor" došla zbog te vijesti odbacio Pavle Ivić u polemičkom komentaru (Pavle Ivić, „Za ravnopravnost, a protiv cepanja jezika", *Jezik*, XVI/1968–1969, br. 4, 121). Milisavac je nakon 30-ak godina objašnjavao da je redakcija *Letopisa* došla početkom 1953. „povodom pojave Belićevog Pravopisa, na misao da sprovede anketu o jeziku i pravopisu" (Ž. Milisavac, „O Novosadskom dogovoru", *NIN* (Beograd), br. 1900, 31. 5. 1987, 4).

[93] Podrobnije v. u: K. Mićanović, „Pravopisne politike", 87.

[94] R. Lalić, „Povodom novosadskog dogovora o književnom jeziku", 63, 64.

direktivu“ dobivenu „odozgor“ – no postoje potvrde da su se srpski filolozi u sklopu akcije potrudili pribaviti odobrenje vlasti, odnosno svojevrsnu ideološku dopusnicu. Milisavac je kasnih 1980-ih tvrdio da se nitko od političara nije miješao u rad skupa, no i da je prije negoli su pristupili poslu, što znači i prije negoli su raspisali anketu,

> obavio neke konsultacije kako sa izvesnim kulturnim radnicima, tako i sa nekolicinom tadašnjih političkih rukovodilaca, iz prostog razloga da ne bismo preduzeli nešto što bi naišlo na neodobravanje i osudu.[95]

Urednici *Letopisa Matice srpske* u sklopu tih konzultacija pokucali su i na vrata Vladimira Bakarića, najutjecajnijeg političara u razdoblju socijalističke Hrvatske, ne da bi s njime raspravljali o filološkim sitnicama, nego da bi dobili placet političara koji je u proljeće 1953. i formalno i stvarno glavni predstavnik i republičke (predsjednik Izvršnog vijeća Sabora NR Hrvatske), i partijske vlasti (sekretar CK KP Hrvatske). Bakarić je u sarajevskom predavanju 1966. govorio o tome da je sudjelovao „oko tog novosadskog dogovora“, da mu je davao, „da tako kažem, podršku“.[96] Nije objasnio o kakvoj je točno podršci riječ, je li ju dao kao predsjednik vlade i/ili kao partijski sekretar, no čini se – ako se možemo pouzdati u svjedočenje iz druge ruke – da su kroz ta Bakarićeva vrata i (neki) hrvatski filolozi krenuli, ili su mislili da moraju krenuti, na put u Novi Sad.[97]

U drugoj polovici 1960-ih člankom Stjepana Babića „Htijenja i ostvarenja Novosadskoga dogovora“ započinju hrvatski jezikoslovci kritički vrednovati učinke novosadskih zaključaka te odlazak u Novi Sad opravdavati unitarističkim pritiskom, a ondje postignuto kako-tako braniti time da je tada barem *spašena ijekavica*, da su zaključci ono „najviše što se u tadašnjem trenutku moglo postići“.[98] Ljudevit Jonke, ključni jezikoslovac s hrvatske strane angažiran u provedbi novosadskih zaključaka, sa sigurne vremenske distance tvrdio je da je do Novosadskog dogovora došlo „u razdoblju jakih unitarističkih težnja“.[99] Gotovo istodobno, u jeku polemika o jeziku i varijantama, i Bakarić je govorio o Novosadskom dogovoru, i to vrlo suzdržano, napola kritički. No nije pokazao nikakvo razumijevanje za one koji su izjavljivali „da su tamo spasili ijekavicu“, uvjeren je da oni „nisu imali nikakvog razloga da se bilo čega boje“. Uostalom, „da ‘nisu spasili’ ijekavicu, mi bismo politički taj sporazum zabranili!“[100] Koncem 1970-ih objašnjavao je novinarima – jasno razdvajajući dvije strane, *oni* Srbi i *mi* Hrvati – o tome da je razgovarao sa „Srbima koji su radili na ‘no-

---

95 Ž. Milisavac, „O Novosadskom dogovoru“, *NIN* (Beograd), br. 1900, 31. 5. 1987, 4.

96 Vladimir Bakarić, „Razvijeni i nerazvijeni u reformi“, *Oslobođenje* (Sarajevo), br. 6459, 29. 5. 1966, 5.

97 Babić u članku o Bakariću piše: „Dobro se sjećam Jonkeovih riječi koje mi je on poslije jednom prilikom o tome rekao: ‘Bakarić nas je ostavio na cjedilu. Da je rekao samo riječ da ne idemo u Novi Sad, ne bismo išli.’“ U istome članku citira i riječi Josipa Šentije: ‘Koliko se zna, ni jedan sadašnji [*sic!*] službeni politički faktor Hrvatske nije hrvatske lingviste izravno i formalno tjerao u novosadski aranžman. To se mora reći, jer to nalaže pravednost i povijesna istina. Čak je dr. V. Bakarić jednom prilikom službeno izjavio, da on u taj dogovor ne bi išao da se njega pitalo’“, S. Babić, „Bakarić i hrvatski književni jezik“, *Jezik*, LVI/2009, br. 3, 119, 118.

98 Isti, „Htijenja i ostvarenja Novosadskoga dogovora“, 6. Prema Babićevu svjedočenju Jonke je nakon povratka iz Novog Sada „gotovo pobjedonosn[o]“ izjavio „Spasili smo ijekavicu!“, v. o tome i Isti, „Bakarić i hrvatski književni jezik“, 119.

99 Lj. Jonke, „Osnovni pojmovi o jeziku Hrvata i Srba“, *Jezik*, XVI/1968–1969, br. 5, 133.

100 Vladimir Bakarić, *Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija. Treća knjiga*, Zagreb 1983, 138. Rečeno u razgovoru s urednikom Televizije Beograd 11. 6. 1970.

vosadskom' pravopisu", a nije „s našim, hrvatskim, predstavnicima" smatrajući da je njima „stvar jasna i da nema potreba da s njima" razgovara:

> (…) a najmanje sam mislio da ih je strah od unitarističkog pritiska, a njih je bilo strah. Smatrali su da je ono što ondje neki govore direktiva koju moraju slušati, iako im nitko nije rekao da moraju slušati, onda su se najprije poplašili, pa su pristali na svašta, i kad su pristali na svašta, onda su se toga odrekli.[101]

9.

Sastavljači zaključaka sa sastanka u Novom Sadu ustvrdili su u sedmoj točki da zajednički jezik treba imati i zajednički pravopis izrada kojega je najhitnija kulturna i društvena potreba. Posve u skladu sa zaključkom, i posve neuobičajeno hitro i netipično za naše (akademsko) društvo, u travnju 1955. konstituirana je jedanaesteročlana Pravopisna komisija u sastav koje su ušli jezikoslovci kao predstavnici JAZU, Srpske akademije nauka, Matice hrvatske, Matice srpske, Zagrebačkog sveučilišta, Beogradskog univerziteta i Sarajevskog univerziteta. Gotovo istodobno s početkom rada Pravopisne komisije započela je polemika između Mihaila Stevanovića i Ljudevita Jonkea, prva takva u poslijeratnom razdoblju između jednoga istaknutog srpskog i hrvatskog jezikoslovca. Članci objavljivani u stručnim časopisima – zagrebačkom *Jeziku* i beogradskom *Našem jeziku* – te u beogradskoj/zagrebačkoj *Borbi* otkrili su da dvojica sudionika sastanka u Novom Sadu različito interpretiraju neke važne točke teksta novosadskih zaključaka u oblikovanju kojih su ondje i sami sudjelovali, i koje su svojim potpisom ovjerili.[102] Polemika simptomatično ukazuje na to da krupne razlike, koje imaju težinu hrvatsko-srpskog jezičnog spora s obzirom na to da su Jonkeovi stavovi umnogome tipični za hrvatske, a Stevanovićevi za srpske jezikoslovce, nisu prestale nakon sastanka u Novom Sadu, no ona nije ni u kojem slučaju ugrozila rad na zajedničkom pravopisu. Uostalom ni njihova polemika o tome kako treba pisati futur prvi, što je bio krupan kamen smutnje, u koju su se uključili i drugi članovi Pravopisne komisije, nije prouzročila (pravopisni) raskol, nego je sve riješeno kompromisno.[103]

Objavljivanje zajedničkog pravopisa Matice hrvatske i Matice srpske 1960. godine – *Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika s pravopisnim rječnikom*, *Правопис српскохрватскога књижевног језика са правописним речником* – identičnog pravopisnog priručnika u latiničkom i ijekavskom, odnosno u ćiriličkom i ekavskom izdanju,

---

101 Isti, *Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija. Četvrta knjiga*, Zagreb 1983, 286. Rečeno u razgovoru s novinarima 8. 11. 1978. U razgovoru „o otvorenim pitanjima jezika i sociologije" u organizaciji Predsjedništva CK SKH govorio je slično, doduše ne birajući riječi u zatvorenom društvu: „Čak pred Novi Sad smo raspravljali i ovdje se vidi koliki su ti naši bili tamo idioti – veli: spasili smo ijekavicu. Kao da je to bilo uopće ikada u pitanju", Hrvatski državni arhiv (dalje: HR-HDA-1002), fond Vladimir Bakarić, kut. 80.

102 Konkretne su točke prijepora u polemici Jonkea i Stevanovića naziv jezika (drugi zaključak) i „samovoljno 'prevođenje' tekstova" (osmi zaključak) te s tim u vezi i pitanje o tome trebaju li se nastavnici jezično „prilagođavati sredini" u kojoj rade. Podrobnije o polemici v. Marko Samardžija, *Ljudevit Jonke*, Zagreb 1990, 94–98.

103 Pravopisna komisija u konačnici je dopustila dvojak način za futur prvi (*pisat ću*, *plest ću* – *čitaću*, *plešću*), podrobnije v. K. Mićanović, „Pravopisne politike", 93.

može se smatrati vrhuncem novosadskog razdoblja. U ranim 1960-ima dovršava se rukopis prvih svezaka rječnika književnog jezika Matice hrvatske i Matice srpske, izrada kojega je ustvrđena petom točkom novosadskih zaključaka, u skladu sa šestom točkom zaključaka počinju pripreme za sređivanje stručne i znanstvene terminologije. U razdoblju intenzivnih polemika – započinje Petim kongresom jugoslavenskih slavista 1965. te završava koncem 1971. – hrvatski jezikoslovci često identificiraju zaključke s novosadskog skupa kao izvorište hrvatsko-srpskog jezičnog spora u poslijeratnom razdoblju.[104] Novosadski dogovor služio je kao normativan i čvrst jezičnopolitički okvir desetak godina, a rad na provedbi novosadskih zaključaka zapet će u drugoj polovici 1960-ih. Matica hrvatska na svojoj skupštini 1970. objavila je da obustavlja rad na zajedničkom rječniku s Maticom srpskom, a hrvatski jezikoslovci i književnici okupljeni u svojim strukovnim društvima u proljeće 1971. i formalno su se odrekli sporazuma postignutog u Novom Sadu.

"One language of the people and a single unified standard". A survey by *Letopis Matice srpske* and the Novi Sad meeting

Summary: The Novi Sad Agreement was a key event in shaping a shared, centralized language policy for the four central Yugoslav People's Republics: Croatia, Bosnia and Herzegovina, Montenegro and Serbia. The participants in the meeting that took place in Novi Sad in December 1954 put forward a ten-point conclusion: the first point states that the people of Croatia, Serbia and Montenegro speak the same language and that, therefore, the standard that developed around Zagreb and Belgrade as its two main focal points also constitutes a single language, albeit with two pronunciations, the Ijekavian and the Ekavian. This paper provides an analysis of the attitudes of Croatian and Serbian linguists, writers and other cultural workers towards the dogma of the "single language of the people" and the "unified standard", based on the supplement titled "A survey concerning the issues of the Serbo-Croatian language and ortography" ("Anketa o pitanjima srpskohrvatskog jezika i pravopisa"), as well as the proceedings of the meeting in Novi Sad, published after the fact. The paper takes into consideration the wider political context of the 1950s, specifically "the affirmation of the idea of socialist Yugoslavism", although the processes related to linguistic policies in the postwar decade are incongruent with the general process of decentralization at work in the "fake federation". In other words, these processes cannot be unambiguously applied to the field of language policies. A textual corpus is used to demonstrate that the question of language was regarded as political in the 1950s and that the implementation of the Novi Sad Agreement and its conclusions was promoted by using the kind of rhetoric typical of the political discourse of the time. Additionally, it is shown that, in the cacophony of voices participating in the discussi-

[104] U polemičkim raspravama hrvatski su jezikoslovci Novosadski dogovor prokazivali kao unitaristički čin, a srpski su ustrajavali na tome da on „nije imao nikakav politički karakter", odnosno da je postignut na sastanku na kojemu je „dominirao duh iskrenog bratstva i saradnje", podrobnije v. Isti, „Jezična politika s kraja 60-ih i s početka 70-ih: u procijepu između autonomije i centralizma, u: *Hrvatsko proljeće. 40 godina poslije* (ur. Tvrtko Jakovina), Zagreb 2012, 282.

on, there were certain individual ones (entirely in the minority) which attempted to go against the agreed-upon formula of “a unified standard (bearing the Serbian and the Croatian name) = three peoples = four people’s republics”. The Novi Sad Agreement served as the normative, solid political framework for about a decade, while its implementation came to an impasse during the latter half of the 1960s. Matica hrvatska officially ended its collaboration with its Serbian counterpart in 1970, whereas the professional associations of Croatian linguists and writers renounced the Novi Sad Agreement in 1971.

Key words: the Novi Sad Agreement, “A Survey Concerning the Issues of Serbo-Croatian Language and Orthography”, language policies, the standard, orthography

Izvori

Hrvatski državni arhiv (HR-HDA)

HR-HDA-1002, fond Vladimir Bakarić, kut. 80.

Jugoslavija 1918 – 1988. Statistički godišnjak, Beograd 1989.

Vladimir Bakarić, „Razvijeni i nerazvijeni u reformi“, *Oslobođenje* (Sarajevo), br. 6459, 29. 5. 1966, 4–5.

Antun Barac, „Napomene uz diskusiju o pravopisu“, *Politika* (Beograd), br. 14426, 15. 2. 1953, 7.

Aleksandar Belić, „Napomene o srpskohrvatskom pravopisu“, *Politika* (Beograd), br. 14431, 20. 2. 1953, 6.

Dalibor Brozović, „Nekoliko riječi za budućnost“, *Vjesnik u srijedu* (Zagreb), br. 137, 15. 12. 1954, 5.

Joža Horvat, „Jedinstven pravopis neodgodivi zahtjev života“, *Vjesnik* (Zagreb), br. 3308, 21. 10. 1955, 7.

Radovan Lalić, „Jedinstvo srpskohrvatskog književnog jezika i pravopisa“, *Borba* (Beograd), br. 309, 26. 12. 1954, 6.

Steva Marković, „Anketa o pitanjima srpskohrvatskog jezika i pravopisa“, *Naša stvarnost*, VI/1954, br. 3, 1, 3.

Nikola Milićević, „Dogovor o jeziku i pravopisu“, *Vjesnik* (Zagreb), br. 3048, 19. 12. 1954, 5.

Živan Milisavac, „O Novosadskom dogovoru“, *NIN* (Beograd), br. 1900, 31. 5. 1987, 4–5.

I. S., „Jedinstven jezik?“, *Globus* (Zagreb), br. 40, 18. 12. 1954, 3.

Jovan Skerlić, „Istočno ili južno narečje“, *Srpski književni glasnik*, XXXI/(16. 11.) 1913, br. 10, 756–770 + XXXI/(1. i 16. 12.) 1913, br. 11 i 12, 862–873.

Literatura

Stjepan Babić, „Bakarić i hrvatski književni jezik“, *Jezik*, LVI/2009, br. 3, 115–120.

Stjepan Babić, „Htijenja i ostvarenja Novosadskoga dogovora“, *Jezik*, XV/1967–1968, br. 1, 3–13.

Vladimir Bakarić, *Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija. Treća knjiga*, Zagreb 1983.

Vladimir Bakarić, *Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija. Četvrta knjiga*, Zagreb 1983.

Antun Barac, „Jedan narod treba jednu književnost da ima“, *Letopis Matice srpske*, 130/1954, knj. 373, sv. 2, 105–109.

Aleksandar Belić,, „Koliko se u našem jeziku ogleda naše narodno jedinstvo“, *Naš jezik*, III/1935, sv. 9–10, 257–264.

Aleksandar Belić, „Povodom ankete o književnom jeziku i pravopisu“, *Letopis Matice srpske*, 129/1953, knj. 372, sv. 4, 233–237.

Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan (1956–1975). Balade o životu koji teče*, Zagreb 1985.

Ljubodrag Dimić, „Ideologija i kultura u Jugoslaviji 1945–1955“, *Istorijski zapisi*, LXXII/1999, br. 3–4, 103–121.

Jasna Dragović-Soso, *„Spasioci nacije“. Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Beograd 2004.

Aleksa Đilas, *Osporavana zemlja. Jugoslovenstvo i revolucija*, Beograd 1990.

Ivo Frangeš, „Budimo strpljivi“, *Letopis Matice srpske*, 130/1954, knj. 373, sv. 2, 117.

Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918–2008,* Zagreb 2008.

Josip Hamm, „Anketa L. M. S.“, *Slovo*, 4–5/1955, 138–142.

Pavle Ivić, „Za ravnopravnost, a protiv cepanja jezika“, *Jezik*, XVI/1968–1969, br. 4, 118–125.

Ljudevit Jonke, „Još o odjecima i o pisanju futura I.“, *Jezik,* V/1956–1957, br. 4, 118–122.

Ljudevit Jonke, „Novi pravopis jača bratstvo i jedinstvo naših naroda“, *Književni jezik u teoriji i praksi*, Zagreb 1964, 22–24.

Ljudevit Jonke, „Osnovni pojmovi o jeziku Hrvata i Srba“, *Jezik*, XVI/1968–1969, br. 5, 129–134.

Ljudevit Jonke, „Prvi sastanak Pravopisne komisije“, *Jezik*, III/1954–1955, br. 5, 157–158.

Ljudevit Jonke, „Razumijevanje i snošljivost i u jezičnim pitanjima“, *Letopis Matice srpske,* 130/1954, knj. 373, sv. 5, 357–362.

Marijan Jurković, „Deseta godina…“, *Letopis Matice srpske*, 130/1954, knj. 374, sv. 4, 241–264.

Ilija Kecmanović, „Nije dobro tolerisati netoleranciju…“, *Letopis Matice srpske*, 130/1954, knj. 373, sv. 5, 347–351.

Radovan Lalić, „O ‘razlikama’ u književnom jeziku Srba i Hrvata“, *Letopis Matice srpske*, 130/1954, knj. 373, sv. 2, 89–99.

Radovan Lalić, „Povodom novosadskog dogovora o književnom jeziku“, *Savremenik*, 1/1955, 63–68.

Letopis Matice srpske, 131/1955, knj. 375, sv. 1, 3–126.

Svetislav Marić, „O našem jeziku i pravopisu“, *Letopis Matice srpske,* 130/1954, knj. 374, sv. 5, 351–361.

Svetozar Matić, „O latinici i o jedinstvu književnog jezika srpskog i hrvatskog“, *Letopis Matice srpske,* 130/1954, knj. 373, sv. 2, 99–101.

Krešimir Mićanović, „Jezična politika s kraja 60-ih i s početka 70-ih: u procijepu između autonomije i centralizma“, u: *Hrvatsko proljeće. 40 godina poslije* (ur. Tvrtko Jakovina), Zagreb 2012, 271–290.

Krešimir Mićanović, „Pravopisne politike. Iz povijesti hrvatskoga pravopisa (1945–1960)“, u: *Otpor. Subverzivne prakse u hrvatskome jeziku, književnosti i kulturi. Zbornik radova 42. seminara Zagrebačke slavističke škole* (ur. Tatjana Pišković i Tvrtko Vuković), Zagreb 2014, 81–111.

Krešimir Mićanović, „‘The spirit of AVNOJ in language policy’: language policy from the end of World War II to mid-1950s in Yugoslavia and Croatia“, *Socjolingwistyka*, 32/2018, 23–37.

Jordan M. Molović, „O našem književnom jeziku i pravopisu", *Letopis Matice srpske*, 130/1954, knj. 373, sv. 3, 196–200.

Miloš S. Moskovljević, „Za zdrav razvitak i pravilnu kulturu našeg književnog jezika", *Letopis Matice srpske*, 130/1954, knj. 373, sv. 6, 443–450.

Slavko Pavešić, „[Razlike između…]", *Letopis Matice srpske,* 130/1954, knj. 373, sv. 6, 439–443.

Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991. Od zajedništva do razlaza*, Zagreb 2006.

Redakcija *Letopisa Matice srpske*, „Anketa o pitanjima srpskohrvatskog jezika i pravopisa", *Letopis Matice srpske,* 129/1953, knj. 372, sv. 3, 125–126.

Marko Samardžija, *Ljudevit Jonke*, Zagreb 1990.

Nada Senić, „Jedan pravopis", *Letopis Matice srpske*, 130/1954, knj. 373, sv. 5, 351–355.

Josip Smodlaka, „Uredništvu Letopisa Matice srpske u Novom Sadu", *Letopis Matice srpske*, 129/1953, knj. 372, sv. 6, 429–431.

Mihailo Stevanović, „Karakter razlika u književnom jeziku Srba i Hrvata", *Letopis Matice srpske*, 129/1953, knj. 372, sv. 3, 127–141.

Mihailo Stevanović, „O daljem razvoju književnog jezika kod Srba i Hrvata", *Naša stvarnost*, VIII/1954, br. 9, 20–38.

Milan Šipka, „Standardni jezik i jezička politika u Bosni i Hercegovini 1918–1970", u: *Jezik u Bosni i Hercegovini* (ur. Svein Mønnesland), Sarajevo – Oslo 2005, 407–434.

Jovan Vuković, „Anketa i diskusija u Novom Sadu o jeziku i pravopisu", *Oslobođenje (Sarajevo),* br. 2595, 30. 1. 1955, 6, 8.

Jovan Vuković, „Osvrt na današnje probleme našeg pravopisa", *Letopis Matice srpske*, 130/1954, knj. 373, sv. 1, 4–15.

Mrežna stranica

Mario Bara, „Hrvati u Vojvodini", *Hrvatsko nacionalno vijeće u Republici Srbiji* (http://www.hnv.org.rs/hrvati_u_vojvodini.php#poslijeratno_razdoblje)

10.
MIROSLAV KRLEŽA, LJUBO BABIĆ I KRSTO HEGEDUŠIĆ: NEKOLIKO ASPEKATA ZAGREBAČKE UMJETNIČKE POZORNICE DVADESETIH GODINA

Petar Prelog

UDK: 7.03(497.5 Zagreb)"192"
Izvorni znanstveni članak

Sažetak: U drugome desetljeću dvadesetog stoljeća u hrvatskoj umjetnosti pojavili su se problemski sklopovi koji su presudno odredili obilježja njezinih daljnjih tijekova. Riječ je prije svega o odnosu prema avangardnim tendencijama, zatim o položaju hrvatske umjetnosti i Zagreba kao njezina središta u kontekstu europskoga modernizma te, naposljetku, o kulturnom nacionalizmu, koji krajem dvadesetih iznova zauzima važno mjesto u promišljanjima hrvatskih umjetnika. Miroslav Krleža, Ljubo Babić i Krsto Hegedušić svojim su tadašnjim djelovanjem – posebice između 1924. i 1930., u doba boravka Vladana Desnice na studiju u Zagrebu – zauzeli istaknuta mjesta na zagrebačkoj umjetničkoj pozornici, dotičući se upravo spomenutih problema. Krleža tada piše nekoliko ključnih tekstova o umjetnosti koji su imali značajan odjek i presudan utjecaj; Babić, pak, formulira tezu o nužnosti oblikovanja „našega izraza", koncept koji ističe važnost prostora, sredine ili pojedine regije u umjetničkom stvaralaštvu, dok Hegedušić na temelju pojedinih Krležinih postavki u središte pozornosti postavlja probleme suvremenoga društva te 1929. sudjeluje u osnivanju Udruženja umjetnika „Zemlja". Tih nekoliko godina bilo je stoga iznimno važno: riječ je o znakovitome prologu burnim tridesetima, u kojima će na zagrebačkoj umjetničkoj pozornici dominirati mnogi ideološki sukobi. U ovome radu sagledat će se obilježja zagrebačke umjetničke pozornice trećega desetljeća dvadesetog stoljeća na temelju sažetog pregleda djelovanja trojice ključnih protagonista toga doba: Miroslava Krleže, Ljube Babića i Krste Hegedušića. Istaknut će se razine povezanosti njihovih stavova, utvrditi srodnosti i razlike njihovih poetičkih odabira te prepoznati njihov utjecaj na opća obilježja hrvatske moderne umjetnosti.

Ključne riječi: hrvatska moderna umjetnost, 1920-e, Miroslav Krleža, Ljubo Babić, Krsto Hegedušić, odnos prema avangardi, kulturni nacionalizam, „naš izraz"

Hrvatska povijest umjetnosti prepoznala je treće desetljeće dvadesetog stoljeća kao doba u kojem na nacionalnoj umjetničkoj pozornici prevladavaju raznolike varijacije realističkih poetika.[1] Štoviše, mnoga od tih realističkih usmjerenja – magični realizam ili neoklasicizam, primjerice – ocijenjena su kao odgovor na kratkotrajan avangardni

proplamsaj koji se dogodio za vrijeme i neposredno nakon završetka Prvoga svjetskog rata te kao svojevrsno usklađivanje s tada aktualnim neorealističkim usmjerenjima u europskoj umjetnosti.[2] Središnju poziciju na izložbenom planu – kao široka platforma koja je okupljala umjetnike različitih poetičkih usmjerenja sve do 1928. godine – zauzimao je Proljetni salon.[3] S druge strane, Grupa nezavisnih umjetnika između 1921. i 1927. okupila je, pak, nezadovoljnike izložbenom politikom Proljetnog salona,[4] koja se dobrim dijelom oslanjala na preoblikovanja avangardnih poticaja iz zapadnoeuropskih umjetničkih središta. Krajem desetljeća pojavile su se dvije skupine umjetnika – Udruženje umjetnika „Zemlja" 1929. i Grupa trojice 1930. – kao izrazita suprotnost heterogenom i ideološki neodređenom Proljetnom salonu. Upravo će „Zemlja" i Grupa trojice, svaka zastupajući međusobno različita polazišta, tijekom prve polovine tridesetih nastojati jasnije od svojih prethodnika odrediti mjesto i ulogu umjetničkog stvaralaštva u suvremenom društvu. U dvadesetim godinama – omeđenim s jedne strane vrhuncem ekspresionizma prezentiranim na izložbama Proljetnog salona i pojavom avangardnog časopisa *Zenit*, a s druge društvenom angažiranošću Udruženja umjetnika „Zemlja" – realistički su pogledi, dakle, zauzeli dominantnu poziciju, a Zagreb je učvrstio svoje mjesto na karti važnih regionalnih umjetničkih središta. Tada se javljaju i mnogi problemski sklopovi koji će presudno odrediti neke od daljnjih tijekova hrvatske umjetnosti. To su prije svega odnos prema avangardnim tendencijama, zatim položaj hrvatske umjetnosti i Zagreba kao njezina središta u kontekstu europskoga modernizma te, naposljetku, kulturni nacionalizam, koji krajem dvadesetih iznova zauzima važno mjesto u promišljanjima hrvatskih umjetnika. Miroslav Krleža, Ljubo Babić i Krsto Hegedušić svojim su tadašnjim djelovanjem – posebice između 1924. i 1930., u doba boravka Vladana Desnice na studiju u Zagrebu – zauzeli istaknuta mjesta na zagrebačkoj umjetničkoj pozornici, dotičući se upravo spomenutih problema. Tih nekoliko godina bilo je stoga iznimno važno: riječ je o znakovitome prologu burnim tridesetima, u kojima će u hrvatskom umjetničkom životu dominirati mnogi ideološki sukobi. U ovome radu sagledat će se, dakle, obilježja zagrebačke umjetničke pozornice trećega desetljeća dvadesetog stoljeća na temelju sažetog pregleda djelovanja trojice ključnih protagonista toga doba: Miroslava Krleže, Ljube Babića i Krste Hegedušića. Istaknut će se najvažnije razine povezanosti njihovih stavova, utvrditi srodnosti i razlike njihovih poetičkih odabira te prepoznati njihov utjecaj na opća obilježja hrvatske moderne umjetnosti.

---

1 O dominaciji realizama u hrvatskoj umjetnosti trećeg desetljeća više u: Ivanka Reberski, *Realizmi dvadesetih godina u hrvatskom slikarstvu: magično, klasično, objektivno*, Zagreb 1997.

2 Ivanka Reberski ističe: „Poslije ekspresionističkog emotivnog pražnjenja prirodno je slijedila akumulacija suprotnog naboja: prevladalo je smirivanje emocija, a potom i reformiranje umjetničkih vrijednosti." *Isto*, 29. O odnosu hrvatskih neorealističkih tendencija prema europskima ista autorica bilježi: „Široko ostvarene komponente stila približile su se raznolikim pojavama europskih 'novih realizama'. Na našem prostoru prepoznajemo ih kao onu svojstvenu koheziju koja je tom razdoblju udarila biljeg stilske epohe i koja je ukorak povezala hrvatsko slikarstvo u istodobni europski kontekst." *Isto*, 7.

3 O genezi Proljetnog salona te oblikovnim i stilskim dostignućima prezentiranima na izložbama održanima između 1916. i 1928. v. Petar Prelog, *Proljetni salon 1916.–1928.*, katalog izložbe, Zagreb 2007.

4 O Grupi nezavisnih umjetnika više u: Frano Dulibić, „Grupa nezavisnih umjetnika (1921.–1927.)", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 23/1999., 199–208.

I.

Miroslav Krleža u dvadesetim se godinama nametnuo kao važan arbitar na području likovnih umjetnosti. Njegovi su stavovi – najčešće elaborirani u dužim esejima inspiriranima opusima istaknutih suvremenih umjetnika, pojedinim izložbama ili, pak, općim stanjem na umjetničkoj pozornici – ostvarivali znatan utjecaj na suvremenu umjetničku produkciju. Prvi važan Krležin esej o jednom suvremenom umjetniku – nakon manje zapaženih zapisa o kiparu Marinu Studinu i izložbi Proljetnog salona[5] – bio je posvećen slikaru Petru Dobroviću, rođenom u Pečuhu i školovanom na budimpeštanskoj Akademiji, koji je na prijelazu drugoga u treće desetljeće bio važan protagonist zagrebačkog umjetničkog života. „Marginalije uz slike Petra Dobrovića", objavljene u časopisu *Savremenik* 1921. godine,[6] svjedoče o Krležinu izvrsnom poznavanju europske moderne umjetnosti, dok se široke digresije – u ranija povijesnoumjetnička razdoblja i povijest književnosti – pojavljuju kao potpora argumentaciji osnovnih iznesenih teza. Afirmacija Dobrovićeva slikarstva autoru je prije svega poslužila za artikuliranje negativnih stavova prema avangardnim pojavama u europskoj umjetnosti i njihovim lokalnim preoblikovanjima (što je poznato i iz dvije godine ranijega teksta o izložbi Proljetnog salona),[7] kao i prema apstrakciji općenito te za izravan zagovor neoklasicističkih tendencija koje se tada pojavljuju na ovim prostorima. „Dobrovićeve su konstrukcije euklidovski tvrde", zapisao je Krleža; one su „moždano sazdane i u tvrdoj intelektualnoj arhitektonici konstruisane"; one su „skulpture".[8] I dalje: „Njegova su platna objektivna, koliko može biti objektivna jednostavna mehanička konstatacija."[9] Posebno je važna i sljedeća Krležina misao, koja u potpunosti otkriva njegovu poziciju: „I kada bi ova pomodna destrukcija forme bila značila neko takozvano revolucionarno gibanje, onda bi Dobrović mogao da se obilježi kao izrazit kontrarevolucionar pomodne forme. (…) On je oduvijek osjećao averziju spram apstrakcije i ni na jednom njegovom platnu nema kvadratnog centimetra, koji ne bi imao svoju vlastitu fizičku, tjelesnu upravo težinu."[10] Taj je esej, s jasno iznesenim i polemički obilježenim stavovima o općoj situaciji u suvremenoj europskoj umjetnosti, postavio dvadesetosmogodišnjeg Krležu u središte pozornosti u zagrebačkim umjetničkim krugovima; u njemu su – smatra Ivanka Reberski – „iznesene sve bitne odrednice tvrdog 'konstruktivnog' načina oblikovanja našeg 'magičnog realizma'",[11] a nakon njega su, pak, mnogi hrvatski slikari krenuli u smjeru srodnih poetičkih odabira. Naposljetku, „Marginalije" se – prema zaključku Zorana Kravara – mogu razumijevati

---

5 Miroslav Krleža, „Slučaj kipara Studina", *Riječ SHS* (Zagreb), br. 110, 8. 3. 1919., 2–3; Isti, „VI. izložba Hrvatskog proletnog salona", *Plamen*, 12/1919., 244–247.

6 Isti, „Marginalije uz slike Petra Dobrovića", *Savremenik*, 4/1921., 193–205.

7 V. bilj. 5. U tom tekstu autor negativno ocjenjuje sva stilska dostignuća umjetnikâ koji su izlagali na izložbama Proljetnog salona – pa tako i ona koja u naznakama sadržavaju oslanjanje na pojedine avangardne postulate iz tadašnje europske umjetnosti – tvrdeći da se radi o pukom eklekticizmu.

8 M. Krleža, „Marginalija uz slike Petra Dobrovića", u: *Eseji III. Sabrana djela Miroslava Krleže*, sv. 20 (ur. Anđelko Malinar), Zagreb 1963., 184.

9 *Isto*, 217.

10 *Isto*, 212.

11 I. Reberski, *Realizmi dvadesetih godina u hrvatskom slikarstvu*, 32.

„kao jedna od najranijih najava Krležina vlastitoga povratka predmodernističkim poetikama, koji je započeo u drugoj polovici 20-ih godina“.[12]

Sljedeći Krležin esej o likovnoj umjetnosti – kao važan korak u daljnjem oblikovanju vlastitih stavova prema avangardi – objavljen je 1924. pod naslovom „Kriza u slikarstvu“ u *Književnoj republici*.[13] Riječ je o tekstu koji će dvije godine kasnije postati dijelom knjige *Izlet u Rusiju* i u kojemu je opisana berlinska etapa na putu u Moskvu, odnosno posjet Nacionalnoj galeriji i izložbi „Grosse Berliner Kunstausstellung“.[14] Za rijetke će umjetnike – poput, primjerice, Kleea – imati riječi hvale, dok će mu gotovo sve ostalo biti znak duboke krize u europskoj umjetnosti. U kontekstu zagrebačke umjetničke pozornice, posebno je zanimljivo to da berlinski dojmovi i kritika suvremene umjetnosti autoru služe kao neka vrsta širokoga uvoda za afirmaciju domaćega slikara, njegova prijatelja i dugogodišnjeg suradnika Ljube Babića. Ukratko, Krleža smatra da slikar uspješno odolijeva svim pomodnim strujanjima – upravo onima koja su znak suvremene „krize u slikarstvu“ – tražeći likovni izraz u proturječnostima i prelaženju iz krajnosti u krajnost.[15] Poznavajući Babićev odnos prema „pomodnostima“ u hrvatskoj umjetnosti, koje su posebice bile vidljive na prvim poslijeratnim izložbama Proljetnog salona (a zbog kojih prestaje izlagati na toj izložbenoj manifestaciji i sudjeluje u osnivanju Grupe nezavisnih umjetnika), može se zaključiti da su piščevi i slikarevi stavovi sukladni. Konačno, prema zaključku Aleksandra Flakera, vjerojatno je Babićeva proturječnost – o kojoj Krleža piše u „Krizi u slikarstvu“ – „unutar suvremenih slikarskih tendencija očito za Krležu u tom času i njegov vlastiti program prevladavanja krize u evropskoj književnosti i umjetnosti.“[16]

Godina 1926. bila je u Krležinu opusu o likovnim umjetnostima izuzetno plodna. Tada su objavljeni neki od autorovih ključnih tekstova: kritika zagrebačke „Grafičke izložbe“ šestorice autora u *Obzoru*,[17] zatim polemički tekst „Kako se kod nas piše o slikarstvu“ u *Književnoj republici*,[18] a u koji je inkorporirana kritika iz *Obzora*, te glasoviti esej o Georgeu Groszu, isprva objavljen u *Jutarnjem listu*,[19] a iduće godine pretiskan u *Književnoj republici*.[20] Kritički prikaz grafičkih radova Antuna Augustinčića, Vinka Grdana, Daniela Pečnika, Omera Mujadžića, Otona Postružnika i Ivana Tabakovića, izloženih u zagrebačkom Salonu Ullrich, posjedovao je višestruko značenje. Prvo, riječ je o još jednom Krle-

---

12 Zoran Kravar [Zo. Kr.], „‘Marginalija uz slike Petra Dobrovića’“, *Krležijana*, sv. 2. (ur. Velimir Visković), Zagreb 1999., 13.

13 M. Krleža, „Kriza u slikarstvu“, *Književna republika*, 1/1924., 22–28.

14 Isti, *Izlet u Rusiju*, Zagreb 1926. Aleksandar Flaker smatra da je za Krležin odnos prema slikarstvu upravo posjet Berlinu – kao druga etapa na putu prema Moskvi – bio izuzetno važan. „Kriza u slikarstvu“ je, prema Flakerovu mišljenju, „Krležino ponovno uočavanje krize evropske slikarske avangarde, optužba poslijesezanovskoga razdoblja zbog ‘prostituiranog’ prilagođavanja tržištu i slikarskih ‘patvorina’“. Aleksandar Flaker, *Nomadi ljepote. Intermedijalne studije*, Zagreb 1988., 294.

15 „Za razliku od njemačke ekspresionističke razvojne linije: ‘Sturm’ (1911) – ‘Novembarska grupa’ (1924), Babić odolijeva još uvijek pomodnom talasu uprkos, a njegovi motivi lirskog simbolizma impresionistički vezanog o trodimenzionalni oblik predmeta, već su lelujavo ustitrani u lirskoj atmosferi apstrakcije.“ M. Krleža, „Slikar Ljubo Babić“, u: *Eseji III.*, 279–280.

16 A. Flaker, *Nomadi ljepote*, 297.

17 M. Krleža, „Grafička izložba 8. III. – 20. III. 1926.“, *Obzor* (Zagreb), br. 69, 11. 3. 1926., 2–3.

18 Isti, „Kako se kod nas piše o slikarstvu“, *Književna republika*, 1926., br. 2, 68–81.

19 Isti, „O njemačkom slikaru Georgu Groszu“, *Jutarnji list* (Zagreb), br. 5229, 29. 8. 1926., 19–20.

20 Isti, „O nemačkom slikaru Georgu Grosu“, *Književna republika*, 2/1927., 83–94.

žinu napadu na lokalna preoblikovanja avangardnih poticaja, odnosno na činjenicu da su mladi umjetnici svoje uzore odlučili potražiti u širokom kolopletu inozemnih suvremenih umjetničkih strujanja.[21] Nadalje, tu je i ocjena Zagreba kao središta nacionalne moderne umjetnosti, središta u jednoj – kako piše Krleža – „periferičnoj ni balkanskoj ni centralnoevropskoj pseudocivilizaciji".[22] Čitav tekst strukturiran je zapravo oko problema odnosa nacionalne kulture, za koju smatra da ne posjeduje značajne i vrijedne temelje, s onom na zapadu Europe. Pisac to zove „kulturno historijskim problemom", problemom „kulturne i civilizatorne originalne ostvarivosti iz elemenata jedne nepismene agrarne sredine, u odnosu spram dekadentnog industrijalizovanog zapada."[23] Nazivajući umjetnike koji su izlagali na toj izložbi „nesamostalnima",[24] on pojašnjava taj problem: riječ je o problemu „jedne slikarske sredine što nema ni šezdeset godina slikarskog kontinuiteta u odnosu spram sedamstotina godina slikanja na Zapadu."[25] U nastavku teksta, objavljenom u *Književnoj republici*, Krleža se žestoko obračunava s likovnim kritičarima koji su osudili njegove stavove o mladim umjetnicima, tvrdeći da oni o svim likovnim pojavama pišu jednako te da uopće ne razumiju problematiku umjetničkog stvaranja u različitim kulturnim sredinama. Naposljetku, posebno je potrebno istaknuti da se na kritiku „Grafičke izložbe" – inkorporiranu iste godine u polemički tekst „Kako se kod nas piše o slikarstvu" – pozvalo Krstu Hegedušića nakon raskola u Udruženju umjetnika „Zemlja" uzrokovanog Krležinim „Predgovorom" Hegedušićevim *Podravskim motivima*, kao na utemeljeno upozorenje o štetnosti ugledanja na uzore iz inozemstva.[26]

Esej „O njemačkom slikaru Georgeu Groszu" ključan je Krležin tekst koji je izravno utjecao na opći stav Krste Hegedušića i protagonista Udruženja umjetnika „Zemlja" o položaju i zadacima umjetnosti u društvu. Autor je u Groszovu djelu, odnosno u njegovu tematskom i oblikovnom usmjerenju, pronašao sve elemente koje je smatrao važnima za suvremenu socijalno angažiranu umjetnost. Kao najvažniji postulat istaknuo je povezanost umjetnosti i društvene situacije u kojoj ta umjetnost nastaje. Drugim riječima, umjetnost u svakome slučaju mora biti vjeran odraz stanja u društvu. Krleža u tom smislu bilježi: „Smisao, bit i povijest umjetnosti govori zato, da je umjetnost u neprekidnoj i organskoj vezi (po svome dubokome smislu i po svojoj biti), u neprekidnom kontaktu sa smislom i poviješću društvenih odnosa."[27] O „tendenciji" u umjetnosti ističe: „Sve su umjetnosti

---

21 „Kod nas kao slikar imati velike zapadnjačke uzore rasapa, znači raspadati se pre svoje vlastite eksistencije; znači: umirati pre života, logično: ne hteti postojati!" Isti, „Kako se kod nas piše o slikarstvu", 72.

22 *Isto*, 69.

23 *Isto*, 71.

24 „Tih osamdeset grafičkih radova izloženih na toj grafičkoj izložbi, grafički je u tolikoj meri nesamostalno, da pisati ocenu te grafike ne znači ocenjivati Augustinčića, Grdana, Pečnika, Mujadžića, Postružnika i Tabakovića, već njihove uzore." *Isto*, 70–71.

25 *Isto*, 71.

26 Hegedušić smatra da je Krležina kritika „Grafičke izložbe" korisna jednako kao i njegov „Predgovor" *Podravskim motivima* (Isti, „Predgovor", u: *Podravski motivi: trideset i četiri crteža*, Zagreb 1933., 5–26): „Smatram ga korisnim (Krležin „Predgovor" – op. a.) isto onako, kao što je bila korisna i Krležina kritika izložbi grupe šestorice (…) Tada je Krleža intervenirao u vrijeme kada je naše mlado slikarstvo bilo na prekretnici, suprotstavivši se povođenju za modom, importu pariških likovnih kurseva, našoj likovnoj nesamostalnosti itd." Krsto Hegedušić, „Pred petom izložbom Zemlje", *Danas*, 1/1934., 115.

27 M. Krleža, „O njemačkom slikaru Georgeu Groszu", u: *Eseji I. Sabrana djela Miroslava Krleže*, sv. 18 (ur. Anđelko Malinar), Zagreb 1961., 255.

bile tendenciozne. (…) Tendencija je, dakle, u umjetnosti tipična i ona nikako ne može da škodi stvaralaštvu. (…) Kad ljudi principijelno odbacuju neku umjetninu zbog njene tendencije, oni se ne određuju kritički spram dotične umjetnine, nego spram te tendencije (…)".[28] Nadalje, umjetnik mora preuzeti aktivnu ulogu u društvu, jasno zauzimajući stranu u suvremenoj „borbi klasa".[29] Također, pisac jasno nameće Grosza i njegovo djelo kao najbolji uzor za svako „revolucionarno" umjetničko usmjerenje, kako u oblikovnom tako i u ideološkom smislu: „George Grosz je (…) stao na stanovište slikarsko koje hoće i da slikarstvo bude samo jedno sredstvo borbe, da zbaci tzv. 'čisto umjetničko' stanovište i da postane izrazom revolucionarne tendencije, ne samo u slikarskom, nego i u socijalnom smislu."[30] Ispisujući ove rečenice, Krleža je uspostavio neraskidivu vezu s Krstom Hegedušićem i Udruženjem umjetnika „Zemlja": artikulirao je temeljne odrednice koje će umnogome odrediti cjelokupni umjetnički program Udruženja, odnosno eksplicirao ideje koje će biti ključne pri sastavljanju njegova manifesta 1929. godine. Postavio je također Georgea Grosza u središte pozornosti hrvatske umjetničke javnosti pa će taj glasoviti njemački umjetnik na više razina ostvariti utjecaj na hrvatsku umjetnost toga razdoblja.[31] Naposljetku, u tom je tekstu potanko razvijena jedna od najvažnijih piščevih ideja: ona o izrazitoj krizi slikarstva i suvremene umjetnosti općenito, koju je inaugurirao pet godina ranije u eseju o Petru Dobroviću.[32]

Do kraja desetljeća Krleža je objavio još tri važna teksta o hrvatskoj modernoj umjetnosti i njezinim protagonistima. U onome o Ivanu Meštroviću, objavljenom 1928., osuđuje – unatoč kiparevu talentu – kulturni nacionalizam njegova „Kosovskog ciklusa", kritizira njegove zagrižene propagatore te tvrdi da je u formalnom smislu Meštrovićeva skulptura simbioza elemenata preuzetih iz drugih kulturnih sredina.[33] U tekstovima o Josipu Račiću i Vladimiru Beciću Krleža, pak, afirmira tu dvojicu pripadnika neformalnoga Münchenskog kruga kao umjetnike koji su bili pioniri modernog izraza u hrvatskom slikarstvu.[34] Konačno, nameće se zaključak da se Krleža tijekom trećeg desetljeća višekratno eksplicirani negativnim stavovima o avangardnom kompleksu europske umjetnosti, o pokušajima njegova preoblikovanja u domaćoj sredini te općenito o bilo kakvom nekritičkom preuzimanju ideja, koncepata i formalnih obrazaca iz inozemstva približio dvojici važnih hrvatskih umjetnika: Ljubi Babiću, koji je u dvadesetim godinama već afirmiran na više razina,

---

28 *Isto*, 254–255.

29 „Danas postoji nedvoumna borba klasa, i kada je umjetnik spram nje indiferentan, kada je stao na takozvano neutralno stanovište, on ustvari nije neutralan, nego je na strani jačega." *Isto*, 255.

30 *Isto*, 254.

31 O tome više u: Lovorka Magaš i Petar Prelog, „Nekoliko aspekata utjecaja Georgea Grosza na hrvatsku umjetnost između dva svjetska rata", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 33/2009., 227–240. Isti je tekst, uz neznatne izmjene, objavljen i na engleskom jeziku: „George Grosz and Croatian Art between the Two World Wars", *RIHA Journal* (http://www.riha–journal.org/articles/2011/201-oct-dec/magas-prelog-george-grosz-and-croatian-art).

32 Krleža tako zapisuje: „Slikarstvo je dakle polagano izgubilo svoju svrhu. U traženju nove slikarske svrhe diferenciraju se suvremene slikarske struje. Slikarstvo se kao takvo raspada." M. Krleža, „O njemačkom slikaru Georgeu Groszu", u: *Eseji I.*, 253.

33 Isti, „O Ivanu Meštroviću", *Književnik*, 3/1928., 73–85. Više o Krležinu odnosu prema Meštroviću u: Tonko Marović, „Krleža prema Meštroviću", *Život umjetnosti*, 33–34/1982., 128–137; P. Prelog, *Hrvatska moderna umjetnost i nacionalni identitet*, Zagreb 2018., 131–138.

34 M. Krleža, „O smrti slikara Josipa Račića", *Književnik*, 8/1928., 273–281; Isti, „Uz slike Vladimira Becića", *Hrvatska revija*, 1/1929., 23–27.

i Krsti Hegedušiću, koji tada formira svoje stavove o odnosu umjetnosti i društva, a koji će biti presudni pri osnivanju Udruženja umjetnika „Zemlja“ krajem desetljeća.

2.

Ljubo Babić – tijekom dvadesetih Krležin privržen suradnik na različitim poljima djelovanja (od knjižne opreme i oblikovanja časopisa do inscenacija za kazališne izvedbe Krležinih djela) – bio je jedna od središnjih figura na međuratnoj zagrebačkoj umjetničkoj pozornici.[35] U tom je desetljeću, upravo zahvaljujući široko položenom djelovanju, sagradio poziciju neprijepornog autoriteta, čija su se razmišljanja pozorno pratila. S Krležom je dijelio mnoge stavove, a ponajprije već spomenuto kritički intonirano mišljenje o preoblikovanjima avangardnih tendencija u hrvatskoj umjetnosti. Upravo se stoga vrlo brzo distancirao od Proljetnog salona te s Jerolimom Mišom i ostalima osnovao Grupu nezavisnih umjetnika, čije djelovanje treba shvatiti kao svojevrstan početak puta prema težnji ostvarivanja nacionalnoga likovnog izraza.[36] Nekoliko autorovih radova potrebno je u tom smislu promatrati kao rezultat želje za aktivnim umjetničkim prinosom nacionalnom identitetu: godine 1926. naslikao je veliko ulje na platnu „Hrvatski seljak“, koje se općim htijenjima uklapa u hrvatske neorealističke tendencije sredine dvadesetih godina. Tim se djelom, kako je svojedobno istaknuo Zdenko Tonković, „problem ‘našeg originalnog likovnog izraza’ ponovno javlja u krešendu“.[37] Istodobno je naslikao i sliku nazvanu „Hrvatski Božić“ za zagrebačku gornjogradsku crkvu svetog Marka, kojom je lokalizirao biblijsku scenu „Poklonstva pastira“ pa je i tako dao do znanja koliko mu je važno umjetničkim stvaralaštvom pridonijeti identitetskom kompleksu.

Potom slijede prve pisane formulacije stava o nužnosti oblikovanja „našega izraza“, koncepta koji ističe utjecaj prostora, sredine ili pojedine regije na osnovna obilježja umjetničke produkcije. Godine 1929. objavio je dva teksta koja čine temelj njegove utopijske zamisli o „našem izrazu“. Prvi, naslovljen „Hrvatski slikari od impresionizma do danas“, objavio je u časopisu *Hrvatsko kolo*, a potom i kao zasebnu knjižicu.[38] Drugi, koji i samim naslovom – „O našem izrazu“ – izravno upućuje na spomenutu problematiku, objavio je u *Hrvatskoj reviji*.[39] U tim tekstovima postavljena je teorijska osnovica koju je kasnije – nadalje eksplicirajući svoje zamisli – neznatno modificirao. Najvažniji od tih temelja bio je – kao što je

[35] O Babićevu mjestu na hrvatskoj umjetničkoj pozornici trećeg desetljeća v. I. Reberski, „Slikarstvo“, *Ljubo Babić. Antologija*, katalog izložbe (ur. Ivanka Reberski i Libuše Jirsak), Zagreb 2010., 88–107.

[36] „Članovi Grupe nezavisnih odredili su se s jedne strane protiv pseudonacionalne romantike starije generacije, a s druge strane protiv pomodnog povođenja za avangardnim likovnim izrazima dijela mlađe generacije, te su preko individualnih likovnih izraza, u to vrijeme ponajviše sklonih različitim oblicima realizama dvadesetih godina, pokušavali doprinijeti stvaranju nacionalnog likovnog izraza.“ F. Dulibić, „Grupa nezavisnih umjetnika“, 205. Detaljnije o razlozima istupanja skupine umjetnika iz Proljetnog salona i idejnoj pozadini djelovanja Grupe nezavisnih v. u: Ana Šeparović, *Jerolim Miše. Između slike i riječi*, Zagreb 2016., 72–74.

[37] Zdenko Tonković, *Grupa hrvatskih umjetnika 1936–1939.*, katalog izložbe, Zagreb 1977., 7.

[38] Ljubo Babić, „Hrvatski slikari od impresionizma do danas“, *Hrvatsko kolo*, 10/1929., 177–193; Isti, *Hrvatski slikari od impresionizma do danas*, Zagreb 1929.

[39] Isti, „O našem izrazu. Uz slike Jerolima Miše“, *Hrvatska revija*, 3/1929., 196–202.

već istaknuto – onaj o potrebi povezivanja umjetnosti i sredine u kojoj ona nastaje. Toj povezanosti Babić nedvojbeno pridaje i i aspekt nacionalnog. U tom smislu, pišući o „našem izrazu", on nedvosmisleno misli na hrvatski nacionalni izraz. Nadalje, Babić razmišlja u okvirima regionalnog modela pa tako razlikuje umjetnički izraz sjevera i juga Hrvatske, pri čemu posebno ističe utjecaj kulturne baštine i obilježja samoga prostora u kojemu ti izrazi nastaju: u Dalmaciji će tako posebnu važnost imati kamen koji upućuje na trodimenzionalnost, dok će sjeveru Hrvatske više odgovarati dvodimenzionalni prikaz.[40] Njegova podjela hrvatskog prostora na „dalmatinski" i „panonski" svjedoči tako o potrebi prepoznavanja i fiksiranja regionalnih obilježja kao najvažnijeg temelja željenog nacionalnog likovnog izraza. Navedeni stavovi svakako pripadaju kompleksu onodobnog kulturnog nacionalizma i bliski su determinističkoj teoriji francuskoga filozofa Hippolytea Tainea o uvjetovanosti umjetničkog stvaralaštva situacijom određenom obilježjima mjesta njegova nastanka.[41] Potrebno je također uvidjeti njihovu vezu s idejama književnika Antuna Gustava Matoša, koji je posebnu pozornost pridavao identitetskoj vrijednosti lokalnog krajolika.[42] U tom je smislu Ljubo Babić smatrao da se do „našeg izraza" može doći ponajprije pejzažnim slikarstvom pa su tridesete u njegovu opusu bile posvećene upravo pejzažima iz mnogih krajeva Hrvatske. Tako je nastojao pronaći strukturalnu i koloristička kvalitetu presudnu za formuliranje „našega izraza".

Posebno je zanimljivo da Babić u prvome spomenutom tekstu te u prikazu „Uz slike Krste Hegedušića", objavljenom u *Obzoru* iste godine,[43] visoko valorizira djelo Krste Hegedušića, glavnog protagonista Udruženja umjetnika „Zemlja", skupine koja će na polariziranoj hrvatskoj umjetničkoj sceni prve polovine tridesetih ideološki stajati nasuprot građanstvu okrenutoj Babićevoj Grupi trojice. Ocijenivši ga kao najagilnijeg predstavnika generacije, Babić analizira Hegedušićeve rane radove te prepoznaje one elemente koje smatra ključnima u procesu ostvarivanja „našeg izraza". Spominje tako ruralnu tematiku, primjenu čiste boje i utjecaj Pietera Brueghela. Poznajemo li Babićev slikarski opus i stavove o važnosti Račićeva slikarstva te francuske i španjolske slikarske baštine, na prvi pogled može se činiti paradoksalnim da Babić u godini osnutka Udruženja umjetnika „Zemlja" definira upravo one elemente koji su bili važni u Hegedušićevim postavkama o „nezavisnom likovnom izrazu", kako je formulirana jedna od vodećih ideja „Zemljina" programa. Znamo li da Babić kao jedan od osnovnih elemenata bitnih za povezanost umjetnosti i sredine u kojoj ona nastaje smatra i „socijalni moment", Hegedušiću iznimno blisku ideju, čitav prijedlog teorije o „našem izrazu" svakako je srodan Hegedušićevim osnovnim postavkama.

---

40 „Dok Dalmatinac opipom traži formu i modelira i stvara ili bolje gradi trodimenzionalnu masu i tu masu stavlja kao znamen u prostor, (…) Posavac ili Podravac na dvodimenzionalnu plošninu imaginira prostor (…)" Isti, *Maestral – O našem izrazu – Požutjele putne uspomene*, Zagreb 1931., 28.

41 Detaljnije o ulozi Tainove teorije u Babićevoj strategiji oblikovanja nacionalnog likovnog izraza u: P. Prelog, „Strategija oblikovanja 'našeg izraza': umjetnost i nacionalni identitet u djelu Ljube Babića", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 31/2007., 267–282; Isti, *Hrvatska moderna umjetnost*, 173–212.

42 O ulozi krajolika u kompleksu kulturnog nacionalizma Antuna Gustava Matoša v. u: Dubravka Oraić Tolić, *Čitanja Matoša*, Zagreb 2013., 293–297.

43 Lj. Babić, „Uz slike Krste Hegedušića", *Obzor* (Zagreb), br. 63, 5. 3. 1929., 2–3.

3.

Prije no što je 1929. sudjelovao u osnivanju Udruženja umjetnika „Zemlja" te postao njegovim glavnim ideologom, Krsto Hegedušić završio je studij na zagrebačkoj Akademiji likovnih umjetnosti te je između 1926. i 1928. studijski boravio u Parizu zahvaljujući stipendiji Vlade Republike Francuske. Slike nastale za pariškog boravka pokazuju da je već tada u vlastitu djelu odredio bitne elemente s kojima će krenuti u definiranje slikarskog izraza za koji je smatrao da bi ga trebala promovirati „Zemlja": od naglašenog crteža primitivističkih obilježja do težnje za jednostavnim kolorističkim jedinstvom. Bilo je to doba u kojem je mladi umjetnik nastojao formulirati misao o potrebi stvaranja likovnog izraza koji treba biti nezavisan od europskih suvremenih utjecaja, posebice onih avangardne provenijencije. S obzirom na utjecaj političkih stavova svoga ujaka Kamila Horvatina – jednoga od utemeljitelja hrvatskoga komunističkog pokreta – Hegedušić smatra da umjetnost mora odražavati suvremeni društveni život, odnosno da mora biti izravno društveno angažirana. Poznanstvo s Krležom – koji će se pokazati kao jedan od ključnih čimbenika u Hegedušićevoj ideološkoj formaciji – ostvareno je vjerojatno upravo posredovanjem Horvatina, Krležina prijatelja iz mladosti, pa tako umjetnik i pisac već 1926., za vrijeme Hegedušićeva pariškoga boravka, pismima razmjenjuju mišljenja o situaciji u hrvatskoj umjetnosti te o štetnosti ugledanja na suvremenu parišku produkciju. Hegedušić tako, pišući Krleži, doslovce konstatira: „Vi se borite niz godina za naš samostalni likovni izraz."[44] Osim toga, nedvojbenu bliskost potvrđuje i prvi Hegedušićev tekst objavljen u časopisu *Književnik*, naslovljen „Zašto i za koga?".[45] Taj Hegedušićev polemički pokušaj o potrebi vezivanja umjetničke produkcije i prostora u kojemu ona nastaje svakako je na tragu Krležina nezadovoljstva suvremenim tendencijama u europskoj i hrvatskoj umjetnosti.

Osnovni okvir djelovanja Udruženja umjetnika „Zemlja" bio je obilježen složenom društvenom, ekonomskom i političkom situacijom u međuratnoj jugoslavenskoj multinacionalnoj državi. U tom su smislu značajnu ulogu posjedovale opće nacionalne aspiracije uvjetovane tzv. hrvatskim pitanjem, potom orijentacija na seljaštvo kao najbrojniju i najzapostavljeniju društvenu skupinu te iznimno utjecajna politički lijevo usmjerena ideologija, čiji je osnovni nositelj bila zabranjena Komunistička partija. Krsto Hegedušić će – kao glavni ideolog Udruženja – vjerojatno u najvećem dijelu i oblikovati njegov program u kojem se klasni i nacionalni ciljevi postavljaju na istu razinu.[46] Pokušaj stvaranja nezavisnog, nacionalnog likovnog izraza – kao važan dio kompleksa tadašnjeg kulturnog nacionalizma – bio je svakako tijesno povezan sa stavovima Miroslava Krleže, a jednako tako i s Babićevom

[44] Hegedušić nadalje Krleži piše: „Vi ste jedini koji niste slikar, a bavite se i pišete o slikarstvu (…). I u uvjerenju da ćemo jednoć ipak uspjeti da se oslobodimo svih tih predrasuda, svih tih Parisa, Münchena i t. d. i da će nam uistinu uspjeti da dođemo do našeg izraza i do našeg slikarstva (…)." Pismo Hegedušića Krleži od 14. prosinca 1926. Citirano prema: Darko Schneider, „Kronika", u: *Krsto Hegedušić. Monografija*, Zagreb 1974., 98–99.

[45] K. Hegedušić, „Zašto i za koga?", *Književnik*, 6/1929., 226–227.

[46] Programski ciljevi „Zemlje", doneseni 22. svibnja 1929., bili su podijeljeni na *Ideološku* i *Radnu bazu*, a sadržavali su ideju o postizanju nezavisnosti likovnog izraza kao središnjem umjetničkom cilju djelovanja skupine. Program je u cijelosti prvi objavio Josip Depolo, četrdeset godina nakon „Zemljina" osnutka. V. Josip Depolo, „Zemlja 1929. – 1935.", u: *Nadrealizam. Socijalna umetnost. 1929–1950.*, katalog izložbe (ur. Miodrag B. Protić), Beograd 1969., 38.

željom za stvaranjem „našeg izraza“. Stoga je Hegedušićevu ideološku formaciju tijekom trećeg desetljeća, a time i osnivanje Udruženja umjetnika „Zemlja“ na njegovu kraju, potrebno promatrati u svjetlu težnji hrvatske intelektualne elite obilježenih nezadovoljstvom stanjem na domaćoj umjetničkoj pozornici te u društvu općenito.[47]

4.

Ovaj sažeti pregled djelovanja trojice važnih protagonista na zagrebačkoj umjetničkoj pozornici dvadesetih godina svjedoči o ključnim problemima i načinima artikulacije pojedinih stavova, koji će tada, a posebice u idućem desetljeću, imati velik utjecaj na opća obilježja umjetničke produkcije. Gotovo svi navedeni problemi vezani su uz geografsko-kulturni kompleks, odnosno činjenicu da je hrvatska moderna umjetnost nastajala u konstelaciji nedovoljno razvijene moderne kulturne podloge i geografskog položaja, koji se u usporedbi s vitalnim modernim umjetničkim sredinama s pravom razumijevao kao periferni. Krleža, Babić i Hegedušić tako su dijelili jasan negativan stav o suvremenim europskim usmjerenjima nastalima na temeljima avangardnih iskoraka. Babić i Hegedušić su, u skladu s time – a na tragu pojedinih ne tako izravnih Krležinih eksplikacija – inzistirali na ideji o potrebi stvaranja nacionalnog likovnog izraza, kao važnog umjetničkog prinosa nacionalnom identitetu. Babićeva nastojanja bila su, pak, naizgled kontradiktorna: njegova agenda bila je jasno obilježena kulturnim nacionalizmom, ali je istodobno želio biti i modernist-kozmopolit, izraziti europejac sa sviješću o potrebi pripadanja europskom umjetničkom i kulturnom krugu te sudjelovanja u njegovu općem razvitku. Naposljetku, Hegedušićev je ideološki habitus bio izravno vezan uz pojedine Krležine stavove, što će s vremenom dovesti do žestokih ideoloških sukoba i unutar samoga Udruženja umjetnika „Zemlja“. Konačno, uzevši u obzir sve zajedničke stavove i međusobne utjecaje, može se zaključiti da su ova trojica protagonista hrvatskog kulturnog života u dvadesetima – obilježivši događanja na zagrebačkoj umjetničkoj pozornici i oko nje – definirala idejni sklop u okviru kojeg će se u godinama koje su slijedile voditi mnoge polemike te razvijati daljnje projekcije razvitka hrvatske moderne umjetnosti.

[47] O tome više u: P. Prelog, *Hrvatska moderna umjetnost*, 213–293.

Miroslav Krleža, Ljubo Babić and Krsto Hegedušić: some aspects of the art scene in Zagreb in the 1920s

Summary: After a brief period of popularity during and immediately after World War I, in the 1920s avant-garde tendencies in Croatian art were largely abandoned in favor of realism in its many forms. This was a local reflection of similar developments in European art at the time. However, a number of issues that would continue to affect Croatian art in the upcoming years also began to take shape in the 1920s: the attitude towards the avant-garde, the status of Croatian art and the position of Zagreb as its center in the context of European art, as well as cultural nationalism, which re-established itself as one of the key preoccupations of Croatian artists in the latter part of the decade. Miroslav Krleža, Ljubo Babić and Krsto Hegedušić, all of whom gained prominence on the Zagreb art scene at the time – most notably between 1924 and 1930, when Vladan Desnica attended university there – also concerned themselves with those issues. This is when Krleža penned some of his seminal works on art (including his famous essay about the German artist George Grosz), which resonated deeply with the artists of the time and became strongly influential. Babić, on the other hand, wrote of the necessity of cultivating "our mode of expression", a concept which emphasizes the importance of the place, the milieu or a particular region in an artist's work, while Hegedušić built upon some of Krleža's hypotheses and, having graduated from the Academy in Zagreb and having spent some time in Paris, began focusing on the burning social issues of his time, taking part in the formation of of the "Zemlja" Art Collective in 1929. Considering the attitudes they shared and the ways that they influenced each other, it is fair to say that these three central figures of Croatian culture in the 1920s, who shaped the Zagreb art scene of the time also defined the set of ideas that would continue to be hotly debated and influence the development of Croatian modern art for years to come.

Key words: Croatian modern art, the 1920s, Miroslav Krleža, Ljubo Babić, Krsto Hegedušić, attitudes towards the avant-garde, cultural nationalism, "our form of expression", "our expression"

Izvori

Ljubo Babić, „Uz slike Krste Hegedušića", *Obzor* (Zagreb), br. 63, 5. 3. 1929., 2–3.

Miroslav Krleža, „Grafička izložba 8. III. – 20. III. 1926.", *Obzor* (Zagreb), br. 69, 11. 3. 1926., 2–3.

Miroslav Krleža, „O njemačkom slikaru Georgu Groszu", *Jutarnji list* (Zagreb), br. 5229, 29. 8. 1926., 19–20.

Miroslav Krleža, „Slučaj kipara Studina", *Riječ SHS* (Zagreb), br. 110, 8. 3. 1919., 2–3.

Literatura

Ljubo Babić, „Hrvatski slikari od impresionizma do danas", *Hrvatsko kolo*, 10/1929., 177–193.

Ljubo Babić, *Hrvatski slikari od impresionizma do danas*, Zagreb 1929.

Ljubo Babić, *Maestral – O našem izrazu – Požutjele putne uspomene*, Zagreb 1931.

Ljubo Babić, „O našem izrazu. Uz slike Jerolima Miše", *Hrvatska revija*, 3/1929., 196–202.

Josip Depolo, „Zemlja 1929. – 1935.", u: *Nadrealizam. Socijalna umetnost. 1929–1950.*, katalog izložbe (ur. Miodrag B. Protić), Beograd 1969., 36–50.

Frano Dulibić, „Grupa nezavisnih umjetnika (1921.–1927.)“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 23/1999., 199–208.

Aleksandar Flaker, *Nomadi ljepote. Intermedijalne studije*, Zagreb 1988.

Krsto Hegedušić, „Pred petom izložbom Zemlje“, *Danas*, 1/1934., 113–116.

Krsto Hegedušić, „Zašto i za koga?“, *Književnik*, 6/1929., 226–227.

Zoran Kravar [Zo. Kr.], „‘Marginalija uz slike Petra Dobrovića’“, *Krležijana*, sv. 2. (ur. Velimir Visković), Zagreb 1999., 12–13.

Miroslav Krleža, „VI. izložba Hrvatskog proletnog salona“, *Plamen*, 12/1919., 244–247.

Miroslav Krleža, *Eseji I. Sabrana djela Miroslava Krleže*, sv. 18 (ur. Anđelko Malinar), Zagreb 1961.

Miroslav Krleža, *Eseji III. Sabrana djela Miroslava Krleže*, sv. 20 (ur. Anđelko Malinar), Zagreb 1963.

Miroslav Krleža, *Izlet u Rusiju*, Zagreb 1926.

Miroslav Krleža, „Kako se kod nas piše o slikarstvu“, *Književna republika*, 2/1926., 68–81.

Miroslav Krleža, „Kriza u slikarstvu“, *Književna republika*, 1/1924., 22–28.

Miroslav Krleža, „Marginalije uz slike Petra Dobrovića“, *Savremenik*, 4/1921., 193–205.

Miroslav Krleža, „O Ivanu Meštroviću“, *Književnik*, 3/1928., 73–85.

Miroslav Krleža, „O nemačkom slikaru Georgu Grosu“, *Književna republika*, 2/1927., 83–94.

Miroslav Krleža, „O smrti slikara Josipa Račića“, *Književnik*, 8/1928., 273–281.

Miroslav Krleža, „Predgovor“, u: *Podravski motivi: trideset i četiri crteža*, Zagreb 1933., 5–26.

Miroslav Krleža, „Uz slike Vladimira Becića“, *Hrvatska revija*, 1/1929., 23–27.

Lovorka Magaš i Petar Prelog, „Nekoliko aspekata utjecaja Georgea Grosza na hrvatsku umjetnost između dva svjetska rata“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 33/2009., 227–240.

Tonko Maroević, „Krleža prema Meštroviću“, *Život umjetnosti*, 33–34/1982., 128–137.

Dubravka Oraić Tolić, *Čitanja Matoša*, Zagreb 2013.

Petar Prelog, *Hrvatska moderna umjetnost i nacionalni identitet*, Zagreb 2018.

Petar Prelog, *Proljetni salon 1916.–1928.*, katalog izložbe, Zagreb 2007.

Petar Prelog, „Strategija oblikovanja ‘našeg izraza’: umjetnost i nacionalni identitet u djelu Ljube Babića“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 31/2007., 267–282.

Ivanka Reberski, *Realizmi dvadesetih godina u hrvatskom slikarstvu: magično, klasično, objektivno*, Zagreb 1997.

Ivanka Reberski, „Slikarstvo“, u: *Ljubo Babić. Antologija*, katalog izložbe (ur. Ivanka Reberski i Libuše Jirsak), Zagreb 2010., 11–160.

Darko Schneider, „Kronika“, u: *Krsto Hegedušić. Monografija*, Zagreb 1974., 89–137.

Ana Šeparović, *Jerolim Miše. Između slike i riječi*, Zagreb 2016.

Zdenko Tonković, *Grupa hrvatskih umjetnika 1936–1939.*, katalog izložbe, Zagreb 1977.

Mrežna stranica

Lovorka Magaš i Petar Prelog, „George Grosz and Croatian Art between the Two World Wars“, *RIHA Journal* (http://www.riha–journal.org/articles/2011/201-oct-dec/magas-prelog-george-grosz-and-croatian-art)

11. MEĐUNARODNE UMJETNIČKE IZLOŽBE U ZAGREBU 1924. – 1930.

Andreja Der-Hazarijan Vukić

UDK: 7:06.064-027.543(497.5 Zagreb)"192"
Prethodno priopćenje

Sažetak: Razdoblje između 1924. i 1930., tijekom kojeg Vladan Desnica živi u Zagrebu, obilježeno je izuzetno dinamičnim zbivanjima u zagrebačkom likovnom životu. Relativno nevelik broj muzejskih i galerijskih prostora nudio je brojne kulturne i umjetničke izložbene projekte domaćih i stranih umjetnika te umjetničkih grupa. Ovaj će rad predstaviti šest od trinaest tada gostujućih međunarodnih izložaba, koje svojim pojedinačnim karakteristikama omogućuju uvid u glavna obilježja te vrste likovnih događaja. Odabrane su izložbe koje donose recentne odjeke europskih likovnih zbivanja, umjetnička gostovanja izrasla iz tadašnjeg nastojanja da se stvorena država internacionalno pozicionira u svim svojim aspektima. Tako će se spomenuti izložbe realizirane uz jaku institucionalnu podršku, kao rezultat umjetničko-strukovnih te političkih suradnji, ali i one manjeg obima, izrasle na angažmanu pojedinaca. Svi će se izložbeni projekti predstaviti svojim sadržajem i kontekstom, kao i recepcijom u tadašnjem tisku i periodici. Riječ je o vrlo heterogenim umjetničkim predstavljanjima, često i važnim društvenim događajima, koji su ponudili vrlo visoku razinu prezentacije europske likovne baštine, ali i recentne umjetničke produkcije. Zahvaljujući njima, Zagrepčani su se imali priliku upoznati s likovnim i arhitektonskim radovima u rasponu od baroka do avangardnih pokreta.

Ključne riječi: Zagreb, međunarodne izložbe, Umjetnički paviljon, Salon Ullrich, Oficirski dom, slikarstvo, kiparstvo, arhitektura

1. Uvod

Unutar Kraljevine SHS, Zagreb nosi primat umjetničkog i likovnog centra, zahvaljujući prije svega postojanju ključnih institucionalnih preduvjeta za takav status. Pored Akademije likovnih umjetnosti, tada Privremene više škole za umjetnost i umjetni obrt[1], grad raspolaže i reprezentativnim izlagačkim prostorom Umjetničkog paviljona, u kojem

[1] Osnovana 1907.

se izložbe održavaju od 1898.[2] Kao snažan generator umjetničkog života Zagreba svakako treba spomenuti i Umjetnički salon Ullrich, prvu privatnu gradsku galeriju otvorenu krajem 1909.[3] Ovaj Salon, zahvaljujući agilnom osnivaču Antunu Ullrichu, primarno staklaru i uokvirivaču slika, ubrzo postaje središtem umjetničkog i društvenog života grada, mjestom neposrednih kontakata umjetnika i ljubitelja umjetnosti te polaznom točkom u razvoju sustavnog kolekcionarstva. No, osim njih, Zagreb raspolaže s još nekoliko, manjih ili prilagođenih, izlagačkih prostora[4], koji u skladu sa svojim kapacitetima i ugledom ugošćuju izložbe nešto manjeg obima, a ponekad i važnosti. U takvom infrastrukturno poticajnom okruženju s početka 20. stoljeća, zagrebačku kulturnu svakodnevicu upotpunjuje i raznolika izložbena ponuda, koja manjim dijelom uključuje i izložbe stranih umjetnika ili umjetničkih grupa te zajedničke izložbe domaćih i stranih umjetnika srodnih likovnih usmjerenja. U prilog tezi o osjetnom intenziviranju upravo međunarodne izlagačke aktivnosti u razdoblju od 1924. do 1930. govore i podaci, prema kojima je između 1900. i 1924. u Zagrebu održano osam gostujućih izložbi, dok ih je između 1924. i 1930. održano čak trinaest[5]. Riječ je o izložbama različitog obima i značenja: od uvođenja novog modela reprezentativnih putujućih projekata, većinom pod pokroviteljstvom kralja Aleksandra I., koji u pravilu gostuju u svim trima centrima Kraljevine, pa do vrlo osebujnih izložbenih predstavljanja slabije poznatih likovnih sredina. Razlog tomu je prije svega jačanje političkih veza nove države, osobito s Francuskom, Velikom Britanijom, Čehoslovačkom i Poljskom, koje su se izgrađivale i na temelju kulturne suradnje i razmjene. Bitan doprinos pri realizaciji nekih od navedenih likovnih gostovanja dale su i tada vrlo popularne građanske udruge, lige i društva[6], koji su u skladu s državnim politikama i određenim reciprocitetom promicali i popularizirali kulturu drugih naroda te promovirali nacionalnu kulturu u inozemstvu. Svaka od izdvojenih i obrađenih izložaba obilježila je po jednu godinu unutar

---

[2] Važno je i podsjetiti na činjenicu da je, u odnosu na Ljubljanu i Beograd, Zagreb prvi ustanovio i studij povijesti umjetnosti, davne 1877., na Katedri za povijest umjetnosti i umjetničku arheologiju osnovanoj pri Mudroslovnom fakultetu. Ostavština Kršnjavi, K11-f2, Arhiv za likovne umjetnosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (dalje: ARLIKUM HAZU).

[3] Umjetnički salon Ullrich otvorio je Antun Ullrich (Bizovac, 1872. – Zagreb, 1937.) 1898. u Ilici 54, kao staklanu i radionicu okvira za uramljivanje slika, da bi od prosinca 1909. proširio svoju djelatnost otvaranjem prve privatne galerije u Zagrebu, na prvom katu iste zgrade. Galerija pod njegovim vodstvom djeluje na toj adresi do 1926., da bi otada njegov sin Edo Ullrich (Zagreb, 1897. – Zagreb, 1952.) nastavio galerijsku djelatnost sve do 1948., na novoj adresi, Ilica 40. Od 1948. prostor dolazi u vlasništvo LIKUM-a, koji na katu vodi galeriju Ullrich sve do 2013., kada je prostor prenamijenjen. Arhiv Salona Ullrich, ARLIKUM HAZU (http://dizbi.hazu.hr/ullrich/).

[4] Tu se ubrajaju Salon Šira, Salon knjižare Radoslava Bačića, Salon knjižare (Đuro) Trpinac, prostor Oficirskog doma. ARLIKUM HAZU, Kartoteka izložaba.

[5] 1924. „Izložba češke moderne umjetnosti“, Umjetnički paviljon; 1925. „Izložba francuske grafike“, Salon Ullrich; „Izložba poljske grafike“, Salon Ullrich; 1926. „Izložba indijske slikarske umjetnosti“, Oficirski dom; „Francuska grafika 16. i 17. vijeka“, Umjetnički paviljon; 1927. „Lenkey Eugen“, Salon Ullrich; „Izložba savremenih pariških majstora slikara“, Salon Ullrich; 1928. „Suvremena čehoslovačka arhitektura“, Umjetnički paviljon; „Suvremena britanska umjetnost“, Umjetnički paviljon; 1929. „Prva izložba slavenskih *Ex libris*“, Hrvatski narodni muzej za umjetnost i umjetni obrt; „Izložba francuske grafike 19. i 20. stoljeća“, Salon Bačić; 1930. „Suvremena francuska umjetnost“, Umjetnički paviljon; „Graditeljska izložba“, Umjetnički paviljon; „Izložba modernog namještaja“, Umjetnički paviljon, ARLIKUM HAZU, Kartoteka izložaba, reg. 1-5 (1842. – 1930.).

[6] U pripremama i organizaciji navedenih izložaba spominju se Jugoslavensko-čehoslovačka liga, Društvo prijatelja Francuske i Jugoslavensko društvo u Velikoj Britaniji. *Izložba češke moderne umjetnosti, Društvo likovnih umjetnika Manes iz Praga: novembar-decembar 1924., Umjetnički paviljon / katalog izložbe*, Zagreb 1924.

ovog razdoblja, izuzev 1925., koja je zbog svoje posvećenosti milenijskoj proslavi[7] ugostila tek dvije grafičke izložbe[8].

2. „Izložba češke moderne umjetnosti" – Društvo likovnih umjetnika „Manes" iz Praga, Umjetnički paviljon, 1924.

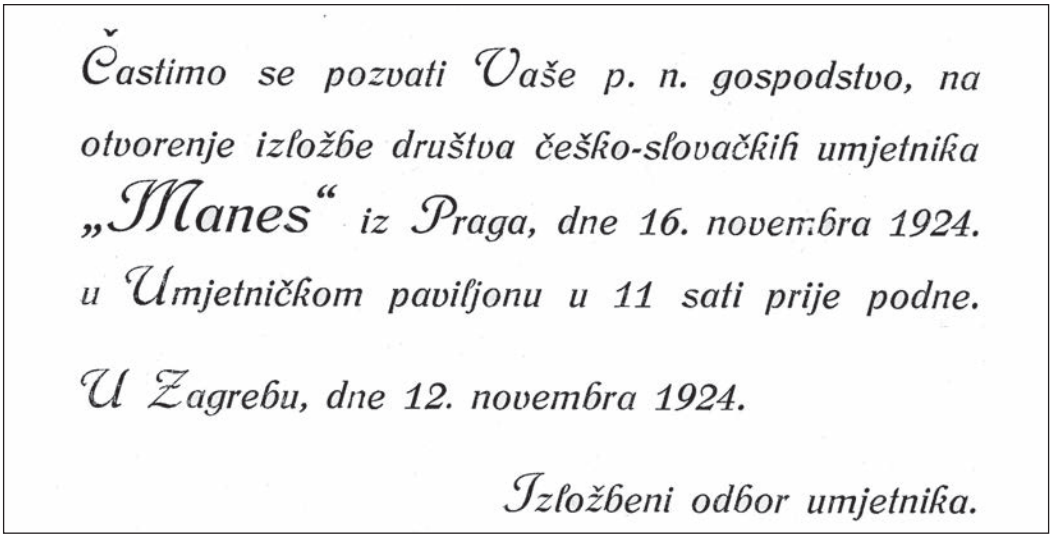
Častimo se pozvati Vaše p. n. gospodstvo, na otvorenje izložbe društva češko-slovačkih umjetnika „Manes" iz Praga, dne 16. novembra 1924. u Umjetničkom paviljonu u 11 sati prije podne.

U Zagrebu, dne 12. novembra 1924.

Izložbeni odbor umjetnika.

Sl. 1. Pozivnica na otvorenje izložbe društva čehoslovačkih umjetnika „Manes" iz Praga, 1924.

U studenome 1924., na svojem putu od Ljubljane do Beograda, u zagrebačkom Umjetničkom paviljonu predstavilo se Društvo likovnih umjetnika „Manes" iz Praga izložbom suvremene češke umjetnosti. Ovo umjetničko udruženje, osnovano 1887., okupilo je umjetnike različitih osobnosti i stilova, povezanih u težnji za očuvanjem nacionalne umjetničke tradicije, a Zagrebu se predstavilo drugi put od svog osnutka[9]. Na prodajnoj izložbi, organiziranoj pod visokim pokroviteljstvom kralja Aleksandra I., predstavljeno je pedesetak izlagača s preko tri stotine recentnih radova, slikarskih, kiparskih, grafičkih i arhitektonskih. Neki od predstavljenih umjetnika zagrebačkoj su publici bili poznati od ranije jer je ovom izložbom nastavljena suradnja „Manesa" i njihovih hrvatskih kolega, započeta u prijeratnom razdoblju,

[7] Velika „Kulturno-historijska izložba grada Zagreba", povodom tisućite godišnjice Hrvatskog Kraljevstva (925. – 1925.), svojim je obimnim postavom zaposjela čak četiri izlagačka prostora: Umjetnički paviljon, Jugoslavensku akademiju, Arheološki muzej te Školski muzej. *Kulturno-historijska izložba grada Zagreba / katalog izložbe*, Zagreb 1925.

[8] „Izložba francuske grafike" te „Izložba poljske grafike", obje priređene u Salonu Ullrich. ARLIKUM HAZU, Kartoteka izložaba.

[9] Umjetnici udruženja „Manes" izlagali su s hrvatskim umjetnicima prvi put u Pragu 1903., da bi 1904. priredili uzvratnu izložbu u zagrebačkom Umjetničkom paviljonu. *Katalog izložbe češkog umjetničkog društva „Manes"*, Zagreb 1904.

kada je utemeljena na ideji povezivanja slavenskih umjetnika i njihovih zajedničkih istupa na međunarodnoj sceni. Ova je izložba, međutim, prvi put pružila širi pregled recentne produkcije čehoslovačkih umjetnika, nudeći reprezentativan uvid u sve umjetničke grane, uključujući i istaknutije arhitektonske realizacije. Povjerenik izložbe bio je slikar Oldřich Koníček[10], prisutan u svim etapama izložbenoga gostovanja po gradovima Kraljevine SHS, o čemu će napisati iscrpan osvrt u „Manesovoj" reviji. Društvo „Manes", kao nositelj razvoja moderne češke umjetnosti, s uporištem u francuskoj suvremenoj umjetnosti, predstavilo se pejzažistima koji slijede francuski impresionizam (T. F. Šimon[11], Antonín Slavíček, Herbert Masaryk[12]), predstavnicima simbolista u duhu *art nouveaua* (Jan Preisler[13]), postimpresionistima (portretist Max Švabinský[14]) te slikarima mlađe generacije, sljedbenicima suvremenih europskih strujanja od fovizma i ekspresionizma do kubizma. Kiparstvo, obilježeno snažnim utjecajem Augusta Rodina, predstavljeno je publici, između ostalog, i radovima kipara Josefa Mařatke[15], Rodinova suradnika, Bohumila Kafke[16], bliskog prijatelja Ivana Meštrovića[17], Jana Šturse[18] te Otokara Španiela[19]. I dok su slikarstvo, kiparstvo i grafika tada bili uobičajeni mediji umjetničke prezentacije, arhitektura je bila novost, a predstavljala se s razlogom. Naime, suvremena češka arhitektura[20], izrasla iz bečke secesije i škole Otta Wagnera, razvila je pri tome i neke specifično lokalne arhitektonske modele, poput rondo kubizma, koji su imali utjecaj i na neke onovremene arhitektonske realizacije u Zagrebu[21]. Važnost ove izlož-

[10] Oldřich Koniček (1886. – 1932.), češki slikar, sudjelovao je i kao izlagač s čak deset izloženih djela, među kojima se nalazila i slika pod nazivom *Kotor*, a za koju jedinu stoji podatak da je tijekom izložbe i prodana. ARLIKUM HAZU, Zbirka kataloga izložaba, Popratna izložbena dokumentacija.

[11] Tavik František Šimon, češki slikar i grafičar (1877. – 1942.), dobro poznat zagrebačkoj publici i kolekcionarima još od 1910., kada su upravo njegovi radovi odabrani za prvu samostalnu izložbu postavljenu u tek otvorenom salonu. Njegovi dopadljivi kolorirani bakropisi lako su nalazili put do domaćih kupaca i ljubitelja umjetnosti. S Antunom Ullrichom ostao je u kontaktu, o čemu govori i sačuvana prepiska. ARLIKUM HAZU, Arhiv Salona Ullrich, Knjiga izložaba 1910. – 1927.

[12] Herbert Masaryk (1880. – 1915.), češki slikar, sin predsjednika Čehoslovačke, Tomáša G. Masaryka, na izložbi je posmrtno predstavljen dvjema slikama u duhu postimpresionizma. *Izložba češke moderne umjetnosti*.

[13] Jan Priesler (1872. – 1918.), češki slikar blizak simbolizmu, podučavao je u svojem praškom atelijeru slikara Milivoja Uzelca (1897. – 1977.). Zvonko Maković, *Milivoj Uzelac 1897. – 1977.: retrospektiva, Umjetnički paviljon u Zagrebu, 27. 11. 2008. – 11. 1. 2009. / katalog izložbe*, Zagreb 2008., 7–16.

[14] Max Švabinský (1873. – 1962.), češki slikar i grafičar, čest gost na međunarodnim grafičkim izložbama u Zagrebu i Osijeku. Prije svega, upamćen kao profesor grafike hrvatskom slikaru i grafičaru Marijanu Trepšeu (1897. – 1964.), koji je 1918./1919. polazio njegovu specijalku na Akademiji likovnih umjetnosti u Pragu. Samo dvije godine kasnije obojica izlažu na „Izložbi jugoslavenskih i čehoslovačkih grafičara umjetnika", održanoj 1921. u Osijeku. ARLIKUM HAZU, Zbirka kataloga izložaba.

[15] Josef Mařatka (1874. – 1937.), češki kipar, učenik i suradnik Augustea Rodina. Antonín Matějček, *Moderna češka umetnost. Razstava češke moderne umetnosti / katalog izložbe*, Ljubljana 1924., 2–11.

[16] Bohumil Kafka (1878. – 1942.), češki kipar. *Isto*, 5.

[17] Barbara Vujanović, „Ivan Meštrović – kulturni diplomat 20. stoljeća: odnosi s češkim umjetnicima i političarima", u: *Ivan Meštrović i Česi: primjeri hrvatsko-češke kulturne i političke uzajamnosti* (ur. Barbara Vujanović, Dalibor Prančević, Marijan Lipovac i Jiři Kuděla), Zagreb 2018., 12–15.

[18] Jan Štursa (1880. – 1925.), češki kipar i profesor na praškoj Akademiji likovnih umjetnosti, u čijoj je klasi 1920. diplomirao hrvatski kipar Frano Kršinić (1897. – 1982.). ARLIKUM HAZU, Dokumentacija umjetnika (F. Kršinić).

[19] Otokar Španiel (1881. – 1955.), češki kipar i medaljer, profesor na praškoj Akademiji likovnih umjetnosti, u čijoj su klasi 1922. i 1923. diplomirali hrvatski kipari i medaljeri Ivan Mirković (1893. – 1988.) i Viktor Samuel Bernfest (1894. – 1978.). ARLIKUM HAZU, Dokumentacija umjetnika (Mirković, V. S. Bernfest).

[20] Češka je arhitektura sustavnije predstavljena na izložbi „Suvremena češka arhitektura" 1928. te u sklopu „Graditeljske izložbe" 1930., obje održane u Umjetničkom paviljonu.

[21] Premda malobrojni, neki se oblikovni elementi rondo kubizma mogu vidjeti i na zagrebačkoj arhitekturi nastaloj dvadesetih godina prošlog stoljeća, primjerice, na zgradi „Jadranskog osiguranja" u Amruševoj ulici 19, podignutoj prema projektu graditelja braće Carnelutti.

be za zagrebačku kulturnu javnost bila je višestruka. Za razliku od dotadašnjih gostujućih izložaba, koje su mahom bile grafičke, ovdje je predstavljena šira i raznovrsnija produkcija, koja je ujedno posredovala recentnija europska likovna zbivanja pa su tako Zagrepčani imali priliku vidjeti kubističke kompozicije Emila Fille[22], do tada neprisutnog umjetničkog pravca u našim izložbenim prostorima. Svakako treba spomenuti i činjenicu da su među izlagačima i profesori praške Akademije likovnih umjetnosti, u čijim su se klasama školovali naši umjetnici. Recepcija izložbe poznata nam je tek iz dijela nevelike izložbene bibliografije, koja uključuje vrlo opsežan tekst češkog povjesničara umjetnosti i dobrog poznavatelja grupe „Manes", Antonína Matějčeka[23], te kritički osvrt Vladimira Lunačeka[24]. Pozdravlja se gostovanje uglednog češkog Društva, smatrajući ga važnim kulturnim događajem, uz opravdanu kritiku usmjerenu na organizacijske i tehničke manjkavosti, o čemu je pisao i sâm izložbeni povjerenik, Oldřich Koníček[25].

3. „Izložba indijske slikarske umjetnosti", Oficirski dom[26], 1926.

Zagrebački kulturni život 1926. bio je obilježen umjetničkim duhom Indije, zahvaljujući dvama vremenski i organizacijski odvojenim događajima, objedinjenima jedino prezimenom umjetničke obitelji Tagore. U travnju je iz indijskog Adyara, središta svjetskog Teozofskog društva, u Jugoslaviju stigla „Izložba indijske slikarske umjetnosti", koju je na svojevrsnoj europskoj turneji, uz predavanja, predstavljala britanska teozofkinja Alice Adair[27]. Ova putujuća izložba, postavljena u Zagrebu i Beogradu, predstavila je gotovo potpuno nepoznato indijsko slikarstvo, od reprodukcija 2000 godina starih nalaza špiljskih crteža do originalnih djela suvremenih slikara. Izložba je postavljena u izložbenim prostorima Ofi-

[22] Emil Filla (1882. – 1953.), češki slikar, najistaknutiji predstavnik kubizma, na izložbi u Zagrebu izložio je osam slika, među kojima i jednu od svojih najranijih kubističkih mrtvih priroda *Boca i časopis* iz 1914. *Izložba češke moderne umjetnosti*.

[23] Katalozi koji su pratili ljubljansku i zagrebačku izložbu razlikuju se pa tako ljubljanski sadrži predgovor povjesničara umjetnosti Antonína Matějčeka, koji se ne nalazi u zagrebačkom, dok potonji, pak, za razliku od ljubljanskog, sadrži reprodukcije djela. No, taj propust ispravio je zagrebački *Obzor*, objavivši cijeli tekst. A. Matějček, „Moderna češka umjetnost", *Obzor* (Zagreb), br. 308, 15. 11. 1924., 3–4.

[24] „(…) Toliko govorimo o toj češko jugoslavenskoj uzajamnosti, što više postoje i zavodi za promicanje njezino, a evo, nakon šest godina zajedničke slobode i nezavisnosti, izložba je Manesa ne kvalitativno nego reprezentativno slabija nego za vrijeme monarhije, kad se je svaka izmjena misli između obaju naroda zapisala u crnu knjigu vladinih organa. (…) Da se je tkogod kod nas pobrinuo za tu izložbu, da se je raspitao kod naših umjetnika kako treba tu reprezentativnu češku umjetničku izložbu prirediti, uvjeren sam da bi se izradila osnova kojoj bi Česi gledali po mogućnosti udovoljiti. Ovako u hladnim prostorijama, jedva da tko može da razgleda umjetnine pola sata". Vladimir Lunaček, „Iz umjetničkog svijeta", *Obzor* (Zagreb), br. 323, 30. 11. 1924., 3.

[25] Oldřich Koníček, „O výstavách 'S. V. U. Mánes v Jugoslávii'", *Volné směry*, XXIII/1924. – 1925., br. 8, 198–200.

[26] Oficirski dom nalazio se u palači Buratti na Trgu Nikole Šubića Zrinskog 3. U popisu registriranih izložaba održanih u Zagrebu, kao izlagački prostor spominje se prvi put 1922., kada se u njemu održala izložba izvjesnog ruskog slikara P. Nilusa. Danas je u toj zgradi smješten Vrhovni sud RH. ARLIKUM HAZU, Kartoteka izložaba.

[27] Nakon dugogodišnjeg boravka u teozofskom središtu u indijskom Adyaru, prometnula se u „apostola" indijske umjetnosti izrasle na temeljima teozofskog učenja. Radoje Marković, „Engleskinja gđa Ader otvara danas izložbu indijskih slikara u Beogradu", *Vreme* (Beograd), 29. 5. 1926., 5.

cirskog doma, u nekadašnjoj palači Buratti na Zrinjskom trgu 3. Nije slučajno da je Alice Adair za jednu od stanica na svojem izložbenom proputovanju odabrala Zagreb i Beograd. Tih je godina ta ezoterična okultistička doktrina postala osobito popularna i na našim prostorima, privukavši velik broj sljedbenika, uglednih članova kulturnog i društvenog života grada, okupljenih u Jugoslavenskom teozofskom društvu, osnovanom 1924. u Zagrebu.[28] Organizacija izložbe u Zagrebu i Beogradu imala je za cilj i novčanu podršku samom Društvu, u svrhu pokretanja časopisa *Teozofija*[29]. Iz malobrojnih i vrlo šturih novinskih napisa saznajemo u glavnim crtama o sadržaju izložbe, koja je obuhvaćala reprodukcije drevnih umjetničkih slika, ali i recentne radove predstavnika tzv. Bengalske slikarske škole iz Kalkute, u kojoj su vodeće mjesto zauzimali članovi umjetničke obitelji Tagore, nećaci pjesnika Rabindranatha[30], Abanindranath[31] i Gaganendranath[32]. Taj se umjetnički pokret povezuje s buđenjem hinduizma i jačanjem indijskog nacionalizma, što rezultira odbacivanjem zapadnjačkog akademizma i povratak istočnjačkim izvorištima. O umjetnosti, koju je publika imala prilike doživjeti izloženim slikama, najbolje govori članak objavljen u beogradskim novinama uoči otvorenja tamošnje izložbe:

> (…) Ono za čime moderni evropski umetnici toliko teže indijski umetnici već odavno imaju. Slike su tonski tako savršene a crtež tako jednostavan i precizan da svaka od njih zaslužuje naziv remek dela. Jedna stvar sa kojom se naše evropsko oko ne može pomiriti to je indijsko uopćavanje ličnosti. Kod nas se uvek ističe individualitet, traži karakteristika jednog ljudskog lika. Kod njih je glavno da slika predstavlja čoveka. Koji je to čovek to je potpuno sporedno. Ova retka prilika koja nam se ukazala da vidimo jedan dio drugog nepoznatog sveta neće ostati nezapažena kod nas. Upoznali smo se sa Zapadom bliže i nosimo u sebi mnoge od njegovih mana, sada možemo da osetimo dah povetarca iz postojbine čovečnosti iz ogromne kulture Indije.[33]

Premda nisu sačuvani popratni izložbeni materijali, niti cjeloviti popisi izlagača i izložaka, neupitna je prisutnost braće Tagore, umjetnikâ utemeljiteljâ modernog indijskog slikarstva, čija je važnost u razvoju suvremene indijske umjetnosti povijesno potvrđena, o čemu dovoljno govori i njihova današnja zastupljenost u svjetskim muzejskim kolekcijama. Te činjenice daju ovoj, danas potpuno zaboravljenoj, izložbi jedno novo značenje, koje nadilazi njezinu tadašnju percepciju, ograničenu na teozofsku propagandu. Drugi spomenuti događaj, koji je zaokru-

---

28 Jugoslavensko teozofsko društvo osnovano je 17. siječnja 1924. u Zagrebu, u kući Milene Šišić, supruge Ferde Šišića. Osnivačica i predsjednica bila je Jelisava Vavra (1884. – 1946.). Antun Alfirević, „Jugoslavensko teozofsko društvo (Prigodom desete godišnjice 1924.-1934.)“, *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, 15/1934., br. 6, 250.

29 Prvi broj časopisa izašao je u lipnju 1927. Katalog Knjižnice HAZU (https://dizbi.eindigo.net/?pr=i&id=272111).

30 Rabindranath Tagore (1861. – 1941.), indijski pjesnik, dobitnik Nobelove nagrade 1913. za pjesničku zbirku *Rukovet ili pregršt pjesama (Gītāñjali)*, uživao je velik ugled i na našim prostorima, a među prvim prijevodima te zbirke bio je i hrvatski prijevod P. Vuka-Pavlovića, objavljen 1914. „Tagore, Rabīndranāth“, *Hrvatska enciklopedija* (http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=60183).

31 Abanindranath Tagore (1871. – 1951.), indijski slikar, utemeljitelj i umjetnički vođa Bengalske škole, izrasle iz avangardnog i nacionalnog pokreta kao reakcija protiv akademskog umjetničkog stila. „Painting / Tagore, Abanindranath“, *V&A* (http://collections.vam.ac.uk/item/O184414/painting-tagore-abanindranath/).

32 Gaganendranath Tagore (1867. – 1938.), indijski slikar i ilustrator, začetnik modernog indijskog slikarstva. „Painting / Tagore, Gaganendranath“, *V&A* (http://collections.vam.ac.uk/item/O184421/painting-tagore-gaganendranath/).

33 R. Marković, „Engleskinja gđa Ader otvara danas izložbu indijskih slikara u Beogradu“, *Vreme* (Beograd), 29. 5. 1926., 5.

žio susret s indijskom umjetnošću, zbio se u studenome iste godine, kada je Zagreb i Beograd na svom proputovanju posjetio pjesnik Rabindranath Tagore, što je pobudilo velik interes javnosti i medija. Jedini negativni komentari mogli su se naći u časopisu *Zenit*[34] Ljubomira Micića[35], što daje neizravnu poveznicu i sa sljedećom gostujućom zagrebačkom izložbom[36].

4. „Izložba savremenih pariških majstora slikara", Salon galerije Ullrich, 1927.

Branko Ve. Poljanski[37], brat Ljubomira Micića, suosnivač avangardnog časopisa *Zenit* i član umjetničkog pokreta zenitizma, za boravka u Parizu 1925. odlučuje organizirati prodajnu „Izložbu savremenih pariških majstora slikara" u Beogradu i Zagrebu:

> (…) Ideja Poljanskog bila je jednostavna i u stvari dobra. On je zamislio u Parizu prikupiti od slikara i grafičara niz izvornih radova, pak tu kolekciju prenijeti u zemlju SHS i tamo je prezentirati uz ulazninu u seriji izložaba. Ako se što proda, pripada mu pravo na postotak. Dakle pothvat svakako kulturan, a u isti mah ne i bez izgleda za nekim probitkom. I tako je počeo pohod Poljanskog po atelierima i predsobljima montparnasseovskih akademija i po kavanama i preko raznovrsnih veza upoznavanje s likovnjacima i artistima svih mogućih narodnosti i boja i klanova. Jedna mu je veza bio Ilja Erenburg koji ga je upoznao sa Chagallom. Poljanski je malo-pomalo prikupljao kolekciju uvjeravajući pa i moljakajući slikare, kojima se predstavljao kao direktor balkanske revije „Zenit" i uvijek nosio sa sobom nekoliko brojeva kao dokaz o njenoj egzistenciji i internacionalizmu. (…)[38]

Poljanski u ovaj pothvat ne ulazi s pozicije potpunog autsajdera. Naime, nemalen broj umjetnika među onima pozvanima na suradnju objavljivao je svoje radove u časopisu *Zenit* od početka njegova izlaženja 1921. To je bio i razlog zbog kojeg su se umjetnici uglavnom odazivali njegovu pozivu, dajući mu na povjerenje djela manjih dimenzija, većinom grafike i crteže, čemu je svakako kao poticaj pridonijelo i Picassovo[39] uključivanje

---

34 Ljubomir Micić, „Tagore i zenitske demonstracije", *Zenit*, 6/1926., br. 43, 15–16.

35 Ljubomir Micić (1895. – 1971.), srpski pjesnik i književnik. U Zagrebu je 1918. diplomirao na Filozofskom fakultetu. Pisao književne i kazališne kritike, a 1921. s bratom Brankom pokreće avangardni časopis *Zenit*. Irina Subotić, „Ljubomir Micić", *Isto*, 163–166.

36 Naime, u istom broju *Zenita* Ljubomir Micić objavljuje i članak u kojem ogorčeno primjećuje kako se inicijativa za organizaciju „Izložbe savremenih pariških majstora slikara", koja je u Beogradu postavljena u prosincu 1926., pripisuje udruženju „Cvijeta Zuzorić", a ne stvarnom inicijatoru i organizatoru, Branku Ve. Poljanskom. Lj. Micić, „Povodom izložbe pariških slikara", *Isto*, 16.

37 Branko Ve. Poljanski (1898. – 1947.), pravog imena Branko Micić, pokretač i urednik avangardnih glasila, pjesnik, pisac i performer. Pohađao je Umjetničku školu u Zagrebu do 1915., kada je izbačen iz nje. Pokretač je brojnih avangardnih časopisa (Zagreb, Ljubljana), a s bratom Ljubomirom osnivač je avangardnog časopisa *Zenit* (1921.). Živio je u Pragu, Beču, Berlinu i Parizu, gdje je kao pripadnik *Zenita* širio zenitističke ideje i surađivao s avangardnim umjetnicima. I sâm je slikao, radio crteže i gvaševe, koje je izložio na dvjema samostalnim izložbama u Parizu. I. Subotić, „Branko Ve. Poljanski", u: *Zenit i avangarda 20-tih godina, Narodni muzej Beograd, Institut za književnost i umetnost, februar-mart 1983. / katalog izložbe*, Beograd 1983., 171–175.

38 Slavko Batušić (1902. – 1979.), hrvatski književnik, povjesničar umjetnosti, teatrolog i publicist. U Parizu je boravio istovremeno s Poljanskim (1925. – 1926.), za studija povijesti umjetnosti i arheologije na Sorboni i *École du Louvre*, o čemu piše u feljtonu. Slavko Batušić, „Tridesetogodišnji dječak u Parizu", *Forum*, X/1971., br. 12, 785–813.

39 Pablo Picasso (1881. – 1973.), španjolski slikar, kipar, grafičar i keramičar. „Picasso, Pablo", *Hrvatska enciklopedija* (http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=48116).

u projekt. Poljanski će prvu izložbu postaviti u Beogradu već ujesen 1926., u suradnji s Društvom prijatelja umjetnosti „Cvijeta Zuzorić“, da bi je krajem siječnja 1927. prenio u Zagreb, u Salon Ullrich. Galerist Antun Ullrich ustupio je prostor svojeg Salona Poljanskom, iako do tada svojim izložbenim programom nije bio okrenut avangardnijim likovnim istupima[40]. „Izložba savremenih pariških majstora slikara“ okupila je desetoricu umjetnika[41], koji nisu bili samo glavni nositelji tadašnje pariške umjetničke scene nego i vodeći predstavnici avangardnih strujanja u Europi. Predstavljeno je ukupno trideset i sedam radova, među kojima, uz jedno ulje[42], prevladavaju grafike i crteži. Prvi je put zagrebačka publika imala priliku vidjeti radove Marca Chagalla[43], Pabla Picassa ili Andréa Lhotea[44], slikara koji je kao pedagog osobito utjecao na generaciju naših slikara[45] što su prošli njegovom akademijom i atelijerom, unijevši elemente kubističkih konstrukcija u hrvatsko slikarstvo. Iako tijekom zagrebačke izložbe nije prodan niti jedan rad, iz teksta Slavka Batušića doznajemo kako je upravo on još u Parizu od Poljanskog otkupio crno-bijelu litografiju amblematskog djela Roberta Delaunayja, *Tour d'Eiffel*[46], za pedeset franaka. Izložba se pokazala svojevrsnim testom za domaću publiku u prihvaćanju novih likovnih jezika, a sudeći prema novinskim (ne)reakcijama, pokazala se preuranjenom za tadašnji ukus.[47] Unatoč tome, može se reći kako je pripremila javnost na nove vizualne izazove s kojima će se ponovno, i to u puno većem obimu, susresti tri godine kasnije na „Izložbi suvremene francuske umjetnosti“.

---

40 Teško je sa sigurnošću reći koji su razlozi uvjerili Ullricha da ugosti jednu, prilično smionu izložbu za ono doba i tako možda ugrozi i svoj ugled. Jedan od mogućih razloga može biti njegova tadašnja, relativno visoka dob, a ujedno i posljednja godina u kojoj vodi Salon, dok je druga mogući nagovor od strane Dušana Plavšića, velikog kolekcionara i stalnog Ullrichova kupca koji je bio dobar poznavatelj i poštovatelj domaćih avangardnih krugova.

41 Izlagali su: Marc Chagall, Robert Delaunay, Tsuguharu Foujita, André Lhote, Fernand Léger, Pablo Picasso, Ossip Zadkine, Léopold Survage, Henry de Waroquier i Sonia Delaunay. *Izložba savremenih pariških majstora slikara (…) 29. januar – 5. februara 1927 / katalog izložbe*, Zagreb 1927.

42 Andre Lhote (1885. – 1962.), „Ragbi“, 1920., ulje na drvu.

43 Marc Chagall (1887. – 1985.), francuski slikar i grafičar, rodom iz Bjelorusije. „Chagall, Marc“, *Hrvatska enciklopedija* (http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=11389).

44 ARLIKUM HAZU, Arhiv Salona Ullrich, Knjiga izložaba 1910. – 1927., 357.

45 Marijan Susovski, „Sergije Glumac. U povodu donacije djela Sergija Glumca Kabinetu grafike, Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci i Muzeju suvremene umjetnosti“, *Život umjetnosti*, 50/1991., 67–75.

46 Robert Delaunay (1885. – 1941.), zajedno sa svojom suprugom Soniom Delaunay, utemeljitelj je umjetničkog pokreta orfizam, koji u kombinaciji s kubističkom razgradnjom predmeta varira u razradi motiva Eiffelova tornja, seriji radova koje razvija od 1909. do kasnih dvadesetih na slikama, pastelima i litografijama: (…) „Ali evo ovu ovdje litografiju, koju ima tu u papiru zamotanu, morao je prije desetak dana platiti u gotovom. Delaunay mu je za to uzeo pedeset franaka rekavši da on mora specijalni papir i litografiranje platiti odmah, pa je tako Poljanski izdao posljednji novac, a od onda nije dobio ništa od honorara što ih očekuje od Zenita i tako je ostao bez santima. Kad je omot otvoren, vidjelo se da je to Tour d'Eiffel jedna od varijanata motiva što ga je Robert Delaunay izvodio u ulju i akvarelu, a tu je bio rađen u crno-bijeloj litografiji. Sasvim dobar list u ekspresionističkoj deformaciji motiva, s nagnutim i raščlanjenim tornjem i prostranim kulisama raskidanih kuća, pak je sve izgledalo kao razdrmano od potresa i tek što se ne sruši. U donjem lijevom uglu imala je litografija Delaunayjevu signaturu olovkom. (…)“ S. Batušić, „Tridesetogodišnji dječak u Parizu“, 806.

47 Jedina pronađena referenca na izložbu u zagrebačkim novinama bila je ona iz časopisa *Svijet*, posprdan prateći tekst fotomontaže, namijenjen prvotravanjskom broju: „'Svemirizam' je najnoviji smjer u umjetnosti, kojim su pošli najmlađi umjetnici. Njihova izložba u Salonu Malrich pokazuje da medju njima ima odličnih talenata, koji pobuđuju senzaciju i pravi preokret. Slike se kupuju sve na jagmu.“ *Svijet*, 14/1927., 2.

5. „Izložba suvremene britanske umjetnosti“, Umjetnički paviljon, 1928.

Zahtjevan kulturno-politički projekt „Tri tjedna britanske kulture“ u Zagrebu, koji je za svoju okosnicu imao veliku reprezentativnu „Izložbu suvremene britanske umjetnosti“, plod je višegodišnjih nastojanja Ivana Meštrovića[48] i Jugoslavenskog društva u Londonu, koja su u konačnici i omogućila njezino ostvarenje. Događaj dogovoren na najvišoj državnoj razini, pod pokroviteljstvom kralja Aleksandra I., gostovao je u Ljubljani, Zagrebu i Beogradu. Zagrebačka izložba realizirana je u organizaciji Hrvatskog društva umjetnosti, dok je radni odbor, na čelu s Ivanom Meštrovićem, sastavio raznovrstan program priredaba koji je zagrebačkoj publici omogućio sveobuhvatan uvid u bogatstvo britanske kulture. Sama „Izložba suvremene britanske umjetnosti“, odnosno slikarstva, kiparstva, crteža i grafike, bila je zapravo nešto reducirana selekcija britanskih umjetnika koji su izlagali te godine na 16. „Venecijanskom bijenalu“. Blizina Venecije, u kojoj su se već nalazila djela, omogućila je da troškovi dopreme i organizacije izložbe budu prihvatljivi.[49] Izložba je otvorena u prisutnosti britanskog veleposlanika H. W. Kennarda, a njome su okupljene proveli Ivo Šrepel[50] i Antun Jiroušek[51]. Izloženo je sedamdesetak djela, koja su dala pregled britanske umjetnosti od kraja 19. stoljeća do recentnih radova[52]. U likovnom je smislu izložba okupila umjetnike koji su stvarali pod utjecajem prerafaelita, pa sve do onih koji su prihvaćali odjeke postimpresionizma. Od starijih predstavnika britanskog slikarstva, publika je mogla vidjeti djela Philipa Connarda[53], Johna Augustusa[54], Sir Georgea Clausena[55], kao i mlađe generacije, među kojima su se isticali John Nash[56], Ethelbert White[57] te kipar Jacop Epstein[58]. Kao kuriozitet

[48] Da je Ivan Meštrović – čije su veze s Velikom Britanijom učvršćene nakon njegove uspješne izložbe, održane 1915. u *Victoria and Albert Museum*, te djelovanjem u Jugoslavenskom odboru – godinama nastojao izložbu britanskih umjetnika dovesti u Zagreb, potvrđuje i pismo datirano 1. travnja 1920., upućeno tadašnjem predsjedniku Hrvatskog društva umjetnosti Dušanu Plavšiću, bankaru, ali i dobrom poznavatelju umjetnosti, u kojem ga poziva da podrži inicijativu i pristupi priređivačkom odboru, pod čijim bi se pokroviteljstvom izložba priredila. U potpisu su navedeni ostali članovi odbora, među kojima su, uz Meštrovića i: Toma Rosandić, Mirko Rački, Tomislav Krizman, Branko Popović, Milan Milovanović, Vladimir Becić, Jozo Kljaković i dr. ARLIKUM HAZU, Ostavština Dušana Plavšića.

[49] O visokim troškovima vezanim uz izložbu govori i polica osiguranja protiv krađe, podignuta pri osiguravajućem društvu „Croatia“, koju je uplatio organizator, Hrvatsko društvo umjetnosti, a koja je iznosila milijun i tristo tisuća dinara. ARLIKUM HAZU, Arhiv Hrvatskog društva umjetnosti (dalje: Arhiv HDU), K3.

[50] Ivo Šrepel (1899. – 1945.), hrvatski likovni kritičar, novinar, spiker. Od 1940. do 1944. upravitelj Moderne galerije. Libuše Jirsak, *Ivo Šrepel: dokumenti, vrijeme, sudbina*, Zagreb 2010., 12–48.

[51] Antun Jiroušek (1873. – 1948.), hrvatski povjesničar umjetnosti, u vrijeme otvorenja izložbe ravnatelj Muzeja za umjetnosti i obrt (1925. – 1933.). „Jiroušek, Antun“, *Hrvatska enciklopedija* (http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=29183).

[52] Postav izložbe zabilježen je na dvjema fotografijama sačuvanima u dokumentaciji Hrvatskog društva umjetnosti. ARLIKUM HAZU, Arhiv HDU, K3.

[53] Philip Connard (1875. – 1958.), britanski slikar, član *Royal Academy*, koji je te godine bio i selektor izložbe britanske umjetnosti na „Venecijanskom bijenalu“. *Izložba suvremene britanske umjetnosti, Umjetnički paviljon, 19. XII. 1928. – 16. I. 1929. / katalog izložbe*, Zagreb 1928.; „Izložba suvremene britanske umjetnosti“, *Svijet*, 1/1929., 6.

[54] John Augustus (1878. – 1961.), velški slikar i crtač, osnivač i predsjednik Nacionalne udruge portretista. *Isto.*

[55] Sir George Clausen (1852. – 1944.), britanski slikar, član *Royal Academy*. *Isto*.

[56] John Nash (1893. – 1977.), britanski slikar poznat po slikama prizora iz Prvog svjetskog rata, na izložbi je predstavljen slikom *Parobrod*. *Isto*, 7.

[57] Ethelbert White (1891. – 1972.), britanski slikar i grafičar. ARLIKUM HAZU, Arhiv HDU, K3.

[58] Jacop Epstein (1880. – 1959.), američko-britanski kipar, vrstan portretist. Arhiv HDU, K3.

vrijedi spomenuti kako se među malobrojnim umjetnicama našla i slikarica Vanessa Bell[59], sestra Virginije Woolf, poznata po atmosferičnim mrtvim prirodama s raskošnim cvjetnim buketima.

Sl. 2. Postav „Izložbe suvremene britanske umjetnosti" u Umjetničkom paviljonu, 1928. (foto: Robert Firšt)

Od svih izloženih radova, najvećim brojem zastupljeni su grafičari, od kojih je neke zagrebačka publika već imala prilike vidjeti 1914. na „Međunarodnoj grafičkoj izložbi". Uz slike, grafike i skulpture, izloženi su i reklamni plakati Londonske podzemne željeznice, *London Midland & Scottish Railway Company* te britanske prodavačke udruge *The British Empire Marketing Board*, ujedno i prvi primjeri stranoga grafičkog dizajna prikazani u nas. Bogat trotjedni popratni program uključivao je i niz kazališnih predstava[60] prema djelima britanskih autora, predavanja o britanskoj filozofiji, književnosti i arhitekturi te koncertna izvođenja djela britanskih kompozitora, u što su bili uključeni Hrvatsko narodno kazalište, Hrvatski glazbeni zavod te Pučko sveučilište. Čitav događaj praćen je nizom afirmativnih članaka, objavljivanih u dnevnim novinama[61] i popularnim izdanjima, poput ilustriranog časopisa *Svijet*. Jednako intonirani bili su i članci u ljubljanskim i beogradskim novinama

[59] Vanessa Bell (1879. – 1961.), britanska slikarica i dizajnerica, članica Bloomsbury grupe – kojoj je pripadala i njezina sestra Virginia Woolf – skupine znanstvenika i književnika koja se okupljala u londonskoj četvrti Bloomsbury. „Bloomsbury Group", *Proleksis enciklopedija online* (http://proleksis.lzmk.hr/11068/).

[60] Na dan samog otvorenja izložbe, 19. prosinca, u Hrvatskom narodnom kazalištu, u prisutnosti britanskog veleposlanika, upriličena je „Večer Shakespearea", na kojoj su prikazani odlomci iz 7 Shakespeareovih drama, i to: *Rikarda III.*, *Hamleta*, *Otela*, *Koriolana*, *Na tri kralja*, *Oluje* i *Sna Ivanjske noći*. ARLIKUM HAZU, Arhiv HDU, K3.

[61] „Tri tjedna engleske kulture", *Obzor* (Zagreb), br. 339, 18. 12. 1928., 3.

za vrijeme tamošnjih gostovanja izložbe, što ne treba začuditi ako se uzme u obzir da je u pitanju umjetnost, koja se činila netaknutim „kaosom“ novih umjetničkih prodora, bez drastičnih raskida s tradicijom, kao što se to događalo u ostatku Europe. Tu su se još uvijek mogli naći prizori pastoralnih pejzaža, grandioznih portreta i mrtvih priroda, što je svakako bilo blisko ukusu građanske publike.

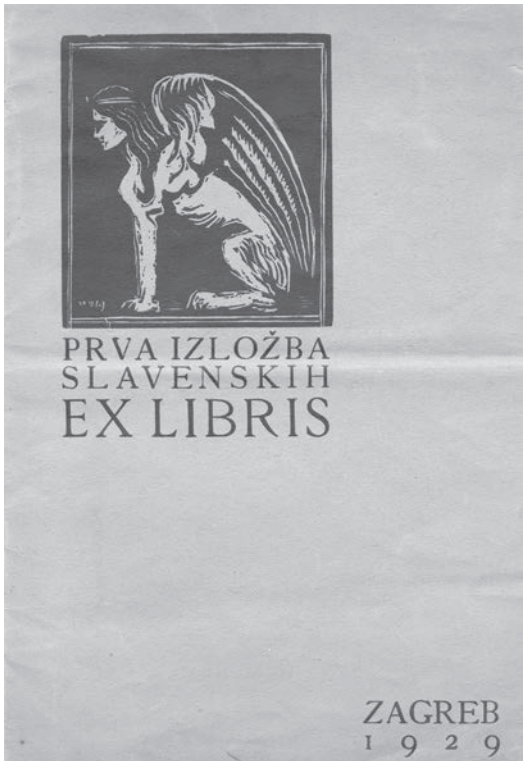

Sl. 3. Naslovnica kataloga „Prve izložbe slavenskih *Ex libris*“, 1929.

Poput prethodnih, i ova je izložba bila prodajna, a zahvaljujući sačuvanoj dokumentaciji Hrvatskog društva umjetnosti, znamo o kojim se djelima radi i tko su bili njihovi kupci.[62] Nema sumnje da se radilo o događaju sezone, pogodnom za umjetničku, kulturnu i političku promociju. Još za samog trajanja izložbe naši su umjetnici pozvani na uzvratno predstavljanje u London te će dvije godine kasnije organizirati Jugoslavensko udruženje uz pomoć zagrebačke udruge Prijatelja Velike Britanije u Jugoslaviji. Izložba je organizirana 1930. u Nacionalnoj galeriji u Millbanku, u reprezentativnom obimu, uz sudjelovanje čak stotinu i osamnaest umjetnika, te je doživjela velik uspjeh.

6. „Prva izložba slavenskih *Ex libris*“, Hrvatski narodni muzej[63], 1929.

Još jedna izložba koja je okupila isključivo slavenske umjetnike, no koja, iako internacionalna, za razliku od prethodnih, nije bila importirana. Primarni kriterij za njezino uvrštavanje u ovaj rad jest sadržajna neodvojivost od književnosti, što je možda nešto više hipotetski približava i interesu samog Vladana Desnice. Za organiziranje prve izložbe ove specifične grafičke minijature zaslužan je u prvom redu agilni propagator grafičkih disci-

[62] Grad Zagreb kupio je sliku Davida Muirheada *Večer na rijeci*, dok je Prva hrvatska štedionica kupila tri grafike: Allan MacNab, *Monte Carlo*, Henry Rushbury, *L'île de la cité* i Randolph Schwabe, *Kvadrant u Regent Streetu*. ARLIKUM HAZU, Arhiv HDU, K3.

[63] U katalogu je kao mjesto izlaganja naveden Hrvatski narodni muzej, a u novinskom osvrtu Hrvatski narodni muzej za umjetnost i umjetni obrt. K. A. „Otvorenje prve sveslavenske izložbe 'Ex libris' u Zagrebu“, *Obzor* (Zagreb), br. 153, 10. 6. 1929., 3.

plina Milenko Gjurić[64] te zagrebačko i ljubljansko Udruženje grafičkih umjetnika, koji su nastojali obnoviti interes za ovu likovnu formu kako među umjetnicima tako i među vlasnicima biblioteka. Na njoj su sudjelovali najistaknutiji jugoslavenski, poljski, čehoslovački i bugarski grafičari. Iz *Obzora* saznajemo da je izložbu, pod pokroviteljstvom Zajednice slavenskih društava, otvorio njezin predsjednik dr. Nikola Andrić[65].

> (…) kratkim govorom u kome je istakao značenje ove izložbe u kojoj su se pod krovom Hrvatskog narodnog muzeja našli na okupu slavenski suvremeni umjetnici-grafičari, osim Rusa, koji nam nesretnim sticajem prilika stoje podalje. „Ex libris" je umjetnost koja se ne vješa na zidove, nego se skriva na čelu dokumenata i monumentalnih knjiga, koja doživljava svoj preporod i dolazi do sve većeg uvažavanja (…).[66]

Uz financijsku potporu grada, izložba je ugostila preko devedeset izlagača i čak pet stotina radova. Kako su u ukupnoj zagrebačkoj izlagačkoj aktivnosti tih godina najbrojnije bile upravo grafičke izložbe, često i međunarodne, mnogi od zastupljenih umjetnika bili su već vrlo dobro poznati zagrebačkoj publici. Riječ je o vrsnim slikarima i grafičarima, reprezentantima svojih umjetničkih sredina, poput Saše Šantela[67], Božidara Jakca[68] i Rajka Šubica[69] iz Slovenije, T. F. Šimona i F. Bileka[70] iz Čehoslovačke, Vasilija Zaharijeva[71] iz Bugarske i, naravno, hrvatskih umjetnika, Naste Rojc[72], Milenka Gjurića i dr. Popularnost specifične grafičke minijature *ex librisa* aktualizirana je početkom 20. stoljeća, kada vlasnici biblioteka označavanje svojih knjiga individualiziranom, umjetnički izrađenom vinjetom, smatraju pitanjem časti. Izrađivale su se uglavnom prema željama i afinitetima samih vlasnika biblioteka. Na izložbi su predstavljeni *ex librisi*, izvedeni u tehnikama drvoreza, bakropisa i litografije, signirani i numerirani otisci, koji su zbog svoje vrijednosti bili jedini mogući odabir za imućnije naručitelje i sabirače. Izložbu prati i katalog, koji čitatelju daje uvid u povijest i razvoj ovog formata, ali bez ilustracija. No, zahvaljujući novinskim osvrtima koji obiluju ilustracijama, možemo vidjeti kako se radilo o zaista raznolikoj likovnoj građi. Zanimljivu tipsku analizu ponudio je novinar *Obzora*, koji izložene radove grupira prema razrađenim motivima:

---

64 Milenko Gjurić (1894. – 1945.), slikar, grafičar, likovni kritičar i pisac stručnih publikacija s područja grafičkih disciplina. ARLIKUM HAZU, Dokumentacija umjetnika (M. Gjurić).

65 Nikola Andrić (1867. – 1942.), hrvatski književni povjesničar, pisac i jezikoslovac. *Hrvatski biografski leksikon 1 / A – Bi*, Zagreb 1983., 132.

66 K. A., „Otvorenje prve sveslavenske izložbe 'Ex libris' u Zagrebu", *Obzor* (Zagreb), br. 153, 10. 6. 1929., 3.

67 Saša Šantel (1883. – 1945.), slovenski slikar, grafičar i skladatelj, bavio se uglavnom drvorezom i bakropisom, sudionik brojnih grupnih predstavljanja grafičkih umjetnika, jedan od izlagača na spomenutoj „Izložbi jugoslavenskih umjetnika u Londonu" 1930. ARLIKUM HAZU, Dokumentacija umjetnika (S. Šantel).

68 Božidar Jakac (1899. – 1989.), slovenski slikar i grafičar, jedan od osnivača i prvi rektor ljubljanske Akademije likovnih umjetnosti. ARLIKUM HAZU, Dokumentacija umjetnika (B. Jakac).

69 Rajko Šubic (1900. – 1983.), slovenski slikar i grafičar, iz umjetničke obitelji Šubic. Bavio se uglavnom drvorezom i bakropisom, ali i ilustracijom knjiga i časopisa. ARLIKUM HAZU, Dokumentacija umjetnika (R. Šubic).

70 František Bilek (1872. – 1941.), češki kipar i grafičar, član grafičkog udruženja „Hollar", s kojim je izlagao u Zagrebu 1914. ARLIKUM HAZU, Arhiv Salona Ullrich, Knjiga izložaba 1909. – 1927.

71 Vasilij Zahariev (1895. – 1971.), bugarski grafičar, bavio se bakropisom i višebojnim drvorezom. Autor bugarskih poštanskih maraka, profesor Umjetničke akademije u Sofiji. ARLIKUM HAZU, Ostavština Milenka Gjurića, K1.

72 Nasta Rojc (1883. – 1964.), hrvatska slikarica i grafičarka, članica Kluba likovnih umjetnica i Udruženja grafičkih umjetnika. U *ex librisima* često se koristi motivima životinja (psi, mačke, konji). Poznati su njezini *ex librisi* izrađeni za dr. Katušića, Eleonoru Šverljugu i Branka Šenou (kolekcija dr. Josipa Kovačića). ARLIKUM HAZU, Dokumentacija umjetnika (N. Rojc).

(…) U našoj Sveslavenskoj izložbi možemo Ex librise podijeliti na 1) ilustrativne, 2) humoristične i groteskne, 3) literarne i 4) heraldičke. Prvih je veoma mnogo, a zastupani su većinom češkim i našim grafičarima (…) jedinu iznimku čine groteskni i humoristički ex librisi slovenaca U. Smrekara ili literarni (liječnički) od Gjurića. Groteskni ex libris uzima ponajviše motive smrti (…) Literarni i simbolički ex libris ponajbolje je zastupan u bakropisu i drvorezu, imenima Švabinskog, Lopienskog (…).[73]

Nakon Zagreba izložba je prenesena u Varšavu u sklopu „Kongresa slavenskih umjetnika", održanog 1930.

7. „Izložba suvremene francuske umjetnosti", Umjetnički paviljon, 1930.

Zahvaljujući izuzetnom zalaganju osnivača i prvog direktora Francuskog instituta u Zagrebu, Raymonda Warniera[74], u zagrebačkom je Umjetničkom paviljonu 1930. organizirana velika „Izložba suvremene francuske umjetnosti"[75]. Za razliku od ostalih ovdje predstavljenih izložaba, bila je jedina namijenjena samo Zagrebu. Izložba je bila povezana sa svečanošću vezanom uz preseljenje *Cercle français*[76] u prostorije novopodignute zgrade Novinarskog doma[77]. Svečano otvorenje novih prostorija okupilo je niz uzvanika iz političkog i kulturnog života grada. Sama izložba organizirana je pod pokroviteljstvom Francuskog instituta, uz suradnju zagrebačkih umjetničkih udruženja. Izlagalo je preko pedeset umjetnika, a odabir djela vršio se uz pomoć *Galerie Billiet* u Parizu. Najveći broj radova posuđen je iz *Musée de Grenoble* te iz nekoliko privatnih zbirki. Reprezentativna izložba, zamišljena prije svega kao pregledna, predstavila je najvažnije protagoniste svih suvremenih pokreta koji su činili ukupnost francuske umjetnosti tog vremena. Zagrepčani su mogli vidjeti ogranak suvremenog slikarstva različitih izraza od post- i neoimpresionista, fovista, ekspresionista i kubista iznjedrenih na tradicijama postimpresionizma, ekspresionizma i fovizma.[78] Izložene su slike, akvareli, pasteli i grafike, a mogla su se vidjeti i brojna luksuzna bibliofilska izda-

[73] O. R., „O slavenskom Ex librisu – Povodom sveslavenske izložbe u Zagrebu", *Obzor* (Zagreb), br. 165, 22. 6. 1929., 2.

[74] Raymond Warnier (1899. – 1987.), lektor i profesor francuskog i njemačkog jezika te osnivač i direktor Francuskog instituta u Zagrebu, gdje je živio od 1922. do 1935. godine. Bio je istinski promotor francusko-hrvatske suradnje i prijateljstva te hrvatske kulture u inozemstvu. Mnogim našim umjetnicima omogućio je stipendije i studijske boravke u Parizu. Zapamćen je kao promicatelj stvaralaštva Ivana Meštrovića, što je urodilo i retrospektivnom izložbom priređenom 1933. u pariškoj Nacionalnoj galeriji *Jeu de Paume*. „Raymond Warnier i Ivan Meštrović", *AkademijaArt Zagreb* (https://akademija-art.hr/hr/scena/raymond-warnier-i-ivan-mestrovic/).

[75] Ovo nije bila prva izložba koju je organizirao Francuski institut. Njegovom zaslugom organizirane su tri izložbe francuske grafike, i to 1926. „Izložba francuske grafike 19. stoljeća" u Salonu Ullrich, 1926. „Izložba francuske grafike 17. i 18. stoljeća" u Umjetničkom paviljonu te 1929. „Izložba suvremene francuske grafike" u Salonu Bačić. ARLIKUM HAZU, Kartoteka izložaba.

[76] Društvo *Cercle français*, koje je R. Warnier osnovao 1921., preseljenjem u nove prostore 1930. mijenja naziv u Društvo prijatelja Francuske, „Otvorenje novih prostorija francuskog Cercle-a i Instituta, te Izložbe francuskih umjetnika u Zagrebu", *Obzor* (Zagreb), br. 102, 5. 5. 1930., 3.

[77] Zgrada Novinarskog doma izgrađena je 1928. – 1929. godine prema projektu arhitekta Brune Bauera za zakladu „Novinarski dom". ARLIKUM HAZU, Dokumentacija umjetnika (B. Bauer).

[78] Poput Henrija Matissea, Andréa Deraina, Raoula Dufyja, Georgesa Braquea, Pabla Picassa, Fernanda Legera, Patricka Duffyja, Mauricea de Vlamincka, Mauricea Utrilla i dr.

nja[79]. Iz pratećeg kataloga s reprodukcijama pojedinih djela saznajemo da je izložba imala i prodajni karakter. Za razliku od potpunog izostanka medijske reakcije na „Izložbu savremenih pariških majstora slikara", održanu samo tri godine ranije, ova je izložba popraćena brojnim afirmativnim člancima[80], iako su se među izlagačima našla ista imena. Prilično je teško povjerovati da se ukus javnosti „adaptirao" na nove oblike u tako kratkom periodu pa se može pretpostaviti da je snažna medijska potpora cijelom sklopu događaja, izraslih iz proslave francusko-hrvatskih veza, učinila i umjetnost prihvatljivijom. U tu je svrhu zasigurno poslužio i feljton Ljube Babića[81], objavljen u dvama nastavcima u *Obzoru*, koji pregledno i edukativno, ali bez kritičke intoniranosti, upućuje čitatelje u ono što im izložba nudi.[82] Zanimljivo je, međutim, vidjeti da je sâm Warnier u svojem osvrtu na izložbu, objavljenom u tjedniku *L'Europe Centrale*, osjetio potrebu opravdati svoj izbor nekih od suvremenih djela,[83] što iz današnje perspektive može djelovati smiješno, ali pokazuje da je trebalo imati hrabrosti i vizije za širenje novih umjetničkih jezika i pojava, što samo dodatno potvrđuje Warnierove zasluge za promicanje francuske kulture sa svim njezinim novìnama.

8. Zaključak

Usmjeravanje pogleda na šestogodišnje vremensko razdoblje između 1924. i 1930., koje je Vladan Desnica proveo u Zagrebu, pokazalo je koncentraciju međunarodnih likovnih gostovanja, koja su u reprezentativnim aranžmanima stizala iz tada najdinamičnijih umjetničkih sredina. Za grad, koji tada broji nešto više od 100.000 stanovnika, prilika za upoznavanje recentne umjetničke produkcije, u godišnjem ritmu, bilo je neuobičajeno i za današnje prilike. Ta se izložbena dinamika međunarodnih gostovanja nastavila i u sljedećoj dekadi, sve do 1940. No, u skladu s vremenom, ona donose likovne promjene u zagrebačke galerije, gdje dotadašnju dominaciju francuske suvremene umjetnosti potiskuje njemački ekspresionizam, koji stiže zahvaljujući izložbama njegovih najistaknutijih predstavnika[84], anticipirajući slikama, grafikama, crtežima i skulpturama nadolazeće likovne, ali i političke događaje.

---

79 Na izložbi nema predstavnika kiparstva.

80 „Ova izložba koja spada bez sumnje među najznačajnije priredbe ove vrste u Europi posljednjih 10 godina ujedno je i najljepša manifestacija kulturnog zbližavanja sa Francuskom. Samo oni koji poznaju dotične prilike znati će koliko je poteškoća trebalo savladati da bi se omogućila ova izložba nezavisnog francuskog slikarstva koje se tako razlikuje od službenog akademizma. (…) Naša izložba na kojoj bi mnogi veliki gradovi zavidjeli Zagrebu, nije kako rekosmo potpuna ili iscrpiva ali je zaista reprezentativna." „Savremena franceska umjetnost", *Svijet*, 11/1930., 549–551.

81 Ljubo Babić (1890. – 1974.), hrvatski slikar, povjesničar umjetnosti, scenograf i profesor na Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu. ARLIKUM HAZU, Dokumentacija umjetnika (Lj. Babić).

82 Ljubo Babić, „Izložba suvremene francuske umjetnosti", *Obzor* (Zagreb), br. 106 i 107, 9. i 10. 5. 1930., 2–3.

83 „(…) Iako nije velika umjetnost riječ je o koherentnoj kreaciji ljudske volje, neočekivanoj ali sistematičnoj ekspresiji današnjeg individualizma (…) Moramo znati da stranac od francuske umjetnosti ne očekuje prizivanje bivše slave, ma kako zavodljiva ili poučna ona bila, već primjer ovih pobjeda, prikaz današnjih istraživanja i pokušaja, i konačno doprinos francuskog duha napretku suvremene umjetnosti.(…)". Raymond Warnier, „Une exposition d'art français à Zagreb", *L'Europe Centrale* (Prag), br. 39, 5. 6. 1930., 213–216; ARLIKUM HAZU, Zbirka kataloga izložaba, Popratna izložbena dokumentacija (nepotpisani prijevod članka R. Warniera).

84 1931. „Nemačka savremena likovna umetnost i arhitektura"; 1932. „Georg Grosz, Max Pechstein i Grupa trojice"; 1936. „Käthe Kollwitz". ARLIKUM HAZU, Kartoteka izložaba.

International Art Exhibitions in Zagreb between 1924 and 1930

Summary: When Croatia joined the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Zagreb took on the role the new union's cultural hub, seeing as it already had a functioning network of cultural institutions. The Croatian Society of Art, founded in 1868, had played the central role in devising and implementing strategies for the artistic development of the city and it is because of those efforts that Zagreb had an Academy of Fine Arts and a number of dedicated exhibition spaces as early as 1907. The city's first privately owned gallery, Anton Ullrich's Salon is particularly noteworthy in its role of promoting art in the city. Ever since it opened in 1909, it had shaped the tastes of local audiences by frequently exhibiting the works by notable local and international artists. This is the infrastructural context of Zagreb in the 1920s, specifically the context of Desnica's Zagreb period, which spanned between 1924 and 1930. In those six years, as many as thirteen international art exhibitions were held in the city. This paper provides an insight into six of these exhibitions, their content and the context in which they took place, as well as their reception in contemporary press. This varied set of art and society events is a highly representative sample both of European tradition of fine arts, and more recent artistic production. A subset of these guest exhibitions was brought about as a result of cultural diplomacy and the efforts put in by political mentors from the Kingdom of SHS, the UK and France, in conjunction with the continued support of municipal and state authorities. These exhibitions were representative of recent artistic trends in their respective milieus, showcasing as they did the works of some seminal artists, if only with a single featured artwork per artist. On the other hand, some exhibitions were the product of longterm collaboration between art professionals, while others, smaller in size though not necessarily in value, were the fruit of individual effort and enthusiasm. What remains a constant in all of these cases is the variety of available content, which provided local audiences with access to contemporary artistic trends, trends that went on to exert direct influence on Croatian art. Because of this variety of imported artistic content, the citizens of Zagreb had the opportunity to keep abreast of European artistic and architectural movements ranging from the Baroque to the avant-garde.

Key words: Zagreb, international exhibitions, the Art Pavilion, Salon Ullrich, the Officer's Club, painting, sculpture, architecture

Izvori

Zbirke i fondovi Arhiva za likovne umjetnosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (ARLIKUM HAZU).

Ljubo Babić, „Izložba suvremene francuske umjetnosti“, *Obzor* (Zagreb), br. 106 i 107, 9. i 10. 5. 1930., 2–3.

K. A., „Otvorenje prve sveslavenske izložbe 'Ex libris' u Zagrebu“, *Obzor* (Zagreb), br. 153, 10. 6. 1929., 3.

Vladimir Lunaček, „Iz umjetničkog svijeta“, *Obzor* (Zagreb), br. 323, 30. 11. 1924., 3.

Radoje Marković, „Engleskinja gđa Ader otvara danas izložbu indijskih slikara u Beogradu“, *Vreme* (Beograd), 29. 5. 1926., 5.

Antonín Matějček, „Moderna češka umjetnost“, *Obzor* (Zagreb), br. 308, 15. 11. 1924., 3–4.

O. R., „O slavenskom Ex librisu – Povodom sveslavenske izložbe u Zagrebu“, *Obzor* (Zagreb), br. 165, 22. 6. 1929., 2.

„Otvorenje novih prostorija francuskog Cercle-a i Instituta, te Izložbe francuskih umjetnika u Zagrebu“, *Obzor* (Zagreb), br. 102, 5. 5. 1930., 3.

„Tri tjedna engleske kulture“, *Obzor* (Zagreb), br. 339, 18. 12. 1928., 3.

Raymond Warnier, „Une exposition d'art français à Zagreb“, *L'Europe Centrale* (Prag), br. 39, 5. 6. 1930., 213–216.

Literatura

Antun Alfirević, „Jugoslavensko teozofsko društvo (Prigodom desete godišnjice 1924.-1934.)“, *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, 15/1934., br. 6, 250.

Slavko Batušić, „Tridesetogodišnji dječak u Parizu“, *Forum*, X/1971., br. 12, 785–813.

Hrvatski biografski leksikon 1 / A – Bi, Zagreb 1983.

Izložba češke moderne umjetnosti, Društvo likovnih umjetnika Manes iz Praga: novembar-decembar 1924., Umjetnički paviljon / katalog izložbe, Zagreb 1924.

Izložba savremenih pariških majstora slikara (…) 29. januar – 5. februara 1927 / katalog izložbe, Zagreb 1927.

Libuše Jirsak, *Ivo Šrepel: dokumenti, vrijeme, sudbina*, Zagreb 2010.

Katalog izložbe češkog umjetničkog društva „Manes“, Zagreb 1904.

Oldřich Koniček, „O výstavách 'S. V. U. Mánes v Jugoslávii'“, *Volné směry*, XXIII/1924. – 1925., br. 8, 198–200.

Zvonko Maković, *Milivoj Uzelac 1897. – 1977.: retrospektiva, Umjetnički paviljon u Zagrebu, 27. 11. 2008. – 11. 1. 2009. / katalog izložbe*, Zagreb 2008.

Antonín Matějček, *Moderna češka umetnost. Razstava češke moderne umetnosti / katalog izložbe*, Ljubljana 1924.

Ljubomir Micić, „Tagore i zenitske demonstracije“, *Zenit*, 6/1926., br. 43, 15–16.

„Savremena franceska umjetnost“, *Svijet*, 11/1930., 549–551.

Irina Subotić, „Ljubomir Micić“, *Zenit*, 6/1926., br. 43, 163–166.

Irina Subotić, „Povodom izložbe pariških slikara“, *Zenit*, 6/1926., br. 43, 16.

Marijan Susovski, „Sergije Glumac. U povodu donacije djela Sergija Glumca Kabinetu grafike, Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci i Muzeju suvremene umjetnosti“, *Život umjetnosti*, 50/1991., 67–75.

Svijet, 14/1927., 2.

Barbara Vujanović, „Ivan Meštrović – kulturni diplomat 20. stoljeća: odnosi s češkim umjetnicima i političarima“, u: *Ivan Meštrović i Česi: primjeri hrvatsko-češke kulturne i političke uzajamnosti* (ur. Barbara Vujanović, Dalibor Prančević, Marijan Lipovac i Jiři Kuděla), Zagreb 2018.

Zenit i avangarda 20-tih godina, Narodni muzej Beograd, Institut za književnost i umetnost, februar-mart 1983. / katalog izložbe, Beograd 1983.

Mrežne stranice

„Bloomsbury Group“, *Proleksis enciklopedija online* (http://proleksis.lzmk.hr/11068/)

„Chagall, Marc“, *Hrvatska enciklopedija* (http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=11389)

„Jiroušek, Antun“, *Hrvatska enciklopedija* (http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=29183)

„Painting / Tagore, Abanindranath“, *V&A* (http://collections.vam.ac.uk/item/O184414/painting-tagore-abanindranath/)

„Painting / Tagore, Gaganendranath“, *V&A* (http://collections.vam.ac.uk/item/O184421/painting-tagore-gaganendranath/)

„Picasso, Pablo“, *Hrvatska enciklopedija* (http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=48116)

„Raymond Warnier i Ivan Meštrović“, *AkademijaArt Zagreb* (https://akademija-art.hr/hr/scena/raymond-warnier-i-ivan-mestrovic/)

„Tagore, Rabīndranāth“, *Hrvatska enciklopedija* (http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=60183)

12.
TRANSFERI UMJETNINA I VLASNIŠTVA UMJETNIČKIH ZBIRKI U ZAGREBU PRIJE, TIJEKOM I NAKON DRUGOG SVJETSKOG RATA*

Iva Pasini Tržec i Ljerka Dulibić

UDK: 347.78(497.5 Zagreb):339.14“194“
Prethodno priopćenje

Sažetak: Tekst se temelji na istraživanju razvoja međuratnoga umjetničkoga tržišta u Zagrebu kao rastućemu kulturnome središtu nekadašnje zajedničke države. Posebna pozornost pridaje se procesima transfera, translokacija, izmještanja i izvlaštenja umjetnina, do kojih je došlo uslijed primjene različitih mehanizama razvlašćivanja privatne imovine tijekom i nakon Drugog svjetskog rata, slijedom dvaju totalitarističkih režima. Predstavlja se djelovanje zagrebačkih društava i pojedinaca na domaćem i inozemnom tržištu umjetninama tijekom 1920-ih i 1930-ih godina, u kojemu se ogleda čitav panoptikum širih društvenih zbivanja koja su uvjetovala dinamičan transfer umjetnina i čitavih zbirki. Posebna se pozornost posvećuje kasnijim sudbinama privatnih zbirki formiranih u međuratnom Zagrebu. Ne samo oduzimanje židovske imovine tijekom Drugoga svjetskoga rata već i različiti mehanizmi razvlašćivanja koji su uslijedili u razdoblju poraća – uslijed doseljavanja, iseljavanja, sekvestracije i konfiskacije – imali su isti ishod. Disperzija umjetnina i brisanje tragova nekadašnjega vlasništva simptomi su koji svjedoče o povijesnom razdoblju u kojem se unutar normativnoga okvira podržavljenja gotovo cjelokupne privrede nastojalo uspostaviti uvid i kontrolu i u zadržano privatno vlasništvo, u kontekstu promijenjenih društvenih odnosa.

Ključne riječi: Zagreb, međuratno tržište umjetninama, Društvo prijatelja Strossmayerove galerije, privatne umjetničke zbirke, razvlašćivanje privatne imovine, transfer umjetnina, Drugi svjetski rat, poraće

Utjedniku *Svijet*, koji je svojim ilustriranim prilozima gotovo programatski promovirao moderno društvo u različitim aspektima svakodnevice viših građanskih slojeva, 1927. godine čitamo:

* Istraživanje za ovaj rad provedeno je u okviru HERA projekta 15.080 TransCultAA („Transfer of Cultural Objects in the Alpe Adria Region in the 20th Century“, http://www.transcultaa.eu). Projekt je financiran sredstvima programa Europske unije „Obzor 2020“ za istraživanje i inovacije, u okviru Ugovora o dodjeli sredstava br. 649307.

> Uporedo s razvitkom Zagreba, podizanjem modernih palača, stambenih kuća i ljetnikovaca, razvija se i ukus u unutarnjem uredjenju naših stanova. Utješljivo je, da se odstupa od starih šablona i da se domovi uredjuju ne samo sa gledišta praktičnosti, već i s puno smisla za lijepo, estetsko i skladno. Dakle – stilski.[1]

Stalna rubrika „Interieuri naših otmjenih domova" sadržavala je profesionalne fotografije ponajboljih zagrebačkih stambenih prostora, uz gotovo didaktičke upute o otmjenom, lijepom, estetskom i skladnom uređenju, koje podrazumijeva ne samo prikladno arhitektonsko rješenje već i nabavu odgovarajućega pokućstva te naposljetku odabir i raspored umjetničkih predmeta. Ta težnja k „stilskom" uređenju nesumnjivo je pridonijela ne samo razvoju likovne scene u Zagrebu već i živosti na tržištu umjetninama, prije svega djelima modernih, odnosno suvremenih umjetnika.

Većinu zagrebačkih privatnih zbirki činila su djela hrvatskih suvremenih slikara i kipara. Formirane su izravnim kupovinama u umjetničkim ateljeima i na izložbama prodajnoga karaktera ili u prvom zagrebačkom izložbenom salonu, Salonu Ullrich, koji je od prvoga desetljeća 20. stoljeća bio glavni promicatelj suvremene hrvatske umjetnosti, bitno određujući umjetnički i kulturni život zagrebačke sredine.[2] U inventarima Salona popisane su umjetnine i zabilježena imena kupaca, s točnim podatkom o vremenu realizirane kupovine, čineći tako dragocjen izvor istraživačima nacionalne povijesti umjetnosti.[3]

Takve specijalizirane prodajne kuće koja bi se bavila izlaganjem, promidžbom i prodajom djela stranih i starijih autora u Zagrebu tada nije bilo, no iz različitih izvora saznajemo i o trgovanju djelima tzv. starih majstora europskih slikarskih škola. Budući da je Strossmayerova galerija starih majstora u to doba funkcionirala kao ključno referentno mjesto za širok raspon znanstvenih i stručnih pitanja, arhivski dokumenti povezani s djelovanjem Galerije, od 1928. godine pod upravom Artura Schneidera, svjedoče i o djelima europskih starih majstora u privatnim zbirkama i na tržištu.[4]

U okrilju Galerije 1928. godine osnovano je Društvo prijatelja Strossmayerove galerije, čija je inicijativa za upotpunjavanjem zbirnog fonda Galerije potaknula brojne ponude različitih individualnih ponuđača iz svih krajeva tadašnje zajedničke države.[5] U tim ponudama, koje su pristizale nesmiljenim intenzitetom usporedno s Društvom i upravom Strossmayerove galerije, ogleda se čitav panoptikum širih društvenih zbivanja koja su uvjetovala dinamičan transfer umjetnina i čitavih zbirki s prostora cijele Jugoslavije.[6] Osim uvida u

---

1 *Svijet: ilustrovani tjednik*, 2/(2. srpnja) 1927., br. 15, 11.

2 Usp. Žarka Vujić, *Salon Ullrich o stotoj obljetnici*, Zagreb 2010.

3 Inventarne knjige Salona Ullrich čuvaju se u Arhivu za likovne umjetnosti HAZU. Usp. Darija Alujević, Andreja Der-Hazarijan Vukić i Jasenka Ferber Bogdan, *Salon Ullrich* (http://dizbi.hazu.hr/ullrich).

4 Više o djelovanju Strossmayerove galerije pod upravom Artura Schneidera v. Ljerka Dulibić i Iva Pasini Tržec, „Schneiderovi prilozi za Strossmayerovu galeriju starih majstora", u: *Zbornik radova znanstveno-stručnog skupa Hrvatski povjesničari umjetnosti 1. Artur Schneider (1879.-1946.)* (ur. Ljerka Dulibić), Zagreb 2016., 71–79.

5 Više o djelovanju Društva prijatelja Strossmayerove galerije v. Lj. Dulibić i I. Pasini Tržec, „Akvizicije Društva prijatelja Strossmayerove galerije", u: *Imago, imaginatio, imaginabile. Zbornik u čast Zvonka Makovića* (ur. Dragan Damjanović i Lovorka Magaš Bilandžić), Zagreb 2018., 281–301.

6 Usp. Lj. Dulibić, „Projekat 'Prenos kulturnih dobara u Alpe-Adria regionu u XX veku' ('TransCultAA')", *Stubovi baštine. Glasnik Zavoda za zaštitu spomenika kulture Niš*, 3/2017., br. 3, 70–75, 74; Ista, „Međuratno jugoslavensko tržište umjetninama", *8. posvet slovenskih umetnostnih zgodovinarjev. Provenienca, transferji in lastništvo umetnin. Sodobni izzivi za raziskovalce in lastnike*, Maribor, 30. studenoga – 1. prosinca 2018.

Sl. 1. Salon u stanu Roberta Deutscha Maceljskog sa slikama Milivoja Uzelca, 1925. (foto: Arhiv za likovne umjetnosti HAZU)

sadržaj tadašnjih zbirki, vrlo se često otkrivaju i razlozi prodaje, uglavnom potaknuti teškom osobnom situacijom. Danas je teško identificirati slike takvih individualnih ponuđača – one u pravilu nisu bile kupljene jer bi uprava Društva i Galerije ustanovila da nemaju „dostatnu umjetničku vrijednost" ili bi, pak, vrijednost ponuđenih umjetnina, unatoč nepovoljnim okolnostima prodaje, još uvijek umnogome prelazila ipak podosta skromne mogućnosti Društva.

Društvo je isprva nabavljalo ustaljenim kanalima, kakvi su u to doba prevladavali na domaćem tržištu umjetninama. Uobičajen način nabave umjetnina bile su prodajne izložbe, bilo one koje su priređivali domaći slikari ili, pak, gostujuće iz inozemstva. Društvo se, međutim, vrlo brzo orijentiralo na nabave na međunarodnom umjetničkom tržištu. Ukupno je za vrijeme svoga djelovanja Društvo za Strossmayerovu galeriju nabavilo 11 slika.[7] Iz odluka, postupaka i rasprava na odborskim sjednicama vidljivo je da su pojedini članovi Društva bili vrlo dobro upoznati s umjetničkim tržištem u susjednim većim središtima.[8]

7 Više o nabavljenim slikama v. Lj. Dulibić i I. Pasini Tržec, „Akvizicije Društva prijatelja Strossmayerove galerije".
8 *Isto*.

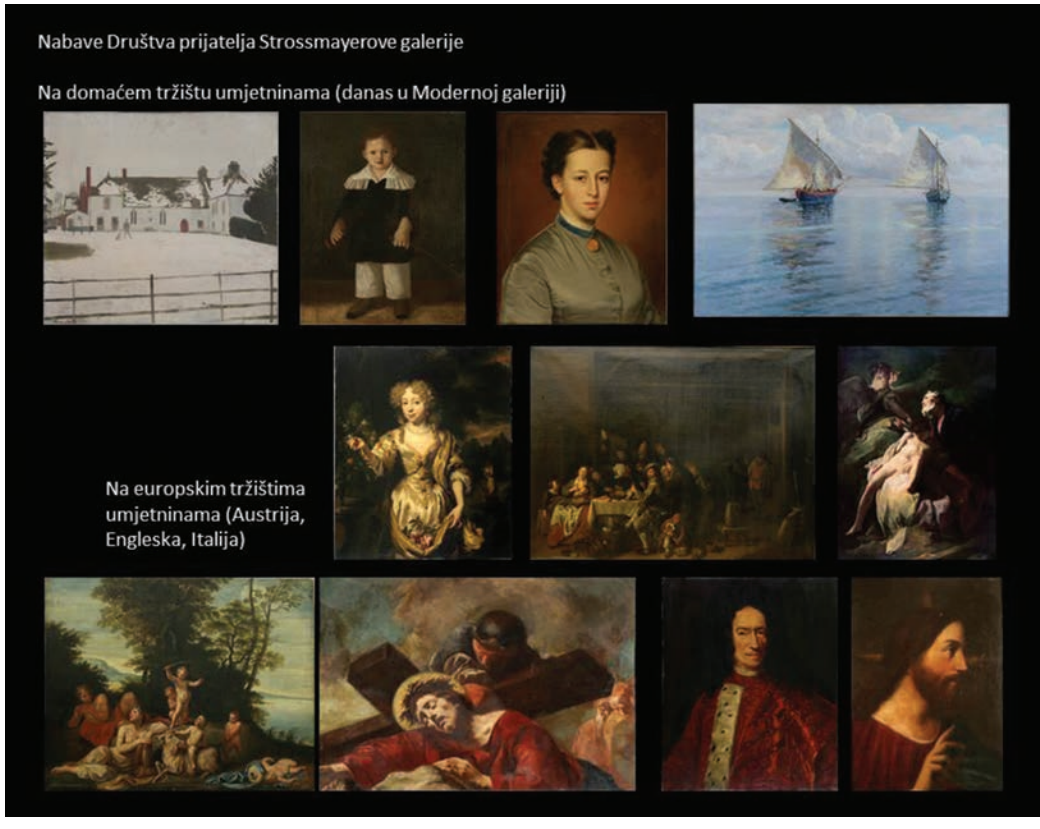

Sl. 2. Nabave Društva prijatelja Strossmayerove galerije

Daljnjim istraživanjem potvrđuje se da je nekolicina aktivnih članova Društva imala značajne vlastite privatne zbirke posve kolekcionarskoga karaktera. Aktivni ponajviše na bečkom umjetničkom tržištu, skupljači poput industrijalca Ervina Weissa (1884. – 1966.), koji je bio blagajnik Društva, nisu nabavljali umjetnine samo za osnovnu dekoraciju svojih stambenih prostora, već su formirali znalačke umjetničke zbirke.[9] U takvim se zbirkama češće nalaze i djela starih majstora, ne samo na temelju obiteljskog nasljedstva već i nabavljena na suvremenim europskim tržištima. Tako je, primjerice, jednu od slika u svojoj zbirci Ervin Weiss kupio u Beču 1925. godine na prodaji zbirke berlinskog tvorničara tekstila Jacquesa Mühsama pri aukcijskoj kući Auktionshaus für Altertümer Glückselig.[10]

Usporedno možemo pratiti razvoj zajedničkog jugoslavenskog tržišta umjetninama, ne samo na osnovi jugoslavenskih umjetničkih izložbi prodajnoga karaktera ili, pak, pojedi-

[9] Ervin Weiss svoju je zbirku formirao u Beču tijekom 1920-ih i 1930-ih godina 20. stoljeća, ponajviše kupujući u starinarnici i na dražbama aukcijske kuće koju su vodila braća Max i Samuel Glückselig. Više o sudbini zbirke Ervina Weissa v. I. Pasini Tržec, „Contentious musealisation process(es) of Jewish Art Collections in Croatia“, *Studi di Memofonte* (u tisku); Ista, „‘Private Collections of Public Interest’ in Zagreb and Their Destiny under Socialism“, *Acta historiae artis Slovenica* (u tisku).

[10] Usp. Borivoj Popovčak, I. Pasini Tržec i Lj. Dulibić, *Portreti u Strossmayerovoj galeriji / katalog izložbe*, Zagreb 2018., 20–22.

načnih ponuda individualnih prodavatelja, već i slijedom okolnosti koje su u međuratnom razdoblju dovele do čitavoga vala organiziranih prodaja. U Sloveniji je uslijed promijenjenih političkih okolnosti nakon formiranja zajedničke jugoslavenske države donesen čitav niz mjera koje su pospješile ekonomsku propast aristokratskih obitelji te posljedično dovele do napuštanja dvoraca i prodaje cjelokupnih inventara.[11] Sudski vođene organizirane dražbe sustavno su se pratile preciznim katalozima. Zainteresirani kupci na tim aukcijama bili su i zagrebački kolekcionari i trgovci umjetninama.

Sl. 3. Prema: Antonio Moro, *Portret žene s psićem u krilu*, nakon 1555., ulje na dasci, 18,5 x 12,5 cm, Strossmayerova galerija starih majstora HAZU, inv. br. SG-706. (foto: Strossmayerova galerija)

Tako je 1930. godine rasprodana zbirka obitelji Strahl iz dvorca Stara Loka.[12] Jedan od kupaca bio je zagrebački antikvar Stanko Senečić, posebno zainteresiran za trgovinu djelima starih majstora. Od tridesetak slika, koliko ih je Senečić kupio u dvorcu Stara Loka, pet ih je danas prepoznato u Muzeju za umjetnost i obrt, u čiji su fundus prispjele na različite načine i u različito vrijeme.[13] Dva portreta identificirana su kao nekadašnje vlasništvo Milana Marića (1885. – 1945.), gospodarstvenika iz židovske obitelji Mayer.[14] Do 1935. jedan od glavnih upravitelja sisačkoga Shella, Marić je neposredno nakon izbijanja rata uspio pobjeći iz Jugoslavije, zatraživši kao turski konzul utočište u Istanbulu.[15] Umjetnine iz njegove zbirke ubrzo su pohranjene u Muzej za umjetnost i obrt.[16]

---

11 Usp. Renata Komić Marn i Tina Košak, „Zbirka Ladislava grofa Szapáryja v gradu Murska Sobota. Ishodišča za nadaljnje raziskovanje“, *Umetnostna kronika*, 58/2018., 13–19.

12 Više o zbirci obitelji Strahl usp. R. Komić Marn, *Strahlova zbirka v Stari Loki in njena usoda po letu 1918*, Ljubljana 2016. (doktorska disertacija)

13 *Isto.*

14 Riječ je o slikama: Neznani slikar 17. st., *Janez Erazem barun Engelshaus*, *Renata Leopoldina barunica Engelshaus*, Muzej za umjetnost i obrt (dalje: MUO), inv. br. MUO-14899 i MUO-14898. Više o Milanu Mariću usp. Snješka Knežević i Aleksandar Laslo, *Židovski Zagreb. Kulturno-povijesni vodič*, Zagreb 2011., 49; Goran Bilogrivić, „Ulomak pluteja s prikazom lova na jelena iz Novigrada i ljetnikovac Werner u Zagrebu“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 38/2014., 46.

15 Usp. Mira Kolar-Dimitrijević, „Strani kapital i Banovina Hrvatska 1939-1941.“, *Povijesni prilozi*, 9/1990., 178.

16 Usp. Preporuka nakon pohrane zbirke Milana Marića u Muzej za umjetnost i obrt, 29. srpnja 1941. Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Središnji arhiv, Dokumentacijska građa Konzervatorskog ureda (dalje: MK-UZKB/SA-ZSG), 1941., 1-300, 150/1941.

Naime, Muzej za umjetnost i obrt tijekom Drugoga svjetskog rata djelovao je kao sabirni centar za pohranu umjetnina, do čijeg je transfera, bilo dobrovoljnog ili, pak, prisilnoga, došlo slijedom uspostave Nezavisne Države Hrvatske.[17] Već u svibnju 1941. donesena je *Zakonska odredba o zabrani otuđivanja i izvažanja starinskih umjetničkih, kulturno-povijesnih i prirodnih spomenika na području NDH*.[18] Osim zabrane izvoza, tom su zakonskom odredbom „sve državne, samoupravne i vjerske ustanove" bile pozvane čuvati i na sigurna mjesta pohranjivati starinske umjetničke, kulturno-povijesne i prirodne spomenike. Isto je vrijedilo i za privatne osobe te sve njihove umjetnine, pa i one koje „imadu izričito porodični i lični karakter".[19] Ako se ustanove i privatnici nisu mogli sami brinuti o umjetničkim i prirodnim spomenicima, bili su dužni predati ih „kojem od hrvatskih narodnih muzeja".[20] Konzervatorski je zavod na osnovi te zakonske odredbe donio odluku „da se svi predmeti umjetničke, kulturno-historijske i prirodne važnosti koji se nalaze u privatnom posjedu (…) imadu pregledati, popisati, te u slučaju nedovoljne zaštićenosti istih prenijeti u za to određene ustanove"[21] te s tim u vezi izdao „Upozorenje vlasnicima starina", kojim su „posjednici starina" upozoreni „da ne izbjegavaju popisu, nego da idu na ruku izaslanicima zavoda, i olakšaju im rad."[22]

Stvarna svrha popisivanja bila je pohranjivanje umjetničkih predmeta iz privatnog vlasništva u muzej, a iste su se odredbe koristile i kao „pravno uporište" za oduzimanje umjetnina iz židovskoga vlasništva. Nakon pohranjivanja u Muzej za umjetnost i obrt umjetnina pokojnih, neprisutnih ili izbjeglih osoba tijekom 1941. godine, 1942. godine slijedile su prisilne pohrane.[23] Tako pohranjene, odnosno oduzete umjetnine dočekale su kraj Drugoga svjetskoga rata u Muzeju, kada je ostvareno svega nekoliko povrata.

U novoj su jugoslavenskoj državi ostvareni novi transferi (vlasništva) umjetnina i njihova redistribucija primjenom različitih mehanizama razvlašćivanja privatnoga vlasništva (nacionalizacija, eksproprijacija, sekvestracija i konfiskacija).[24] Na temelju *Odluke o prelazu u državnu svojinu neprijateljske imovine, o državnoj upravi nad imovinom neprisutnih lica i o sekvestru nad imovinom koju su okupatorske vlasti prisilno otuđile* donesen je u svibnju 1945. godine *Zakon o pribiranju, čuvanju i raspodjeli knjiga i drugih kulturno-naučnih i umjetničkih predmeta*, kojim se predmeti umjetničke vrijednosti izdvajaju od ostale podržavljene

[17] Božidar Murgić, Izvještaj o provedbi zakonske odredbe o zabrani otuđivanja i izvažanja starinskih umjetničkih, kulturno-povjesnih i prirodnih spomenika na području Nezavisne Države Hrvatske, LXXVIII-135 Z.p./1941., 12. svibnja 1941., 26. srpnja 1941. Hrvatski državni arhiv (dalje: HR-HDA-1149), fond Zbirka Božidara Murgića o muzejskoj djelatnosti u Hrvatskoj od 1920-ih do 1940-ih, kut. 1. Usp. I. Pasini Tržec, „Contentious musealisation process(es)".

[18] Usp. Martina Juranović-Tonejc, „Zakonska regulativa u zaštiti pokretne baštine u doba Nezavisne države Hrvatske", *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 33–34/2012., 15–22.

[19] Zakonska odredba o zabrani otuđivanja i izvažanja starinskih umjetničkih, kulturno-povjesnih i prirodnih spomenika na području Nezavisne Države Hrvatske, LXXVIII-135 Z.p./1941., 12. svibnja 1941.

[20] *Isto*.

[21] Odluka Konzervatorskoga zavoda, 17. svibnja 1941. MK-UZKB/SA-ZSG, 1941., 1-300, 84/1941.

[22] Upozorenje vlasnicima starina. MK-UZKB/SA-ZSG, 1941., 1-300, 90/1941.

[23] Usp. I. Pasini Tržec, „Contentious musealisation process(es)".

[24] Usp. Tomislav Anić, „Normativni okvir podržavljenja imovine u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1944.-1946.", *Časopis za suvremenu povijest*, 39/2007., br. 1, 25–62; Marijan Maticka, „Zakonski propisi o vlasničkim odnosima u Jugoslaviji (1944-1948)", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, 25/1992., 123–148; Naida Mihal Brandl, „Jews between two totalitarian systems: property legislation", *Review of Croatian history*, 12/2016., 106–127.

imovine i stavljaju u nadležnost Ministarstva prosvjete.[25] Zbog toga je osnovana KOMZA – Komisija za sakupljanje i zaštićivanje kulturnih spomenika i starina, koja je, osim redistribucije ranije oduzete židovske imovine zatečene u Muzeju za umjetnost i obrt, izdvajala predmete umjetničkoga karaktera iz poratno oduzimane imovine.[26]

Prvi neposredan cilj poslijeratne konfiskacije, kao mjere oduzimanja dijela ili cjelokupne imovine bez naknade u korist države, bio je kazniti vojne zločince i narodne neprijatelje, međutim, kako je ubrzo ustanovljeno da je „pravih izdajnika među klasnim neprijateljima (…) premalo", imovina se oduzimala na „manipulatorski način", pod izlikom suradnje s okupatorom, kako bi se ograničilo privatno vlasništvo, odnosno doslovno „uništili privatnici".[27]

Tako je oduzeta čitava zbirka Branke i Ervina Weissa, formirana tijekom 1920-ih i 1930-ih godina, iako je nakon rata dobila status zaštićene privatne zbirke javnoga karaktera.[28] Četristo četrdeset i pet kulturno-povijesnih, umjetničkih te predmeta dnevne uporabe iz zbirke Branke i Ervina Weissa bilo je razdijeljeno među različitim ustanovama u Zagrebu. Naime, nakon izdvajanja predmeta koje bi KOMZA ocijenila „umjetničkim", slijedila je distribucija u muzejske ustanove, s obzirom na vrstu i tip građe: portreti bi se tako transferirali u Hrvatski povijesni muzej, slike starih majstora u Strossmayerovu galeriju, djela modernih i suvremenih slikara i kipara u Modernu galeriju, a djela umjetničkoga obrta u Muzej za umjetnost i obrt.

Poteškoće u današnjoj rekonstrukciji tako raspršenih zbirki uzrokuje, između ostaloga, i činjenica da se ni to načelo distribucije nije uvijek poštovalo, što je pridonijelo posvemašnjem gubitku memorije ne samo na izvlaštene privatne zbirke već i na ranije podrijetlo umjetnina u tim zbirkama. Tako je, primjerice, serija portreta habsburških vladara koja potječe iz dvorca Pukštanj pri Bukovju kod Dravograda opetovano fragmentirana slijedom poratne redistribucije umjetnina nekada u vlasništvu zagrebačkog kolekcionara i potomka ugledne židovske obitelji Roberta Deutscha Maceljskog.[29] Nakon rasprodaje cjelokupnoga inventara dvorca Pukštanj 1932. godine, do koje je došlo uslijed opadanja ekonomske stabilnosti aristokratskih obitelji u Sloveniji, četiri portreta habsburških vladara (Rudolfa II., Karla V., Maksimilijana II. i Alberta Austrijskog) dospijevaju u zbirku Roberta Deutscha, koja je uspostavom Nezavisne Države Hrvatske najprije popisana i fotografirana, a potom 1942. godine preuzeta i pohranjena u Muzeju za umjetnost i obrt.[30] Nedugo nakon završetka Drugog svjetskog rata dio zbirke Deutscha Maceljskog preuzela je Strossmayerova galerija. U Muzeju za umjetnost i obrt ostali su portreti Rudolfa II. i Maksimilijana II.,[31] a portreti Alberta Austrijskog i Karla V. danas su u Strossmayerovoj galeriji.[32]

---

25 HR-HDA-291, fond Ministarstvo prosvjete Narodne Republike Hrvatske (dalje: MinPrNRH), kut. 58.

26 HR-HDA-291, MinPrNRH, kut. 68. Usp. I. Pasini Tržec, „Redistribution of cultural objects in Yugoslavia after 1945", *Zadar Summer School Provenance, why does it matter? Provenance, Dispossession and Translocation Research*, Zadar, 27. – 31. kolovoza 2018.

27 Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991. Od zajedništva do razlaza*, Zagreb 2006., 61.

28 Usp. I. Pasini Tržec, „Contentious musealisation process(es)"; Ista, „'Private Collections of Public Interest'".

29 Usp. B. Popovčak, I. Pasini Tržec i Lj. Dulibić, *Portreti u Strossmayerovoj galeriji*, 23–28.

30 *Isto*, 28.

31 Neznani slikar, *Rudolf II.*, ulje na platnu, 61,5 x 53 cm, Zagreb, MUO, inv. br. MUO-025808; Neznani slikar, *Maksimilijan II.*, ulje na platnu, 61,5 x 53 cm, Zagreb, MUO, inv. br. MUO-0258156.

32 Neznani slikar, *Albert Austrijski*, ulje na platnu, 61,5 x 52,8 cm, Strossmayerova galerija starih majstora HAZU, inv. br. SG-385; Neznani slikar, *Karlo V.*, ulje na platnu, 62,8 x 52,8 cm, Strossmayerova galerija starih majstora HAZU, inv. br. SG-384.

Sl. 4. Umjetnine u stanu Roberta Deutscha Maceljskog, 1941.
Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Služba za dokumentaciju, registar i promociju kulturne baštine, Zbirka fotografske dokumentacije (dalje: MK-UZKB-F), Deutsch, 1707.

Masovnim registriranjem privatnih zbirki, do čega dolazi neposredno nakon rata, pokušavalo se zaštititi pravo vlasništva, odnosno raspolaganja vlastitim stambenim prostorima.[33] KOMZA-in je zadatak bio popisati predmete umjetničke vrijednosti te izdati preporuku za zaštitu koja je onemogućavala useljavanje prisilnih sustanara.[34] Zaštite zbirki unutar privatnih stambenih prostora često su kasnije dovele do iznuđenih donacija i/ili otkupa, kako bi vlasnici mogli isposlovati mogućnost slobodnoga raspolaganja barem jednim dijelom zbirke. Naime, da bi ishodili dozvolu za izvoz umjetnina (i time si omogućili prodaju na stranim tržištima), barem dio umjetnina iz svojih zbirki ustupili bi muzejskim institucijama u obliku donacije i/ili otkupa, u dogovoru s nadležnim konzervatorskim zavodom.[35]

[33] Usp. Veljko Mihalić, „Privatne zbirke darovane gradu Zagrebu i njihova uloga u kulturnom razvoju grada“, *Muzeologija*, 45/2008., 25, bilj. 2; I. Pasini Tržec, „‘Private Collections of Public Interest’“.

[34] Kompletna dokumentacija koja je nastala djelovanjem KOMZA-e nalazi se u zatvorenim zbirkama starije građe Ministarstva kulture (https://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=396), a dio KOMZA-inih dokumenata dostupan je u HR-HDA-291, fond MinPrNRH.

[35] I. Pasini Tržec, „‘Private Collections of Public Interest’“.

Tako je učinila i Kamila Radovan (1902. – 1998.), čiji je slučaj rječito svjedočanstvo poslijeratne preraspodjele stambenoga fonda, različitih faza i metoda razvlašćivanja te, posljedično tome, i rasparčavanja zbirke.[36] Kamila i njezin suprug Eugen Radovan (1874. – 1947.), potomak stare židovske obitelji Rosenberg, pripadali su najimućnijim građanima prijeratnog Zagreba.[37] Eugen je bio dioničar i suvlasnik više tvrtki, između ostaloga, i glavni zastupnik *Boscha*, čiji je znak bio istaknut na prvome zagrebačkom neboderu koji je Eugen dao sagraditi prema projektu arhitekta Slavka Löwyja.

Eugenova mlada supruga Kamila bila je istaknuta predstavnica tadašnjeg mondenog života grada Zagreba, a Eugen pokrovitelj mnogih kulturnih društava, između ostaloga, i jedan od osnivača Društva prijatelja Strossmayerove galerije. Posjedovali su znalački formiranu umjetničku zbirku u kojoj su bile zastupljene umjetnine od antike do kasnoga baroka.

Uspostavom Nezavisne Države Hrvatske Zbirka Radovan je popisana te su načinjene fotografije interijera njihove vile na Josipovcu (danas Nazorova ulica, br. 56) u Zagrebu.[38]

Sl. 5. Interijer vile Radovan, 1941.
MK-UZKB-F, Zbirka Radovan, 281/45.

[36] O sudbini Zbirke Radovan v. *Isto*; Ista, „O sudbini jedne zagrebačke zbirke / On the fate of a collection from Zagreb“ (https://www.transcultaa.eu/wp-content/uploads/2018/09/poster09.pdf).

[37] „Radovan, Eugen“, *Židovski biografski leksikon* (http://zbl.lzmk.hr/?p=1712)

[38] Popis Zbirke Radovan od 21. svibnja 1941. čuva se u različitim arhivskim fondovima: MK-UZKB/SA-ZSG, 1941., 1-300, 93/1941; HR-HDA-1076, fond Ministarstvo državne riznice NDH. Odjel za novčarstvo, državnu imovinu i dugove. Ured za podržavljeni imetak (dalje: PONOVA), kut. 694, Rosenberg Kamila. Fotografije interijera vile u Nazorovoj 56 čuvaju se u fototeci Ministarstva kulture Republike Hrvatske. Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Služba za dokumentaciju, registar i promociju kulturne baštine, Zbirka fotografske dokumentacije (dalje: MK-UZKB-F), Zbirka Radovan.

Vilu je početkom rata zaposjeo njemački *Wehrmacht*, no većina je umjetnina dočekala 1945. godinu u istom prostoru, iako je nekoliko predmeta iz vile bilo nestalo.[39] Nakon proglašenja Federativne Narodne Republike Jugoslavije, Zbirka Radovan registrirana je i zaštićena kao „privatna zbirka javnoga značaja", čime se trebala osigurati ne samo zaštita predmeta već i njihova razmještaja, a time i čitave vile.[40] Eugen umire 1947. godine, a Kamili Radovan je – unatoč zaštiti – početkom 1949. godine vila oduzeta te je ona useljena u Vilu Arko u Basaričekovoj 24, gdje je do tada bilo jedno od skladišta KOMZE.[41]

Sl. 6. Interijer, Basaričekova 24, 1976.
Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode, Zagreb (GZZSKP),
Odjel za dokumentaciju, Zbirka Radovan

Međutim, zgradu u Basaričekovoj 24 je 1976. godine Skupština grada Zagreba odredila za smještaj Zbirke Ante Topića Mimare te je Kamila Radovan ponovno bila primora-

39 V. „Yugoslavian Fine Arts Claims made to Austria, property of Kamilla Radovan" (https://www.fold3.com/image/274421468); Izvještaj KOMZA-e, 20. veljače 1945. Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode, Zagreb, Odjel za dokumentaciju (dalje: GZZSKP-Odjel za dokumentaciju), Zbirka Radovan.

40 Rješenje o zaštiti umjetničkih predmeta iz Zbirke Radovan doneseno je 8. listopada 1945., a Zbirka Radovan proglašena je javnom 18. listopada 1947. te je nekoliko dana kasnije, 27. listopada, i otvorena za javnost. Usp. MK-UZKB/SA-ZSG, Urudžbeni zapisnici Konzervatorskoga zavoda, 1945. – 1947.; 1947. – 1949.

41 Usp. Konzervatorski zavod Stambenom otsjeku, 8. lipnja 1948.; 30. listopada 1948.; Konzervatorski zavod Ministarstvu prosvjete, 3. prosinca 1948. HR-HDA-291, MinPrNRH, kut. 63 i 65; Muzej grada Zagreba, Izvještaj o preuzimanju predmeta iz Zbirke Radovan, 31. siječnja 1949. GZZSKP-Odjel za dokumentaciju, Zbirka Radovan.

na iseliti se. Tada, izgleda, konačno odustaje od života u Zagrebu i traži dozvolu za izvoz umjetnina u Beč. Iako je nadležna komisija predložila zabranu izvoza za desetak umjetnina iz zbirke, Kamili Radovan njihov izvoz u Beč nije bio uskraćen jer je „zahtjevu [bila] priložena preporuka Republičkog sekretarijata za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu da se u ovom izuzetnom slučaju odobri izvoz umjetnina (…) budući da se istim iseljenjem vlasnice predmeta rješavaju potrebe zbirke Ante Topić-Mimare, koja je akcija od posebnog interesa za Republiku i za Grad Zagreb."[42]

Zbirka Radovan je, međutim, do tada već bila djelomično rasparčana, uslijed ranijih pohrana dijela predmeta iz zbirke u muzeje i otkupa koje je Kamila bila uspjela dogovoriti. Sudbina dijela zbirke koji je izvezen 1976. godine još nam je uvijek nepoznata.

***

Predstavljeni slučajevi ukazuju na različite mehanizme razvlašćivanja, čija je posljedica disperzija umjetnina, brisanje tragova vlasništva, razjedinjenost materijala, čupanje iz autentičnoga prostora… To je tek malen dio gotovo nepreglednoga pokretnoga kulturnoga nasljeđa nekada u privatnom vlasništvu, koje je nakon turbulentnih ratnih i poratnih zbivanja na različite načine dospjelo u razne muzejske institucije, gdje im se u pravilu gubi memorija na nekadašnji kontekst.

Transferi umjetnina svjedočanstvo su povijesnoga razdoblja u kojem je došlo do promjene društvene i kulturne slike grada Zagreba, čijem razumijevanju – između ostaloga – može pridonijeti istraživanje itinerarija pojedinih predmeta u javnim i privatnim zbirkama te administrativnoga ustroja, unutar kojega operativno i institucionalno djeluju povijest umjetnosti i srodne discipline u procesima izvlašćivanja umjetničkih predmeta.

The transfers of ownership of works of art and art collections in Zagreb before, during and and after the Second World War

Summary: This paper is based on the research of the inter-war art market in Zagreb as a cultural center of growing significance in the Yugoslav context. It focuses particularly on the processes of transfer, translocation, removal and expropriation of works of art, as part of the larger tendency towards property expropriation during and after World War II, instigated by two totalitarian regimes. Additionally, the work of certain societies and individuals on the local and international art market in the 1920s and 1930s is analyzed, as it reflects the wider context of social changes which generated the change of ownership of individual works of art and entire collections. The paper

[42] Usp. Izvještaj o otkupu umjetnina, 1967.; Lista 67 umjetnina planiranih za izvoz. GZZSKP-Odjel za dokumentaciju, Zbirka Radovan.

focuses on the private collections that had been formed in Zagreb between the two world wars, and on what became of them later. Similar outcomes were brought about not only by the expropriation of Jewish property during World War II, but other types of postwar appropriation as well – those due to immigration, emigration, sequestration and confiscation. The dispersion of artworks and the erasure of previous ownership records are all symptoms of a period of history that was marked by the desire to exert control over remaining pockets of private ownership, in the context of changing social mores the nationalization processes in the economy in general.

The cases analyzed here are but a small portion of a vast cultural heritage, formerly in private ownership, which ended up in various museums during the turmoil of wartime and the postwar period, where, as a general rule, all memory of their original context was lost. These changes of ownership of works of art attest to the changes in the social and cultural outlook of Zagreb in that era. It is precisely those changes that researching the itinerary of certain objects, be it in museums or private collections, can shed a light on, as can the analysis of the administrative system within which art history and related disciplines contributed to the process of expropriation.

Key words: Zagreb, the international art market, The Society of Friends of the Strossmayer Gallery, private art collections, the expropriation of private property, art transfer, World War II, the postwar period

Izvori

Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode, Zagreb (GZZSKP), Odjel za dokumentaciju, Zbirka Radovan

Hrvatski državni arhiv (HR-HDA)

HR-HDA-291, fond Ministarstvo prosvjete Narodne Republike Hrvatske (MinPrNRH), kut. 58.

HR-HDA-291, fond Ministarstvo prosvjete Narodne Republike Hrvatske (MinPrNRH), kut. 63.

HR-HDA-291, fond Ministarstvo prosvjete Narodne Republike Hrvatske (MinPrNRH), kut. 65.

HR-HDA-291, fond Ministarstvo prosvjete Narodne Republike Hrvatske (MinPrNRH), kut. 68.

HR-HDA-1076, fond Ministarstvo državne riznice NDH. Odjel za novčarstvo, državnu imovinu i dugove. Ured za podržavljeni imetak (PONOVA), kut. 694.

HR-HDA-1149, fond Zbirka Božidara Murgića o muzejskoj djelatnosti u Hrvatskoj od 1920-ih do 1940-ih, kut. 1.

Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Služba za dokumentaciju, registar i promociju kulturne baštine, Zbirka fotografske dokumentacije (MK-UZKB-F), Zbirka Radovan

Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Središnji arhiv, Zbirke starije građe, Dokumentacijska građa Konzervatorskog ureda (MK-UZKB/SA-ZSG)

MK-UZKB/SA-ZSG, 1941., 1-300, 84/1941.

MK-UZKB/SA-ZSG, 1941., 1-300, 90/1941.

MK-UZKB/SA-ZSG, 1941., 1-300, 93/1941.

MK-UZKB/SA-ZSG, 1941., 1-300, 150/1941.

MK-UZKB/SA-ZSG, Urudžbeni zapisnici Konzervatorskoga zavoda, 1945. – 1947.; 1947. – 1949.

Muzej za umjetnost i obrt (MUO), inv. br. MUO-14899; MUO-14898; MUO-025808; MUO-0258156.

Strossmayerova galerija starih majstora HAZU, inv. br. SG-384; SG-385.

Zakonska odredba o zabrani otuđivanja i izvažanja starinskih umjetničkih, kulturno-povjesnih i prirodnih spomenika na području Nezavisne Države Hrvatske, LXXVIII-135 Z.p./1941., 12. svibnja 1941.

Svijet: ilustrovani tjednik, 2/(2. srpnja) 1927., br. 15, 11.

Literatura

Tomislav Anić, „Normativni okvir podržavljenja imovine u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1944.-1946.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 39/2007., br. 1, 25–62.

Goran Bilogrivić, „Ulomak pluteja s prikazom lova na jelena iz Novigrada i ljetnikovac Werner u Zagrebu“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 38/2014., 41–50.

Ljerka Dulibić, „Međuratno jugoslavensko tržište umjetninama“, *8. posvet slovenskih umetnostnih zgodovinarjev. Provenienca, transferji in lastništvo umetnin. Sodobni izzivi za raziskovalce in lastnike*, Maribor, 30. studenoga – 1. prosinca 2018.

Ljerka Dulibić, „Projekat ‘Prenos kulturnih dobara u Alpe-Adria regionu u XX veku’ (‘TransCultAA’)“, *Stubovi baštine. Glasnik Zavoda za zaštitu spomenika kulture Niš*, 3/2017., br. 3, 70–75.

Ljerka Dulibić i Iva Pasini Tržec, „Akvizicije Društva prijatelja Strossmayerove galerije“, u: *Imago, imaginatio, imaginabile. Zbornik u čast Zvonka Makovića* (ur. Dragan Damjanović i Lovorka Magaš Bilandžić), Zagreb 2018., 281–301.

Ljerka Dulibić i Iva Pasini Tržec, „Schneiderovi prilozi za Strossmayerovu galeriju starih majstora“, u: *Zbornik radova znanstveno-stručnog skupa Hrvatski povjesničari umjetnosti 1. Artur Schneider (1879.-1946.)* (ur. Ljerka Dulibić), Zagreb 2016., 71–79.

Martina Juranović-Tonejc, „Zakonska regulativa u zaštiti pokretne baštine u doba Nezavisne države Hrvatske“, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 33–34/2012., 15–22.

Snješka Kneževič i Aleksandar Laslo, *Židovski Zagreb. Kulturno-povijesni vodič*, Zagreb 2011.

Mira Kolar-Dimitrijević, „Strani kapital i Banovina Hrvatska 1939-1941.“, *Povijesni prilozi*, 9/1990., 165–194.

Renata Komić Marn, *Strahlova zbirka v Stari Loki in njena usoda po letu 1918*, Ljubljana 2016. (doktorska disertacija)

Renata Komić Marn i Tina Košak, „Zbirka Ladislava grofa Szapáryja v gradu Murska Sobota. Ishodišča za nadaljnje raziskovanje“, *Umetnostna kronika*, 58/2018., 13–19.

Marijan Maticka, „Zakonski propisi o vlasničkim odnosima u Jugoslaviji (1944-1948)“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, 25/1992., 123–148.

Naida Mihal Brandl, „Jews between two totalitarian systems: property legislation“, *Review of Croatian history*, 12/2016., 106–127.

Veljko Mihalić, „Privatne zbirke darovane gradu Zagrebu i njihova uloga u kulturnom razvoju grada“, *Muzeologija*, 45/2008., 1–267.

Iva Pasini Tržec, „Contentious musealisation process(es) of Jewish Art Collections in Croatia“, *Studi di Memofonte* (u tisku).

Iva Pasini Tržec, „'Private Collections of Public Interest' in Zagreb and Their Destiny under Socialism", *Acta historiae artis Slovenica* (u tisku).

Iva Pasini Tržec, „Redistribution of cultural objects in Yugoslavia after 1945", *Zadar Summer School Provenance, why does it matter? Provenance, Dispossession and Translocation Research*, Zadar, 27. – 31. kolovoza 2018.

Borivoj Popovčak, Iva Pasini Tržec i Ljerka Dulibić, *Portreti u Strossmayerovoj galeriji / katalog izložbe*, Zagreb 2018.

Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991. Od zajedništva do razlaza*, Zagreb 2006.

Žarka Vujić, *Salon Ullrich o stotoj obljetnici*, Zagreb 2010.

Mrežne stranice

Darija Alujević, Andreja Der-Hazarijan Vukić i Jasenka Ferber Bogdan, *Salon Ullrich* (http://dizbi.hazu.hr/ullrich)

Iva Pasini Tržec, „O sudbini jedne zagrebačke zbirke / On the fate of a collection from Zagreb" (https://www.transcultaa.eu/wp-content/uploads/2018/09/poster09.pdf)

„Radovan, Eugen", *Židovski biografski leksikon* (http://zbl.lzmk.hr/?p=1712)

13.
KULTURNA POLITIKA I UMJETNIČKA DJELA ZA INTERIJERE JAVNIH INSTITUCIJA U ZAGREBU 1950-IH I 1960-IH GODINA

Patricia Počanić

UDK: 7.011.2:725(497.5)"195/196"
Izvorni znanstveni članak

Sažetak: Kulturna politika u FNRJ/SFRJ od kraja 1945. godine do kraja 1960-ih godina bitno je uvjetovala likovno stvaralaštvo tog razdoblja, ne samo u poratnim godinama do početka 1950-ih godina, kada je sloboda stvaralaštva bila pod strožim nadzorom represivnog državnog aparata, nego i nakon svojevrsne liberalizacije, kada su umjetnici slobodnije mogli zauzeti (o)poziciju prema dominantnom kulturnom kodu. Zagreb se u tom razdoblju razvio kao značajno umjetničko središte i mjesto održavanja međunarodnih manifestacija. Upravo su kulturna politika, kao i politička previranja uvjetovali i drugačiji likovni put, oslobođen djelomično estetike socrealizma, u kojem su pluralizmi (visokog) modernizma 1950-ih i 1960-ih godina istovremeno slični i drugačiji od umjetnosti „Istoka i Zapada". Odabir likovnih djela za interijere javnih institucija u Zagrebu nužno je sugerirao stav države prema suvremenoj umjetničkoj produkciji, ali i ideologiju koju državni vrh želi predstaviti javnosti. Na primjeru djelovanja državne uprave, Odjeljenja za agitaciju i propagandu CK KPH/SKH, strukovnih udruženja te suvremenih likovnih djela namijenjenih i otkupljenih za adaptirane i novoizgrađene zgrade javnih institucija ukazuje se na širi kulturološki, povijesni i politički kontekst umjetničkog stvaralaštva 1950-ih i 1960-ih godina u Zagrebu te na strategije kulturne politike u korištenju umjetničkim djelima „socijalističkog estetizma".

Ključne riječi: poslijeratna umjetnost, interijeri javnih institucija u Zagrebu, kulturna politika, državna uprava, Agitprop, strukovna udruženja, otkupne komisije

Kulturna politika Jugoslavije, a time i kulturna politika na području Hrvatske, u razdoblju od 1945. godine do kraja 1960-ih godina odigrala je značajnu ulogu u definiranju novog društvenog poretka i njegove vizualizacije i reprezentacije u javnosti, s čime je neraskidivo vezana likovna umjetnost, osobito ona namijenjena prostorima za javno korištenje. Utjecaj države i provedbenih organa vlasti na likovnu umjetnost u javnom prostoru, bilo veći ili manji, bio je uvijek postojan, neovisno o izrazito modernistič-

kim i prozapadnim impulsima u likovnim umjetnostima. Upravo će narudžbe i otkupi likovnih djela sufinancirani od državne vlasti utjeloviti ideološke postavke koje država želi jasno prenijeti. Kako bi se umjetničkim djelom prikazao i predočio kompleksan odnos aktualnih umjetničkih težnji, zahtjeva i sustava znakova određene vladajuće strukture i njezine kulturne politike, potrebno je definirati ideologiju i uočiti preklapanja ili razilaženja onoga što možemo nazvati ideologijom umjetnosti, društvenom ideologijom umjetnosti i ideologijom vlasti. Među brojnim definicijama ideologije – onima koje uzimaju ideologiju kao skup istinitih ili lažnih uvjerenja i vrijednosti – Miško Šuvaković definira ideologiju kao u „političkom i kulturološkom smislu relativno povezan i definiran skup zamisli, simboličkih i imaginarnih predodžbi, vrijednosti, uvjerenja i oblika mišljenja, ponašanja, izražavanja, prikazivanja i djelovanja koji je zajednički članovima socijalnih grupa, pripadnicima političkih stranaka, državnih institucija ili društvenih klasa“[1], dodajući kako „ideologija nije ‘sama’ realnost, već regulacijski odnos državnog aparata, ustanova svakidašnjeg života i onih zamišljenih tvorevina što su u međusobnom odnosu.“[2] Odnos umjetnosti, države i njezine kulturne politike kao predodžbe ideologije razdoblja razmatrat će se u tom kontekstu.

Istodobno s revalorizacijom značenja kulturne politike, u poslijeratnoj se umjetnosti obnavlja ideja cjelokupnog (totalnog) umjetničkog djela koje predstavlja sintezu svih umjetnosti – arhitekture, tzv. lijepih umjetnosti, slikarstva i kiparstva te primijenjene umjetnosti i dizajna. Upravo će posredstvom tih ideja nastati rješenja interijera javnih institucija u Zagrebu koja ujedinjuju ideološki program novoosnovanog društva na razmeđu Istoka i Zapada, reflektiraju kulturnu politiku Jugoslavije i nove likovne izričaje vrlo često drugačije od socrealističkih narudžbi vremena.

1. Uspostava državne uprave za kulturu i kulturna politika u Hrvatskoj tijekom 1950-ih i 1960-ih

Definiranjem novog državnog poretka i podizanjem novog društva nakon Drugog svjetskog rata, bilo je potrebno oformiti novu državnu upravu i raskinuti s dotadašnjim praksama. Raskid, koliko je god u teoriji bio radikalan, morao je biti utemeljen na poznatim društvenim, političkim i ekonomskim obrascima prošlosti kako bi uopće mogao biti postupno prihvaćen. Uređenje državne uprave tako je zadržalo pojedine poznate mehanizme, a federativna i republička tijela još su uvijek funkcionirala prema poznatim modelima.

Proces organizacije i osnivanja državnih organa tzv. Druge Jugoslavije uključivao je i formiranje državne uprave nadležne za kulturu i usko vezanu propagandu novonastale države. U istom razdoblju formiranja, 14. travnja 1945. godine ZAVNOH je imenovao prvu poslijeratnu Vladu Hrvatske u kojoj je djelovalo i Ministarstvo prosvjete Narodne vlade

[1] Miško Šuvaković, *Pojmovnik suvremene umjetnosti*, Zagreb 2005., 271.
[2] Isti, „Umjetnost i ideologija. Pedesete u podijeljenoj Europi“, *Život umjetnosti*, 38/2004., br. 71–72, 92.

Hrvatske, pod čijom je nadležnošću bilo i područje kulturne produkcije.[3] Administrativnom ustroju Ministarstva pripadao je i Odjel za kulturu, koji je uključivao i Odsjek za likovne umjetnosti. Odsjek je „rukovodio i koordinirao likovni život u suradnji sa Savjetom za likovne umjetnosti, Udruženjem likovnih umjetnika i ostalim stručnim ustanovama, rukovodio i nadzirao rad pokrajinskih galerija, organizirao republičke centralne izložbe, strane likovne izložbe, sudjelovao u saveznim (jugoslavenskim) i međunarodnim likovnim izložbama, rukovodio masovnim tečajevima likovnih umjetnosti i raspisivao republičke natječaje za spomenike te imao rukovodeću ulogu u podizanju spomenika u suradnji sa Zemaljskim odborom Saveza boraca."[4]

Gospodarska i ekonomska decentralizacija FNRJ, koja je uslijedila 1949. godine, potaknula je i natruhe samoupravnih reformi koje su se odrazile i na određen stupanj samostalnosti republičkih tijela i institucija. U tom je ozračju 15. svibnja 1951. oformljen Savjet za prosvjetu, nauku i kulturu koji je preuzeo poslove ukinutog Ministarstva prosvjete NRH, Ministarstva za nauku i kulturu te dio poslova vezanih uz Komitet za naučne ustanove, Sveučilište i visoke škole.[5] Dio Savjeta činila je i osnovana Komisija za kupovanje radova likovne i primijenjene umjetnosti.[6] Poslove ovog tijela preuzimaju 1956. godine Savjet za prosvjetu (1956. – 1961.), Savjet za kulturu i nauku (1956. – 1961.) i Savjet za kulturu (1961. – 1963.). Savjet za kulturu i nauku (1956. – 1961.), poput prethodnih tijela, u ostvarenju svojih zadataka oslanjao se na kulturne institucije i stručna udruženja poput Udruženja likovnih umjetnika Hrvatske i Saveza likovnih umjetnika Jugoslavije, a u Savjet se ujedno birao po jedan član iz različitih kulturnih ustanova i udruženja poput Saveza ULUH-a i Savjeta za kulturu Narodnog odbora grada Zagreba.[7] U srpnju 1961. godine poslove preuzima Savjet za kulturu NRH (1961. – 1963.), čime dolazi do promjene funkcija i djelokruga poslova Savjeta. Savjet uključuje i poslove u okviru Savezne komisije za kulturne odnose s inozemstvom koja će također imati važnu ulogu u otkupljivanju i naručivanju likovnih djela za interijere javnih institucija.[8] Osim Savezne komisije i Komisije za otkup umjetnina,[9] osnovan je i Fond za unapređivanje kulturnih djelatnosti (1961.) koji se bavi financiranjem u ovlasti kulture.[10]

Ustavom iz 1963. godine, promjenom gospodarskog upravljanja države, uspostavljena je država „*trećeg puta* – koncepcije samoupravljanja s ograničenim tržištem".[11] Aktualna do-

---

3 Djelovala su sljedeća ministarstva: Ministarstvo unutrašnjih poslova, Ministarstvo pravosuđa, Ministarstvo trgovine i opskrbe, Ministarstvo financija, Ministarstvo industrije i rudarstva, Ministarstvo poljoprivrede i šumarstva, Ministarstvo narodnog zdravlja, Ministarstvo socijalne politike, Ministarstvo građevina, Ministarstvo obalnog pomorstva, ribolova i lokalnog saobraćaja te Ministarstvo prosvjete Narodne vlade Hrvatske. V. Egon Kraljević, *Sumarni inventarni fond Ministarstvo prosvjete Narodne Republike Hrvatske (1945.–1951.)*, Zagreb 2003., 14.

4 *Isto*, 6.

5 Marina Selnik, *Sumarni inventar za fond Savjet za kulturu i nauku NRH (1956.–1961.)*, Zagreb s. d., 6.

6 Zapisnik sastanka Komisije za kupovanje radova likovne i primijenjene umjetnosti, Hrvatski državni arhiv (dalje: HR-HDA-1095), fond Savjet za prosvjetu, nauku i kulturu (1951. – 1956.), kut. 78.

7 Jedan član Društva muzejsko-konzervatorskih radnika, Saveza Udruženja likovnih umjetnika Hrvatske, Savjeta za kulturu Narodnog odbora grada Zagreba, Savjeta za kulturu kotarskih narodnih odbora Karlovac, Osijek, Pula, Rijeka i Zadar te općinskih narodnih odbora Dubrovnik, Split i Varaždin. M. Selnik, *Sumarni inventar za fond Savjet za kulturu i nauku NRH (1956.–1961.)*, Zagreb s. d., 7–8.

8 Ista, *Sumarni inventar za fond Savjet za kulturu NRH (1961.–1963.)*, Zagreb s. d., 5.

9 HR-HDA-1730, fond Savjet za kulturu Narodne Republike Hrvatske (1961. – 1963.), kut. 66.

10 Inga Kraljević, *Sumarni inventar za fond Republički sekretarijat za kulturu SRH (1963.–1965.)*, Zagreb 2005., 6.

11 Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999., 342.

gađanja pratile su reforme republičkih uprava pa velik dio poslova federativne razine prelazi na onu republičku. Nasljednik Savjeta za kulturu NRH postaje Republički sekretarijat za kulturu Socijalističke Republike Hrvatske (1963. – 1965.) koji je obavljao i stručne, organizacijske i administrativno-tehničke poslove stalnih i povremenih odbora i komisija Sekretarijata poput Komisije za otkup umjetnina.[12] Nakon njegova ukinuća, poslove preuzima Republički sekretarijat za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu (1965. – 1979.), čime se djelokrug poslova i ovlasti ponovno širi.

Istovremeno s formiranjem državne uprave uspostavlja se djelovanje Odjeljenja za agitaciju i propagandu (Agitprop) koje se nastavlja na međuratnu agitacijsko-propagandnu praksu. Već u ožujku 1945. godine, prema Direktivi CK KPJ o organizaciji agitacije i propagande, definirano je kako agitacijsko-propagandne komisije moraju biti osnovane uz sve komitete, a područje aktivnosti Agitpropa bilo je podijeljeno na sektore: za tisak i agitaciju, teorijsko-predavački, kulturni, organizacijsko-tehnički te pedagoški sektor.[13] Agitprop pri CK KPH osnovan je 1. lipnja 1945. godine, a ideološki rad Odjeljenja imao je za zadatak kontrolu „svih područja 'nadgradnje' – široko shvaćene kulture, umjetnosti, prosvjete i znanosti."[14] Transformacija društva i kulture tijekom razdoblja „agitprop kulture", od 1945. do 1952. godine, bila je različitog intenziteta. U razdoblju od 1945. do 1947. godine nastojalo se strukturirati Agitprop te uspostaviti djelovanje i kontrolu KPJ nad svim segmentima društvene i kulturne transformacije, međutim, nakon Rezolucije Informbiroa 1948. godine, kontrola i djelovanje Agitpropa uvelike su se intenzivirali, a naznake popuštanja ideološkog pritiska bile su vidljive tek na III. plenumu CK KPJ (1949.), da bi do liberalizacije došlo na IV. kongresu KPJ (1952.).[15] Nakon svojevrsne demokratizacije i liberalizacije, ponovno jačanje rada ideološkog aparata uslijedilo je osnivanjem Komisije za ideološko-politički rad CK KPJ i CK KPH 1956. godine.

Te relativno brze promjene u političkom životu uvelike su utjecale na kulturno polje pa se tako nakon raskida sa SSSR-om pojavljuju novi elementi ideologije koje treba predstaviti u okviru umjetnosti i kulture – „veličanje jugoslavenske revolucije (NOB-a), naglasak na historiju Partije te kritika i distanciranje od sovjetskog modela."[16] U novoj reorganizaciji Agitpropa 1948. godine donesena je odluka o uspostavi Odjela za agitaciju i propagandu pri Gradskom komitetu Zagreb.[17] Odluke i reorganizacija Agitpropa bili su itekako važni za Zagreb kao prijestolnicu kulture NR Hrvatske, a organizacija kontrole postavljanjem članova Partije na funkcije u državnim tijelima i kulturnim ustanovama u Zagrebu bila je značajan dio ideološkog rada. Za Agitprop CK KPH bilo je značajno i izravno rukovođenje pojedinim kulturnim institucijama poput Matice hrvatske, Društva za kulturnu suradnju sa SSSR-om i JAZU te strukovnim udruženjima. Strukovna udruženja bila su značajan segment kompleksnog procesa kontrole kulturno-umjetničkog polja. Magdalena Najbar-

12 I. Kraljević, *Sumarni inventar za fond Republički sekretarijat za kulturu SRH*, 5.
13 Magdalena Najbar-Agičić, *Kultura, znanost, ideologija. Prilozi istraživanju politike komunističkih vlasti u Hrvatskoj od 1945. do 1960. na polju kulture i znanosti*, Zagreb 2013., 31.
14 *Isto*, 32.
15 *Isto*, 29.
16 *Isto*, 25.
17 *Isto*, 27.

Agičić ističe kako su upravo umjetničke udruge i društva bili instrument za ostvarivanje ideoloških ciljeva i širenje političkih utjecaja.[18]

2. Uloga strukovnih udruženja i zadruga u kulturnoj politici Jugoslavije

Unošenjem idejnosti i kontrole nad strukovnim udruženjima Komunistička partija nastojala je promijeniti društveni sustav vrijednosti, ali promjene su upravo putem strukovnih udruženja ponekad bile donošene iz suprotnog smjera, tj. *odozdo*. Strukovna udruženja imala su i imaju važnu ulogu u kreiranju kulturne politike države, odlukama o otkupima i narudžbama likovnih djela za javne prostore, kao i u predlaganju novih propisa i zakona. Na republičkoj razini, na području Hrvatske utjecajno je bilo Udruženje likovnih umjetnika Hrvatske, iz njega izdvojeno Društvo primijenjenih umjetnosti „Andrija Buvina", Zadruga likovnih umjetnika LIKUM te Savez likovnih umjetnika Jugoslavije koji su činili predstavnici republičkih udruženja likovnih umjetnika.

Ključnu ulogu u žiriranju, predlaganju, otkupljivanju i naručivanju umjetničkih djela u ovom razdoblju imalo je Udruženje likovnih umjetnika Hrvatske (ULUH) sa sjedištem u Zagrebu. Udruženje svoju dugu povijest započelo je na osnivačkom sastanku 22. kolovoza 1868. godine, tada pod nazivom Družtvo umjetnosti u Zagrebu.[19] Otkup umjetničkih radova, kao i sudjelovanje u odlukama i natječajima za podizanje javnih spomenika bili su važan segment djelovanja Društva krajem 19. i u prvoj polovini 20. stoljeća, kada je ono razvilo praksu otkupljivanja umjetničkih radova s aktualnih izložbi. U međuratnom razdoblju izgradnjom Doma likovnih umjetnosti, povjerenom Ivanu Meštroviću 1938. godine, Društvo je konačno dobilo reprezentativan izložbeni prostor koji će relativno kratko poslužiti kao hram likovne umjetnosti. Tijekom Drugoga svjetskog rata aktivnost Društva bila je vrlo ograničena, a ubrzo mu je obustavljeno djelovanje, između ostalog, i zbog ideološke nepodobnosti njegovih uglednih članova.[20]

Formiranjem novog društveno-političkog uređenja obnovljeno je djelovanje Društva koje je već u svibnju 1945. godine promijenilo naziv u Udruženje likovnih umjetnika Hrvatske i revidiralo *Pravila* kojima Društvo postaje krovno strukovno udruženje s ciljem okupljanja svih likovnih umjetnika koji su djelovali na području NR Hrvatske.[21] Najviše tijelo ULUH-a bio je Upravni odbor, a značajnu ulogu imali su kasnije oformljeni Umjetnički savjet te Nadzorni odbor.[22] Umjetnički savjet, osnovan 1955. godine, kao stručno radno

---

18 *Isto*, 79.

19 Marijana Jukić, „Hrvatsko društvo likovnih umjetnika – 135 godina promicanja kulture i umjetnosti", *Arhivski vjesnik*, 58/2015., br. 58, 210.

20 Udruženje se 20. kolovoza 1941. godine moralo iseliti iz Doma likovnih umjetnosti, koji je oduzet Društvu i pretvoren u džamiju, a 1946. godine preselilo se u Starčevićev dom (Starčevićev trg 6/1) u Zagrebu. Ana Šeparović, „150 godina Hrvatskog društva likovnih umjetnika: od socrealizma do Zagrebačkog salona", *Zagreb moj grad*, 12/2018., br. 68, 32.

21 M. Jukić, „Hrvatsko društvo likovnih umjetnika", 217.

22 U prvom poslijeratnom sastavu Upravnog odbora bili su: predsjednik Mirko Rački te članovi Đuro Tiljak, Krsto Hegedušić, Nevenka Đorđević, Vanja Radauš i Stela Skopal.

tijelo provodio je likovnu politiku Udruženja i imao ovlasti ocjenjivanja umjetničke vrijednosti likovnih djela, biranja radova i odlučivanja o dodjelama nagrada na natječajima.[23] Predstavnici ULUH-a bili su postavljeni na različitim funkcijama kao članovi državne uprave, Saveza likovnih umjetnika Jugoslavije, Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske, Saveza društava likovnih umjetnika Hrvatske i SK likovnih umjetnika Hrvatske.[24] S obzirom na izuzetnu važnost ULUH-a te na njegov centralni položaj u okviru kulturne politike i djelatnosti na području Hrvatske, većim su se dijelom otkupljivala umjetnička djela zastupljena na zagrebačkim izložbama, a odluke o velikim umjetničkim narudžbama također su proizlazile iz središta.

ULUH je 1950. godine izgubio dio članstva odvajanjem dijela umjetnika koji su osnovali Udruženje umjetnika primijenjene umjetnosti Andrija Buvina, koji su zagovarali sintezu svih plastičnih umjetnosti, što je bilo ključno za realizaciju niza poslijeratnih narudžbi likovnih djela ostvarenih u interijerima javnih institucija, osobito u Zagrebu.

Budući da se ULUH brinuo o materijalnom, ekonomskom stanju članova, kao i o socijalnom te mirovinskom osiguranju umjetnika od obnove djelovanja udruženja 1945. godine do osnivanja Zajednice umjetnika Hrvatske (ZUH), u nadolazećem razdoblju bilo je potrebno osnovati zadruge i udruženja koja bi se specifično bavila ovim pitanjima. Tako su 1948. godine članovi ULUH-a osnovali Zadrugu likovnih umjetnika LIKUM.[25] Nabavno-prodajna zadruga osnovana je s ciljem materijalnog poboljšanja uvjeta rada članova, a iste godine pripojena joj je Galerija Ulrich, čime dobiva i izložbenu djelatnost. U okviru djelovanja LIKUM-a osnovan je i Otkupni salon u Zagrebu, koji se sastojao od prodajnog dijela u prizemlju te izložbenog dijela na prvom katu Salona u kojemu su izložena djela bila na prodaju.[26] Osim toga, Zadruga LIKUM bila je organizator niza prodajnih izložbi na cijelom području Jugoslavije.

Na federativnoj je razini veliku važnost pri odlučivanju o otkupima i narudžbama umjetničkih djela, definiranju nacrta i zakona o regulaciji otkupa i narudžbi umjetnina imalo krovno udruženje – Savez likovnih umjetnika Jugoslavije (SLUJ). Brojni arhivski spisi svjedoče o aktivnoj korespondenciji SLUJ-a i ULUH-a, zajedničkom definiranju republičkih i saveznih pravilnika i smjernica za otkupe i narudžbe, kao i mjerodavnih komisija koje bi predlagale umjetnička djela Ministarstvu/Savjetu za kulturu. SLUJ je započeo s radom osnivačkim kongresom 1947. godine u Zagrebu te je tijekom 1950-ih i 1960-ih okupljao 358 članova iz šest republičkih likovnih udruženja.[27] Predsjednik Upravnog odbora ULUH-a bio je ujedno i član predsjedništva SLUJ-a.

---

23 *Isto*, 218.

24 O radu SK likovnih umjetnika, 4. svibnja 1959., HR-HDA-1723, fond Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske Zagreb (1945. – 1990.), kut. 262.

25 Edo Murtić, Tomislav Krizman, Branko Ružić, Oton Gliha, Marino Tartaglia, Mladen Veža i Vojin Bakić.

26 Otkupni salon nalazio se na križanju Dežmanova prolaza, Frankopanske ulice i Ilice u Zagrebu. Žarko Domljan, „Otkupni salon LIKUM-a“, *15 dana*, 4/1960., br. 4, 19; B[oro] P[avlović], „Iskustva Galerije LIKUM“, *Čovjek i prostor*, 11/1964., br. 135, 4.

27 M. Jukić, „Hrvatsko društvo likovnih umjetnika“, 218.

3. Pluralizam poslijeratnih umjetničkih stremljenja u NR/SR Hrvatskoj

Procesi, rasprave i polemike poslijeratne (likovne) umjetnosti u razdoblju od 1945. pa do kraja 1960-ih godina, kako na području Hrvatske i Jugoslavije tako i u cijelom kontekstu zapadne umjetnosti, predstavljaju temelj za brojna umjetnička usmjerenja u nadolazećim desetljećima. Sudionici tih polemika i manifesta, na tragu brojnih rasprava modernih i starih, bili su brojni umjetnici i intelektualci koji su nastojali predstaviti nova dostignuća svoga vremena. Istodobno, to je razdoblje duboko obilježeno odnosom umjetnosti i ideologije vladajućih struktura, neovisno o tome je li riječ o zemljama Zapadnog ili Istočnog bloka.

Poslijeratna umjetnost u kontekstu „zapadne" povijesti umjetnosti uglavnom se percipira kao razdoblje (visokog) modernizma razvijenog kapitalizma koje sjedinjuje različite umjetničke prakse pod idejom i idealom potpune autonomije umjetnosti, uz individualizaciju položaja umjetnika u društvu. Međutim, istodobno se u zemljama nejednoznačnog Istočnog bloka obnavlja socijalistički realizam koji se temelji „na kritici i odbacivanju ideala autonomije umjetnosti u ime društvenih revolucionarnih potreba" i koji se uglavnom percipira kao „izvana nametnut model predočavanja najpovoljnije projekcije društvene i revolucionarne situacije."[28] Pritom, kako su brojna istraživanja pokazala, „zapadni" je modernizam vrlo često bio u funkciji izgradnje dominantne retorike liberalnog društva, dok je modernizam Istoka bio heterogena pojava, a socrealizam često i bez izvorne ideološke funkcije.

Poslijeratna likovna umjetnost u Zagrebu i Hrvatskoj jednim je dijelom morala komemorirati nedavne događaje i protagoniste vezane za Narodnooslobodilačku borbu koji su najčešće trebali biti ovjekovječeni formom i poetikom socrealizma. Iako se za razdoblje od 1945. do 1948. godine često ističe kako je Jugoslavija preuzela sovjetski model i kako je KPJ krojila kulturnu politiku umjetničkog stvaralaštva prema konferenciji Međunarodne organizacije revolucionarnih pisaca (MORP) u Harkovu održanoj 1930. godine – prema kojoj su umjetnici nužno morali propagirati komunističku ideologiju, dok je slobodno stvaralaštvo shvaćeno kao buržujsko – intenzitet proizvodnje socrealističkih djela znatno se povećao nakon 1948. godine. Naime, istraživanja Ane Šeparović o djelovanju ULUH-a i Magdalene Najbar-Agičić o djelovanju Agitpropa pokazuju kako je ideološki pritisak na kulturno-umjetničku produkciju tada bio znatno manji i uglavnom se odnosio na izolirane slučajeve, a tek su na saveznoj razini, tj. na Kongresu likovnih umjetnika Jugoslavije i osnivanjem SLUJ-a jasnije definirane ideološke upute.[29] Upravo nakon Prve rezolucije Informbiroa 1948. godine jača ideološki pritisak na kulturno-umjetničkom polju kako bi se potvrdilo ispravno slijeđenje doktrine. Organizacijom godišnjih izložbi posvećenih socrealističkoj tematici, osudom Rezolucije na plenarnom sastanku ULUH-a 9. srpnja 1948. godine, na kojem je istaknuta podrška partijskom vodstvu, političko-ideološkom radu, kao i važnost estetike socijalističkog realizma, održavanjem političko-ideoloških sastana-

[28] M. Šuvaković, „Umjetnost i ideologija", 92.

[29] A. Šeparović, „ULUH oko Informbiroa. Dinamika ideološko-političkog pritiska u likovnom stvaralaštvu", *Peristil*, 60/2017., br. 1, 103–116, 105; M. Najbar-Agičić, *Kultura, znanost, ideologija*, 29.

ka, diskusija i predavanja jasno je kako je razdoblje intenzivnog isprepletanja umjetnosti i ideologije nastupilo nakon 1948. godine.[30]

Unatoč krizi društvenog poretka države, već je krajem 1949. godine referatom „O našoj kritici" Petra Šegedina na Drugom kongresu Saveza književnika Jugoslavije u Zagrebu naznačen korak prema demokratizaciji i slobodi umjetničkog stvaralaštva, a zaključcima Trećeg plenuma CK KPJ (1949.) deklarativno se napušta sovjetski kulturni utjecaj. Početkom 1950-ih državni vrh shvatio je kako bi se izravni antistaljinizam „doživio kao manipulacija ljudima i cjelokupnom javnošću" bez provedene demokratizacije kulture.[31] Konačno, strukovna udruženja osudila su sovjetski model referatom „Riječ o kritici i organizaciji kritike" Krste Hegedušića na godišnjoj skupštini ULUH-a u Zagrebu (1950.); na Četvrtom plenumu CK KPJ (1951.) istaknuto je kako nije nužno pratiti stroge naputke države, a simbolički kraj borbe protiv socrealizma i sukoba na ljevici zaključio je govor Miroslava Krleže na Trećem kongresu Saveza književnika Jugoslavije u Ljubljani (1952.).

Usporedno s političkom, društvenom i ekonomskom liberalizacijom aktivno se oslobađao suvremeni umjetnički govor koji se nastavljao na umjetnički pluralizam međuratnog razdoblja, stvarajući s jedne strane djela poznatih vizualnih obrazaca, ali tematski udaljenih od socrealističkog programa, a s druge niz umjetničkih pravaca koji su figurativnost transformirali kroz poslijeratnu egzistencijalnu prizmu ili koji su se od nje u potpunosti udaljili razvijajući geometrijsku i lirsku apstrakciju, ekspresionizam geste i enformel.[32] Nova umjetnička usmjerenja ujedno su značila i nove otkupe i narudžbe umjetnina koje su, bez obzira na negativne partikularne stavove prominentnih političara,[33] predstavljale novu ideologiju koja je deklarativno na formalnoj, tematskoj i estetskoj razini raskinula s ideologijom umjetnosti fašizma i socrealizma i otvorila se Zapadu, što je potvrđeno i sudjelovanjem Jugoslavije na „Venecijanskom bijenalu" 1950. godine, prvi put nakon rata.

U tom je kontekstu osobito važan odnos vladajućih prema novoj umjetnosti temeljenoj na novim oblicima figuracije, lirske apstrakcije i apstraktnog ekspresionizma s jedne strane, a s druge prema geometrijskoj apstrakciji i nastavku konstruktivističkog nasljeđa. Ne samo da je državni aparat postupno prihvaćao apstrakciju i, općenito, umjetnost „socijalističkog estetizma"[34], koje će postati dominantnim državnim kodom i koje predstavljaju „potvrdu demokratske prirode samoupravnog socijalizma,"[35] nego dopušta djelovanje jedne od rijetkih umjetničkih skupina – EXAT-a '51 – čije djelovanje, nastavak na konstruktivizam i geometrijska apstrakcija u tom periodu imaju jasnu zadaću društvene promjene. Upravo vezano uz EXAT, ali i druga prijelomna događanja poput izložbe *Arhajski nadrealizam* Antuna Motike

---

30 A. Šeparović, „ULUH oko Informbiroa", 106.

31 D. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 317.

32 Ljiljana Kolešnik, „Problem recepcije geometrijske apstrakcije u hrvatskoj umjetnosti 50-ih godina", *Život umjetnosti*, 38/2004., br. 71–72, 119.

33 Odnosi se, između ostalog, na Titov negativan stvar prema dominantnoj apstraktnoj umjetnosti koji je jasno izražen u nizu govora, među kojima je i kasniji govor na 7. kongresu Saveza socijalističke omladine Jugoslavije, održanom duboko u 1960-ima (23. siječnja 1963.). V. Tvrtko Jakovina, „Povijesni uspjeh šizofrene države: modernizacija u Jugoslaviji 1950. – 1974"., u: *Socijalizam i modernost: umjetnost, kultura, politika 1950. – 1974.* (ur. Ljiljana Kolešnik), Zagreb 2012., 15.

34 Jasna Galjer, *Dizajn pedesetih u Hrvatskoj: od utopije do stvarnosti*, Zagreb 2004., 13.

35 Lj. Kolešnik, „Hrvatska poslijeratna umjetnost – konflikti i kontroverze", u: *Moderna umjetnost u Hrvatskoj: 1898.– 1975.* (ur. Ljiljana Kolešnik i Petar Prelog), Zagreb 2012., 284.

(1952.) i *Doživljaji Amerike* Ede Murtića (1953.),[36] započinje polemika između povjesničara umjetnosti i likovnog kritičara Grge Gamulina te umjetnika, jednog od osnivača EXAT-a, Vjenceslava Richtera. U tekstu „Zarobljeni oblici" Grgo Gamulin negativno se osvrnuo na izložbu Antuna Motike i postavke exatovaca poput težnje skupine k brisanju granica između čiste i primijenjene umjetnosti, a time i na umjetnost za interijere samih institucija.[37] Naime, Gamulin je kritizirao navedeno smatrajući kako bi slikarstvo i skulptura u takvoj sintezi postali samo puka nadopuna arhitekturi. Richter je odgovorio tekstom „Zarobljene teorije" u prvom broju časopisa *Krugovi* kojim kontekstualizira geometrijsku apstrakciju i potrebu za sintezom svih umjetnosti. Time se otvara rasprava o apstrakciji kao dominantnom stilu reprezentacije, odnosno o problemu njezine „(ideološke) prihvatljivosti-neprihvatljivosti."[38]

4. Procesi državnih otkupa i narudžbi umjetničkih djela

4. 1. Komisija za otkupe likovnih djela

Procese otkupa i narudžbi umjetničkih djela, kako za interijere javnih institucija tako i za funduse novoosnovanih muzeja i galerija te javne gradske prostore, u Jugoslaviji vodile su stručne komisije pri državnim ustanovama, najvećim dijelom Komisija za otkup djela likovne i primijenjene umjetnosti pri Ministarstvu/Savjetu za kulturu. Uvidom u arhivsko gradivo vidljivo je kako su se otkupi izvršavali putem Fonda za unapređenje kulturnih djelatnosti SRH, ali i otkupnih komisija Gradskog fonda za unapređivanje kulturnih djelatnosti Zagreba i, rjeđe, putem Sabora SRH, Izvršnog Vijeća Sabora SRH, Sekretarijata za vanjske poslove, Saveza izvršnog vijeća SFRJ, JAZU te drugih republičkih i federativnih institucija, poduzeća i kulturnih institucija. Međutim, čak i u tim slučajevima od izuzetne su važnosti bile komisije za otkupe.

Deset predstavnika (pet članova i pet zamjenika) Komisije za otkup djela likovnih i primijenjenih umjetnosti pri Savjetu/Republičkom sekretarijatu za kulturu velikim su dijelom činili članovi ULUH-a. Isti je slučaj i s komisijama za otkup u Narodnom odboru grada ili općine.[39] Članovi komisije posjećivali su aktualne izložbe, najvećim dijelom u Zagrebu,

[36] O prihvaćanju nekonstruktivističkog pola apstrakcije svjedoči činjenica da je izložba *Doživljaji Amerike* odmah nakon Murtićeva dolaska iz SAD-a predstavljena u Zagrebu i Beogradu te institucionalizacija apstrakcije izložbom suvremenog slikarstva i kiparstva *Salon 54*, održanom u Modernoj galeriji u Rijeci 1954. godine, za koju Berislav Valušek navodi kako je izložba promišljen potez vladajućih koji su dopustili privid deideologizacije umjetnosti. Berislav Valušek, „Ideološki kontekst riječkih salona", *Život umjetnosti*, 38/2004., br. 71–72, 125.

[37] Lj. Kolešnik, „Problem recepcije geometrijske apstrakcije", 120.

[38] *Isto.*

[39] Na primjer, 1962. godine delegati ULUH-a, predstavnici u pojedinim organima društvenih i kulturnih ustanova – otkupna komisija pri Savjetu za kulturu NRH bili su: Nikola Reiser, Vojin Bakić, Želimir Janeš, Frano Šimunović, Ljubo Ivančić; otkupna komisija NO-a grada Zagreba: Branko Ružić; Savjet za kulturu NRH: Vilko Šeferov; Savjet galerija JAZU: Vilko Šeferov; Savjet za kulturu NO-a grada Zagreba: R. Sablić; Komisija za Nagrade grada Zagreba: V. Bakić, S. Šohaj; Prosvjetni Sabor Hrvatske: F. Šimunović; Umjetnički paviljon: J. Rastek, A. Starčević; Savjet ALU: B. Bahorić; Savjet majstorskih radionica: F. Kulmer. V. HR-HDA-1979-2, fond Hrvatsko društvo likovnih umjetnika (dalje: HDLU), Otkup radova u 1962. godini, kut. 40.

i predlagali djela za otkup ili su ona dostavljena u ULUH kako bi se procijenila. Otkupljivala su se najvećim dijelom slikarska djela, zatim grafika i crteži te u najmanjem broju skulptura. Osnovni kriterij, načelno, bio je onaj umjetnički i nastojalo se otkupljivati djela svih stilskih pravaca, neovisno o osobnim preferencijama članova komisije. Osim republičke Komisije za otkup djela likovnih i primijenjenih umjetnosti, osnovane su i pomoćne, pokrajinske komisije – galerijske i muzejske komisije u pojedinim mjestima i gradovima.[40]

Budući da su se likovna djela velikim dijelom otkupljivala kako bi se dopunili fondovi muzeja i galerijskih institucija, preraspodjela godišnjih otkupa odnosila se uglavnom na zagrebačke i, u manjem dijelu, na pokrajinske galerije i muzeje za koje je Ministarstvo/Savjet otkupljivao radove umjetnika.[41] Međutim, Savjet je, u određenom broju, preko ULUH-a kupovao djela i za druge javne institucije, a narodni odbori gradova i općina, velik broj najvažnijih poduzeća u državi, kao i institucije izvan Hrvatske otkupljivali su radove za javne institucije pod njihovom nadležnošću.[42]

5. Propisi i smjernice o izdvajanju postotka za umjetnička djela u investicijskoj gradnji

Regulacija izdvajanja određenog postotka financijskih sredstava za likovna djela prilikom izgradnje novih javnih arhitektonskih zdanja ili adaptacijom postojećih česta je praksa u mnogim državama tijekom 20. stoljeća. Propise i inicijative izdvajanja postotaka graditeljskih investicija za umjetničke intervencije u drugoj polovini 20. stoljeća na području Europe i SAD-a istražila je Tihana Hrastar, koja je istaknula kako niz europskih zemalja, kao i SAD, nakon Drugog svjetskog rata donosi propise i zakone kojima se definira fiksni ili varijabilni postotak (obično 0,5% do 2% ukupnog proračuna namijenjenog izvedbi projekta) ovisno o vrsti umjetnosti, tipu građevina na koje se odnose i sl.[43] Na primjer, prva obvezujuća uredba o izdvajanju postotka (1%) za umjetnost u SAD-u pod nazivom *Aesthetic Ornamentation of City Structures* donesena je u Philadelphiji 1959. godine.[44] Niz je inicijativa organiziran u neposrednoj blizini NR Hrvatske; na primjer, u Beču su u razdoblju od 1949. do 1959. godine vlast i poduzeća sklopili ugovore s umjetnicima koji su realizirali

[40] Ako je riječ o manjim otkupima, radove predlaže i ocjenjuje pomoćna komisija, a ako je riječ o većim otkupima ili narudžbama, mora biti uključen jedan predstavnik iz republičke komisije. V. Zapisnik sastanka Komisije za otkupljivanje djela likovne i primijenjene umjetnosti pri Ministarstvu za nauku i kulturu NRH, 24. travnja 1951., HR-HDA-1979-2, fond HDLU, kut. 40.

[41] Podjela umjetnina, vlasništva Ministarstva prosvjete pokrajinskim galerijama – odluka, 9. siječnja 1950., *Isto*.

[42] Tako je, prema arhivskoj građi, vidljivo kako je 1952. godine odlučeno da će Ministarstvo vanjskih poslova FNRJ vršiti periodične otkupe za svoja predstavništva u inozemstvu, i to tri puta godišnje preko ULUH-a. U prvom godišnjem otkupu umjetničkih djela u Zagrebu, namijenjenom slikarima, kiparima i grafičarima koji mogu prijaviti radove uz slobodnu temu, određeno je kako se može otkupiti 30 slikarskih radova (uključujući crteže i grafiku) te 10 kiparskih, a žiri ULUH-a predlaže i odlučuje o otkupu. Poziv Udruženja likovnih umjetnika Hrvatske, 25. travnja 1952., *Isto*, kut. 33.

[43] Tihana Hrastar, „Izdvajanje postotka graditeljskih investicija za umjetničke intervencije. Inicijative i propisi druge polovice 20. stoljeća u Hrvatskoj i svijetu“, *Prostor*, 1 (55)/2018., br. 26, 68–81.

[44] *Isto*, 70.

1.090 djela u javnim institucijama i javnom prostoru. Primjer Beča aktualno je prepoznat u hrvatskom medijskom prostoru, o čemu svjedoči članak Zdenka Kolacija u časopisu *Čovjek i prostor*.[45] Ovim inicijativama nastojao se poboljšati egzistencijalni status umjetnika i osigurati viši stupanj njihove (financijske) autonomije, doprijeti do negalerijske publike, povezati arhitekturu i likovnu umjetnost u tradiciji stvaranja cjelovitog umjetničkog djela te, u skladu s aktualnim težnjama sinteze umjetnosti, stvoriti nove mogućnosti za investitore prilikom izgradnje, humanizirati novoizgrađene javne prostore i dijelove grada te, svakako, predstaviti određenu ideologiju posredstvom umjetnosti.

U Jugoslaviji nije postojao sličan zakon o izdvajanju postotka za umjetnička djela iz investicijske gradnje, ali su tijekom 1950-ih godina razvijeni nacrti pravilnika i smjernice za opremanje javnih zgrada umjetničkim djelima. Prema arhivskom gradivu tijekom 1950-ih godina, definirane su smjernice poput *Uputstva o kupovanju radova likovne i primijenjene umjetnosti*.[46] Godine 1954. definirana su i predložena Savjetu dva nacrta za pravilnike prema prijedlogu ULUH-a i SLUJ-a.[47] U korespondenciji ULUH-a i SLUJ-a definirao se *Nacrt Pravilnika o otkupu i konkursima* (1954.) kojim bi se izvršila regulacija otkupa od strane državnih organa, ustanova, privrednih poduzeća, zadruga, zadružnih i društvenih organizacija.[48] O otkupima odlučivala bi odgovorna komisija od minimalno trojice članova, od kojih bi barem jedan trebao biti član SLUJ-a ili ULUH-a, a u korespondenciji donesen je i zaključak kako bi *Pravilnik* trebao biti federativnog karaktera. Iste je godine definiran i *Nacrt Pravilnika o izradi umjetničkih radova javnog karaktera* koji se odnosi na ona djela namijenjena specijalno nekoj zgradi, kao sastavni dio arhitektonskih objekata javnog karaktera.[49] Pritom se javni karakter zgrade sastoji u tome što se zgradom koristi državni organ ili ustanova, društvena organizacija, zadružno ili privredno poduzeće. Proces otkupa/narudžbe moguće je provesti na tri načina: 1) općim i javnim natječajem, čiji su sastavni dijelovi definirani čl. 5. *Pravilnika*, 2) ograničenim ili užim javnim natječajem te 3) neposrednom narudžbom autora.[50] Odluku ili preporuku ponovno donosi odgovorna komisija/žiri.[51]

Navedeni nacrti nisu bili jedini pokušaj regulacije izdvajanja postotaka za otkupe i narudžbe u investicijskoj gradnji. Krajem 1950-ih godina objavljene su smjernice pod nazivom *Preporuka Saveta za kulturu Narodne Republike Srbije o izvođenju i korištenju radova i djela likovnih umjetnosti u investicijskoj izgradnji* (1958.), upućene narodnim odborima kotara i općina, poduzećima, investitorima (javnih) građevina, arhitektima, likovnim umjetnicima te drugim umjetničkim i stručnim projektantima i realizatorima.[52] Preporuka se

[45] Zdenko Kolacio, „Likovna djela u novim gradskim prostorima", *Čovjek i prostor*, 10/1963., br. 125, 8.

[46] Prema *Službenom listu FNRJ*, br. 6 od 31. siječnja 1951. godine. Zapisnik III. sastanka Komisije za kupovanje radova likovnih i primijenjenih umjetnosti pri Savjetu za prosvjetu, nauku i kulturu NRH, 21. svibnja 1951., HR-HDA-1979-2, fond HDLU, kut. 40.

[47] Korespondencija SLUJ – ULUH, Nacrt Pravilnika o otkupu i konkursima, Nacrt Pravilnika o izradi umjetničkih radova javnog karaktera, 19. studenoga 1954., *Isto*, kut. 41.

[48] *Isto*.

[49] *Isto*.

[50] *Isto*.

[51] Pravilnikom bi bila određena maksimalna cijena naručenog rada koja bi u slučaju slikarskog djela najviše iznosila 300.000,00 din., a kiparskog 500.000,00 din.

[52] T. Hrastar, „Izdvajanje postotka graditeljskih investicija", 72.

posebno odnosila na javne gradske prostore poput parkova i trgova te javne zgrade kulturno-prosvjetnog karaktera. U formuliranju programa investicija, izvedbi projekta, provedbi javnih natječaja i žiriranju također bi ključne bile savjetodavne komisije u koje bi, uz projektante i djelatnike u kulturi, bili uključeni i predstavnici likovnih umjetnika. Isticala se važnost neposredne suradnje projektanata i likovnih umjetnika na projektiranju radova likovne i primijenjene umjetnosti.[53] Prema navodu Andrije Mutnjakovića, koji u nekoliko navrata komentira navedene smjernice, moguće je iščitati težnju da preporuka postane obvezujući zakonski propis prema kojemu bi se definirao određen postotak izdvajanja sredstava iz ukupnog proračuna investicije ovisno o vrsti građevine.[54]

Mutnjaković u *Čovjeku i prostoru* komentira kako *Preporuka* ne obuhvaća svu kompleksnost suradnji i sinteze umjetnosti te kako suradnja arhitekta i likovnog umjetnika mora postojati već od prvih impulsa projektiranja objekta.[55] Kritizirao je otkupljivanje i narudžbe umjetnina motivirane isključivo poboljšanjem materijalnog statusa umjetnikâ koji uvelike zanemaruju umjetnički kriterij te napominje kako je važno da se te intervencije izvršavaju isključivo u novogradnjama, a ne u gotovim ambijentima.[56] Mutnjaković se i u drugim tekstovima osvrće na umjetnost predviđenu za interijere institucija, investicijsku gradnju i nužnosti suradnje svih sudionika od samih početaka kako ne bi došlo do nesporazuma između interijera i eksterijera.[57]

Osim navedenog, pojedini zakoni doneseni tijekom 1950-ih i 1960-ih godina, vezani za regulacije i samoupravljanja privrednih poduzeća, neizravno su uvjetovali otkupe i narudžbe umjetničkih djela. Pojedinci, udruženja i državna tijela osvrnuli su se na problem izdvajanja postotka za umjetnost u Jugoslaviji i posegnuli za redefinicijom otkupa umjetnina za državna poduzeća. U članku „Naši radnici i likovna umjetnost" iz 1952. godine navedeno je kako je početkom desetljeća još uvijek vrlo mala posjećenost izložbi te da vlada nedovoljno razumijevanje za umjetnost, unatoč naporima institucija.[58] Kako bi poboljšali status likovne umjetnosti, s obzirom na to da su radnički savjeti najvažniji kupci umjetnina, umjetnici su pozvali predstavnike 14 velikih zagrebačkih poduzeća kako bi ih proveli kroz aktualne izložbe ULUH-a i LIKUM-a i predložili dugoročan proces prenošenja izložbi iz salona u prostore radnih kolektiva.[59] Tijekom 1950-ih i 1960-ih godina ULUH i Savjet za kulturu aktivno su se zalagali za mjere rasterećenja platnog fonda privatnih poduzeća, oslobođenja plaćanja svakog poreza za umjetnička djela, da se za ona u posjedu privrednih organizacija ne uplaćuje amortizacija i da se sredstvima zajedničke potrošnje privrede može koristiti za otkup umjetničkih radova.[60]

---

53 *Isto.*

54 Andrija Mutnjaković, „Teze za članak na temu SINTEZA", *Čovjek i prostor*, 5/1958., br. 75, 2–3.

55 *Isto*; Isti, „Umjetnost i arhitektura", *Čovjek i prostor*, 5/1958., br. 80–81, 8.

56 Isti, „Umjetnost i arhitektura", 8.

57 Isti, „Sinteza u okvirima Zagrebačkog nebodera", *Čovjek i prostor*, 6/1959., br. 92, 4–5.

58 B. K., „Naši radnici i likovna umjetnost", *Narodni list* (Zadar), 22. 6. 1952., bez paginacije.

59 *Isto.*

60 Plenum ULUH-a na dan 9. ožujka 1953., HR-HDA-1979-2, fond HDLU, kut. 33; Savjet za kulturu NRH, Otkup umjetnina od strane privrednih poduzeća – uklanjanje poteškoća, 27. rujna, 1962., *Isto*, kut. 40.

6. Likovna ostvarenja za interijere javnih institucija u Zagrebu

Zagreb je, kao glavni grad Republike te kao sjedište središnjih jedinica državnih ustanova, sveučilišta, naučnih instituta, poduzeća i sl., bio i prostor brojnih umjetničkih rješenja u interijerima javnih institucija, čiji je naručitelj bila država. Izgradnja novog društva uvelike se reflektirala u izgradnji i dogradnji slobodnih ili ratom uništenih donjogradskih parcela ili izgradnjom novih osi grada, aleja te potpuno novog dijela grada južno od rijeke Save koji je utjelovio novi grad za novo društvo. Premda predstavlja sasvim nove društvene vrijednosti, podizana spomenička plastika i u starom i u novom dijelu grada pretežito se odnosila na spomen-obilježja i skulpture protagonistâ NOB-a, a veće su se skulpturalne i arhitektonsko-urbanističke intervencije zadržale u izdvojenim spomen-parkovima. S druge strane, javne ustanove i objekti aktualno su uključivali različita likovna djela, ali rjeđe prikaze jasnog ideološkog predznaka, a češće apstraktna i apstrahirana umjetnička djela naoko udaljena od idejnosti.

Djela likovnih umjetnika u interijerima javnih ustanova izvodila su se u postojećim prostorima koji su od 1945. godine adaptirani, zbog čega su često nailazila na otpor javnosti, te u novogradnji sukladno s težnjama o cjelovitom umjetničkom djelu i jasno istaknutim prednostima, ali i nedostacima koje navode i Andrija Mutnjaković, Zdenko Kolacio, Vladimir Turina i drugi u časopisima *Čovjek i prostor* te *Arhitektura*.

Monumentalna umjetnička ostvarenja koja komemoriraju nedavnu prošlost u prostoru prepunom povijesnog značenja realizirana su u Domu likovnih umjetnika/Okruglom paviljonu na Trgu žrtava fašizma u Zagrebu koji je 1950-ih adaptiran i pretvoren u Muzej narodnog oslobođenja, odnosno Muzej narodne revolucije.[61] Godine 1951., prema zamisli Vjenceslava Richtera i Zadruge umjetnika primijenjenih umjetnosti „Sklad“, 1951. godine prostor je adaptiran te 1955. godine otvoren pod nazivom Muzej narodne revolucije. U zgradi se nalazio monumentalni mural Ede Murtića s prizorima Narodnooslobodilačke borbe, reljef s portretom Tita Vojina Bakića, a pri realizaciji postava, uz Richtera, sudjelovali su i Goranka Vrus Murtić te Stevan Luketić.[62] Murtićev zgrafito napravljen je povodom VI. kongresa KPJ 1952. godine i otvorenja izložbe *NOB u Hrvatskoj*.[63] Malobrojne crno-bijele fotografije i skice sačuvane u Hrvatskom povijesnom muzeju[64] svjedoče da je mural imao tri tematska segmenta: pripremu za Narodnooslobodilačku borbu, borbu protiv fašističkih okupatora (što je, osim jasnih fašističkih obilježja, dopunjeno i natpisom go-

[61] Trg i Meštrovićev paviljon tijekom povijesti mijenjali su više puta nazive i funkcije – u promatranom razdoblju od 1949. do 1953. godine paviljon je nosio naziv Muzej narodnog oslobođenja, od 1953. do 1960. godine Muzej narodne revolucije, od 1960. – 1990. Muzej revolucije naroda Hrvatske.

[62] „Katalog muzejskih zbirki, muzejskih izložbi i stalnih izložbi sadržajno vezanih uz radnički pokret, NOB i poslijeratnu socijalističku izgradnju na teritoriju SR Hrvatske“, *Muzeologija*, 26/1988., 131.

[63] Radovan Ivančević, Robert Šimrak, Zlatan Vrkljan, Andrija Mutnjaković, Feđa Vukić i Vatroslav Kuljiš (ur.), *Dom likovnih umjetnika Ivan Meštrović: 1938. – 2003.*, Zagreb 2003.

[64] Hrvatski povijesni muzej (dalje: HPM-89317), Edo Murtić, skica za fresku, 1952., paus papir, 983 x 1180 mm; HPM-C-3696, Edo Murtić, skica za fresku u MRNH – 1, 1952., papir, tuš, pero, 420 x 600 mm; HPM-C-3697, Edo Murtić, skica za fresku u MRNH – 2, 1952., papir, tuš, pero, 420 x 600 mm; HPM-C-3698, Edo Murtić, skica za fresku u MRNH – 3, 1952., papir, tuš, pero, 600 x 840 mm.

Sl. 1. Raul Goldoni, crteži, zgrafito; Tomislav Ostoja, skulptura, interijer knjižare „Mladost" u Zagrebu, projektant: Neven Šegvić, 1949. (*Arhitektura*, 7/1953., br. 3, 32)

dina 1941. – 1945.) te proslavu radničkog samoupravljanja s ispisanim datumom (26. VI. 1950.) usvajanja *Osnovnog zakona o upravljanju državnim privrednim poduzećima i višim privrednim udruženjima*. Mural je predstavljao i kvalitetno likovno rješenje nove figuracije te jedan od rijetkih monumentalnih primjera komemoriranja nedavne prošlosti i promicanja nove ideologije. Tijekom 1990-ih, što zbog težnje za adaptacijom prostora, što zbog otvorenog iskaza jedne ideologije, mural je bio prekriven pregradnim zidom. U postupku adaptacije prostora za potrebe HDLU-a, povratka interijera građevine u izvorno stanje prema zamisli Ivana Meštrovića te zbog smještaja murala u međukat Richterove adaptacije, on je uklonjen, ali ne i sačuvan. Jedna od posljednjih (video)dokumentacija rada zabilježena je u radu Igora Grubića 2000., koji je za izložbu kustoskog kolektiva WHW *Što, kako i za koga – povodom 152. godišnjice Komunističkog manifesta* (15. lipnja – 10. srpnja 2000.) realizirao *site-specific* intervenciju *Bez naziva* (*Iza zavjese*), otvorivši pogled prema prostoriji kroz pregradni zid koji je skrivao Murtićev mural.

Spomenuta polemika o apstrakciji s početka 1950-ih godina i liberalizacija koja je dopustila nove oblike stvaralaštva uvjetovale su brojne neposredne realizacije u javnim ustanovama i objektima grada Zagreba. Tako je već 1952. godine realiziran zidni oslik Ernesta Tomaševića u zgradi Kluba novinara NR Hrvatske, a 1953. godine koloristički dinamiziran interijer knjižare „Mladost" prema projektu Nevena Šegvića, uz suradnika Serđa Čulića, Raula Goldonija koji je izradio zgrafito crteže i Mirka Ostoju koji je izradio skulpturu koja zauzima centralnu poziciju (Sl. 1.).[65]

Iste godine povela se velika rasprava o novim i adaptiranim interijerima javnih objekata, u čijoj je izradi velikim dijelom sudjelovao Edo Murtić, kojeg je Mića Bašičević ocijenio kao „slikara koji je trenutno možda glavni producent na tržištu umjetnina."[66] Početkom 1950-ih godina Edo Murtić napravio je zidne oslike za Kazališnu kavanu, „Ritz bar" i Salon II. razreda Glavnog kolodvora u Zagrebu koje su uvelike bile medijski popraćene i

[65] „Knjižara Mladost u Zagrebu", *Arhitektura*, 7/1953., br. 3, 32–33.
[66] Mića Bašičević, „Kako zidovi pjevaju: o zidnim dekoracijama Ede Murtića", *Vjesnik* (Zagreb), br. 2701, 8. 11. 1953., 5.

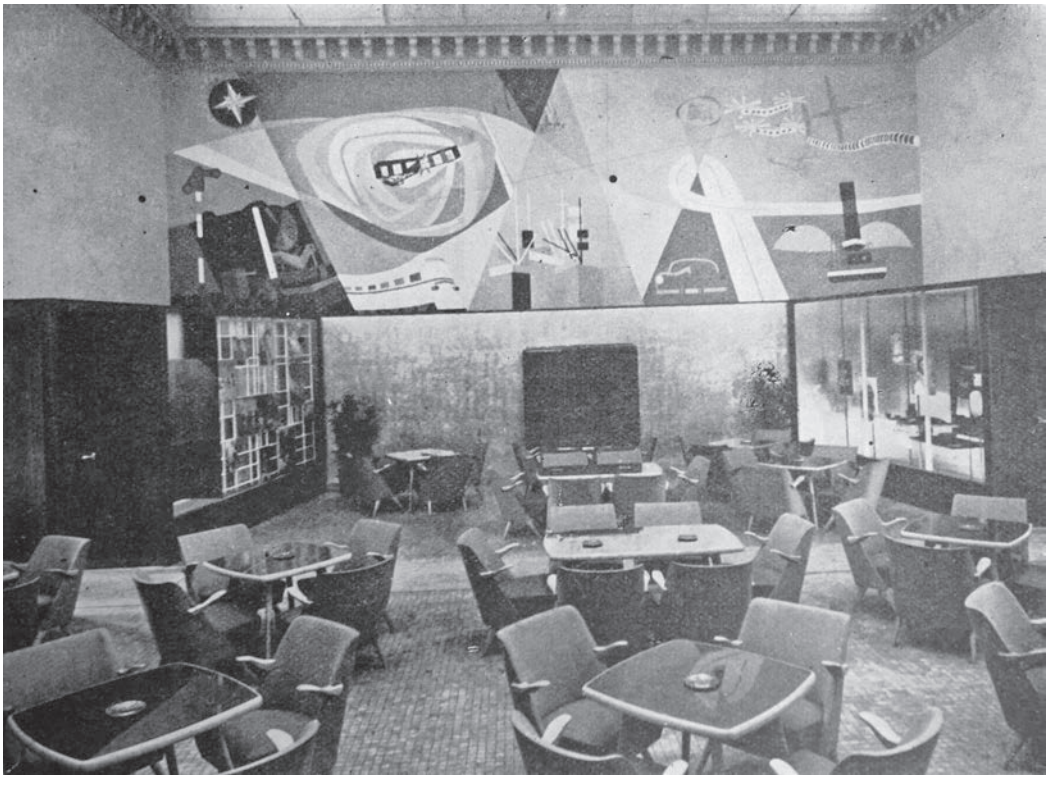

Sl. 2. Mural Ede Murtića u Salonu II. razreda Glavnog kolodvora u Zagrebu (*Arhitektura*, 7/1953., br. 5–6, 40)

o kojima se javno raspravljalo. Intervencija Vjenceslava Richtera i Ede Murtića u „Ritz baru" u Zagrebu iz 1953. godine potaknula je žustru javnu raspravu o kvaliteti takvih intervencija. U „Ritz baru", osim Murtićeva zidnog oslika, za koji Boro Pavlović navodi kako na gledatelja djeluje pretmurno i narušava Richterovu arhitekturu, staklene stolove oslikali su Ivan Picelj i Zlatko Bourek. Rasprave je detaljno istražila Jasna Galjer koja bilježi da je Richterov prigovor bio usmjeren i na to da je suradnja Ede Murtića bila nametnuta te da je iz tih razloga intervencija neuspješna.[67] Polemike su ujedno potaknule i potrebu za jasnom definicijom propozicija javnih natječaja za takve narudžbe u javnom prostoru. Polarizirane kritike doživio je i mural u Kazališnoj kavani, za koji je Boro Pavlović napisao kako nije najbolje ukomponiran u prostor.[68] Nastavljajući se na kritike zidnog oslika Ede Murtića u Kazališnoj kavani, Mića Bašičević negativno je ocijenio i Murtićevu zidnu kompoziciju u Salonu II. razreda Glavnog kolodvora u Zagrebu.[69] U Salonu koji je projektirao Đuka Kavurić, uz zidni oslik Ede Murtića s prikazima i iluzijom brzine i kretanja (Sl. 2.), bili su realizirani i mural Zlatka Price s apstrahiranim, ali jasno figurativnim prikazima svakod-

[67] J. Galjer, *Dizajn pedesetih u Hrvatskoj*, 29.

[68] Boro Pavlović, „Zidovi pjevaju: o estetskom izgledu prostorija za javnost", *Vjesnik* (Zagreb), br. 2694, 1. 11. 1953., 5.

[69] M. Bašičević, „Kako zidovi pjevaju: o zidnim dekoracijama Ede Murtića", *Vjesnik* (Zagreb), br. 2701, 8. 11. 1953., 5.

Sl. 3. Mural Zlatka Price u Salonu II. razreda Glavnog kolodvora u Zagrebu (*Arhitektura*, 7/1953., br. 5–6, 40)

Sl. 4. Turistički pano Ivana Picelja i vitrina Vlade Kristla u Salonu II. razreda Glavnog kolodvora u Zagrebu (*Arhitektura*, 7/1953., br. 5–6, 40)

nevice (Sl. 3.), turistički pano Ivana Picelja te vitrina s apstraktnim objektima Vlade Kristla (Sl. 4.).[70] Mića Bašičević problem vidi u nepostignutom jedinstvu kompozicije između boja i zbira naslikanih elemenata, između triju različitih metoda i stila kojima se Murtić koristi na osliku (kubistički, apstraktni i, donekle, realistički) te u kontekstu jedinstva prostora i umjetničkog djela. U raspravu, koja se velikim dijelom vodila u *Vjesniku*, bio je

[70] „Salon II. razreda Glavnog kolodvora", *Arhitektura*, 7/1953., br. 5–6, 40–41.

donekle uključen Vladan Desnica tekstom o primijenjenoj umjetnosti i kvaliteti umjetničkih djela neovisno o čistoj ili primijenjenoj umjetnosti.[71]

U nadolazećim godinama aktualizirala se rasprava o provedbi natječaja, narudžbi i otkupa likovnih djela za javne ustanove, ali i o smjernicama *Preporuke* iz 1958. godine. U razdoblju koje je uslijedilo uvelike se promatrao odnos postavljanja i realizacija umjetničkih djela i arhitekture kao u slučaju postavljanja skulpture *Majka i dijete* Dušana Džamonje na krov hvaljenog jednokatnog volumena Centra za zaštitu majke i djeteta u Zagrebu (1956.) arhitekta Vladimira Turine koja je doživjela gotovo isključivo negativne kritike,[72] intervencije u lokalima „Caffeteria" i „Turist" (1962.) te interijera Zagrebačkog nebodera u Ilici 1a. Neboder u Ilici 1a arhitekata Josipa Hitila, Slobodana Jovičića i Ivana Žuljevića te glavnih investitora „Končara" i „Ferimporta" (1957. – 1959.) aktualizirao je raspravu o kvaliteti uređenja interijera te je upravo na ovim rješenjima Andrija Mutnjaković oprimjerio probleme izdvajanja postotka za umjetnost iz investicijskih fondova te nedostatke *Preporuke*. Naime, likovnu opremu Nebodera, koji je u prizemlju i posljednjoj etaži imao kavanu i bar, kao i različite lokale, činili su crvena stijena i oslik Ede Murtića u prizemlju, Murtićeve glazirane ploče u lokalu „Centroturista", metalni reljefi u „Centroturistu" (Sl. 5.) i skulptura *Razlistana forma* Vojina Bakića u kavani, zgrafito Raula Goldonija, namještaj Bernarda Bernardija i dr. Međutim, Mutnjaković nije pozitivno ocijenio sve intervencije, a osvrnuo se na aktualnu sintezu likovnih umjetnosti i *Preporuku*. Budući da je bila riječ o različitim umjetničkim i projektantskim protagonistima, koji nisu od početka zajednički radili na integriranom konceptu interijera i eksterijera, Mutnjaković navodi da je došlo do profanacije ideje sinteze, ali drži i kako su ovaj interijer i rasprava važni kao društvena refleksija i utjecaj na druge zagrebačke interijere.[73]

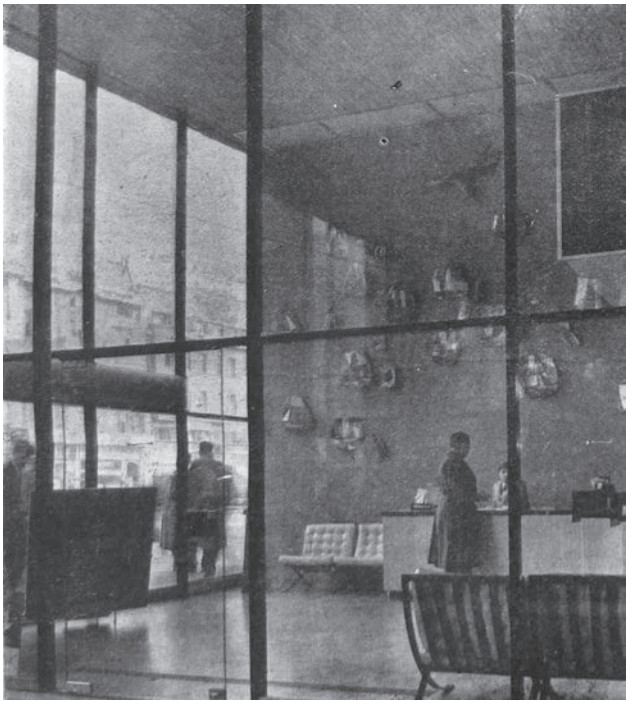

Sl. 5. Unutrašnjost lokala „Centroturist", prizemlje Nebodera u Ilici 1a, arhitekt: Neven Šegvić, foto: Roce (*Arhitektura*, 14/1960., br. 1–3, 55)

[71] Vladan Desnica, „Primijenjena umjetnost: o estetskom izgledu uporabnih predmeta", *Vjesnik* (Zagreb), br. 2689, 25. 10. 1953., 5.

[72] Darko Venturini, „Centar za zaštitu majke i djeteta", *15 dana*, 4/1960., br. 14, 21; A. Mutnjaković, „Skulptura i arhitektura", *Čovjek i prostor*, 5/1959., br. 82, 7.

[73] A. Mutnjaković, „Sinteza u okviru zagrebačkog nebodera", 4–5.

Sl. 6. Branko Ružić, *Korablja*, 1966., atrij zgrade Narodnog odbora grada Zagreba (foto: Patricia Počanić)

Nisu samo poduzeća i različiti javni objekti reflektirali suvremene tendencije k sintezi umjetnosti i apstraktnim rješenjima; brojna novoizgrađena zdanja javnih institucija, osim kvalitetnih modernističkih arhitektonsko-urbanističkih i pejzažno-arhitektonskih rješenja, uključivala su i figurativna i apstraktna umjetnička djela u svoje komplekse. Tako je u kompleksu zgrada Instituta „Ruđer Bošković" (1953.) arhitektonskog biroa Ostrogović realiziran još jedan apstraktno-ekspresionistički mural Ede Murtića, a u vanjskom dijelu spomenik Ruđeru Boškoviću (1937. – 1940.) Ivana Meštrovića, postavljen 1956. godine. Natječaj za idejno i urbanističko rješenje zgrade Narodnog odbora grada Zagreba na južnom dijelu novog Trga palih revolucionara raspisan je 1956. godine, na kojemu je prvoplasirani rad, jedna od dviju drugih nagrada, bio projekt Kazimira Ostrogovića, uz suradnike Božicu Ostrogović, Zdenka Kolacia i Zdenka Sile (urbanističko rješenje) te Silvanu Seissel i Angelu Rotkvić (hortikulturno rješenje). Premda je kompleks zamišljen u obliku triju grupa volumena, realiziran je samo središnji dio s kompleksom Gradske vijećnice za smještaj pojedinih sekretarijata NOGZ-a te, do današnjih dana, brojnih otkupljenih umjetničkih djela i donacija. U uređenom vanjskom dijelu prizemlja postavljena je nagrađena skulptura Branka Ružića pod nazivom *Korablja* (1966.) (Sl. 6.). Nagrađivano je i arhitektonsko zdanje Radničkog sveučilišta „Moša Pijade" u Zagrebu arhitekata Radovana Nikšića i Ninoslava Kučana; dizajn detalja u interijeru i namještaja djelo je Bernarda Bernardija, a kolorplastika Zvonimira Radića. Osim hvaljenog interijera, ispred zgrade postavljena je „prva plastika u novom Zagrebu", skulptura *Moša Pijade* kipara Antuna Augu-

stinčića (Sl. 7.).[74] Intervencije su se nastavile i 1960-ih i 1970-ih godina, poput apstraktnog dekorativnog panoa u zgradi DOZ-a (1961. – 1962.) Ive Lovrenčića.

No, navedeni primjeri ne mogu se usporediti s važnošću umjetničkih djela realiziranih u Zgradi društveno-političkih organizacija (Zgrada Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske, tzv. „Kockica"). Jedna od najvećih narudžbi za interijere javnih institucija u Zagrebu i jedan od pokazatelja da su (lirska) apstrakcija i apstraktni ekspresionizam postali dominantni vizualni identitet državnog vrha jesu umjetnička djela realizirana za ovaj interijer. Natječaj za izgradnju zdanja koje bi se realiziralo u blizini rijeke Save, zapadno od osi Runjaninove ulice, raspisan je 1961. godine, kada je jednu od dviju drugih nagrada dobio projekt arhitekta Ivana Vitića, prema kojemu je zdanje i realizirano. Zgrada je predviđena kao reprezentativno sjedište CK SKH, Glavnog odbora SSRNH, Gradskog komiteta SKH i Gradskog odbora SSRNH. Nakon velike poplave 1964. godine, definiran je konačan smještaj i prostor zgrade koji je, sada izmijenjen, dobio visoki prizemni postament-bazu od opeke.[75] Zdanje s horizontalnom bazom u kojoj se nalaze dvorana za sastanke, restoran i biblioteka te s prividno lebdećom kockom s uredima dovršeno je 1968. godine, kada su i realizirana monumentalna umjetnička djela u interijeru. Pri ulazu u zgradu nalaze se plavi stakleni elementi, poput pregradnih zidova, koji definiraju ritam otvorenog prostora predvorja. Stakleni elementi djelo su Raula Goldonija (Sl. 8.) koji je koordinirao sve umjetničke intervencije.[76] U atriju zgrade nalazi se i apstraktno-ekspresionistički mozaik Ede Murtića (Sl. 8.), a uz ovaj rad, realizirao je oslik na pločicama stropa. Djela monumentalnih razmjera realizirana su za veliku dvoranu za sastanke u kojoj je sa sjeverne strane realizirana monumentalna kompozicija metalnih reljefa Stevana Luketića (Sl. 9.), a s južne koloristički kontrapunkt, mozaik Zlatka Price (Sl. 10.). U dvorani je i danas postavljena apstraktna tapiserija Jagode Buić koja je u ovom razdoblju

Sl. 7. Skulptura Antuna Augustinčića *Moša Pijade* ispred Radničkog sveučilišta „Moša Pijade" u Zagrebu (*15 dana*, 5/1961., br. 6, 3)

[74] Skulptura je 1993. premještena na Bukovačku cestu u Zagrebu, ispred Doma zaklade Lavoslava Schwarza. K[laudije] M[irković], „Radničko sveučilište 'Moša Pijade' u Zagrebu", *Arhitektura*, 7/1953., br. 3, 31–36.

[75] Maroje Mrduljaš, „Kockica", *Arhitektura*, 54/2005., br. 217, 142.

[76] *Isto*.

Sl. 8. Edo Murtić, zidna kompozicija – mozaik; Raul Goldoni, stakleni elementi, Zgrada društveno-političkih organizacija, zgrada Ministarstva pomorstva, prometa i infrastrukture, 1968. (foto: Patricia Počanić)

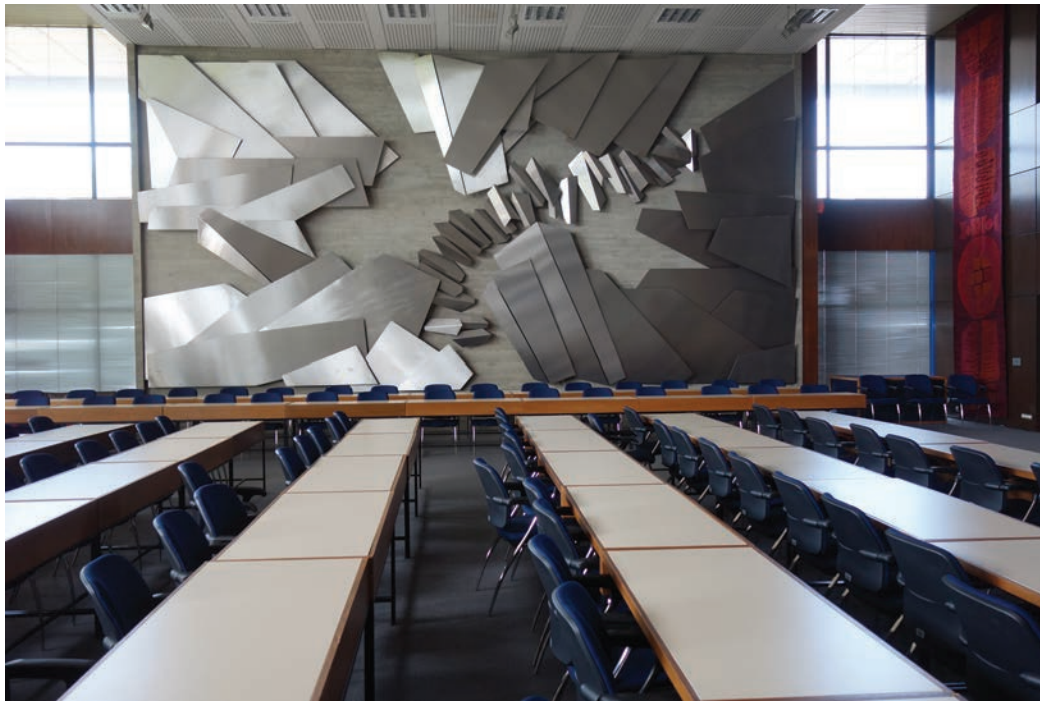

Sl. 9. Stevan Luketić, metalni reljef; Jagoda Buić, tapiserija, Zgrada društveno-političkih organizacija, zgrada Ministarstva pomorstva, prometa i infrastrukture, 1968. (foto: Patricia Počanić)

realizirala brojne tapiserije-skulpture za interijere javnih ustanova. U zgradi je postavljena i metalna tapiserija Dušana Džamonje,[77] kao još jednog umjetnika koji je realizirao velik broj državnih narudžbi za javne institucije. Ljiljana Kolešnik i Maroje Mrduljaš ističu kako je riječ o djelima „socijalnog estetizma" realiziranima na granici apstrakcije i apstrahirane

[77] *Isto*, 146.

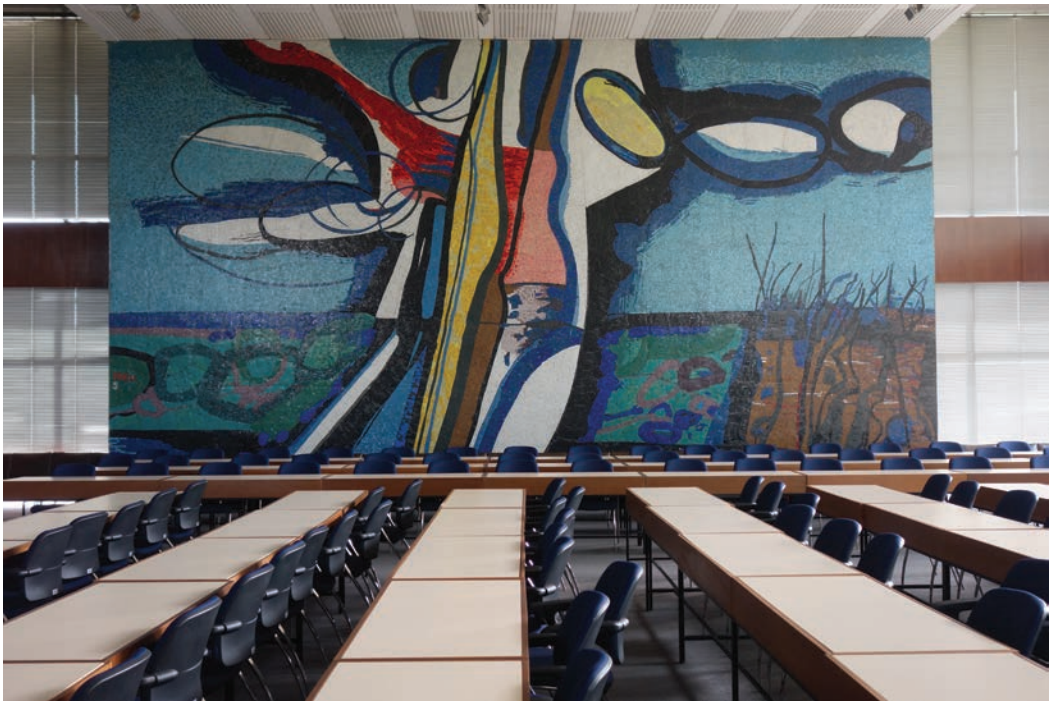

Sl. 10. Zlatko Prica, zidna kompozicija – mozaik, Zgrada društveno-političkih organizacija, zgrada Ministarstva pomorstva, prometa i infrastrukture, 1968. (foto: Patricia Počanić)

figuracije kao vizija vlastite modernosti koju su stvorili „novoformirani društveni slojevi državne birokracije i tehnokracije."[78] Često se spominje i apolitični, individualistički izraz umjetničkih djela, bez odnosa prema ideologiji, međutim, upravo je taj izbor apstraktnih djela (a ponekad i umjetnika), unatoč neprihvaćanju apstrakcije od strane državnog vrha, način predstavljanja ideologije i kulturne politike na razmeđu Istoka i Zapada.

***

Isprepletenost kulturne politike SR Hrvatske i Zagreba te produkcije umjetničkih djela za javne ustanove i prostore u razdoblju od 1945. do kraja 1960-ih godina značajna je u tumačenju likovne umjetnosti druge polovine 20. stoljeća, kao i u definiranju dosega društvene ideologije. Transformacija kulture i umjetnosti, a time i svakodnevice, bila je jedna od temeljnih zadaća novoosnovanog državnog aparata. U godinama neposredno nakon završetka rata i kasnije, u krojenje kulturne politike bila su uključena tijela državne uprave na području kulture, odjeljenja za agitaciju i propagandu osnovana na svim razinama, od federativne i republičke pa do mjesnih komiteta. Ideološki utjecaj Komunističke partije bio je dodatno proširen „ideološkim uzdizanjem" radnikâ državne uprave, ali i kulturnih institucija te članova strukovnih udruženja u kojima su se kao čelnici po-

78 *Isto*, 148.

stavljali i članovi KP-a. Intenziviranje kontrole učlanjivanjem partijskih članova u strukovna udruženja poput ULUH-a uslijedilo je neposredno nakon Rezolucije Informbiroa 1948. godine kako bi se dodatno potvrdio ispravan put Jugoslavije, a početkom 1950-ih godina došlo je do smanjenja ideološkog pritiska na udruženja i kulturno-umjetničku produkciju. Strukovna su se udruženja u narednim godinama pritom brinula o (egzistencijalnim) potrebama svojih članova, predlaganju pravilnika i zakona kako bi se osigurala sredstva za kvalitetnu umjetničku produkciju. Udruženja poput ULUH-a raspravljala su i predlagala niz pravilnika i smjernica koje su se odrazile i na likovne intervencije realizirane u interijerima javnih institucija u kojima građani, negalerijska publika, upijaju i prenose vizualne i ideološke obrasce vlasti. Zagrebački primjeri, kao i velik broj realizacija za federativna tijela Jugoslavije, svjedoče o komemoriranju ratnih događanja u likovnoj umjetnosti. Istodobno, prihvaćanjem novog likovnog izraza – apstrakcije koja je, unatoč tome što proizlazi iz kolektivnog, vizualno bliža ostvarenjima zemalja Zapadnog bloka – likovna umjetnost reflektira sva navedena društvena i politička previranja, promjene i modernizam u svim segmentima društva, kulture i svakodnevice Zagreba i NR/SR Hrvatske.

Cultural policies and the works of art displayed in the institutions of Zagreb in the 1950s and 1960s

Summary: The cultural policies of the Federal People's Republic of Yugoslavia/Socialist Federal Republic of Yugoslavia between the end of 1945 and the late 1960s had a profound effect on the art of the era. This was true not only of the period immediately after the war, up until the 1950s, when the freedom to create was limited by the repressive regime, but also of the time after the liberalization that allowed artists more freedom to assert their position in relation to the dominant cultural codes (even if it was an opposing one). Zagreb established itself as one of the more prominent sites on the cultural map and the site of many international manifestations, particularly in the 1950s and the 1960s, as a result of Yugoslavia's embrace of the so-called Third way. It was the cultural policies and the political upheaval of the time that contributed to the emergence of new currents in art, which abandoned some of the aesthetics of socialist realism in favor of the pluralisms typical of (high) modernism of the 1950s and 1960s which simultaneously followed and deviated from the dichotomy of the art of the "East and West". Therefore, regardless of the opinions held by those in power, a substantial number of artists, critics and intellectuals, Vladan Desnica included, discussed and approved of the blurring of the lines between pure and applied art, in addition to redefining the notions of artistic freedom and the artistic codes that would come to dominate public spaces in Zagreb. The works of art that were selected for display in public institutions either complemented the surrounding architecture or created a unified artistic experience in conjunction with it, inevitably indicating the attitude of the authorities towards contemporary art, as well as the ideology they intended to convey to the public. This paper describes the wider cultural, historical and political context of the art in Zagreb of the 1950s and the 1960s, as well as the cultural policies employed in using the art of "socialist aestheticism". To do so, the paper studies the work of the public administration and the Department of agitation and propaganda, and various pro-

fessional associations, as well as the contemporary works of art bought in order to be displayed in the adapted or the recently-built public buildings.

Key words: post-war art, the interiors of the public buildings and institutions in Zagreb, cultural policies, public administration, Agitprop, professional associations, purchase committees

Izvori

Hrvatski državni arhiv (HR-HDA)

HR-HDA-1095, fond Savjet za prosvjetu, nauku i kulturu (1951. – 1956.)

HR-HDA-1723, fond Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske Zagreb (1945. – 1990.)

HR-HDA-1730, fond Savjet za kulturu Narodne Republike Hrvatske (1961. – 1963.)

HR-HDA-1979-2, fond Hrvatsko društvo likovnih umjetnika.

Hrvatski povijesni muzej (HPM)

HPM-89317; HPM-C-3696; HPM-C-3697; HPM-C-3698.

Dokumentacija Komisije za kupovanje radova likovne i primijenjene umjetnosti, kut. 66.

Korespondencija SLUJ – ULUH, Nacrt Pravilnika o otkupu i konkursima, Nacrt Pravilnika o izradi umjetničkih radova javnog karaktera, 19. studenoga 1954., kut. 41.

O radu SK likovnih umjetnika, 4. svibnja 1959., kut. 262.

Otkup radova u 1962. godini, kut. 40.

Plenum ULUH-a, 9. ožujka 1953., kut. 33.

Podjela umjetnina, vlasništva Ministarstva prosvjete pokrajinskim galerijama – odluka, 9. siječnja 1950., kut. 40.

Poziv Udruženja likovnih umjetnika Hrvatske, 25. travnja 1952., kut. 33.

Savjet za kulturu NRH, Otkup umjetnina od strane privrednih poduzeća – uklanjanje poteškoća, 27. rujna 1962., kut. 40.

Zapisnik sastanka Komisije za kupovanje radova likovne i primijenjene umjetnosti, 1951., kut. 78.

Zapisnik sastanka Komisije za otkupljivanje djela likovne i primijenjene umjetnosti pri Ministarstvu za nauku i kulturu NRH, 24. travnja 1951., kut. 40.

Zapisnik III. sastanka Komisije za kupovanje radova likovnih i primijenjenih umjetnosti pri Savjetu za prosvjetu, nauku i kulturu NRH, 21. svibnja 1951., kut. 40.

Mića Bašičević, „Kako zidovi pjevaju: o zidnim dekoracijama Ede Murtića“, *Vjesnik* (Zagreb), br. 2701, 8. 11. 1953., 5.

Vladan Desnica, „Primijenjena umjetnost: o estetskom izgledu uporabnih predmeta“, *Vjesnik* (Zagreb), br. 2689, 25. 10. 1953., 5.

B. K., „Naši radnici i likovna umjetnost“, *Narodni list* (Zadar), 22. 6. 1952., bez paginacije.

Boro Pavlović, „Zidovi pjevaju: o estetskom izgledu prostorija za javnost“, *Vjesnik* (Zagreb), br. 2694, 1. 11. 1953., 5.

Literatura

Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999.

Žarko Domljan, „Otkupni salon LIKUM-a“, *15 dana*, 4/1960., br. 4, 19.

Jasna Galjer, *Dizajn pedesetih u Hrvatskoj: od utopije do stvarnosti*, Zagreb 2004., 13.

Tihana Hrastar, „Izdvajanje postotka graditeljskih investicija za umjetničke intervencije. Inicijative i propisi druge polovice 20. stoljeća u Hrvatskoj i svijetu“, *Prostor*, 1 (55)/2018., br. 26, 72.

Radovan Ivančević, Robert Šimrak, Zlatan Vrkljan, Andrija Mutnjaković, Feđa Vukić i Vatroslav Kuljiš (ur.), *Dom likovnih umjetnika Ivan Meštrović: 1938. – 2003.*, Zagreb 2003.

Tvrtko Jakovina, „Povijesni uspjeh šizofrene države: modernizacija u Jugoslaviji 1950. – 1974.“, u: *Socijalizam i modernost: umjetnost, kultura, politika 1950. – 1974.* (ur. Ljiljana Kolešnik), Zagreb 2012., 9–55.

Marijana Jukić, „Hrvatsko društvo likovnih umjetnika – 135 godina promicanja kulture i umjetnosti“, *Arhivski vjesnik*, 58/2015., br. 58, 209–227.

„Katalog muzejskih zbirki, muzejskih izložbi i stalnih izložbi sadržajno vezanih uz radnički pokret, NOB i poslijeratnu socijalističku izgradnju na teritoriju SR Hrvatske“, *Muzeologija*, 26/1988., 61–133.

„Knjižara Mladost u Zagrebu“, *Arhitektura*, 7/1953., br. 3, 32–33.

Zdenko Kolacio, „Likovna djela u novim gradskim prostorima“, *Čovjek i prostor*, 10/1963., br. 125, 8.

Ljiljana Kolešnik, „Hrvatska poslijeratna umjetnost – konflikti i kontroverze“, u: *Moderna umjetnost u Hrvatskoj: 1898.–1975.* (ur. Ljiljana Kolešnik i Petar Prelog), Zagreb 2012., 260–286.

Ljiljana Kolešnik, „Problem recepcije geometrijske apstrakcije u hrvatskoj umjetnosti 50-ih godina“, *Život umjetnosti*, 38/2004., br. 71–72, 119–122.

Egon Kraljević, *Sumarni inventarni fond Ministarstvo prosvjete Narodne Republike Hrvatske (1945.–1951.)*, Zagreb 2003.

Egon Kraljević, *Sumarni inventarni fond Savjet za prosvjetu, nauku i kulturu (1951.–1956.)*, Zagreb 2005.

Inga Kraljević, *Sumarni inventar za fond Republički sekretarijat za kulturu SRH (1963.–1965.)*, Zagreb 2005.

K[laudije] M[irković], „Radničko sveučilište ‘Moša Pijade’ u Zagrebu“, *Arhitektura*, 7/1953., br. 3, 31–36.

Maroje Mrduljaš, „Kockica“, *Arhitektura*, 54/2005., br. 217, 137–150.

Andrija Mutnjaković, „Sinteza u okvirima Zagrebačkog nebodera“, *Čovjek i prostor*, 6/1959., br. 92, 4–5.

Andrija Mutnjaković, „Skulptura i arhitektura“, *Čovjek i prostor*, 5/1959., br. 82, 7.

Andrija Mutnjaković, „Teze za članak na temu SINTEZA“, *Čovjek i prostor*, 5/1958., br. 75, 2–3.

Andrija Mutnjaković, „Umjetnost i arhitektura“, *Čovjek i prostor*, 5/1958., br. 80–81, 8.

Magdalena Najbar-Agičić, *Kultura, znanost, ideologija. Prilozi istraživanju politike komunističkih vlasti u Hrvatskoj od 1945. do 1960. na polju kulture i znanosti*, Zagreb 2013.

B[oro] P[avlović], „Iskustva Galerije LIKUM“, *Čovjek i prostor*, 11/1964., br. 135, 4.

„Salon II. razreda Glavnog kolodvora“, *Arhitektura*, 7/1953., br. 5–6, 40–41.

Marina Selnik, *Sumarni inventar za fond Savjet za kulturu i nauku NRH (1956.–1961.)*, Zagreb s. d.

Marina Selnik, *Sumarni inventar za fond Savjet za kulturu NRH (1961.–1963.)*, Zagreb s. d.

Ana Šeparović, „150 godina Hrvatskog društva likovnih umjetnika: od socrealizma do Zagrebačkog salona“, *Zagreb moj grad*, 12/2018., br. 68, 32–35.

Ana Šeparović, „ULUH oko Informbiroa. Dinamika ideološko-političkog pritiska u likovnom stvaralaštvu“, *Peristil*, 60/2017., br. 1, 103–116.

Miško Šuvaković, *Pojmovnik suvremene umjetnosti*, Zagreb 2005., 271.

Miško Šuvaković, „Umjetnost i ideologija. Pedesete u podijeljenoj Europi“, *Život umjetnosti*, 38/2004., br. 71–72, 91–94.

Berislav Valušek, „Ideološki kontekst riječkih salona“, *Život umjetnosti*, 38/2004., br. 71–72, 125.

Darko Venturini, „Centar za zaštitu majke i djeteta“, *15 dana*, 4/1960., br. 14, 21.

14.
ŽENSKA STRANA ZAGREBAČKOG SVEUČILIŠTA U MEĐURAĆU[1]

Ida Ograjšek Gorenjak

UDK: 378.4-055.2(497.5 Zagreb)"192/193"
Izvorni znanstveni članak

Sažetak: Rad donosi analizu studentica Zagrebačkog sveučilišta u međuratnom razdoblju. Kvantitativno se obrađuju statistički podaci s obzirom na njihov broj, distribuciju po fakultetima, udio u pojedinim fakultetima i ukupnoj studentskoj populaciji, socijalnu strukturu i uspjeh na fakultetu. Dobiveni rezultati smještaju se u kontekst razvoja Sveučilišta, društveno-političkih procesa i specifične rodne problematike. Uz to, nastoji se odgovoriti na pitanja što je motiviralo studentice da izaberu određene studije, kakve su bile mogućnosti zapošljavanja, po čemu su se studentice eventualno razlikovale od njihovih kolega, koje su bile granice njihovih obrazovnih mogućnosti te kakav je bio odnos javnosti prema studenticama. Na kraju daje se kratak pregled zaposlenica Sveučilišta u istom periodu.

Ključne riječi: studentice, Zagreb, Sveučilište, međuraće, ženska povijest, povijest školstva

Zagrebačko sveučilište nije upisivalo studentice sve do početka 20. stoljeća. U toj odluci nije bilo osobito usamljeno. Tijekom druge polovine 19. stoljeća žene su mogle studirati tek u nekoliko europskih gradova, a i ondje često samo na odabranim studijima i s ograničenim pravima. U našem neposrednom okruženju prva se studentica upisala na Visoku školu u Beogradu još 1871. godine, no sveučilišta u Bukureštu, Budimpešti ili Beču tek su krajem devedesetih godina 19. stoljeća počela otvarati vrata ženama. Otprilike u isto vrijeme Mudroslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu upisuje prve slušačice (1895.), a onda i redovite studentice (1901.).[2] To je konkretno značilo da su mogle birati studije iz humanističkih (filologija, filozofija, povijest, povijest umjetnosti), društvenih (pedagogija) i prirodoslovno-matematičkih predmeta (geografija, biologija, botanika, zoologija, kemija, matematika, fizika) te biomedicine (farmaceutski tečaj).

Prve studentice bile su malobrojne, ali tim više značajne. Tih tri do deset žena godišnje utiralo je put budućim generacijama. Radovi koji se njima bave spominju ih poimenice.

[1] Rad je nastao uz potporu projekta HRZZ-a „Moderne misleće žene: Intelektualni razvoj žena u Hrvatskoj 20. stoljeća", MMŽ/MWT (šifra 3732).

[2] Deborah Simonton, *Women in European Culture and Society: Gender, Skill and Identity from 1700*, Abingdon 2010., 138–140, 258–262; Tihana Luetić, „Počeci visokoškolskog obrazovanja za žene u Hrvatskoj i usporedba sa stanjem u susjednim zemljama", *Historijski zbornik*, 59/2006., 61–68.

Ističu se imena prvih slušačica (Natalija Wickerhauser, Marija Jambrišak, Camilla Lucerna, Jagoda Truhelka i Marija Horvat), prvih redovitih studentica (Milica pl. Bogdanović, Milka Maravić, Vjera Tkalčić), prvih žena koje su položile državni ispit (Milica pl. Bogdanović) i prvih doktorica znanosti (Milica pl. Bogdanović, Josipa Steinkuš, Vjera Rojc-Katušić), a Tihana Luetić je u podrobnoj analizi prvih sveučilištarki nabrojila svih 158 žena koje su pohađale nastavu u razdoblju od 1895. do 1914. godine. Diplomirala je svega dvadeset i jedna od njih.[3]

Rad je svojevrstan nastavak ove priče te nastoji ispisati drugo poglavlje ženskog osvajanja Zagrebačkog sveučilišta. Temelji se na kvantitativnoj analizi statističkih podataka s ciljem detektiranja osnovnih trendova u kretanju broja studentica, distribucije po fakultetima, udjela u ukupnoj studentskoj populaciji te socijalnog statusa, regionalne raspoređenosti i uspjeha na studijima. No, uz to postavlja dodatna pitanja: što je motiviralo djevojke da upišu određene studije, kakve su šanse imale nakon studija, kako ih je percipirala sredina i na koji način su sudjelovale u svakodnevnom studentskom životu?

Statistički podaci o studentskoj populaciji međuratnog razdoblja mogu se naći u dvjema spomenicama Sveučilišta (iz 1925. i 1969. godine)[4] te u godišnjacima Zagrebačkog sveučilišta koji su izlazili u višegodišnjim periodima 1929., 1933. i 1940. godine.[5] Uz ove izvore, postoje i statistički referati o zagrebačkim studenticama (do školske godine 1934./1935.) i ženama u zvanju (1935. godine) koje je Ljiljana Turkalj Šarić napravila za Udrugu univerzitetski obrazovanih žena (dalje: UUOŽ) 1936. godine.

Referati Ljiljane Turkalj Šarić napravljeni su na temelju tada dostupnih statističkih informacija, istraživanja studentica u arhivama fakulteta i institucija, osobnih i telefonskih kontakata. Podaci su neujednačeni u vrsti i načinu prikazivanja (nekad iznosi brojke, nekad postotke), pa čak i vremenu koje obrađuju. No, tekst je vrlo zanimljiv i informativan zbog popratnih komentara te informacija o obiteljskim prilikama studentica i standardu stanovanja[6]. Godišnjaci Zagrebačkog sveučilišta iz tog razdoblja daju prikaz redovitih i izvanrednih studenata i studentica prema fakultetima i semestrima, no postoje određene manje razlike u načinu iznošenja od razdoblja do razdoblja te ne pružaju podatke za akademske godine nakon 1939. godine. *Spomenica* iz 1925. godine vrlo malo spominje žene te daje tek šturi tablični prikaz studentica prema fakultetima do 1924. godine. *Spomenica* iz 1969. godine znatno je informativnija. U njezinu drugom svesku iskazani su statistički podaci za sveukupnu studentsku populaciju i posebno ženske redovite slušačice zimskog semestra za

[3] Ranka Franz-Štern, „Žene na Sveučilištu u Zagrebu – od prvih studentica i nastavnica do danas", *Sveučilišni vjesnik*, 48/2002., br. 1–4, 31–33; T. Luetić, „Prve studentice Mudroslovnog fakulteta Kr. sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu", *Povijesni prilozi*, 21/2002., br. 22, 199–207.

[4] *Sveučilište Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu 1874.-1924. Spomenica akademičkog senata*, Zagreb 1925.; Jaroslav Šidak (ur.), *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu*, sv. II., Zagreb 1969. *Spomenica* je dostupna na mrežnim stranicama Sveučilišta u Zagrebu. Objavljeni su i statistički podaci za svaki fakultet. (http://www.unizg.hr/o-sveucilistu/sveuciliste-jucer-danas-sutra/povijest-sveucilista/monografije-sveucilista-i-sastavnica/)

[5] *Godišnjak Sveučilišta Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu za školske godine 1924/25-1928/29*, Zagreb 1929.; *Godišnjak Univerziteta Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu za školske godine 1929/30-1932/33*, Zagreb 1933.; *Godišnjak hrvatskoga Sveučilišta u Zagrebu za školske godine 1933/34-1938/39*, Zagreb 1940.

[6] Istorijski arhiv Beograda (dalje: IAB), fond Udruga univerzitetski obrazovanih žena (dalje: UUOŽ), 1936./Pravilnici, „Studij žena po fakultetima u Zagrebu i univerzitetska žena u karijeri u Zagrebu i savskoj banovini", kut. 4.

svaki pojedini fakultet, prateći pri tome suvremenu strukturu Sveučilišta. Rabili su nekoliko izvora za međuratno razdoblje: *Sveučilište Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu 1874.-1924. Spomenica akademičkog senata* (za razdoblje do 1924. godine), *Godišnjak Sveučilišta u Zagrebu za 1924/25-1928/29* (za razdoblje do 1929. godine), *Godišnjak Jugoslavije (za godine 1929-1940)* (za razdoblje do 1939. godine) te podatke dobivene od fakultetâ za razdoblje od 1939. do 1941. godine[7].

Kvantitativna analiza ovoga rada temelji se na *Spomenici u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu* iz 1969. (dalje: *Spomenica* iz 1969. godine) koja jedina daje kontinuirani niz podataka za čitavo razdoblje. To znači da su obrađeni podaci za redovite studente i studentice upisane u zimski semestar svake školske godine, a isključeni su izvanredni studenti i studentice. Prema godišnjacima Sveučilišta, daje se zaključiti da su izvanredni slušači i slušačice bili pojedinačni slučajevi te stoga nisu bitno utjecali niti na ukupan broj niti na trendove. Naravno, prilikom analize dolazilo je do nedoumica. Značajan problem predstavljala je činjenica da u *Spomenici* iz 1969. godine nisu izdvojeni podaci za polaznice Gospodarsko-šumarskog fakulteta, ali, zanimljivo, izraženi su podaci o broju diplomantica na tom fakultetu. Sudeći i prema podacima *Godišnjaka Univerziteta Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu za školske godine 1929/30-1932/33* i analize UUOŽ-a, broj polaznica agronomije naglo se povećao tijekom tridesetih godina. Tada se popeo na oko pedeset studentica godišnje, što je bilo oko 5% ukupnog broja sveučilištarki. Zanemarivanje ovih podataka učinilo bi cijelu analizu ništavnom. Stoga su podaci za Gospodarsko-šumarski fakultet preuzeti iz *Godišnjaka Sveučilišta Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu za školske godine 1924/25-1928/29*, *Godišnjaka Univerziteta Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu za školske godine 1929/30-1932/33* i *Godišnjaka hrvatskoga Sveučilišta u Zagrebu za školske godine 1933/34-1938/39*. Pritom treba istaknuti da se brojevi u godišnjacima podudaraju s procjenom referata UUOŽ-a te da se ukupan broj muških i ženskih slušača u tim godišnjacima također podudara s ukupnim brojem iskazanim u *Spomenici* iz 1969. godine.

Niti jedan od ovih izvora ne daje podatke za socijalnu strukturu studentica, niti njihovu regionalnu pripadnost. Stoga je dragocjena analiza zdravstvenih listova studenata i studentica koju je proveo Andrija Štampar. Naime, od 1939./1940. godine na Sveučilištu postoji Ured za socijalnu i zdravstvenu zaštitu preko kojeg su studenti ostvarivali pravo na besplatno zdravstveno osiguranje. Oni su prilikom upisa bili dužni ispuniti Zdravstveni list koji je sadržavao i pitanja o njihovim socijalnim i obiteljskim prilikama. Andrija Štampar je navedene podatke za prvu godinu (1939./1940.) obradio i objavio u knjižici *Socijalna i zdravstvena zaštita slušača*.[8]

Uz ove izvore koristili su se i tekstovi u ženskim i akademskim časopisima toga vremena te razne analize o položaju obrazovanih žena koje je tijekom čitavog razdoblja provodio UUOŽ. Referentni je okvir analize Zagrebačko sveučilište. To znači da su se iskazivali podaci za one fakultete koji su dio Sveučilišta. Za Veterinarski fakultet iskazani su od 1924.

---

7 Zora Steiman, „Bilješke o izvorima podataka i objašnjenja", u: *Spomenica*, sv. II., 417–419. (http://www.unizg.hr/fileadmin/rektorat/O_Sveucilistu/Jucer_danas_sutra/Povijest/Monografije/Spomenica/drugi_dio/1415_Statisticki-Podaci.pdf)

8 Andrija Štampar, *Socijalna i zdravstvena zaštita slušača*, Zagreb 1940.

godine, a za Tehnički od 1926. godine. Ekonomski fakultet, Viša pedagoška škola i umjetničke akademije nisu tada bili dio Sveučilišta te njihovi podaci nisu uzeti u obzir.

1. Odlučiti studirati: akademski i rodni čimbenici

Krajem rata otvaraju se uzbudljive akademske mogućnosti za žene. Počeci pozitivnih promjena najavljuju se već u rujnu 1918. godine, kada im se otvaraju vrata Pravnog i novoosnovanog Medicinskog fakulteta.[9] Novi temeljni dokument Kraljevine SHS učinio je korak dalje. Vidovdanski ustav, nadahnut brojnim demokratskim ustavima koji se donose u isto vrijeme, garantirao je jednaku mogućnost obrazovanja svim građanima Kraljevine, što je značilo da su ženama postali dostupni gotovo svi postojeći studiji u državi, kao i oni koji su se tek trebali osnovati.[10] Jedini fakulteti Zagrebačkog sveučilišta koje žene nisu pohađale u međuratnom razdoblju bili su studiji teologije (Bogoslovni i Pravoslavni bogoslovni fakultet). Pravne su prepreke, dakle, bile srušene. Kulturne će se tek trebati testirati.

Odluka o početku studiranja i izboru fakulteta ovisila je o nizu preduvjeta – osobnim ambicijama, obiteljskim prilikama ili trenutnoj društveno-ekonomskoj situaciji. No, dva su faktora utjecala na gotovo sve studentice: promjene na Zagrebačkom sveučilištu koje su utjecale na život i mogućnosti svih studenata i specifični rodni čimbenici.

Promjena državnog okvira utjecala je na strukturu, razvoj i značenje Zagrebačkog sveučilišta. Brisanjem stare podjele teritorija na Translajtaniju i Cislajtaniju otvara se prilika da Zagrebačko sveučilište napokon ispuni svoj potencijal regionalnog centra. U Zagreb počinju dolaziti studenti iz Dalmacije, Bosne i Hercegovine te Slovenije koji su tradicionalno gravitirali prema sveučilištima u Beču, Grazu ili Innsbrucku, a studiji medicine i veterine te Tehnička visoka škola privlačili su studente iz ostalih dijelova nove države. U prvih pet poslijeratnih godina oko polovina studenata Zagrebačkog sveučilišta nije bila iz Hrvatske, Slavonije ili Dalmacije. Bilježi se povećan broj Slovenaca, emigranata iz Rusije te studenata iz Vojvodine, Srbije i Crne Gore. Naravno, otvaranje Sveučilišta u Ljubljani i novih fakulteta u Beogradu djelomice je preusmjerilo ove trendove. Do kraja proučavanog razdoblja omjer hrvatskih i stranih studenata promijenio se u korist domaćih snaga, no Sveučilište je ipak zadržalo odlike regionalnog centra.[11]

Nadalje, Sveučilište nastavlja rasti te se izbor i mogućnosti studiranja neprestano povećavaju. Osniva se Medicinski fakultet (1917.), Gospodarsko-šumarski fakultet (1919.), jedini Veterinarski fakultet u državi (1924.)[12], a farmaceutski tečaj na Filozofskom fakultetu prerasta u četverogodišnji studij (1928.). Postojali su i razni studiji izvan Sveučilišta, od kojih su se neki s vremenom inkorporirali, a neki su ostali odvojeni tijekom čitavog razdoblja. Tehnička visoka škola je od 1919. do 1926. godine imala vlastitog rektora, a onda se reorga-

[9] *Zbornik zakona i naredba valjanih za Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju*, 14/1918., br. 24, 421–430.

[10] Ida Ograjšek Gorenjak, *Opasne iluzije. Rodni stereotipi u međuratnoj Jugoslaviji*, Zagreb 2014., 252.

[11] *Sveučilište Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu 1874.-1924.*, 252–267; A. Štampar, „Razvitak socijalne i zdravstvene zaštite visokoškolaca“, *Liječnički vjesnik*, 63/1941., 105–106.

[12] Do 1936. godine, kada se otvara veterina u Beogradu.

nizirala u sveučilišni Tehnički fakultet na kojem su studenti i studentice mogli birati između arhitektonskog, građevinskog, kemijsko-inženjerskog, kulturno-tehničkog, električnog, brodograđevnog i brodostrojarskog smjera te dvogodišnjega geodetskog tečaja. S druge strane, Ekonomska komercijalna visoka škola (EKVŠ) dobila je 1925. godine status fakulteta, ali je tijekom čitavog razdoblja ostala izvan Sveučilišta. Jedini neuspio projekt osnivanja novog studija jest Pravoslavni bogoslovni fakultet koji se nakon četiri godine rada (1920. – 1924.) morao ukinuti zbog premalog interesa.[13] Sve je to dovelo do konstantnog rasta u broju sveučilištaraca te se do kraja istraživanog razdoblja ukupan broj studenata udvostručio.

Nagli rast broja studenata doveo je do velikog deficita smještajnih kapaciteta. Zagreb jednostavno nije imao razvijenu infrastrukturu koja bi mogla zadovoljiti potrebe rastućeg Sveučilišta. Studenti su dobivali na korištenje prohladne sobe s petnaest do dvadeset kreveta u zgradama na Sv. Duhu, starom rodilištu, Puntjakovoj vojarni te u barakama u Ilici i Čanićevoj ulici. Početkom dvadesetih godina još je uvijek vladalo optimistično raspoloženje te se donose poneka inovativna rješenja. Poučen praškim primjerom, rektor Karlo Radončić regrutirao je same studente da izgrade dom u Vodnikovoj ulici, a u pomoć su povremeno stizale i obilne privatne dotacije. Uz to, studenti su se mogli vrlo jeftino ili čak besplatno hraniti u akademskim menzama. U drugoj polovini dvadesetih godina financijsko se stanje pogoršava. Ne samo da se ne grade nove institucije već se gube i stare. Vojska preuzima svoje barake i seli studente u vrlo nepopularan prostor na Josipovcu, a grad je deložirao Centralnu akademsku menzu koja od tada traži stalni smještaj i unajmljuje prostore koje si ne može priuštiti, zbog čega vidno poskupljuju i obroci u menzama.[14]

No, nove državne granice suočile su Sveučilište s novim ograničenjima. Činjenica da je Hrvatska izašla iz srednjoeuropskog multinacionalnog konglomerata umanjila je mobilnost zagrebačkih studenata. Smanjila se učestalost provođenja jednog ili više semestara na prestižnom bečkom, gradačkom ili praškom sveučilištu. Određenu pokretljivost nudile su malobrojne stipendije stranih vlada, od kojih je najizdašnija bila Francuska, koja je dodjeljivala desetak stipendija godišnje.[15] Osim toga, došlo je do urušavanja starog sustava stipendija. U Austro-Ugarskoj postojao je uhodan običaj dodjeljivanja potpora polaznicima srednjih škola i sveučilišta. Zagrebački su studenti primali stipendije hrvatske i bosanske Vlade, pojedinih općina i gradova, zaklade Kr. plemićkog konvikta u Zagrebu i raznih privatnih zaklada (Draškovićeve, Strossmayerove, Grantsákove, Jukićeve, Novakovićeve, Prandauove, Burattijeve)[16]. Broj stipendiranih studenata varirao je od godine do godine, ali je u prosjeku oko 20% studenata moglo računati na neku vrstu potpore.[17] Nakon rata većina

---

13 Hodimir Sirotković, „Sveučilište između dva rata (1918-1941)", u: *Spomenica u povodu proslave 300 godišnjice Sveučilišta u Zagrebu* (ur. Jaroslav Šidak), sv. I., Zagreb 1969., 132–133. (http://www.unizg.hr/fileadmin/rektorat/O_Sveucilistu/Jucer_danas_sutra/Povijest/Monografije/Spomenica/prvi_dio/0125_SveucilisteIzmeduDvaRata.pdf)

14 *Sveučilište Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu 1874.-1924*., 227–230; *Godišnjak Sveučilišta Kraljevine Jugoslavije*, 24-25.

15 *Sveučilište Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu 1874.-1924*., 231; *Godišnjak Sveučilišta Kraljevine Jugoslavije*, 17; *Godišnjak Univerziteta Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu*, 45; *Godišnjak hrvatskoga Sveučilišta u Zagrebu*, 41; H. Sirotković, „Sveučilište između dva rata", 152–155.

16 *Sveučilište Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu 1874.-1924*., 231.

17 T. Luetić, *Studenti Sveučilišta u Zagrebu (1874-1914). Društveni život, svakodnevica, kultura, politika*, Zagreb 2012., 80–98.

privatnih zaklada propada zbog devalvacije ili ulaganja glavnice u ratni zajam. Studenti su još jedno vrijeme mogli računati na tristotinjak državnih potpora godišnje koje je isplaćivala Pokrajinska vlada u Zagrebu, no nakon što je krajem 1924. godine ovu ulogu preuzelo Ministarstvo prosvjete u Beogradu, broj stipendija drastično se smanjio. Tako je akademske godine 1924./1925. zagrebačkim sveučilištarcima dodijeljeno 275 stipendija, a već je sljedeće godine taj broj spao na 65. U narednim godinama nastavila se tendencija opadanja, a najniža razina dosegnula se akademske godine 1928./1929., kada je tek 1% ukupne studentske populacije primao neku vrstu potpore.[18] Od 1929. godine u distribuciju stipendija uključuju se banovine i razna ministarstva (najviše Ministarstvo prosvjete te Ministarstvo vojske i mornarice), a ponovno se javljaju i privatni fondovi (Ivana i Roze Petrović, baruna Prandaua, Špire i Katarine Marković, Ivana i M. Trandafila, Petra Vojnovića, Josipa Dimitrovića itd.). Na godišnjoj razini raspodijelilo bi se više od stotinu stipendija, no s obzirom na to da Zagrebačko sveučilište tada upisuje više od četiri tisuće studenata, evidentno je da se omjer i značenje stipendiranja ni približno nisu približili predratnoj razini. (Grafikon 1.)

Grafikon 1. Studenti koji primaju stipendije 1925. – 1933.[19]

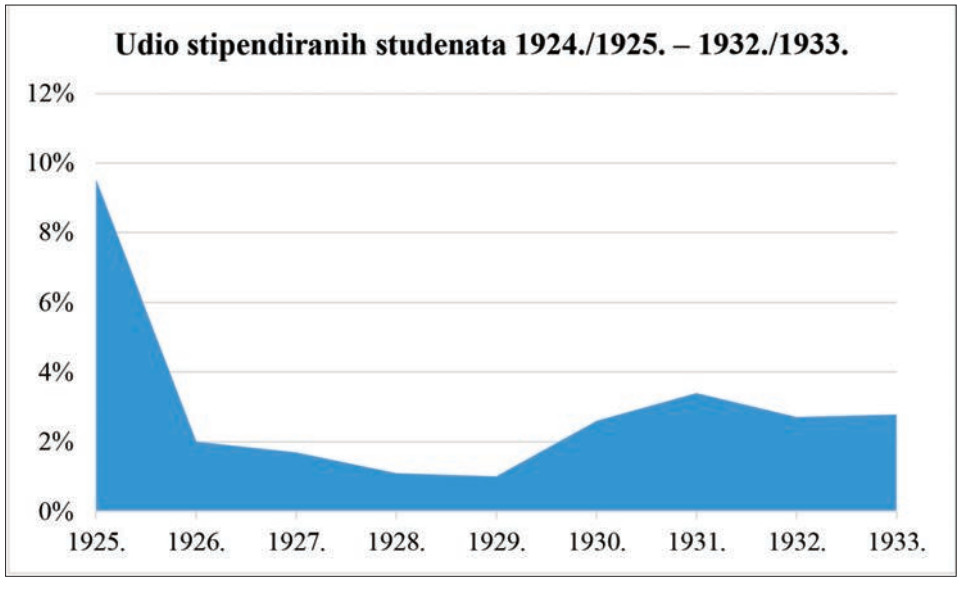

Zagrebačko sveučilište moralo je donijeti i niz propisa i mjera kako bi uskladilo svoje djelovanje s novonastalom političkom situacijom. Nije više bilo primjereno nositi ime austrougarskog cara te je u sljedeća dva desetljeća čak šest puta promijenilo ime. Zvalo se Hrvatsko sveučilište u Zagrebu (do 1919.), Sveučilište Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca (do 1921.),

[18] *Sveučilište Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu 1874.-1924*, 231; *Godišnjak Sveučilišta Kraljevine Jugoslavije*, 17.

[19] *Godišnjak Sveučilišta Kraljevine Jugoslavije*, 17; *Godišnjak Univerziteta Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu*, 45. Za prethodno i kasnije razdoblje podaci su sporadični i neujednačeni.

Sveučilište Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (do 1929.), Sveučilište Jugoslavije (do 1930.), Univerzitet Jugoslavije (do 1939.) i, napokon, Sveučilište u Zagrebu.[20] Nadalje, u međuratnom razdoblju poduzelo se niz administrativnih mjera kojima je bio cilj ujednačiti sveučilišnu nastavu u Jugoslaviji. Prvu značajnu reformu proveo je 1926. godine tadašnji ministar prosvjete Stjepan Radić. Procijenivši da srpski Zakon o univerzitetima predviđa široku autonomiju sveučilištâ, odlučio ga je protegnuti na Sveučilište Kraljevine SHS. To je iziskivalo promjenu svih propisa koji nisu bili recipročni s Općom uredbom o univerzitetu u Beogradu. Rekonstruirala se uprava Sveučilišta, izmijenila su se imena fakulteta (Pravoslovni i državoslovni postaje Pravni fakultet, Mudroslovni se preimenovao u Filozofski fakultet, a Liječnički u Medicinski fakultet) i reformirao način izvođenja nastave i polaganja diplomskih i doktorskih ispita.[21] Zakon o univerzitetima iz 1930. godine unificirao je status svih jugoslavenskih sveučilišta, način izbora nastavnog i nenastavnog osoblja, pitanja nastave, studenata i ispita. No, provođenje tog zakona teklo je prilično usporeno jer su pojedini fakulteti otezali s donošenjem posebnih uredbi. Stvaranjem Banovine Hrvatske situacija se ponovno mijenja. Pojednostavnjuje se upravna struktura Sveučilišta, daje se veća važnost i autonomija fakultetima u rješavanju nastavnih pitanja, ali se i predviđa upletanje bana u izbor rektora i dekana Sveučilišta.[22] Strukturalne promjene kroz koje je Sveučilište prolazilo utjecale su na život studenata. Provođenje reformi i novih propisa iziskivalo je promjene u načinu studiranja, izvođenju i pohađanju nastave te uvjetima za stjecanje akademskog stupnja obrazovanja.

Prema financijskom stanju, Sveučilište je prošlo kroz tri faze. U prvih osam godina financijska je situacija stabilna, a od 1927. godine kreće politika štednje i balansiranja državnog budžeta koa je pogodila sve obrazovne institucije u zemlji. Drastičnim smanjivanjem budžetskih kredita za preko 30% započelo je desetogodišnje razdoblje financijskih teškoća, koje su umanjile kvalitetu i uvjete izvođenja nastave. Fakultetima je nedostajalo nastavnika, novaca za nabavu knjiga, kancelarijskih potrepština, ogrjeva, a jedno su vrijeme ostali i bez struje. Ovakvo stanje posebice je pogodilo novoosnovane fakultete koji još nisu u potpunosti riješili pitanje prostora i opreme.[23] Situacija se ponovno popravila tek nakon stvaranja Banovine Hrvatske.

Studentice su prilikom odluke o upisu fakulteta morale uzimati u obzir i specifične rodne čimbenike. Njihova očekivanja, kao i stavovi obitelji, okoline, profesora i kolega na studiju oblikovali su se u kontekstima prevladavajućih kulturnih obrazaca. Otvaranjem vrata Sveučilišta otklonila se tek prva formalna barijera. Brojna su pitanja još ostala otvorena. Zašto žena treba studirati? Koji su primjereni, a koji manje primjereni fakulteti? I koje su moguće posljedice nekonvencionalnih odluka?

Bitan faktor prilikom odabira studija jest perspektiva pronalaženja posla i mogućnost napredovanja. Djevojke su morale razmišljati o tome koji fakultet daje ženama najviše šanse za uspjeh, pri čemu rodna pripadnost studentice nije bila nimalo nevažna. Izborom studija koji se nije smatrao primjerenim ili barem uobičajenim za žene započinjao je trnovit put karijere

[20] H. Sirotković, „Sveučilište između dva rata“, 126.
[21] *Isto*, 126–133.
[22] *Isto*.
[23] *Godišnjak Sveučilišta Kraljevine Jugoslavije*, 2–6.

i borba s predrasudama okoline. Međuratna Jugoslavija naslijedila je pravni sustav iz prethodnog razdoblja, a stari građanski zakonici ostali su na snazi sve do kraja Drugog svjetskog rata. Oni su štitili principe očinskog i muževa autoriteta te promovirali sliku muškarca kao primarnog hranitelja obitelji. Tako su utjecali na to da pojedini strukovni propisi zabrane ili barem ograniče zapošljavanje žena. Čest je bio i slučaj proizvoljnih tumačenja zakona na štetu žena, a privatnici nisu ni trebali izmišljati razloge rodne diskriminacije i mogli su djelovati prema vlastitim uvjerenjima. UUOŽ je polovinom tridesetih godina proveo analizu „žena u zvanju" u Zagrebu. U njoj se vidi zaista širok raspon zanimanja koje su obavljale ispitanice. Nalazile su se u gimnazijama, bibliotekama, bolnicama, ministarstvima, općinama, stanicama za poljoprivredu, higijenskim zavodima itd. Ono što je zajedničko svim strukama jest to da su se najvećim djelom zapošljavale u državnim i općinskom službama, gdje su uživale ista prava kao kolege[24], a privatni sektor pokazao se prilično nepropusnim. Primjerice, od dvadeset jedne zagrebačke diplomirane kemičarke zaposlilo ih se samo šest, i to tri u javnim službama. Nije postojao osobit tržišni razlog da ta malobrojna skupina žena ne može naći posao u industriji koju nije značajno pogodila ekonomska kriza.[25] Jedina prepreka bili su poslodavci koji su gotovo uvijek dali „uvjet 'ne žena'".[26] Izuzetak su bile farmaceutkinje koje su se u većem postotku zapošljavale u privatnom sektoru, i to najčešće kao zaposlenice, a vrlo rijetko kao vlasnice ljekarni. U vrijeme provođenja analize UUOŽ-a farmaceutkinje su činile trećinu ukupnog broja magistara farmacije i polovinu diplomiranih farmaceuta u Zagrebu, a tek oko 5% vlasnika ljekarni i drogerija bile su žene.[27]

Grafikon 2. Zaposlene visokoobrazovane žene u Zagrebu 1935. godine[28]

[24] Samo neudane žene. Udane žene uživale su znatno manji dodatak na skupoću.
[25] Zdenka Šimončić-Bobetko, *Industrija Hrvatske 1918.-1945.*, Zagreb 2005., 77–99.
[26] IAB, UUOŽ, 1936./Pravilnici, „Žena u zvanju", kut. 4.
[27] *Isto.*
[28] *Isto.*

Pravnice su se, pak, uvjerile da diploma ne mora nužno voditi do karijere. Iako im je studij prava otvarao mnoga administrativna mjesta te su se zapošljavale kao tajnice i činovnice u raznim institucijama, problem se javljao kada bi pokazale ambiciju za napredovanjem. Već sama činjenica da udana žena u jugoslavenskom društvu ima ograničenu pravnu sposobnost umanjivala je njihov kredibilitet. Uz to, odvjetnički i sudački krugovi osobito su nevoljko primali ženu u svoje redove, obično se opravdavajući nepovjerljivim i patrijarhalnim strankama. „Pustili su je na pravni fakultet jer je univerzitetska nastava po ustavu slobodna", žali se jedna se autorica u *Ženskom pokretu* te nastavlja: „Ona svršava pravni fakultet i stupa u državnu službu. (…). Navršuje potreban staž, izlazi na sudijsko advokatski ispit, (…) Po položenom sudijsko advokatskom ispitu želi da nastavi put kojim je pošla, da postane sudija ili advokat. Najedared barijera!"[29] Problem je eskalirao 1928. godine, kada su dva nova zakona dijametralno suprotno riješila pitanje položaja pravnica. Zakon o advokatima je ženama dopustio bavljenje advokaturom, a Zakon o sudijama zabranio im je ulazak u sudačku službu. Kasnije je ovo djelomično ublaženo dopuštenjem da žena postane sudski pripravnik, pristav i sekretar suda, ali to se u Hrvatskoj vrlo rijetko događalo.[30]

„Intelektualka kao i svaka žena želi da se uda", zaključila je analiza rezultata ankete UUOŽ-a o porodičnim problemima obrazovane žene, no u nastavku nabraja razlike između akademski obrazovane i prosječne žene. Obrazovana žena udaje se nešto kasnije, u braku je dvostruko opterećena i često suočena s dvojbom – nastaviti karijeru ili se posvetiti djeci?[31] Brojne su se rasprave u tadašnjem tisku fokusirale upravo na pitanje usuglašavanja moderne žene i obiteljskih vrijednosti, a vodile su se kako u javnosti tako i u uskoj akademskoj zajednici žena. Na stranicama časopisa polemizira se o štetnosti obrazovanja na obiteljski život i nude strategije uspješnog usklađivanja poslovnih i kućanskih obaveza.[32] UUOŽ posvećuje posebnu pozornost i tom problemu. Već spomenuta analiza zagrebačkih „žena u zvanju" zanimala se i za njihovo bračno stanje te napuštanje posla nakon osnivanja obitelji. Prema njihovu saznanju, u najvećoj mjeri udale su se liječnice, a brak je sklopilo i oko polovine profesorica, 40% farmaceutkinja i kemičarki te 25% ekonomistica. Pravnice su se navodno rijetko odlučile za brak i gotovo nikada za kolege, a najmanji interes za sklapanje braka pokazale su bibliotekarke koje su sve četiri ostale same.[33] Iako su ove teme često imale prizvuk lakog i zabavnog štiva, problem za mlade djevojke nije bio nimalo trivijalan. Sve su se one kad-tad suočile s realnim pitanjem: kako uskladiti ambiciju i tradiciju te hoće li u konačnici morati birati?

Ipak, međuratno razdoblje bilo je obilježeno rušenjem barijera i kulturnim promjenama. Jedna od njih bila je pojava „nove žene". Njezin imidž oslobođenog tijela i ošišane kose postao je svojevrstan simbol slobodnog, modernog doba koje je odlučno odbacilo uzuse prošlosti. U modnim žurnalima, literaturi, prilikom šetnje parkom ili na plažama Save susreće

29 „Žena pravnik", *Ženski pokret*, 7/1927., br. 3.

30 Navodno su na beogradskim sudovima radile 74 pravnice, a na zagrebačkim samo dvije. IAB, UUOŽ, 1939./3, Prilog 4, „Stručni problemi žena pravnika u Jugoslaviji", kut. 6.

31 IAB, UUOŽ, 1939./3, Prilog 1, „Porodični problemi univerzitetski obrazovanih žena", kut. 6.

32 I. Ograjšek Gorenjak, *Opasne iluzije*, 143–148.

33 IAB, UUOŽ, 1936./Pravilnici, „Žena u zvanju", kut. 4.

se imidž drugačije žene koja teži srušiti stare okvire i ponovno ispisati ženski identitet. Ona je snažna, aktivna, angažirana, obrazovana, informirana, bavi se sportom i voli provoditi vrijeme na zraku.[34] Prema tom novom kulturnom konceptu, upis na studij postaje ne samo prihvatljiv nego i poželjan izbor mlade, moderne žene.

2. Studentice u brojkama – broj, udio i raspodjela prema fakultetima

Nakon Prvog svjetskog rata Sveučilište je jednostavno oživjelo. Vraćaju se ratni studenti koji su iz različitih razloga prekinuli studij, dolaze i oni koji nisu mogli nastaviti studiranje u Beču ili Pragu, otvaraju se novi fakulteti, pojavljuju se ruski emigranti, a ženama su odjedanput otvorena vrata svih fakulteta. Upravo zato te su prve godine obilježene drastičnim amplitudama. Prije rata Sveučilište je upisalo oko tisuću studenata, a sada ih upisuje preko dvije tisuće. Prije rata studiralo je oko dvadeset žena, a sada ih studira preko dvjesto,[35] znatno više od ukupnog broja sveučilištarki iz dvadeset predratnih godina. Trend rasta se neujednačeno nastavlja do kraja proučavanog razdoblja te je 1941. godine na Sveučilištu bilo gotovo tri puta više studenata i oko sedam puta više žena.

Usporede li se dijagrami rasta i raspodjele po fakultetima ukupne studentske populacije i studentica zasebno, uočljivo je nekoliko zajedničkih, ali različitih trendova (Grafikon 3. i 4.). Postoji očigledna razlika u distribuciji studenata i studentica po fakultetima, pri čemu dijagram studentica daje znatno homogeniju sliku. Sve do tridesetih godina glavni generator rasta broja žena na Sveučilištu bile su polaznice Filozofskog fakulteta. Ukupan broj studenata doživio je dvije depresije: sredinom dvadesetih i sredinom tridesetih. Prva je vjerojatno uzrokovana završetkom studiranja ratne generacije. Zanimljivo je da ovaj pad nije zabilježen među studenticama. Druga je depresija i stagnacija broja studenata više-manje očekivana posljedica ekonomskih kriza te je znatnije utjecala upravo na broj upisanih žena. Očito je da su gospodarske neprilike različito djelovale na mušku i žensku studentsku populaciju, kao i na pojedine fakultete. Broj studentica vidljivo više pada te se i njihov udio u ukupnoj studentskoj populaciji smanjuje (Grafikon 5.). Ovo je djelomice posljedica promjena u obiteljskim strategijama obrazovanja ženske djece. U nepovoljnim ekonomskim okolnostima teže se odlučuju na trošak školovanja ženske nego muške djece. Uz to, u javnosti je zavladalo negativno raspoloženje prema zaposlenim ženama. One su bile suočene s kritikama da „oduzimaju" kruh porodicama s nezaposlenim očevima. Brojne financijske institucije javno su objavljivale oglase u kojima isključivo traže mušku radnu snagu, Ministarstvo prosvjete je nakratko zabranilo upisivanje djevojčica u učiteljske škole, a ozbiljno se raspravljalo o formalnom ograničavanju zapošljavanja žena ili čak otpuštanju svih udanih žena iz javnih i državnih službi, prostora u kojemu su žene najčešće ostvarivale egzisten-

[34] I. Ograjšek Gorenjak, *Opasne iluzije*, 127–162.
[35] *Sveučilište Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu 1874.-1924.*, 250–251.
[36] I. Ograjšek Gorenjak, *Opasne iluzije*, 252–264.

ciju.[36] Nadalje, krizu ne proživljavaju svi fakulteti jednako. Broj studenata i studentica na Filozofskom i Tehničkom fakultetu stagnira, na pravu znatno pada broj studenata, ali ne i studentica. Veterina i Bogoslovni fakultet rastu,[37] ali se to na ni na koji način nije odrazilo na broj žena na Sveučilištu, medicina i Gospodarsko-šumarski fakultet, pak, bilježe rast broja i studenata i studentica, pri čemu je naročito zanimljiva nagla pojava većeg broja žena na agronomiji. Najgore je prošla farmacija koja gubi znatan broj i muških i ženskih upisnika. Navodno su ljekarne tada nerado primale nove praktikante, „a naročito teško žene."[38] Posljedično, u ovo vrijeme dolazi do promjene raspodjele studentica prema fakultetima. Ukupno ih je možda bilo manje, ali su bile više heterogene i u većem su broju počele upisivati medicinu i pravo. Trend se nastavio i u kasnim tridesetima. Konačan oporavak broja studentica na Sveučilištu nije proveo Filozofski fakultet, već se on dogodio zahvaljujući sve brojnijim studenticama prava, medicine i ponovnom rastu farmacije.

Napokon, upada u oči da međuratno razdoblje završava novim izrazitim skokom u broju studenata i studentica. Porast je toliko nagao da izaziva sumnju da se radi o statističkoj pogrešci jer se baš 1939. godine statistički podaci u *Spomenici* počinju oslanjati na podatke koje su dobili izravno od fakulteta. Ipak, onodobni tisak također spominje nagli rast studenata te ga izravno povezuje s optimizmom nakon nastanka Banovine Hrvatske.[39] Iako je ova opaska pomalo naivna, realno je zaključiti da su nove financijske injekcije koje je Sveučilište dobilo nakon stvaranja Banovine i proširenje socijalne pomoći studentima zaista pridonijeli većem interesu za studiranje na Zagrebačkom sveučilištu.

Grafikon 3. Studenti (ukupno) Zagrebačkog sveučilišta u međuraću[40]

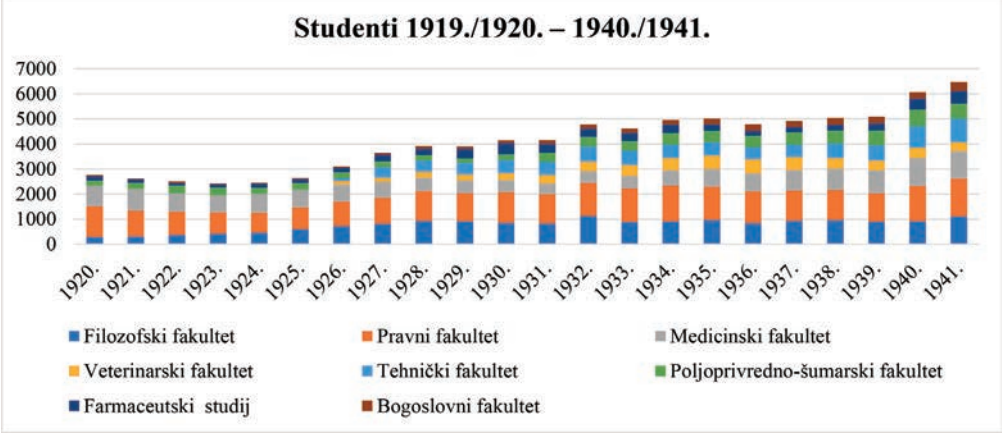

37 Zanimljivo je da istovremeno pada broj polaznika Pravnog fakulteta i raste broj studenata teologije. S obzirom na to da su oba studija dosta popularna među seoskom i siromašnijom populacijom, može se pretpostaviti da za vrijeme krize studenti radije biraju Teološki fakultet koji nudi sigurniju egzistenciju.

38 IAB, UUOŽ, 1936./Pravilnici, „Studij žena na fakultetima u Zagrebu i univerzitetska žena u karijeri", kut. 4.

39 Broj studenata na zagrebačkom Sveučilištu porastao na 7000", *Alma mater Croatica*, 4/1937., 217.

40 *Spomenica*, sv. II., 417–513.

Grafikon 4. Studentice Zagrebačkog sveučilišta u međuratnom razdoblju[41]

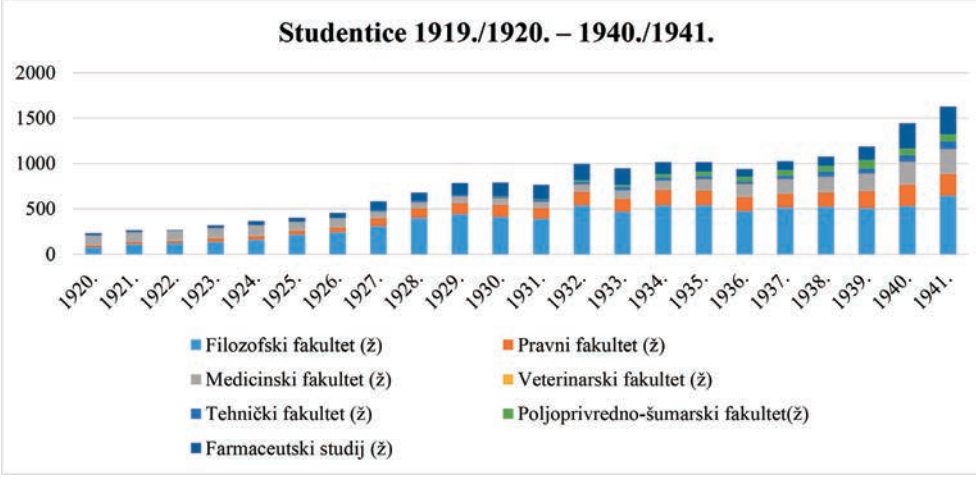

Budući da je broj studentica rastao dvostruko brže od ukupnog broja studenata, i njihov se udio značajno uvećao (Grafikon 5.). Na početku proučavanog razdoblja žene čine 7%, a na kraju preko 20% studenata Zagrebačkog sveučilišta. No, tijekom dvadesetak godina događa se nekoliko oscilacija. Prva kratkotrajna depresija uslijedila je nakon uključivanja dvaju novih, primarno muških fakulteta u Sveučilište (Veterinarski i Tehnički fakultet), a pad broja i udjela studentica tijekom tridesetih godina odjek je gospodarskih (ne)prilika koje su očito nepovoljnije utjecale na obrazovne mogućnosti studentica nego studenata.

Grafikon 5. Udio studentica u ukupnom broju studenata[42]

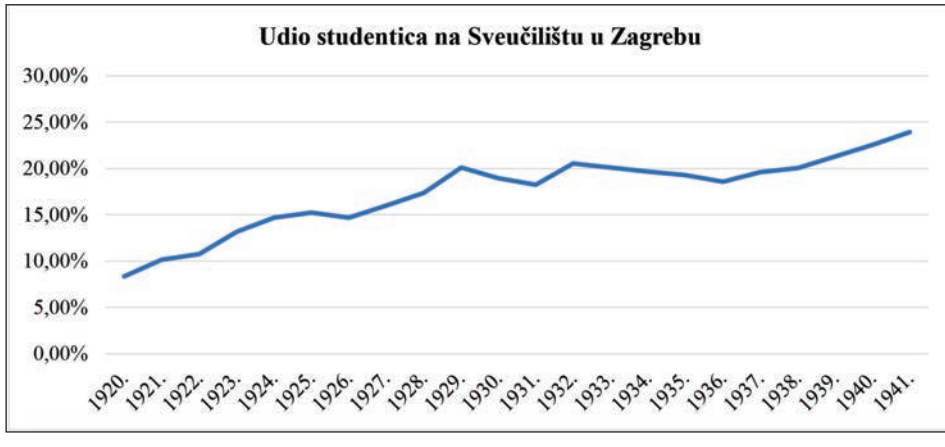

[41] *Isto*. Broj studentica na Poljoprivredno-šumarskom fakultetu, prema: *Godišnjak Sveučilišta Kraljevine Jugoslavije*, 11; *Godišnjak Univerziteta Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu*, 44; *Godišnjak hrvatskoga Sveučilišta u Zagrebu*, 40. U *Spomenici* ne postoji podatak za Filozofski fakultet za 1929./1930. Podatak u tablici jest procjena na temelju statističke analize studentica Zagrebačkog sveučilišta. IAB, UUOŽ, 1936./Pravilnici, „Studij žena na fakultetima u Zagrebu i univerzitetska žena u karijeri“, kut. 4.

[42] *Isto.*

Posebno je zanimljivo kako je prodor žena na Sveučilište utjecao na pojedine fakultete (Grafikon 6.). Možemo zaključiti da su u međuratnom razdoblju feminizirana dva fakulteta: Filozofski i Farmaceutski studij. Oba su već početkom tridesetih godina upisivala više žena nego muškaraca, ali se trendovi u kasnijim godinama granaju. Dok na Filozofskom fakultetu udio žena nastavlja kontinuirano rasti, farmacija doživljava značajan pad te oporavak krajem proučavanog razdoblja. Medicina je vrlo rano postala popularna. Početkom dvadesetih upisivalo ju je stotinjak žena godišnje te su činile oko 15% polaznika Fakulteta. No, broj upisanih žena, kao i ukupan broj studenata medicine, pada u drugoj polovini dvadesetih godina, kada se otvaraju konkurentni fakulteti u državi (u Beogradu i dvogodišnji studij u Ljubljani). Budući da se i omjer studentica i studenata smanjio na 12%, može se pretpostaviti da su u ranom razdoblju studentice medicine velikim djelom bile strankinje. Tijekom tridesetih godina ponovno se vratio uzlazni trend te su 1939. žene činile 20% polaznika Medicinskog fakulteta. Slična se situacija događa na Tehničkom fakultetu koji je u ranim dvadesetima upisivao veći broj studentica nego u kasnim dvadesetima, ali su većina upisanih žena navodno bile ruske emigrantice.[43] Određen porast udjela žena bilježi se u tridesetim godinama. Najvećim su dijelom one studirale arhitekturu i kemiju, nekolicina je upisala građevinski smjer, dvije su polazile geodetski, a jedna elektrotehnički studij.[44] Pravni fakultet bio je teško osvojiv. Ne zato što je studentica prava bilo malo, već zato što se njihov broj utopio u najmasovnijem fakultetu na Sveučilištu. Ipak, tijekom čitavog se razdoblja bilježi kontinuiran proboj žena, a udio se znatnije počeo mijenjati tijekom tridesetih godina, kada istovremeno pada broj studenata i raste broj studentica. Dok je 1920. godine udio polaznica prava bio manji od 2%, na kraju razdoblja popeo se više od 14%. Tijekom dvadesetih godina žene su pokazivale vrlo malo interesa za nastavu Gospodarsko-šumarskog fakulteta, a *Spomenica* Sveučilišta iz 1925. naglašava da „gospodarsko ili šumarsko zvanje ne daje priliku njihovoj opskrbi."[45] No, tijekom tridesetih godina dolazi do znatnog porasta studentica na studiju agronomije te se posljedično povećava njihov udio na Fakultetu. Žene su najmanje utjecale na studij veterine, a na Bogoslovnom fakultetu ih uopće nije bilo.

Studentice su najviše birale tri fakulteta, čija je diploma omogućavala zapošljavanje u državnim službama: Filozofski, Medicinski i Pravni fakultet (Grafikon 7.). Na osnovi rasprave o mogućnostima zapošljavanja žena u prethodnom poglavlju može se zaključiti da je to bio očekivan potez. Pri tome je najpopularniji studij bio Filozofski fakultet na kojem je studiralo više od polovine broja upisanih djevojaka u međuratnom razdoblju. Napokon, ovo je već bilo tradicionalno mjesto studiranja žena. Diplomantice su se mogle zaposliti u školama, hodale su donekle utabanim stazama, bile su barem formalno izjednačene s kolegama, učlanjivale su se ili čak upravljale strukovnim organizacijama i, sve u svemu,

[43] IAB, UUOŽ, 1936./Pravilnici, „Studij žena po fakultetima u Zagrebu i univerzitetska žena u karijeri u Zagrebu i savskoj banovini", kut. 4.
[44] *Godišnjak Hrvatskog sveučilišta u Zagrebu*, 230; *Spomenica*, sv. II., 472–502.
[45] *Sveučilište Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu 1874.-1924.*, 260.

Grafikon 6. Udio studentica u ukupnom broju polaznika po fakultetima 1919./1920. – 1940./1941.[46]

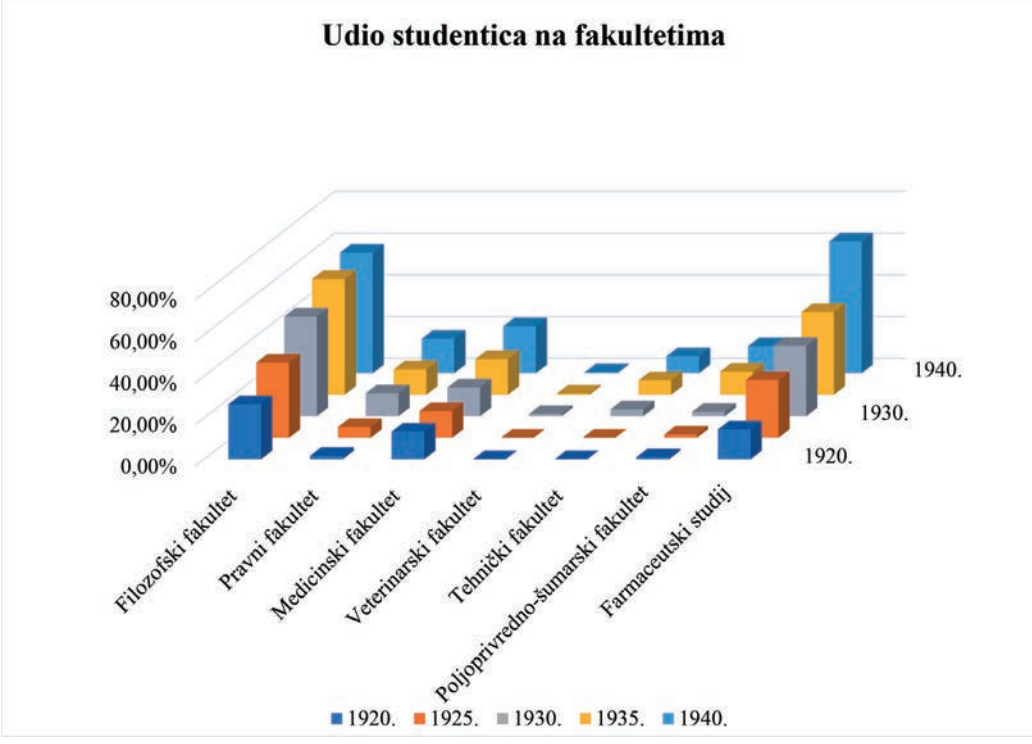

nailazile su na manje prepreka u izgradnji karijere[47]. Uz to, na Filozofskom fakultetu stjecala su se znanja koja spadaju u tradicionalno žensko obrazovanje te se može pretpostaviti da dio polaznica nije imao poslovne ambicije. Pravo, koje je bilo najpopularniji studij Zagrebačkog sveučilišta, među studenticama je ipak kotiralo znatno slabije. Naravno, to je bila posljedica zakonskih prepreka na koje su nailazile pravnice u svojoj karijeri i općeg negativnog odnosa struke prema diplomiranim pravnicama o kojima je bila riječ u prethodnom poglavlju. Studentice medicine mogle su očekivati zaposlenje u bolnicama i zdravstvenim zavodima, a ako su se odlučile za specijalizaciju, obično bi birale pedijatriju i ginekologiju.[48] Farmacija je bila dio Filozofskog fakulteta i stoga je spadala među studije koje su bili dopušteni ženama prije Prvog svjetskog rata. Vjerojatno stoga polaznice farmacije čine razmjerno visok udio među zagrebačkim studenticama. Najslabije je zastupljena veterina. Slab interes žena za ovaj fakultet djelomice je posljedica prirode posla i vrste kvalifikacije koju je nudio, no ne treba zanemariti i socijalne faktore. Studenti veterine i

[46] *Spomenica*, sv. II., 417–513. Broj studentica na Poljoprivredno-šumarskom fakultetu, prema: *Godišnjak Sveučilišta Kraljevine Jugoslavije*, 11; *Godišnjak Univerziteta Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu*, 44; *Godišnjak hrvatskoga Sveučilišta u Zagrebu*, 40. U *Spomenici* ne postoji podatak za Filozofski fakultet za 1929./1930. Podatak u tablici jest procjena na temelju statističke analize studentica Zagrebačkog sveučilišta. IAB, UUOŽ, 1936./Pravilnici, „Studij žena na fakultetima u Zagrebu i univerzitetska žena u karijeri“, kut. 4.

[47] IAB, UUOŽ, 1936./Pravilnici, „Žena u zvanju“, kut. 4.

[48] *Isto.*

šumarstva obično su bili slabijih imovinskih prilika od prosjeka ukupne studentske populacije,[49] dok su studentice u prosjeku dolazile iz boljestojećih obitelji.

Grafikon 7. Distribucija studentica po fakultetima[50]

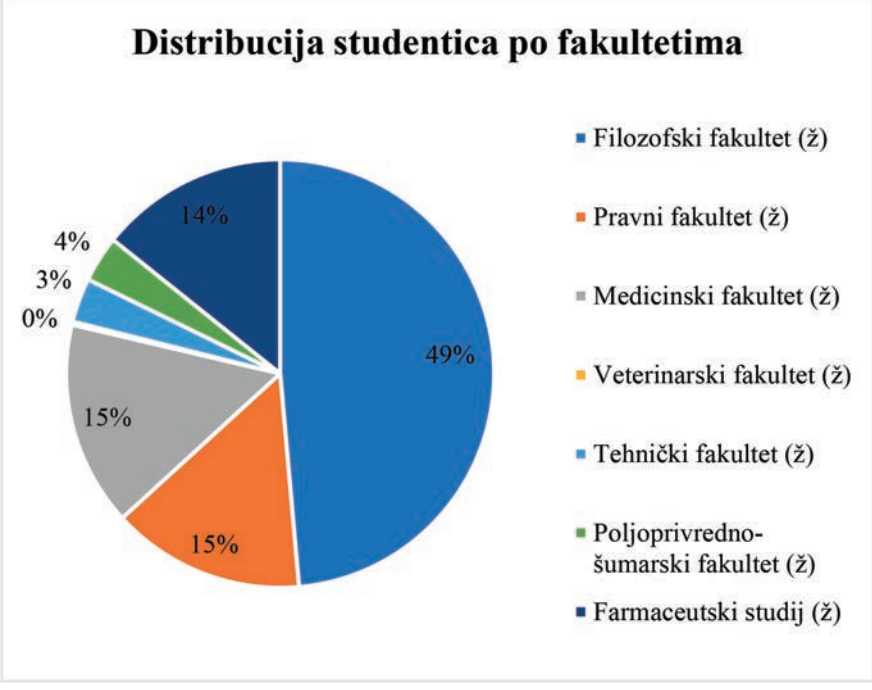

3. Socijalna struktura i regionalna pripadnost

Podaci o socijalnoj strukturi i regionalnoj zastupljenosti međuratnih studenata Zagrebačkog sveučilišta mogu se naći u *Spomenici* iz 1925. godine i statističkoj analizi koju je izradio Andrija Štampar krajem tridesetih godina za 1939. i 1940. godinu (Grafikon 8. i 9.). Očekivano, nisu sve socijalne skupine imale jednaku priliku (i zanimanje) za stjecanje akademske naobrazbe. U studentskoj se populaciji nalazilo razmjerno malo zemljoradničke djece koja je tada činila većinu ukupnog stanovništva Hrvatske, a prevladavala su djeca činovnikâ, trgovaca, obrtnika i slobodnih zanimanja.[51]

[49] Primjerice, 1939. godine više od 40% zahtjeva za pomoć upućenih Uredu za socijalnu i zdravstvenu zaštitu dolazi od studenata ovih dvaju studija. A. Štampar, „Razvitak socijalne i zdravstvene zaštite visokoškolaca“, 106.

[50] *Spomenica*, sv. II., 417–513. Broj studentica na Poljoprivredno-šumarskom fakultetu, prema: *Godišnjak Sveučilišta Kraljevine Jugoslavije*, 11; *Godišnjak Univerziteta Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu*, 44; *Godišnjak hrvatskoga Sveučilišta u Zagrebu*, 40. U *Spomenici* ne postoji podatak za Filozofski fakultet za 1929./1930. Podatak u tablici jest procjena na temelju statističke analize studentica Zagrebačkog sveučilišta. IAB, UUOŽ, 1936./Pravilnici, „Studij žena na fakultetima u Zagrebu i univerzitetska žena u karijeri“, kut. 4.

[51] A. Štampar, *Socijalna i zdravstvena zaštita Sveučilišta i visokih škola u Zagrebu*, 14.

Prema svemu sudeći, prosječan zagrebački student živio je u slabim ekonomskim prilikama. Iako je visina školarine ovisila o iznosu poreza koji su njihovi roditelji uplaćivali, studiranje je imalo mnogo skrivenih troškova. Plaćale su se knjige, takse za ovjeru semestra, zaštitu menzi i biblioteka, ispite, a ponegdje i za administrativne poslove.[52] Situaciju je otežavala i činjenica da od 1925. godine vrlo malen broj studenata može računati na neku vrstu stipendije. Stoga je krajem proučavanog razdoblja samo polovina studenata procijenila da ima dovoljno sredstava za „učenje".[53] Poseban problem činio je smještaj i prehrana. Oko 70% studenata dolazilo je izvan Zagreba i stoga je trebalo naći krevet u nekim od studentskih domova ili kod stanodavaca. Domovi su bili različite kvalitete, od onog u Vodnikovoj, u kojem je za ležaj trebalo izdvojiti od 50 do 250 din., do onog u Josipovcu koji je je bio u tako lošem stanju da se za njega nije ništa plaćalo. Oko trećine studenata hranilo se u menzama i mogli su birati jednu od šest zagrebačkih akademskih menzi: Hrvatska akademska menza, Centralna menza, Menza Đačkog doma, Vojvođanska menza i Bugarska menza. Studenti su imali određenu vrstu besplatne zdravstvene zaštite koja se djelomice financirala iz njihovih školarina, a ona se povećala nakon što počinje djelovati Ured za socijalnu i zdravstvenu zaštitu.[54] Ured je dijelio i pomoć u hrani, odjeći ili lijekovima, a razmjerno s brojem upisanih studenata pomoć su u najvećoj mjeri trebali studenti Veterinarskog i Poljoprivredno-šumarskog fakulteta, a najmanje Pravnog. Sa stranica tadašnjih izvještaja, dakle, izvire student koji spava u sobi s petnaest do dvadeset kreveta, grije se u sobi za učenje, hrani u menzi u kojoj za 11 – 15 dinara može dobiti 30 dag mesa, 30 dag kruha, 5 dag masti i variva po želji.[55]

Važnost socijalne pripadnosti bila je još izraženija u studentica. Seoske su obitelji teško mogle priuštiti akademsko školovanje svoje djece, a posebno su bili neskloni na studij slati kćeri. Stoga gotovo da i nema studentica zemljoradničkog ili radničkog podrijetla. Najizgledniju priliku za akademsku naobrazbu imale su kćeri činovničkih obitelji te one u još većoj mjeri utječu na ukupnu socijalnu strukturu studentica. Sličan postotak studenata i studentica dolazio je iz trgovačkih obitelji i slobodnih zanimanja (Grafikon 8.). Zanimljivo je da su, prema procjenama UUOŽ-a, roditelji slobodnih zanimanja, u koje, naravno, spadaju advokati, svoje kćeri najradije slali na Filozofski fakultet, a najmanje na Pravni. Studentice Tehničkog fakulteta su, prema istom izvoru, bile najbogatije. One su najviše plaćale studije i većinom imale vlastitu sobu.[56]. Moglo bi se zaključiti da je prosječna studentica bila nešto boljeg imovinskog stanja od prosječnog studenta. To potvrđuje činjenica da su djevojke rjeđe tražile pomoć od Ureda za socijalnu i zdravstvenu zaštitu, te Andrija Štampar zaključuje da „roditelji teže odlučuju, da bez dovoljno sredstava šalju žensku djecu iz kuće".[57]

---

52 H. Sirotković, „Sveučilište između dva rata".

53 A. Štampar, „Razvitak socijalne i zdravstvene zaštite visokoškolaca", 105.

54 Isti, *Socijalna i zdravstvena zaštita Sveučilišta i visokih škola u Zagrebu*, 2–11.

55 *Sveučilište Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu 1874.-1924.*, 261–269; A. Štampar, „Razvitak socijalne i zdravstvene zaštite visokoškolaca", 105–108; *Godišnjak Sveučilišta Kraljevine Jugoslavije*, 24–26.

56 IAB, UUOŽ, 1936./Pravilnici, „Studij žena po fakultetima u Zagrebu i univerzitetska žena u karijeri u Zagrebu i savskoj banovini", kut. 4.

57 A. Štampar, „Razvitak socijalne i zdravstvene zaštite visokoškolaca", 105.

Sudeći prema pokazateljima iz analize UUOŽ-a, većina je studentica zaista dolazila iz stabilnih obiteljskih situacija te su uglavnom imale oba, a manji broj samo jednog roditelja i rijetko su bile udane.[58] Obitelj im je davala važnu ekonomsku podršku, uzdržavali su ih roditelji[59], povremeno brat ili muž, a zanemariv broj financirao se s pomoću instrukcija[60]. Uglavnom nisu mogle računati na državnu stipendiju, ne samo zato što su one bile malobrojne već i zato što je gotovo polovinu stipendija dodjeljivalo Ministarstvo vojske i mornarice studentima veterine. Studentice su imale najviše šansi dobiti stipendiju Ministarstva prosvjete (do 9 godišnje) ili neku od malobrojnih stipendija stranih vlada. No, za vrijeme ekonomske krize i ta se mogućnost suzila jer je opao broj potpora, a omjer se promijenio na njihovu štetu.[61] Značajniji porast broja stipendiranih studentica dogodio se tek od 1937. godine, a one su se u pravilu dodjeljivale studenticama Filozofskog fakulteta.[62]

Žene su se rjeđe hranile u menzi[63], a postojala su i specifična rješenja da se uz ženski studentski dom otvara kuhinja u kojoj si same mogu spremati hranu. Mučio ih je deficit smještajnih kapaciteta i pri tome su imale dvije opcije: dom za studentice na zloglasnom Josipovcu ili stotinjak ležaja u znatno boljim uvjetima u Domu studentica u Mlinarskoj ulici koji bi plaćale oko 58 dinara mjesečno.[64] Otvaralo se i niz privatnih i katoličkih domova za studentice koji su često bili znatno skuplji, ali su zato nudili udobniji život. Tako je, primjerice, dom u kući „Hrvatskog Radiše“ nudio smještaj u jednokrevetnim, dvokrevetnim ili višekrevetnim sobama, sobu za učenje, grijanje, električnu energiju, klavir, pranje rublja, a po potrebi osiguravao je i kućnog liječnika i švelju. Za sve je to trebalo izdvojiti od 750 do 900 dinara.[65]

58 Prema procjeni Andrije Štampara, od upisanih 1.707 žena, 58 je bilo udanih.

59 Zanimljivo je da u iskazanim podacima analize UUOŽ-a samo jedna studentica nema majku, a dvije su siročad.

60 IAB, UUOŽ, 1936./Pravilnici, „Studij žena po fakultetima u Zagrebu i univerzitetska žena u karijeri u Zagrebu i savskoj banovini“, kut. 4.

61 Tako 1929./1930. primaju 9 stipendija Ministarstva prosvjete (od 16), a 1931. 4 (od 14). *Godišnjak Univerziteta Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu*, 45.

62 *Godišnjak Hrvatskog sveučilišta u Zagrebu*, 109.

63 Prema procjeni Andrije Štampara, oko 21% studenata i oko 10% studentica hrani se u menzi. A. Štampar, *Socijalna i zdravstvena zaštita Sveučilišta i visokih škola u Zagrebu*, 17.

64 Isti, „Razvitak socijalne i zdravstvene zaštite visokoškolaca“, 107.

65 „Dom za hrvatske sveučilištarke“, *Alma mater Croatica*, 1/1937. – 1938., 184.

Grafikon 8. Socijalna struktura zagrebačkih studentica upisanih u akademsku godinu 1939./1940.[66]

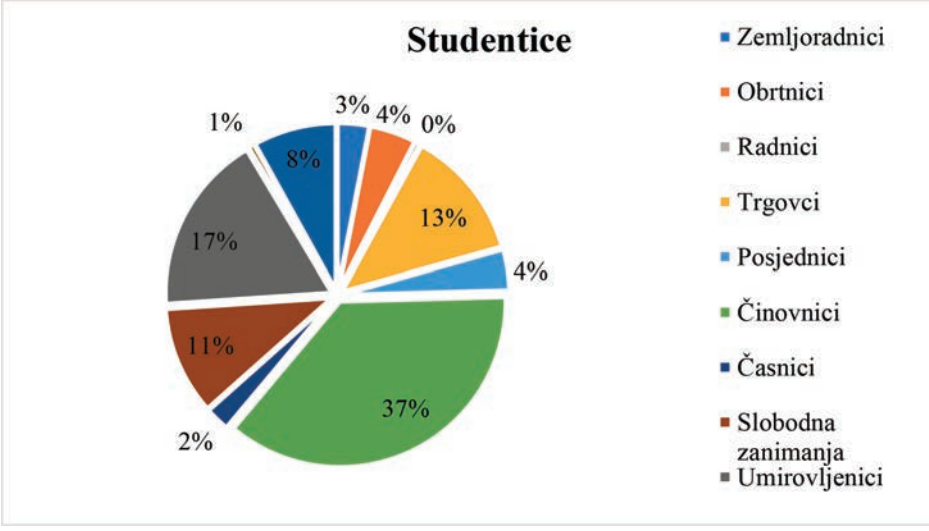

Grafikon 9. Socijalna struktura zagrebačkih studenata upisanih u akademsku godinu 1939./1940.[67]

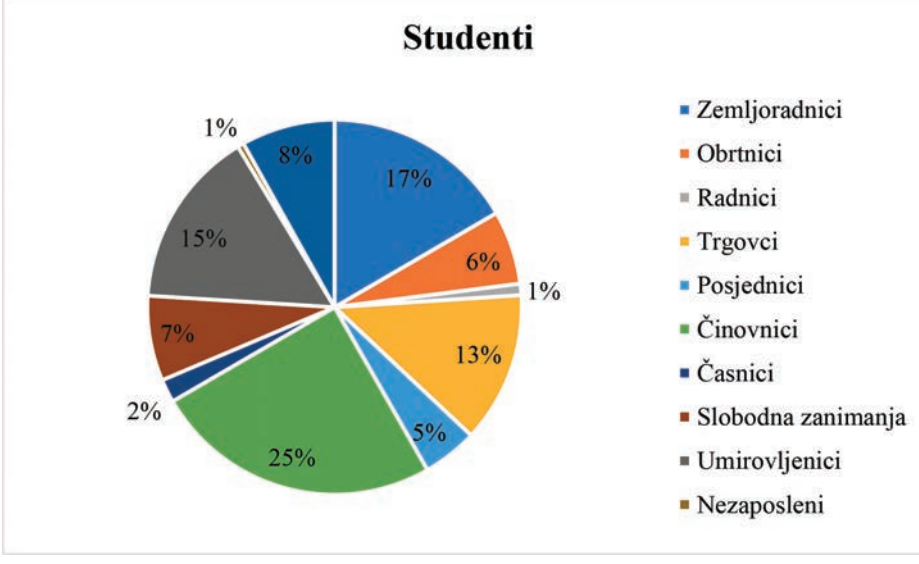

Podjela studenata prema regionalnoj pripadnosti vrlo je slična za početno i završno razdoblje, ali ipak postoje određena odstupanja. Prema procjeni *Spomenice* iz 1925. godine, oko 56% posto studenata dolazilo je iz Hrvatske i Slavonije, daljnjih 30-ak posto otpadalo je na ostale pokrajine u državi (Bosna i Hercegovina 14%, Srbija 4%, Slovenija 5%, Vojvodina 6%). Oko 12% studenata dolazilo je iz inozemstva, i to pretežito Rusa i nešto manje Mađara.

[66] A. Štampar, *Socijalna i zdravstvena zaštita Sveučilišta i visokih škola u Zagrebu*, 14.
[67] *Isto*.

Postoci za 1939./1940. godinu ne mijenjaju se puno (Grafikon 11.). Viši udio iz Banovine Hrvatske vjerojatno je posljedica toga što je ona zauzimala dio teritorija Bosne i Hercegovine[68].

Zagrebačko je sveučilište, dakle, u obama slučajevima prvenstveno hrvatsko sveučilište. Preko 60% studenata dolazi iz hrvatskih ili regija koje u većem broju nastanjuje hrvatsko stanovništvo, a gotovo polovina su od toga Zagrepčani. Ostatak je raspoređen na ostale regije u državi te oko 12% stranih studenata. Najveće se promjene događaju upravo u strukturi tih stranih studenata. Mađare s početnog razdoblja zamijenili su studenti koji dolaze iz Italije, a Ruse Bugari koji su polovinom tridesetih godina počeli u većem broju dolaziti u Zagreb.[69] Zanimljivo je da su Bugari naslijedili i interese Rusa te su oni, baš kao i Rusi početkom dvadesetih, pokazali najveće zanimanje za Tehnički, Medicinski i Gospodarsko-šumarski fakultet, a velik dio izabrao je i veterinu.[70] Bugari su organizirali svoju menzu i vodili bogat društveni život.

Regionalna pripadnost studentica ne razlikuje se mnogo od općeg prosjeka. Vidljivo je samo da su u malo većem postotku zastupljene studentice iz Banovine Hrvatske, a nešto manje bilo je stranih državljanki. Oboje upućuje da su se obitelji teže odlučivale slati kćeri u udaljene gradove radi studiranja. Među stranim studenticama također prevladavaju Bugarke. Bugarska pripadnost u gradu oživjela je kulturne veze i događaje, a u njih se uključio i UUOŽ te njegova juniorska (studentska) sekcija. Oni su, primjerice, 1938. godine organizirali izložbu bugarskih slika te ekskurziju u Bugarsku.[71]

Grafikon 10. Regionalna pripadnost studentica upisanih 1939./1940.[72]

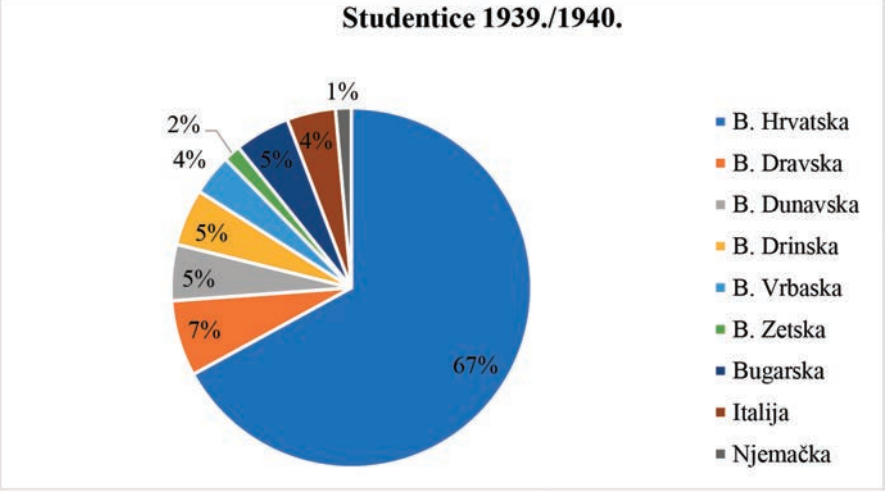

68 Ako zbrojimo Vrbasku i Drinsku banovinu, koje se dijelom ili u potpunosti prostiru na ostatku teritorija Bosne i Hercegovine, dobiva se oko 5%, a prema *Spomenici* iz 1925. godine, iz Bosne i Hercegovine dolazilo je 14%.

69 Više o doseljavanju Bugara u Zagreb v. Suzana Leček, „Sumnjivi useljenici: Bugari u Zagrebu 1936. godine", u: *Hrvati i Bugari kroz stoljeća. Povijest, kultura, umjetnost i jezik* (ur. Damir Karbić i Tihana Luetić), Zagreb 2013., 257–273.

70 A. Štampar, *Socijalna i zdravstvena zaštita Sveučilišta i visokih škola u Zagrebu*, 12–13.

71 IAB, UUOŽ, 1939./3, Prilog 10, kut. 6.

72 A. Štampar, *Socijalna i zdravstvena zaštita Sveučilišta i visokih škola u Zagrebu*, 12–13.

Grafikon 11. Regionalna pripadnost studenata upisanih 1939./1940.[73]

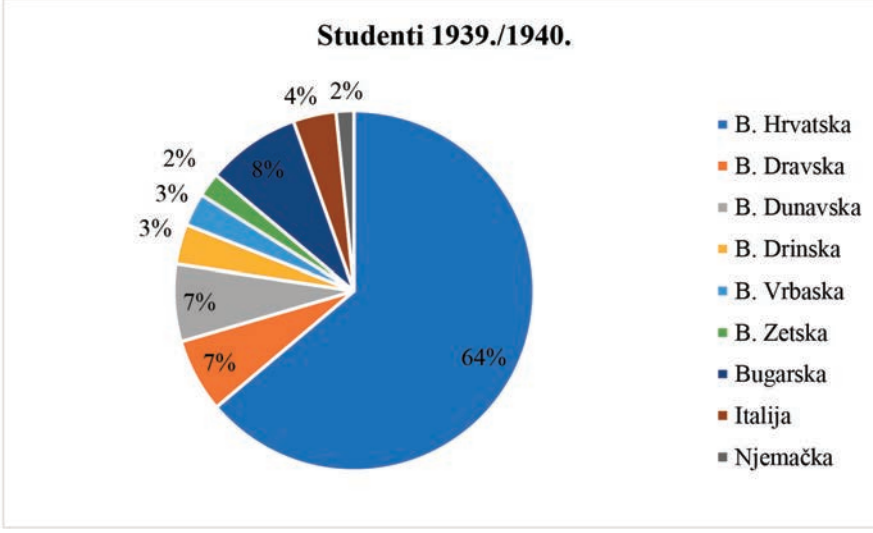

4. Ženski razgovori uz kavu i kolačiće za 75 para – društveni angažman studentica

Polaznici Zagrebačkog sveučilišta vodili su aktivan društveni, politički i kulturni život. Stoga je studentska scena obilovala šarolikim udrugama koje su okupljale studente na strukovnoj[74], regionalnoj, kulturno-umjetničkoj, religijskoj, političkoj i sportskoj bazi ili su jednostavno promicale specifične ciljeve, poput Akademskog društva trezvenosti „Preporod" ili Kluba hrvatskih akademičara esperantista.[75] Studentice su se rano uključile u rad tih društava[76] te je bilo pitanje vremena kada će se osnovati studentska udruga na rodnoj osnovi. Analiza angažmana studentica u svim studentskim društvima tema je za poseban rad i previše bi proširila raspravu. Stoga će se rad dotaknuti samo ženskih studentskih društava.

Tijekom međuratnog razdoblja postojala su ukupno tri ženska akademska društva: Jugoslavenski klub akademičarki (1920.) i dva različita Udruženja sveučilištarki (1933., 1935.). Uz to, polaznice Sveučilišta su polovinom tridesetih godina počele osnivati studentske sekcije ženskih društava: juniorsku sekciju UUOŽ-a i omladinsku sekciju Ženskog pokreta. Većina tih udruga, sekcija i organizacija iskazivala je feminističke ciljeve i želju promicanja ženskog obrazovanja. Otvaraju se obično u prijelomnim trenucima za položaj žena na Sveučilištu, ali su pri tome pokazale različit stupanj agilnosti.

---

73 *Isto.*

74 Primjerice, Klub studenata povijesti. Damir Agičić, „Klub studenata povijesti Sveučilišta u Zagrebu (1925-41)", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 25/1992., 249–262.

75 *Sveučilište Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu 1874.-1924.*, 236; *Godišnjak Sveučilišta Kraljevine Jugoslavije*, 43.

76 T. Luetić, „'Pa, mora i to biti!' – 'sveučilištarka' i prva 'Domagojka' Božena Kralj", *Croatica Christiana Periodica*, 38/2014., br. 73, 127–143.

Studentice su bile nešto aktivnije prije donošenja Vidovdanskog ustava, kada položaj i prava žena na sveučilištima još nisu bili u potpunosti regulirani. Stoga su tijekom 1919. godine pokrenule niz sastanaka „sa ženama sviju staleža" i osnovale udrugu zvučnog naziva Društvo svijesnih žena. Ono je trebalo okupljati pripadnice svih slojeva starije od petnaest godina te pokretati akcije u svrhu promicanja ženskog obrazovanja.[77] Teško je reći što se dogodilo s tim društvom, ali već godinu dana kasnije osniva se studentski Jugoslavenski klub akademičarki s vrlo sličnim ciljevima koji su se trebali ostvarivati u okviru čak četiriju sekcija (političke, higijenske, sociološke i literarne)[78]. Uskoro se i njemu gubi svaki trag te se može pretpostaviti da nije poduzimao veće mjere nakon što je Ustav ženama zagarantirao akademsku naobrazbu. Udruženje sveučilištarki javlja se tijekom 1933. godine, ponovno u trenutku kada se položaj studentica našao pred izazovima. No, ni ono nije pokazalo veću inicijativu te se već dvije godine kasnije spominje da je Klub „gotovo zamro."[79] Prazninu u feminističkoj djelatnosti studentica počele su ispunjavati ženske i strukovne ženske organizacije. Sredinom tridesetih godina osniva se omladinska sekcija Ženskog pokreta i juniorska sekcija UUOŽ-a, koje uskoro postaju i prostorom većeg okupljanja lijevo orijentiranih djevojaka. One su, navodno, dobivale naputke od vodstva Komunističke stranke da iskoriste prostor građanskih udruga za širenje komunističkih ideja. Juniorska sekcija UUOŽ-a bila je usmjerena poboljšanju života samih studentica. Okupljale su se u prostorijama Udruge, gdje su mogle polaziti razne tečajeve, sudjelovati u organizaciji kulturnih događanja ili jednostavno odlaziti na izlete.[80] „Mi smo se dnevno sastajale. To je bilo deset, petnaest žena s nekoliko fakulteta koje su aktivno radile. Mi bi se našle i otišle na kavu i kolačić (za 75 para) i raspravljale isključivo o ženskim problemima u društvu,"[81] sjeća se jedna sudionica. No, sekcija Ženskog pokreta imala je jasne političke ciljeve. Zalagale su se za gradnju Doma studentica, pravo glasa i pacifizam. Organizirale su i niz predavanja koja su navodno bila jako dobro posjećena.[82] Upravo je reakcija na jedno takvo predavanje potaknula osnivanje novog Udruženja sveučilištarki. Optuživši Ženski pokret da širi marksizam i pravo na pobačaj, dio je studentica 1935. godine odlučio organizirati alternativan prostor okupljanja i pokrenuti akciju prikupljanja novca za nove smještajne kapacitete.[83] Studentice su se, dakle, organizirale u svrhu promocije vlastitog položaja, druženja te od polovine tridesetih godina i radi promicanja konkretnih političkih stavova ili struja. Pri tome nisu djelovale kao jedinstvena skupina i pokazivale su različite stupnjeve (ne)mara prema organiziranom radu. No, vjerojatno se najaktivniji dio studentskog okupljanja odvijao unutar raznih sportskih društava.

---

77 „Društvo svijesnih žena u Zagrebu", *Jugoslavenska žena*, 1919., 42–43.

78 *Sveučilište Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu 1874.-1924.*, 235.

79 „Udruženje sveučilištarki", *Alma mater*, 1/1935., br. 3, 7.

80 IAB, UUOŽ, 1939./3, Prilog 10, kut. 6.

81 Andrea Feldman, „Prilog istraživanju historije ženskih organizacija – Udruženje univerzitetski obrazovanih žena", *Žena*, 44/1986., br. 2–3, 53.

82 „Omladinska podružnica Ženskog pokreta u Zagrebu", *Ženski pokret*, 15/1935., br. 3–4, 59–60.

83 „Ženski pokret i studentice", *Alma mater*, 1/1935., br. 2, 2; „Još o ženskom pokretu", *Alma mater*, 1/1935., br. 3, 2; „Udruženje sveučilištarki", *Alma mater*, 1/1935., br. 3, 7; „Akcija Sveučilištarki", *Alma mater*, 1/1935., br. 5, 2; „Udruženje sveučilištarki", *Naša žena*, 1/1935., br. 14.

„Oko polovine [studenata] se bavi sportom", zaključio je Andrija Štampar, posebno zabrinut za drugu polovinu koja to navodno nije činila iz financijskih razloga.[84] Društveni život međuratnog razdoblja obilježen je tjelesnom aktivnošću boravkom na zraku. Kupališta, skijališta, klizališta, sportski klubovi, nogometne i ine utakmice postaju prostorom okupljanja, druženja, brige za zdravlje i vlastito tijelo. Upravo su studenti Zagrebačkog sveučilišta bili pioniri u popularizaciji sporta u Zagrebu te su upoznavali zagrebačku sredinu s novim sportskim trendovima u svijetu. Važnu ulogu u razvoju sporta u Hrvatskoj imao je Hrvatski akademski športski klub (HAŠK), osnovan 1903. godine. Studentska populacija u međuratnom razdoblju najčešće se bavila plivanjem, zatim gimnastikom i lakom atletikom. Nogomet je bio četvrti sport studenata, a bilo je popularno i planinarenje, veslanje ili skijanje[85]. Sportski klubovi bili su vrlo razgranati te se studenti i studentice uključuju u rad HAŠK-a, ali i u brojne druge sportske klubove koji su postojali u Zagrebu (primjerice, Zagrebačko klizačko društvo, Akademski tenis klub, Hrvatski veslački klub) itd. Osnovano je i Udruženje sportaša Zagrebačkog sveučilišta koje je imalo za cilj organizirati međufakultetska natjecanja.[86]

Većina tekstova koji govore o sportskim aktivnostima studenata ne odvaja posebno mušku i žensku populaciju, ali se može pretpostaviti da je sportski duh bio jednako popularan među studenticama. Napokon prikazi kupališta na Savi, skijališta ili sa sportskih igara uključuju jednako žene kao i muškarce. U izvještajima UUOŽ-a spominje se da se njihova juniorska sekcija koristi prostorijama za satove ritmičke gimnastike, a pred kraj tridesetih godina Zagreb je imao čak tri ženska nogometna kluba („Zagreb", „Jugoslavija" i „Maksimir") i Ženski loptački savez.[87] No, najpopularniji ženski ekipni sport definitivno je bila hazena, češka inačica rukometa. HAŠK je već 1921. godine organizirao žensku hazenašku sekciju koja je, pak, potaknula osnivanje Jugoslavenskog hazena saveza (1924.). Hazenašice HAŠK-a bile su najuspješnije na državnom prvenstvu 1924. godine, a jugoslavenske hazenašice osvojile su svjetsko prvenstvo 1934. godine u Londonu i time donijele prvi svjetski trofej ekipnog sporta u Jugoslaviju.[88]

5. „Pa što ću s tolikim ženama?[89]" – odnos prema studenticama

Nove generacije studentica bile su brojnije, ali upravo su se zato ponovno našle u ulozi pionirki. Prije rata studentice su bile kuriozitet, pojedinačni slučajevi, ali u međuratnom raz-

[84] A. Štampar, *Socijalna i zdravstvena zaštita Sveučilišta i visokih škola u Zagrebu*, 16.
[85] *Isto.*
[86] Hrvoje Macanović, „Sport na zagrebačkom Sveučilištu", u: *Spomenica*, sv. I., 642–645. (http://www.unizg.hr/fileadmin/rektorat/O_Sveucilistu/Jucer_danas_sutra/Povijest/Monografije/Spomenica/prvi_dio/0637_SportNaZagrebackomSveucilistu.pdf)
[87] „Ženski nogomet", *Nogometni leksikon*, Zagreb 2004. (http://nogomet.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2704)
[88] H. Macanović, „Sport na zagrebačkom Sveučilištu", 642–645.
[89] Rečenicu je navodno izrekao profesor fizike na početku predavanja u fakultetskoj dvorani 1933. godine. A. Feldman, „Prilog istraživanju historije ženskih organizacija", 52.

doblju postaju sve učestalija pojava. Ova je „masovnost“, naravno, pružala određen prostor sigurnosti, podrške i umrežavanja, ali je također izazivala otpor među akademskim krugovima i podijeljene reakcije javnosti. One postaju društvena grupa kojoj se pripisuje određen kolektivni identitet izgrađen na sprezi binarne opozicije samopercepcije i percepcije, odnosno pitanja: „tko smo mi“ (percepcija samih studentica) i „tko su one“ (percepcija javnosti).

Polaznice sveučilišne naobrazbe ne uklapaju se više u stare stereotipe o obrazovanoj i zaposlenoj ženi. Lik studentice postaje utjelovljenje moderne žene novoga doba. One nisu „sufražetkinje, sa muškim ogrtačem, niskim petama i cvikerom na nosu“, već „sasma ozbiljne“ studentice kojima „ne smeta ni malo da i dalje bude dama“[90], ističe se u jednom članku u *Ženskom svetu*. U intervjuu s beogradskom dobitnicom svetosavske nagrade za rad iz područja prava prvenstveno se ističe njezina modernost. Ona je „novi tip“ žene, „preduzimljive, smele, sposobne, kojoj polazi za rukom da očuva dvojstvo…“ te iako se pokazala kao uspješna studentica, nije prestala biti „zanimljiva, moderna dama koja časka o svemu, samo ne o svojim pravnim studijima, niti o prakticiranju u kancelariji poznatog advokata.“[91] No, iako je ova slika imala pozitivne konotacije i težila osporavanju predodžbe da studentice i poslovne žene ulaze u muški prostor i time odbacuju svoju ženstvenost, seksepil i mogućnost osnivanja obiteljskog života, upravo je „modernost“ studentica izazivala najviše zabrinutosti u javnosti.

Studentice su zauzele društveni položaj između djevojke i udane žene. Ona uživa slobodu supruge u kretanju javnim prostorom, bez nadzora se kreće u miješanom, štoviše, muškom društvu i upravo zato njezin „moral“ postaje upitan. U tom kontekstu činjenica da inzistiraju na svojoj ženstvenosti nije bila nimalo umirujuća i u javnosti se počinje javljati slika studentice kao žene koja prakticira seksualnu slobodu. „U njihovim toaletama, držanju pogledima, ne vidim doli izazivanja seksusa u muškarcu. Jednima i drugima je deviza: Uživati i samo uživati“, tuži se jedna studentica u *Jugoslavenskoj ženi*[92] te zgroženo opisuje odnose svojih kolega i kolegica. Prema njezinu iskustvu, muškarci su „životinje“, predatori koji raznim trikovima osvajaju kolegice, a nakon „intimnih odnošaja, zasitili bi se ubrzo, a on bi preporučivao i ustupio svoju kolegicu svome prijatelju“.[93] Djevojke u tekstu u početku su sramežljive, ali onda popuštaju pred argumentom da je kreposno ponašanje provincijalno i nemoderno. Ovi odnosi, prema njezinu mišljenju, prvenstveno štete studenticama koje gube poštovanje svojih kolega i javnosti te kao takve ne mogu na sebe preuzeti ulogu lučonoša novih društvenih i feminističkih kretanja. Više od desetljeća kasnije izlazi članak u *Našoj ženi* koji se na neki način nadovezuje na ovaj stav ističući da „nalickane“ obrazovane žene ruše ugled svoje profesije jer ne može „se učiteljica oblačiti kao dama iz polusvijeta ni studentkinja se ponašati kao dama iz bara“.[94] Svojevrsnu obranu studentica preuzeo je na

---

90 *Žena i svet*, 3/1929., 11. Preuzeto iz: Stanislava Barić, „Žena i svet (1925–1941) između moderne i nove žene: ambivalencija ilustrovanog ženskog (modnog) magazina“, *Književnstvo: časopis za studije književnosti, roda i kulture*, 4/2014., br. 4. (http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi/2014/zenska-knjizevnost-i-kultura/zena-i-svet-1925-1941-izmedju-moderne-i-nove-zene-ambivalencija-ilustrovanog-zenskog-modnog-magazina)

91 „Moderna devojka, pravnik i književnik“, *Ženski svet*, 1/1930., br. 4, 10.

92 „Kolegicama studenticama“, *Jugoslavenska žena*, 3/1919., br. 7, 343.

93 *Isto*.

94 „Žena i njega tijela“, *Naša žena*, 1/1935., br. 27.

sebe *Ženski pokret* koji počinje tvrdnjom da se često govori o „nemoralu današnje omladine…, a specijalno studentkinja“, no u daljnjem tekstu ne pokušava opovrgnuti te tvrdnje, nego traži dublje društvene uzroke promjena ponašanja žena.[95]

Predrasude nisu mimoišle akademsku okolinu. Velik broj polaznica pojedinih fakulteta izazivao je otpor među etabliranim strukturama. Iz sjećanja studentica zabilježenih u tekstu Andree Feldman izviru brojna negativna iskustva s profesorima i kolegama. Tako se studentica fizike i matematike prisjeća neugodnog trenutka na jednom predavanju: „Ja sam studirala fiziku. I nas je te 1933. godine došlo na fakultet puno žena, to je bila najteža grupa na Filozofskom fakultetu. I došao je profesor teoretske fizike i rekao ‘Ja neću počet predavanje dok pola žena ne ode.’ Doživjeti takvu stvar!“. Studentica psihologije i romanistike se s ogorčenjem sjeća kako je svoj studij i nastavu financijski potpomagala, ali joj to nije donijelo poštovanje okoline. „Pa ja sam četiri godine tamo studirala. Takav sarkazam, ironija. To je bilo strašno neugodno. Ja sam dobro osjetila jer sam tamo kupovala čaše i boce za eksperimente, a onda su me uvijek vrijeđali (…) Akademski obrazovani muškarci su se s nama izrugivali (…)“[96]. Zanimljivo je da se oba ova sjećanja vežu uz Filozofski fakultet koji je tih godina već upisivao izuzetno velik broj žena. Otpori na akademskoj razini i u javnosti bili su svojevrsna strategija postavljanja nevidljivih granica ženskog obrazovanja. Studentice se podsjećalo da se nalaze na novoosvojenom prostoru te da samom svojom prisutnošću na fakultetu narušavaju uobičajeni poredak. Iako se u ovom konkretnom slučaju bivša studentica sjeća svog prkosa i odgovora profesoru: „Vidjet ćete kada dođemo na ispit!“[97], lako se može pretpostaviti da su negativne poruke na koje su studentice svakodnevno nailazile obeshrabrivale ambicioznije planove i želju za nastavkom akademske naobrazbe.

6. Na granici ambicije – akademski uspjesi i granice

„Opadanje je (…) kod ženskih slušača znatnije nego kod muških“, zaključio je Andrija Štampar u svojoj analizi studenata upisanih 1939./1940. godine.[98] Brojni studenti i studentice nisu završavali studije, a dio njih niti godinu. U ljetnom semestru obično bi se upisalo oko deset posto studenata manje nego u zimskom. Odustajali su i studenti i studentice, ali se trendovi i omjer razlikuju u dvadesetim i tridesetim godinama. Dok su dvadesetih godina oba spola odustajala u istom postotku (oko 8%), tijekom tridesetih godina opada odljev studenata (na 5 – 8%), a raste odljev studentica (na 8 – 14%). Osobito velik broj odustao je 1932. godine.[99] Ovu promjenu ponovno možemo povezati s različitim posljedicama ekonomske krize na obrazovne mogućnosti djevojaka i mladića.

95 „Ženska omladina i moral“, *Ženski pokret*, 16/1935., br. 3–4, 60–61.
96 A. Feldman, „Prilog istraživanju historije ženskih organizacija“, 52.
97 *Isto*.
98 A. Štampar, *Socijalna i zdravstvena zaštita Sveučilišta i visokih škola u Zagrebu*, 15.
99 *Godišnjak Sveučilišta Kraljevine Jugoslavije*, 11; *Godišnjak Univerziteta Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu*, 44; *Godišnjak hrvatskoga Sveučilišta u Zagrebu*, 40.

Ideja da žene upisuju, ali ne završavaju studij mučila je i Ljiljanu Turkalj Šarić prilikom sastavljanja statistike zagrebačkih studentica 1935. godine. Stoga je u analizu povremeno uključivala ne samo broj i omjer diplomiranih studentica i studenata nego je i uspoređivala njihove ocjene i uspjeh na završnom ispitu.[100] Zaključci do kojih je došla uglavnom se podudaraju s rezultatima analize podataka iz *Spomenice* iz 1969. godine. Studentice su bile jednako (ne)uspješne u stjecanju diplome kao i njihove kolege. Studiralo se dugo i velik dio studenata i studentica nikada nije završio studije, djelomice zato što su završni ispiti na pojedinim fakultetima bili izrazito skupi. Usporedi li se udio diplomiranih studentica u ukupnoj studentskoj populaciji prema fakultetima, vidljivo je da izrazito varira, ali uglavnom prati trendove porasta udjela broja studentica na pojedinom fakultetu. Na kemiji i arhitekturi bile su čak učinkovitije od kolega, dok su studentice prava bile manje uspješne (Grafikon 12.).

Grafikon 12. Udio diplomiranih studentica u ukupnom broju diplomiranih studenata po fakultetima[101]

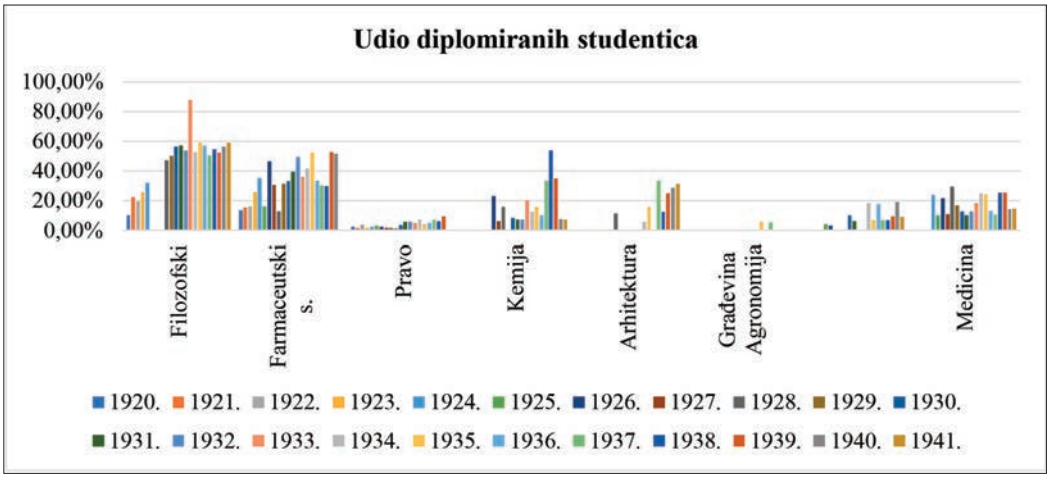

Tijekom dvadeset jedne godine na Zagrebačkom sveučilištu diplomiralo je ukupno 1.979 žena. Oko polovine tih diploma obranjeno je na Filozofskom fakultetu, a još dodatna četvrtina otpada na Farmaceutski studij. Uzme li se u obzir da je on tada također pripadao Filozofskom fakultetu, može se zaključiti da je 75% diplomiranih studentica dolazilo s Filozofskog fakulteta. Ostatak je podijeljen na studije koji su im se otvorili nakon Prvog svjetskog rata. Pri tome ih je najviše diplomiralo medicinu, a studentice prava su, s obzirom na njihov broj, bile najmanje uspješne (Grafikon 13.).

[100] IAB, UUOŽ, 1936./Pravilnici, „Studij žena po fakultetima u Zagrebu i univerzitetska žena u karijeri u Zagrebu i savskoj banovini“, kut. 4.
[101] *Spomenica*, sv. II., 417–513.

Grafikon 13. Diplomirane studentice prema fakultetima[102]

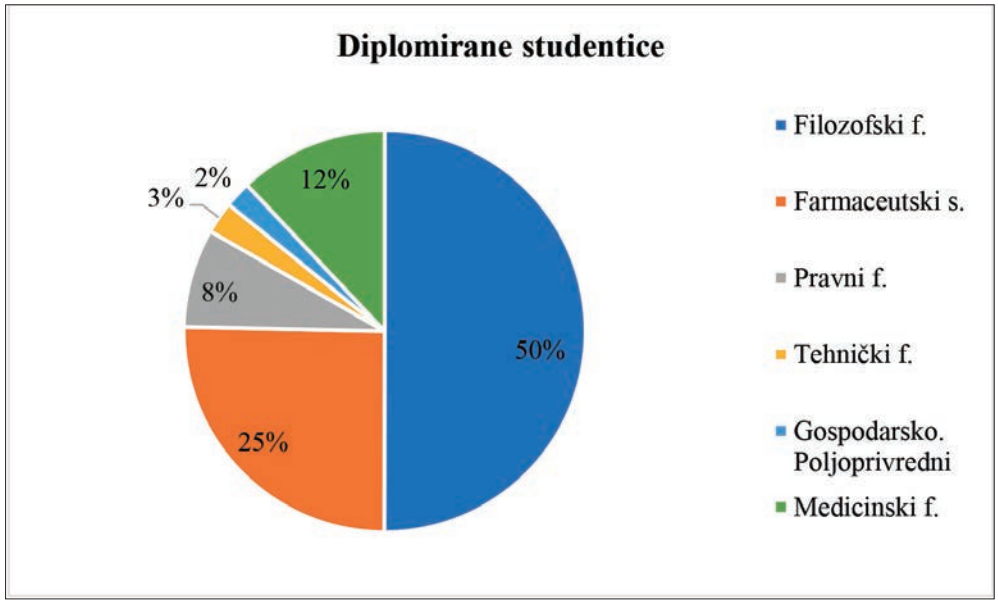

Na Zagrebačkom sveučilištu od 1920. godine postoji kraljevska „svetosavska" nagrada koja je donosila akademski prestiž, ali i financijski dobitak. Novčani iznos osiguravala je kraljevska riznica, a izbor nagrađenih radova provodilo je Sveučilište koje je za to u prvo vrijeme dobivalo četiri tisuća dinara godišnje, a od 1924. godine iznos se povećao te je od tada svaki fakultet mogao računati na dvije tisuće dinara[103]. U razdoblju od 1920. do 1938. Zagrebačko sveučilište podijelilo je ukupno sto dvadeset jednu nagradu, a samo ih je deset stiglo u ruke studentica.[104] Nagrađeno je ukupno šest radova studentica Filozofskog fakulteta (od toga jedan iz fizike), po jednu nagradu dobile su studentice veterine, medicine i arhitekture, a nagrađena je i jedna studentica prava (kao treća potpisana na radu). Uzme li se u obzir da su radovi bili šifrirani te da se nije znao njihov autor ili autorica, mora se zaključiti da je malen broj dobivenih nagrada vjerojatno posljedica slabog interesa među djevojkama da sudjeluju u natječaju.

Samo su se pojedine žene odlučile na stjecanje doktorata. U to je vrijeme postojalo više vrsta doktorata: stručni doktorat na Medicinskom fakultetu praktički se dobivao završetkom studija, na Pravnom fakultetu titula doktora stjecala se nakon polaganja tri „rigoroze", a na ostalim fakultetima stjecao se doktorat znanosti na osnovi napisane i obranjene teze.[105] Prema podacima u *Spomenici* iz 1979. godine, u proučavanom razdoblju doktorirale su šez-

[102] *Isto*.
[103] *Sveučilište Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu 1874.-1924.*, 231–232.
[104] *Godišnjak Sveučilišta Kraljevine Jugoslavije,* 95, 139, 210, 387, 791; *Godišnjak Univerziteta Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu*, 47–48; *Godišnjak hrvatskoga Sveučilišta u Zagrebu*, 111, 159, 194, 229, 276, 307.
[105] Davor Delić i Slavko Goldstein (ur.), *Sveučilište u Zagrebu*, Zagreb 1979., 60. (http://www.unizg.hr/fileadmin/rektorat/O_Sveucilistu/Jucer_danas_sutra/Povijest/Monografije/Sveuciliste_u_Zagrebu.pdf)

deset tri žene, od čega je trideset devet položilo rigorozu na pravu, a dvadeset tri obranile su disertaciju na Filozofskom fakultetu.[106]

Malen broj doktorica znanosti i nagrađenih studentica opisuje nevidljivu granicu ženskog obrazovanja. Djevojke su mogle studirati i stjecati zvanja, ali se od njih nije očekivalo da pritom budu akademski ambiciozne i kompetitivne. Uostalom, koji bi bio smisao? Sveučilišna zajednica pokazivala je otpor prema zapošljavanju žena. Na Zagrebačkom sveučilištu je 1938./1939. godine radilo šesnaest nastavnica,[107] no niti jedna od njih nije dosegnula veći stupanj znanstveno-nastavnog zvanja.

7. Nastavnice Zagrebačkog sveučilišta

Nastavno se osoblje tada dijelilo na redovite i izvanredne profesore, docente, asistente, lektore, učitelje vještina (stenografije, knjigovodstva itd.), honorarne profesore i honorarne nastavnike. Položaj redovitog docenta bio je novìna uvezena s beogradskog Univerziteta. Docentom je mogla postati osoba koja je prije najmanje tri godine doktorirala te objavila određen broj radova. Asistenti su se dijelili na stalne, volontere i dnevničare, a samo su prvi bili zaposlenici fakulteta. Nije postojala obveza napredovanja, dapače, nova radna mjesta teško su se dobivala te su ovisila o odobrenim kreditima Ministarstva i podršci akademske sredine. Stoga su nastavnici i nastavnice mogli provesti čitavu karijeru u istom statusu, s time da su docenti i asistenti morali prolaziti kroz reizbor svakih pet, odnosno tri godine.[108]

Najviši znanstveno-nastavni uspjeh u Kraljevini Jugoslaviji postigla je Ksenija Atanasijević koja je 1924. godine dobila mjesto docentice na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Njezin je primjer izazvao silan interes u ženskim glasilima i udrugama toga vremena, ali i pozornost javnosti. Uspješna akademska karijera jedne žene bila je neminovno popraćena nizom spekulacija i „šuškanja“ o navodnim ljubavnim odnosima s kolegama i mentorom. Otpor prema njezinu radu dosegnuo je vrhunac sredinom tridesetih, slučajno ili ne, u vrijeme najžešćeg napada na zaposlene udane žene. Tada je je bila optužena za plagijat, a čitav je slučaj poprimio obilježja javnog skandala, nakon čega je dala ostavku i zaposlila se u Ministarstvu prosvjete.[109] Ovaj usamljeni slučaj akademskog uspjeha i neuspjeha jedne žene istovremeno je definirao nadu i upozorenje ostalim studenticama koje su gajile aspiracije prema karijeri na sveučilišnim institucijama.

Zaposlenice Zagrebačkog sveučilišta postizale su znatno skromnije uspjehe. U popisima osoblja kontinuirano se javljaju ženska imena kao bibliotekarske pomoćnice ili pomoćnice lektora na Filozofskom fakultetu[110] te crtačice, laborantice, pisarice i manipulantice na

[106] *Spomenica*, sv. II., 417–513.
[107] *Jugoslavija 1918-1988. Statistički godišnjak*, Beograd 1989., 368.
[108] H. Sirotković, „Sveučilište između dva rata“, 142–144.
[109] O Kseniji Atanasijević v. Ljiljana Vuletić, *Život i misao Ksenije Atanasijević*, Beograd 2005.; IAB, UUOŽ, 1935./74, 1935./81, kut. 3.
[110] Prva pomoćna lektorica Henriette Coutant zaposlena je 1932. godine.

Medicinskom fakultetu.[111] Asistentica je bilo malo jer su i asistenti bili rijetki. Kresanje budžeta iz 1927. godine najviše se odrazilo upravo na položaj asistenta i podvornika te su brojni izgubili posao[112]. Od tada su se odobravala asistentska mjesta samo na studijima koji su uključivali rad u laboratoriju. Asistentice su se stoga zapošljavale na Medicinskom i Tehničkom fakultetu. Uvjeti su bili dosta nepovoljni. Karijeru bi započele kao volonterke ili dnevničarke te čekale mogućnost da im se otvori stalno radno mjesto. Nakon toga trebalo je položiti državni ispit za asistenta i obnavljati svoj status svake tri godine, bez realne šanse za napredovanjem. U izvještaju o „ženama u zvanju" u Zagrebu stoji da diplomirane kemičarke, koje se odluče zaposliti kao asistentice, obično provedu nekoliko godina na fakultetu, a onda odustanu te pokušaju ostvariti karijeru na drugim mjestima. No, bilo je očito i upornih žena koje su strpljivo čekale svoju priliku. Tako je Vjera Marjanović postigla status asistentice kemijsko-inženjerskog smjera Tehničkog fakulteta 1926. godine, doktorirala je dvije godine kasnije, a onda gotovo dvadeset godina čekala i dočekala docenturu. Blaženka Peić je, pak, obavljala posao asistentice Medicinskog fakulteta od 1925. godine te je nakon sedamnaest godina postala prva docentica u Hrvatskoj (1942.). No, kako su nakon rata poništeni svi izbori provedeni za vrijeme NDH, vraćena je u status asistentice te je ponovno izabrana za docenticu tek 1954. godine. Nakon toga prati relativno brzu liniju napredovanja, da bi 1966. godine postala dekanica Veterinarskog fakulteta.[113] Najviši nastavnički status na Zagrebačkom sveučilištu u međuratnom razdoblju dosegnula je Elza Kučera, jedna od prvih zagrebačkih studentica i doktorandica Sveučilišta u Zürichu. Ona je pune dvadeset dvije godine (1920. – 1942.) obavljala posao zamjenice ravnatelja Sveučilišne knjižnice u Zagrebu te se uz to nastavila baviti strukom koju je završila. Organizirala je filozofske kolokvije, sudjelovala u pokretanju *Revije za psihologiju i filozofiju*, a u svom stanu imala je laboratorij za eksperimentalnu psihologiju. Tijekom tridesetih godina radila je kao honorarna nastavnica na Katedri za eksperimentalnu psihologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Honorarni nastavnici održavali su nastavu umjesto docenata te su za to dobivali prilično neredovitu novčanu naknadu.[114]

8. Zaključak

Međuratno je razdoblje vrijeme novih mogućnosti studiranja za žene i period kada studentice Zagrebačkog sveučilišta prelaze iz pojedinih slučajeva u jasnije definiranu grupu. Odluka o studiranju ovisila je o brojnim faktorima – mnogi od njih na jednak su način utjecali na studente i studentice, ali djevojke su ipak u nekim segmentima imale različite perspektive. One se prilikom odabira fakulteta vode drugačijom računicom te su morale razmišljati o prihvatljivosti i propusnosti struke za žene. Iako je broj žena na Sveučilištu rastao,

111 *Univerzitetske vlasti, osoblje, ustanove i red kolegija u Univerzitetu Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu*, Zagreb 1930. – 1933., *passim*.
112 *Godišnjak Sveučilišta Kraljevine Jugoslavije*, 3–6.
113 R. Franz-Štern, „Žene na Sveučilištu u Zagrebu", 32–34.
114 *Isto*; „Elza Kučera", *Hrvatska enciklopedija* (http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=34407).

njihov je izbor sve do polovine tridesetih godina najčešće vezan uz studije koji su već tradicionalno bili otvoreni ženama. Očekivano, važna prekretnica čitavog razdoblja jest ekonomska kriza tridesetih godina. Ona je zaustavila rast broja ukupne studentske populacije, osobito ženske. Neočekivano, upravo u to vrijeme dolazi do promjena u strukturi studentica. Žene su se tijekom tridesetih godina hrabrije odlučivale na upis u tradicionalno „muške" fakultete kao što su Medicinski, Pravni ili Poljoprivredno-šumarski fakultet. Teško je reći je li to bila posljedica činjenice da su ovi studiji tada već čitavo desetljeće primali žene, promjene prioriteta i strategija prilikom odabira studija uzrokovanih nesigurnim ekonomskim prilikama ili možda čak kombinacije tih dvaju faktora.

Nadalje, veću ulogu u njihovu studiranju odigrali su socijalni i ekonomski status, regionalna pripadnost, odnosno blizina Sveučilišnom centru te podrška obitelji i okoline. Prosječno gledajući, studentice su bile nešto manje socijalno ugrožene od svojih kolega iz jednostavnog razloga što su češće dolazile iz stabilnijih obitelji. Manje su se hranile u menzama, rjeđe su stanovale u domovima i više se oslanjale na financijsku podršku obitelji. Ipak, one se aktivno uključuju u društveni studentski život. Vrijeme studiranja obećavalo je sasvim nove konture slobode za žene, a ta je novostečena sloboda bila bremenita pozitivnim i negativnim imaginarijem.

Nove mogućnosti nisu dolazile bez ograničenja. Akademske i poslovne sredine nizom strategija odašiljale su poruku o „staklenom stropu" ženskih ambicija. Ironija i ismijavanje u fakultetskim dvoranama, prešutan negativan stav prema zapošljavanju žena ili otvoreno artikulirana rodna diskriminacija u oglasima za posao ili čak zakonskim aktima odigrali su važnu ulogu u upozoravanju žena na granice njihovih mogućnosti. Sudeći prema malom broju nagrađenih studentica, doktorica znanosti i zaposlenica na fakultetu, veći dio studentica razumio je i prihvatio poruku.

Studentice u međuratnom razdoblju nisu „osvojile" Zagrebačko sveučilište, ali jesu pojedine fakultete i studije te su svakako promijenile imidž ukupne studentske populacije i očekivanja budućih generacija. Do kraja Drugog svjetskog rata nije postojao niti jedan studij (uključujući i Bogoslovni fakultet) koji među svojim redovima nije imao upisane žene.

Women at the University of Zagreb in the inter-war period

Summary: This paper focuses on the women students at the University of Zagreb in the inter-war period, examining their number and share in the total number of students, their distribution across schools and faculties, their social and regional backgrounds, their grades, as well as their social lives and how perception in the general public. The results are then placed in the wider context of the development of the University, the social and political changes of the time and specific issues related to gender. The entirety of the University of Zagreb started accepting women as students immediately after World War I, resulting in the rapid rise in the number of women enrolled at the

university. At the beginning of the inter-war period, there were approximately two hundred women studying there, comprising about 7%, of the student body. This number became five times larger by the end of that period, when women were making up 20% of all students. In their choice of major, women also had to consider the social acceptability of their future careers, thus mainly opting for those majors which usually led to a job in the public sector. Humanities and Pharmacy were the most popular choices, especially during the 1920s, so by the end of that period, 50% of all students studying there were women. They were followed closely by Law and Medicine, with other options being far less popular. The women's financial and social status also played a part, as well as their places of origin. Thus, the students largely came from stable households and places near Zagreb and the University. Women also participated in social life at the University, forming different women's associations and participating in sporting events. Studying allowed them to move and socialize more freely, which was not always looked upon kindly by the general public. Although women students were equally successful in completing their degrees as their male counterparts, a very small percentage of them went on to pursue careers in science or obtain a doctorate. Moreover, virtually no women found employment at university. This shows that, although the inter-war period opened new opportunities for women, they were still hindered by the glass ceiling.

Key words: female students, Zagreb, University, the inter-war period, women's history, the history of education

Izvori

Istorijski arhiv Beograda (IAB), fond Udruga univerzitetski obrazovanih žena (UUOŽ).

Godišnjak hrvatskoga Sveučilišta u Zagrebu za školske godine 1933/34-1938/39, Zagreb 1940.

Godišnjak Sveučilišta Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu za školske godine 1924/25-1928/29, Zagreb 1929.

Godišnjak Univerziteta Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu za školske godine 1929/30-1932/33, Zagreb 1933.

Jugoslavija 1918-1988. Statistički godišnjak, Beograd 1989.

Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu (ur. Jaroslav Šidak), sv. I.–II., Zagreb 1969.

Sveučilište Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu 1874.-1924. Spomenica akademičkog senata, Zagreb 1925.

Andrija Štampar, „Razvitak socijalne i zdravstvene zaštite visokoškolaca", *Liječnički vjesnik*, 63/1941., 105–108.

Andrija Štampar, *Socijalna i zdravstvena zaštita slušača*, Zagreb 1940.

Univerzitetske vlasti, osoblje, ustanove i red kolegija u Univerzitetu Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu, Zagreb 1930. – 1933.

Zbornik zakona i naredba valjanih za Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, 14/1918., br. 24, 421–430.

Alma mater

Alma mater Croatica

Jugoslavenska žena

Naša žena

Ženski pokret

Ženski svet

Literatura

Damir Agičić, „Klub studenata povijesti Sveučilišta u Zagrebu (1925-41)“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 25/1992., 249–262.

Stanislava Barić, „Žena i svet (1925–1941) između moderne i nove žene: ambivalencija ilustrovanog ženskog (modnog) magazina“, *Književnost: časopis za studije književnosti, roda i kulture*, 4/2014., br. 4. (http://www.knjizensvo.rs/sr-lat/casopisi/2014/zenska-knjizevnost-i-kultura/zena-i-svet-1925-1941-izmedju-moderne-i-nove-zene-ambivalencija-ilustrovanog-zenskog-modnog-magazina)

Davor Delić i Slavko Goldstein (ur.), *Sveučilište u Zagrebu*, Zagreb 1979. (http://www.unizg.hr/fileadmin/rektorat/O_Sveucilistu/Jucer_danas_sutra/Povijest/Monografije/Sveuciliste_u_Zagrebu.pdf)

Andrea Feldman, „Prilog istraživanju historije ženskih organizacija – Udruženje univerzitetski obrazovanih žena“, *Žena*, 44/1986., br. 2–3, 49–55.

Ranka Franz-Štern, „Žene na Sveučilištu u Zagrebu – od prvih studentica i nastavnica do danas“, *Sveučilišni vjesnik*, 48/2002., br. 1–4, 31–33.

Hrvatska enciklopedija, Zagreb 1999. – 2009. (http://www.lzmk.hr/izdanja/enciklopedije/62-hrvatska-enciklopedija)

Suzana Leček, „Sumnjivi useljenici: Bugari u Zagrebu 1936. godine“, u: *Hrvati i Bugari kroz stoljeća. Povijest, kultura, umjetnost i jezik* (ur. Damir Karbić i Tihana Luetić), Zagreb 2013., 257–273.

Tihana Luetić, „‘Pa, mora i to biti!’ – ‘sveučilištarka’ i prva ‘Domagojka’ Božena Kralj“, *Croatica Christiana Periodica*, 38/2014., br. 73, 127–143.

Tihana Luetić, „Počeci visokoškolskog obrazovanja za žene u Hrvatskoj i usporedba sa stanjem u susjednim zemljama“, *Historijski zbornik*, 59/2006., 61–68.

Tihana Luetić, „Prve studentice Mudroslovnog fakulteta Kr. sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu“, *Povijesni prilozi*, 21/2002., br. 22, 167–208.

Tihana Luetić, *Studenti Sveučilišta u Zagrebu (1874-1914). Društveni život, svakodnevica, kultura, politika*, Zagreb 2012.

Hrvoje Macanović, „Sport na zagrebačkom Sveučilištu“, u: *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu* (ur. Jaroslav Šidak), sv. I., Zagreb 1969., 637–651. (http://www.unizg.hr/fileadmin/rektorat/O_Sveucilistu/Jucer_danas_sutra/Povijest/Monografije/Spomenica/prvi_dio/0637_SportNaZagrebackomSveucilistu.pdf)

Nogometni leksikon, Zagreb 2004. (http://nogomet.lzmk.hr/)

Ida Ograjšek Gorenjak, *Opasne iluzije. Rodni stereotipi u međuratnoj Jugoslaviji*, Zagreb 2014.

Deborah Simonton, *Women in European Culture and Society: Gender, Skill and Identity from 1700*, Abingdon 2010.

Hodimir Sirotković, „Sveučilište između dva rata (1918-1941)“, u: *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu* (ur. Jaroslav Šidak), sv. I., Zagreb 1969., 125–173. (www.unizg.hr/fileadmin/rektorat/O_Sveucilistu/Jucer_danas_sutra/Povijest/Monografije/Spomenica/prvi_dio/0125_SveucilisteIzmeduDvaRata.pdf)

Zora Steiman, „Bilješke o izvorima podataka i objašnjenja“, *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu* (ur. Jaroslav Šidak), sv. II., Zagreb 1969., 417–419. (http://www.unizg.hr/fileadmin/rektorat/O_Sveucilistu/Jucer_danas_sutra/Povijest/Monografije/Spomenica/drugi_dio/1415_StatistickiPodaci.pdf)

Zdenka Šimončić-Bobetko, *Industrija Hrvatske 1918.-1945.*, Zagreb 2005.

Ljiljana Vuletić, *Život i misao Ksenije Atanasijević*, Beograd 2005.

15.
ZAGREBAČKI STUDENTI U PRVOM DESETLJEĆU NAKON DRUGOGA SVJETSKOG RATA

Magdalena Najbar-Agičić

UDK: 37.091.212(497.5 Zagreb)"194/195"
Izvorni znanstveni članak

Sažetak: U članku se na temelju arhivske građe Sveučilišnog komiteta KPH/SKH Sveučilišta u Zagrebu analizira politička situacija među studentima na Sveučilištu te različiti aspekti studentskog života, koji su opisani u partijskim referatima i izvještajima. Tako se dopunjuje slika vezana uz povijest Zagrebačkog sveučilišta, ali i općenito politiku komunističkih vlasti prema Sveučilištu, što je pogotovo značajno s obzirom na to da je Zagreb u analiziranom razdoblju bio jedini hrvatski sveučilišni centar. U vezi s političkom situacijom prikazuje se slika političkih protivnika komunista na temelju korištenih izvora, kao i kretanje broja članova KPH/SKH na Sveučilištu. Ukazuje se na oblike političke propagande te akcije koje je Partija provodila s ciljem uspostave snažnije kontrole i većeg utjecaja na studentsku populaciju (primjerice, radne akcije), a poglavito na rad u sklopu omladinske organizacije. Iznose se podaci iz arhivske građe u vezi sa socijalnim sastavom studenata te različitim aspektima svakodnevnog života studenata Sveučilišta u Zagrebu u prvom desetljeću nakon Drugoga svjetskog rata. Donosi se slika kulturnih i sportskih aktivnosti studenata, ali i saznanja o materijalnim uvjetima njihova života.

Ključne riječi: Sveučilište u Zagrebu, KPH/SKH, studenti, Sveučilišni komitet

Razdoblje nakon Drugoga svjetskog rata obilježavaju ubrzane promjene na svim područjima života, a u Zagrebu, kao najvećem hrvatskom gradu, manifestiraju se posebno snažno. U to je vrijeme Zagreb bio jedini hrvatski sveučilišni centar pa s pravom privlači pozornost svih istraživača koji se bave promjenama u znanosti i sveučilišnom životu u svim njegovim aspektima, od politike vlasti do svakodnevnog života studenata. Studentska populacija u godinama nakon 1945. doživjela je eksponencijalan brojčani porast, koji nije moguće uspoređivati ni s jednim prethodnim povijesnim razdobljem. Velik porast broja studenata te političke promjene u kojima se to događalo utjecali su na društvenu strukturu studenata, način odvijanja nastave, odnos profesora i studenata te mnogo toga drugoga, sve do načina života i svakodnevnih problema s kojima su se studenti morali nositi.[1]

[1] Magdalena Najbar-Agičić, *Kultura znanosti ideologija. Prilozi istraživanju politike komunističkih vlasti u Hrvatskoj od 1945. do 1960. na polju kulture i znanosti*, Zagreb 2013.

Nove su komunističke vlasti nastojale uspostaviti maksimalnu kontrolu nad različitim aspektima studentskog života uz pomoć partijske i omladinske organizacije te su one ostavile iza sebe bogatu arhivsku građu. Omladinskom organizacijom Komunistička partija nastojala je oblikovati mlade naraštaje, pogotovo one buduće inteligencije, prijeko potrebne zemlji u planiranom razvoju. Iako snažno ideologizirane, te su organizacije pratile i nastojale mijenjati uvjete studentskog života, suzbijati negativne pojave te podizati razinu studentskog standarda. U ovom članku prezentirat će se samo neka osnovna kretanja na tome polju tijekom prvih deset poslijeratnih godina na temelju materijala Sveučilišnog komiteta i izvještaja sa sveučilišnih partijskih konferencija.[2]

1. Politička situacija na Sveučilištu

1. 1. Politički protivnici

Iako se praktički u cijelom socijalističkom razdoblju naglašavao utjecaj komunista među mladima, a problemi s uspostavom monopola komunistima predvođenih omladinskih organizacija nisu se uopće javno isticali, u stvarnosti su se u početnom razdoblju poslije 1945. komunisti suočavali s prisutnošću među studentima onih koje su smatrali svojim protivnicima te s pokušajima djelovanja organizacija drugih političkih orijentacija ili barem s onima koji im se nisu bili skloni podrediti. U kronološki najstarijem dokumentu (iz 1946.) situacija je opisana ovako:

> Reakcionarne grupice su se na fakultetima pomalo sredile i nastoje, da se prošire. One nisu povezane, služe se pojedinačnim istupima, ali promatrajući ih zajedno vidi se da se njihov rad pored gore navedenih momenata očituje se na dva načina: a) što s jedne strane bojkotuju rad naših vanpartijskih organizacija tvrdeći da se ne treba kompromitirati u režimskim organizacijama, jer će doći nešto treće, okupljaju se i agituju među novim još nezainteresovanim stud. i b) s druge strane učestvuju u radu kluba i naših organizacija, prisustvuju manifestacijama i sastancima, aktivišu se u radu, nastoje se popularisati i vezati uz sebe grupice drugih studenata.[3]

Nešto kasnije u partijskim se referatima ovako opisuje političku strukturu studenata: „Na sveučilištu se naročito u prvo vrijeme poslije rata iz redova otvorenih neprijatelja još u doba stare Jugoslavije ili iz razdoblja oružane borbe našla grupa reakcionera koji su ispoljavali otvorenu aktivnost i s kojima se trebalo odmah uhvatiti u koštac."[4] Smatralo se da je i dalje među studentima prisutan utjecaj prijeratnih političkih odnosa na Sveučilištu, naročito „frankovaca", te „specijalnih prilika u Hrvatskoj" i „izdajničke politike vodstva

[2] Spomenutu arhivsku građu pripremam za objavljivanje u zasebnoj ediciji.

[3] Državni arhiv u Zagrebu (dalje: HR-DAZG-684), fond Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske, kut. 27, Sveučilišni komitet, fasc. 2/6 Referati Sveučilišnog komiteta (dalje: HR-DAZG-684, Referati Sveučilišnog komiteta), Politička situacija na Zgb. sveučilištu, (1946.?).

[4] HR-DAZG-684, Referati Sveučilišnog komiteta, O međunarodnoj političkoj situaciji, našoj unutarnjoj politici i zadacima Partije na sveučilištu, 1949.

HSS na čelu sa Mačekom".[5] Radilo se sve što je bilo moguće kako bi se povećao udio komunista među studentima jer su se oni smatrali „nosiocima tog novog života". Ipak, njih je ustvari bilo relativno malo, a pored komunista, na Sveučilištu je bilo (kako je procjenjivao KP) oko 3.000 onih koji su se doživljavali neprijateljima: „domobrani, pripadnici raznih drugih neprijateljskih formacija i ustaške radne službe".[6] Smatralo se da je većina studenata zapravo stajala „po strani", tijekom rata bavila se naprosto studiranjem, ali i da je ta većina bila „više pod uticajem neprijatelja nego pod uticajem našeg pokreta".[7]

Zbog svega toga je u prvom poslijeratnom razdoblju djelovanje partijske organizacije na Sveučilištu karakterizirala borba protiv, kako se tvrdilo: „ustaško-mačekovskih i klero-fašističkih elemenata".[8] Kasnije se govorilo: „To je za našu organizaciju bilo centralno pitanje i radi toga smo bili zapustili sve ostale zadatke."[9] Partija nije bila zadovoljna postignutim rezultatima. Nakon sedam godina, 1952., partijske vlasti uočavaju zabrinjavajuće djelovanje „proustaških i klerikalnih" neprijateljskih elemenata. Negativne su se pojave prvenstveno primjećivale na sportskim utakmicama, a išle su u pravcu „podrivanja najdragocjenijeg ploda naše narodne revolucije – bratstva i jedinstva naših naroda". Pored toga, Partiju su već tada zabrinjavale rasprave vezane uz pitanja jezika te „tendenciozno povlačenje paralela Beograd-Zagreb" i tome slično.[10] Ove zabilješke, koje potječu iz razdoblja relativne liberalizacije sustava, ne trebaju iznenaditi. Upravo je „popuštanje" omogućilo izbijanje na površinu onih tendencija koje su u vrijeme razdoblja pojačanog pritiska krajem 1940-ih bile potisnute: ljudi su s nešto manje straha izražavali svoje stavove koji su često bili suprotni službenoj liniji.

1. 2. Broj komunista

Koliko je god brojka od tri tisuće aktivnih političkih protivnika zasigurno pretjerana, nema sumnje da je najviše bilo onih pasivnih, koji su iščekivali razvitak situacije, koji su se nastojali naprosto prilagoditi novonastalim okolnostima. Na njih se prvenstveno orijentirala partijska propaganda, nastojalo ih se u početku prvenstveno uključiti u masovne organizacije, koje su od početka bile pod kontrolom Komunističke partije, ali i povećati brojčano stanje članova Partije na Sveučilištu.

Počeci su bili malo obećavajući za komuniste. Nakon kraja rata na Sveučilištu je bilo svega tridesetak komunista koji su svoje prve ćelije osnovali na Medicinskom i Farmaceutskom fakultetu, a do prosinca 1945., dakle do obnove rada Sveučilišta, ćelije su osnovane i na drugim fakultetima zahvaljujući upisu stanovitog broja studenata-komunista sudionika NOP-a.[11] Početkom 1946. godine formiran je i posebni Sveučilišni komitet KPH (dotad je

5 *Isto*.
6 *Isto*.
7 *Isto*.
8 HR-DAZG-684, Referati Sveučilišnog komiteta, 1948.
9 *Isto*.
10 HR-DAZG-685, fond Sveučilišni komitet Saveza komunista Hrvatske, kut. 27 (dalje: HR-DAZG-685, Sveučilišni komitet, kut. 27), Izvještaj Sveučilišnog komiteta na V. partijskoj konferenciji Zagrebačkog sveučilišta, 1952.
11 HR-DAZG-684, Referati Sveučilišnog komiteta, Izvještaj Sveučilišnog komiteta KPH o radu partijske organizacije na Sveučilištu u razdoblju od oslobođenja zemlje do danas, 1949.

djelovao Sveučilišni biro).[12] Na raspolaganju je jako malo izvještaja i općenito dokumenata iz razdoblja prije 1948. godine, stoga nije moguće u potpunosti rekonstruirati kretanje broja članova Partije među studentima. Čini se kako su i same partijske strukture imale slab uvid u kretanje tog broja. U Izvještaju s II. konferencije (1949.), gdje bi se trebale naći detaljne brojke kretanja partijskog članstva, mjesta za brojke ostala su nepopunjena.[13] Prvi podatak koji imamo potječe iz dokumenta koji bi se mogao datirati u 1946. godinu. U njemu stoji da je KPH na Sveučilištu tada imao 176 članova i da je tijekom te godine primljeno njih 6. Konstatira se također da bi trebalo više poraditi na tome.[14] U nekim se dokumentima broj članova Partije i SKOJ-a iskazuje zajedno, a u nekima odvojeno. Primjerice, u jednom se dokumentu (koji možemo datirati u kraj 1946. – godina na samom dokumentu dopisana je rukom – 1949. – ali je vjerojatno pogrešna) spominje 900 članova Partije i SKOJ-a, pri čemu se u istom dokumentu spominje 500 članova SKOJ-a, što navodi na zaključak da je članova Partije bilo oko četiri stotine.[15]

Sljedeći podaci potječu iz 1947. godine (godina na dokumentu dopisana rukom jest 1948., ali se vjerojatno radi o ranijim podacima). Saznajemo da je u siječnju 1947. organizacija bila najbrojnija jer je imala 1.080 članova, a „po otcjepljenju vojnih pitomaca" (što se dogodilo u ožujku 1947.), taj se broj nešto smanjio. Krajem 1947. Partija je imala 797 članova KPJ te 70 kandidata i 1.023 člana SKOJ-a. Pored toga, računalo se na još oko 300 članova Partije, koji su bili „nepovezani, budući nisu stigli njihovi dokumenti".[16]

Na početku 1948. godine partijska organizacija brojila je 990 članova i 82 kandidata, a postojala je i organizacija SKOJ-a s 1.369 članova. Tijekom te godine došlo je do stanovitog povećanja članstva, tako da je na kraju 1948. godine partijska organizacija brojila 2.151 člana i 80 kandidata za člana. Kako se ističe, tijekom 1948. godine u Partiju su na Sveučilištu primljena 682 nova člana. Istovremeno je iz Partije isključeno 148 članova (od toga 138 zbog „kolebanja" ili „antipartijskog rada na liniji rezolucije Informbiroa"), a kažnjen 41.[17] Nije jasno koje su od navedenih brojki vjerodostojne jer se njihov zbroj ne poklapa.

Godina 1948. bila je vrlo turbulentna. Na djelu je bilo „zaoštravanje stava prema neprijateljskim elementima i odlučna borba s njima" pa je čišćenje u redovima sveučilištaraca bilo vezano ne samo uz sukob s IB-om. U referatu iz 1949. navodi se da je „sa Univerziteta istjerano ukupno 257 studenata, od toga na liniji Informbiroa 148 a ostalih 109, bez posljednje grupe u kojoj je predloženo za isključenje 205 studenata".[18] Godine 1949. ukupno je na Sveučilištu bilo 37 ćelija sa 130 odjeljenja. Brojčano stanje članova Komunističke partije iznosilo je 1.952, kandidata 73 i članova SKOJ-a 721.[19]

---

12 *Isto*.
13 *Isto*.
14 HR-DAZG-684, Referati Sveučilišnog komiteta, Drugovi i drugarice komunisti…, (1948.?).
15 HR-DAZG-684, Referati Sveučilišnog komiteta, Politička situacija na Zgb. sveučilištu, (1946.?).
16 HR-DAZG-684, Referati Sveučilišnog komiteta, 1948. (Rukom)
17 HR-DAZG-684, Referati Sveučilišnog komiteta, Izvještaj o situaciji i radu partijske organizacije na Sveučilištu za 1948. godinu.
18 HR-DAZG-684, Referati Sveučilišnog komiteta, Politička situacija na sveučilištu, 1949.
19 HR-DAZG-684, Gradski komitet SKH, kut. 27, fasc. II/7: Komitet Sveučilišta (Pogrešno datiran na 1952. godinu, a potječe najvjerojatnije iz 1949.).

Broj profesora koji su bili članovi Partije vrlo se malo mijenjao. Kada su u pitanju studenti, situacija je izgledala mnogo povoljnije za Partiju. Najznačajniji brojčani porast dogodio se 1947. godine. Partijska organizacija studenata godine 1951. brojila je 2.716 članova od 12.624 upisana studenta, što je činilo 21,5% studentske populacije.[20] Tada je bila i najviša u promatranom razdoblju. Godine 1952. broj članova Partije na Sveučilištu iznosio je 2.331, od toga nastavnika 257, a studenata 2.074.[21] Ipak, kasnije dolazi do stagnacije, odnosno čak do stanovitog opadanja. Krajem 1953. na Sveučilištu je bilo 2.160 članova SKJ (i to nastavnika 231, studenata 1.929),[22] a godinu kasnije 2.091 član (od toga nastavnika 233 i studenata 1.858), što je značilo da je svaki sedmi student, odnosno 14% od ukupnog broja, bio član Partije.[23]

Vodstvo Sveučilišnog komiteta moralo je priznati da su te godine „karakteristične po opadanju broja komunista". Dodatno, na mnogim je fakultetima situacija bila takva da su većinu članova činili apsolventi (primjerice, na Veterinarskom fakultetu čak više od 50%), a na prvim godinama studija bio je vrlo malen broj komunista.[24] Do kraja promatranog razdoblja situacija je ostala slična. Potkraj 1954. godine, u vrijeme kada je održana sljedeća sveučilišna konferencija, u organizaciji Saveza komunista na Sveučilištu bio je 2.041 član, a godinu dana kasnije bilo je 1.913 članova, što je značilo smanjenje broja članova za nešto više od dvije stotine, oko 5%.[25] Sve se to događalo usprkos tomu što je ustanovljeno da su na cijelom Sveučilištu bila samo trojica „sljedbenika Đilasa". Smatralo se ipak da je „u danima Đilasovskih 'pisanija' pritisak raznih malograđanskih i neprijateljskih elemenata bio vrlo jak. To je naročito djelovalo na neke kolebljivce u SK koji su izgubili orijentaciju, a jedan dio i nasjeo nekim njegovim teorijama".[26] Tako je bilo bez obzira na to što je sveučilišna karijera predviđena upravo za članove KP-a, a što je bilo dijelom politike usmjerene prema povećanju broja komunista među nastavnicima.[27]

1. 3. Narodna omladina[28]

Od 1947. godine dolazi do pomasovljenja partijskog članstva na Sveučilištu, no još se uvijek radi o manjini koja se kreće između 12 i 14% (izuzetak čini 1951., kada raste do

[20] Hrvatski državni arhiv (dalje: HR-HDA-1220), fond Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske (dalje: CK SKH), serija Agitprop, kut. 13, Izvještaj ekipe CK KPH o stanju i radu partijskih organizacija na Zagrebačkom univerzitetu 12. I. 1952.

[21] HR-DAZG-685, Sveučilišni komitet, kut. 27, Izvještaj Sveučilišnog komiteta na V. partijskoj konferenciji Zagrebačkog sveučilišta, 1952.

[22] HR-DAZG-685, Sveučilišni komitet, kut. 27, Zapisnik sa VII. konferencije SK studenata i nastavnika Sveučilišta, 1953.

[23] HR-DAZG-685, Sveučilišni komitet, kut. 27, Referat na Izvanrednoj konferenciji Sveučilišnog komiteta SK u 1954. godini.

[24] HR-DAZG-685, Sveučilišni komitet, kut. 27, Zapisnik sa VII. konferencije SK studenata i nastavnika Sveučilišta, 1953. (dio prekrižen u rukopisu)

[25] HR-DAZG-685, Sveučilišni komitet, kut. 27, Izvještaj Sveučilišnog komiteta, 1955.

[26] HR-DAZG-685, Sveučilišni komitet, kut. 27, Referat na Izvanrednoj konferenciji Sveučilišnog komiteta SK u 1954. godini.

[27] HR-DAZG-684, Referati Sveučilišnog komiteta, Politička situacija na sveučilištu, 1949.

[28] O Narodnoj omladini, na temelju građe koja se čuva u Hrvatskom državnom arhivu, pisala je: Tatjana Šarić, *U vrtlogu komunizma. Mladi Hrvatske 1945.-1954.*, Zagreb 2017.

20%). Stoga je Partija na šire studentske mase nastojala utjecati uz pomoć masovne omladinske organizacije, Narodne omladine.

Partija je vrlo brzo prožela studentsku zajednicu njezinim masovnim uključivanjem u Narodnu studentsku omladinu. Još je krajem 1946. NO (i sve ostale izvanpartijske organizacije pod kontrolom KP-a) uključivao samo oko 40% ukupnog broja studenata.[29] U narednom se razdoblju situacija s gledišta Partije značajno poboljšala. Godine 1948. 95% studenata bili su članovi NSO-a.[30] Pred kraj iste godine organizacija SKOJ-a spojena je s organizacijom Narodne omladine.[31] Do 1948. godine, dakle, uspjelo se gotovo u potpunosti uključiti studente u masovnu omladinsku organizaciju. U brojkama, na kraju 1948. NO je imao 11.459 članova od 11.667 redovitih studenata (ne računavši vojne studente i strane državljane).[32]

Pritom je organizacija Narodne omladine bila pod izravnom kontrolom Partije. U Sveučilišnom komitetu Narodne omladine od 24 člana 14 je bilo članova Sveučilišnog komiteta KPJ, dok se „biro Komiteta N. O. poklapao gotovo sasvim sa biroom Komiteta Partije (osim jednog člana)".[33] Jednako je bilo i na razini fakulteta jer su se rukovodstva fakultetskih komiteta NO-a uglavnom poklapala s fakultetskim komitetima Partije. Za partijske strukture to je stanje bilo neupitno poželjno, odnosno doživljavalo se kao stanje kojim se valja ponositi pa ne začuđuje toliko otvoreno isticanje da „na taj način Partija je ostvarila apsolutno rukovodstvo sa organizacijama N. O.".[34]

Smisao učinkovitosti djelovanja Partije preko Narodne omladine bila je masovnost te organizacije. U jednom drugom dokumentu iz 1949. kaže se: „U organizaciji Narodne omladine imamo sada 11.200 članova il 96% od ukupnog broja redovitih studenata (12.472)."[35] I kasnije se ističe da je visok udio studenata bio obuhvaćen članstvom u organizaciji Narodne omladine – bilo je uključeno 96% svih studenata (kako se navodi u jednom izvještaju Agitpropa: 85-90% studenata redovito je prisustvovalo sastancima grupa i aktiva Narodne omladine),[36] a to se društvo nalazilo u nadležnosti posebnog odjela Agitpropa pri Sveučilišnom komitetu KPH.[37] Ipak, preispitujući situaciju, Partija je morala konstatirati da „mnogi od ovih studenata, zapravo velik broj su članovi NSOe samo na papiru". Kao razlog isticalo se nepovjerljiv stav komunista prema „vanpartijcima". Samokritički se (u duhu onoga vremena) razlog tražilo u slabostima vlastite organizacije koje je trebalo uklanjati pa je u referatu pisalo da „naša organizacija ima grub, sektaški stav prema velikom broju dobrih studenata vanpartijaca". Štoviše: „Stvari se postavljaju direktivno."[38]

---

29 HR-DAZG-684, Referati Sveučilišnog komiteta, Politička situacija na Zgb. sveučilištu, (1946.?).

30 HR-DAZG-684, Referati Sveučilišnog komiteta, 1948. (Rukom)

31 HR-DAZG-684, Referati Sveučilišnog komiteta, Izvještaj o situaciji i radu partijske organizacije na Sveučilištu za 1948. godinu.

32 *Isto*.

33 *Isto*.

34 *Isto*.

35 HR-DAZG-684, Referati Sveučilišnog komiteta, Politička situacija na sveučilištu, 1949.

36 Branislava Vojnović (prir.), *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945. – 1952.*, sv. II.: *1949. – 1952.*, Zagreb 2006., 156.

37 Stjepan Matković, „Ocjene Uprave za agitaciju i propagandu KP Hrvatske o povjesničarima na Sveučilištu u Zagrebu do početka 1950-ih", u: *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti* (ur. Sulejman Bosto i Tihomir Cipek), Zagreb 2009., 228.

38 HR-DAZG-684, Referati Sveučilišnog komiteta, 1948. (Rukom)

1. 4. Indoktrinacija

Radilo se, dakle, o tome da je NSO imao među studentima sličnu transmisijsku ulogu kakvu su među radnicima imali sindikati. Jedan od osnovnih ciljeva njihova djelovanja bila je indoktrinacija. U brojnim dokumentima sačuvanima u arhivskoj građi naširoko se opisuju potrebe, uspjesi i neuspjesi „preodgoja", pri čemu je to čudna mješavina političke bezobzirnosti i idealizma. S ponosom se isticalo:

> Na primjer mi smo u nekoliko navrata (proslava 1. maja proslava početka frontovskih radova u Zagrebu, prenos kosti Đure Đakovića) izvodili na mitinge i manifestacije preko 8.000 studenata, što nikada ranije nije bio slučaj. Na dobrovoljnim radovima koji su bili organizovani kroz čitavu školsku godinu uzelo je učešća oko 90% članova Narodne omladine ili 86% od svih upisanih studenata (redovitih). Od toga 26% dalo je kroz to vrijeme preko 60 radnih sati, a ostali prosječno po 25-30 radnih sati. U političko ideološkim kursevima bilo je obuhvaćeno uračunavši i članova KP blizu 12.000 studenata, što znači gotovo svi redoviti studenti. Učešće u radu organizacije se je također znatno poboljšalo. 85-90% studenata redovito je prisustvovalo sastancima grupa i aktiva Narodne omladine.[39]

Bili su različiti oblici rada – tražio se onaj koji bi među studentskom populacijom polučio što bolji rezultat. „Nov način rada u debatnim kružocima, pokazao se vrlo dobrim."[40] Također, organizirane su tzv. „debatne večeri", ali se smatralo da su one nedovoljno korišten oblik rada jer, s jedne strane, nisu bile previše brojne, a s druge, „i ondje gdje su održane imale su gotovo isključivo stručni karakter",[41] čime Partija nije bila zadovoljna. Indoktrinacija se dijelom provodila u okviru redovite nastave na Sveučilištu, odnosno nastave iz „Marksizma-Lenjinizma" koji je postao obvezni predmet na gotovo svim fakultetima (osim na Bogoslovnom, Konzervatoriju, Akademiji likovnih umjetnosti i Pedagoškoj školi).[42] I tu je Partija imala razlog za zabrinutost jer je „ogromna većina studenata odložila ispit iz ovog predmeta za drugi ispitni rok t. j. za jesen." Konkretno je naveden primjer Poljoprivrednošumarskog fakulteta, na kojem je od 1.600 studenata polaganje tog ispita u prvom ispitnom roku prijavilo samo njih tridesetak (oko 2%), a slično stanje bilo je i na drugim fakultetima.[43]

1. 5. Radne akcije

I radne se akcije prvenstveno pojavljuju u kontekstu indoktrinacije (jačanja utjecaja na omladinu), a ne u kontekstu pothvatâ koji bi imali gospodarsku važnost. U promatranom razdoblju radilo se prvenstveno o dvjema najpoznatijim radnim akcijama organiziranima za mladež u prvim godinama nakon rata: izgradnji željezničke pruge Šamac – Sarajevo i Brčko – Banovići.[44] Te su akcije igrale značajnu ulogu i kao način uključivanja studentske

---

39 HR-DAZG-684, Referati Sveučilišnog komiteta, Politička situacija na sveučilištu, 1949.

40 HR-DAZG-684, Referati Sveučilišnog komiteta, O radu kroz prošli semestar i zadacima u ljetnom semestru, (1947/1948).

41 *Isto*.

42 HR-DAZG-684, Referati Sveučilišnog komiteta, Politička situacija na sveučilištu, 1949.

43 *Isto*.

44 O radnim akcijama, uglavnom u okviru etnološko-antropoloških istraživanja, v. Andrea Matošević, „Posrednici u stvaranju socijalističkih ljudi na omladinskim radnim akcijama: utopija, dijalektika i vrijeme", u: *Stvaranje socijalističkog čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskog socijalizma* (ur. Igor Duda), Zagreb – Pula 2017., 75–96; Reana Senjković, *Svaki dan pobjeda. Kultura omladinskih radnih akcija*, Zagreb 2016.

omladine u Petogodišnji plan. U tom se smislu isticalo da je na gradnji pruge Šamac – Sarajevo sudjelovalo 600 zagrebačkih studenata.[45]

Formalno gledano, odlazak na radne akcije trebao je u potpunosti biti dragovoljan, no postavljao se od početka kao pitanje časti „omladinaca“:

> Pitanje odlaska na radne akcije treba postaviti na dobrovoljnoj bazi. Kod toga se ne smije ispoljavati prisila. Stvar je naše organizacije da kroz svestranu agitaciju razvije kod svih članova osjećaj da otići na izgradnju ovih velikih objekata pretstavlja stvar časti svakog člana NSO-e koji je sposoban da učestvuje u takvim radovima. Naša organizacija mora svoje članove upoznati sa svim poteškoćama na koje se nailazi. Ako se jedan student poslije svega toga prijavi u jednu brigadu, onda je on time dao obavezu, dao je časnu riječ da će otići u brigadu. Ako pak kasnije odustane bez ikakvog opravdanog razloga onda je to dokaz krajnjeg nepoštenja i lošeg karaktera dotičnog čovjeka. U takve ljude, a osobito ako su oni to po drugi put učinili naša organizacija ne može imati nikakvog povjerenja.[46]

Službeno se isticao velik zanos kojim je omladina pristupala sudjelovanju u radnim akcijama: „Naše partijsko i SKOJevsko članstvo obuzelo je radno oduševljenje.“[47] Praksa je ipak bila ponešto drugačija, a bilo je jasno da se bez velike propagandne akcije, pa i bez nametanja radnih akcija kao svojevrsne obveze, teško moglo postići željenu „mobilizaciju“. Ne bez stanovite doze ponosa isticalo se da je „dobra agitacija osnovni preduvjet za mobilizaciju studenata za radne akcije“.[48]

Nije se radilo samo o ljetnim radnim akcijama izvan Zagreba već i o onima koje su se održavale tijekom akademske godine, a bile su usmjerene na izgradnju popratne infrastrukture za studente u samom Zagrebu, ponajprije na izgradnju „Studentskog naselja na Laščini“ i kasnije na Sveučilišnom gradu u Dubravi.[49]

Učinak tih radnih akcija prezentirao se kao velik uspjeh: „…na Laščini u toku nepunih godinu dana 7 stambenih objekata a također su završeni radovi na izgradnji velikog društvenog objekta. Tokom slijedeće školske godine naselje na Laščini biti će potpuno dovršeno i moći će primiti više stotina studenata.“[50] Ipak, s obzirom na vrlo spor napredak izgradnje studentskih domova i menzi (o čemu će još kasnije biti riječi), stvarnost je očito bila barem donekle različita od ovih pohvala.

1. 6. *Studentski list*

Jedan od instrumenata koji se koristio u provođenju „agitacije i propagande“ bio je i tisak, a kada su u pitanju zagrebački studenti, radilo se i o posebnom omladinskom listu namijenjenom upravo njima – *Studentskom listu*. On se eksplicitno spominje i kada je riječ o popularizaciji radnih akcija, pored, naravno, članaka o radnim akcijama koji su se sva-

45 HR-DAZG-684, Referati Sveučilišnog komiteta, O radnim akcijama, 1948.
46 *Isto*.
47 HR-DAZG-684, Referati Sveučilišnog komiteta, 1948.
48 HR-DAZG-684, Referati Sveučilišnog komiteta, O radnim akcijama, 1948.
49 HR-DAZG-684, Referati Sveučilišnog komiteta, Politička situacija na sveučilištu, 1949.
50 *Isto*.
51 *Isto*.

kodnevno objavljivali u tisku. Smatralo se da bi *Studentski list* trebao otvoriti „rubriku u svrhu popularizacije radnih akcija“.[51]

Studentski list je godinama funkcionirao kao vrsta propagandnog biltena koji se koristio za prenošenje poželjnih ideoloških poruka i provođenje akcija u skladu s partijskom politikom. Na njegov rad osvrtalo se i u referatima sastavljanima u sklopu Sveučilišnog komiteta pa se tako 1949. pisalo:

> Na kraju ćemo se osvrnuti na „Studentski list“ – organ NOH Zagrebačkog Sveučilišta. „Studentski list“ je kroz proteklu školsku godinu izlazio redovno jedan put tjedno, sem u februaru, u vrijeme semestralnog ferija. Glavni nedostatak i poteškoća s kojim se je „Studentski list“ borio bio je pomanjkanje kadra u redakciji, koji je bio riješen tek u II. semestru. To je imalo uticaja na sadržaj i kvalitet lista. Drugi nedostatak je bio pomanjkanje planova za duži period. I taj problem se riješio tek u II. semestru, što je uticalo da se je kvalitet lista znatno popravio.[52]

Studentski list imao je niz rubrika: političku, stručnu, fiskulturnu, teoretsko-ideološku, kulturnu i rubriku radnih akcija. U partijskom komitetu smatralo se kako je u početku „najviše nedostataka imala politička i kulturna rubrika, dok su ostale zadovoljavale“. Tim se rubrikama zamjeralo da njihov materijal „nije bio uvijek aktualan i bio je često apolitičan“, što je – naravno – u to vrijeme predstavljalo snažnu kritiku. Političkoj rubrici prigovaralo se da je njezin oblik i sadržaj „neodređen“. Smatralo se ipak da „donošenjem planova za duži period postiglo se je da se kvalitet rubrika popravio i da on po mišljenju ureda za Informacije vlade NRH je u zadnje vrijeme jedino i zadovoljavao“.[53]

2. Studentski život

2. 1. Socijalno podrijetlo studenata

U skladu s vladajućom ideologijom, povećanje broja studenata radničkog i seljačkog podrijetla i službeno se isticalo kao cilj vlasti i Partije. Na sveučilišnoj partijskoj konferenciji isticalo se važnost tog pitanja „imamo li u vidu profil intelektualca-stručnjaka, koji treba našoj zemlji, a i socijalni sastav našeg Sveučilišta“.[54] Ipak, situacija se nije mijenjala očekivanom brzinom. I dvije godine nakon rata velik je broj studenata i dalje potjecao iz „građanskih krugova“, iako se odnos u tom vremenu „nešto izmijenio“ u korist onih radničkog i seljačkog podrijetla.[55] Detaljnih podataka za razdoblje neposredno nakon rata nemamo, no u Izvještaju s V. sveučilišne partijske konferencije 1949. godine nalazimo sljedeće podatke: 12% radničkog podrijetla, 18% sa sela, 55% djece namještenika, 7% djece trgovaca

52 HR-DAZG-684, Referati Sveučilišnog komiteta, Politička situacija na sveučilištu, 1949.
53 *Isto*.
54 HR-DAZG-684, Referati Sveučilišnog komiteta, Izvještaj Sveučilišnog komiteta KPH o radu partijske organizacije na Sveučilištu u razdoblju od oslobođenja zemlje do danas, 1949.
55 HR-DAZG-684, Referati Sveučilišnog komiteta, o međunarodnoj političkoj situaciji, našoj unutarnjoj politici i zadacima Partije na sveučilištu, 1949.

i zanatlija, 8% ostalih. Iz tih podataka Partija izvlači za sebe uznemirujući zaključak da je među studentima „relativno malen broj onih kojim je već po njihovom socijalnom porijeklu linija naše Partije bliža i lakše razumljiva".[56]

U dokumentu iz godine 1954. nalazimo podatke za prethodnu akademsku godinu koji se ne razlikuju bitno od ranije navedenih, odnosno manje promjene koje možemo primijetiti idu u pravcu suprotnom od priželjkivanog. Socijalni sastav 1952./1953. godine izgledao je kako slijedi: „10% radnička djeca, 58% namještenika, 14% seljaka, 8% zanatlija, 10% ostalih."[57]

Promjena socijalnog sastava studentske populacije smatrala se potrebnom s obzirom na utjecaj podrijetla studenata na konačan lik intelektualaca i stručnjaka, koji su na kraju studija trebali napustiti sveučilišne klupe i biti nositeljima razvoja zemlje u skladu s vladajućom ideologijom. Pisalo se: „Sasvim je jasno da studenti sa sobom donose pozitivne i negativne strane svoje okoline u kojoj žive navike svog ranijeg i sadašnjeg odgoja, kao i previranja, koja nastaju pod utjecajem našeg razvitka u krugovima iz kojih su potekli."[58] Polovinom pedesetih godina smatralo se ipak da je moguće utjecati na oblikovanje novih generacija stručnjaka intenzivnim i pravilnim radom, za što su bili zaduženi upravo komunisti na Sveučilištu.[59]

2. 2. Kultura i sport

U svome radu partijska organizacija na Sveučilištu posvećivala je svoju pozornost svim sferama javnog života pa je sustavno razmatrala i kulturnu i umjetničku djelatnost te zabavni život studenata. U kasnijim izvještajima ovako se to opisivalo:

> Kulturno-umjetnički rad na našem Sveučilištu otpočeo je 1945/46 godine najprije preko najprimitivnijih formi: usmenih i zidnih novina. Kasnije osnovane Kulturno-prosvjetne sekcije radile su na omasovljenju toga rada. 1946/47 godine je surađivalo na Kulturno-prosvjetno polju do 2.000 studenata. Karakteristična crta za taj period je velika masovnost, mnogo priredaba a slaba kvaliteta. Prekretnicu u tom periodu je baš učinio I. Majski festival, kojega je Narodna omladina organizirala kao izraz radosti nad Petogodišnjim planom i zbog učešća na izgradnji pruge Šamac-Sarajevo. Na II. Majskom festivalu 1948 godine smo zabeležiti u svim granama kulturno-umjetničkog rada uspon u kvalitetnom pogledu. Pristupili smo ka višim formama organizacije – formiranju kulturno umjetničkog društva. Naše KUD „Ivan Goran-Kovačić" osnovano je 23.X.1948 godine od samostalnih centralnih grupa, koje su već postojale na Sveučilištu i to: pjevački zbor, folklor, studentsko kazalište literarna sekcija.[60]

Početnu stihiju u kulturnom radu partijske strukture nastojale su obuzdati. Ipak, kasnije je procijenjeno da to nije bilo dobro. Već 1948. godine ocjenjivalo se da „pojednostavljenje

---

56 HR-DAZG-684, Referati Sveučilišnog komiteta, Izvještaj Sveučilišnog komiteta KPH o radu partijske organizacije na Sveučilištu u razdoblju od oslobođenja zemlje do danas, 1949.

57 HR-DAZG-685, Sveučilišni komitet, kut. 27, Referat na Izvanrednoj konferenciji Sveučilišnog komiteta SK u 1954. godini.

58 *Isto*.

59 *Isto*.

60 HR-DAZG-684, Referati Sveučilišnog komiteta, Politička situacija na sveučilištu, 1949.

kulturno-prosvjetnog rada i centralizacija koja je sprovedena ukidanjem folklornih i glumačkih skupina pa i horova po fakultetima sve je to u izvjesnoj mjeri doprinijelo negdje i potpunom opadanju kulturno-prosvjetne aktivnosti u okviru fakultetskih organizacija."[61] Na temelju ovog zaključka najavljena je promjena te politike.

Osim nastupa na kulturnim manifestacijama, Kulturno-umjetničko društvo bavilo se i organizacijom zabava među studentima. Godine 1948. Sveučilišni komitet KP-a bio je dosta zadovoljan tom stranom djelatnosti KUD-a: „Vesele večeri su organizirale fakultetske organizacije mnogo bolje nego prošlih godina. Pojave opijanja su bile rijetke. (…) Zabavni programi imali su politički akcenat i bili ispunjeni sa događajima iz brigada i školske godine. Na nekim fakultetima su organizirali zabave apsolventi."[62]

Sportske aktivnosti, odnosno „fiskulturni rad" bio je također važan dio studentskog života iz perspektive Komunističke partije, a bio je povezan i s kulturnim radom, ali i brigom za zdravstvenu, odnosno fizičku kondiciju studenata. U skladu s generalnom politikom KPJ u vezi s time,[63] u prvim godinama nakon rata prednost se davala „fiskulturi", koja se shvaćala kao masovno uključivanje što širih krugova u te aktivnosti. Tome je služila, primjerice, tzv. „Fiskulturna značka", odnosno odlikovanje fiskulturnika. Partijske vlasti nisu bile dokraja zadovoljne postignutim rezultatima jer komunisti i članovi SKOJ-a često nisu pokazivali iskren interes za time, već su se akcije provodile „više radi toga, jer je to bila part. direktiva". „Naše partijsko i SKOJevsko članstvo", ocjenjivalo se, „nije shvatilo i vidjelo da među studentima postoje uvjeti za masovno razvijanje fiskulture, nije shvatilo da fiskultura na sveučilištu pretstavlja jednu od vrlo dobrih formi za vezivanje studenata za našu organizaciju."[64] Sport na Sveučilištu razvijao se u okviru Sportskog društva „Mladost" koje je okupljalo „najbolje sportiste Sveučilišta".[65]

2. 3. Materijalni uvjeti života studenata

Partija je pomno pratila i materijalne uvjete života studenata, što postaje važan dio izvještaja nakon 1948. godine. Te godine u izvještaju na Sveučilišnoj konferenciji KP-a moralo se konstatirati: „Stambeno pitanje studenata također je u 1948 godini bilo dosta teško. U domovima je smješteno svega 1.100 studenata, dok su potrebe bile daleko veće."[66] Optimistično se isticalo kako će se stanje uskoro značajno popraviti izgradnjom novih studentskih domova.[67] Ipak, i 1949. ustanovljeno je da su materijalni uvjeti studenata nezadovoljavajući i u pogledu smještaja studenata i kapaciteta menzi. U tom su času u Zagrebu postojala samo dva studentska doma

[61] HR-DAZG-684, Referati Sveučilišnog komiteta, O radu kroz prošli semestar i zadacima u ljetnom semestru, (1947/1948).
[62] HR-DAZG-684, Referati Sveučilišnog komiteta, Politička situacija na sveučilištu, 1949.
[63] Hrvoje Klasić, „Fiskultura u službi naroda. Uloga tjelesnog odgoja u stvaranju jugoslavenskog socijalističkog društva 1945.-1952.", u: *Stvaranje socijalističkog čovjeka*, 201–220.
[64] HR-DAZG-684, Referati Sveučilišnog komiteta, 1948.
[65] HR-DAZG-684, Referati Sveučilišnog komiteta, Politička situacija na sveučilištu, 1949.
[66] HR-DAZG-684, Referati Sveučilišnog komiteta, Izvještaj o situaciji i radu partijske organizacije na Sveučilištu za 1948. godinu.
[67] *Isto*.

sa smještajnim kapacitetom od samo 1.000 studenata „pod prilično lošim uslovima". „Sobe u kojima spavaju studenti su prenatrpane", pisalo se, „(u jednoj sobi spava 8-12 studenata) a namještaj je nepovoljan. Studenti se koriste domovima uglavnom za spavanje dok ih za učenje ne mogu koristiti u dovoljnoj mjeri."[68] Iz godine u godinu (s obzirom na povećanje broja studenata) problem je postajao sve veći. Anketa koju su proveli u Komitetu za naučne ustanove i visoke škole među maturantima srednjih škola pokazivala je da su naredne godine na studij planirala doći 774 nova studenta koji „reflektiraju na stanovanje u Studentskom domu".[69]

Usprkos tomu što se tema studentskog smještaja opetovano ponavlja u raspravama i izvještajima, situacija se vrlo sporo poboljšavala. Ni 1953. godine kasnije nije bilo razloga za zadovoljstvo:

> Uzmimo na primjer stambeni problem studenata. Bilo je investicija, koje bi bile – po našem mišljenju – mnogo korisnije upotrebljene, da se, na primjer, izgradio jedan ili dva studentska doma. Neki će naši drugovi, nadamo se, to u diskusiji argumentirati. Zato je potpuno pravilan zahtjev studenata, da se što prije pristupi izgradnji studentskih domova. S time u vezi komunisti se moraju založiti, da se jedanput raščisti da li su članovi sveučilišnog kolektiva (nastavnici i studenti) građani, o kojima treba da se brinu samo republički organi, ili i gradski, naročito kada se radi o praktičnom rješavanju spomenutog pitanja.[70]

Također, pitanje prehrane studenata nije davalo temelja za zadovoljstvo i godinama nije riješeno. Godine 1948. kapacitet postojećih studentskih menzi iznosio je, prema izvještajima, 3.000, a u njima se hranilo oko 5.500 studenata. Pored nedostatka mjesta u menzama, problem je predstavljao nedostatak stručnog osoblja. Opskrba osnovnim artiklima, prema podacima Sveučilišnog komiteta KP-a, poboljšala se, međutim, često je nedostajalo masnoća, a naročito mesa, „uslijed čega je hrana jednolična i kvalitativno loša".[71] Te se godine moralo konstatirati i to da je dio problema proizlazio iz nedovoljne organiziranosti sustava. Komitet za naučne ustanove i visoke škole nije još preuzeo Socijalni ured studenata. Njime su uglavnom rukovodili studenti volonteri, zbog čega je došlo do „niza subjektivnih nedostataka u radu".[72]

Kapacitet menzi nije se dovoljno brzo povećavao. Za godinu 1949. nalazimo dva dokumenta koji donekle različito opisuju stanje, iako podaci ne odstupaju značajno, a razlike mogu proizlaziti iz toga da su ti dokumenti nastali tijekom iste godine, ali s određenim vremenskim razmakom. Dakle, prema jednom od njih, godine 1949. u Zagrebu je djelovalo 7 menzi s 5.000 do 5.100 korisnika, a predviđalo se da će se naredne godine njihov broj povećati za 1.674 nova studenta.[73] Ipak, moralo se priznati i da je „hrana po menzama bila loša".[74] Prema drugom dokumentu iz iste godine, postojalo je 6 studentskih menzi s

---

68 HR-DAZG-684, Referati Sveučilišnog komiteta, Politička situacija na sveučilištu, 1949.
69 *Isto*.
70 HR-DAZG-684, Referati Sveučilišnog komiteta, Referat sa VII. Konferencije SK Sveučilišnog Komiteta u 1953 godini.
71 HR-DAZG-684, Referati Sveučilišnog komiteta, Izvještaj o situaciji i radu partijske organizacije na Sveučilištu za 1948. godinu.
72 *Isto*.
73 HR-DAZG-684, Referati Sveučilišnog komiteta, Politička situacija na sveučilištu, 1949.
74 *Isto*.

5.300 korisnika. Očekivalo se da će se ovaj broj uskoro popeti na 6.000 jer je bilo studenata „koji još uvijek nisu došli, ili će prijeći iz raznih radničko-namješteničkih menza u gradu Zagrebu".[75] Govorilo se o tome da „općenito uzevši stanje u menzama ne zadovoljava", i to iz sljedećih razloga: kapacitet menzi bio je nedovoljan, a obroci su se morali dijeliti u više smjena; kuhinje su bile zastarjele; nedostajalo je posuđa, zbog čega se radilo sporo, a i higijena je bila upitna; problem je predstavljala opskrba nekim namirnicama, ponajviše mesom i masnoćama.[76]

Materijalni uvjeti života studenata utjecali su i na njihovo zdravstveno stanje, koje je bilo zabrinjavajuće. „Slaba ishrana izvan svake sumnje utječe i na zdravstveno stanje studenata", pisalo se 1949. godine: „Točnih statističkih podataka nemamo, ali prema izvještaju Sveučilišne poliklinike procenat aktivne tuberkuloze se penje. Prema rezultatima posljednjeg fluorografskog snimanja/ 7.163 pregleda/ utvrđeno je 6,5 % inakt. tuberkuloze, a 3,3 % aktivne tuberkuloze."[77]

Uobičajeno se u partijskim izvještajima govorilo o uspjesima. Primjerice, 1949. navodilo se: „Tokom ove školske godine su prema ranijim godinama postignuti uspjesi u pogledu izhrane studenata".[78] Ipak, promatrajući sliku koju opisuju materijali Sveučilišnog komiteta KP-a i rezultate politike koja se provodila u vezi s osiguranjem studentskog standarda, može se zaključiti kako je, bez obzira na važnost tog pitanja, državna politika u tom pogledu bila slabo učinkovita, a svakodnevni život zagrebačkih studenata u 1940-ima i 1950-ima opterećen je mnogim prizemnim problemima.

3. Zaključak

Zagreb je u desetljećima nakon rata u NR Hrvatskoj bio jedini sveučilišni centar (osnivanje 1954. Filozofskog fakulteta u Zadru malo je toga promijenilo) i jedan od triju sveučilišnih centara s tradicijama u cijeloj Jugoslaviji. U planovima preobražaja (modernizacije) zemlje koje su si postavljali komunisti, novi naraštaji visokoobrazovanih mladih ljudi igrali su značajnu ulogu. Ti su mladi stručnjaci trebali imati znanja potrebna za razvoj privrede i društva, a istovremeno predstavljati čvrst temelj vladavine Komunističke partije.

Partija je, uspostavljajući svoju vlast, ulazila u sve sfere društva, pa tako i u akademsku zajednicu uz pomoć partijskih organizacija (te SKOJ-a i NSO-a), kako bi je usmjeravala i kontrolirala. Nastojala je također prikupiti sve potrebne informacije o sveučilišnoj zajednici, kako o studentima tako i o nastavnicima. Stoga dokumenti Sveučilišnog komiteta KPH predstavljaju vrlo zanimljivu građu koja govori mnogo o situaciji na Sveučilištu u Zagrebu i među njegovim studentima.

---

75 HR-DAZG-684, Gradski komitet SKH, kut. 27, fasc. II/7: Komitet Sveučilišta (Pogrešno datiran na 1952. godinu, a potječe najvjerojatnije iz 1949.).

76 *Isto*.

77 *Isto*.

78 HR-DAZG-684, Referati Sveučilišnog komiteta, Politička situacija na sveučilištu, 1949.

Pozornost se primarno, pogotovo u početku, posvećivala političkoj situaciji (uključujući oblike indoktrinacije, od predavanja i sastanaka do odlazaka na radne akcije), pa i didaktičkim uspjesima, ali i ostalim područjima studentskog života, poput kulturnih i sportskih aktivnosti studenata (koje su u principu bile u službi prvog, odnosno bile su sastavni dio nastojanja da se oblikuje „novi socijalistički čovjek"). Napokon, analizirala se i ekonomska te zdravstvena situacija studenata (primarno smještaj i prehrana). U kasnijem razdoblju na najvišim partijskim forumima nije se posvećivalo previše pozornosti političkom stanju na Sveučilištu. Kada je to postalo predmetom rasprave na sjednici Izvršnog komiteta CK SKH 1955. godine na temelju pisanog izvještaja, uglavnom se radilo o analizi kretanja broja studenata, nastavnika i diplomiranih, o pitanjima izgradnje sveučilišnih zgrada i studentskih domova i slično.[79]

Za poznavanje situacije na Sveučilištu, ali i za istraživanja svih aspekata studentskog života, od političkog stanja do svakodnevnog života, građa pohranjena u fondu Sveučilišnog komiteta SKH predstavlja iznimno zanimljivo vrelo.

The students of Zagreb in the first decade after World War II

Summary: The immediate wake of World War II is a time of extensive social changes, which are particularly evident in Zagreb. As the only Croatian university town at the time, Zagreb has rightfully attracted the attention of researchers focusing either on the history of science, or on university life in its various aspects, from the political to the quotidian.

The university saw a surge in the number of students after 1945, which, along with the political changes occurring at the time, transformed not only the social structure of the student population, but also the teaching methods, the relationships between the professors and the students, and many other things, such as life at the university and the students' everyday problems. The new authorities strove to control various aspects of the students' lives through different party-oriented youth organizations, documenting these efforts in a wealth of archival materials, which are still waiting to be explored.

This paper uses the archival records of the University Committee of KPH/SKH (the Communist Party of Croatia/the League of Communists of Croatia) in Zagreb to analyze the political opinions of the University's student population, as well as the numerous facets of student life described in various party reports. The communists' political opponents and the fluctuation of the KPH/SKH membership at the University are examined to provide insight into the overall political situation at the University. Different forms of political propaganda and actions utilized by the Party to establish stricter control over the student population (such as youth labor actions) are also analyzed, with particular focus on the participation in youth organizations. The data on the social structure of the student body presented in the archival records is also cited, as well as the information concerning the various facets of the students' day-to-day lives in the first post-war decade. An over-

[79] B. Vojnović (prir.), *Zapisnici Izvršnog komiteta Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske*, sv. IV.: *1955. – 1959.*, Zagreb 2010., 92–136.

view is provided of the cultural and sporting events that the students participated in, as well as the conditions they lived in.

Key words: University of Zagreb, Communist Party of Croatia/League of Communists of Croatia, students, the University Committee

Izvori

Državni arhiv u Zagrebu (HR-DAZG)

HR-DAZG-684, fond Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske (SKH).

HR-DAZG-685, fond Sveučilišni komitet Saveza komunista Hrvatske (SKH).

Hrvatski državni arhiv (HR-HDA)

HR-HDA-1220, fond Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske (CK SKH), serija Agitprop.

Literatura

Hrvoje Klasić, „Fiskultura u službi naroda. Uloga tjelesnog odgoja u stvaranju jugoslavenskog socijalističkog društva 1945.-1952.“, u: *Stvaranje socijalističkog čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskog socijalizma* (ur. Igor Duda), Zagreb – Pula 2017., 201–220.

Stjepan Matković, „Ocjene Uprave za agitaciju i propagandu KP Hrvatske o povjesničarima na Sveučilištu u Zagrebu do početka 1950-ih“, u: *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti* (ur. Sulejman Bosto i Tihomir Cipek), Zagreb 2009., 221–238.

Andrea Matošević, „Posrednici u stvaranju socijalističkih ljudi na omladinskim radnim akcijama: utopija, dijalektika i vrijeme“, u: *Stvaranje socijalističkog čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskog socijalizma* (ur. Igor Duda), Zagreb – Pula 2017., 75–96.

Magdalena Najbar-Agičić, *Kultura znanosti ideologija. Prilozi istraživanju politike komunističkih vlasti u Hrvatskoj od 1945. do 1960. na polju kulture i znanosti*, Zagreb 2013.

Reana Senjković, *Svaki dan pobjeda. Kultura omladinskih radnih akcija*, Zagreb 2016.

Tatjana Šarić, *U vrtlogu komunizma. Mladi Hrvatske 1945.-1954.*, Zagreb 2017.

Branislava Vojnović (prir.), *Zapisnici Izvršnog komiteta Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske*, sv. IV.: *1955. – 1959.*, Zagreb 2010.

Branislava Vojnović (prir.), *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945. – 1952.*, sv. II.: *1949. – 1952.*, Zagreb 2006.

16.
ZAGREB KAO VISOKOŠKOLSKI CENTAR U HRVATSKIM, JUGOSLOVENSKIM I MEĐUNARODNIM OKVIRIMA 1945. – 1967.*

Dragomir Bondžić

UDK: 378.4(497.5 Zagreb):378(100)"1945/1967"
Izvorni znanstveni članak

Sažetak: U radu se posmatra Zagreb kao visokoškolski centar od završetka Drugog svetskog rata do kraja 60-ih godina 20. veka. U centru pažnje je Zagrebačko sveučilište kao visokoškolska ustanova od značaja u hrvatskim, jugoslovenskim i međunarodnim okvirima. Na početku se daje sažet pregled razvoja Sveučilišta tokom prvih posleratnih decenija, predstavljaju se osnovne karakteristike, struktura i rad ustanove, porast broja nastavnika i studenata, položaj u novom društvu i odnosi sa komunističkim vlastima. Zatim se prikazuje mesto Zagreba kao jednog od jugoslovenskih univerzitetskih centara i opisuju se veze zagrebačkih ustanova, nastavnika i studenata sa ostalim centrima u zemlji. Predstavljen je doprinos Zagrebačkog sveučilišta osnivanju novih visokoškolskih ustanova u Hrvatskoj i Jugoslaviji, razmena nastavnika i asistenata i saradnja studenata u okviru Saveza studenata Jugoslavije. Na kraju, prikazuje se razvoj Zagreba kao međunarodnog univerzitetskog centra naročito tokom 50-ih i 60-ih godina, kako uspostavljanjem raznovrsne naučne saradnje Sveučilišta sa inostranstvom, tako i dolaskom na studije sve većeg broja stranih studenata, i to pre svega onih iz novooslobođenih azijskih i afričkih zemalja u razvoju, ali i pojedinaca iz razvijenih evropskih zemalja.

Ključne riječi: Zagreb, Zagrebačko sveučilište, Hrvatska, Jugoslavija, međunarodna saradnja, strani studenti

Moderno Zagrebačko sveučilište osnovano je 1874. godine, sa Pravoslovnim, Bogoslovnim i Filozofskim fakultetom, na temelju visokoškolskih tradicija koje su sezale do 1669.[1] Krajem 19. i tokom prve polovine 20. veka Sveučilište se razvijalo i širilo

* Rad je deo projekta „Konflikti i krize – saradnja i razvoj u Srbiji i regionu u 19. i 20. veku" (br. 47030), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

1 Jaroslav Šidak, „Opći pogled na tristogodišnji razvoj visokoškolske nastave u Zagrebu", u: *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu I* (gl. ur. Jaroslav Šidak), Zagreb 1969., 17–20; Isti, „Sveučilište do kraja Prvoga svjetskog rata", u: *Isto*, 91–102.

tako da je po završetku Drugog svetskog rata obuhvatalo Medicinski (1919.), Veterinarski (1919.), Tehnički (1919.), Poljoprivredno-šumarski (1919.), Farmaceutsko-biohemijski (1945.), Prirodno-matematički (1946.) i Fakultet ekonomskih nauka (1946.).[2] I tokom posleratnih godina rastao je broj visokoškolskih ustanova u Zagrebu i u Hrvatskoj, tako da je sa 13 1946., lociranih uglavnom u Zagrebu, porastao na 18 1950., 28 1956., 52 1960. i 84 1965. godine, rasutih širom Hrvatske.[3] Novi fakulteti su nastajali izdvajanjem iz postojećih, osnivanjem novih fakulteta u Zagrebu ili novih visokoškolskih ustanova van Zagreba, u čemu je Zagrebačko sveučilište imalo važnu ulogu. Tako su se iz Tehničkog fakulteta 1956. izdvojili Arhitektonsko-građevinsko-geodetski fakultet (koji se 1962. podelio na tri fakulteta), Fakultet strojarstva i brodogradnje, Elektrotehnički fakultet i Tehnološki fakultet. Poljoprivredni i Šumarski fakultet su postali samostalni 1960., Visoka upravna škola je osnovana 1956., Visoka škola za fizičku kulturu 1959., a 1962. su osnovani Fakultet političkih nauka, Stomatološki fakultet i Visoka defektološka škola. U Rijeci je 1955. formiran Medicinski, 1960. Strojarski, a 1961. Ekonomski fakultet. U Zadru je 1956. formiran Filozofski fakultet. U Splitu su 1960. osnovani Elektrotehnički i Kemijsko-tehnološki, a 1961. Pravni fakultet. U Osijeku su 1960. osnovani Ekonomski fakultet i Visoka poljoprivredna škola.[4]

Pored porasta broja ustanova, posle rata je rastao i broj nastavnog i pomoćnog nastavnog osoblja, studenata, diplomiranih studenata i doktora nauka. Tako je broj stalnih nastavnika porastao sa 193 1945./1946. na 266 1950./1951., 329 1955./1956., 464 1960./1961., 935 1965./1966. i 1.052 1967./1968. Broj stalnih saradnika u posmatranom periodu je porastao sa 60 1945./1946. na 1.197 1967./1968. Broj studenata je sa 7.465 1945./1946. porastao na 15.065 1950./1951., 24.225 1960./1961. i 30.217 1967./1968. godine. I broj studenata koji diplomiraju tokom godine je bio u porastu: 1945./1946. diplomiralo je 289 studenata, 1950./1951. 1.151, 1960./1961. 2.551 i 1967./1968. 4.594 (od 1945. do 1968. 54.464). Broj doktorata je varirao iz godine u godinu (1945./1946. 9, 1964./1965. 22, 1965./1966. 235, a 1966./1967. 54), a od 1945. do 1968. odbranjena su 1.522 doktorata.[5]

Porast broja visokoškolskih ustanova, nastavnika, studenata i diplomiranih studenata je bio opšti proces na hrvatskom i jugoslovenskom nivou: tako je broj visokoškolskih ustanova od 1945./1946. do 1967./1968. u Hrvatskoj porastao sa 13 na 79, a u celoj Jugoslaviji sa 40 na 262. U istom periodu broj nastavnika je u Hrvatskoj porastao sa 782 na 4.561, a u Jugoslaviji sa 2.040 na 15.950. Broj studenata je beležio najveći porast, zbog potrebe zemlje za visokokvalifikovanim kadrovima. Tako je 1946. u Hrvatskoj bio 12.651 student, a 1967. 47.135, dok je u celoj Jugoslaviji 1946. bilo 39.239, a 1967. 210.810 studenta. I broj diplomaca je rastao, tako da ih je u Hrvatskoj 1946. bilo 488, a 1967. 7.528, dok je u Jugoslaviji 1946. bio 1.021, a 1967. 29.179. Dakle, broj studenata je u posmatranom periodu

---

2 „Razvoj visokog školstva i Sveučilišta u Zagrebu“, u: *Isto*, 290.

3 *Jugoslavija 1918–1988. Statistički godišnjak*, Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1989., 364.

4 „Razvoj visokog školstva i Sveučilišta u Zagrebu“, 290–291. U Zagrebu su 1960., pored 13 fakulteta, bile 4 visoke škole i 3 akademije („Mreža visokog školstva“, *Jugoslovenski pregled* (Beograd), decembar 1960., 535–537).

5 „Statistički podaci“, u: *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu I-II* (gl. ur. Jaroslav Šidak), Zagreb 1969., 566.

u Hrvatskoj porastao skoro četiri puta, a u Jugoslaviji nešto više od pet puta, dok se broj diplomiranih studenata u Hrvatskoj povećao 15 puta, a u Jugoslaviji skoro 30 puta.[6]

Ključni značaj za Zagrebačko sveučilište, kao i za ostale univerzitete u zemlji, posle Drugog svetskog rata imao je dolazak Komunističke partije Jugoslavije na vlast i izgradnja nove države, političkog, društveno-ekonomskog i kulturno-prosvetnog sistema, usklađenog sa partijskom politikom i ideologijom. Odmah posle rata poništeni su svi zakoni doneti za vreme NDH, kao i ranije ukoliko se nisu slagali sa tekovinama NOR-i revolucije, a donošenjem novih propisa već od leta 1945. i izborom novih univerzitetskih i fakultetskih organa počeo je rad Zagrebačkog sveučilišta i izgradnja novog visokoškolskog sistema. Nova vlast se kroz rad Sudova časti već 1945. obračunala sa profesorima koje je optužila za saradnju sa okupatorima tokom rata, a u narednom periodu su nastavljeni sukobi sa nastavnim osobljem koje je bilo u velikoj meri ideološko-politički nepodobno, pa čak i neprijateljski raspoloženo. Međutim, pošto su joj bili neophodni i nezamenljivi, vlast je, osim represije, na nastavnike vršila i propagandni pritisak, težila da ih „pridobije" ideološko-političkim radom, a najviše je očekivala od dolaska mladih marksističkih kadrova na Sveučilište. Autonomija ustanove je bila potpuno zanemarena i vladajuća Partija je posmatrala kao relikt prošlosti, nepotreban u novom „narodnom" režimu. Kao i čitavo društvo, i Zagrebačko sveučilište i pojedini fakulteti bili su prožeti partijskim organizacijama koje su bile hijerarhijski ustrojene od ćelija po grupama i godinama, preko fakultetskih komiteta, do Sveučilišnog komiteta. Pored toga, postojala je i razgranata studentska organizacija, u početku Narodna studentska omladina kao deo Narodne omladine, a od 1952. Savez studenata Jugoslavije. Partijska i studentska organizacija su nadzirale i usmeravale čitav život i rad na Sveučilištu, od nastave i učenja, preko kulturnog, društvenog i svakodnevnog života studenata i nastavnika, do njihovog ponašanja i ideološko-političkog opredeljenja i rada. Partija je kao instrument uticaja među nastavnim osobljem koristila i Društvo sveučilišnih nastavnika.[7]

Karakter novog režima i položaj Partije u njemu omogućavao joj je da utiče na izgled, strukturu i razvoj visokoškolskih ustanova i da diktira njihove ciljeve i zadatke. Takav uticaj Partije uticao je i na snažan porast broja ustanova i studenata u zemlji, mada, kao što je rečeno, u tome su imale ulogu i šire tendencije, opšti razvoj privrede i društva te potrebe za visokostručnim kadrovima. Komunistička partija je snažno podsticala tu potrebu posmatrajući univerzitete kao „fabrike kadrova" koji su bili neophodni za ambiciozne društveno-ekonomske planove. Pored toga, novi kadrovi su morali da budu predstavnici „nove socija-

[6] *Jugoslavija 1918–1988*, 364-366. Treba istaći da se radilo i o svetskom procesu ubrzanog razvoja visokog školstva i porasta broja ustanova i studenata, u kojem je Jugoslavija u to vreme prednjačila i među zemljama OECD bila šesta po porastu broja studenata od 1950. do 1965. (iza Turske, Kanade, Švedske, Grčke i Norveške). Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ-319), fond Savezni savet za obrazovanje i kulturu, 319-193, Aktivnosti i problemi u razvoju i sprovođenju reforme visokoškolskog obrazovanja, Beograd mart 1971., 25–29.

[7] Magdalena Najbar Agičić, *Kultura, znanost, ideologija. Prilozi istraživanju politike komunističkih vlasti u Hrvatskoj od 1945. do 1960. na polju kulture i znanosti*, Zagreb 2013., 149–192, 199–201; Ante Milušić, Hodimir Sirotković i Slobodan Lang, „Sveučilište od oslobođenja do uvođenja društvenog upravljanja", u: *Spomenica I*, 185–240; Branislava Vojnović (prir.), *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945. – 1952.*, sv. I.: *1945. – 1948.*, Zagreb 2005., 78–79, 170–172; Ista (prir.), *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945. – 1952.*, sv. II.: *1949. – 1952.*, Zagreb 2006., 147–161, 893–916.

lističke inteligencije", formirane na temelju partijske politike i ideologije marksizma. U tom cilju, život i rad studenata je strogo kontrolisan, a ideologija je unošena u nastavu. Trebalo je da novi kadrovi vremenom zamene „staru" inteligenciju, koja je smatrana „buržoaskom" pa u velikoj meri i „reakcionarnom" i suprotstavljenom novom režimu.[8]

Poseban značaj za oblikovanje ciljeva i zadataka Zagrebačkog sveučilišta (i drugih univerziteta u zemlji) u novom sistemu imalo je donošenje Prvog petogodišnjeg plana privrede 1947. Zagrebačko sveučilište je bilo uklopljeno u taj plan, i od njega je očekivano da od 1947. do 1951. osposobi 6.900 visokokvalifikovanih stručnjaka. Ova kvota je bila podeljena po fakultetima tako da je prema planu na Tehničkom trebalo da diplomira 1.700, na Poljoprivredno-šumarskom 1.200, Ekonomskom 1.080, Filozofskom 720, Medicinskom 650, Pravnom 500, Farmaceutskom 430, Prirodno-matematičkom 380 i Veterinarskom 240 studenata. Nerealnost plana i nemogućnost da se rad visokoškolskih ustanova uopšte uklopi u metode socijalističkog planiranja doveli su do toga da je do kraja 1949. plan bio ispunjen sa svega 28% (na Poljoprivredno-šumarskom i Filozofskom svega 17%). To je dovelo do smanjenja planske obaveze sa 6.900 na 4.303, uz sumnju da će i ovaj plan biti ostvaren i da će dobijeni kadar biti dovoljno kvalitetan.[9]

Dakle, ciljevi i zadaci Zagrebačkog sveučilišta posle Drugog svetskog rata su postavljani na saveznom nivou, a njih je diktirala politika i ideologija Komunističke partije Jugoslavije. Jugoslovenske okvire Zagrebačkom sveučilištu davali su i savezni prosvetno-naučni organi koje su, za razliku od republičkih organa iste vrste koji su direktno upravljali pojedinim ustanovama, davali opšte i načelne smernice razvoju visokog školstva u celoj zemlji, davali zakonske okvire, koordinisali rad republičkih organa i rukovodili međunarodnom saradnjom. Reč je o nizu organa koji su se smenjivali tokom reorganizacija državne uprave (Ministarstvo prosvete DFJ do 1946., Komitet za škole i nauku FNRJ do 1948., Ministarstvo za škole i nauku FNRJ do 1950., Savet za nauku i kulturu FNRJ do 1953., Sekretarijat za prosvetu SIV-a do 1956., Sekretarijat SIV-za prosvetu i kulturu do 1967., kada je formiran Savezni savet za obrazovanje i kulturu koji je ukinut 1971.; na republičkom nivou su delovali Ministarstvo prosvjete NRH do 1947., Komitet za naučne ustanove, Sveučilište i visoke škole NRH do 1950., Ministarstvo za nauku i kulturu NRH do 1951., Savjet za prosvjetu nauku i kulturu NRH do 1956., Savjet za nauku i kulturu NRH, a od 1963. Republički sekretarijat za prosvjetu). Uticaj i ingerencije saveznih organa su od 60-ih godina sve više slabile i sve više prelazile na republičke organe i same ustanove.[10]

Na saveznom nivou je bio donet i prvi zakon o univerzitetima 1954. godine kojim je ova materija regulisana na nivou cele države, da bi potom usledilo donošenje zakona u pojedinim republikama (u Hrvatskoj jula 1957.), donošenje novog Opšteg zakona o fakultetima i

---

8 M. Najbar Agičić, *Kultura, znanost, ideologija*, 185–186. Uporedi stanje na Beogradskom univerzitetu u: Dragomir Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, Beograd 2004., 69–170.

9 Hrvatski državni arhiv (dalje: HR-HDA-1220), fond Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske (dalje: CK SKH), Agitprop, kut. 13, O nekim akutnim problemima Zagrebačkog sveučilišta, XII. 1949.

10 Ljubiša Korać, *Organizacija federacije u socijalističkoj Jugoslaviji 1943-1978*, Zagreb 1978., 344–349; *Културна политика Југославије 1945–1952.*, књ. I (прир. Бранка Докнић, Милић Ф. Петровић и Иван Хофман), Београд 2009., 95–96, 99–100; M. Najbar-Agičić, *Kultura, znanost, ideologija*, 151–153; A. Milušić, H. Sirotković i S. Lang, „Sveučilište od oslobođenja do uvođenja društvenog upravljanja", 190–191.

univerzitetima 1960. (i novog republičkog zakona 1961. i njegovih izmena 1965.), a u međuvremenu i donošenje Zakona o naučnom radu 1957. Ključni značaj u zakonu iz 1954. imalo je uvođenje društvenog upravljanja, čime je visoko školstvo postalo prva društvena delatnost u koju je uvedeno samoupravljanje. Uvedeni su saveti Sveučilišta i fakulteta, u koje su, pored predstavnika nastavnika, ulazili i predstavnici države, društva, privrede, lokalne zajednice, a vremenom i studenata i zaposlenih na univerzitetu, čime se ostvarivala ideja da oni koji učestvuju u finansiranju Sveučilišta i njegovom radu učestvuju i u upravljanju njime, čime je značajno ograničena klasična autonomija univerziteta. Sveučilište je pretvoreno u zajednicu fakulteta, koji su u mnogim poslovima postali samostalni.[11]

Pored državnih organa, značajnu ulogu prilikom donošenja zakona 1954. imali su i sami univerziteti preko svojih predstavnika na međuuniverzitetskoj konferenciji februara 1954. u Beogradu. Druga međuuniverzitetska konferencija je održana aprila 1955. u Zagrebu, i na njoj se raspravljalo o primeni zakona o univerzitetima i iskustvima uvođenja društvenog upravljanja. Slične konferencije su održavane i kasnije o različitim pitanjima, pre svega o pitanjima reforme nastave, nastavnih planova i programa, režima studija i međusobne saradnje, prilagođavanja nastave privredi i društvu, povećavanja efikasnosti studija, što su sve bili procesi zajednički za sve jugoslovenske univerzitete u čitavom posleratnom periodu. Pošto je utvrđeno da su studije u Jugoslaviji neefikasne, da su u proseku trajale dve godine duže od predviđenog, dakle 6 umesto 4 godine, i da se ne obezbeđuje dovoljan broj kadrova, 1957. je i zvanično pokrenuta reforma visokog školstva. Reforma je rezultirala novim zakonom 1960., povećanjem broja ustanova, liberalizacijom upisa studenata, forsiranjem vanrednih studija, uvođenjem trostepenog studiranja, sve u cilju povećanja efikasnosti studija i broja dobijenih kadrova.[12]

Pomoć državnim organima u bavljenju pitanjima visokog školstva od 1957. godine je pružala Zajednica jugoslovenskih univerziteta. Time je bila formalizovana saradnja jugoslovenskih univerziteta i Zajednica je u narednom periodu igrala važnu ulogu u međusobnim odnosima jugoslovenskih univerziteta, a naročito u njihovim odnosima sa inostranstvom. Zajednica je imala organe sastavljene od predstavnika svih univerziteta, predsednika, redovne sastanke, finansijska sredstva, organizovala je skupove i seminare, slala nastavnike u inostranstvo i pozivala strane naučnike u zemlju, itd. Od 1960. je objavljivan časopis *Univerzitet danas*, čija redakcija je do 1964. bila u Zagrebu. Raznovrsni oblici saradnje su uspostavljeni i među pojedinim jugoslovenskim fakultetima, koji su na povremenim me-

[11] Драгомир Бонџић, *Универзитет у социјализму. Високо школство у Србији 1950–1960*, Београд 2010., 73–104; Josip Adamček, „Zagrebačko sveučilište 1954-1968.", u: *Spomenica I*, 241–290; M. Najbar-Agičić, *Kultura, znanost, ideologija*, 149, 192–194; „Општи закон о универзитетима", *Службени лист ФНРЈ* (Beograd), бр. 27, 30. 6. 1954., 445–447; AJ-318, fond Sekretarijat SIV za prosvetu i kulturu FNRJ, 318-6, Nacrt Opšteg zakona o univerzitetima, 1954.; AJ-145, fond Savez studenata Jugoslavije, 145-91-400, Izvještaj o radu Sveučilišta u školskoj 1956/57. godini, Zagreb 1957.

[12] Д. Бонџић, *Универзитет у социјализму*, 112–154, 252–286; J. Adamček, „Zagrebačko sveučilište 1954-1968.", 287; AJ-142, fond Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije (dalje: SSRNJ), 142-51-179, Zaključci Prve međuuniverzitetske konferencije održane 13. i 14. februara 1954. u Beogradu; AJ-145, fond Savez studenata Jugoslavije, 145-89-395, Rektorat Sveučilišta u Zagrebu, Referati sa Druge međuuniverzitetske konferencije u Zagrebu, 18. mart 1955.; „Međuuniverzitetska saradnja", *Jugoslovenski pregled* (Beograd), septembar 1958., 361–362; „Општи закон о факултетима и универзитетима", *Службени лист ФНРЈ* (Beograd), бр. 29, 20. 6. 1960., 621–628.

đufakultetskim konferencijama, ili kroz druge forme, rešavali zajednička pitanja i uspostavljali saradnju (u Zagrebu su se 1948. sastali pravnici i predstavnici Prirodno-matematičkih fakulteta, februara 1949. predstavnici Filozofskih fakulteta, 1952. nastavnici političke ekonomije i građevinskih fakulteta, itd.).[13]

Dakle, Zagrebačko sveučilište je posle rata funkcionisalo u zajedničkim jugoslovenskim okvirima. U tim okvirima je ostvarivalo i raznovrsnu i manje ili više intenzivnu saradnju sa ostalim jugoslovenskim univerzitetima. Pre svega, Sveučilište je, uz Beogradski univerzitet i Ljubljansku univerzu, posle rata dalo veliku organizacionu i kadrovsku pomoć pri osnivanju novih fakulteta i univerziteta u Sarajevu i Skoplju. Tako su u matičnoj komisiji Filozofskog fakulteta u Skoplju 1946., pored ostalih, bili profesori Petar Skok i Dušan Pejnović iz Zagreba; u komisiji za osnivanje Medicinskog fakulteta u Sarajevu 1946. bili su profesori Ante Premeru i Branimir Gušić iz Zagreba; u komisiji za osnivanje Medicinskog fakulteta u Skoplju Ante Premeru; u komisiji za osnivanje Poljoprivredno-šumarskog fakulteta u Skoplju 1947. Pavle Ugrenović iz Zagreba; u komisiji za osnivanje Tehničkog fakulteta u Sarajevu 1949. profesor Rajko Kušević iz Zagreba, itd. I posle osnivanja, iz Zagreba je pružana kadrovska i materijalna pomoć novim fakultetima (iz zagrebačkog Anatomskog instituta su dati preparati, knjige, instrumenti za Medicinski fakultet u Sarajevu, itd). Pored toga, Zagreb je 50-ih godina dao ključni doprinos osnivanju novih fakulteta u samoj republici Hrvatskoj, u Rijeci, Zadru, Splitu, Osijeku.[14]

U ovim jugoslovenskim okvirima, odvijala se intenzivna saradnja zagrebačkih nastavnika i studenata sa kolegama iz drugih univerzitetskih centara. Kada je u pitanju nastavno i pomoćno nastavno osoblje, saradnja je bila raznovrsna: razmenjivane su zvanične delegacije povodom proslava; održavane konferencije i sastanci na kojima je raspravljano o ujednačavanju planova i programa i režima studija; razmenjivani su udžbenici i literatura; vršena je razmena nastavnika i asistenata, specijalizacije, predavanja, istraživanja, posete; itd. Radilo se o procesu koji je počeo odmah posle rata i snažno su ga podsticali državni i partijski organi, naročito 50-ih godina. Predlagano je čak i da se odlazak na usavršavanje u inostranstvo dozvoli tek pošto se iskoriste sve mogućnosti usavršavanja u zemlji. Međutim, želje su bile daleko veće od rezultata, koji su ocenjivani kao nezadovoljavajući. Recimo, tokom 1957. na Zagrebačkom sveučilištu su gostovala samo dva profesora iz Beograda i Novog Sada i to šest dana, a 1959. ukupno 33 nastavnika iz Jugoslavije. Kao prepreka je navođen nedostatak sredstava i vremena, ali i antagonizmi fakulteta, katedri i pojedinaca. Krajem 50-ih je i pored dosta neprecizne evidencije zaključeno da međusobna saradnja jugoslovenskih profesora zaostaje za njihovom saradnjom sa inostranstvom. Stanje je privuklo i pa-

[13] Д. Бонџић, *Универзитет у социјализму*, 251–265, 275–286; J. Adamček, „Zagrebačko sveučilište 1954-1968.“, 287–288; AJ-145, fond Savez studenata Jugoslavije, 145-89-395, Osnivanje Zajednice jugoslovenskih univerziteta i Statut, 28. – 29. januar 1957.; „Međuuniverzitetska saradnja“, *Jugoslovenski pregled* (Beograd), septembar 1958., 361–362; Božo Težak, „Dužnosti“, *Univerzitet danas*, I/1960., br. 3–4, 75.

[14] HR-HDA-1095, fond Savjet za prosvjetu, nauku i kulturu NR Hrvatske, k. 1. 30. V. 1951.; AJ-315, fond Komitet za škole i nauku FNRJ, 315-5-13; Senija Milišić, *Institucionalizacija nauke u Bosni i Hercegovini 1945–1958.*, Sarajevo 2007.; Dragomir Bondžić, „Saradnja naučnika Srbije i Hrvatske u okviru Jugoslavije 1945–1965.“, *Jugoslavija – između ujedinjenja i razlaza. Hrvatsko-srpski odnosi u kontekstu društvenog razvoja dve Jugoslavije 1918-1991* (ur. Bojan B. Dimitrijević i Mario Jareb), Beograd – Zagreb 2018., 201–202.

žnju štampe u kojoj se pojavio članak „Putujemo u inostranstvo da bismo se upoznali“, u kojem je naveden primer beogradskog specijalizanta psihijatrije koji je tek prilikom boravka u Londonu upoznao svog kolegu iz Zagreba.[15]

S druge strane, međusobna saradnja jugoslovenskih studenata je bila daleko intenzivnija i organizovanija. Sprovođena je u okviru studentske organizacije, prvo Narodne studentske omladine, a od 1952. preko Saveza studenata Jugoslavije, čiji osnivački kongres je održan upravo u Zagrebu. Forme i oblici su bili najrazličitiji: od međusobnih poseta, sportskih takmičenja, ekskurzija i izleta, konferencija i seminara, diskusija i debatnih klubova, saradnje u studentskoj štampi, do poseta fabrikama, zadrugama, selima, učešća na radnim akcijama, a sve u kontekstu stvaranja „nove socijalističke inteligencije“, upoznavanja domovine i jačanja bratstva i jedinstva.[16] Zagreb je bio redovna destinacija ekskurzija jugoslovenskih studenata. Tako je 158 studenata pete godine beogradskog Medicinskog fakulteta u proleće 1954. tokom ekskurzije Beograd – Zagreb – Split – Dubrovnik – Sarajevo, boravilo u Zagrebu, posetilo klinike i institute Medicinskog fakulteta, obišlo muzeje, galeriju slika i druge znamenitosti grada.[17]

I na kraju, Zagreb je posle rata dobijao sve veći značaj kao visokoškolski centar u međunarodnim okvirima. Takav značaj Zagrebu je davala raznovrsna i vremenom sve intenzivnija međunarodna saradnja njegovih nastavnika i studenata i sve češći dolasci nastavnika i studenata iz inostranstva radi predavanja, studiranja, usavršavanja ili radi turističke posete. Međunarodna saradnja Zagrebačkog sveučilišta je neposredno po završetku rata bila skromna i uglavnom usmerena na istočnoevropske zemlje. Od početka 50-ih godina ta saradnja postaje sve intenzivnija i usmerena i na zapadnoevropske i vanevropske zemlje. Sastojala se u razmeni zvaničnih delegacija, razmeni nastavnika, učešću na naučnim skupovima, razmeni literature i raznovrsnoj studentskoj saradnji. Predstavnici Zagrebačkog sveučilišta su učestvovali na obeležavanju 600-godišnjice univerziteta u Pragu 1948.; na međunarodnoj konferenciji Sveučilišta u Nici 1950., na kojoj je osnovano Međunarodno udruženje univerziteta; na konferenciji Međunarodnog društva univerzitetskih profesora u Amsterdamu 1953.; na proslavi Oktobarske revolucije u Kijevu 1967., itd. Sa pojedinim univerzitetima je potpisan ugovor o saradnji (Frajburg 1964., Rostok 1965., Drezden 1966., itd.), a veze su postojale i sa Strazburom, Bordoom, Bolonjom, Birmingemom, itd. Od 1950. u Zagrebu i Zadru se održavao dvonedeljni letnji Seminar za strane slaviste u organizaciji Filozofskog

[15] D. Bondžić, „Saradnja naučnika Srbije i Hrvatske u okviru Jugoslavije 1945–1965.“, 198–205; A. Milušić, H. Sirotković i S. Lang, „Sveučilište od oslobođenja do uvođenja društvenog upravljanja“, 234–235; *Izvještaj rektora o radu Sveučilišta u školskoj godini 1956/57.*, Zagreb 1958., 55–57; Antun Brodanović, „Razmjena nastavnika i suradnika između jugoslavenskih univerziteta“, *Univerzitet danas*, I/1960., br. 3–4, 109–114; Momčilo Marić, „Putujemo u inostranstvo da bi se upoznali“, *Mladost* (Beograd), br. 175, 17. 2. 1960., 3.

[16] AJ-145, fond Savez studenata Jugoslavije, 145-1-2, Prvi kongres Saveza studenata Jugoslavije, 10. – 11. III. 1952.; 145-77-339, Izvještaji Sveučilišnog odbora Saveza studenata Jugoslavije Sveučilišta u Zagrebu 1953./54.–1967./68. godine. Iz mnoštva podataka o raznim vidovima saradnje pomenimo da su u oblasti fiskulture 1953./1954. godine održani tradicionalni susreti visokih tehničkih škola i farmaceuta Beograda i Zagreba i „tromeč“ veterinara Beograd – Zagreb – Ljubljana; u Zagrebu su održana prvenstva studenata Jugoslavije u streljaštvu i skijanju, a zagrebački studenti su učestvovali na prvenstvu u stonom tenisu i atletici u Skoplju, plivanju, vaterpolu i tenisu u Beogradu i odbojci u Ljubljani; 480 studenata je prenosilo studentske štafete Maršalu Titu; itd. (AJ-145, fond Savez studenata Jugoslavije, 145-77-339, Izvještaj Sveučilišnog odbora Saveza studenata Jugoslavije Sveučilišta u Zagrebu 1953./54.)

[17] Arhiv Srbije (dalje: AS), fond Medicinska velika škola, fasc. 28, Izveštaj Medicinskog fakulteta o radu 1953./54.

fakulteta u Zagrebu i uz finansijsku podršku Savezne komisije za kulturne veze sa inostranstvom. Na seminaru su učestvovali slavisti iz brojnih zemalja i do 1968. je učestvovalo ukupno 1.145 stranih slavista. Odsek za filozofiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu je od 1963. održavao „Korčulansku letnju školu", međunarodni sastanak filozofa i sociologa, a od kraja 50-ih godina sa ostalim jugoslovenskim univerzitetima organizovan je međunarodni seminar „Univerzitet danas" u Dubrovniku.[18]

U okviru međunarodne saradnje zagrebački nastavnici su odlazili u inostranstvo, a univerzitetski nastavnici iz različitih zemalja sveta dolazili u Zagreb (najčešće, istovremeno i u Beograd i druge jugoslovenske centre), držali predavanja, učestvovali na skupovima, privatno putovali, itd. Pomenimo samo da je 1957. u inostranstvu boravio o trošku Sveučilišta 71 nastavnik, a tokom 1956./1957. Sveučilište su posetili naučnici iz Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Engleske, Škotske, Francuske, Italije, Austrije, Zapadne Nemačke, SAD, Izraela i rektor Univerziteta u Strazburu.[19] Od mnoštva značajnih imena koja su u posmatranom periodu posetila Zagreb, pomenimo da su 1959. godine to bili profesor Žan Braše sa Slobodnog Briselskog univerziteta, Jurij Poganovski, profesor Filozofskog fakulteta u Varšavi, Tadeuš Kotarbinski, filozof i predsednik Poljske akademije nauka, Selman A. Vaksman iz SAD, pronalazač streptomicina i nobelovac, i drugi.[20]

I međunarodna studentska saradnja je bila veoma intenzivna, imala različite oblike i forme i posebno je činila Zagreb međunarodnim univerzitetskim centrom. Pored međusobnih poseta, seminara, konferencija, letovanja, ekskurzija, itd., naročit značaj su imali strani studenti koji su dolazili da studiraju u Zagrebu. Neposredno posle Drugog svetskog rata u Jugoslaviji se u skladu sa njenom spoljnopolitičkom orijentacijom mogao naći značajniji broj stranih studenata iz Albanije i Bugarske i u nešto manjoj meri iz ostalih zemalja narodne demokratije, dok su se studenti iz zapadnih zemalja pojavljivali samo sporadično. Tako se 1947. u Zagrebu našlo 83 studenata Albanaca stipendista albanske Vlade i 25 stipendista jugoslovenske Vlade. Iste godine je od 15 bugarskih studenata u Jugoslaviji njih 10 studiralo u Zagrebu.[21]

Rezolucija Informbiroa je dovela do snažnog potresa na ovom polju i studenti iz zemalja Informbiroa koji su se zatekli u Jugoslaviji su hapšeni i proganjani. S druge strane, vremenom je došlo do uobličavanja ozbiljne državne politike stipendiranja stranih studenata prevashodno iz zemalja Azije i Afrike, politike koja je pratila opštu državnu spoljnu politiku orijentisanu na saradnju za vanblokovskim zemljama, koja je kasnije prerasla u pokret nesvrstanih. U skladu sa tim je broj stranih studenata u Zagrebu i celoj Jugoslaviji od početka 50-ih godina bio u stalnom porastu, a među njima je bilo sve više omladine iz tek oslobođenih zemalja Azije i Afrike. Ovom politikom su rukovodili savezni državni prosvetni organi, a od 1953. prevashodno Komisija za kulturne veze sa inostranstvom, u koordinaciji sa republič-

---

18 A. Milušić, H. Sirotković i S. Lang, „Sveučilište od oslobođenja do uvođenja društvenog upravljanja", 235; Vladimir Serdar, „Međunarodne veze sveučilišta", u: *Spomenica I*, 549–553; „Međuuniverzitetska saradnja", *Jugoslovenski pregled* (Beograd), septembar 1958., 362; AJ-559, fond Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom, 559-317, Seminar za strane slaviste.

19 *Izvještaj rektora o radu Sveučilišta*, 52–55.

20 Д. Бонцић, *Мисао без пасоша. Међународна сарадња Београдског универзитета 1945–1960*, Београд 2011., 148.

21 *Isto*, 224–228.

kim prosvetnim organima i samim visokoškolskim ustanovama. Pored državnih stipendista, u Jugoslaviji je studirao i sve veći broj studenata koji su sami finansirali svoje studije ili dobijali stipendije svojih vlada. Vremenom je rastao i broj studenata iz zapadnih kapitalističkih zemalja, među kojima su posebno mesto zauzimali studenti slavistike, istorije, književnosti, jezika i običaja jugoslovenskih zemalja, ali i drugih prirodnih i tehničkih naučnih disciplina. Težilo se da se uspostavi veza sa što više stranih zemalja i da se u Jugoslaviju dovede što veći broj stranih studenata, u očekivanju da se po ugledu na velike kulturne i naučne centre, od njih stvaraju stručni kadrovi neophodno potrebni njihovim državama, društvima i privredama, ali i da se od njih stvaraju prijatelji Jugoslavije i njenog društveno-političkog sistema koji bi u budućnosti u svojim zemljama i na međunarodnom planu mogli da budu oslonac jugoslovenske spoljne politike i njenog međunarodnog ugleda.[22]

Istovremeno, vođeno je računa da se strani studenti rasporede ravnomerno u sve jugoslovenske visokoškolske centre i na različite naučne discipline i profesore koji bi mogli da daju najbolja znanja i izvrše najveći uticaj na stipendiste. Tako je već 1952. na traženje saveznog saveta za nauku i kulturu sa Zagrebačkog sveučilišta upućen spisak naučnih grana koje se mogu preporučiti za studij stranim državljanima i pritom su uzete u obzir „one grane na kojima se nalaze profesori koji su po svojem naučnom i nastavnom radu poznati i gdje mogu strani studenti uistinu uspješno studirati". Na spisku se našlo 27 naučnih grana, ustanova i univerzitetskih profesora i pet grana umetnosti i istaknutih umetnika. Među njima su bili: fizička hemija i Božo Težak, hemija i Krešimir Balenović, botanika i Vale Vouk, geografija i Josip Roglić, mineralogija i Fran Tućan, oplemenjivanje bilja i genetika i Alojz Tavčar, upravno pravo i Ivo Krbek, ustavno pravo i Jovan Stefanović, ekonomika FNRJ i Rudolf Bićanić, higijena i socijalna medicina i Andrija Štampar, historija umetnosti novog veka i Grgo Gamulin, Antun Barac, Stjepan Ivšić i Milovan Gavazzi za slavistiku, Antun Augustinčić, Vanja Radauš i Frano Kršinić za vajarstvo, Krsto Hegedušić za slikarstvo, Branko Gavela za dramaturgiju, Antonio Janigro za čelo, itd. [23]

Tokom narednog perioda broj stranih studenata u Zagrebu, i u celoj Jugoslaviji, intenzivno je rastao. Prema stanju od 22. juna 1962., na Zagrebačkom sveučilištu su bila 193 strana studenta, i to 108 stipendista Savezne komisije za kulturne veze sa inozemstvom, 19 stipendista Vlade Iraka, 19 stipendista koji studiraju o vlastitom trošku i koji su došli u okviru kulturne razmene za 1961./1962., 32 studenta koji studiraju o vlastitom trošku, 15 specijalizanata stipendista Savezne komisije za kulturne veze sa inozemstvom. Po zemljama bilo ih je 54 iz Sudana, 26 iz Alžira, 19 iz Iraka, 11 iz Jordana, 11 iz Etiopije, po 8 iz Libanona, Kenije i Indonezije, 7 iz Togoa, 5 iz Tanganjike, 4 iz Čilea, 3 iz Burme, po dva iz Tunisa, Grčke, Liberije, Austrije, Švedske, Indije, Engleske, i po jedan iz Sijera Leonea, Ugande, Gane, Cejlona, Sirije, Rodezije, Zanzibara, Kube, Danske, Francuske, Finske, Italije, Norveške, Pakistana i SSSR-a.[24] Broj stranih studenata u Zagrebu i Jugoslaviji je brzo rastao i

[22] *Isto*, 228–301.

[23] HR-HDA-1095, fond Savjet za prosvjetu, nauku i kulturu NR Hrvatske, kut. 1, Savjet za prosvjetu, nauku i kulturu NR Hrvatske – Savjetu za nauku i kulturu FNRJ, br. 17574, 19. VIII. 1952., Popis naučnih grana na Univerzitetu u Zagrebu koji se mogu preporučiti za studij stranim državljanima.

[24] HR-HDA-1228, fond Socijalistički savez radnog naroda Hrvatske (dalje: SSRNH), kut. 155, Strani studenti na Sveučilištu u Zagrebu, 22. VI. 1962.

tokom 60-ih godina, tako da je prema stanju iz februara 1967. godine ukupno u Jugoslaviji bilo 2.217 stranih studenata, i to 896 kao stipendisti Komisije za kulturne veze sa inostranstvom i 1.321 student nestipendista, a u Zagrebu je bilo ukupno 586 stranih studenata, i to 236 stipendista i 350 nestipendista.[25] Osim porasta samog broja studenata iz zemalja Trećeg sveta, u Zagrebu je rasla i briga o njima, njihovom uspehu, učenju jezika, standardu i društvenom životu i vezama sa domaćim studentima i stanovništvom. Pored ostalog, u Zagrebu je 1963. osnovan Klub međunarodnog prijateljstva koji je okupljao strane studente, a iste godine i Institut za afričke studije koji se bavio izučavanjem problematike afričkih zemalja.[26]

Strani studenti su u Zagreb dolazili iz celog sveta, iz raznih zemalja, kao stipendisti ili o svom trošku, i bavili su se različitim naučnim i umetničkim disciplinama. Mnogi od njih su studirali u više jugoslovenskih centara. Uspeh, iskustva i utisci su bili različiti i bilo je onih koji su odbranili doktorske disertacije, recimo Indijac Misra Vindjanan koji je 1956. odbranio disertaciju iz arhitekture na zagrebačkom Tehničkom fakultetu, ali i onih koji su prekidali studije i napuštali Zagreb.[27] Kao što je rečeno, utisci su bili različiti. Reidar Gjerdevik iz Norveške je 30. marta 1959. uputio opširan izveštaj o studijama geografije u Zagrebu školske 1958./1959. Živeo je u domu na Lašćini i bio je zadovoljan, osim što ga je nervirao WC koji je „često bio neuredan". Imao je i probleme prilikom upisa, ali je ipak bio zadovoljan svojim boravkom i zahvalan osoblju Geografskog instituta na kojem je imao „vanredne uslove"; naučio je jezik, putovao po zemlji, održao predavanje o Norveškoj na institutu. Zaključivao je: „studirao sam u Engleskoj i Nemačkoj ali uslove kao ovde u Zagrebu nikada nisam imao".[28] Naravno, ovo je samo jedan pogled, ali može da posluži za stvaranje dela slike o međunarodnom značaju koji je Zagreb kao visokoškolski centar imao krajem 50-ih godina.

Zagreb as a center of higher education in the Croatian, Yugoslav and International contexts 1945 – 1967

Summary: In the years following the Second World War, Zagreb developed a reputation as the center of higher education of some importance in the Croatian, Yugoslav and international contexts. The number of faculties, professors, lecturers, students, graduates and PhD candidates at the

[25] AJ-319, fond Savezni savet za obrazovanje i kulturu, 319-82, Pregled broja stranih studenata po univerzitetskim centrima, 2. II. 1967.

[26] AJ-145, fond Savez studenata Jugoslavije, 145-33-94, Informacija o radu i aktivnostima Međunarodnog studentskog kluba prijateljstva u Zagrebu 1965.; „Institut za proučavanje Afrike", u: *Spomenica I*, 682–683.

[27] AJ-559, fond Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom, 559-200-416, Indijski studenti u Jugoslaviji 1954.-1956.

[28] AJ-559, fond Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom, 559-167, Prijava i izveštaj Reidara Gjerdevika iz Norveške, 30. III. 1959.

University of Zagreb was steadily rising concurrently with the whirlwind development of higher education in Yugoslavia and the world. This rapid growth of the University of Zagreb, just like the upsurge in the quality of higher education in Yugoslavia in general, was primarily due to arrival into power of the Communist Party. In the aftermath of the war, the Party exerted a great amount of influence over the structure, goals and mission of the University in the emerging social order, and the life and work of the teachers and their students alike. The University collaborated closely with other Yugoslav institutions of higher education, supported by the Party and other state institutions dedicated to scientific research and higher education. Yugoslav universities created joint associations and established links between the institutions, teachers and students, and Zagreb held a prominent position in all of them. The University of Zagreb played a major part in the establishment of other institutions of higher education all over Yugoslavia (Sarajevo, Skopje) and Croatia (Rijeka, Zadar, Split, Osijek), in addition to taking part in student and lecturer exchanges, conferences, trips, as well as sporting and cultural events via the Student Association of Yugoslavia. Zagreb also gained increasing prominence as a center of higher education on an international level, owing to a varied and ever-expanding international collaboration between its teachers and students and their foreign counterparts, as well as the frequent visits of students and lecturers from abroad, either for teaching, study and professional development, or simply for leisure. The arrival of a large number of foreign students, most notably from developing Asian and African countries over the 1950s and the 1960s was particularly important in this regard, as it represented the result of concentrated government efforts to attract foreign students to Yugoslavia.

Key words: Zagreb, the University of Zagreb, Croatia, Yugoslavia, international collaboration, foreign students

Izvori

Arhiv Jugoslavije (AJ)

AJ-142, fond Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije (SSRNJ).

AJ-145, fond Savez studenata Jugoslavije.

AJ-315, fond Komitet za škole i nauku FNRJ.

AJ-318, fond Sekretarijat SIV za prosvetu i kulturu FNRJ.

AJ-319, fond Savezni savet za obrazovanje i kulturu.

AJ-559, fond Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom.

Arhiv Srbije (AS), fond Medicinska velika škola.

Hrvatski državni arhiv (HR-HDA)

HR-HDA-1220, fond Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske (CK SKH).

HR-HDA-1228, fond Socijalistički savez radnog naroda Hrvatske (SSRNH).

HR-HDA-1095, fond Savjet za prosvjetu, nauku i kulturu NR Hrvatske.

Jugoslovenski pregled (Beograd), 1958. – 1960.

Mladost (Beograd), 1960.

Службени лист ФНРЈ (Beograd), 1954. – 1967.

Izvještaj rektora o radu Sveučilišta u školskoj godini 1956/57., Zagreb 1958.

Jugoslavija 1918–1988. Statistički godišnjak, Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1989.

Културна политика Југославије 1945–1952., књ. I (прир. Бранка Докнић, Милић Ф. Петровић и Иван Хофман), Београд 2009.

Branislava Vojnović (prir.), *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945. – 1952.*, sv. I.: *1945. – 1948.*, Zagreb 2005.

Branislava Vojnović (prir.), *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945. – 1952.*, sv. II.: *1949. – 1952.*, Zagreb 2006.

Literatura

Josip Adamček, „Zagrebačko sveučilište 1954-1968“, u: *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu I* (gl. ur. Jaroslav Šidak), Zagreb 1969., 241–290.

Dragomir Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, Beograd 2004.

Драгомир Бонџић, *Мисао без пасоша. Међународна сарадња Београдског универзитета 1945–1960*, Београд 2011.

Dragomir Bondžić, „Saradnja naučnika Srbije i Hrvatske u okviru Jugoslavije 1945 – 1965“, *Jugoslavija – između ujedinjenja i razlaza. Hrvatsko-srpski odnosi u kontekstu društvenog razvoja dve Jugoslavije 1918-1991* (ur. Bojan B. Dimitrijević i Mario Jareb), Beograd – Zagreb 2018., 191–208.

Драгомир Бонџић, *Универзитет у социјализму. Високо школство у Србији 1950–1960*, Београд 2010.

Ljubiša Korać, *Organizacija federacije u socijalističkoj Jugoslaviji 1943-1978*, Zagreb 1978.

Senija Milišić, *Institucionalizacija nauke u Bosni i Hercegovini 1945-1958*, Sarajevo 2007.

Ante Milušić, Hodimir Sirotković i Slobodan Lang, „Sveučilište od oslobođenja do uvođenja društvenog upravljanja“, u: *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu I* (gl. ur. Jaroslav Šidak), Zagreb 1969., 185–240.

Magdalena Najbar Agičić, *Kultura, znanost, ideologija. Prilozi istraživanju politike komunističkih vlasti u Hrvatskoj od 1945. do 1960. na polju kulture i znanosti*, Zagreb 2013.

Vladimir Serdar, „Međunarodne veze sveučilišta“, u: *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu I* (gl. ur. Jaroslav Šidak), Zagreb 1969., 549–553.

Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice sveučilišta u Zagrebu I-II (gl. ur. Jaroslav Šidak), Zagreb 1969.

Jaroslav Šidak, „Opći pogled na tristogodišnji razvoj visokoškolske nastave u Zagrebu“, u: *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu I* (gl. ur. Jaroslav Šidak), Zagreb 1969., 17–20.

Jaroslav Šidak, „Sveučilište do kraja Prvoga svjetskog rata“, u: *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu I* (gl. ur. Jaroslav Šidak), Zagreb 1969., 91–124.

Univerzitet danas, 1960. – 1967.

17.
„STANJE NA SVEUČILIŠTU“. POLITBIRO CK KPH/KPJ O SVEUČILIŠTU U ZAGREBU, 1945. – 1948.*

Drago Roksandić

UDK: 378.4(497.5 Zagreb)“1945/1954“
Priopćenje sa skupa

Sažetak: U desetljeću nakon Oslobođenja 1945. godine Sveučilište u Zagrebu bilo je jedna od onih institucija u NR Hrvatskoj koja se po svim uobičajenim statističkim pokazateljima vrlo brzo razvijala u znanstvenom i nastavnom, institucionalnom te kadrovskom smislu. Objavljeni zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske/Saveza komunista Hrvatske upućuju na zaključak da je gremij u kojem je inače bila koncentrirana vlast i moć u Hrvatskoj – kada je uopće raspravljao o Zagrebačkom sveučilištu – bio usredotočen primarno na partijskopolitičke aspekte „stanja na Sveučilištu“. Postavlja se pitanje kako definirati ključne aktere sveučilišne razvojne politike u tom razdoblju i njihove statuse u partijskoj hijerarhiji i izvan nje, odnosno kako vrednovati primjerenost „totalitarističke paradigme“ kada je riječ o strateškom statusu Sveučilišta u Zagrebu u razvojnoj politici Hrvatske, pa i Jugoslavije tih godina.

Ključne riječi: Sveučilište u Zagrebu, 1945. – 1948., Hrvatska, Politbiro CK KPH, obrazovna politika, društveni razvoj

1.

U desetljeću nakon Oslobođenja 1945. godine Sveučilište u Zagrebu bilo je jedna od onih institucija u NR Hrvatskoj koja se po svim uobičajenim statističkim pokazateljima najbrže razvijala u znanstvenom i nastavnom, institucionalnom te kadrovskom smislu. Postavlja se pitanje koliko je oficijelna politika Centralnog komiteta Komunističke partije,

* Ovaj prilog nastao je kao ulomak iz mnogo širih istraživačkih interesa proisteklih iz rada na članku „Zagrebački Filozofski fakultet u revolucionarnoj tranziciji (1945. – 1948.)“, koji je objavljen u: *Desničini susreti 2009. Zbornik radova* (ur. Drago Roksandić, Magdalena Najbar-Agičić i Ivana Cvijović Javorina), Zagreb 2011., 163–176.

odnosno Saveza komunista Hrvatske (dalje: KPH/SKH) bila akter ubrzane razvojne politike na Sveučilištu u Zagrebu. Objavljeni zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske/Saveza komunista Hrvatske (dalje: CK KPH/SKH) upućuju na zaključak da je gremij u kojem je inače bila koncentrirana vlast i moć u Hrvatskoj – kada je uopće raspravljao o Zagrebačkom sveučilištu – bio usredotočen primarno na partijsko-političke aspekte „stanja na Sveučilištu". Međutim, imajući na umu koliko su ideologijski, organizacijski i kadrovski aspekti jugoslavenske i hrvatske partijske politike u uvjetima monopartijskog dirižizma uvijek bili međuovisni, „plošno" čitanje spomenutih zapisnika ne može biti produktivno. Epohalni kontekst razdoblja nakon 1945. godine, koliko god bio hladnoratovski, posvuda je u svijetu na različite načine prije svega bio definiran izazovom modernizacije masovnih društava. Koliko god, pak, strategije modernizacije mogle biti konfliktne, one su se posvuda morale suočavati sa suštinski istim pitanjima, kao što su – među brojnim drugim – pitanja obrazovne i znanstveno-tehničke te tehnološke revolucije.[1] Time su se u slučajevima poput hrvatskog i jugoslavenskog otvarale mogućnosti da dinamike različito shvaćenih modernizacija omogućuju realizacije projekata koji bi inače bili neizvedivi u uvjetima rigidnog monopartijskog dirižizma, neovisno o trajnim kriznim napetostima u procesima društvenih promjena.[2] Sveučilište u Zagrebu je već u razdoblju od 1945. do 1948. godine modelski slučaj za takva istraživanja.

Naime, politički imaginariji hrvatskih i jugoslavenskih komunista 1945. godine – koliko god bili limitirani imperativima pragmatizma koji im je, s jedne strane, trebao osigurati da i u miru ostanu pobjednicima kao što su to bili u ratu te da svoju pobjedu, kako su je oni razumijevali, ne dijele s bilo kojim drugim političkim agensom koji ne bi bio pod njihovom kontrolom – ponajprije su bili utopijski. Ključne parole – „nikada više povratka na staro" te „bratstvo i jedinstvo" – u zemlji preopterećenoj tragedijama i traumama 19. i 20. stoljeća, (zlo)pamćenjima bez ovladavanja prošlošću i bez održivih povijesnih zaborava mogle su angažirati ljude, ali nisu mogle rješavati probleme, otvarati perspektive u zemlji ponajviše nepismenih i polupismenih. Sveučilište u Zagrebu bilo je ne samo najstarije u Jugoslaviji nego i jedno od tek triju koja su postojala u razdoblju između dvaju svjetskih ratova. Bilo kakva razvojna politika u Hrvatskoj i Jugoslaviji bez tog sveučilišta bila je nezamisliva. S druge strane, kao i u slučaju drugih dvaju sveučilišta, među nastavnicima jedva da je bilo

[1] Mišljenja smo da je problem odnosa komunista s europske (polu)periferije prema europskom Zapadu u novije vrijeme najjasnije postavio Samuel P. Huntigton: „Yet at the same time that communism enabled Soviet leaders to distinguish themselves from the West, it also created powerful ties to the West. Marx and Engels were German; most of the principal exponents of their views in the late nineteenth and early twentieth centuries were Western Europeans; by 1910 many labor unions and social democratic and labor parties in Western societies were committed to their ideology and were influential in European politics. After the Bolshevik Revolution, left-wing parties split into communist and socialist parties, and both were often powerful in European countries. Throughout much of the West, the Marxist perspective prevailed: communism and socialism were seen as the wave of the future and were widely embraced in one way or another by political and intellectual elites. The debate in Russia between Slavophiles and Westernizers over the future of Russia was replaced by a debate in Europe between left and right over the future of the West and wether or not the Soviet Union epitomized that future. After World War II the power of the Soviet Union reinforced the appeal of communism both in the West and, more significantly, in those non-Western civilizations which were now reacting against theWest." (Samuel P. Huntigton, *The Clash of Civilisations and the Remaking of World Order*, New York 1996., 141–142)

[2] Teorijski je problem postavio Samuel N. Eisenstadt. V. „Mnogostruke modernosti", u: Drago Roksandić (ur.), *Uvod u komparativnu historiju*, Zagreb 2004., 219–244.

komunista 1939. – 1941. godine. Ako i kada je bilo nastavnika s ljevičarskim opredjeljenjima, jedva da su se mogli održati u razdoblju između 1941. i 1945. godine.[3] Nešto je bolje bilo među studentima, ali ne i bitno drugačije. Od 1945. do 1947. godine, kada je započela realizacija Prvoga petogodišnjeg plana razvoja, ključno je pitanje u DF/NR Hrvatskoj bilo kako angažirati Sveučilište u Zagrebu da realizira razvojne ciljeve prema kojima je velika većina nastavnika, pa i studenata, imala – ako ništa drugo – ambivalentan odnos. Kada se ima u vidu kakav je bio državni „plan diplomiranih" u razdoblju 1947. – 1951., a kakvi su rezultati bili postignuti do 30. studenoga 1949. godine, odnosno kakvi su bili podbačaji, postavljeni se problem još više zaoštrava jer nisu bili podbacili nastavnici, nego prije svega monopartijska država prenapregnutim planiranjem, koje nije kalkuliralo mogućnost radikalne promjene geostrategijskog statusa, a time i razvojnog potencijala zemlje (v. Prilog 1.). Daljnja razvojna politika visokoškolskog obrazovanja iziskivala je više smisla za pluralizme u hrvatskom i jugoslavenskom društvu, ali i drugačije poimanje agensa razvojne politike. To će doći do većeg izražaja nakon 1954. godine, ali je prijelomna godina nesumnjivo bila 1948./1949., kojom je i markirano razdoblje koje je u fokusu našeg interesa.

2.

Pripremajući se za oslobođenje Zagreba, Hrvatske i Jugoslavije, odnosno preuzimanje vlasti na čitavu teritoriju Demokratske federativne Hrvatske i njezino institucionaliziranje u hrvatskom glavnom gradu, Politbiro je od siječnja 1945. godine nadalje, više ili manje neizravno, raspravljao o različitim pitanjima svoje sveučilišne politike i donosio odluke koje su se odnosile na Sveučilište u Zagrebu. Upravo u siječnju 1945., kada je već bilo jasno da će se njemački *Wehrmacht* i ustaške vlasti upravo u Zagrebu najjače odupirati Narodnooslobodilačkoj vojsci, Politbiro CK KPH morao se suočiti s činjenicom da nema pouzdanijih podataka čak ni o stanju partijske organizacije i narodnooslobodilačkih odbora u Gradu. Tek je tada bila donesena odluka da se pozove čelne partijske ljude iz Zagreba na Kordun kako bi se s njima dogovorilo „šta u pogledu rada u Zagrebu treba učiniti".[4] Tom je prilikom za Zagreb u CK KPH zadužen Istranin dr. Savo Zlatić Mićo, liječnik s diplomom zagrebačkoga Medicinskog fakulteta.[5] Kakvo je sve moglo biti mentalno, pa i političko stanje u kojem su se tada nalazili zagrebački ilegalci, neizravno se može vidjeti i po tome što se na istoj sjednici neke među njima kritiziralo zbog toga što se „vrlo liberalno odnose" prema akterima marginalne „Podzemne Hrvatske". Lakonski je zaključeno: „Sa tim treba prekinuti."[6] Na sljedećoj sjednici Politbiroa, održanoj u Topuskom 17. veljače i. g., moglo se jedino suočiti s činjenicom da su u Zagrebu „stalne provale": „U organizaciju

[3] V. Josip Horvat, *Preživjeti u Zagrebu. Dnevnik 1943 – 1945*, Zagreb 1989.

[4] Bili su to Ružica Turković i Norbert Veber (Weber) Šaban. V. „2 Zapisnik sa sastanka CK KPH od 20. januara 1945. godine", u: Branislava Vojnović (prir.), *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945. – 1952.*, sv. I.: *1945. – 1948.*, Zagreb 2005., 37.

[5] *Isto*. Također: *Isto*, 21; Savo Zlatić, *Poslali su me na Kordun*, Zagreb 2005.

[6] B. Vojnović (prir.), *Zapisnici*, sv. I., 37.

su se uvukli neprijatelji. Potrebno je što prije nešto učiniti. Nužno je već sada odrediti ljude u M[jesni] K[omitet] Zagreb, …".[7] Stanje u Gradu iziskivalo je da se što prije imenuje „komandant Zagreba" pa je dogovoreno da to budu ili Većeslav Holjevac Veco ili Otmar Kreačić Kultura.[8] Holjevac, predratni karlovački privatni namještenik i komunist od 1939. godine, bio je jedan od nekolicine najsposobnijih partizanskih, vojnih i političkih zapovjednika u Hrvatskoj, a Kreačić, čovjek različitih zanimanja, prije svega višestrani ilegalni aktivist, komunist od 1937. godine, „Španjolac", koji se uspio vratiti u Jugoslaviju, bio je također jedan od hrvatskih političkih i vojnih zapovjednika vrhunske kvalitete. Tko će to biti, trebao je odlučiti Vrhovni štab.[9] Budući da je u ožujku prevladavalo uvjerenje da će rat „svršiti brzo", zbog unutarnjih i vanjskopolitičkih razloga pitanje konstituiranja hrvatske Vlade nije se moglo odlagati do oslobođenja Zagreba, a i prije preuzimanja vlasti u Zagrebu imperativno se nametala potreba „hitno očistiti partijsku organizaciju grada Zagreba i Oblasnog komiteta Zagrebačke oblasti".[10]

Stanje u Zagrebu bilo je ponovno predmetom rasprave na sjednici Politbiroa u Šibeniku, 30. ožujka 1945. godine.[11] Izvještaj Marka Belinića, člana Politbiroa, bio je tmurno intoniran. U Zagrebačkoj oblasti bila su oslobođena tek dva kotara, a ustaška je vlast, sudeći prema njegovu izvješću, bila sve prije nego u stanju raspadanja: „Utjecaj neprijatelja iz gradova je jak. Vrlo često pokoleba mase u selima."[12] Ili, u istom izlaganju: „Ustaše su vrlo aktivne. Mačekovski elementi djeluju na ustaškoj liniji. Šapuću omladini da treba ići u domobranstvo /pošto je to jedina hrvatska vojska/."[13] Zlatićevo je mišljenje bilo drugačije intonirano jer mu je najvažnije to što Politbiro ni dalje nema potpunijih podataka o sastavu i radu partijske organizacije u Zagrebu. Međutim, prema Zlatiću, „(s)tari Zagreb u ogromnoj većini je naš. Porodice su vezane uz nas, jer su im članovi ili u partizanima ili su obješeni. Političke stvari nisu im jasne. Proleteri žele i očekuju socijalističku revoluciju. Izvjesni ljudi se nas plaše, kao od šumskih ljudi."[14] Nasuprot tome, ustaška je vlast i dalje vitalna: „U toku od posljednjih mjesec dana desilo se čitav niz provala. Mjesni komitet je provaljen i sada nemamo M. K. u Zagrebu. Pohapsili su mnogo ljudi, a među njima i instruktorku M. K. Gradska part[ijska] organizacija protkana je provokatorima. Pohvatali smo tri provokatora u jednom reonu. Potrebno je očistiti organizaciju."[15] Ivan Krajačić Stevo je u toj raspravi dopunio Belinića i Zlatića tvrdnjom: „(p)opovi su vrlo aktivni protiv nas. Stepinac također".[16] O tome se nije posebno raspravljalo. Očito je bilo zajedničko mišljenje da i ustaše i haesesovci očekuju spas od Britanaca pa je i Vladimir Bakarić Vlado, kao čelni čovjek,

---

7 „3 Zapisnik sa sastanka CK KPH, održanog 17. II. 1945. u Topuskom", u: *Isto*, 40.

8 *Isto*.

9 Kada god je riječ o osobama o kojima je moguće bez većih teškoća obavijestiti se iz raznih izvora na Internetu, neće se navoditi korištena vrela, ako to logikom interpretacije ne bude bilo potrebno.

10 „5 Zapisnik sa sastanka CK KPH od 28. marta 1945. godine", u: B. Vojnović (prir.), *Zapisnici*, sv. I., 43.

11 „1. Izvještaj druga Marka sa puta iz Sjev. Hrvatske", u: *Isto*, 49–53. „Marko" je Donjostubičanac Marko Belinić. V. *Isto*, 14. Komunist od 1934. godine, više puta zatvaran prije 1941. godine zbog političkog rada, a od 1941. do 1945. pretežno je djelovao u Zagrebu i sjeverozapadnoj Hrvatskoj kao jedan od najodgovornijih rukovodilaca.

12 „1. Izvještaj druga Marka sa puta iz Sjev. Hrvatske", u: *Isto*, 49.

13 *Isto*.

14 *Isto*, 52.

15 *Isto*.

16 *Isto*.

očito u uvjerenju da Britanci nisu dignuli ruke od Jugoslavije uređene u skladu s njihovim interesima, pitijski zaključio diskusiju: „Prema podacima Englezi će pokušati da organizuju pobune u Jugoslaviji u proljeće."[17]

Na sljedećoj sjednici, održanoj 9. travnja i. g., nakon Bakarićeva povratka iz Beograda, donesena je odluka o sastavu hrvatske Vlade.[18] Prosvjeta je bila povjerena Sušačaninu Anti Vrkljanu, članu Izbornog odbora Hrvatske seljačke stranke u Narodnoj fronti. Njegovo se ime inače spominjalo i kao ime ministra trgovine i snabdijevanja, a nešto kasnije, kada se vidjelo da prosvjeta nije resor s kojim bi se mogao nositi, 25. kolovoza i. g. u Politbirou je zaključeno da mu „treba dati neki drugi resor".[19] Očito je da prosvjeta nije bila u fokusu prve hrvatske Vlade, kao i to da se držalo kako resor treba povjeriti javno poznatom frontovskom haesesovcu jer je velika većina prosvjetnih djelatnika, zaposlenika Nezavisne Države Hrvatske, sigurno bila bliža makar i frontovskoj Hrvatskoj seljačkoj stranci nego Komunističkoj partiji Hrvatske. Uostalom, bila su to vremena prije izbora za Ustavotvornu skupštinu, kada je zaposlenike u prosvjeti trebalo pridobiti za Narodnu frontu. Imenovanje Vrkljana ministrom prosvjete imalo je višestruk smisao. Pored ostalog, značilo je to da nove vlasti, s odlučujućim utjecajem komunista, neće radikalizirati kadrovsku politiku u prosvjeti, a samim time ni na Sveučilištu u Zagrebu.

Istoga dana kada je oslobođen Zagreb, 8. svibnja, u Šibeniku je održana sjednica Politbiroa CK KPH i zaključeno da nekolicina ministara, s dr. Vladimirom Bakarićem, predsjednikom Vlade na čelu, „odmah" krene u Zagreb, s time da je „nužno" da među njima bude „netko i od članova Izvršnog odbora HSS-a". Doista, sljedeće ime nakon Bakarićeva na tom je popisu Vrkljanovo.[20]

U lipnju 1945. godine Partija je u Zagrebu još uvijek bila vrlo slaba. Prema Zlatiću, „(u) partijskoj organizaciji Zagreba osjeća se sektaštvo. Treba s tim prekinuti. Masa gunđa protiv O[rganizacije za] z[aštitu] n[aroda] jer drži da malo hapsi. Svi sektori rada su se odvojili i rade samostalno. Komanda grada gleda vojnički na stvari."[21] Kada je riječ o političkim protivnicima, Zlatićeva je analiza krajnje redukcionistička: „Osjeća se organizirani rad Mačekovaca. Kler se sve više konsoliduje i radi protivu nas. (…) Ustaški elementi sve više šapuću. Osnovna parola im je: Čekajte, ova vlast nije sigurna, možda će doći do preokreta. Križari se organizuju u trojke, parola im je pomagati ustaške porodice."[22] Raspravu je zaključio, kao i obično Bakarić, inicijativama političke naravi kombiniranima s mjerama represije, kako u Partiji tako i u Gradu: „1. Mjesnom komitetu Zagreba iznijeti kritiku CK na njihov rad istaknuvši da stvar ne drže dobro. 2. Nužno je likvidirati što prije sektaštvo. Mora se u roku od 2 mjeseca imati najmanje 500 do 600 članova Partije u Zagrebu. 3. Omladinu treba preokrenuti i razdrmati. 4. Treba nastaviti sa gonjenjem ustaša. Nužno je prekontrolirati da li sve zastave imaju petokraku zvijezdu."[23] Točka 3. odnosila se poseb-

17 *Isto*, 53.
18 „9. Zapisnik sa sastanka CK KPH od 9. IV. 1945. godine", u: *Isto*, 54.
19 „20. Zapisnik sa sjednice CK KPH, održane dana 25. VIII. 1945. g. u Zagrebu", u: *Isto*, 95.
20 „10. Zapisnik sa sastanka CK KPH od 8. maja 1945.", u: *Isto*, 56.
21 „11. Zapisnik sa sastanka CK KPH održanog dana 1. lipnja 1945. godine", u: *Isto*, 61.
22 *Isto*.
23 *Isto*.

no na sveučilištarce, koje je trebalo preodgajati, „razdrmavati“, ali i među kojima je valjalo stvarati jezgre partijskog članstva kako na Sveučilištu tako i u Gradu.

U srpnju 1945. godine stanje je kako u Hrvatskoj tako i u Zagrebu bilo još zaoštrenije. Na sjednici Politbiroa CK KPH od 6. srpnja Vladimir Bakarić govori kao čelni čovjek Partije i Vlade u Hrvatskoj: „Mi smo bili predvidjeli budžet za federalnu Hrvatsku 4 milijarde 330.000.000, a dobit ćemo 600.000 do 700.000 Dinara, koliki je budžet bio u banovini Hrvatskoj.[24] Potrebno je povesti kampanju i ostvariti skrajnju štednju. Fond za obnovu za 6 mjeseci nećemo dobiti. Nužno je organizovati kampanje za obnovu zemlje. Treba se uglavnom osloniti na našu organizaciju i na narod, …“[25] Međimurac Karlo Mrazović Gašpar, sudionik mađarske revolucije 1919., od 1929. do 1936. na radu u Kominterni, od 1936. do 1939. borac u Španjolskoj, član Politbiroa CK KPH od 1940. godine itd., bio je najotvoreniji u kritici i zagovaranju novog stila rada: „…osnovna (je) naša krivica što mi sve stvari ne držimo u ruci. Većina naših ministara slabi su ministri. CK treba oštrije da postavlja stvari. (…) Mi idemo u susret strašnim vremenima (neimaština, glad, golotinja). Mi imamo i neprijatelje.“[26] Vicka Krstulovića zabrinjavao je izostanak koordinacije među agensima nove vlasti: „U samom našem djelovanju nema dovoljno povezanosti (Komanda grada, Gradski NOO, Ministarstvo unutrašnjih djela).“[27] To se očituje u fenomenima anarhije u vođenju gradske politike: „2700 stanova prisilno ispražnjeno. To je zabrinjavajuća cifra. To treba ispraviti.“[28] Za Vladimira Bakarića najveći je, pak, problem nova država sama jer je „(b)udžet za Hrvatsku … vrlo malen, a aparat je velik, radi toga moramo štediti.“[29]

Kampanje o kojima je govorio Bakarić nisu polučivale očekivane učinke pa su, prema Marku Beliniću, „(r)adne brigade (…) u čitavoj zemlji slabe. Negdje su i raspuštene od strane naših odbora Fronte. (…) Radnici iz Zagreba poslati u Slavoniju na rad, vraćaju se zbog slabe organizacije prehrane.“[30] Zagrepčanin Dragutin Saili Konspirator, komunist od 1919. godine, dugogodišnji utamničenik, ali i ustrajni ilegalac, bio je od 1945. do 1949. godine zagrebački „gradonačelnik“. Sa svoje strane, podsjetio je svoje drugove da je problem prehrane Zagreba „vrlo težak“ jer je dnevno potrebno osigurati 300 vagona drva, „što je vrlo teško za Zagreb dovući“.[31] Bila je to neizravna polemika s onim članovima Politbiroa koji su smatrali da je važnije slati zagrebačke radne brigade na radilišta izvan Zagreba nego dogovoriti da ih više radi u Zagrebu. Bilo je to i pitanje koje je višestruko tangiralo Sveučilište u Zagrebu, ali to uopće nije bilo predmet rasprave.

Ono je prvi put eksplicitno spomenuto na sjednici Politbiroa CK KPH održanoj 26. srpnja 1945. godine, i to pod točkom „Politička situacija“.[32] U raspravi je bilo apostrofira-

---

24 Pogreškom su ispuštene tri nule u odobrenom iznosu. Dakle, treba 600.000.000 do 700.000.000 dinara.

25 „12. zapisnik sa sastanka CK KPH održanog dana 6. VII. 1945. godine u Zagrebu“, u: B. Vojnović (prir.), *Zapisnici*, sv. I., 62.

26 *Isto*, 64.

27 *Isto*, 65.

28 *Isto*.

29 *Isto*, 69.

30 *Isto*.

31 *Isto*.

32 *Isto*, 75–80.

no mnoštvo problema na raznim stranama Hrvatske, ali i u odnosima Hrvatske i Srbije itd. Ivan Krajačić Stevo je, pored ostaloga, eksplicitno ustvrdio: „Postavljaju se za profesore univerziteta klerikalci. [Albert] Bazala nije dobar. Stjepan Ivšić bio rektor za vrijeme 1941. i 1942., a sada predaje ruski jezik. To nesmijemo dozvoliti."[33] Ne referirajući se na Krajačića, Rade Žigić ponovio je i poopćio ono što je 6. srpnja i. g. ustvrdio Karlo Mrazović Gašpar: „*Uticaj naše vlade je vrlo mali*. Treba nešto učiniti u tom pravcu. *Potrebno je da ministri idu na teren*."[34] Je li se to odnosilo i na ministra prosvjete, ostaje otvoreno pitanje, ali je nesporno da je upravo taj ministar bio jedan od slabije vrednovanih.

Tom je prilikom zaključeno da je „potrebno sazvati članove Partije u ministarstvima i postaviti im zadatke".[35] Što je to konkretno značilo, postalo je jasnije na sljedećoj sjednici Politbiroa CK KPH, održanoj 3. kolovoza i. g., kada je među više drugih komisija CK KPH formirana i Komisija za škole u koju su uvršteni Karlo Mrazović Gašpar, Ivo Frol (koji je diplomirao na Filozofskom fakultetu 1936., član sveučilišne partijske ćelije postao je 1940. godine, profesor u Klasičnoj gimnaziji u Zagrebu 1940./1941. godine, a vodio je i prosvjetnu politiku u ZAVNOH-u 1944./1945. godine), Marin Franičević (koji je Učiteljsku školu završio 1929. godine i stekao zamjerno učiteljsko iskustvo prije 1941. godine, ali i ime kao socijalno angažirani književnik i komunist) te Mira Jurić, koja je ubrzo izašla iz hrvatske partijske politike, pa i politike uopće. Naknadno je rukom dodano i „šef Min[istarstva] prosvjete".[36] Komisija je očito trebala voditi prosvjetnu politiku u Hrvatskoj u svim njezinim ključnim aspektima. U ovakvu sastavu ona je bila do 6. rujna i. g., kada je odlučeno da njezin „sekretar" bude Marin Franičević, a da u članstvu – pored Ive Frola – budu Ivan Palčok i Mika Sarajčić.[37]

„Omladina" je bila prva točka dnevnog reda sjednice Politbiroa CK KPH održane 28. rujna 1945. godine. Izvjestitelj Ante Raos posebno je istaknuo da se „(i)zražava … velika volja kod omladine da uči" i potom dodaje da joj „mi" nismo dali „ništa", a bilo bi „(p)otrebno … osnovati dopunske škole, dopisne škole, kurseve i slično".[38] O tome više nije

---

33 *Isto*, 78–80.

34 *Isto*, 79.

35 *Isto*, 80.

36 „Dr Mira Jurić (1916–1992) je svakako najuspešnija naučnica u oblasti fizičkih nauka u tom periodu, nažalost nepoznata široj javnosti. Rođena je u Travniku, školovala se u Zagrebu, gde je i diplomirala na Filozofskom fakultetu pred sam početak rata 1940. godine. Neposredno posle rata boravila je u Lenjingradu, gde je završila poslediplomske studije (1946–1948), a 1956. godine odbranila je doktorat na Prirodno-matematičkom fakultetu u Beogradu. Specijalizaciju je obavila 1966. godine u čuvenoj Laboratoriji za fiziku čestica (Laboratoire de la Physique Corpusculaire) u Strazburu, u Francuskoj. Tokom svoje karijere istraživačice i profesorke na Univerzitetu u Beogradu dobila je brojne nagrade i priznanja, a posebno treba zabeležiti njen doprinos osnivanju Međunarodne škole za fiziku elementarnih čestica (International School of Elementary Particle Physics) u Herceg Novom." (Dragana Popović, „Sećanje na ravnopravnost ili simulacija jednakosti: naučnice u Srbiji u doba socijalizma", *Književnstvo. Časopis za studije književnosti, roda i kulture*, Beograd 2015. (http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi/2015/zenska-knjizevnost-i-kultura/secanje-na-ravnopravnost-ili-simulacija-jednakosti-naucnice-u-srbiji-u-doba-socijalizma)

37 Ivan Palčok – vjerojatno Zoran Palčok – od svibnja do studenoga 1945., načelnik u hrvatskom Ministarstvu prosvjete, diplomirao je na Višoj pedagoškoj školi u Zagrebu 1938., komunist je od 1941. godine, jedan od rukovodilaca zbjega u El Shattu, u Egiptu 1944. godine itd. Od ožujka 1946. do svibnja 1947. bio je pomoćnik ministra prosvjete u hrvatskoj Vladi. („Zoran Palčok. Kratka biografija", *Institut za etnologiju i folkloristiku* (https://www.ief.hr/docs/znanstvenici/palcok.pdf) Marija Sarajčić (rod. Godlar) Mika bila je predratna karlovačka komunistkinja. (https://www.geni.com/people/Marija-Saraj%C4%8Di%C4%87/6000000007987204266)

38 B. Vojnović (prir.), *Zapisnici*, sv. I., 123.

bilo riječi na sjednici. Na istoj je sjednici treća točka dnevnog reda bila „Školstvo“, ali ni o tome nema nikakvih eksplicitnih zapisa. U jednom je trenutku Dušan Brkić „iznio slučaj studenata Pravnog fakulteta, koji su raspravljali o programu nastave“, a Vladimir Bakarić je na to dodao da je nužno jednog člana PK SKOJ-a staviti u školsku komisiju.[39]

U međuvremenu je 400 studenata Sveučilišta u Zagrebu, prema Miki Špiljku, postalo članovima KPH, a 500 članovima SKOJ-a, pa ipak on, kao čelni čovjek Partije u Zagrebu, nije imao sekretara za studentsko rukovodstvo. Reagirao je Vladimir Bakarić, predlažući Slavka Borojevića.[40]

„Škole“ su bile 4. točka dnevnog reda na sjednici Politbiroa održanoj 2. siječnja 1946. godine.[41] Izvjestitelj je bio Karlo Mrazović Gašpar, iako više formalno nije bio član spomenute komisije. Interpretacijska matrica nije se promijenila: „Među nastavnicima: jedni su neprijateljski raspoloženi, drugi u stavu iščekivanja, dok su treći voljni raditi, a u ovom periodu sređivanja se ne snalaze. Među đacima se pak uloga SKOJ-a svela na obavještajnu službu, tako da ideološka borba je zapostavljena.“[42] Ocjena stanja na Sveučilištu u Zagrebu represivna je: „Na univerzitetu ima čitav niz nesposobnih profesora pa i ustaša. Trebalo bi nepoželjne ukloniti. Ministarstvo predlaže da se podjela univerze izvrši na prirodnoznanstveni i filozofsko-humanistički dio. Tako bi otpali neki profesori.“[43] Mrazović je završio prijedlogom da se pokrene list koji bi „preodgajao“ profesore i učitelje. Replicirao mu je odmah sarkastično Bakarić: „List ne možemo izdavati, jer nema tko da piše.“[44] Mika Špiljak je također osjećao potrebu obračunati se sa „starim profesorima“, ali referirajući se na ambiciozne partijske kadrove na Sveučilištu: „Partijska jedinica profesora na univerzi žali se na ministarstvo i iznosi da na Pravnom i Filozofskom fakultetu nemamo nikakvog utjecaja, te da stari profeesori nisu za ništa i da ima priličan broj asistenata koji bi ih mogli uskoro zamijeniti.“[45] Sukob „starog“ i „novog“, očito je mislio Špiljak, mogao se riješiti obračunom „mladih“ sa „starima“. Dušan Brkić Duško bio je, za razliku od Mrazovića, mišljenja da problem nisu toliko profesori s ustaškim atribucijama nego masoni: „Profesori na univerzi su masoni ili neznalice i zatežu sa izborom novih profesora i asistenata. Trebati će neke penzionirati, a u svemu porazgovoriti sa našim profesorima.“[46] Naši su, dakako, bili profesori članovi Komunističke partije. S druge je strane konstatirano da ni „Školska komisija“ CK KPH nije dorasla obvezama, a nedoraslo je i Ministarstvo prosvjete koje je tada vodio Ivo Frol. Raspravu je zaključio Vladimir Bakarić time da postojeću komisiju treba kadrovski ojačati („uzeti najbolje ljude sa toga sektora“), a ona „mora da ima u rukama sve škole, univerzu i ministarstvo“.[47] Umjesto državne politike u obrazovanju, rješenje se vidjelo u partijskoj politici, odnosno u logici politike partijske države.

---

39 *Isto*, 127.

40 *Isto*, 153. Slavko Borojević (1919. – 1999.) (http://www.borojevic.net/category/slavko/). Uskoro nakon toga upisao je studij na Poljoprivrednom fakultetu u Novom Sadu, koji je i završio i gdje se razvio u svjetski poznatoga genetičara.

41 B. Vojnović (prir.), *Zapisnici*, sv. I., 170–172.

42 *Isto*, 170.

43 *Isto*.

44 *Isto*.

45 *Isto*, 171.

46 *Isto*.

47 *Isto*, 172.

Sve do objavljivanja Rezolucije Kominformbiroa stanje na Sveučilištu u Zagrebu i sveučilišna politika više nisu bili predmet rasprave na Politbirou. U međuvremenu je svoje djelatnosti razvio partijski Agitprop. Ljudi koji su se ranije trebali baviti obrazovnom politikom preusmjereni su u Agitprop, koji je imao nesravnjivo veći opseg poslova pa su i njegove sveučilišne djelatnosti bile tek djelić svega onoga čime se bavio i što je radio. Bitno je imati u vidu da su ideologijsko-politički aspekti obrazovne politike postali važnijima nego što su to bili u prethodnom razdoblju. Najbolji je dokaz tome utemeljenje Partijske škole CK KPH, koja je trebala biti „tvornica kadrova" u svakom relevantnom pogledu. Sudeći prema temama rasprava s njom u vezi na Politbirou CK KPH, ona nikada nije ispunila očekivanja u bilo kojem pogledu pa je s vremenom sazrijevalo uvjerenje da će najbolje kadrove ipak davati bolji odgojno-obrazovni sustav.[48]

Partijska evolucija shvaćanja o obrazovnoj politici prekinuta je na Sveučilištu u Zagrebu objavljivanjem Rezolucije Kominformbiroa. Već na prvoj sjednici Politbiroa CK KPH s njom u vezi, 3. srpnja 1948. godine, izvjestitelj Antun Biber Tehek govorio je i o „kolebanjima" među članstvom: „U zagrebačkom kotaru sekretar K[otarskog] k[omiteta], u Splitu kod trojice članova Partije, …, na Sveučilištu nekoliko slučajeva. Ovi su govorili da ipak postoje neke greške koje je trebalo priznati, da je Staljin potpisao pismo, da je nezgodno da uporno odbijamo."[49] Vladimir Bakarić poopćio je izrečeni stav tvrdnjom da „(u) pogledu kolebanja imamo slabe tačke među intelektualcima i u Dalmaciji".[50] Na to se oglasio i Mika Špiljak informacijom da se na Tehničkom fakultetu „čitavo odjeljenje" – „kolebalo".[51]

Na sljedećoj sjednici Politbiroa, održanoj 13. srpnja i. g., izvjestitelj Antun Biber Tehek je nekoliko puta apostrofirao Sveučilište u Zagrebu kao problem: „Najviše kolebanja je bilo među Talijanima u Rijeci, Puli i Rovinju, u Zagrebu na Tehničkom fakultetu i u Centralnim ustanovama. (…) Na Sveučilištu, na Rijeci i u Puli među Talijanima, vjerojatno da se organizovala opozicija. To se vidilo po sličnosti njihovog nastupanja. Na Sveučilištu su poveli borbu protiv stava CK KPJ [Ivan] Grubišić i [Marko] Berger, ljudi sa slabom prošlošću."[52] Mika Špiljak inzistirao je na kvalifikaciji „organizovane akcije" na Tehničkom fakultetu: „Ti ljudi uopće nisu tražili objašnjenja, već su nastupili provokatorski. Najuporniji su protivnici na Tehnici. Misli da će na Sveučilištu biti ukupno oko 200 slučajeva neslaganja i kolebanja. Upozorava da ima takvih studenata, koji su sada izvan Zagreba na praksi i da bi mogli vršiti uticaj na sredinu gdje se sada nalaze."[53]

---

48 Nemoguće je ovom prilikom ulaziti u raspravu o Partijskoj školi, odnosno općenito o kadrovskom obrazovanju unutar Komunističke partije Hrvatske. Objavljeni zapisnici Politbiroa odličan su izvor za inicijalno istraživanje.

49 B. Vojnović (prir.), *Zapisnici*, sv. I., 483–486, citat na 483.

50 *Isto*, 485.

51 *Isto*.

52 *Isto*, 490–492, citat na 490. Koliko je otpor na Tehničkom fakultetu bio velik, može se zaključiti prema reakciji članstva na inicijativu da se Grubišiću oduzme kongresni mandat: „Partijska organizacija na Sveučilištu je sama pokrenula pitanje oduzimanja Grubišiću mandata za Kongres. Na Tehnici gdje je studirao Grubišić 147 članova se izjasnilo protiv ponovne konferencije za izbor novog delegata." (*Isto*.)

53 *Isto*, 491.

3.

Time se zatvorio krug u vođenju partijske politike na Sveučilištu u Zagrebu. Imajući na umu koliko je uopće bilo komunista na Sveučilištu ljeti 1945. godine, koliko ih se iz godine u godinu primalo u članstvo Komunističke partije i, na koncu, koliko ih je 1948. i 1949. isključeno iz njezina članstva, neće se pretjerati ako se kaže da je Komunističku partiju u štočemu iznova trebalo stvarati na Sveučilištu u Zagrebu. Iznova se trebalo suočavati i s njezinim mjestom i njezinim zadaćama u razvitku Sveučilišta. Nije to bio slučaj samo na Sveučilištu u Zagrebu. Ipak, može li se reći da su se promjene koje su se zbile na Sveučilištu dogodile nasuprot volji Partije? Na to se pitanje može odgovoriti dok se ne istraži gdje je sve u to doba bilo članova Komunističke partije izvan partijske hijerarhije, čime su se bavili i za što su sve bili odgovorni, odnosno na što su mogli utjecati kada je o promjenama na Sveučilištu riječ.

Kada se na takav način istražuje, jednim je dijelom moguće identificirati agense sveučilišne politike – kada je o objavljenim izvorima riječ – vraćajući se *Spomenici u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu* (sv. I., Zagreb 1969., 185–239), a odnedavno posežući i za *Zapisnicima Vlade Narodne Republike Hrvatske* (prir. i ur. Nenad Bukvić), koje je objavio Hrvatski državni arhiv 2018. godine. Mnogobrojne natuknice („školstvo“, „fakulteti“, „sveučilište“, „tehnikum“ itd.) već vizualno relativiziraju praktičnopolitički status Politbiroa CK KPH u odnosu spram onoga koji je imala hrvatska Vlada, odnosno njezina ministarstva. Neupitno je da su ključni dužnosnici u vođenju obrazovne politike i u Vladi bili najčešće članovi Komunističke partije, ali je logika njihova djelovanja neizbježno morala biti drugačija nego logika partijskih funkcionara. Danas, kada je dostupno gotovo nepregledno arhivsko gradivo za istraživanje ove problematike, prije svega u Hrvatskom državnom arhivu, moglo bi se reći da ovakvi prilozi ne mogu zadovoljiti istraživačke potrebe. To je u osnovi točno, ali ipak samo djelomično jer je u hrvatskoj historiografiji još uvijek otvoreno pitanje kako uopće istraživati problematike s „totalitarističkom“ atribucijom.

“The Status at the University”. The Politburo of the CCP/CPY Central Committee on the University of Zagreb, 1945 – 1948

Summary: In the decade following the liberation in 1945, the University of Zagreb was one of the institutions in the People's Republic of Croatia which, according to the available statistical indicators, grew rapidly in an academic and institutional sense, as well as in the number of personnel. The published minutes of the Politburo of the Croatian Communist Party/Croatian League of Communists, point to the conclusion that the committee which concentrated the political power in Croatia – when it debated on questions pertaining to the University – was focused on the party-

political aspects of the “status at the University”. One might inquire as to the ways of defining the key actors of the University’s development and their status inside and outside the Party hierarchy, and how to evaluate the aptness of the “totalitarian paradigm” when it comes to the strategic status of the University of Zagreb and the development policies of Croatia and Yugoslavia in this era.

Key words: University of Zagreb, 1945 – 1948, Croatia, Politburo of the Central Committee of the CCP, education policy, social development

Izvori

Hrvatski državni arhiv (HR-HDA)

HR-HDA-1220, fond Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske (CK SKH), serija Agitprop, 1945. – 1954.

Nenad Bukvić (prir. i ur.), *Zapisnici Vlade Narodne Republike Hrvatske*, Zagreb 2018.

Josip Horvat, *Preživjeti u Zagrebu. Dnevnik 1943 – 1945*, Zagreb 1989.

Branislava Vojnović (prir.), *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945. – 1952.*, sv. I.: *1945. – 1948.*, Zagreb 2005.

Savo Zlatić, *Poslali su me na Kordun*, Zagreb 2005.

Literatura

Samuel P. Huntigton, *The Clash of Civilisations and the Remaking of World Order*, New York 1996.

Dragana Popović, „Sećanje na ravnopravnost ili simulacija jednakosti: naučnice u Srbiji u doba socijalizma“, *Književnstvo. Časopis za studije književnosti, roda i kulture*, Beograd 2015. (http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi/2015/zenska-knjizevnost-i-kultura/secanje-na-ravnopravnost-ili-simulacija-jednakosti-naucnice-u-srbiji-u-doba-socijalizma)

Drago Roksandić (ur.), *Uvod u komparativnu historiju*, Zagreb 2004.

Drago Roksandić, „Zagrebački Filozofski fakultet u revolucionarnoj tranziciji (1945. – 1948.)“, u: *Desničini susreti 2009. Zbornik radova* (ur. Drago Roksandić, Magdalena Najbar-Agičić i Ivana Cvijović Javorina), Zagreb 2011., 163–176.

Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu, sv. I., Zagreb 1969.

Mrežne stranice

„Slavko Borojevic“, *Borojevic. A site of Slavko and Katarina Borojevic* (http://www.borojevic.net/category/slavko/)

„Zoran Palčok. Kratka biografija“, *Institut za etnologiju i folkloristiku* (https://www.ief.hr/docs/znanstvenici/palcok.pdf)

„Marija Sarajčić“, *Geni* (https://www.geni.com/people/Marija-Saraj%C4%8Di%C4%87/6000000007987204266)

Prilog 1.

IZVRŠENJE PLANA DIPLOMIRANIH

FAKULTET - Odsjek		PLAN diplomiranih 1947-51 /savezni/	1947 Plan /republikanski/	1947 Diplomiralo	1947 %	1948 Plan /republikanski/	1948 Diplomiralo	1948 %	Diplomiralo od 1.I. do 30.XI. 1949	DIPLOMIRALO ukupno	% izvršenja saveznog Petogodišnjeg plana
FILOZOFSKI		720	56	40	69,6	52	36	69,2	50	126	17,5
PRAVNI		500	100	118	117,0	100	108	107,0	64	290	58,0
MEDICINSKI		650	126	126	100,0	150	132	88,0	76	334	51,4
VETERINARSKI		240	34	29	85,2	60	49	78,3	28	106	44,1
TEHNIČKI	Arhitektonski	250		7			17		22	46	
	Gradjevinski	225		25			29		26	80	
	Geodetski	92		7			5		1	13	
	Strojarski	362		10			6		15	31	
	Elektrotehnički	345		37			19		28	84	
	Brodarski	170		-			4		6	10	
	Kemijski	190		28			32		22	82	
	Rudarski	68		2			11		8	21	
	UKUPNO	1700	119	117	97,4	120	122	102,5	128	367	21,5
POLJPR. ŠUMAR.	Poljoprivredni	870	85	54	63,5	60	41	68,3	47	142	16,3
	Šumarski	330	41	23	56,0	32	15	46,8	22	60	18,1
FARMACEUTSKI		430	27	35	129,6	100	25	24,0	62	122	28,3
PRIRODOSL.-MATEMAT.		380	21	19	90,4	21	34	161,9	41	94	24,7
EKONOMSKI		1080	100	58	59,0	120	74	61,6	190	322	29,8
SVEUKUPNO		6900	709	619	87,0	815	636	77,6	708	1963	28,4

Sl. 1. Izvršenje plana diplomiranih, 1947. – 1951. na Sveučilištu u Zagrebu (HR-HDA-1220, fond Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske (CK SKH), serija Agitprop, 1945. – 1954., kut. 13, Agit. IV/1950)

18.
OD KORZETA DO HLAČA: MODA U ZAGREBU U RAZDOBLJU MEĐURAĆA

Andrea Buzov

UDK: 391(497.5 Zagreb)"1918/1941"
Prethodno priopćenje

Sažetak: Razdoblje između dvaju svjetskih ratova donosi niz promjena u Zagrebu. Bilo je to, između ostalog, vrijeme modernog preobražaja grada koji je u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca bio jedan od glavnih urbanih centara zbivanja. Promjene su se očitavale u raznim domenama, naročito u društvenoj raslojenosti, ali i na kulturnim i umjetničkim poljima. Sve je to utjecalo i na položaj žene, one srednjeg i višeg društvenog sloja, a samim time i na njezin odjevni kôd. Odjevni kôd analizirat će se na temelju nekoliko ženskih časopisa koji su izlazili u razdoblju od 1918. do 1941. Oni su u to vrijeme predstavljali važnu komponentu u razvoju i promjeni ženske mode. Kako se ona transformirala, tako je jačala društvena kritika te nerijetko dolazi do otpora i sukobljavanja s tradicijom. Među glavnim zagovornicama promjene i transformacije žene i ženske odjeće u tom razdoblju treba izdvojiti Mariju Jurić Zagorku, kao jednu od pionirki prihvaćanja i zagovaranja promjena.

Ključne riječi: Zagreb, moda, međuraće, žena, odjeća

1. Uvod

Zagreb nakon dugogodišnjeg bivanja u sastavu Habsburške Monarhije i njezina raspada doživljava transformaciju od perifernoga dijela Monarhije u jedan od centralnih dijelova nove tvorevine, isprva Države Srba, Hrvata i Slovenaca, kasnije Kraljevine SHS/Jugoslavije. Taj period obuhvaćen je nizom promjena. Vrijeme nakon Prvog svjetskog rata prije svega znači povećanje gradskog stanovništva, što se naročito odražava na Zagreb. U to doba i moda te odijevanje dobivaju važniju ulogu u životu ljudi. U međuratnom razdoblju procesi koji su započeti u drugoj polovini 19. stoljeća i oko 1900. godine postaju vidljiviji i izraženiji u svakodnevnom životu. Moda postaje važniji element, prisutnija i usklađenija s vizijama „nove" žene u odnosu na različite ekonomske, društvene i kulturne aspekte koji

su obilježili međuraće. Može se reći da se u tom periodu ocrtavaju i naznake globalizacije u smislu sve proširenije kulture slavnih i poznatih.[1] Velik utjecaj na modu tako počinju vršiti kazališni i naročito filmski glumci, glazbenici i druge slavne osobe, osobito kinematografijom (1906. godine Zagreb dobiva svoje prvo kino) i popratnim filmskim revijama ili listovima. Aktualni trendovi popularnih glumaca dobivaju na značenju. Nadalje, slavne i popularne osobe tog vremena postaju „sveprisutnije" u svakodnevnici organiziranjem niza manifestacija, koje su na temelju tiskovina ili uživo pratile šire publike, kao što je prvi izbor za *miss* Jugoslavije u hotelu „Esplanade", u kojem je Štefica Vidačić odnijela titulu najljepše[2] ili, primjerice, nastup Josephine Baker u *toplessu* u istom hotelu u Zagrebu. Sve to ojačava praćenje nastupajućih trendova i širenja modnih noviteta.

Sl. 1. Štefica Vidačić, *Miss* Kraljevine SHS 1926. i *Miss* Europe 1927. godine
(Izvor: https://100posto.hr/scena/zagrepcanka-postala-prva-miss-europe)

U fokusu je ovog rada žena, i to ona srednjeg i višeg društvenog sloja koja je u mogućnosti pratiti te društvene aktualnosti i može si financijski priuštiti držanje koraka s modnim novìnama.

Nadalje, odabrana je ženska figura jer je Prvi svjetski rat za žene „kolektivno iskustvo" koje ih je – što nije bio slučaj u ranijim razdobljima u prošlosti – više nego ikada prije integriralo u društvenom smislu, pomičući iz potrebe brojne barijere, norme i granice, stoga nove okolnosti od žene zahtijevaju promijenjenu i istaknutiju ulogu u društvu.

[1] Koncept „slavnih", odnosno tzv. *celebrity* status neki stručnjaci, poput francuskog povjesničara Antoinea Liltija, promatraju kao mehanizam koji se razvija od prosvjetiteljstva te upravo oko kraja 18. i početka 19. stoljeća postaje uočljiv na objema stranama Atlantika. V. Antoine Lilti, *The Invention of Celebrity*, Cambridge 2017.

Na temelju niže navedenih modnih časopisa toga doba promotrit ćemo pobliže aspekte kao što su stav hrvatskog tiska prema ženi i modi te očitovanje društvene zajednice i vanjsku percepciju na modne promjene. Temelje za to postavila je Katarina Nina Simončič u djelu *Kultura odijevanja u Zagrebu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće*, kojim je otvorila prostor za temeljitije proučavanje razvoja i transformacije mode, kao i Ida Ograjšek Gorenjak u knjizi *Opasne iluzije. Rodni stereotepi u međuratnoj Jugoslaviji*, u kojoj se na studiozan način pristupa ženskom položaju kroz prizmu stereotipa.

2. Pojam mode

Moda (od lat. *modus* – način, pravilo, ritam, vrijeme) termin je koji označava popularne stilove u raznim sferama ljudskih aktivnosti i razmišljanja. Označava nešto promjenjivo, nestabilno i prolazno. Modne promjene u raznim područjima dovode i do promjene kulture u cijelosti.[3]

Od antike pa do 14. stoljeća dogodili su se maleni pomaci te tek otada nadalje dolazi do diferencijacije ženskog i muškog odijevanja.[4] Nakon toga se određene društvene skupine modom i odjećom koriste za distanciranje od ostatka zajednice.[5]

Ingrid Loschek mišljenja je da pojam mode ne podliježe jedinstvenoj definiciji te se treba izučavati kao osobni izričaj vlastitog načina života i mišljenja jedne skupine ljudi u istom periodu.[6] Moda je pitanje interdisciplinarnosti i stoga se nikako ne može uzeti kao površni konstrukt ili proizvod, nego kao vrlo složen fenomen s mnogim pojedinačnim aspektima. Između ostaloga, važno je kritičko i društveno propitkivanje tog fenomena, kao i pitanje identitetskog označitelja kojeg ono nosi u sebi, ali i poruke koja se njome želi odaslati.[7]

Ovdje treba spomenuti i Georga Simmela, jednog od prvih sociologa koji je obradio temu mode i njezine teorije. Pretpostavlja da moda služi za imitaciju i razgraničenje. Ovaj dualizam objašnjava prije svega na temelju društvenih slojeva. Prema Simmelu, modu diktira gornji društveni sloj. Čim je donji sloj prihvati i počinje oponašati, gornji društveni sloj mijenja je za nešto drugo jer gubi funkciju diferencijacije.[8] Iz toga proizlazi da je gornja društvena skupina ubrzala modnu promjenu.

Drugi je važan aspekt razlikovanje pojma mode i odjeće. Na prvi se pogled ova dva pojma često uzimaju kao sinonimi. No, iako posjeduju neke sličnosti, razlikuju se po svojim karakteristikama i izrazima. Moda je povezana s estetskim izrazom, rjeđe s funkcijom za-

---

2 Boris Vukonić, *Tempus fugit. Povijest turizma Zagreba*, Zagreb 1994., 125; Ida Ograjšek Gornjak, „Hollywood Comes to Central Europe: The Fanamet Beauty Contest in Central Europe and Southeastern Europe“, u: *The Entangled Histories of Vienna, Zagreb and Budapest (18th-20th Century)* (ur. Iskra Iveljić), Zagreb 2015., 215–233.

3 Ingrid Loschek, *Reclams Mode- und Kostümlexikon*, Stuttgart 1994., 358–359.

4 Mirna Cvitan-Černelić, „Odijevanje u zrcalu povijesti“, u: *Moda. Povijest, sociologija i teorija mode* (ur. Mirna Cvitan-Černelić, Djurdja Bartlett i Ante Tonči Vladislavić), Zagreb 2002., 12.

5 Ivana Biočina, *Modus vivendi. Ogled o političkom, ekonomskom i društvenom u modi*, Zagreb 2014., 39.

6 I. Loschek, *Mode, Verführung und Notwendigkeit*, München 1991., 160.

7 *Isto*.

8 Georg Simmel, *Kontrapunkti kulture*, Zagreb 2001., 40.

štite i prekrivanjem tijela, dok se odjeća smatra objektom koji pruža zaštitu od različitih vremenskih uvjeta.[9]

Odjeći izgled daje dizajn, a moda dobiva svoje značenje tek prihvaćanjem od strane društva. Odjevni predmet postaje modnim tek u okviru prezentacije na modnim revijama i oglašavanjem.

Modni odjevni predmeti daju odjeći društvenu svrhu te ona zahvaljujući modi dobiva svoj ekonomski, kulturni i simbolički pečat.[10]

Kao što je već istaknuto, funkcija je odjeće da zaštiti tijelo od različitih klimatskih uvjeta ili da naglasi određene dijelove tijela. U povijesti je često bio slučaj da je utjecajem različitih modnih trendova odjeći bila proširena njezina primarna funkcija, što na kraju snažno pridonosi oblikovanju ženske siluete. Tako je krajem 19. stoljeća u Europi (Engleska, Skandinavija, Njemačka) došlo do reformskog pokreta koji se okrenuo protiv tada ekstremnog modeliranja ženskog tijela nošenjem korzeta.[11] Protest je bio potaknut činjenicom da je nošenje steznika štetno za žensko tijelo pa buržoazija propagira tzv. reformsku haljinu, koja oslobađa tijelo i daje ženskom liku potpuno novi izgled.[12]

3. Tisak o modi

Pod pojmom ženski modni tisak podrazumijevaju se listovi koji prate određena područja života žene, kao što su obiteljski život, zabava, zastupanje interesa žena i njihovih prava. Nerijetko nude ženama i poučnu notu te edukacijski karakter.[13]

U ovom radu koristilo se nekoliko časopisa:

Ženski list za modu, zabavu i kućanstvo mjesečnik je pod uredništvom Marije Jurić Zagorke i izlazi od travnja 1925. do travnja 1938. godine. Izdaje se u Zagrebu te se mogao kupiti u knjižarama ili pretplatom. Časopis donosi krojne arke, priloge iz kulture, reklame kućanskih proizvoda, ali i modne savjete te smjernice za ostvarivanje pune ljepote žene. Čitateljice su imale i priliku same tematski usmjeravati časopis ispunjavajući Anketu *Ženskog lista*. Tako časopis s vremenom postaje sadržajno sve bogatiji i zanimljiviji te donosi savjete iz raznih područja, kao što je briga za zdravlje žene, obrađuje obiteljsku i bračnu tematiku, uljepšavanje i odijevanje.[14]

Hrvatski ženski list izlazi od travnja 1939. do prosinca 1944. godine. Izdaje se u Zagrebu, glavna urednica bila je Sida Košutić, a od šestog broja iz 1943. godine tu funkciju obnaša

9 Milan Galović, *Moda. Zastiranje i otkrivanje*, Zagreb 2001., 11–14.
10 I. Loschek, *When Clothes Become Fashion: Design and Innovation Systems*, Oxford – New York 2009., 135.
11 Jutta Zander-Seidel, *Kleiderwechsel. Frauen-, Männer- und Kinderkleidung des 18. bis 20. Jahrhunderts*, Nürnberg 2002., 24.
12 Karen Ellwanger, „Reformkleidung, Geschlecht und Nationalität", u: *Kleider machen Politik. Zur Repräsentation von Nationalstaat und Politik durch Kleidung in Europa vom 18. bis zum 20. Jahrhundert*, Oldenburg 2002., 89.
13 Marina Čizmić-Horvat, „Ženski listovi u hrvatskom novinstvu", *Riječ*, 11/2005., br. 2, 101–102.
14 Andreja Zubac, „Kultura javne riječi ženskih časopisa od 1840. do 1970. godine", *Knjižničarstvo: glasnik Društva knjižničara Slavonije i Baranje*, 20/2016., br. 2, 79–80.

Mara Schwel. Vizualno podsjeća na *Ženski list* te tematski povezuje tradiciju s aktualnostima, kao što su kultura, ples, moda i kućanstvo.[15]

Naša žena – tjednik za ženski svijet izlazi od 1935. do 1938., s glavnim ciljem pružanja podrške ženi u svakodnevici te cjenovnom dostupnošću.

> Već se dulje vremena u našem javnom životu osjeća potreba jednog jeftinog ženskog lista. Teške ekonomske prilike prisilile su gotovo svaku porodicu da se ograniči i stegne na ono najnužnije. Mi smo daleko od toga, da se povedemo za principima pretjeranih feministkinja, ali smo odlučno za to, da se u našem društvu ženi i važnosti njenoga djelovanja dade dolično mjesto.[16]

Svijet se izdaje od 1926. do 1938.; bile su to prve ilustrirane hrvatske novine. Na uredničkom čelu bio je Otto Antonini. Sadržajno je donosio priloge iz društvenog života, zabave, mode, glazbe i umjetnosti, kao i sporta te političkog života.[17]

Kao što je vidljivo, časopisi za ženu uključuju se u širi društveni spektar, što i nije neobično s obzirom na vladajuće okolnosti međuraća koje zahtijevaju prošireniju ulogu žene. Ona sada nije samo kućanica i majka, nego preuzima aktivniju ulogu u zajednici i teži zapošljavanju.[18]

Modni časopisi ne samo da izvještavaju svoje čitateljice o tome što se trenutno nosi npr. u Beču nego i iznose svoje stavove i primjedbe na vladajuće modne stilove. Prate kako moda prožima društvo i preobražava stari društveni poredak te se koriste svojim utjecajem kako bi potaknuli žene da više promišljaju o svom stilu, a ne da samo oponašaju svaki novitet bez proturječnosti. Tako se mijenjaju društvene konvencije te modelira ljepota žene. S obzirom na to da su žene bile uskraćene u političkim, ekonomskim i drugim pravima, one odjećom nastoje izraziti svoj stav prema društvenim zbivanjima.

> - Vidiš, ovo je lijepo, – veli on – jednostavno i otmjeno.
> - Ne svidja mi se – pristajalo bi više kakvoj staroj dami.
> - Na mladom tijelu kakvo je tvoje sve je mladjahno i lijepo. A ne bi li ovo?
> - Ali, pusti, molim te – preporučaš mi same staračke fazone. Ne ću da izaberem. Ne ću nove haljine.
> - Tim bolje – barem ja ne trebam platiti.
> - Tako! Dakle za to si mi odabrao takve fazone samo da ne kupim haljinu? Ja ću je ipak kupiti. I opet stade listati po žurnalu:
> - Tako. Ovo ću uzeti – baš ovo.
> - Ali, draga Milkice, ovo je ipak premalo otmjeno – izgledat ćeš kao kabaretna plesačica.
> - Tako izgledaju danas sve žene, valjda ne ću ja da nosim „šlep“ kao stari žurnal. Trebam haljinu za nedjeljni soare, a fazona će biti ova.
> - Kakvu ćeš uzeti boju? – upita on ne prigovarajući dalje.
> - Crvenu – onako svijetlo-crvenu.
> - Ali, Milkice – crvena soare-toaleta! To ipak ne možeš.
> - Zašto ne?
> - Jer će sve dame našega kluba odjenuti otmjene haljine finih boja.[19]

---

15 *Isto*, 82.
16 „Predgovor“, *Naša žena*, 1/1935., br. 1, 2.
17 Josip Horvat, *Povijest novinstva Hrvatske 1771-1939.*, Zagreb 1962., 391.
18 A. Zubac, „Kultura javne riječi ženskih časopisa od 1840. do 1970. godine“, 78.
19 „Crvena haljina“, *Ženski list*, 6/1925., br. 3, 16.

Gore citirani odlomak vrlo dobro ilustrira odnos u bračnoj zajednici i notu podređenosti žene čak pri izboru odjevnih predmeta, kao i njezinu želju za pravom na vlastiti izbor. Međutim, iz toga je vidljivo da žena ustvari ne bira odjeću vođena osobnim preferencijama, već njezin izbor nastaje pod utjecajem modnog tiska, što govori o tome da ona biva usmjeravana i homogenizirana, s jedne strane okolinom i muževim stavom, a s druge onim što modni tisak izlaže kao poželjno i pomodno.

Nadalje, uočava se da modu i ono što se predstavlja kao prihvatljivo i nosivo nikako nije usvajala cijela ženska publika. Ovakav način pisanja o modnim pojavama osvješćuje činjenicu da primarna namjera stvaranja modnih noviteta nije bila samo uljepšavanje žene već i buđenje prvih konzumerističkih nagona, a samim time i povećanje potrošnje.

> Osobito pakao bilo ih je u prošlim godinama gdje je moda kolebala, stvarala svakog časa tendencije da od žene učini neko polumuško biće, da suknje podreže do preko koljena – što je naravno bilo sasvim suvišno – i moramo priznati nikako lijepo. Takovim su se zabludama odupirale i same žene, dok se konačno nije moda odlučila da bude decentnija. Ali ta moda nije nikako mogla da upliva na dušu žene i da u njoj olabavi osjećaj morala. Bilo je nešto novo, nešto neobično – nešto senzualno, što se je na čas svidjelo mnogima a mnogima opet nikako. (…) A konačno i žene ne kroje modu. Moda jest i ostat će uvijek posljedicom novih iznašašća, posljedicom trgovačkih potreba i manipulacija, izrazom prilika dnevnog života i spekulacijom industrije, a nipošto izrazom labavog morala.[20]

Kritički se promišlja i debatira o promjenama koje su zahvatile odjevni kôd žena. Prosuđuje se o snažnoj potrebi i nametanju okoline za praćenjem modnih novotarija, kao i osjećaja izolacije od strane društva u slučaju njegova neprihvaćanja. Do izražaja dolazi tendencija robovanja društvenim očekivanjima.

> Oznaka je našeg vremena, da se negdje u velikom svijetu stvori neki „tip“, i taj se onda kopira u hiljade i stotine primjeraka. A ima žena, kojima su sve te modne novotarije dosadne i mrske, no one ih ipak primaju i primjenjuju na svoj vlastiti život od samog straha, da ne bi izgledale u očima svijeta „nemoderne“.[21]

Društveni status žene mijenja se te ona dobiva i zauzima sve više mjesta u javnom životu, no njezina uloga u obitelji, teret kućanskih poslova i briga o djeci ostaju isti.

> Svaki taj istup žena u borbu za opstanak i njena pojava u čitavom javnom životu pokazuju, da se je ona odrekla dosadanjeg mira, nerada i bez brige – i upregnula se pod kola i da bude majkom, da vodi kuću i da se – bori za opstanak. I namještena i radna žena biva majkom, vodi svoju kuću – kao dosele – s tom razlikom, da sad nema toga pomoćnog kućnog osoblja kao nekoć. Za sve dosadanje dužnosti ona postaje još i zaradjujuća snaga.[22] Osim toga današnja žena mora mužu pomoći uzdržavati kuću. (…) Kraj svega toga ona još ima da bude i ono, što je bila žena pred 50 godina: žena, ljubavnica, domaćica i majka. (…). Od današnje se žene traži da bude supruga, radnik, domaćica, majka, prijatelj, drug, savjetnik, jednom riječju – sve![23]

---

20 „Moral i moda!“, *Ženski list*, 10/1931., br. 3, 0.
21 „Modne novotarije“, *Naša žena*, 3/1935., br. 3, 12.
22 „Savremena žena“, *Ženski list*, 3/1929., br. 3, 0.
23 „Sve što se traži od današnje žene“, *Ženski list*, 2/1934., br. 2, 12–13.

U člancima je vidljivo isticanje višeslojnosti uloge žene u patrijarhalnoj sredini. Ženu se potiče na aktivniju borbu za svoja prava. No, i dalje se uloga domaćice stavlja u prvi plan. Pritom reklamni i modni članci od nje traže i njegovanu vanjštinu te brigu za svoj izgled. Tu jasno do izražaja dolazi proturječnost u predodžbi uloge žene kakvu nameće društvo i njezine neminovne transformacije u patrijarhalnoj sredini.

Sl. 2. Ženski list za modu, zabavu i kućanstvo, god. 8, br. 3, 1932.

4. Žena međuraća i njezin odjevni kôd

Vladajuće novine međuraća odražavaju se na žensku siluetu, koja u tom razdoblju doživljava preobražaj od potpunog nastojanja da se svaka ženstvenost uguši do potpunog razotkrivanja ženskog tijela odjećom te simboličkim oslobađanjem odbacivanjem steznika.

> I steznik je pao, jer je pasti morao. Uzmaknuo je kao detronizirani vladar, suveren, tiranin, otišao je kud za vazda gre se. Danas se vitka gospodja i gospodjica uopće ničim ne steže, pa ni steznikom. Nekada je tobože steznik pružao ženi vitkost, liniju, šarmantnost, milinu, izgled, stas, struk, dražest, a istom kad je pao, opaziše i žene same, da je svega toga u njih i bez steznika.[24]

Nakon ere korzeta, gdje je struk bio čvrsto privezan, a grudi i dekolte naglašeni, došlo je vrijeme kada je idealna ženska figura, kojoj su žene težile, bila u tipu *garçon* djevojke. Grudi su bile čvrsto privezane, struk je ostao tanak. Također, suknja biva skraćena, tako da ženske noge prvi put dolaze do izražaja, a samim time obuća i čarape zauzimaju novo mjesto u ženskom odjevnom kôdu.

> Vrlo važan faktor naše odjeće su cipele. I najbolje odjevena žena izgledat će nekud neuredna, ako ima izgažene cipele s nakrivljenim peticama; a i najskromnije odjevena žena izgledat će skladno i uredno, ako ima lijepe cipele, dobro nalaštene i ne premalene. Svaka žena, koja mučno tracka u pretijesnim ili prekratkim cipelama nakazna je, pa bila obučena po najnovijoj pariškoj modi. I cipele s vrlo visokim potpeticama neukusne su za šetnju ulicom, a još više ako se u njima balansira u posao. Visoka potpetica spada u salon, a za ulicu vrijede trotteurs, cipele s polupetom, u koliko se – naročito po ružnom vremenu – ne da prednost niskoj, širokoj peti.[25]

Nadalje dolazi i do transformacije ženske frizure u takozvanu bubikopf frizuru. Sve to dokaz je pokretljivosti, brzine i funkcionalnosti novog načina života koji istodobno dodjeljuje ženi glavnu ulogu potrošačice i konzumentice mode nove ere.

> Znači li to da je odzvonilo bubikopfu, koji je pri svojoj prvoj pojavi uzvitlao toliku buru protesta, izazvao tako živahne diskusije, kao možda dosad nijedna modna novotarija? Hoće li se opet ženska glavica pokloniti pred jednim od glavnih kanona ženske ljepote, koji su formulirali pjesnici i estetičari prošlih vremena, a koji u dugoj, što dužoj, i bujnoj kosi vidi ljepši ures i jednu od najzamamnijih i najplemenitijih karakteristika ženske vanjštine? Hoće li bubikopf nestati tako naglo, kao što se naglo i pojavio, da ustupi mjesto dugoj kosi? Za uvijek?[26]

Radi se i na podizanju razine svijesti da odjeća sama po sebi nije dovoljna za lijep vanjski izgled, već je potrebno njegovati i svoju osobnost. Mediji, u našem slučaju modni časopisi, predstavljaju niz novìna koje dopunjuju i otkrivaju žensku ljepotu te joj omogućavaju uljepšavanje i pritom reflektiraju ljepotu žene.[27] Također, čitajući časopise, može se zaključiti

[24] „Lagana je žena ljeti…“, *Svijet*, 2/1940., br. 1, 51.
[25] „Moda i mi“, *Hrvatski ženski list*, 2/1940., br. 23, 18.
[26] „Bubikopf ili duga kosa“, *Ženski list*, 11/1927., br. 7, 31.
[27] Aleksandar Todorović, *Sociologija mode*, Niš 1980., 36.

Sl. 3. Ženski list za modu, zabavu i kućanstvo, god. 1, br. 6, 1925., 25.

da su žene doista sve više prihvaćale modne trendove koji su se brzo izmjenjivali, a često sa sobom nosili novitete koji su mogli djelovati radikalno u usporedbi s prethodnim razdobljima. Stoga se u časopisima često javljaju i savjeti kako pristupiti ljepoti i što ljepota zapravo znači. Ti savjeti bili su upozorenja da se ne ovisi samo o uljepšavanju, odnosno šminkanju ili o posljednjoj modi u odijevanju. Vraćalo se na postulate njege i higijene kao pravog izvora ljepote (a onda i zdravlja) te posebice umjerenosti u ostalome, što bi podrazumijevalo posljednje modne trendove i u, dakle, uljepšavanju i odjeći.

> Svaka žena mora nastojati, da u prvom redu bude dama u pravom smislu riječi. Biti dama ne znači mijenjati toalete svakog dana ili jašiti, imati vilu, auto i sve drugo što se općenito misli da stvara ženu damom, a što se može nabaviti novcem. Biti dama, otmjena žena, može svaka, koja znade i može da se otrese ili da obuzda svoje loše osebine. Žena postaje dama kad sve ženske dobre osebine njeguje, a loše istisne iz sebe. U svakoj ćemo prilici bilo na ulici, u dućanu, u lokalu, svagdje, a osobito kod kuće prepoznati: to je dama. Zašto? Odgovor je vrlo kratak: Imade osjećaj za lijepo i plemenito![28]

Od nje se očekuje poznavanje svoje vanjštine i jako dobre vještine prepoznavanja onoga što joj pristaje, a što ne. Nameće se praćenje modnih novìna i njihovo usklađivanje s njezinim karakterom. Žena nije slobodna donositi vlastite izbore u odijevanju, već joj se određen stil i način odijevanja nameću.

> Žena, koja želi biti dobro odjevena, mora poznavati svoju vanjštinu. Ako znade kako izgleda onda će znati, kako se treba odjenuti i što će joj dobro pristajati. Mnoga su pitanja, koja si žena mora postaviti kad odabire haljine. Da li je športska pojava? – Nježna rasta? – Dobre i skladne pojave? – Nije li lice u suprotnosti sa pojavom? – I još bi se mnoga pitanja mogla staviti, kada se odabire garderoba. Sportskoj pojavi dobro pristaju visoko zatvorene i jednostavne, dapače naglašeno jednostavne haljine. U raskošnim ili ukrašenim haljinama izgubit će se njena ljepota. Nježna žena mora odabirati nježne tkanine; njoj ne pristaju grubi lan i tkanine. Visoko zatvorene haljine pristaju visokim ženama, koje nemaju jake grudi, a ženama niska rasta ako su nježne. Ako je put tamna i kosa crna, lijepo pristaje bluza sa malim izrezom, jer će doći do izražaja lijepi prelaz smedje boje vrata na obraze koji su kao malo pocrnjeli od sunca.[29] Osim toga, žena je upozorena da izbor odjeće odražava dio njezinog karaktera i unutarnjeg stanja te je stoga odabir potrebno napraviti s poštovanjem, tako da se društvu ne šalje krivu sliku o sebi: „Haljina i ličnost trebaju da nose istu misao, ako želimo da ih dovedemo u sklad, da jedno drugome pristaje. Haljine treba da budu nositeljice naše misli, jer mi na njih prenosimo dio naše društvene ličnosti, a i dio našeg duševnog rada, kako to rad i znanje traži.[30]

5. Pogled izvana

Društveni pogled na promjene koje se zbivaju na području odjevnog kôda žene sve su samo ne blagonaklone. U skladu s tim se i prema ženama obraća autoritativnim i imperativnim tonom te se time oblikuje okvir javnog tumačenja promjena u odijevanju žene.

Isto se najbolje oslikava u uvođenju hlača kao odjevnog predmeta u žensku modu, koje je poslužilo kao neka vrsta simboličkog izjednačavanja s muškim svijetom. Na ženu u hlačama gledalo se kao na otklon od tradicionalnog društvenog strujanja i takva žena biva portretirana maskuliniziranim obilježjima. Nošenje hlača protumačeno je kao izravno upletanje u mušku sferu te je ono izazvalo živopisne rasprave u društvenim krugovima.[31]

---

28 „Što znači biti damom“, *Ženski list*, 5/1929., br. 5, 12.
29 „Želite li biti dobro odjevena morate poznavati svoju vanjštinu“, *Naša žena*, 11/1938., br. 2, 10.
30 „I haljina govori“, *Ženski list*, 9/1937., br. 9, 28.
31 Krešimir Kovačić, *Priče iz starog Zagreba*, Zagreb 1990., 222.

Nadalje, zabilježen je i otpor prema stranom utjecaju na domaći odjevni kôd. Na to se gledalo kao na nešto negativno i pogubno. Može se to povezati i s potrebom određenog samoopravdavanja ili pokušaja shvaćanja nove situacije, gdje su se često novotarije razumijevale kao nešto uvozno što „kvari" dobre domaće običaje i, u ovom slučaju, dobre domaće djevojke i žene.

Zar da ženske hlače nose?
Tu nam modu šalje Kelt,
To se više trpjeti ne da,
Das ist die verkehrte Welt![32]

Ni krugovi Katoličke crkve ne pozdravljaju promjene koje se javljaju u odijevanju žene.

> Žalosno je, da su haljine, koje treba da pokriju tijelo, postale danas – u doba kada žene zaboravljaju svoje dostojanstvo i vrijedjaju stid – način, da se ljudi, naročito mladi, izazivaju na senzualnost. Zbog toga ne propuštamo ni jednu priliku, da skrenemo pažnju na sadašnju žensku modu, kao na izvor nesreće, i da osudimo na osnovu naše apostolske vlasti, to sramotno ponašanje žena, koje se povode nepristojnom modom.[33]

Modu kao nužnost prilagodbe novonastalim društvenim okolnostima nerado prihvaćaju vladajuće društvene strukture iz straha od gubitka svoje dominantne pozicije. No, s druge strane, vrši se konstantan pritisak na ženu da mora pratiti modne novitete i aktivno ih slijediti.

> U staromodnim bi haljinama izgledali kao stari žurnali, a po tome bili bi na smijeh i čudjenje svih ostalih, pa dapače i onih koji zapravo i nijesu odjeveni po najnovijoj modi. Stara je stvar da se na drugome mnogo bolje opažaju griješke no na samome sebi.[34]

6. Zaključak

U radu se predstavlja odijevanje žena srednjeg i višeg društvenog sloja u Zagrebu u razdoblju međuraća. Promatra se odnos jednog od kontroverznijih društvenih fenomena kao što je moda i način na koji se promjene u njoj ostvaruju. Uzimajući u obzir širi kulturno-povijesni okvir ovog razdoblja, skiciraju se promjene u odijevanju žene i njezin položaj unutar toga izrazito turbulentnog perioda povijesti. Promjene su se događale u svim aspektima, a moda je bila samo jedan od receptora tih promjena te je zrcalila novi položaj žena u društvu i dodatno isticala njihovu samosvijest. Proučavanjem na prvome mjestu tiska (*Hrvatski ženski list*, *Naša žena*, *Svijet*, *Ženski list*) pokušava se rasvijetliti percepcija modne transformacije u Zagrebu.

Proučavani listovi namijenjeni ženskoj publici tako postaju izrazito slojeviti izvori. Na prvi pogled mogu djelovati kao nešto trivijalno što izvještava o raznim suvremenim kreta-

[32] *Isto.*
[33] „Papa protiv ženske mode", *Ženski list*, 3/1927., br. 11, 0.
[34] „Čavrljanje o karnevalu", *Ženski list*, 1/1930., br. 1, 12.

njima u svijetu mode i ljepote. No, oni vrlo brzo postaju mjesta na kojima se spajaju razni aspekti, a svaki od njih može nam protumačiti slojevitost značenja žene u međuratnom periodu. S jedne strane, na njoj su, zahvaljujući velikim modnim promjenama, najvidljivije transformacije vremena. U tom vremenu i društvu žena želi sudjelovati ravnopravnije nego prije, na što je se i potiče raznim savjetima, počevši od, dakle, modnih, koji najvidljivije govore o njezinoj uključenosti. S druge strane, ženski časopisi sve češće daju i savjete i izvještaje o općenitom položaju žene ili njezinim pravima, kao i portrete raznih slavnih i uspješnih žena (posebice *Ženski list*). Dakle, ženu se i potiče i ohrabruje na daljnja razmišljanja o svom položaju i na daljnje korake. No, na kraju, određena je limitiranost ipak vidljiva i u primjerima različitih reakcija na „novu ženu" te u tome da društvo ipak sporije prihvaća i razumijeva te promjene; ujedno je se ograničava, upozoravajući na ipak prihvatljivija mjerila unutar društvenog kôda.

S obzirom na to da onodobne modne tiskovine izvještavaju što bi žene trebale nositi i što se u danom trenutku nosi, kao i na sačuvani fotografski materijal, koji nam nudi prikaze odjevnih kombinacija, i dalje ostajemo uskraćeni za informacije koliko su neke modne novìne uistinu prihvatile i usvojile žene, jesu li se i stvarno nosile te kako su se žene pritom osjećale. To su pitanja koja bi se eventualno mogla istražiti na temelju zapisa (memoara) žena toga doba.

From the corset to the pants fashion in Zagreb between the two world wars

Summary: In the aftermath of the First World War urban populations rose steadily, and Zagreb was no exception. In the interwar period, fashion and clothing became increasingly important to people's lives. It can be said that the period marks the beginnings of globalization and celebrity culture, which play a part in shaping emerging trends. Women, particularly those belonging to the middle and upper classes, i. e. those who can afford to keep up with the latest fashions, begin gaining more prominence in public discourse. As the most widespread and most widely-read contemporary resource on the topic, fashion magazines exert the most profound influence on the widest audience of women, shaping the female figure and social norms alike and, out of necessity, reshaping societal boundaries. Greater expectations are placed upon women as they assume a more significant role in society, which is in turn reflected in the way they dress.

Key words: Zagreb, fashion, the interwar period, woman, clothing, clothes

Izvori

Hrvatski ženski list (Zagreb), 1940.

Naša žena (Zagreb), 1935., 1938.

Svijet (Zagreb), 1927.

Ženski list (Zagreb), 1925. – 1938.

Literatura

Ivana Biočina, *Modus vivendi. Ogled o političkom, ekonomskom i društvenom u modi*, Zagreb 2014.

Mirna Cvitan-Černelić, „Odijevanje u zrcalu povijesti", u: *Moda. Povijest, sociologija i teorija mode* (ur. Mirna Cvitan-Černelić, Djurdja Bartlett i Ante Tonči Vladislavić), Zagreb 2002., 11–15.

Marina Čizmić-Horvat, „Ženski listovi u hrvatskom novinstvu", *Riječ*, 11/2005., br. 2, 101–107.

Karen Ellwanger, „Reformkleidung, Geschlecht und Nationalität", u: *Kleider machen Politik. Zur Repräsentation von Nationalstaat und Politik durch Kleidung in Europa vom 18. bis zum 20. Jahrhundert*, Oldenburg 2002., 86–92.

Milan Galović, *Moda. Zastiranje i otkrivanje*, Zagreb 2001.

Josip Horvat, *Povijest novinstva Hrvatske 1771-1939.*, Zagreb 1962.

Krešimir Kovačić, *Priče iz starog Zagreba*, Zagreb 1990.

Antoine Lilti, *The Invention of Celebrity*, Cambridge 2017.

Ingrid Loschek, *Mode, Verführung und Notwendigkeit*, München 1991.

Ingrid Loschek, *Reclams Mode- und Kostümlexikon*, Stuttgart 1994.

Ingrid Loschek, *When Clothes Become Fashion: Design and Innovation Systems*, Oxford – New York 2009.

Ida Ograjšek Gorenjak, *Opasne iluzije. Rodni stereotipi u međuratnoj Jugoslaviji*, Zagreb 2014.

Ida Ograjšek Gorenjak, „Hollywood Comes to Central Europe: The Fanamet Beauty Contest in Central Europe and Southeastern Europe", u: *The Entangled Histories of Vienna, Zagreb and Budapest (18th-20th Century)* (ur. Iskra Iveljić), Zagreb 2015., 215–233.

Georg Simmel, *Kontrapunkti kulture*, Zagreb 2001.

Katarina Nina Simončič, *Kultura odijevanja u Zagrebu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće*, Zagreb 2012.

Aleksandar Todorović, *Socijologija mode*, Niš 1980.

Boris Vukonić, *Tempus fugit. Povijest turizma Zagreba*, Zagreb 1994.

Jutta Zander-Seidel, *Kleiderwechsel. Frauen-, Männer- und Kinderkleidung des 18. bis 20. Jahrhunderts*, Nürnberg 2002.

Andreja Zubac, „Kultura javne riječi ženskih časopisa od 1840. do 1970. godine", *Knjižničarstvo: glasnik Društva knjižničara Slavonije i Baranje*, 20/2016., br. 2, 71–98.

19.
„PRIDNE SLOVENSKE SLUŽKINJE“ – POVIJEST SLOVENSKIH RADNICA U ZAGREBU IZMEĐU DVAJU SVJETSKIH RATOVA

Barbara Riman

UDK: 331.1-055.2(497.5 Zagreb=163.6)“192/193“
Izvorni znanstveni članak

Sažetak: Na hrvatskim je prostorima, u različitim povijesnim razdobljima, živio i veći broj Slovenaca. Promatrajući popise stanovništva, vidljivo je da postoji spolna nejednakost među članovima slovenske zajednice u Hrvatskoj koja je prisutna tijekom cijelog 20. stoljeća. Jedni od ključnih razloga prisutnosti velikog broja Slovenki na prostoru Hrvatske jesu oni ekonomski. Djevojke i žene dolazile su u hrvatske industrijske centre u potrazi za poslom, a u razdoblju između dvaju svjetskih ratova upravo je Zagreb imao poseban položaj. Mogao je ponuditi dovoljno širok spektar zaposlenja kako bi žene, koje nisu imale drugog izbora u svojem slovenskom zavičaju, mogle pronaći posao i riješiti egzistencijalne probleme. One koje su dolazile u potrazi za poslom iskazale su se kao dobre radnice. Ovaj rad želi ukazati na temu koja se do sada nije obrađivala u hrvatskoj i slovenskoj historiografiji, a odnosi se na život slovenskih radnica u Zagrebu u spomenutom periodu.

Ključne riječi: ženske migracije, ekonomske migracije, Zagreb, djevojačka društva, Slovenke u Hrvatskoj, kućne pomoćnice

1. Uvod

Migracije stanovništva prisutne su od kada postoje ljudi. Seljenja se pojavljuju i postoje tijekom cijele povijesti u različitim intervalima, različitim intenzitetima i iz različitih razloga. U tim su migracijama sudjelovali i muškarci i žene, s tom razlikom što su oni prvi uvijek bili vidljiviji.

Naime, kada se spominju migranti, onda se pojavljuje slika mladog muškog industrijskog radnika, koji je regrutiran za rad predviđen upravo za muškarce.[1] No, u tim su mi-

[1] Mirjana Morokvašić, „Gendering Migration“, *Migracije i etničke teme*, 30/2014., br. 3, 360.

gracijama postojale i žene, često neprimijećene jer su uglavnom bile vezane za kućne poslove i djecu. Može se tvrditi da su u tim proučavanjima migracija na određen način bile i marginalizirane te se o njima i njihovoj problematici istraživalo i pisalo rijetko. Ako su i postojale samohrane majke, koje su radile kao domaćice, sluškinje i guvernante, taj je njihov rad bilo teško opaziti jer je to uglavnom bio posao koji se obavljao u kući i od kuće. Muški je rad široj javnosti bio vidljiviji. Istraživači su migrantkinje uglavnom vidjeli kao osobe koje odlaze radi ujedinjavanja obitelji[2] i zapravo ih se promatralo kroz prizmu uzdržavanog člana obitelji.

Kada se u te ženske migracije uvrste i one s prostora Slovenije, onda je potrebno napomenuti da se u odnosu na države nekadašnje Jugoslavije, pa tako i Hrvatske, vidi određena razlika. Istraživanja su pokazala da su među migrantima s područja nekadašnje Jugoslavije žene i muškarci bili gotovo podjednako zastupljeni, ali s određenim iznimkama. Tako su muškarci prevladavali među iseljenim Hrvatima i Makedoncima, a žene migrantkinje bile su znatno brojnije među slovenskim iseljenicima.[3]

Tematika ženskih migracija u slovenskim znanstvenim krugovima nije u potpunosti nepoznata. Ipak, tu su problematiku prije svega promatrali kroz prizmu Aleksandrinki[4] i Šavrinki[5] te života i rada djevojaka u drugim europskim državama[6] i Americi.[7] Nažalost, o ženama i djevojkama koje su dolazile u Hrvatsku ili na prostor nekadašnje Jugoslavije istraživalo se i pisalo malo. Promatralo ih se u kontekstu migracija uopće i u tematskim cjelinama povezanima s njihovim muškim kolegama. Usputno je spomenuta problematika sezonskih migrantkinja na državnom posjedu Belje u Baranji. Izuzetak je rad o slovenskim kućnim pomoćnicama u Beogradu.[8]

O Slovenkama u Hrvatskoj, razlozima doseljavanja i njihovu položaju nije se mnogo istraživalo.[9] Ovdje se čini važnim spomenuti rad Filipa Škiljana, koji djelomično odgovara na pitanje što znače Slovenke u Hrvatskoj, ali i zašto se pokazala potreba da se o njima istražuje i piše.

> Ako pretpostavimo da ih je samo 10 000 (Slovenki – op. a.) doista radilo u hrvatskim građanskim obiteljima, i da je u određenom razdoblju (…) u svakoj od tih obitelji bilo prosječno dvoje male djece, tada moramo reći da su (…) slovenske sluškinje u Hrvatskoj, potpuno nepripremljene za tu funkciju, sudjelovale u odgoju 20 000 hrvatske djece u najosjetljivijoj

---

2 Sanja Cukut Krilić, *Spol in migracija: izkušnje žensk kot akterk migracij*, Ljubljana 2009., 43.

3 M. Morokvašić, „Feminizacija migracija?“, *Stanovništvo*, 2/2010., 37.

4 Daša Koprivec, *Dediščina aleksandrink in spomini njihovih potomcev*, Ljubljana 2013.; Darja Skrt, *Aleksandrinke*, Ljubljana 2014.; Stazica Zorn i Inga Miklavčič-Brezigar (ur.), *Aleksandrinke iz Renč*, Ljubljana 2015.

5 Špela Ledinek Lozej i Nataša Rogelja, *Potepanja po poteh Šavrinke Marije*, Ljubljana 2000.; Marija Knez, *Taku je blo anbot: KD Šavrini in anka Šavrinke*, Gračišče 2011.

6 Jernej Mlekuž, „Izbrani vidiki zaposlovanja beneških deklet v gospodinjstvih italijanskih mest: tiha grenko-sladka, nikoli povsem izrečena in slišana zgodba“, *Dve domovini: razprave o izseljenstvu*, 19/2004., 141–164; Isti, „Življenjska pripoved migrantke Luise: prispevek za ‘drugačno’ družbeno geografijo“, *Geografski vestnik*, 76/2001., br. 1, 37–52.

7 Marjan Drnovšek, „Amerika: raj za ženske“, *Zgodovina za vse*, 4/1997., br. 1, 20–30; Irena Gantar Godina, „Slovenske izobraženke v Pragi“, *Dve domovini: razprave o izseljenstvu*, 16/2002., 186–189.

8 Mateja Raten, „Slovenske hišne pomočnice v Beogradu pod okriljem Katoliške cerkve in (razpuščene) Slovenske ljudske stranke v tridesetih letih 20. stoletja“, *Zgodovinski časopis*, 68/2014., br. 3–4, 372–387.

9 Pisala je o tome npr. Barbara Riman, „Slovenske dekle na radu u Hrvatskoj krajem 19. i početkom 20. stoljeća“, u: *Uzduž i poprijeko. Brak, zakon i građanstvo u povijesnoj i suvremenoj perspektivi* (ur. Anita Dremel i dr.), Zagreb 2015., 125–134.

dobi, da na njihovo obavljanje te službe nije bilo nikakvih prigovora, i da su se naše bake (…), rado i zapravo s ljubavlju sjećale svojih Nanika i svojih Francika. I još jedno: slovenska su dekleta svojim službovanjem u našoj zemlji – koje se ponekad, nažalost, završavalo pretužnom starošću – zaslužila da im i hrvatska sociologija posveti jedan ozbiljan rad.[10]

Upravo ovaj citat ukazuje na potrebu da se pokuša odgovoriti na pitanja koja se otvaraju prilikom razmišljanja o Slovenkama u Hrvatskoj. Nažalost, o njima se nije puno pisalo, a budući da je vremenski odmak relativno velik, više ne postoje izravni svjedoci o tome što su te žene prolazile. One su dio povijesti svakodnevice o kojem se često nije pisalo, niti govorilo i stoga je potrebno podatke dobiti iz drugih izvora.

Rad se temelji na podacima dobivenima iz novina, koje kao sekundarni povijesni izvor mogu pružiti sliku socijalnih i ekonomskih prilika određenog kraja u određenom vremenu. Neiscrpno su vrelo podataka za ovdje promatranu tematiku jer je iz njih moguće iščitati onodobnu opservaciju o raznim problemima i događajima koji su zaokupljali javnost.[11]

2. Slovenke u Hrvatskoj

Razlozi doseljavanja stanovništva s prostora Slovenije u Hrvatsku različiti su, a u razdoblju od kraja 19. stoljeća pa do 60-ih godina 20. stoljeća jedan je od glavnih razloga uglavnom bio posao.[12]

Promatrajući strukturu doseljenog slovenskog stanovništva, važno je napomenuti da je spolna nejednakost jedna od karakteristika koja je obilježila cijelo 20. stoljeće. Prema popisu stanovništva iz 1910. godine, zabilježeno je 7.320 Slovenaca i 8.366 Slovenki.[13]

Na prostoru cijele Banske Hrvatske je 1910. godine od ukupne slovenske populacije bilo 54% žena, ali na području Zagreba bilo je čak 60% ženskog slovenskog stanovništva. Žene su u Zagrebu, ali i u drugim većim industrijskim centrima Hrvatske tražile prije svega zaposlenje i plaću.[14]

Za razdoblje između dvaju svjetskih ratova za prostor Hrvatske nemamo podataka o spolnoj i starosnoj strukturi slovenskog stanovništva. No, već 1948. godine u Hrvatskoj su, prema popisima stanovništva, zabilježena 38.734 Slovenaca, a od toga je bilo 57% žena. Trend u kojem prevladava ženska populacija slovenskog stanovništva u Hrvatskoj nastavila se tijekom cijele druge polovine 20. stoljeća.[15] Prema popisu iz 2011. godine, ta je diskrepancija još i veća te je zabilježeno 3.346 Slovenaca i 7.171 Slovenka.[16]

---

10 Filip Škiljan, „Pisanja slovenskoga časopisa Odmev 1932. i 1933.“, *Studia lexicographica: časopis za leksikografiju i enciklopedistiku*, 4/2010., br. 1 (6), 150.

11 Mirjana Jurić, „Zagreb u Prvom svjetskom ratu: povijesne novine kao izvor za istraživanje socijalne povijesti“, *Libellarium: časopis za povijest pisane riječi, knjige i baštinskih ustanova*, 2/2009., br. 2, 122.

12 Vera Kržišnik-Bukić, „Okvirni pregled poteka, vzrokov in pomena izseljevanja Slovencev na Hrvaškoj“, *Razprave in gradivo: revija za narodnostna vprašanja*, 29–30/1994. – 1995., 87.

13 Agneza Szabo, Socijalna struktura Slovenaca u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji između 1880. i 1910. godine“, u: *Slovenci v Hrvaški* (ur. Vera Kržišnik-Bukić), Zagreb 1995., 90.

14 *Isto*, 85.

15 Katarina Pajnič, „Ekonomski položaj in demografska struktura Slovencev na Hrvaškem: včeraj, danes, jutri“, *Razprave in gradivo: revija za narodnostna vprašanja*, 80/2018., 70.

16 Državni zavod za statistiku, Popis stanovništva 2011. (https://www.dzs.hr/)

3. Slovenke u Zagrebu

Doseljavanje žena iz Slovenije, koje su bile u potrazi za poslom, u Zagreb trebalo bi imati posebno mjesto u slovenskoj povijesti. Mlade djevojke i žene odlazile su iz istog razloga i u druge krajeve Hrvatske. Djevojke iz slovenskih krajeva tražile su zaposlenje i u Osijeku, Slavonskom Brodu, na Sušaku i u Splitu te vjerojatno i u drugim gradovima u kojima su vidjele mogućnost zaposlenja.

Svakako je Zagreb u tom doseljavanju imao važnije mjesto od drugih, manjih hrvatskih gradova. Nakon Prvoga svjetskog rata postaje jedan od središnjih gradova Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Iako nije političko središte, dvadesetih godina 20. stoljeća predstavlja vrlo jako industrijsko, trgovačko i bankarsko središte nove države. To ujedno dovodi i do gospodarskog i demografskog razvitka te urbanizacije. Broj se stanovnika grada Zagreba povećava pa tako 1910. godine ima 79.038 stanovnika, 1921. godine 108.674, a 1931. godine 185.582 stanovnika.[17] Demografski rast nije posljedica nataliteta, već je na to utjecalo i doseljavanje stanovništva. Nakon rata doseljava se velik broj stanovnika iz različitih dijelova Hrvatske i Slavonije, Istre, Dalmacije te Slovenije i Bosne. Dvadesetih godina u Zagrebu bile su povoljne gospodarske prilike pa je mnogo ljudi tražilo u gradu posao i priliku za bolji život. Upravo u to vrijeme i velik broj, ponajviše djevojaka i žena, dolazi u Zagreb kako bi služile i živjele u građanskim obiteljima kao kućne pomoćnice.

Mnogo djevojaka i žena bilo je iz različitih slovenskih krajeva. Prema podacima dobivenima iz Župe Gornji grad, u Zagrebu je u razdoblju od 1918. do 1928. godine od ukupno 89 umrlih služavki 13 bilo s prostora Slovenije, i to iz Celjâ, Ptuja, Brežicâ i Kršk og. Statistički gledano, to bi bilo nešto više od 11%[18], no ovo čini samo ilustrativan prikaz. Svakako bi analiza drugih matičnih knjiga u Zagrebu dala vrlo zanimljive podatke o djevojkama i ženama koje su radile kao kućne pomoćnice. Potrebno je napomenuti da mnoge od njih nisu bile prijavljene, odnosno sve do sredine 30-ih godina 20. stoljeća nije postojala zakonska regulativa koja bi štitila njihov ionako ranjiv položaj.

Zbog nedostatka pravne zaštite, kućne su pomoćnice često bile metom iskorištavanja vlastitoga gospodara. Radno vrijeme najčešće je trajalo cijeli dan. Navedeni radni uvjeti bili su teški i za mlade djevojke, a ostarjele bi služavke, kad više ne bi mogle funkcionirati u takvim uvjetima, najčešće završile na ulici, uz minimalnu ušteđevinu, ili bi se vraćale u rodni kraj kako bi živjele sa svojom obitelji.[19]

Upravo zato bitnu ulogu imaju društva koja su okupljala djevojke i žene koje su radile u Zagrebu. Socijalna skupina kućnih pomoćnica bila je vrlo osjetljiva zbog dobi, spola, obiteljskog statusa i egzistencije. Naime, zbog nestalnosti posla koji je ovisio o preporuci poslodavca u služinskoj knjižici, slabe plaće, nedostatka socijalne zaštite i skrbi, brojna onodobna humanitarna društva bila su usmjerena na zaštitu kućnih pomoćnica. Najčešće su to bile siromašne djevojke iz ruralnih sredina bez ikoga u gradu pa im je o pronalasku posla ovisila i egzistencija jer je kućna služinčad stanovala kod poslodavca. Problem

[17] Mira Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931.*, Zagreb 1973., 18.
[18] Dunja Jakopović, *Kućna služinčad u gradu Zagrebu dvadesetih godina 20. stoljeća*, diplomski rad, Zagreb 2018., 28.
[19] *Isto*, 32.

je predstavljalo i nepostojanje mirovinskog osiguranja, tj. radničkog osiguranja u slučaju starosti i iznemoglosti koje, iako je bilo predviđeno za služinčad, nije postojalo. Zato je djelovanje brojnih humanitarnih društava bilo usmjereno na zaštitu djevojaka i žena koje su dolazile u grad u potrazi za poslom, a svrha im je bila u prvom redu osigurati egzistenciju i, u krajnjoj liniji, zaštitu od sve većeg problema svodništva i trgovine bijelim robljem. Neka su društva u svojim odrednicama imale zadatak okupljati djevojke na temelju pripadnosti te su se tako u Zagrebu osnivala i slovenska djevojačka društva.

Iako su zabilježeni i raniji pokušaji osnivanja slovenskog ženskog društva, prvo društvo koje je bilo registrirano u Zagrebu bila je Marijina družba, koja je s radom započela 1925. godine. U okviru njega okupljale su se, međusobno se podupirale i nudile pomoć. Osnovni cilj bila je međusobna pomoć članicama i briga za zajedničko druženje u slobodno vrijeme. S djelovanjem je Društvo počelo organiziranjem zajedničkih duhovnih vježbi, i to već prije samog formalnog osnivanja. Aktivnosti su postale složenije: organizirale su se priredbe, predavanja i kulturno-društvene večeri. Kao što je već spomenuto, važnu ulogu imali su svećenici, odnosno dušobrižnici: o. Gabrijel Cevc, Anton Prešeren, Janez Kozelj, Rudolf Pate i drugi.[20] Društvo nije prestalo djelovati, već se preimenovalo u Dekliško društvo „Ognjišče“ 1935. godine. Aktivnosti su bile slične onima koje su se izvodile u društvu Marijina družba. Prema informacijama, Društvo je djelovalo do početka Drugog svjetskog rata, a u razdoblju od 1935. do 1939. godine uspjelo je pomoći oko 4.000 žena.[21]

Usko povezano s Marijinom družbom bilo je društvo Dekliško zavetišče „Naš dom Zagreb“, osnovano 1932. godine kako bi se osigurao dom ženama i djevojkama koje bi se u vrijeme traženja posla zatekle bez smještaja.[22] Na početku 1930-ih počela se prikupljati pomoć za osnivanje spomenutog Društva, a pomoć za izgradnju doma tražila se i u Sloveniji, prije svega od Marijinih družbi koje su djelovale u različitim slovenskim župama.[23] S djelovanjem je Društvo prestalo 1935. godine.

Djevojačka društva imala su važnu ulogu te su često u novinskim tekstovima, kada su izvještavala o radu, napominjala i savjetovala djevojkama da se učlane radi sigurnosti. Svakako je tu bilo i potreba za financijskom podrškom društvu koje je ono dobivalo većim brojem članova.

4. Tekstovi u slovenskim novinama

Iz svega prije rečenoga potrebno je još jednom naglasiti da je ova tema relativno neistražena. Nije problem samo u njezinoj eventualnoj nezanimljivosti, već je vjerojatno i sâm

[20] Bogdan Kolar, „Delo slovenskih duhovnikov med Slovenci v Zagrebu med obema vojnama“, u: *Slovenci v Hrvaški*, 115–131.

[21] „Ognjišče dekliško zavetišče v Zagrebu“, *Slovenec* (Ljubljana), br. 64a, 17. 3. 1940., 5; „Slovenska Marijina družba v Zagrebu ob 15 letnici“, *Slovenec* (Zagreb), br. 97, 28. 4. 1940., 7; „Izven meja Slovenije“, *Slovenski gospodar* (Maribor), br. 21, 22. 5. 1940., 2.

[22] B. Riman, „Slovenska društva u Hrvatskoj između dva svjetska rata“, *Časopis za suvremenu povijest*, 46/2014., br. 1, 118–119.

[23] B. Kolar, „Delo slovenskih duhovnikov“, 128.

pristup istraživanju života i rada kućnih pomoćnica na određen način podosta nezahvalan. Naime, velik dio tih žena nije bio prijavljen, stoga se o njima u mnogim slučajevima znalo relativno malo, a ako bi se došlo do podataka, bila bi riječ o imenima i prezimenima te radnom vijeku pa bi bilo teško zaključiti kakav je bio život slovenske kućne pomoćnice u Zagrebu jer bi do drugih potankosti vjerojatno bilo teže doći. Upravo su zato novinski članci koje su objavljivale slovenske novine bogat izvor podataka, često više od samog imena i prezimena djevojaka i žena koje su se bavile ovim poslom.

Iščitavajući novinske članke u razdoblju između dvaju svjetskih ratova, stječe se dojam da je život tih djevojaka i žena doista bio težak i često ispunjen gorčinom. Svi su članci prihvaćeni s određenim oprezom zbog činjenice da su neki vjerojatno napisani i s ciljem da djevojke koje odlaze u svijet odvrate od te ideje. Ipak, prikupljene tekstove moguće je podijeliti na tri skupine.

Prva skupina jest ona koja o ženama koje odlaze u svijet za poslom (prije svega se ovdje spominje Kraljevina Jugoslavija). Piše se upozoravajuće, savjetuju ih ili pozivaju da ostanu kod kuće jer „…nije sreća boraviti u gradovima, već obrađivati svoja polja, živjeti na svojoj zemlji i među svojim ljudima."[24] U tu se skupinu mogu svrstati i tekstovi koji na određen način brane položaj i posao djevojaka i žena pred omalovažavanjem tog zanimanja. Ujedno su i često upozoravali na probleme koji se javljaju te kako državne institucije koje su upoznate s razmjerima tih problema ne čine dovoljno. Problem je bila i sama politika, koja nije donijela prikladne zakone kako bi se položaj tih djevojaka poboljšao.

Druga skupina tekstova govori o tragičnim sudbinama djevojaka ili žena iz Slovenije koje su ih zahvatile na radu u Hrvatskoj. Prilikom pregleda novina bilo je puno izvještaja o tragičnim sudbinama, ali smo ovdje izdvojili samo one u kojima je bilo jasno napisano da je djevojka ili žena bila iz Slovenije ili da je Slovenka. Da su se objavljivale i pozitivne vijesti u novinama, vjerojatno (ili barem želimo vjerovati) bi bilo i takvih tekstova u kojima je zapisano da su si te iscrpljene i isluženе žene na kraju ipak uspjele osigurati dostojnu starost.

Kao **treću skupinu** tekstova možemo promatrati izvještaje i na neki način reklame djelovanja različitih djevojačkih društava. U tim tekstovima upućuje se često djevojke da se priključe nekom djevojačkom društvu. Tako je bilo moguće iščitati slične pozive kao što je ovaj: „Draga slovenska djevojčadi u Zagrebu! Dođite među nas, u našu sredinu, gdje ćemo Vas primiti kao sestre, gdje ćemo moćno osjetiti toplinu domaćeg ognjišta, miris domaće zemlje"[25]. Ovdje se neće iznijeti poseban naglasak na te vrste tekstova jer su to zapravo obavijesti o djelovanju tih društava, o kojima je već bilo riječi.[26]

Tekstove koje je moguće uvrstiti u prvu skupinu nalazimo od početka 20-ih godina 20. stoljeća pa sve do početka Drugog svjetskog rata. Obično izlaze veći novinski članci u kojima se ujedno često iznose i statistički (objektivni) podaci vezani za primjere iselja-

[24] „…ni sreča tlačaniti v mestih, ampak obdelovati svoj polja, živeti na svoji zemlji in med svojimi ljudmi" („Žalostna usoda slovenskih deklet", *Mariborski večernik „Jutra"* (Maribor), br. 93, 24. 4. 1929., 2)

[25] „Draga slovenska dekleta v Zagrebu! Pridite med nas, v našo sredo, kjer Vas bomo sprejele kot sestre, kjer bomo močno čutile toploto domačega ognjišča, dih domače zemlje!" („Slovenska dekleta v Zagrebu", *Vigrede*, 17/1939., br. 10, 394)

[26] B. Riman, „Slovenska društva u Hrvatskoj".

vanja, odnosno rada u određenim krajevima. Slične tekstove koje nalazimo za prostor Zagreba moguće je u slovenskim novinama pronaći i za druge gradove (Beograd, Sarajevo itd.).

Odlazak mladih djevojaka bio je jedan od temeljnih problema slovenskoga društva krajem 19. i početkom 20. stoljeća koji se često spominje i u onodobnim tiskovinama, gdje se naglašava kako djevojke na rad odlaze bez socijalne skrbi i nisu osigurane ako se razbole ili u slučaju starosti, a često se mogu naći i oglasi u kojima se traže Slovenke.

Iako je taj problem bio prepoznat već 20-ih godina 20. stoljeća – a prepoznala ga je slovenska Crkva – sve do 30-ih godina nisu bili napravljeni nikakvi ozbiljniji koraci kako bi se tim djevojkama i ženama pomoglo. Kao i u istraživanju u suvremeno doba, tako je i prije pozornost prije svega bila usmjerena na žene koje su odlazile, kako se pisalo, u „tuđinu“ te je unutarnja dijaspora bila manje uočljiva, ali nailazilo se na mnoge probleme. U samom se početku njihovi odlasci promatraju usputno pa je tako Janez Kalan, kada je obilazio slovenske zajednice u Hrvatskoj i Srbiji još 1922. godine, napisao da u Varaždinu ima mnogo djevojaka, „Štajerk“,[27] koje rade kao kućne pomoćnice. O njima se pisalo i ovo:

> Također i po drugim hrvatskim i srpskim mjestima, gdje je kakva Slovenka, neka se udruže i organiziraju! Iz Virovitice traže Bogoljuba, iz Vinkovaca izvještavaju da je ondje „kraj kršćanskog života“, da sluškinje ne smiju u crkvu itd. U Brodu ih je nekolicina i Bog zna gdje su sve. Neka napiše iz svih tih krajeva barem po jedna i kaže koliko ih je te malo opiše tamošnje razmjere. Onda ćemo vidjeti što možemo učiniti.[28]

Nekako se problem počeo ozbiljnije osvješćivati 30-ih godina 20. stoljeća. O tome pišu uglavnom pojedinci koji su se susretali s tim ženama i djevojkama te shvatili raširenost tog problema. Tako je u *Mariborskem večerniku „Jutra“* izašao tekst pod naslovom „Žalostna usoda slovenskih deklet“, gdje, između ostaloga, piše sljedeće:

> Jedno je od najžalosnijih poglavlja slovenskog naroda uvijek bilo pitanje njegovih djevojaka, koje su zbog socijalne bijede bile prisiljene tražiti zaradu u velikim stranim mjestima. Trst, Graz, Beč Aleksandrija itd., to su prije oslobađanja bila grla koja su, iz godine u godinu, progutala tisuće i tisuće kćeri naših poljoprivrednika i radnika. Mlade, zdrave i pune života napuštale su dom, a vraćale se tjelesno iscrpljene, često bolesne te moralno pokvarene. No, one koje su se vratile kući barem su bile sretne jer ih je velik dio ostao u tuđini. Jedne su (…) podlegle bolestima, druge su prestale biti dobre te su išle na ulicu, a treće, kojih je bilo najmanje, jedva su našle bolje, ali stalno rješenje u braku. Čak i posljednje, najsretnije među svima, obično su izgubljene za naš narod. (…) Umjesto u Trst, Graz, Beč i Aleksandriju, naše djevojke okrenule su se Zagrebu, Beogradu, Sarajevu, Skoplju itd. Danas su kćeri naših sela i radnih kolonija rastresene kao sluškinje, sobarice, konobarice itd. po cijeloj Jugoslaviji. Mogli bismo reći da u našoj državi nije većeg mjesta gdje ne bi bilo slovenskih djevojaka. Samo ih je u Zagrebu i u Beogradu na tisuće, a u ostalim mjestima nije ih puno manje. Na tisuće i tisuće slovenskih sluškinja, sobarica, konobarica uzeli su nam ti naši istočni i južni

[27] Janez Kalan, „Slovenci med Hrvati in katoličani v Belgradu“, *Bogoljub*, 20/1922., br. 12, 271.

[28] „Tudi po drugih hrvaških in srbskih mestih, kjer je kaj Slovenk, naj se združijo in organizirajo! Iz Virovitice pišejo po Bogoljuba, iz Vinkovce pa poročajo, da je tam ‘konec krščanskega življenja’, da služkinje ne smejo v cerkev itd. V Brodu jih je nekaj, in Bog ve, kje še vse. Naj piše iz vseh teh krajev vsaj po ena in pove, koliko lih je ter malo opiše ondotne razmere. Potem bomo videli, kaj se da storiti.“ („Po domovini“, *Bogoljub* (Ljubljana), br. 4, 20/1922., 90–91).

> krajevi. Sve te djevojke prepuštene su gotovo same sebi, za njih se nitko ne brine ni ondje ni ovdje kod kuće, i na njih mislimo samo onda kada čitamo u časopisima zaključak ove ili one tragedije, a prepoznamo po imenu i mjestu rođenja da je bila Slovenka (…).[29]

Slične tekstove možemo naći i u kasnijem razdoblju. Tako je u *Ljudskoj pravici* 1934. godine napisano: „Bez zaštite socijalnog zakonodavstva nisu osigurane u slučaju bolesti ili starosne nemoći. I odmor i sloboda ovise samo o dobroj volji gospodara."[30]

Koliko je problem djevojaka koje su odlazile iz Slovenije bio velik govori i činjenica da je 1934. godine tiskan priručnik pod nazivom „Če greš na tuje" u kojem im se, između ostaloga, savjetuje da ostanu u Sloveniji, ali i ako se odluče na odlazak, donose se mnogi savjeti, kao i popis društava i samostana u kojima djeluju slovenski svećenici kojima bi se mogle obratiti za savjet i pomoć.

> Slovenske djevojke, ostanite kući! Ako već odlazite iz kuće, ne radite sramotu svojima u domovini, svojem narodu! Ako moraš otići od doma, u tuđinu, odi tako da si time već osiguraš sreću u tuđini.[31]

Te se djevojke obično okarakteriziralo i javno prozivalo kao djevojke i žene slabijeg morala te se često tvrdilo da su Slovenke na slabijem glasu nego Hrvatice i Srpkinje koje rade iste poslove. Upravo su zato duhovni vođe upozoravali na potrebu da djevojka, i ako ode iz svojeg kraja, bude i dalje vezana za Crkvu. Potonja je, pak, posebnu opasnost vidjela za djevojke koje su odlazile raditi u Srbiju zbog pravoslavlja i nemogućnosti redovitog odlaska na misu.

Nerijetko se u različitim novinama mogu vidjeti upozorenja, koja su ponekad i nevezana za temu u o kojoj se piše u članku. Jedno je od takvih i ovo:

> U velikom su mjestu mlade djevojke prepuštene same sebi, izložene su velikoj opasnosti, posebno ako nemaju zaposlenje. Zato mnoga žalosno zađe i padne, te je i sebi i drugima problem, svim Slovencima na sramotu.[32]

---

29 „Eno najbolj žalostnih poglavij slovenskega naroda je bilo vedno vprašanje njegovih deklet, ki so bila vsled socijalne bede prisiljena iskati si zaslužka v velikih tujih mestih. Trst, Gradec, Dunaj, Aleksandrija itd., to so bila pred osvobojenjem žrela, ki so leto za letom požirala tisoče in tisoče hčera naših kmetov in delavcev. Mlade, zdrave in polne življenja so odhajale z doma, nazaj so se pa vračale telesno izžete, čestokrat bolne in tudi moralno pokvarjene. Toda tiste, ki so se vrnile domov, so bile vsaj srečne, kajti velik del jih je ostal v tujini. Ene so (…) podlegle boleznim, druge so se izpridile in so šle na ulico, tretje, in teh je bilo najmanj, so komaj našle boljšo ali stalno rešitev v zakonu. Pa tudi te poslednje, najsrečnejše med vsemi, so bile navadno izgubljene za naš narod. (…). Namesto v Trst, Gradec, Dunaj, Aleksandrijo itd. so se obrnila naša slovenska dekleta v Zagreb, Beograd, Sarajevo, Skoplje itd. Danes so hčerke naših vasi in delovskih kolonij raztresene kot služkinje, sobarice, natakarice itd. po vsej Jugoslaviji. Reči bi mogli, da ga ni v naši državi večjega kraja, kjer bi ne bilo slovenskih deklet. Samo v Zagrebu in v Beogradu jih je na tisoče, a v ostalih mestih tudi ne dosti manj. Na tisoče in tisoče slovenskih služkinj, sobaric in natakaric so nam pobrali naši vzhodni in južni kraji. Vsa ta dekleta so prepuščena skoraj samo sama sebi; za nje se nihče ne briga niti tam niti tu doma, in nanje mislimo samo takrat, kadar čitamo v časopisih zaključek tragedije te ali one, o kateri zvemo po imenu in rojstnem kraju, da je bila Slovenka." („Žalostna usoda slovenskih deklet", *Mariborski večernik „Jutra"* (Maribor), br. 93, 24. 4. 1929., 2)

30 „Brez zaščite socialne zakonodaje niso preskrbljene ne za slučaj bolezni, ne starostne onemoglosti. Tudi njih počitek in prostost zavisita le od dobre volje gospodarja." („Naša dekleta", *Ljudska pravica* (Lendava), br. 6, 14. 12. 1934., 2)

31 „Slovenska dekleta, ostanite doma! Če greste pa z doma, ne delajte sramote svoji domovini, svojemu narodu! Če pa moraš oditi z doma, na tuje, odidi tako, da si že s tem zagotoviš srečo v tujini." (Franc Grivec, Alojz Odar i Kazimir Zakrajšek, *Če greš na tuje*, Ljubljana 1934., 15)

32 „V velikem mestu pa so mlada dekleta prepuščena samim sebi, izpostaviljena velikim nevarnostim, posebno, če nimajo službe. Zato marsikatera žalostno zaide in pade, da je sebi in drugim v nadlego, vsem Slovencem pa v sramoto." („Slovenci v Zagreb! Rojaki! Slovenci!", *Domoljub* (Ljubljana), br. 45, 11. 11. 1921., 3)

Vjerojatno je jedan dio djevojaka na kraju i pokleknuo te se iz novinskih tekstova, koje smo uvrstili u drugu skupinu, vidi kako su znale biti uhićene i optužene da su prijateljice noći. Često se znalo dogoditi i da su svoj život završile zbog teških životnih uvjeta i nezakonitog djeteta za kojega su se borile. Prema onome što se opisuje u novinama, kada se piše o uvjetima i načinu života, može se zaključiti da su mnoge od njih imale vrlo teške životne uvjete radeći kao kućne pomoćnice. Svakako je potrebno spomenuti i da nisu imale obiteljsku podršku te da su u trenucima kada nisu imale zaposlenje ili su oboljele bile prepuštene same sebi. Mnoge su od njih zarađeni novac slale kući, u Sloveniju. Naravno da nije sva krivnja uvijek bila na poslodavcima, već je splet nesretnih okolnosti utjecao na daljnji život tih djevojaka. Mnoge zbog vrste posla nisu imale mogućnost osnivanja vlastite obitelji te su svoju starost, kao što upozoravaju kroničari onodobnog života, dočekale na teret obitelji (daljnjih članova) koju su u mladosti napustile. Ako se razmotre podaci iz novina *Slovenski dom*, onda je vidljivo da je život tih sluškinja bio težak. Zabilježeno je sljedeće:

> Pogotovo se brojno zastupalo slovenske sluškinje koje dosežu čak 40 posto od ukupnog broja svih zagrebačkih sluškinja. To je dokaz da slovenske sluškinje u zagrebačkim obiteljima imaju posebnu čast. Baš ništa čudno ne predstavlja ta činjenica; opće je poznato da su naše sluškinje izrazito odgovorne, točne, brižne i snažne. (…) Zato je i razumljiv velik broj upita za slovenske sluškinje koje su u Zagrebu vrlo cijenjena i poštovana radna sila u kući. (…) Prema statistikama, prosječna je mjesečna plaća sluškinje okruglih 270 dinara. Taj iznos vrijedi samo za one sluškinje koje su prijavljene. Djevojčice, koje su mlađe od 14 godina, a također su zaposlene u domaćinstvu, za svoj rad često dobiju mjesečno samo 50 dinara. U Zagrebu je ukupno zaposleno oko 10.000 sluškinja, a od toga Slovenki 40%, dok su 52% Hrvatice (…) Po godinama je najviše takvih koje su zaposlene i imaju između 20 i 25 godina, a manje je onih između 30 i 40 godina. Nakon te starosne granice broj sluškinja naglo opada. Među njima je 92% nevjenčanih, 6% vjenčanih, a ostale žive u zajedničkom kućanstvu. (…) Statistika pokazuje da su slovenske sluškinje s visokim postotkom gotovo sve pismene. Zapošljavaju se većinom djevojke koje kući nemaju nikakvog imetka (…). Bez ikakvog je imetka 92% svih sluškinja. Radni dan iznosi u 40% sluškinja po 16 sati, a u 48% i po 18 sati dnevno.[33]

Iako je iznesen problem s kojima se sluškinje u Zagrebu, ali i u drugim gradovima svakodnevno susreću, zaključak je članka bio sljedeći: „Slovenske sluškinje, koje su u vrlo poštovanim zagrebačkim obiteljima, u svakom su pogledu na mjestu. Od svih su najobrazovanije, zanimaju se za javni i kulturni život.“[34] Upravo je ta tvrdnja jedan od razloga zbog kojeg se često u novinskim oglasima tražilo upravo „slovensko dekle“.

---

[33] „Zlasti številno pa so zastopane slovenske služkinje, ki dosegajo kar 40 odstotkov od skupnega števila vseh zagrebških služkinj. To je dokaz, da slovenske služkinje pri zagrebških družinah prav posebno v časteh. Prav nič čudnega ne predstavlja to dejstvo, saj je splošno znano, da so naše služkinje v službi izredno vestne, natančne, skrbne in snažne. (…) Zato je tudi razumljivo veliko povpraševanje po slovenskih služkinjah, ki so v Zagrebu zelo cenjena in upoštevana delovna moč v hiši. (…) Po statistiki je povprečna mesečna plača služkinje okroglo 270 dinarjev. Velja pa ta vsota le za tiste služkinje, ki so prijavljene. Deklice, ki so stare manj kakor 14 let, pa so tudi zaposlene v gospodinjstvu, pa dobe mesečno za svoje delo pogosto le po 50 din. V Zagrebu je zaposlenih vsega skupaj približno 10.000 služkinj, od teh je Slovenk 40%, 52% pa je Hrvatic. (…) Po starosti jih je največ takih, ki so v službi med 20 in 25 leti, manj pa jih je med 30 in 40 leti. Nad to starostno mejo število služkinj naglo pada. 92% je med njimi neporočenih, 6% jih je poročenih, ostale pa žive v skupnem gospodinjstvu. (…) Statistika kaže, da so slovenske služkinje z visokim odstotkom domala skoraj vse pismene. V službo hodijo večinoma dekleta, ki doma nimajo nikakršnega premoženja. (…), je brez slehernega premoženja 92% vseh služkinj. (…) Delovni čas znaša pri 40% služkinj dnevno do 16 ur, pri 48% pa tudi po 18 ur dnevno.“ („Slovenske služkinje v Zagrebu“, *Slovenski dom* (Ljubljana), br. 20, 25. 1. 1939., 3)

[34] „Slovenske služkinje, ki so pri zagrebških družinah zelo v časteh, so res tudi v vsakem pogledu na mestu. Od vseh so tudi najbolj izobražene, se tudi najbolj zanimajo za javno ter kulturno življenje.“ (*Isto*)

O problemu velikog broja slovenskih sluškinja, kao i o njihovu teškom životu izvještavao je i časopis zagrebačkih Slovenaca, *Odmev*, a sve u svrhu da senzibilizira i slovensku zajednicu u Zagrebu. U *Odmevu* je izašao poduži članak upravo o temi Slovenki i njihova rada u Zagrebu.[35]

Vidljivo je da su slovenski mediji bili svjesni problema slovenskih djevojaka i žena, njihova rada u različitim krajevima Kraljevine Jugoslavije izvan Slovenije te da su pokušavali i širu javnost informirati o problemima s kojima su se one susretale. Čini se da su novinari/urednici novina često bili svjesniji problemâ od političarâ, koji su određenim zakonima trebali regulirati pružanje pomoći kućnoj posluzi, na što se upozoravalo u člancima.[36]

Iz iznesenog vidljiv je opis teškog položaja u kojemu su se često nalazile žene i djevojke koje su odlučile otići raditi u neki grad Kraljevine Jugoslavije. Upravo zato ne začuđuje da su se, osim prije navedenih vrsta tekstova, u slovenskim novinama nerijetko navodili i tragični slučajevi kada su si djevojke oduzele život ili počinile kakvo drugo nedjelo.

Slovenske su novine najčešće izvještavale o samoubojstvima ili pokušajima samoubojstava djevojaka. Osim samog tog čina, u tim tekstovima mogla se vidjeti i dob, kao i mjesto iz kojega su djevojke i žene dolazile u Zagreb. Razlozi samoubojstva ili njegova pokušaja bili su različiti, ali su najčešće djevojke to činile zbog neuzvraćene ljubavi ili financijske oskudice u kojoj su se našle. Zapravo neki od tih događaja otkrivaju sav jad i težinu života tih djevojaka i žena.

Načini na koji su si djevojke često oduzele život bili su jezivi i bolni. Razlozi su bili različiti, a za neke se nije ni doznalo zašto su odlučile skončati.

Tako se može iščitati da je M. D.[37] iz Podsela kod Celjâ okončala život skočivši s mosta u Savu. Pokušala je počiniti samoubojstvo i ranije. U novinama se navodi da je mjesec dana prije nego što je skočila s mosta legla na željezničku prugu, ali da ju je u zadnji trenutak spasio jedan mladić. Tada je na saslušanju rekla kako ne može dobiti posao te je policiji izjavila da je gladna, gola i bosa i da joj nije jasno što još radi na tom svijetu. Očigledno nije mogla pokriti niti najosnovnije životne potrebe te je, nažalost, drugi put uspjela u svojem naumu.[38]

T. H. je život okončala skočivši pod vlak. Imala je 23 godine, a bila je iz Sv. Petra pod Sv. Gorama kod Brežica.[39]

Isto je učinila i T. H., koja je imala 20 godina. Razlog je bio taj što nije uspjela pronaći posao. Tužno je u ovoj priči to što su upravo tu djevojku mjesec dana ranije pokušali odgovoriti od samoubojstva. Naime, budući da se čudno ponašala, željezničar je pozvao policiju koja je, nakon što je shvatila problem, predala djevojku Zavodu za nezaposlene, gdje su joj obećali pomoći u pronalaženju posla. Nažalost, izgleda da ipak nije uspjela u svojem naumu te da nije vidjela drugog izlaza iz problema u kojima se našla.[40]

---

35 Filip Škiljan, „Pisanja slovenskoga časopisa Odmev“, 119.

36 „Dobrodelna društva in problem služkinj“, *Jutro* (Ljubljana), br. 33, 14. 8. 1933., 2.

37 U novinama se donose imena i prezimena djevojaka i žena koje su počinile samoubojstvo, ali u ovom će se članku iznijeti samo inicijali zbog relativne osjetljivosti tematike o kojoj se piše.

38 „Tragedija slovenske služkinje v Zagrebu“, *Slovenski narod* (Ljubljana), br. 29, 28. 2. 1935., 2.

39 „Slovenko povozil vlak“, *Jutro* (Ljubljana), br. 233, 9. 10. 1926., 3.

40 „Ena med 30.000“, *Slovenec* (Ljubljana), br. 88, 18. 4. 1929., 3.

J. U., 43-godišnjakinja, ubila se zbog neimaštine. Ovo je posebno tragična priča. Rodom iz Vidma kod Brežica, dugo je godina služila u Zagrebu kao kuharica. Svoju je ušteđevinu posudila poznanici, a kada je ostala bez zaposlenja, tražila je povrat novca kako bi mogla normalno živjeti. No, njezina poznanica nije priznavala dug i nije joj vratila novac. Ne vidjevši drugog izlaza, J. U. bacila se pod vlak.[41]

Tužna je i sudbina H. T. iz Črne kod mjesta Prevalje, koja je radila kao konobarica u Zagrebu. Nakon smrti svojega muža, živjela je sa sinom. Otrovala se jer se nije mogla brinuti za sebe i sina, kojega je također pokušala otrovati, ali su ga uspjeli spasiti.[42]

M. Š. iz naselja Štore kod Celjâ skočila je u rijeku Savu i utopila se jer se otac njezina nezakonitog djeteta nije želio oženiti s njom. Gubitkom službe nije mogla uzdržavati sebe i svoje dijete te si je odlučila okončati život.[43]

Samoubojstvo zbog nesretne ljubavi, što nije jedini primjer, počinila je M. H., koja se otrovala amonijakom jer ju je napustio zaručnik.[44] A. K. prerezala si je vrat zbog neuzvraćene ljubavi.[45] Izgleda da se iz istog razloga otrovala i A. F., koja je imala 20 godina, i to plinom.[46]

Za neke djevojke nije jasno zašto su okončale svoj život. F. J., koja je imala 17 godina, otrovala se. U novinama je bilo zapisano samo to da je iz Slovenije, a razlog se ne navodi.[47] Brojne su bile zapisane nesretne sudbine, gdje žene i djevojke nisu vidjele izlaza iz svojih različitih nezavidnih situacija.[48]

5. Zaključak

Iako se o Slovenkama koje su odlazile iz svoje domovine u tuđe krajeve kako bi zaradile za svoj život i o životima onih koji su im bili najbliži malo pisalo, pomnim se istraživanjima može doći do mnogih podataka o njima. Izvori se mogu pronaći ponajviše u dnevnim časopisima. Jasno, radi se o kratkim obavijestima o zapošljavanju, pozivima na rad u određenu sredinu, ali i o njihovim poteškoćama s kojima se susreću tijekom traženja zaposlenja. Vidljivo je da su se najvećim dijelom Slovenke zapošljavale kao kućne pomoćnice i u tom poslu bile posebno cijenjene. To se vidi i iz pojedinih obavijesti u časopisima, gdje se posebno traže Slovenke za rad u kućanstvima. Premda je većina njih uspjela pronaći mir i suživot

41 „Samomor slovenske služkinje“, *Domovina* (Ljubljana), br. 1, 5. 1. 1933., 7.
42 „Žaloigra slovenske služkinje“, *Domovina* (Ljubljana), br. 4, 26. 1. 1933., 6.
43 „Samomor slovenske služkinje v Zagrebu“, *Slovenec* (Ljubljana), br. 66, 21. 3. 1926., 4.
44 „Iz domače kronike“, *Slovenski narod* (Ljubljana), br. 109, 16. 5. 1926., 1.
45 „Ta nesrečna ljubezen“, *Jutro* (Ljubljana), br. 228, 30. 9. 1937., 4.
46 „Samomor slovenske služkinje“, *Jutro* (Ljubljana), br. 100, 30. 4. 1933., 6.
47 „Samomor slovenske služkinje“, *Jutro* (Ljubljana), br. 82, 10. 4. 1931., 2.
48 O samoubojstvu piše i u člancima: „Žaloigra mlade služkinje“, *Domovina* (Ljubljana), br. 15, 13. 4. 1933., 12; „Samomor slovenske služkinje v Zagrebu“, *Slovenski narod* (Ljubljana), br. 39, 24. 4. 1933., 3; „Obup slovenske služkinje v Zagrebu“, *Mariborski večernik „Jutra“* (Maribor), br. 83, 12. 4. 1934., 2; „Zagoneten samomor pridne služkinje“, *Mariborski večernik „Jutra“* (Maribor), br. 135, 16. 6. 1934., 2; „Obup slovenske služkinje v Zagrebu“, *Slovenski narod* (Ljubljana), br. 82, 27. 8. 1936., 3; „Samomor slovenske služkinje v Zagrebu, *Domovina* (Ljubljana), br. 22, 2. 7. 1938., 6.

u toj stranoj okolini, u ovom slučaju u Hrvatskoj, mnoge od njih nisu bile te sreće. Nakon odlaska iz rodnog mjesta, nepronalaženja zaposlenja i nemogućnosti povratka u rodni kraj, mnoge su okončale svoj život na najgori mogući način. O njima su se s vremenom počela brinuti određena udruženja, pruživši im malenu, često samo moralnu potporu. Ipak, čini se da to nije bilo dovoljno da bi se uspjele snaći u sredinama u koje su došle.

Iz dostupnih podatka razvidno je da je velik broj djevojaka i žena iz slovenskih krajeva odlazio raditi u druge krajeve Kraljevine Jugoslavije, a Zagreb je bio jedno od važnjih središta, pogotovo u razdoblju između dvaju svjetskih ratova.

U ovom su radu prikazani samo neki od elemenata života i rada djevojaka i žena iz slovenskih krajeva koje su u Hrvatsku došle iz ekonomskih razloga. Temu je svakako potrebno dodatno istražiti, čime bi se otvorila i mnoga druga pitanja. Iako su izvori oskudni, postojeći podaci koji se mogu iščitavati u novinama, različitim časopisima, pa i u maticama pojedinih župa, ukazuju na njihov, ponekad, vrlo težak život.

"Hardworkinig Slovenian maids" – a history of the Slovenian women working in Zagreb between the two world wars

Summary: A large number of Slovenes has lived on Croatian territory throughout history. Census records reveal that in the 20th century a disproportionate number of them were women. Such a strong presence of Slovenian women in Croatia was primarily motivated by economic reasons. Like their male counterparts, between the two world wars Slovenian women came to Croatia for work, primarily to industrial towns, most notably Zagreb. Research has shown that as many as 10.000 of these women found employment in Zagreb. The city was an attractive destination for several reasons. Firstly, it was relatively close to Slovenia, and secondly, it offered Slovenian women a wider variety of jobs than what was available to them at home, providing them with more opportunities to provide for themselves. The women soon gained a reputation as excellent workers.
This paper is based on two main types of sources: contemporary scholarly works, which mention the labor of Slovenian women in Croatia only sporadically, and Slovenian daily newspapers of the inter-war period, which, conversely, report on the aforementioned issue quite extensively. These reports provide a realistic portrayal of the situations these women found themselves in, often disregarded by their contemporaries. The paper also focuses on the forms of the workers' (self-)organization and delves into their difficult, often tragic lives, as those are the two aspects that stand out most in the reports. It is worth noting that this subject matter has heretofore been largely overlooked and underreported by Croatian and Slovenian historians.

Key words: the migration of women, economic migration, Zagreb, Slovenian women in Croatia, housemaids, girls' associations

Izvori

„Dobrodelna društva in problem služkinj“, *Jutro* (Ljubljana), br. 33, 14. 8. 1933., 2.

„Ena med 30.000“, *Slovenec* (Ljubljana), br. 88, 18. 4. 1929., 3.

„Iz domače kronike“, *Slovenski narod* (Ljubljana), br. 109, 16. 5. 1926., 1.

„Izven meja Slovenije“, *Slovenski gospodar* (Maribor), br. 21, 22. 5. 1940., 2.

„Naša dekleta“, *Ljudska pravica* (Lendava), br. 6, 14. 12. 1934., 2.

„Obup slovenske služkinje v Zagrebu“, *Mariborski večernik „Jutra“* (Maribor), br. 83, 12. 4. 1934., 2.

„Obup slovenske služkinje v Zagrebu“, *Slovenski narod* (Ljubljana), br. 82, 27. 8. 1936., 3.

„Ognjišče dekliško zavetišče v Zagrebu“, *Slovenec* (Ljubljana), br. 64a, 17. 3. 1940., 5.

„Po domovini“, *Bogoljub* (Ljubljana), 20/1922., br. 4, 90–91.

„Samomor slovenske služkinje“, *Domovina* (Ljubljana), br. 1, 5. 1. 1933., 7.

„Samomor slovenske služkinje“, *Jutro* (Ljubljana), br. 82, 10. 4. 1931., 2.

„Samomor slovenske služkinje“, *Jutro* (Ljubljana), br. 100, 30. 4. 1933., 6.

„Samomor slovenske služkinje v Zagrebu, *Domovina* (Ljubljana), br. 22, 2. 7. 1938., 6.

„Samomor slovenske služkinje v Zagrebu“, *Slovenec* (Ljubljana), br. 66, 21. 3. 1926., 4.

„Samomor slovenske služkinje v Zagrebu“, *Slovenski narod* (Ljubljana), br. 39, 24. 4. 1933., 3.

„Slovenci v Zagreb! Rojaki! Slovenci!“, *Domoljub* (Ljubljana), br. 45, 11. 11. 1921., 3.

„Slovenko povozil vlak“, *Jutro* (Ljubljana), br. 233, 9. 10. 1926., 3.

„Slovenska Marijina družba v Zagrebu ob 15 letnici“, *Slovenec* (Zagreb), br. 97, 28. 4. 1940., 7.

„Slovenske služkinje v Zagrebu“, *Slovenski dom* (Ljubljana), br. 20, 25. 1. 1939., 3.

„Ta nesrečna ljubezen“, *Jutro* (Ljubljana), br. 228, 30. 9. 1937., 4.

„Tragedija slovenske služkinje v Zagrebu“, *Slovenski narod* (Ljubljana), br. 29, 28. 2. 1935., 2.

„Zagoneten samomor pridne služkinje“, *Mariborski večernik „Jutra“* (Maribor), br. 135, 16. 6. 1934., 2.

„Žaloigra mlade služkinje“, *Domovina* (Ljubljana), br. 15, 13. 4. 1933., 12.

„Žaloigra slovenske služkinje“, *Domovina* (Ljubljana), br. 4, 26. 1. 1933., 6.

„Žalostna usoda slovenskih deklet“, *Mariborski večernik „Jutra“* (Maribor), br. 93, 24. 4. 1929., 2.

Literatura

Sanja Cukut Krilić, *Spol in migracija: izkušnje žensk kot akterk migracij*, Ljubljana 2009.

Marjan Drnovšek, „Amerika: raj za ženske“, *Zgodovina za vse*, 4/1997., br. 1, 20–30.

Irena Gantar Godina, „Slovenske izobraženke v Pragi“, *Dve domovini: razprave o izseljenstvu*, 16/2002., 186–189.

Franc Grivec, Alojz Odar i Kazimir Zakrajšek, *Če greš na tuje*, Ljubljana 1934.

Dunja Jakopović, *Kućna služinčad u gradu Zagrebu dvadesetih godina 20. stoljeća*, diplomski rad, Zagreb 2018.

Mirjana Jurić, „Zagreb u Prvom svjetskom ratu: povijesne novine kao izvor za istraživanje socijalne povijesti“, *Libellarium: časopis za povijest pisane riječi, knjige i baštinskih ustanova*, 2/2009., br. 2, 121–144.

Janez Kalan, „Slovenci med Hrvati in katoličani v Belgradu“, *Bogoljub*, 20/1922., br. 12, 271–275.

Marija Knez, *Taku je blo anbot: KD Šavrini in anka Šavrinke*, Gračišče 2011.

Bogdan Kolar, „Delo slovenskih duhovnikov med Slovenci v Zagrebu med obema vojnama“, u: *Slovenci v Hrvaški* (ur. Vera Kržišnik-Bukić), Zagreb 1995., 115–131.

Mira Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931.*, Zagreb 1973.

Daša Koprivec, *Dediščina aleksandrink in spomini njihovih potomcev*, Ljubljana 2013.

Vera Kržišnik-Bukić, „Okvirni pregled poteka, vzrokov in pomena izseljevanja Slovencev na Hrvaškoj“, *Razprave in gradivo: revija za narodnostna vprašanja*, 29–30/1994. – 1995., 85–93.

Špela Ledinek Lozej i Nataša Rogelja, *Potepanja po poteh Šavrinke Marije*, Ljubljana 2000.

Jernej Mlekuž, „Izbrani vidiki zaposlovanja beneških deklet v gospodinjstvih italijanskih mest: tiha grenko-sladka, nikoli povsem izrečena in slišana zgodba“, *Dve domovini: razprave o izseljenstvu*, 19/2004., 141–164.

Jernej Mlekuž, „Življenjska pripoved migrantke Luise: prispevek za ‘drugačno’ družbeno geografijo“, *Geografski vestnik*, 76/2001., br. 1, 37–52.

Mirjana Morokvašić, „Feminizacija migracija?“, *Stanovništvo*, 2/2010., 25–52.

Mirjana Morokvašić, „Gendering Migration“, *Migracije i etničke teme*, 30/2014., br. 3, 355–378.

Katarina Pajnič, „Ekonomski položaj in demografska struktura Slovencev na Hrvaškem: včeraj, danes, jutri“, *Razprave in gradivo: revija za narodnostna vprašanja*, 80/2018., 65–88.

Mateja Raten, „Slovenske hišne pomočnice v Beogradu pod okriljem Katoliške cerkve in (razpuščene) Slovenske ljudske stranke v tridesetih letih 20. stoletja“, *Zgodovinski časopis*, 68/2014., br. 3–4, 372–387.

Barbara Riman, „Slovenska društva u Hrvatskoj između dva svjetska rata“, *Časopis za suvremenu povijest*, 46/2014., br. 1, 101–130.

Barbara Riman, „Slovenske dekle na radu u Hrvatskoj krajem 19. i početkom 20. stoljeća“, u: *Uzduž i poprijeko. Brak, zakon i građanstvo u povijesnoj i suvremenoj perspektivi* (ur. Anita Dremel i dr.), Zagreb 2015., 125–134.

Darja Skrt, *Aleksandrinke*, Ljubljana 2014.

„Slovenska dekleta v Zagrebu“, *Vigrede*, 17/1939., br. 10, 394.

Agneza Szabo, Socijalna struktura Slovenaca u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji između 1880. i 1910. godine“, u: *Slovenci v Hrvaški* (ur. Vera Kržišnik-Bukić), Zagreb 1995., 85–105.

Filip Škiljan, „Pisanja slovenskoga časopisa Odmev 1932. i 1933.“, *Studia lexicographica: časopis za leksikografiju i enciklopedistiku*, 4/2010., br. 1 (6), 139–162.

Stazica Zorn i Inga Miklavčič-Brezigar (ur.), *Aleksandrinke iz Renč*, Ljubljana 2015.

Mrežna stranica

Državni zavod za statistiku, Popis stanovništva 2011. (https://www.dzs.hr/)

20.
KAZALIŠTE I GRAD – PRILOZI ZA POVIJEST ZAGREBA KROZ RAZVOJ NJEGOVA KAZALIŠTA NAKON II. SVJETSKOG RATA (1945. – 1950.)

Snježana Banović

UDK: 792(497.5 Zagreb)"1945/50"
Izvorni znanstveni članak

Sažetak: U članku je riječ o uskoj povezanosti poslijeratnog razvoja grada Zagreba s razvojem njegova kazališta, koje je odmah nakon ulaska partizanskih trupa u grad, u svibnju 1945., prozvano Hrvatskim narodnim kazalištem. Ljeti iste godine, kad se u svim ustanovama kulture i prosvjete odvijaju procesi kažnjavanja na sudovima časti i kad nova kazališna uprava na čelu s Ivom Tijardovićem priprema svoju prvu sezonu, kulturni život Zagreba polako se uspostavlja unatoč teškim poratnim ekonomskim prilikama te postupno dolazi do metamorfoze njegova kulturnoga sustava. Iako se grad u to doba snabdijeva racionaliziranim artiklima preko državnih ustanova jer je trgovački distribucijski aparat još preslab te vladaju teške ekonomske, financijske i komunalne prilike, u kazalištu se od rujna 1945. svakodnevno, na dvjema scenama, izvodi zahtjevan umjetnički program te se ono postavlja u sâm centar gradskih i republičkih zbivanja. Iako, osim kazališnoga poleta i dotad rijetko u povijesti zabilježenoga uzleta njegovih obiju umjetničkih grana – one dramske i one glazbene – pod utjecajem agitpropizacije društva dolazi i do ekstenzivne kontrole i nadzora Partije te premještanja umjetnika u novoosnovana kazališta širom zemlje, na daskama središnjeg kazališta NRH, koje je redovito i prostor javnih svečanosti, prisutna je u ovom petogodišnjem razdoblju značajna transformacija repertoara, publike i kritike.

Ključne riječi: Narodna Republika Hrvatska, Zagreb, nova kulturna i kazališna politika, Hrvatsko narodno kazalište, Zagreb, Agitprop kultura

1.

Odmah nakon osnivanja Antifašističkoga vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) te uskoro i Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) kao najvišeg organa državne vlasti u Federalnoj državi Hrvatskoj, dolazi do uspostave osnovnih smjernica nove kulturne politike. Već tri mjeseca prije ulaska

partizanskih trupa u Zagreb, Predsjedništvo AVNOJ-a je „u svrhu sređenja materijalnih i personalnih prilika HNK u Zagrebu“ odlučilo da se „iz razloga potpune aktivizacije i obnove kulturno-umjetničke strane ove hrvatske narodne institucije u smislu današnjih potreba i nastojanja“, što prije imenuje Uprava Hrvatskog narodnog kazališta.[1] Prethodno je, već početkom rujna 1944., Odjel informacija ZAVNOH-a uputio svom Predsjedništvu priopćenje s detaljno razrađenim planom preuzimanja svih prosvjetno-kulturnih ustanova nakon ulaska partizana u Zagreb. U točki VII. toga dopisa zahtijeva se da se za hrvatsko kazalište odmah imenuje intendant.[2]

U trenutku ulaska prvih partizanskih jedinica u Zagreb, 8. svibnja 1945. poslijepodne, prošlo je gotovo mjesec dana od formiranja prve Narodne Vlade Hrvatske u Splitu te ona, uz predsjednika i dvojicu potpredsjednika, ima i jedanaestoricu ministara, među kojima je i Ante Vrkljan, ministar prosvjete, u čiji resor ulazi i kultura te koji uskoro imenuje i novu, zasad privremenu Upravu HNK-a s Ivom Tijardovićem na čelu, još uvijek aktualnim intendantom Kazališta narodnoga oslobođenja Hrvatske (KNOH). Upravu nad Zagrebom, pak, najprije preuzima Vojna komanda, na čijem je čelu Većeslav Holjevac, da bi potom predsjednikom Gradskog odbora bio imenovan Dragutin Saili, koji će na toj dužnosti ostati do 1948., a njegov povjerenik za prosvjetu i kulturu bit će istaknuti profesor i sudionik u obama svjetskim ratovima Antun Kajfeš.[3]

Iako su obje kazališne zgrade (velika na Kazališnom trgu i mala u Frankopanskoj ulici, danas GDK „Gavella“) tijekom rata ostale sačuvane, kazalište je zatečeno u potpunom rasulu i dezorganizaciji, s inventarom koji je „velikim dijelom bio uništen i opljačkan“ te je stoga „postojalo još samo po imenu.“[4] Ipak, članstvo se tek djelomično osulo te je dolaskom partizana u Zagreb bilo uglavnom na broju.[5] U novim je okolnostima „pritajena života čekalo bolje dane“, započevši s poslijeratnim radom znatno „podsječenih krila.“[6]

2.

Partizanska trupa KNOH-a stigla je u Zagreb iz Splita, uvečer 9. svibnja, a već sljedećeg jutra njezini su članovi kamionom dovezeni tik pred glavni ulaz u kazalište. Na kamionu

---

1 Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (dalje: HAZU), Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, Muzejsko-kazališna zbirka dokumenata: 18117.

2 Drago Roksandić i Vlatka Filipčić Maligec, *Prvi kongres kulturnih radnika Hrvatske (Topusko, 25. – 27. lipnja 1944.). Između „mjesta pamćenja i kritičke refleksije“*, Zagreb 2016., 295.

3 „Prof. dr. Antun Kajfeš“, *Hrvatski državni arhiv* (http://daz.hr/prof-dr-antun-kajfes/)

4 Ivica Krizmanić i Ljudmil Gotcheff, *Naša kazališta*. *Dokumenti naše stvarnosti*, Zagreb 1955., 45.

5 Iz kazališta i iz Zagreba, u svibnju 1945., pobjeglo je sveukupno osmero članova. Iz Drame arhivar Ivan Krmpotić, koji je od 1943. bio u ustaškoj vojnici u činu poručnika, glumica Dragica Krog-Radoš, u angažmanu od 1944., čiji je suprug bio u vojnici i koja je preko Austrije otišla u SAD, te Josip Pukšec, najaktivniji ustaša u kazalištu tijekom cijelog rata. Iz Opere: šaptač Mladen Žigrović, zboristi Franjo Šantić i Dragutin Varga, od 1942. član Vijeća HKKU-a, predsjednik Upravnog odbora Bolesničke zadruge kazališta i stožerni časnik OS-a NDH. Od tehničkog osoblja otišao je u zbjeg prema Bleiburgu i ondje najvjerojatnije stradao električar Vjekoslav Giriček. Više o kazališnim zbivanjima u prvim danima prevrata u svibnju 1945., u: Snježana Banović, *Država i njezino kazalište*, Zagreb 2012., 345–360.

6 Nikola Batušić, *Povijest hrvatskoga kazališta*, Zagreb 1978., 472.

bila je i Irena Kolesar, mlada partizanka koja je glumački zanat učila tijekom ofenziva, a svoj prvi dan u zagrebačkom kazalištu, u kojem će sljedećih osam godina nastupati u velikim ulogama, gledala je kao na bajku:

> Ujutro pred HNK. Svi. Članovi, povratnici i mi, novajlije. Svi se ljubimo. Fotografiraju nas pred zgradom. Odmah nas je netko predstavio starijima… svi, svi su bili divni kolege.[7]

Iste je trenutke opisao i njezin kolega te budući dramatičar Pero Budak, koji je kao sudionik i pomagač NOP-a cijeli rat proveo u zagrebačkom ansamblu:

> Kad se iz kamiona s glumcima iskrcao glumac Joža Rutić, svi smo se sjatili oko njega da ga pozdravimo. Nosio je odoru s činom partizanskog kapetana. Nije izbjegavao rukovanje, iako je svakog odmjerio od glave do pete nije li možda bio ustaša ili je u nečem pogriješio.[8]

O događanjima prvih dana uspostave nove vlasti govorio je, ne skrivajući prezir, tada već bivši šaptač u Operi i budući emigrant u Španjolskoj Mladen Žigrović, koji će prije odlaska u emigraciju neko vrijeme provesti u zatvoru na Kanalu:

> Antun Boglić se sada našao među prvacima zagrebačkog kazališta (…) sakupio je cjelokupno kazalište, doveo usto nekakve harmonikaše, pa svi zaplesali partizansko kolo i to uokolo čitave zgrade opere. (…) Uz borce s terena, s nabijenim šajkačama i pištoljima oko pasa, izmilili su i „heroji" iz pozadine: August Cilić, a za njim i nekolicina drugih iz nove intelektualne i umjetničke elite: Joža Kavur sa ženom Biankom Dežman, Stevo Vujatović, krojač Šustić (Šukić – op. a.), čelist Pajo Stojković… već su prvih dana uspostavili nekakav „narodni sud."[9]

Sud koji spominje Žigrović bio je tzv. Sud časti, koji se osnivao u svim ustanovama prosvjetno-kulturne važnosti u kojima su, uz članove tih ustanova, obvezno imenovani i oficiri OZNA-e, a odlučivao je o kaznama za one umjetnike i kulturne djelatnike koji bi potom „privremeno ili trajno" dobili zabranu djelovanja jer su bili „fašisti, služili vjerno okupatorima i ustašama."[10] U kazalištu je Sud časti formiran u kasno ljeto 1945., odmah nakon pokretanja Anketne komisije za utvrđivanje zločina kulturnom suradnjom s neprijateljem[11] te je uskoro kaznio velik broj članova obaju ansambala, uglavnom gubitkom prava nastupa od mjesec dana do šest mjeseci i usto zabrane javnog djelovanja. Stoga sve do jeseni 1945.,

---

7 Irena Kolesar, „Dnevnički zapisi i sjećanja iz partizana. Izvodi 1943.-1945. godina" (odabrala i priredila Mira Šuvar), *Hrvatska ljevica*, VIII/2002., br. 9, 30–31.

8 Pero Budak, *Živeći život* (rukopis u arhivi Nevena Budaka), 4.

9 Mladen Žigrović, *U žitu i kukolju*, München – Barcelona 1986., 196.

10 Popis književnika kojima se dopušta objavljivanje djela u našem tisku, Hrvatski državni arhiv (dalje: HR-HDA-1220), fond Komisija za agitaciju i propagandu CK KPH 1945. – 1954. (dalje: Agitprop), fasc. Kult. umj. rad (I. dio) 1945./1954., kut. 10.

11 Anketna komisija imala je zadatak ispitati sve osobe koje su javno djelovale za vrijeme NDH – uz glumce i pjevače, još i novinare, publiciste, urednike, književnike, likovne umjetnike, glazbenike, zaposlenike radija, sveučilišne profesore, članove uprava kulturnih i prosvjetnih institucija. Osnovna joj je aktivnost bila slanje tzv. upitnih araka na adrese svih kulturno-prosvjetnih ustanova u Hrvatskoj na području svih NOO-a u ukupno 29 gradova. Uprave su ih morale dostaviti svim članovima i suradnicima na ispunjavanje. Svako prešućivanje ili navođenje pogrešnih podataka bilo je kažnjivo. Upitni arci sastojali su se od osobnih podataka u kojima je trebalo navoditi aktivnosti za vrijeme NDH, eventualna odlikovanja, pripadnost ustaškoj organizaciji i odnos prema NOP-u. HR-HDA-306, fond Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske, Anketna komisija za utvrđivanje zločina kulturne suradnje s neprijateljem (dalje: AK) 1941. – 1946., kut. 686.

tj. do početka prve Tijardovićeve sezone u kazalištu neće biti novih scensko-glazbenih produkcija – na objema scenama odvijat će se sporadični programi partizanskih trupa, koje su u tom trenutku jedine smjele nastupati. Osim njihovih *šarenih programa*, sve do početka nove sezone prikazuju se i različiti prigodni te svečani programi prema narudžbi državnih tijela i Partije. No, već u listopadu 1945. dokinute su sve preostale kazne izrečene na Sudu časti i on je ukinut. Proslavljeni prvak zagrebačkoga glumišta Tito Strozzi, i sâm prethodno kažnjen s četiri mjeseca zabrane igranja, najbolje je opisao nedostatak kriterija tih *ad hoc* sudskih vijeća:

> Krivica kazališnih članova vrlo je relativna stvar. U stvari, svi smo mi jednako šutke kolaborirali u službenom radu teatra, od najzaslužnijeg člana NOP-a koji je prije svog odlaska (u partizane – op. a.) radio na pokusima i predstavama do nas izopćenika. Pokazalo se doduše da oni koji su otišli u partizane, pa bilo to tek onda kad je pobjeda bila očita i kad je ljudima osjetljivije savjesti bilo malo neugodno pomišljati na takav prijelaz, nisu sa sebe mogli zbrisati sjenku da su to uradili zbog računa.[12]

Ipak, za one koji su bili otpušteni iz kazališta, u tom kratkom, ali intenzivnom razdoblju tranzicije u novi sustav kulturne politike, koji je s Partijom na čelu trebao služiti *revolucionarnoj preobrazbi* cijeloga društva, nije bilo amnestije jer su „njihovi delikti bili teže prirode.“[13] Budući intendant Marijan Matković, četiri godine nakon ovih događanja u jednom je dopisu Agitpropu napisao da „umjesto umjetničkog poleta, koji se očekivao, umjesto oživljavanja za vrijeme okupacije uvriježenog artističkog mrtvila, došla su premještanja, kazne, šikaniranja.“ U to vrijeme intendant HNK-a tek tri mjeseca, taj rijetki glas razuma u tadašnjoj sovjetski zacrtanoj kulturi Agitpropa, oštro je osudio *komesarijatsko* ponašanje osloboditelja:

> To potpuno neznalačko tretiranje dramskih ansambala (koji se stvaraju godinama), to nasilno stvaranje nesigurnosti u njima, guranje pojedinaca u tabor reakcije – koji nikad reakcionari bili nisu, podržavanje afera, sitno špijuniranje – sve to kao metod rada u prvoj sezoni poslije Oslobođenja, metod podržavan i inspiriran od Ministarstva prosvjete kao operativnog rukovodstva, toleriran od partijske jedinice HNK i od uprave HNK stvorio je tako duboke rane u živom tkivu kazališta da one još do danas nisu zacijelile.[14]

Kazalište su, osim razjedinjenosti ansambla, morili i brojni drugi, tekući problemi, a ponajveći među njima bila je preopterećenost umjetnika pa se u cijelom aktivnome dijelu ansambla, kojem je bilo dopušteno nastupati, osjećala „zamorenost i naročito osjetljivost za bolesti.“ U zapisniku Drame iz kolovoza 1945. navodi se da je sve to „posljedica rata, slabih prehrambenih navika, četverogodišnjeg rada bez oporavka i konačno – neprijateljskog terora pod kojim su umjetnici istrošili svoje živce.“[15] Angažiranjem niza mladih glu-

---

12 Eliza Gerner, *Oteto zaboravu*, Zagreb 1995., 10–11.

13 Dopis Antuna Boglića, tajnika Opere personalnom odjelu Ministarstva prosvjete NRH, HR-HDA-291, fond Ministarstvo prosvjete Republike Hrvatske (dalje: MINPRO RH), fasc. 13.3.4. VIII 46a – Osobni spisi: 10514, kut. 56.

14 Marijan Matković, Izvještaj o kazališnoj problematici u NR Hrvatskoj sa specijalnim težištem na problematiku Hrv. nar. kazališta, 20. I. 1950., HR-HDA-1220, Agitprop, fasc. Kazališta – HNK u Zagrebu, 1946. – 1950., bez br., kut. 10.

15 Izvještaj Drame za VIII. 1945., HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, Muzejsko-kazališna zbirka dokumenata: 18068.

maca, plesača i pjevača, koji su se priključili ansamblu kao članovi KNOH-a tijekom rata, ali i odmah nakon oslobođenja i koji prije rata nisu imali nikakvo scensko obrazovanje i iskustvo ili su tek bili izašli iz Glumačke škole, dobilo je kazalište tek talentiran pomladak.

3.

Kako je uskoro postalo jasno da pomlađen, ali nedovoljno stručan partizanski ansambl ne može ispuniti plan i umjetničke zahtjeve kazališne kuće na razini Hrvatskog narodnog kazališta, u rad su uskoro uključeni svi suspendirani. Među njima je i spomenuti Tito Strozzi, koji zbog odsutnosti Branka Gavelle iz Zagreba te nedostatka profesionalnih redatelja već na početku prve poratne sezone dobiva režiju Bizetove *Carmen.* Isto se dogodilo i jednom od najvećih europskih tenora toga vremena, Josipu Gostiču, koji je, iako još uvijek pod kaznom zabrane nastupanja, doživio veliku zadovoljštinu kao Cavaradossi na prvoj poslijeratnoj izvedbi *Tosce*, na koju je nahrupila zagrebačka publika, ispunivši kazalište do posljednjeg mjesta. Čim se glasoviti tenor pojavio na sceni, ovacijama nije bilo kraja; cijelim se gledalištem zaorilo skandiranje „Jo-ža! Jo-ža!".

> A tek kad je zapjevao… Zar ima ljepših slika, pomislio sam u tom trenutku. (…) Tek mi je u pauzi netko pristupio (…) rekavši mi kako je sramota za zagrebačku publiku što tako urnebesno i provokativno pozdravlja tenora koji je redovno nastupao za vrijeme okupacije i sada prvi put pjeva nakon pravedno izrečene tromjesečne kazne, dodavši kako je vidio da sam i ja odobravao. Kako i ne bih, rekao sam na to, četiri mi je godine manjkao taj savršeni glas. Sretan sam što sam na životu i zahvalan sudbini da opet mogu u njemu uživati.[16]

No, one bez kojih se moglo dalje, a usto su se i zamjerili novoj vlasti zbog angažmana tijekom NDH, premještalo se (u skladu s glavnim načelom kulturne politike o obnovi starih i izgradnji novih kazališta posvuda gdje za to postoji interes i barem minimalne mogućnosti) u nova kazališta, koja su nicala u pokrajinskim središtima. Osnivanje njihovih ansambala bio je velik problem jer je rijetko tko želio otići iz Zagreba – većina potencijalnih članova ansambala u stvaranju nadala se ostanku, zatrpavajući Upravu molbama za ostankom u Zagrebu, tj. u HNK-u. Glumci su bili najuporniji u toj namjeri. Željko Frelić, primjerice, želio je uz glumu studirati i povijest umjetnosti te filozofiju, a i njegova se zaručnica (balerina, uskoro i glumica Zdenka Heršak – op. a.) spremala za glumački zanat, očekujući skoro otvaranje Glumačke škole, „a ta će biti osnovana samo u Zagrebu."[17] Kako ostati u Zagrebu nije bio samo problem mladih umjetnika na početku karijere – veteranka Jelena (Elena) Manjkovska s bogatim predratnim i ratnim stažem u kazalištu navela je kao jak argument to da joj je sin bio borac XXI. srpske proleterske divizije te da se „borio od Beograda do oslobođenja Zagreba", gdje se sada školuje pa bi je njezin odlazak iz Zagreba spriječio da bude uz njega jer ga nije vidjela „za čitavo doba okupacije." U Zagrebu živi i

[16] Branko Polić, *Imao sam sreće. Autobiografski zapisi, II. dio (1. XI. 1942. – 22. XII. 1945.),* Zagreb 2006., 380–381.
[17] Dopis glumca Željka Frelića Upravi HNK, 4. VII. 1945., HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, Muzejsko-kazališna zbirka dokumenata: 583331.

njezin muž te bi premještaj tako poremetio i njezin bračni život.[18] Većina je u svojim molbama navodila da bi im zdravstveno, bračno ili materijalno stanje bilo ugroženo u slučaju odlaska iz Zagreba te da je ostanak ključan za njihovu egzistenciju. Bogumila Nučić-Careva, koja je kao ključan razlog za ostanak u Zagrebu navela tešku sinovu bolest, ponudila je svojevrsno „rješenje" u činjenici da se

> u Zagrebu nalazi [se] mnogo glumica koje nemaju djece, nisu politički izgrađene, štaviše, nisu uopće uz današnji poredak, a ima i takvih koje ne posjeduju naročiti talent. Pa ipak, one su u Zagrebu, a ja moram da žrtvujem sve što je njima dano i porodicu i udobnost stanovanja i stotinu drugih stvari te da se potucam okolo.[19]

Argument koji se većini od njih također činio odlučujućim u prilog ostanka u Zagrebu bio je i taj da im je *ustaška država* uništila obitelj i imovinu, da su *na liniji* Partije i politički *pravilno izgrađeni*. Boris Vrsalović je, uz skrb za „maloga brata koji je u gluhonijemoj školi", smatrao da razlozi za njegov ostanak u Zagrebu leže u njegovu političkome djelovanju – bio je, naime, član-volonter Gradskoga odbora Ujedinjenog saveza Antifašističke omladine Hrvatske (USAOH), gdje je obavljao dužnost referenta za kazalište i umjetnost te vodio omladinsku radioemisiju.[20] No, ni njemu, kao ni velikoj većini molbi nije bilo udovoljeno – nova su kazališta hitno trebala glumce, plesače i glazbenike, a Zagreb ih je imao i previše pa je velik broj njih morao otići u Rijeku, Varaždin, Bjelovar, Split, Osijek… Jedan od rijetkih koji su uspjeli te prve poslijeratne sezone ostati u zagrebačkome kazalištu bio je Radojko Ježić, predratni volonter, koji je svojim potresnim pismom odobrovoljio Upravu te uskoro postao član Drame, gdje je ostao tri sezone – do osnutka Zagrebačkog dramskog kazališta na Kaptolu (1948.):

> Izdržavam svoju drugaricu (ženu) koja je invalid (bez lijeve noge) te je nesposobna za kretanje i posao, a još nema ni definitivne proteze, zato joj je potreban liječnički na(d)zor i obučavanje hodanja u fiskulturnom ortopedskom zavodu u te svrhe, koji još za sada postoji samo u Zagrebu.[21]

Po svemu sudeći, ipak je prevagnulo to što je Ježić bio sudionik NOB-a, a usto i član Centralne kazališne družine „August Cesarec", potom i Centralne kazališne družine pri ZAVNOH-u, čime se ostali brojni aspiranti na mjesto u ansamblu zagrebačke Drame nisu mogli pohvaliti. Najprije u Split, pa potom u Zadar premještena je i mlada glumica Mia Oremović, koja je najtočnije opisala ovo burno razdoblje tranzicije u kazalištu:

> Mi smo morali otići iz Zagreba. To je tada bilo gotovo prirodno, normalno. Naime, glumci koji su bili na terenu, kako se danas kaže, došli su u Zagreb i trebalo je za njih mjesta pa su mnogi glumci iz Zagreba premješteni u druge gradove i gradiće.[22]

---

18 Dopis glumice Jelene Manjkovske Upravi HNK, 22. VI. 1945., HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, Muzejsko-kazališna zbirka dokumenata: 15583.

19 Dopisi glumice Bogumile (Mile) Nučić-Careve Upravi HNK, 2. IX. 1945. i 21. III. 1947., HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, Muzejsko-kazališna zbirka dokumenata: 15351 i 15341.

20 Dopis glumca Borisa Vrsalovića, 6. VII7. 1945., HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, Muzejsko-kazališna zbirka dokumenata: 15352.

21 Molba glumca Radojka Ježića, 4. VII. 1945., HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, Muzejsko-kazališna zbirka dokumenata: bez vidljiva broja.

22 Antonija Bogner-Šaban, *Zaustavljeni trenuci glume*, Zagreb 2000., 25.

Istovremeno s jadima kazališnih umjetnika koji su morali otići iz Zagreba, u pripremi su bili izbori za nove gradske zastupnike. Na Jelačićevu trgu održava se (13. X. 1945.) masovan predizborni miting – sve je prepuno zastava koje vijore, nose se transparenti, sa zvučnika se pušta glazba i izvješća o dotadašnjem radu privremenoga Gradskog odbora. Sljedećeg dana, u nedjelju, održavaju se izbori, a u ponedjeljak 15. listopada svečano se, na istom trgu, proglašavaju rezultati: među izabranim gradskim zastupnicima jest i Dubravko Dujšin, glumački prvak i redatelj HNK-a, po mnogima „najviđeniji javni radnik“[23] u zemlji, kojeg je vijest zatekla u šetnji – mnogi su mu prolaznici pristupali i čestitali. Bio je to prvi put u povijesti grada Zagreba, ali i u povijesti hrvatskog kazališta uopće da glumac dobiva javnu funkciju izvan svog zvanja. Nova dužnost „gradskog oca“ dirnula ga je te je odmah obećao „doprinijeti svoj udio na sređivanju prilika u Zagrebu, a to znači i u Hrvatskoj“, i „uložiti sve što bude do mene da se ublaže oštrine, izglade neravnine, da bi napokon došli u eru mirne izgradnje.“[24]

Ovo turbulentno razdoblje poslijeratne kadrovske politike u kulturi i prosvjeti vlast je obično opisivala kao brigu „o pravilnom rasporedu naših kadrova uzimajući u obzir njihove stručne sposobnosti, kao i mogućnost njihova daljnjeg razvoja“[25], no neki su bili drugačijeg mišljenja te su spomenuto na primjeru HNK-a bili skloni označiti kao *čistke* i „ulazak Staljinova duha u našu *žutu kuću*“[26], što je, po svemu sudeći, potrajalo sve do dolaska Ranka Marinkovića na čelo Drame ljeti 1946., kada taj mladi, ali već istaknuti kazališni kritičar i budući bard hrvatske književnosti započinje stvaranje jedinstvenoga ansambla Drame.

Što se, pak, angažiranja novih članova tiče, ali i produženja angažmana starima, prednost su i dalje imali oni kandidati koji se nisu „ogriješili o današnju vlast“, niti su „stali na pripomoć okupatoru“ ili bili članovi „kakove protunarodne organizacije“, već su prednost imali oni koji su „pripomagali NOB-u“ ili bili u partizanima i dobrog su „moralnog i političkog vladanja“, tj. *ispravni*.[27] Ipak, partizanski staž nije uvijek pomagao, naročito ako nije bilo dovoljno umjetničke vještine: nakon ranjavanja u partizanima, izvjesni Josip Horvat, glazbenik, demobiliziran radi nastavka školovanja, poslao je molbu za angažman u orkestru HNK-a, tvrdeći da uz to ima pravo i na ostale „materijalne prinadležnosti“ kao

---

23 Branislava Vojnović (prir.), *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945. – 1952.*, sv. I.: *1945. – 1948.*, Zagreb 2005., 66.

24 Igor Mrduljaš, *Dubravko Dujšin – poslovi i dani*, Zagreb 1988., 358. Nažalost, skora smrt (30. I. 1947.) spriječit će Dujšina u ovom naumu. Nakon 25 godina duge i izuzetno plodne karijere, umro je u 53. godini od srčanog udara. Dujšin je, prema mnogima, bio ponajbolji hrvatski glumac svih vremena kojeg je krasio „dostojanstven korak, svečana gesta uz brončani metal njegova punog glasa“, usto i „velika vještina prerušavanja, bogata tonska modulacija i smisao za igru“, koji su mu omogućavali da igra širok dramski i komedijski repertoar. Bio je usto i plodan redatelj, kojem su priznavali velike pedagoške sposobnosti, temeljito poznavanje scene i njegovan ukus. Bolest koju je vukao od čestih boravaka u zatvoru tijekom NDH dotukla ga je na vrhuncu karijere. Zauvijek se oprostio od scene u Krležinoj *Gospodi Glembajevima* samo dva dana prije smrti (28. I. 1947.), u kojoj je igrao Ignjata Glembaja, a koji u II. činu, nakon velike svađe sa sinom Leoneom, također umire od srčanog udara. *Kazališni list* (Zagreb), br. 24, 9. 2. 1947., 1–9.

25 Pravorijek Disciplinskog suda Ministarstva prosvjete, 2. X. 1947. HAZU, Muzejsko-kazališna zbirka dokumenata, Kartoteka osoba, fasc. Ivo Jakšić-Leitner.

26 E. Gerner, *Oteto zaboravu*, 10–11.

27 Više osobnih spisa angažiranih umjetnika (violinist Stevan Mezei, plesači Zlatica Stepan i Radoslav Nikolić, scenski radnik Vinko Pasarić, krojačice i garderobijerke Ivana Mazić, Ivka Maurer i Vlasta Uršić), HR-HDA-291, MINPRO RH, fasc. 13.3.4. VIII 46a – Osobni spisi: 46070, 47260, 47409, 61769, 66664, 67594, 70100., kut. 56.

što su: hrana u mjestu stanovanja na određen broj dana, civilna odjeća i novčana pomoć. Posao nije dobio.[28]

Uz svaku je prijavu za posao trebalo ishoditi i Potvrdu o valjanom ponašanju, a za to je bio nadležan Upravni odbor Gradskog narodnog odbora za Grad Zagreb. Balerina Đurđa Đurđan, članica ansambla od kraja 20-ih godina, dobila je radi razvrstavanja u višu plaćevnu grupu uvjerenje od toga tijela da je „od rođenja pa do danas bila dobrog moralnog vladanja."[29] Suprotno od onih valjana i ispravna ponašanja, oni koji su otvoreno podržavali ustaški režim nisu mogli očekivati posao u HNK-u i njihove su *karakteristike* (u kojima se moralo odgovoriti na pitanja o „ličnom i porodičnom životu – dobre i loše strane", disciplinirano sti, marljivosti, izvršavanju postavljenih zadataka i općoj sposobnosti u radu, odnosu prema rukovodiocima, političkom držanju prije, za vrijeme rata i poslije oslobođenja) bile otvoreno neprijateljske.[30] Tako su intendant Tijardović i glavni tajnik Ivan Dončević (usto i sekretar partije u HNK-u te član Agitpropova Odjela za književnost, u koji je uglavnom spadalo i kazalište) uputili Ministarstvu prosvjete u listopadu 1946. dopis u kojem odbijaju molbu krojača Slavka Jambrešića jer je „za vrijeme okupacije bio povjerljiva ustaška osoba", a imao je „veze i sa Nijemcima" te bio „Homoseksualac. Potpuno negativan karakter." Stoga su bili mišljenja da je za njega zaposlenje „nemoguće, ne samo u ovom zavodu, već ni u ostalim kazalištima NRH."[31]

4.

U vrijeme kada intendant Tijardović kreće u pripreme za svoju prvu sezonu, koja će programski predstavljati početak od Partije nametnute doktrine socijalističkoga realizma u umjetnosti, razdoblja koje će pod budnim okom Odjela za agitaciju i propagandu (Agitprop) potrajati sve do kraja 1949., a tijekom kojeg će se i kazališni umjetnici teško boriti za svaki slobodan dah[32], grad Zagreb se gotovo isključivo snabdijeva racionaliziranim artiklima preko državnih ustanova jer je trgovački distribucijski aparat još preslab pa su repovi u trgovinama redovita pojava.[33] Ipak, odmah od jeseni 1945. Gradski narodni odbor uvažava molbu uprave HNK-a, čime pokazuje „osobito razumijevanje za ovu kulturnu i umjetničku ustanovu grada Zagreba", uz to i „mnogo dobre volje i sklonosti da u svoj novi proračun unese izvjesnu svotu kao subvenciju kazališta u Zagrebu."[34] U razdoblju 1945. – 1948. go-

[28] *Isto*: 70098, kut. 56.

[29] Uvjerenje o vladanju, 22. VII. 1946., HAZU, Muzejsko-kazališna zbirka dokumenata, Kartoteka osoba, fasc. Đurđa Đurđan.

[30] Karakteristika glumca D. Knapića, HAZU, Muzejsko-kazališna zbirka dokumenata, Kartoteka osoba, fasc. Dragan Knapić, dokument bez datuma.

[31] HR-HDA-291, MINPRO RH, fasc. 13.3.4. VIII 46a – Osobni spisi: 72662., kut. 56.

[32] O kulturnoj politici i programskim smjernicama socrealizma u kulturi i u kazalištu, u: Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945. – 1952.*, Beograd 1988.; Branka Doknić, Milić F. Petrović i Ivan Hofman (prir.), *Kulturna politika Jugoslavije 1945. – 1952. Zbornik dokumenata*, knj. I.–II., Beograd 2009.

[33] B. Vojnović (prir.), *Zapisnici Politbiroa*, sv. I., 208–209; Ista (prir.), *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945. – 1952.*, sv. II.: *1949. – 1952.*, Zagreb 2006., 229.

[34] *Kazališni list* (Zagreb), br. 5, 13. 10. 1945., 12.

dine, iz proračuna Narodne Republike Hrvatske za kulturu i prosvjetu izdvajalo se između 15 i 24%, a kasnije se ta stavka ustalila na oko 20%. Ukupan je proračun npr. 1947. iznosio 6,295.417.000 dinara, a za 54 institucije prosvjete i kulture izdvojeno je 139 milijuna. Najviše se sredstava od toga odvajalo upravo za HNK – 25,2 milijuna.[35]

Za to vrijeme opskrba stanovništva nastavlja se sve do kraja 1952. obavljati planskom raspodjelom živežnih namirnica i industrijskih proizvoda, skupoća je velika, o čemu se često govori i na sjednicama Politbiroa CK KPH, čiji članovi smatraju da ona šteti raspoloženju grada Zagreba pa „ljudi na svakom koraku oštro reagiraju (…), ljudima nije jasno zašto su se kroz tako kratko vrijeme (radi se o 1949. – op. a.) digle tako visoke cijene." Iako je opskrba mesom bila nešto bolja od one voćem i povrćem, slaba je i dalje ona brašnom te se na najvišem partijskom tijelu u Hrvatskoj priznaje da „dugujemo građanima kukuruza i pšeničnog brašna." Usto, seljaci koji donose svoju robu u Zagreb iz okolnih mjesta putuju uglavnom vlakom, za koji su cijene previsoke te se i taj trošak odražava na cijene njihovih proizvoda, „što ide na račun radnika."[36] Ipak, komunalni se život uskoro stabilizira, i to u skladu s Petogodišnjim planom iz 1947., ali i zahvaljujući brojnim radnim akcijama na kojima sudjeluju i umjetnici HNK-a te donacijama UNRA-e.[37] Kultura grada Zagreba slijedit će poratnu sudbinu svoga grada: nakon nagle obnove kazališta i izdavaštva ujesen 1945., ostatak kulturnog života u Zagrebu tek se izdiže ispod minimuma: programi radiostanice oskudni su, tisak nedovoljno raznovrstan, koncertni se život tek ponovno uspostavlja, a u kinima se prikazuju filmovi sovjetskih idejnih i estetskih opredjeljenja pa HNK, do kraja 1948. jedino kazalište u Zagrebu, u razdoblju koje opisuje ovaj članak zadržava središnje mjesto javnoga života grada.

Takav njegov položaj u društvu i gradu ponajbolje ilustriraju brojna svečana događanja u režiji Partije kada tijekom prvih poratnih sezona u Zagrebu redovito borave različite delegacije i pojedinci iz Sovjetskog Saveza. Naime, na početku procesa obnove kulturnog i prosvjetnog života, brojne republičke i gradske prosvjetno-kulturne institucije redovito obilaze sovjetske delegacije profesora, književnika, glumaca, novinara itd., a razlog tomu bio je, između ostaloga, i (pre)malen broj komunista među nastavnim i umjetničkim kadrom, „ali i cjelokupnom inteligencijom."[38] Tako je već u rujnu 1945. za delegaciju Sveslavenskog komiteta iz Moskve (koju je u Zagrebu ugostio CK KPH, uz izvršnu pomoć Agitpropa) organiziran u kazalištu „birani dramski i glazbeni raspored" s nizom recitacija i popijevki o

---

35 Za usporedbu, osječki HNK dobio je 6,7 milijuna, splitski HNK 7,1 milijun, a kazališta u Zadru, Varaždinu, Šibeniku i Dubrovniku po 1,6 milijuna. Za daljnju usporedbu – državnoj upravi i administraciji u resoru prosvjete i kulture dodijeljeno je 17,9 milijuna, Filozofskom fakultetu 4 milijuna, Sveučilišnoj knjižnici 2,3 milijuna, a JAZU 400.000 dinara. (Katarina Spehnjak, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, Zagreb 2002., 177)

36 B. Vojnović (prir.), *Zapisnici Politbiroa*, sv. I., 208–209; Ista (prir.), *Zapisnici Politbiroa*, sv. II., 229.

37 SAD je s Velikom Britanijom i Kanadom osnovao i financirao Administraciju Ujedinjenih naroda za pomoć i obnovu (*UNRRA – United Nations Relief and Rehabilitation Administration*), s ciljem pomaganja obnove ratom uništenih zemalja. U razdoblju 1945. – 1946. Jugoslavija je dobila preko dva i pol milijuna dolara, a od pomoći je najznačajnija bila ona zdravstvena, potom građevinska, prehrambena i tekstilna. O tome više u: Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988*, knj. 3.: *Socijalistička Jugoslavija*, Beograd 1988., pogl. „Državna privreda i njene protivurečnosti", 79–82.

38 B. Doknić, M. F. Petrović i I. Hofman (prir.), *Kulturna politika Jugoslavije*, knj. I., 31.

temi slavenstva, partizanske borbe i Tita, a uz, u to doba obveznu, *Mitraljezu* Natka Devčića (ujedno člana Agitpropa), Zajc-Baranovićev *Svatovac* i prvi čin Smetanine *Prodane nevjeste*. Nakon toga je oduševljeni tisak prenio izjavu gostiju da je „zagrebačko kazalište na vrlo visokom stupnju (…) a Zagreb ostavlja na inozemca utisak vrlo kulturnog i srdačnog grada."

Slična gostovanja mnogih scensko-glazbenih trupa, orkestara i pojedinaca iz Sovjetskog Saveza izmjenjivala su se s gostovanjima domaćih kazališta i solista iz cijele zemlje, u prvom redu beogradskih te ljubljanskih, no u lipnju 1947. prilikom zatvaranja sezone 1946./1947. ugošćena je prvi put u našoj kazališnoj povijesti hrvatska Drama novoosnovanog (1946.) Narodnog kazališta Rijeka. Njihove su predstave nagnale kritičara Marijana Matkovića na ekstatičan zapis: „Nestao je nakazni most na Rječini načičkan fašističkim perjanicama i kraljevsko-jugoslavenskim žandarskim kapama; preko umjetne bivše granice prostrujala je slobodna domaća riječ, decenijama progonjena (…) odjekuje u kazalištu, po vanjskoj arhitekturi tako sličnom zagrebačkom teatru."[39]

U skladu s novim ritualima i običajima, s pomoću kojih nove političke elite nastoje iskazati svoj legitimitet u novim društvenim okolnostima, uz česta narodna slavlja na središnjem zagrebačkom trgu i na drugim mjestima u Zagrebu, ali i u tvorničkim halama, školama i poduzećima, različiti se programi brojnih nositelja vlasti (obično pod visokim protokolom, a obvezno oni vezani uz Dan Republike, prvomajske svečanosti, Josipa Broza Tita i brojne datume važne za zemlju i poredak) odvijaju i u kazalištu.[40] Tako se iz sezone u sezonu na objema scenama smjenjuju priredbe u organizaciji vojske i civila, profesionalnih kazališnih *trudbenika* i amatera, antifašističkih organizacija rođenih za vrijeme borbe i novonastalih poslije oslobođenja „da budu izraz onoga što narod osjeća i misli."[41] Brojni su tih godina svečani programi kojima različite društveno-političke organizacije obilježavaju događanja iz ratnih dana, slave se obljetnice posvećene važnim datumima iz NOB-a, rođendani povijesnih ličnosti (književnika, glumaca, političara…) iz dalje i bliže domaće, ali i sovjetske prošlosti, a organiziraju se i različita natjecanja amaterskih ansambala. Tako je krajem 1947. u organizaciji Glavnih i jedinstvenih sindikata Hrvatske, u Malom kazalištu u Frankopanskoj ulici, tijekom šest večeri i u 52 točke nastupilo čak 13 plesnih grupa, dva tamburaška zbora, sedam glumačkih družina, simfonijski orkestar, četiri limene glazbe, tri mandolinska i dva mješovita orkestra te 18 pjevačkih zborova s više od 2.000 glazbenika, pjevača, plesača, glumaca, i recitatora.[42]

U središnju ložu gledališta zalaze i čelnici drugih socijalističkih zemalja – na izmaku prve Tijardovićeve sezone, krajem lipnja 1946., u posjet Zagrebu stiže Enver Hodža, predsjednik Vlade Narodne Republike Albanije (u svim programima navodi se kao *gospodin* ili *generalpukovnik*), za kojeg je tom prilikom prikazana Puccinijeva *Madame Butterfly*.[43] Slič-

---

39 M. Matković, *Dramaturški eseji*, Zagreb 1949., 390.

40 O političkim ritualima socijalističke vlasti, u: Reana Senjković, „Politički rituali", u: Jasmina Bavoljak (ur.), *Politički rituali / Katalog izložbe Refleksije vremena 1945.-1955.: Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 12. 12. 2012. – 10. 3. 2013.*, Zagreb 2012., 202–227.

41 Mato Grković, „Malo kazalište 1945. – 1953.", u: *Hrvatsko narodno kazalište. 20 godina rada HNK u socijalističkoj Jugoslaviji* (ur. Pavao Cindrić), Zagreb 1965., 19.

42 *Isto*, 21.

43 HAZU, Programske cedulje sezona HNK, 1945./1946., 28. VI. 1946.

nim događanjima kojima se ujedno slavi i „bujni politički i kulturni život jugoslavenskih naroda i Grada Zagreba“[44] obvezno prisustvuju gradski i republički partijski prvaci te tako obje kazališne zgrade postupno postaju značajno žarište gradskog i republičkog javnog života. To je doba kulturnog, radnog i stvaralačkog zanosa, koje odgovarajući odraz nalazi i u djelatnostima HNK-a – ono svojim raznovrsnim repertoarom privlači nepregledne redove posjetilaca pred svojom blagajnom. Primjerice, čitava sezona 1946./1947., u kojoj je u kazalištu bilo čak 436.536 posjetitelja, odvijala se s idejom neprekidne borbe za što kvalitetnije izvedbe i za što viši umjetnički domet, a najviše je pozornosti posvećeno odgajanju nove kazališne publike.[45]

Bilo tadašnjega Zagreba, sjedinjenog sa svojim jedinim kazalištem[46], možda najbolje ilustriraju događanja na Dan žalosti (1. veljače 1947.) za spomenutim glumačkim prvakom Dubravkom Dujšinom, kada kazalište ostaje zatvoreno, a sprovod prvoga među glumačkim prvacima organizira se uz iznimno visok protokol, ostavši do danas jednim od najvećih u hrvatskoj povijesti.[47] Nepregledna povorka, u kojoj su bili istaknuti građani, umjetnici, kulturni radnici i političari, prostirala se toga dana od kazališta sve do Mirogoja. Dva dana kasnije sjednica Gradske skupštine, u kojoj je Dujšin bio odbornik, započela je pozivom potpredsjednika Gradskog izvršnog odbora Mirka Pavlekovića odbornicima da ustajanjem i šutnjom odaju počast uspomeni na velikana.[48]

Razdoblje je to koje Marijan Matković – misleći kao kazališni kritičar prvenstveno na kazališne, ali i šire, kulturne prilike u Hrvatskoj – naziva *revolucionarnim prelaznim periodom*, koji će svoj kraj, što se HNK-a tiče, dočekati 1949. godine, odlaskom Tijardovića s mjesta intendanta te dolaskom upravo Matkovića na to mjesto, a usto koincidirati i s pripremama za postupno uvođenje nove doktrine samoupravljanja u sva državna poduzeća i ustanove, slijedom toga i u kazališta.[49] Načelnika Gradskoga odbora Sailija je na mjestu pr-

[44] M. Grković, „Malo kazalište 1945. – 1953.“, 19.

[45] Muzejsko-kazališna zbirka dokumenata: 3056.

[46] U rujnu 1948., a u skladu s Petogodišnjim planom i tumačenjima zaključaka V. Kongresa KPJ (Beograd, 1948.), u Zagrebu se osniva (prvo) Zagrebačko dramsko kazalište, koje je imalo sjedište na Kaptolu, gdje će uskoro s radom započeti njegov sljednik – kazalište „Komedija“ (1950.) te HNK. U isti se plan uskoro uklopio i osnutak Pionirskoga kazališta (1948., danas ZKM), koje je, u nedostatku prostora, svoje brojne produkcije još pet godina izvodilo na sceni Maloga kazališta HNK-a i Zemaljskog kazališta lutaka (danas Zagrebačko kazalište lutaka), nastaloga od jezgre Habunekove „Družine mladih“ iste godine. Tada HNK napokon prestaje biti jedino kazalište u Zagrebu.

[47] Od Dujšina se u foajeu HNK-a najprije oprostio intendant Tijardović, zatim je govorio Zoran Palčok, pomoćnik novoga ministra prosvjete dr. Ive Babića (1946. – 1951.) te potpredsjednik Gradskog NO-a Andrija Mohorovičić, potom dr. Ante Kuntarić uime frontovskih organizacija. Na Mirogoju su nad otvorenim grobom govorili Hinko Nučić (uime članova Drame) i Mato Grković (uime sindikalne podružnice). Potom su uslijedili govori uime Saveza prosvjetnih radnika Jugoslavije i Zemaljskog odbora prosvjetnih radnika Hrvatske (Josip Radovčić). Uime Narodnog pozorišta u Beogradu govorio je direktor Drame Velibor Gligorić, a uime kolega iz beograskog pozorišta bivši dugogodišnji član zagrebačke Drame Strahinja Petrović, uime ljubljanske Drame Bojan Stupica te uime mariborske Jaroslav Dolar. Uime varaždinskoga kazališta govor je održao Mirko Perković, uime zadarskoga Emil Karasek, a uime riječkog intendant Đuro Rošić. Pogrebu su prisustvovali i predstavnici sarajevskog, osječkog i banjalučkog kazališta. Uprava je dobila niz brzojava sućuti od organizacija i pojedinaca iz cijele Jugoslavije. *Kazališni list* (Zagreb), br. 24, 9. 2. 1947., 8–9; HAZU, Programske cedulje sezona HNK, 1947./1948., 1. 2. 1947.

[48] Skraćeni zapisnik IX. redovnog zasjedanja GNO u Zagrebu održanog na dan 3. veljače u 1947. u Gradskoj vijećnici, *Službeni glasnik Gradskog narodnog odbora u Zagrebu* (Zagreb), god. 1., br. 6, 8. 2. 1947., 71.

[49] Više o intendanturi M. Matkovića u HNK, u: S. Banović, „Marijan Matković – intendant HNK u Zagrebu (1949. – 1953.). Između politike i potrage za novim kazališnim stilom i novom domaćom dramom“, *Kronika Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe*, XVII/2015., br. 32, 13–31; Ista, *Službeni izlaz*, Zagreb 2018., 95–116.

vog čovjeka grada naslijedio Mika Špiljak, koji će tu dužnost obavljati samo do 1950., ali će istodobno biti i na funkciji sekretara Gradskog komiteta KP-a Zagreb, ali i člana Politbiroa CK KPH.[50] Na kraju svog kratkog mandata, ljeti 1950., na sjednici tog najvišeg partijskog tijela u Republici Hrvatskoj, Špiljak rezignirano izjavljuje da u Zagrebu vlada „politička depresija" te da se društveni procesi odvijaju „tiho i bez oduševljenja."[51]

6.

Istodobno, u HNK-u se, usprkos letargiji koju spominje Špiljak, priprema značajan umjetnički pomak: u Zagreb se nakon šestogodišnjega izbivanja definitivno vraća Branko Gavella koji će, u sezonama koje slijede, uz osnivanje Akademije za kazalište iste godine, pokrenuti i zavidnu konsolidaciju ansambla Drame. Intendant Matković je dovođenjem Gavelle u Zagreb uspio zadržati kazalište u središtu kulturnih zbivanja, iako to više nije bilo lako jer, uz nova kazališta, grad sada ima i novu koncertnu dvoranu u Domu JNA te koncertnu dvoranu „Istra", izgrađena je ljetna pozornica s 1.400 mjesta za scensko-glazbene i filmske priredbe na Sofijinu putu te više novih domova kulture. Iste se godine Miroslav Krleža upušta u pothvat pokretanja Leksikografskog zavoda (osnovanog 5. X. 1950.), kao znanstvene ustanove saveznog značenja. Zagreb potom nastavlja svoju misiju kulturnoga središta nizom novih inicijativa suvremenih stremljenja, posebice u likovnoj umjetnosti i glazbi. Prema mišljenju istaknutoga glazbenog umjetnika Emila Cossetta, nastupa „plimni val kulturne euforije"[52] koji glavni grad Republike Hrvatske prožima intenzivnim kulturnim rastom i potrebama sve brojnije publike, koju nije više mogao u potpunosti zadovoljiti teatar čije će dramske izvedbe uskoro započeti pratiti i novo ime hrvatske kazališne kritike, Vladan Desnica.[53] Unatoč naporima agilnoga intendanta Matkovića, koji će iz političkih razloga biti prisiljen otići iz kazališta ujesen 1953., ono definitivno gubi korak s drugim, novopokrenutim suvremenim inicijativama u gradu Zagrebu te prodorom popularne kulture i masovnih medija u svakodnevni život. Usto, kazalište će potresti brojne unutrašnje krize, od kojih će se ona najveća otvoriti nakon odcjepljenja dijela ansambla na čelu s Gavellom u proljeće 1953., čime će započeti život Zagrebačkog dramskog kazališta.[54] HNK će tako ostati bez svoje druge pozornice, koja je desetljećima služila kao ventil za uspješno manipuliranje trima ansamblima, što će, usprkos kasnijim razdobljima procvata Opere i

[50] „Špiljak, Mika", *Hrvatska enciklopedija* (http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=59840). Usp. Miroslav Šašić, „Zagrebački gradonačelnici", *Radio Zagreb*, 18. 5. 2013. (http://radio.hrt.hr/radio-sljeme/clanak/feljton-zagrebacki-gradonacelnici-iv-dio/16488/)

[51] B. Vojnović (prir.), *Zapisnici Politbiroa*, sv. II., 14. 8. 1950., 435.

[52] Emil Cossetto, „Godine entuzijazma", u: *Zagreb i Hrvatska u Titovo doba* (ur. Tomislav Badovinac), Zagreb 2004., 299.

[53] Desničin kratki staž kazališnog kritičara u časopisima *Kolo* i *Scena* valjalo bi obraditi u posebnom članku. Više o tome u: N. Batušić, *Hrvatska kazališna kritika*, Zagreb 1971., 274–277.

[54] Više o tome u: S. Banović, „Branko Gavella i oblikovanje naših kazališnih politika u XX. stoljeću – između politike i ideje Novoga teatra", u: *Krležini dani u Osijeku 2013. – supostojanja i suprotstavljanja u hrvatskoj drami i kazalištu* (prir. Branko Hećimović), Zagreb – Osijek 2014., 53–74.

Baleta te njihovu uspješnom pozicioniranju na gustoj mapi inozemnih gostovanja, ostati do danas nerješiv problem svake vladajuće kulturne politike.

The theatre and the city: contributions to the history of Zagreb in light of the development of its theater in the wake of World War II (1945 – 1950)

Summary: The article discusses the correlation between post-war history of Zagreb and the development of its theater, whose name was changed to the Croatian National Theater immediately after the Partisan troops entered the city in May 1945. Following the formation of the new government, the basic principles of the emerging educational and cultural policies of the institution, which had been defined by the Communist party even before the war as central to the revolutionary struggle, would be implemented in their entirety. Subsequently, cultural life in Croatia and Yugoslavia in general was given an impetus in terms of ample opportunities for growth, and the theater was no exception. In the summer of the same year, the new management of the Croatian National Theater, with Ivo Tijardović at the helm, began preparations for its first season, while virtually all cultural and educational institutions were entangled in excruciating honor court trials and punishments, the cultural life of Zagreb was infused with vibrancy in spite of the difficulties inherent to postwar economy. Although the citizens still subsisted on rationed foods supplied by the state, since normal distribution channels had not yet been re-established, i. e. despite economic, financial and infrastructural dire states, as early as September 1945, the theater begins putting on a demanding repertoire, with plays performed on two stages. However, this enthusiasm and near-unprecedented flourishing of both the dramatic and musical arts is accompanied by the tightening of state control and surveillance, as a consequence of the "agitpropization" of society. This in turn affects and transforms the repertoire, as well as the expectations of the audience as well as the critics – in short, entire cultural microcosm of Zagreb. It can be said that this is the time of great euphoria, which puts Zagreb in the path of a tidal wave of cultural growth, thus enabling the city to confirm its status as the epicenter of numerous contemporary movements in arts and sciences during the 1950s. The Croatian National Theater, as the largest and the most representative of all cultural institutions of the People's Republic of Croatia, will also provide a space for the representation for the new social and political paradigm, and many events will be put on with the express goal of promoting the theater and the city of Zagreb as the cultural and political center of Croatia and Yugoslavia

Key words: The People's Republic of Croatia, Zagreb, new cultural and theater policies, the Croatian National Theater, Zagreb, Agitprop culture

Izvori

Hrvatski državni arhiv (HR-HDA)

HR-HDA-291, fond Ministarstvo prosvjete Republike Hrvatske (MINPRO RH), fasc. 13.3.4. VIII 46a – Osobni spisi: 10514, 46070, 47260, 47409, 61769, 66664, 67594, 70098, 70100, 72662, kut. 56.

HR-HDA-306, fond Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske, Anketna komisija za utvrđivanje zločina kulturne suradnje s neprijateljem (AK) 1941. – 1946., kut. 686.

HR-HDA-1220, fond Komisija za agitaciju i propagandu CK KPH 1945. – 1954. (Agitprop), fasc. Kazališta – HNK u Zagrebu, 1946. – 1950., kut. 10.

HR-HDA-1220, fond Komisija za agitaciju i propagandu CK KPH 1945. – 1954. (Agitprop), fasc. Kult. umj. rad (I. dio) 1945./1954., kut. 10.

Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (HAZU), Odsjek za povijest hrvatskog kazališta

Muzejsko-kazališna zbirka dokumenata: 15331, 15341, 15351, 15352, 15583, 18068, 18117.

Muzejsko-kazališna zbirka dokumenata, Kartoteka osoba: Ivo Jakšić-Leitner, Đurđa Đurđan, Dragan Knapić.

Programske cedulje sezona HNK, 1945./1946. i 1947./1948.

Zbirka dokumenata Hrvatskoga narodnog kazališta (Zbirka HNK)

Kazališni list (Zagreb), br. 5, 13. 10. 1945., 12; br. 24, 9. 2. 1947., 1–9.

Službeni glasnik Gradskog narodnog odbora u Zagrebu (Zagreb), god. 1., br. 6, 8. 2. 1947.

Pero Budak, *Živeći život* (rukopis u arhivi Nevena Budaka)

Branka Doknić, Milić F. Petrović i Ivan Hofman (prir.), *Kulturna politika Jugoslavije 1945. – 1952. Zbornik dokumenata*, knj. I.–II., Beograd 2009.

Irena Kolesar, „Dnevnički zapisi i sjećanja iz partizana. Izvodi 1943.-1945. godina“ (odabrala i priredila Mira Šuvar), *Hrvatska ljevica*, VIII/2002., br. 9, 30–32.

Branko Polić, *Imao sam sreće. Autobiografski zapisi, II. dio (1. XI. 1942. – 22. XII. 1945.),* Zagreb 2006.

Branislava Vojnović (prir.), *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945. – 1952.*, sv. I.: *1945. – 1948.*, Zagreb 2005.

Branislava Vojnović (prir.), *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945. – 1952.*, sv. II.: *1949. – 1952.*, Zagreb 2006.

Literatura

Snježana Banović, „Branko Gavella i oblikovanje naših kazališnih politika u XX. stoljeću – između politike i ideje Novoga teatra“, u: *Krležini dani u Osijeku 2013. – supostojanja i suprotstavljanja u hrvatskoj drami i kazalištu* (prir. Branko Hećimović), Zagreb – Osijek 2014., 152–170.

Snježana Banović, *Država i njezino kazalište*, Zagreb 2012.

Snježana Banović, „Marijan Matković – intendant HNK u Zagrebu (1949. – 1953.). Između politike i potrage za novim kazališnim stilom i novom domaćom dramom“, *Kronika Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe*, XVII/2015., br. 32, 13–31.

Snježana Banović, *Službeni izlaz*, Zagreb 2018.

Nikola Batušić, *Hrvatska kazališna kritika*, Zagreb 1971.

Nikola Batušić, *Povijest hrvatskoga kazališta*, Zagreb 1978.

Antonija Bogner-Šaban, *Zaustavljeni trenuci glume*, Zagreb 2000.

Emil Cossetto, „Godine entuzijazma", u: *Zagreb i Hrvatska u Titovo doba* (ur. Tomislav Badovinac), Zagreb 2004.

Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945. – 1952.*, Beograd 1988.

Eliza Gerner, *Oteto zaboravu*, Zagreb 1995.

Mato Grković, „Malo kazalište 1945. – 1953.", u: *Hrvatsko narodno kazalište. 20 godina rada HNK u socijalističkoj Jugoslaviji* (ur. Pavao Cindrić), Zagreb 1965.

Ivica Krizmanić i Ljudmil Gotcheff, *Naša kazališta. Dokumenti naše stvarnosti*, Zagreb 1955.

Marijan Matković, *Dramaturški eseji*, Zagreb 1949.

Igor Mrduljaš, *Dubravko Dujšin – poslovi i dani*, Zagreb 1988.

Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988*, knj. 3.: *Socijalistička Jugoslavija*, Beograd 1988.

Drago Roksandić i Vlatka Filipčić Maligec, *Prvi kongres kulturnih radnika Hrvatske (Topusko, 25. – 27. lipnja 1944.). Između „mjesta pamćenja i kritičke refleksije"*, Zagreb 2016.

Reana Senjković, „Politički rituali", u: Jasmina Bavoljak (ur.), *Politički rituali / Katalog izložbe Refleksije vremena 1945.-1955.: Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 12. 12. 2012. – 10. 3. 2013.*, Zagreb 2012., 202–227.

Katarina Spehnjak, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1952.*, Zagreb 2002.

Mladen Žigrović, *U žitu i kukolju*, München – Barcelona 1986.

Mrežne stranice

„Prof. dr. Antun Kajfeš", *Hrvatski državni arhiv* (http://daz.hr/prof-dr-antun-kajfes/)

Miroslav Šašić, „Zagrebački gradonačelnici", *Radio Zagreb*, 18. 5. 2013. (http://radio.hrt.hr/radio-sljeme/clanak/feljton-zagrebacki-gradonacelnici-iv-dio/16488/)

„Špiljak, Mika", *Hrvatska enciklopedija*

(http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=59840)

21.
VLADAN DESNICA I TALIJANSKA KULTURA U ZAGREBU 1945. – 1967.

Sanja Roić

UDK: 821.163.42Desnica, V.:821.131.1"1945/1967"
Prethodno priopćenje

Sažetak: Vladan Desnica dolazi 1924. na studij u Zagreb iz dalmatinske sredine, gdje su poznavanje talijanskog jezika i kulture stoljećima bili dijelom građanskog statusa, ali je prisutan bio i otpor nasilnoj talijanizaciji, osobito u gradu Zadru. U obitelji Desnica njegovala se višejezičnost i interkulturalnost, o čemu svjedoči i pjesma mladoga Desnice o domu predaka na talijanskom jeziku (1931.). U radu se analiziraju položaj talijanske kulture u Zagrebu u vrijeme Desničina života nakon Drugog svjetskog rata, kad se s obitelji nastanjuje u Zagrebu, kao i Desničine izravne i epistolarne veze s nositeljima talijanske kulture, pripadnicima Zajednice Talijana u Jugoslaviji.

Ključne riječi: talijanska kultura Vladana Desnice, prijevodi s talijanskog jezika, prepiska na talijanskom jeziku, kulturne prilike u Zagrebu 1945. – 1967., Zajednica Talijana u Jugoslaviji 1945. – 1967.

1.

Nakon položenog ispita zrelosti u šibenskoj gimnaziji, Vladan Desnica 1924. dolazi na studij prava u Zagreb. Premda je preferirao studij pjevanja na Muzičkoj akademiji, od toga ga je odvratio doktor Albert Botteri koji ga je iste godine pregledao u svojoj zagrebačkoj ordinaciji. Ne znamo je li to učinio i izravno, ali je Desničinu ocu Urošu, svome poznaniku iz zadarske gimnazije i sa studija u Beču, uputio pismo na talijanskom jeziku:

> Zagabria, 24/12 '24 / Carissimo Dottore / Per le Sue gentili e poco meritate parole un grazie di cuore. / Se faccio per gli altri con coscienza il mio modesto lavoro, può immaginarsi quanta ne misi questa volta, trattandosi (1r) di persona cara e di mia profonda stima. / Sono certo che Suo figlio avrà costì tutto quanto gli abbisogna e sopratutto un controllo illuminato ed efficace. / Il canto deve per ora assolutamente tralasciare. (1v) / Dal momento che Lei desidera e per trarrla dall'imbarazzo, Le faccio noto che l'onorario per le mie prestazi-

oni mediche ammonta a Dinari seicento. / Con mille affettuosi saluti Suo dev[otissimo]/ A. Botteri (2r)[1]

U obitelji Desnica njegovala se višejezičnost i interkulturalnost, o čemu svjedoče pjesma mladoga Desnice o domu predaka na talijanskom jeziku, datirana 1931.,[2] kao i njegovi prijevodi Croceovih eseja, odnosno poznavanje talijanske kulture na izvornom jeziku. Također je poznato kako je za vrijeme talijanske okupacije u Zadru Vladan Desnica svoje prevoditeljsko iskustvo iskoristio kako bi očuvao vlastiti položaj i položaj obitelji na okupiranom području.

Nakon Drugoga svjetskog rata, od 1945. Desnica s obitelji živi u Zagrebu, gradu u kojem je studij talijanskog jezika i kulture na Sveučilištu bio uveden još 1890./1891. godine u sklopu studija romanistike. Od 1913. predavač i kasnije profesor na toj Katedri bio je znameniti romanist Petar Skok, a profesor Mirko Deanović, Dubrovčanin i bečki student, predavao je talijansku književnost od 1927. godine. Razmjenski lektor iz Italije Paolo Mix stupio je na dužnost u Zagrebu 1938., a nakon njega došla su još dvojica talijanskih lektora, Eros Sequi i Giovanni Ponti,[3] jer je od 1940. studij talijanskog jezika i književnosti bio organiziran na samostalnoj Katedri, odnosno Odsjeku. Od 1945. je pročelnik Odsjeka za talijanski jezik i književnost bio akademik Mirko Deanović, koji će kao antifašist i zatočenik u Staroj Gradišci kasnije postati i dekan Fakulteta. Mladi Ivo Frangeš, sudionik pokreta otpora u Zagrebu, postaje član Odsjeka, stoga studij nije bio pod ideološkom sumnjom. Problem je bio nedostatak stručne literature koji će potrajati zbog složenih talijansko-jugoslavenskih odnosa u vezi s Trstom, a nadomjestili su ga Mirko Deanović, Josip Jernej i Ivo Frangeš višesveščanom antologijom književnih tekstova od početaka do 20. stoljeća *Scrittori italiani*[4] i dvotomnim izborom iz kritičko-filoloških tekstova *La critica letteraria italiana*,[5] kvalitetnim izdanjima kojima će se studentski naraštaji služiti još dugi niz godina.

---

1 Albert Botteri (Split, 4. X. 1879. – Zagreb, 20. II. 1955.), liječnik, redoviti profesor Medicinskog fakulteta u Ljubljani (1920.) i Zagrebu (1920. – 1951.), osnivač Klinike za očne bolesti (1923.) na Medicinskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Međunarodno priznati stručnjak na području trahoma. Dopisni član JAZU (1930.). Usp. „Galerija velikana Medicinskog fakulteta“, *Sveučilište u Zagrebu, Medicinski fakultet* (http://www.mef.unizg.hr/druga.php?grupa=010403000000)
Ordinacija se nalazila na Trgu bana Jelačića 7/I.
Druga dva Botterijeva pisma, koja se nalaze u Arhivu obitelji Desnica u Zagrebu, napisana su na hrvatskom. U pismu Urošu Desnici od 24. XII. 1924. Botteri piše: „Dragi Doktore / Hvala Vam od srca na Vašim ljubaznim i nezasluženim riječima. / Ako za druge savjesno obavljam svoj skromni posao, možete zamisliti kako sam to savjesno obavio ovoga puta kad se radilo (1r) o dragoj osobi koju duboko poštujem. / Siguran sam da će Vaš sin dobiti ovdje sve što mu je potrebno, a prije svega stručnu i djelotvornu kontrolu. Pjevanja se za sada mora apsolutno ostaviti. (1v) / Budući da ste to tražili i da Vas ne bih doveo u neugodnu situaciju, obavještavam Vas da honorar za moju liječničku intervenciju iznosi 600.- dinara. Uz mnogo srdačnih pozdrava Vaš vrlo od[ani] A. Botteri“ (2r).

2 Sanja Roić, „Dom predaka u Islamu Grčkom kao pjesnički motiv. Jedna nepoznata pjesma na talijanskom jeziku iz arhiva obitelji Desnica“, u: *Hrvatsko-srpski/srpsko-hrvatski interkulturalizam danas* (ur. Drago Roksandić), Zagreb 2017., 307–319.

3 Giovanni Ponti (Venecija, 1896. – Padova, 1961.) bio je povjesničar umjetnosti, gimnazijski profesor, od 1943. sudionik partizanskog pokreta otpora u Italiji, poslije rata demokršćanski ministar bez portfelja u Rimu (Eros Sequi, *Juče i danas* (prev. Milana Piletić), Beograd 1991., 142). Samo njemačka mrežna stranica spominje Pontijev boravak u Zagrebu 1939. – 1940., gdje je podučavao talijanski na Sveučilištu i naučio naš jezik. Ponti je punih dvanaest godina bio direktor „Venecijanskog bijenala“.

4 *Scrittori italiani* (tekstove izabrali M. Deanović, J. Jernej, I. Frangeš), Zagreb 1951.

5 *La critica letteraria italiana* (tekstove izabrali M. Deanović, J. Jernej, I. Frangeš), 2 sv., Zagreb 1952. – 1953.

2.

Kao što je poznato, promjene granica između Italije i Jugoslavije dovele su Talijane koji su ostali živjeti u Istri i na Kvarneru u položaj manjine koja se našla izvan granica matične zemlje. Tako je, zapravo ne migriravši,[6] ovo talijansko stanovništvo dospjelo u položaj manjine ili svojevrsnih migranata na području na kojem je stoljećima obitavalo.[7] Među Talijanima koji su ostali bio je veći broj proklamiranih antifašista. Kulturno i administrativno sjedište njihove zajednice bilo je u Rijeci, a intelektualno rukovodstvo uključivalo je domaće obrazovane Talijane, rijetke intelektualce koji su iz ideoloških ili privatnih razloga migrirali sa Zapada na Istok, odnosno iz Italije u Jugoslaviju, ili su se stjecajem različitih okolnosti zatekli u tim krajevima. Od 1945. do danas izlaze u Rijeci dnevne novine na talijanskom jeziku *La Voce del popolo* (*Glas naroda*),[8] a u Rijeci i istarskim gradovima djeluju obrazovne i kulturne institucije na talijanskom jeziku.

3.

Desničin odnos prema talijanskoj kulturi nakon 1945. u Zagrebu moguće je pratiti, s jedne strane, kao prisutnost talijanskih tema u njegovoj prozi – a te su veze dijelom istražene u radovima koji su se bavili njegovim odnosom spram talijanske kulture[9] – zatim u odabiru tekstova koje je preveo i komentirao s talijanskog jezika na materinski,[10] kao i u njegovim odnosima s predstavnicima Zajednice Talijana u Jugoslaviji, odnosno s Talijanima koji su ostali u zemlji nakon što su potvrđene nove istočne granice između Italije i Jugoslavije. Posebno je važna bila godina 1954., kada je Londonskim ugovorom potvrđena granica kojom su Istra i Rijeka ušle u sastav jugoslavenskih republika Slovenije i Hrvatske.

Za Desnicu su dalmatinski Talijani bili važna komponenta njegova pripovjednog svijeta: likovi koje je konstruirao, vjerojatno imajući na umu i pojedine stvarne modele, svoj su građanski, pa i malograđanski svjetonazor očitovali u opreci spram seoskog, morlačkog svijeta Dalmatinske zagore, što je posebno upečatljivo u *Zimskom ljetovanju*, ali i u pripovijetkama te u romanu *Proljeća Ivana Galeba*. Zanimljive su analogije i veze između tršćanskog pisca

---

6 S. Roić, „Il passato e il presente dell'italianità sulla sponda orientale dell'Adriatico", u: *La questione adriatica e l'allargamento dell'Unione europea* (ur. Franco Botta, Italo Garzia i Pasquale Guaragnella), Milano 2007., 89–108.

7 Prema podacima popisa stanovništva iz 1991., Zajednica Talijana brojila je 24.367 pripadnika (21.303 u Hrvatskoj i 3.064 u Sloveniji), a talijanski kao materinski jezik deklarirala je 29.550 stanovnika. U kasnijim popisima broj opada zbog negativnog prirasta. Zajednica Talijana broji (podaci su iz 2014.) 34.345 pripadnika, a njih 3.294 pohađa talijanske škole u Republici Hrvatskoj.

8 Za analizu kulturoloških priloga u tom listu 50-ih godina 20. stoljeća usp. Gianna Mazzieri, *„La voce" di una minoranza. Analisi della pagina culturale de „La Voce del popolo" negli anni '50*, Torino 1998. Riječki dnevnik *La Voce del popolo* dostupan je na internetskoj stranici: http://www.editfiume.info/lavoce/.

9 S. Roić, „Vladan Desnica između dvije jadranske obale", u: Ista, *Stranci. Portreti s margine, granice i periferije*, Zagreb 2006., 120–143; Željko Đurić, *Srpsko-italijanske književne i kulturne veze od XVIII do XX veka*, Beograd 2012., 751–762.

10 S. Roić, „Desnica i 'pramaljeće' talijanskog pjesništva", u: Ista, *Stranci*, 144–157; Iva Grgić Maroević i S. Roić, „Vladan Desnica prevoditelj i komentator Foscolovih *Grobova*", u: *Smrt u opusu Vladana Desnice i europskoj kulturi: poetički, povijesni i filozofski aspekti* (ur. Ivana Cvijović Javorina i Drago Roksandić), Zagreb 2018., 281–292.

Itala Sveva i Vladana Desnice koje je opazio i analizirao Luca Vaglio[11], kao i duboke veze romana *Proljeća Ivana Galeba* s talijanskim jezikom i kulturom[12].

Kada je riječ o Desničinu shvaćanju talijanske kulture u zagrebačkom razdoblju njegova života između 1945. i 1967. godine, zanimljive podatke sadrži pismo iz 1951., upućeno uredniku *Hrvatskog kola* Slavku Kolaru, u kojem mu objašnjava kako *Pjesma brata Sunca* (*Il cantico del fate Sole*) Franje Asiškog nije ni „katolički ni klerikalni tekst", nego važan kulturni dokument i prvi književni tekst talijanske pisane riječi. No, ipak se ta ritmizirana proza nije našla na stranicama zagrebačkog časopisa, gdje će biti objavljeni Desničini prijevodi pjesama Danteova prijatelja Guida Cavalcantija i Uga Foscola, neoklasičnog pjesnika koji je svojim kratkim epom *Grobovi* najavio talijanski Preporod i nacionalnu identifikaciju s velikanima prošlosti na temelju znamena njihovih nadgrobnih mjesta, memorijalnih za buduće ujedinjenje koje se zasniva na zajedničkom identitetu. Godine 1954., nakon Kolarova izlaska iz redakcije zbog nesuglasica s Društvom književnika i JAZU u slučaju Šinko i nemogućnosti da nastavi suradnju u *Hrvatskom kolu*,[13] Desnica uspostavlja veze s časopisima izvan Zagreba. Tako u cetinjskom književnom časopisu *Stvaranje* objavljuje prijevod jedne od najkompleksnijih Leopardijevih pjesama *Žukva* (prevođena i kao *Žuka*), koja će implicitno, uz autorove, prenositi i prevoditeljeve poruke.[14] U popisu prijevoda iz Talijanske lirike u piščevu arhivu Desnica prevedene pisce navodi kronološkim redom: sv. Frane Asiški, Cavalcanti, Dante, Foscolo, Leopardi, Carducci, D'Annunzio, Pasquale Papa. Dodajem još dva, u popisu nespomenuta, imena: Cecco Angiolieri i Osvaldo Ramous.

U proznom dijelu svog prevoditeljskog opusa Desnica će s talijanskog jezika prevesti i objaviti Siloneov roman *Kruh i vino* (1952.)[15] te knjigu Lionella Venturija, *Od Giotta do Chagalla*, iste godine.

U Zagrebu je Vladan Desnica kontaktirao s profesorom Mirkom Deanovićem, pročelnikom Odsjeka za talijanski jezik i književnost u poslijeratnoj Hrvatskoj, a o temi vezanoj za prijevode Dantea konzultirao je mlađeg kolegu Ivu Frangeša, koji je od 1946. do 1953. bio predavač na Katedri talijanistike, od 1953. do 1956. radio je na Sveučilištu u Firenci kao lektor, a nakon povratka u Zagreb, poslije smrti Antuna Barca, od 1957. prešao je na Katedru za noviju hrvatsku književnost na Filozofskom fakultetu.[16]

---

11 Luca Vaglio, „Upotreba italijanskog jezika u delima Vladana Desnice", u: *Tvorci srpskog književnog jezika. Zbornik radova* (ur. Vesna Matović i Miodrag Maticki), Beograd 2011., 247–265.

12 Isti, „*Le primavere di Ivan Galeb* di Vladan Desnica: l'opera, la sua genesi, la nuova edizione italiana", u: Vladan Desnica, *Le primavere di Ivan Galeb* (ur. Luca Vaglio; prev. Giovanni Bensi i Luca Vaglio), Roma 2016., 5–16.

13 O teškoćama na koje je Desnica nailazio u svom književnom djelovanju usp. Bojan Đorđević, „Vladan Desnica u dokumentima Saveza književnika Jugoslavije", u: *Split i Vladan Desnica 1918. – 1945. Zbornik radova sa znanstvenog skupa Desničini susreti 2015.* (ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina), Zagreb 2016., 297–306. Povremeno o teškoćama plasiranja svojih tekstova u periodici piše u pismima bliskim osobama.

14 Bio je to prvi prijevod s talijanskog jezika objavljen u *Stvaranju*, utemeljenom 1946. Pišem rad o tom prijevodu. Desanka Jauković, magistrandica na Filološkom fakultetu Univerziteta Crne Gore, napisala je rad o udjelu talijanske književnosti i kulture u časopisu *Stvaranje* od 1946. do 1991.

15 Usp. S. Roić, „Dva pisca na meti kritike: Desnica i Silone", u: Ista, *Istočno i zapadno od Trsta. Interkulturalni dijalozi*, Zagreb 2013., 122–141.

16 Usp. V. Desnica, „Dante danas", *Republika*, 53/1997., br. 11–12, 6–14; S. Roić, „Vladan Desnica između dvije jadranske obale", 139–140. Ivo Frangeš bio je Desničin korespondent (pismo nije datirano) u vezi s prijevodom Danteove LVII. kancone iz zbirke *Rime*. O talijanističkom opusu Ive Frangeša usp. Valnea Delbianco, „Ivo Frangeš i hrvatska talijanistika", u: *Zbornik o Ivi Frangešu* (ur. Tihomil Maštrović), Hrvatski književni povjesničari, sv. 13, Zagreb 2013., 235–244.

U razdoblju između 1945. i 1967. Desnica je u Zagrebu kontaktirao i dopisivao se s dvojicom intelektualaca, etničkim Talijanima: bili su to Eros Sequi, predavač na zagrebačkom Odsjeku za talijanski jezik i književnost, koji se 1953. preselio u Beograd, i Osvaldo Ramous, pisac, dramaturg i prevoditelj iz Rijeke. Zanimljivo je da potonja dvojica nisu uvijek bila suglasna u vezi s problemima tadašnje Zajednice Talijana, no Desnica je s obojicom ostvario prisnu prepisku i intelektualnu razmjenu.

4.

Eros Sequi rođen je 1912. u mjestu Possagno blizu Trevisa u sardsko-venetskoj obitelji, odrastao je u Toskani i diplomirao klasičnu filologiju na prestižnoj Scuola Normale superiore u Pisi. U Zagreb je došao 1938. kao razmjenski lektor na Katedru Filozofskog fakulteta. Ondje je sklopio intelektualna prijateljstva, upoznao Nazora, Krležu, Ivana Gorana Kovačića, Franu Alfirevića, Antonija Janigra i Milana Begovića. Nakon pada Italije 8. IX. 1943., stupio je u Moslavački odred i borio se u VII. banijskoj diviziji. Sudjelovao je i govorio na kongresu partizanskih intelektualaca u Topuskom. Nakon završetka rata, kao kapetan prve klase i vojno-politički rukovodilac, poslan je u Istru i Rijeku, gdje je sudjelovao u osnivanju Talijanske unije i bio njezin tajnik do 1951. Na Zagrebačko sveučilište vratio se iste godine, a 1953. prešao je na Beogradski univerzitet. Desnica i Sequi vjerojatno su se upoznali nakon njegova povratka u Zagreb 1951., a njihovo se poznanstvo i međusobno poštovanje očitovalo u kasnijoj prepisci.

Sequi je svoje ratne uspomene objavio u knjizi *Bilo nas je mnogo…*, koju je s talijanskog originala preveo Ivo Frangeš i objavila Matica hrvatska 1952. (talijanski original izašao je 1955. u Rijeci). Dvojezičnu zbirku pjesama *I giorni al bivio* (*Dani na raskrižju*) objavila je također Matica hrvatska 1953., a stihove mu je preveo prijatelj Jure Kaštelan. U autobiografskim zapisima objavljenima 1991. Sequi navodi da se na Zagrebačko sveučilište vratio 1952., ali su mu godinu dana kasnije

> (…) dosadile sitne nacionalističke duše koje su zapravo najveći neprijatelji svoje zemlje: nije ih zadovoljilo ni to što sam otišao iz Rijeke i našao posao u Zagrebu na seminaru za talijanski jezik i književnost, na čijem se čelu nalazio Mirko Deanović. I tako sam zatražio prijem kod Bakarića, pošto mi je organizacioni sekretar CK poručio da je suviše zauzet.[17]

Iste je godine Sequi napustio Zagreb i prešao u Beograd, gdje je do umirovljenja radio kao sveučilišni profesor talijanske književnosti. Od 1964., kada je osnovan, sve do 1989. bio je glavni urednik riječkog književnog časopisa Zajednice Talijana *La battana*. U autobiografskoj knjizi *Chiaroscuro*, objavljenoj samo u prijevodu pod naslovom *Juče i danas*, o Benedettu Croceu piše sljedeće: „Jugoslavenski intelektualci dobro su ga poznavali, a delimično ga je preveo i jedan sjajan pisac, Vladan Desnica“.[18] Sequi je 1948. s delegacijom

[17] E. Sequi, *Juče i danas*, 88.
[18] *Isto*, 84.

Društva književnika Hrvatske bio na kongresu u Ljubljani, a bio je i na kongresu u Sarajevu koji se održao od 16. do 18. rujna 1961., dakle i na Desničin rođendan, gdje je s njime

> (…) šetao kraj izvora Bosne. Izvrsni pisac iz Dalmacije do tančina je poznavao moj jezik (talijanski – op. a.) i rado ga koristio u razgovoru sa mnom. Služio se prefinjenim i učenim izrazima koje je upotrebljavao i Benedetto Croce, a Desnica je bio njegov veliki poznavalac i poklonik. Potvrdu da se u svakoj tački nalazi i presek istoka i zapada dobio sam one večeri kada sam s jednim prijateljem iz Sarajeva stigao u Udruženje književnika i novinara i odmah na ulazu naleteo na uzbuđenog Vladana Desnicu koji mi je na italijanskom ponavljao: „Ja se nisam mogao uzdržati; nisam se mogao uzdržati. Ali i on stalno mi ponavlja 'Vlaj!'" „On" je bio Gustav Krklec koji je unutra brisao čelo, malo raskrvavljeno od, kako sam saznao, žestokog Desničinog direkta. (…) Otuda nije proistekla druga dramatična scena, već je nastupio prilično dugotrajan tajac svih prisutnih: Ja sam se s Desnicom družio i narednih dana, između ostalog i pokraj reke Bosne, gde su se s temama iz Kročea i *Proljeća Ivana Galeba* (radi se o pojedinim poglavljima) koja sam preveo između ostalog i da bih obradovao autora, preplitala objašnjenja povodom neobuzdanog bokserskog izliva prethodne večeri.[19]

O sebi Sequi piše da je čovjek

> (…) iz dvaju svetova, iz dveju zemalja, iz dveju nacija: one u kojoj sam se rodio i one koju sam izabrao zato što mi se činilo da me ona prva izdala. (…) U tebi je i novi narod, pa i onda kada se neki njegovi predstavnici suprotstavljaju tvojim idealima, te misliš, ponekad i s pravom, kako oni izdaju ideale zbog kojih si se na izgled odrekao svojih korena, ili se tako samo čini.[20]

Poznato je iz zapisa samog Sequija i njegove prepiske s Desnicom, objavljenih najprije u *Zborniku Matice srpske za književnost i jezik*[21], da je 1952., dakle dok je Sequi još živio i radio u Zagrebu, u rimskom časopisu *Inventario* objavljena novela *Visita* (*Posjet*) u njegovu prijevodu na talijanski.[22] U kutiji koja sadrži prepisku Vladana Desnice iz 1954. godine iz Arhiva obitelji Desnica u Zagrebu nalaze se tri kopije njegovih pisaćim strojem napisanih pisama upućenih Sequiju i jedan Sequijev autograf naslovljen „Carissimo Desnica". Iz tog pisma napisanog 22. VIII. 1954. proizlazi da je Desnica pismo za Sequija datirano „24. jula 1954." bio poslao u Rijeku Talijanu Osvaldu Ramousu, kako bi ga on predao Sequiju kad dođe u Kvarnerski zaljev.[23] Iz Sequijeva se, pak, pisma vidi da je prije 24. VII. slučajno sreo Desnicu na zagrebačkom Trgu republike, a u pismu se ponudio da prevede njegovu knjigu („sarei lieto di tradurre il suo libro").[24] U pismu upućenom u Rijeku (Desnica je sva

---

19 *Isto*, 123–140.

20 *Isto*, 86.

21 Ž. Đurić, „Vladan Desnica i Eros Sekvi – pepiska i oko nje", *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, 57/2009., br. 2, 419; kasnije i u: Isti, *Srpsko-italijanske književne i kulturne veze od XVIII do XX veka*, Beograd 2012., 763–801. Ivanka Simonović Sequi darovala je suprugov arhiv Katedri za italijanistiku Filološkog fakulteta Beogradskog univerziteta.

22 *Inventario*, 4/1952., br. 3–4, 109–118. Usp. Ž. Đurić, *Srpsko-italijanske književne i kulturne veze*, 767. Đurić navodi da se u Sequijevu arhivu nalaze ukupno tri Desničine razglednice, četiri dopisnice i osam pisama. Prva razglednica datirana je 14. VIII. 1952., a posljednje pismo 28. XII. 1965. Dio njih napisan je na talijanskom jeziku (*Isto*, 769). Sequi je planirao objaviti rad o korespondenciji s Desnicom – u arhivu nalazi se strojopisni zapis na 24 stranice pod naslovom „Vladan Desnica (1905-1967). Corrispondenza con uno scrittore italianista" (*Isto*, 763).

23 Iz Ramousove dopisnice od 19. VIII. 1954. iz Arhiva obitelji Desnica doznaje se da Sequi nije svratio u Rijeku, nego se zadržao u Kopru, a Ramousu nije bila poznata njegova adresa pa mu je pismo uputio u Beograd, na njegovu stalnu adresu.

24 Pismo datirano „Beograd, 22. VIII. 1954." iz Arhiva obitelji Desnica.

pisma pisao u kopiji i datume podcrtavao crvenom olovkom) spominje se „lirski romančić“, koji je počeo izlaziti u nastavcima u sarajevskom *Životu*. Tada je Desnica mislio da će njegov opseg

> (…) sve skupa iznositi oko 100 štampanih stranica ili čak nešto manje. To je rad koji sam dugo nosio u sebi i na kome sam, s duljim prekidima, kad bih i kako bih stigao, radio već nekoliko godina. I to s naročitom pažnjom i ljubavi, jer je to, za mene lično, najvažniji i najmiliji od mojih radova. (…) Sad, ja bih naročito želio imati taj rad preveden na talijanski. (…) Jedan uzorak te proze, i to sam početak, već poznate: ili ste ga uzeli na prevođenje. Vjerujem da Vam taj rad ne bi bio od neke naročite teškoće, jer su i materija i izražajni načini i forme takvi da se kudikamo lakše i prirodnije dadu izraziti na talijanskome nego na našem jeziku, što sam obilno iskusio pri pisanju. Znam da biste teško našli dovoljno vremena da prevedete u jednom mahu čitavu stvar, ali to ne bi ni bilo potrebno: mogli biste je prevoditi na partije, onako kako bude izlazila. Imam nekog osnova da vjerujem da bih joj možda našao izdavača na talijanskome, a svakako negdje drugo, gdje bi mogli da je prevedu s talijanskog prevoda; s obzirom na rasprostranjenost i široku poznatost talijanskog jezika u svim književnim redakcijama, izdavačkim kućama itd., širom svijeta, taj bi talijanski prevod bio kudikamo pristupačniji nego srpskohrvatski original, pa bi izdavači na osnovu tog tal. prevoda mogli da se odluče da li da stvar izdadu ili ne. Očekujem u svakom slučaju Vaš odgovor, po mogućnosti što prije.[25]

I u pismu od 24. VIII. spominje se „lirski roman“ (zanimljivo, ni u jednom pismu nije naveden njegov naslov), tiskan u *Životu* (br. 22–23), ali u tom pismu Desnica Sequiju predlaže da prevede

> (…) jednu moju još neobjavljenu stvar, „Spirite“, koja leži i čeka svoj red kod „književnosti“. Nažalost će se u prevodu na talijanski, nužno izgubiti jedan dio djelovanja, to jest sve ono što pripada dubrovačkom govoru i lokalnom koloritu, a što mislim daje čitavoj stvari naročiti šarm. Uopće je u čitavom tom tekstu, prošaranom dubrovačkom akcentuacijom u upravnom govoru, u imenima, citatima itd., dat jedan poseban ritam i „andamento“ (razvoj teme – op. a.), koji znatno i prijatno odudara od tvrde štokavštine. Pored toga, dijelovi i fraze koji su u originalu na talijanskome, izgubit će svoj karakter istaknutosti i podvučenosti kad ionako čitav tekst bude na talijanskom, pa čak i ako se, prema običaju, pod asteriskom naznači „in italiano nel testo originale“ (pod zvjezdicom, na talijanskom, u originalu – op. a.). Sad, kako bilo, ja Vas lijepo molim da pažljivo pročitate tu stvar koju sam radio s mnogo volje i mara, pa da sami prosudite da li bi u talijanskom prevodu, zbog spomenutih razloga, mnogo izgubila. Ako mislite da ne bi, te ako se odlučite da je prevedete, biti ću jako zadovoljan.[26]

Izgledalo je, kako je prenio Talijan Domenico Di Sarra – i on prevoditelj Desničinih novela – za svog boravka u Hrvatskoj, da bi ta novela mogla biti objavljena u časopisu *Nuovi argomenti*, koji je uređivao Alberto Moravia („Moravijina revija“ koja je isplaćivala honorare autorima), pa je Desnica ponudio Sequiju, u slučaju da rad bude objavljen, trećinu svog honorara. Dan kasnije, 25. VIII., Desnica šalje Sequiju još dvije novele, *Solilokvij gospodina Pinka* i *Sveti Sebastijan*, a potonju karakterizira kao delikatniju

[25] Pismo datirano „Zagreb, 24. VII. 1954.“ iz Arhiva obitelji Desnica.
[26] Pismo datirano 24. VIII. 1954. iz Arhiva obitelji Desnica.

> ako se želi dobro reproducirati onaj „švung“ strasti i pomame, onaj paroksizam u znaku binoma „amore e morte“ („ljubav i smrt“, naslov poznate Leopardijeve pjesme – op. a.). Ujedno, ne bi trebalo da se u uvodnom dijelu, i kasnije, pred konac, izgubi quella leggera punta di ironia (onaj suptilni trag ironije – op. a.)/jako sostenuta (suzdržana – op. a.), uostalom/, jer bi inače djelovala kao piščeva naivnost ili kao sladunjavost.[27]

Međutim, Sequi na ova pisma nije odgovorio, ili su se pisma zagubila, pa mu je Desnica 7. X. uputio još jedno kratko pismo u kojem ga moli da se oglasi i šalje mu „jednu sasvim kratku novelicu ‘Balkon’ od svega 76 redaka“[28], s molbom da je prevede kako bi je mogao poslati u Italiju. U svom predgovoru novom talijanskom izdanju *Proljeća Ivana Galeba* prevoditelj Luca Vaglio spominje da je

> (…) vjerovatno oko 1958. Sequi preveo (u obliku novela) poglavlja LXIX. I LVI. koja odgovaraju pripovijetkama *Delta* i *Otkriće athanatika*, premda tekstovi prijevoda nisu sačuvani. Poznato je, naposljetku, da je Sequi preveo pripovijetku *Balkon* uvrštenu u roman, ali nema traga ni da je tiskan taj prijevod, i on temeljen na tekstu objavljenom u autonomnom obliku.[29]

Na Sequijevu ponudu koncem 1965. godine da pošalje neki svoj prilog na talijanskom za *La battanu* Desnica je 21. XI. 1965. poslao svoj i očev prijevod Njegoševe posvetne pjesme iz epa *Luča mikrokozma*, no uredništvo ga, nakon razmatranja, nije prihvatilo, o čemu je prevoditelj obaviješten 25. XII. 1965.[30] Izgleda da Desnica to pismo nije primio pa je 28. XII. opet zamolio Sequija da mu rukopis vrati. Nakon razmjene čestitki za Novu 1966. godinu, njihova se prepiska nije nastavila.

5.

U Rijeci je živio Osvaldo Ramous, Desničin vršnjak (rođen 1905.), koji nije surađivao s *La battanom*, ali je svoje radove objavljivao u dnevnom listu *La Voce del popolo* i u časopisu *Panorama*, također publikaciji Zajednice Talijana. Uspjeh njegovih pjesničkih zbirki u predratnom vremenu – zbirku *Nel canneto* (*U tršćaku*) nagradila je talijanska Kraljevska akademija – kao i uređivanje riječkog časopisa *Termini* u razdoblju 1943. – 1944. opterećivali su njegov položaj u neposrednom poraću. Ramous je kao dramaturg bio ravnatelj Talijanske drame u Rijeci, do danas jedinog stalnog teatra na talijanskom jeziku izvan granica Italije, brinuo se za repertoar te svojim osobnim zalaganjem i diplomatskim umijećem uspio očuvati kontinuitet njegova djelovanja unatoč znatnom osipanju publike. Već je iz spomena pisma namijenjenog Sequiju, a poslanog Ramousu u Rijeku, evidentno da su se njih dvojica poznavala od ranije i

---

27 Pismo datirano 25. VIII. 1954. iz Arhiva obitelji Desnica. Zanimljive su Desničine talijanske „inkrustacije“ u tekstu.

28 Pismo datirano 7. X. 1954. iz Arhiva obitelji Desnica.

29 L. Vaglio, „*Le primavere di Ivan Galeb*“, 13; prev. S. R.

30 Ipak je Desnica sačuvao kopiju toga prijevoda koji je nedavno (2018.) pronađen u Arhivu obitelji Desnica. Detalje o tome donosi rad profesorice na Univerzitetu Crne Gore Vesne Kilibarda koji je prihvaćen za tisak u beogradskom časopisu *Književna istorija*.

31 Moguće je (no za to nema pisane potvrde) kako je Desnica sugerirao Ramousu da prijevod svoje drame *Edizione straordinaria*, koji je potpisala Ramousova supruga Nevenka Malić, pod naslovom *Posebno izdanje*, objavi 1951. pri zagrebačkom malom izdavaču Glas rada, koji će 1952. objaviti Desničin prijevod Siloneova *Kruha i vina*.

dopisivala.[31] Godine 1954. Ramous je poslao Desnici dva pisma i šest poštanskih dopisnica, sve napisano na talijanskom jeziku. U prvom pismu, autografu datiranom „22 I 954“, Ramous šalje Desnici dvije pjesme, pita ga ne osjeća li čežnju za morem i čestita mu Novu godinu. U drugom, pisanom strojem i datiranom „23 febbraio 1954“, Ramous obećava da će prevesti jednu Desničinu prozu za kulturnu stranicu riječkog dnevnika *La Voce del popolo* i za rimski književni časopis *Fiera letteraria*. Na dopisnicama koje slijede (12. i 26. IV., 20. V., 18. VI., 19. i 30. VIII.) tema su prijevodi Desničinih radova na talijanski i njihovo objavljivanje u sijenskom časopisu *Ausonia* te posredovanje književne agencije „Mercurio“, zatim zahvale za prijevode poezije objavljene u novosadskom *Letopisu Matice srpske* i u zagrebačkom omladinskom listu *Novine mladih*. Razabire se i da su se dvojica pisaca sretala u Zagrebu. Zanimljivo je kako Desnica u pismu uredniku novosadskog *Letopisa* predstavlja Ramousa:

> Šaljem Vam rukovet pjesama Osvalda Ramousa /Ramù/, direktor i režiser drame tal. narodne manjine na Rijeci, veoma aktivnog kulturnog trudbenika, agilnog prevodioca i radnika na produbljavanju kulturnih veza. Meni se čini da je on pravi, autentični pjesnik, a vidim da je prilično cijenjen i vani. Mislim da ga ova rukovet dosta cjelovito i zaokruženo predstavlja.[32]

Tri Ramousove pjesme, *To proticanje sporo*, *U tršćaku* i *U ovoj uvali maloj*, u Desničinu prijevodu s talijanskog objavljene su u svibanjskom broju *Letopisa*.[33] Pet godina kasnije riječki će pisac objaviti u Italiji antologiju *Poesia jugoslava contemporanea* (bila je to prva takva antologija nakon 1945.), u koju je uvrstio i Desničine pjesme, a 1964. pripremio je prvi susret talijanskih i jugoslavenskih pisaca u mjestu Cittadella kraj Padove. Taj su susret pojedini pisci, pripadnici tvrde linije u Društvu književnika Hrvatske, pokušali spriječiti, no Ramous ga je uspio ostvariti zahvaljujući i Krležinoj podršci.[34] Pripremajući taj skup, Ramous se obratio Desnici pismom 3. IX. 1964. i zamolio ga uime organizatora da on kao „izvrstan poznavatelj književnosti“ na tom susretu bude tumač jer, kako je dodao, „ne poznajem osobu koja tako dobro zna oba jezika kao Vi“,[35] no Desnica nije prihvatio poziv. Preporučio mu je da se obrati Dragi Ivaniševiću. Na kraju svog pisma Ramous spominje i jednog Riječanina po imenu Bensi, kaže da ga je potražio i da mu je ovaj rekao kako nema nikakve veze s izdavačkom kućom Bietti.[36]

---

32 Pismo od 25. I. 1954. Živanu Milisavcu, jednom od trojice članova redakcije *Letopisa*, iz Arhiva obitelji Desnica. U istom godištu *Letopisa* (1954.) Desnica je objavio odgovor na anketu o jeziku pod naslovom „Književnik i jezik“, 130/1954., br. 3, 189–196 i novelu „Aprilsko veče“, 130/1954., br. 9, 169–181. Desnica je 22. III. 1954. poslao prijevode Ramousovih pjesama i Radi Konstantinoviću, uredniku beogradskih *Književnih novina*. U pismu spominje da šalje i dvije svoje pjesme i pita ga je li primio *Zimsko ljetovanje* koje mu je „nekidan poslao“, usp. kopiju pisma iz Arhiva obitelji Desnica.

33 Osvaldo Ramu, „Tri pjesme“, *Letopis matice srpske*, 130/1954., br. 5, 371–372.

34 S. Roić, „Svjedočenje iz Rijeke. Osvaldo Ramous prevoditelj i posrednik južnoslavenskih kultura u Italiji“, u: Ista, *Istočno i zapadno od Trsta*, 159.

35 Pismo je napisano na talijanskom jeziku i datirano: „Fiume, 3 ottobre 1964“; prev. S. R. Zahvaljujem kolegici Gianni Mazzieri-Sanković na uvidu u Ramousov arhiv.

36 Milanska izdavačka kuća Bietti bila je ukinuta 1941. zbog velikog broja stranih autora u svom katalogu. Djelatnost je obnovila nakon 1945. Riječanin Bensi bio je očito imenjak slavista Giovannija Bensija (Piacenza, 19. X. 1938. – Merano, 6. III. 2016.), koji je preveo na talijanski *Proljeća Ivana Galeba*. Roman *Le primavere di Ivan Galeb* objavljen je pri izdavačkoj kući Bietti iz Milana (Desnica, *Le primavere di Ivan Galeb*). U drugom izdanju, koje su preveli Bensi i Vaglio, potonji daje osvrt na prvo izdanje romana (L. Vaglio, „*Le primavere di Ivan Galeb*“, 14–15). Bensi je studirao slavistiku na sveučilištu Ca' Foscari u Veneciji, živio neko vrijeme u Beogradu, boravio u SSSR-u, Münchenu

6.

Vladan Desnica je, kako se nadam da sam pokazala, u zagrebačkom razdoblju svog života živio s talijanskim jezikom i s talijanskom kulturom u stalnoj razmjeni s njihovim nositeljima. Teške materijalne prilike nakon napuštanja državne službe navodile su ga da u prepisci često inzistira na honorarima za svoje književne priloge u časopisima i da prihvati prevođenje knjiga s talijanskog i francuskog jezika. Nije mu se, nažalost, ostvarila želja da vidi cjelovit prijevod *Proljeća Ivana Galeba* na talijanski jezik, romana koji s cjelokupnim njegovim impresivnim spisateljskim, prevoditeljskim i intelektualnim opusom dostiže, kako je to precizno konstatirao Tonko Maroević[37], „svojevrstan vrhunac sredozemnih nadahnuća u hrvatskoj književnosti, krunu duboke tradicije i prodor duhovnih iskustava, pa i filozofskih opredjeljenja (kročeanskog idealizma, bergsonovskog intuicionizma, kamijevskog egzistencijalizma)." Recenzenti novog talijanskog izdanja *Proljeća Ivana Galeba* autora Vladana Desnicu nazivaju hrvatskim i balkanskim Proustom.[38]

Vladan Desnica and the Italian culture in Zagreb 1945 – 1967

Summary: In 1924, Vladan Desnica arrived in Zagreb from Dalmatia to attend university. In Dalmatia, a knowledge of the Italian language and culture had been an inherent part of civic culture for centuries, yet the region was also marked by attempts to resist forced Italianization, which were particularly evident in Zadar. The Desnica family cultivated multilingualism and interculturalism, as evidenced by young Desnica's poem about his ancestral home that written in Italian in 1931. This paper analyzes the position of the Italian culture in Zagreb in Desnica's lifetime, especially after the Second World War, when the family takes up residence in Zagreb. It also examines Desnica's relationships and correspondence with some key figures of Italian culture in Croatia, members of the Italian Association of Yugoslavia.

Key words: Vladan Desnica's ties to Italian culture, translations from the Italian, correspondence in Italian, culture in Zagreb 1945 – 1967, the Italian Association of Yugoslavia 1945 – 1967

i Pragu. Osobno je poznavao Milovana Đilasa i Mihajla Mihajlova. Između ostalih, objavio je knjigu *L'incognita jugoslava* (*Jugoslavenska nepoznanica*), Milano 1975. Godine 1997. bio je među osnivačima Centra za studije o Istočnoj Europi u Levico Terme (Trento), od 2016. Biblioteca Archivio del Centro Studi sulla Storia dell'Europa Orientale (CSSEO). O njegovu radu i publikacijama usp. Giovanni Codevilla na mrežnim stranicama *Azione cattolica* 2017.

37 Tonko Maroević, „Osunčane strane, sjenovite strune. Pogled na književno djelo Vladana Desnice", u: V. Desnica, *Igre proljeća i smrti*, Zagreb 2008., 5.

38 „Desnica, il Proust croato che insegue i ricordi da un letto d'ospedale", *Il Giornale* (http://www.ilgiornale.it/news/spettacoli/desnica-proust-croato-che-insegue-i-ricordi-letto-dospedale-1313063.html); „Quel Proust dei Balcani alla ricerca dell'infanzia perduta", *L'Intellettuale Dissidente* (https://www.lintellettualedissidente.it/letteratura-2/quel-proust-dei-balcani-alla-ricerca-dellinfanzia-perduta/)

Izvori

Arhiv obitelji Desnica u Zagrebu.

Arhiv Osvalda Ramousa u Rijeci.

Literatura

Valnea Delbianco, „Ivo Frangeš i hrvatska talijanistika", u: *Zbornik o Ivi Frangešu* (ur. Tihomil Maštrović), Hrvatski književni povjesničari, sv. 13, Zagreb 2013., 235–244.

Vladan Desnica, „Dante danas", *Republika*, 53/1997., br. 11–12, 6–14.

Vladan Desnica, *Le primavere di Ivan Galeb* (prev. Giovanni Bensi), Milano 1970.

Vladan Desnica, *Le primavere di Ivan Galeb* (prev. Giovanni Bensi i Luca Vaglio), Roma 2015.

Bojan Đorđević, „Vladan Desnica u dokumentima Saveza književnika Jugoslavije", u: *Split i Vladan Desnica 1918. – 1945. Zbornik radova sa znanstvenog skupa Desničini susreti 2015.* (ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina), Zagreb 2016., 297–306.

Željko Đurić, *Srpsko-italijanske književne i kulturne veze od XVIII do XX veka*, Beograd 2012., 751–762; 763–801.

Željko Đurić, „Vladan Desnica i Eros Sekvi – pepiska i oko nje", *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, 57/2009., br. 2, 419.

Iva Grgić Maroević i Sanja Roić, „Vladan Desnica prevoditelj i komentator Foscolovih *Grobova*", u: *Smrt u opusu Vladana Desnice i europskoj kulturi: poetički, povijesni i filozofski aspekti* (ur. Ivana Cvijović Javorina i Drago Roksandić), Zagreb 2018., 281–292.

Tonko Maroević, „Osunčane strane, sjenovite strune. Pogled na književno djelo Vladana Desnice", u: Vladan Desnica, *Igre proljeća i smrti*, Zagreb 2008., 5–23.

Gianna Mazzieri, *„La voce" di una minoranza. Analisi della pagina culturale de „La Voce del popolo" negli anni '50*, Torino 1998.

Osvaldo Ramous, *Poesia jugoslava contemporanea* (prev. Osvaldo Ramous), Padova 1959.

Sanja Roić, „Desnica i 'pramaljeće' talijanskog pjesništva", u: Ista, *Stranci. Portreti s margine, granice i periferije*, Zagreb 2006., 144–157.

Sanja Roić, „Dom predaka u Islamu Grčkom kao pjesnički motiv. Jedna nepoznata pjesma na talijanskom jeziku iz arhiva obitelji Desnica", u: *Hrvatsko-srpski/srpsko-hrvatski interkulturalizam danas* (ur. Drago Roksandić), Zagreb 2017., 307–319.

Sanja Roić, „Dva pisca na meti kritike: Desnica i Silone", u: Ista, *Istočno i zapadno od Trsta. Interkulturalni dijalozi*, Zagreb 2013., 122–141.

Sanja Roić, „Il passato e il presente dell'italianità sulla sponda orientale dell'Adriatico", u: *La questione adriatica e l'allargamento dell'Unione europea* (ur. Franco Botta, Italo Garzia i Pasquale Guaragnella), Milano 2007., 89–108.

Sanja Roić, „Istočno od Trevisa, Eros Sequi", u: Ista, *Stranci. Portreti s margine, granice i periferije*, Zagreb 2006., 291–306.

Sanja Roić, „Svjedočenje iz Rijeke. Osvaldo Ramous prevoditelj i posrednik južnoslavenskih kultura u Italiji", u: Ista, *Istočno i zapadno od Trsta. Interkulturalni dijalozi*, Zagreb 2013., 142–165.

Sanja Roić, „Testimoniare da Fiume. Osvaldo Ramous traduttore e mediatore delle culture slavomeridionali in Italia", u: *Contesti adriatici. Studi di italianistica comparata* (ur. Vesna Kilibarda i Julijana Vučo), Roma 2008., 13–31.

Sanja Roić, „Vladan Desnica između dvije jadranske obale", u: Ista, *Stranci. Portreti s margine, granice i periferije*, Zagreb 2006., 120–143.

Eros Sequi, *Juče i danas* (prev. Milana Piletić), Beograd 1991.

Eros Sequi, *Susreti s Istrom* (prev. Frano Čale), Pula 1989.

Luca Vaglio, „*Le primavere di Ivan Galeb* di Vladan Desnica: l'opera, la sua genesi, la nuova edizione italiana", u: Vladan Desnica, *Le primavere di Ivan Galeb* (ur. Luca Vaglio; prev. Giovanni Bensi i Luca Vaglio), Roma 2016., 5–16.

Luca Vaglio, „Upotreba italijanskog jezika u delima Vladana Desnice", u: *Tvorci srpskog književnog jezika. Zbornik radova* (ur. Vesna Matović i Miodrag Maticki), Beograd 2011., 247–265.

Mrežne stranice

„Desnica, il Proust croato che insegue i ricordi da un letto d'ospedale", *Il Giornale* (http://www.ilgiornale.it/news/spettacoli/desnica-proust-croato-che-insegue-i-ricordi-letto-dospedale-1313063.html)

„Galerija velikana Medicinskog fakulteta", *Sveučilište u Zagrebu, Medicinski fakultet* (http://www.mef.unizg.hr/druga.php?grupa=010403000000)

„Giovanni Ponti", *Senato della Repubblica, Il Legislatura 1953-1958* (http://www.senato.it/leg/02/BGT/Schede/Attsen/00009557.htm)

„Giovanni Ponti", *Wikipedia* (https://de.wikipedia.org/wiki/Giovanni_Ponti)

„Giovanni Ponti, il destino nel nome: fu il sindaco che unì i veneziani", *Il Gazzettino* (https://www.ilgazzettino.it/nordest/venezia/giovanni_ponti_ritratti_veneziani_alberto_toso_fei-2567279.html)

„Quel Proust dei Balcani alla ricerca dell'infanzia perduta", *L'Intellettuale Dissidente* (https://www.lintellettualedissidente.it/letteratura-2/quel-proust-dei-balcani-alla-ricerca-dellinfanzia-perduta/)

https://www.google.it/search?q=giovanni+bensi+libri&stick=H4sIAAAAAAAAAOPgE-LRT9c3NDQuyko2NTDRkspOttJPys_P1k8sLcnIL7ICsYsV8vNyKgHkm1d0LAAAAA&ei=rrU4XMjQGci3kwXX26qwDQ&start=30&sa=N&ved=0ahUKEwjI3_KRhebfAhXI26QKHdetCtY4FBDy0wMIcA&biw=1252&bih=579

22.
POČECI SUVREMENE PLESNE SCENE U ZAGREBU 1924. – 1930. I 1945. – 1967.

Maja Đurinović

UDK: 793.3(497.5)"192/196"
Pregledni članak

Sažetak: Ovim se radom želi proširiti doživljaj i pojam Zagreba kao nesumnjivog kulturnog centra u objema Jugoslavijama na temelju diskursa povijesti plesa – umjetnosti koja se tijekom 20. stoljeća izborila za autonomnost i društveni status. Godine koje je Vladan Desnica proveo u Zagrebu zadiru u dva perioda europeizacije i duhovnog širenja grada: usvajanja novih interesa, umjetničkih ideja i praksi, među kojima je i plesna umjetnost. Zagreb je grad s upisanom memorijom habsburškog Agrama. „Mali Beč" u razdoblju između dvaju svjetskih ratova hvata korak s europskim uzorima, što se u plesnoj praksi ogleda u izražajnom, ekspresivnom plesu (tzv. *Ausdruckstanz*) kao dominantnom stilu plesnog modernizma. Istovremeno se, konačno, pod vodstvom ruske baletne umjetnice Margarite Froman formira i nacionalni balet u HNK-u u Zagrebu te se dobiva uvid u baletni repertoar, koji se pojavom *Ballets Russes* uspostavio na europskoj sceni 20. stoljeća. Nakon ratne destrukcije i političkih promjena radi se na što bržoj uspostavi kulturnih institucija, koje će predstavljati tekovine mlade države SFRJ. U Zagrebu otvaraju se Baletna škola i Škola za ritmiku i ples te uz rijetke, ali značajne gostujuće pedagoge, dolazi do vidljivog pomaka u profesionalizaciji struke. Kako granice spram Zapada postaju propusnije, tako se Zagreb 1960-ih ponovno uzdiže kao kulturno središte i ishodište novih tendencija, unutar čega se formira i respektabilna baletna, ali i avangardna suvremena plesna scena.

Ključne riječi: Balet HNK-a u Zagrebu, plesni modernizam, nezavisna plesna scena

1. 1924. – 1930.

1. 1. Razvoj nacionalnog baleta

Povijest hrvatske plesne scene specifična je po tome što se zapravo usporedno razvijaju balet i moderni ples. U klasičnom baletu Zagreb, bez obzira na nekoliko entuzijastičkih pothvata, kasni nekoliko stotina godina (što i nije čudno jer su političke i kulturne prijestolnice u Beču i Budimpešti, a rituali i plemenita dokolica bogatih dvorova nepoznati)

i 1920-ih konačno hvata korak s Europom. Ključan je trenutak gostovanje ruske balerine Margarite Froman, koja nakon zamijećenih nastupa u Kazalištu početkom 1921. sa svojom skupinom ostaje u Zagrebu. U to vrijeme, nakon Revolucije, ruska baletna emigracija se razmiljela Europom, a onda i dalje po svijetu, koristeći se i ujedno šireći popularnost *Ballets Russes* Sergeja Djagiljeva, fenomena koji je uistinu promijenio povijest baleta. Froman je bila izvrsna balerina s iskustvom i repertoarom *Ballets Russes* te skupine Ane Pavlove, a pokazalo se i da je vrsna kao pedagoginja, koreografkinja i redateljica. Obrazuje plesače i odgaja publiku te u kratkom roku priprema ansambl za djela koja su u to vrijeme poznati naslovi baletnog repertoara europskih kazališta[1], a uz ruske su soliste spretno prilagođena mogućnostima zagrebačkog ansambla. Također, ona istražuje i upija nacionalne odlike hrvatskog plesa te u suradnji s kompozitorom i dirigentom Krešimirom Baranovićem i slikarom Maksimilijanom Vankom znalački obrađuje folklorne teme te već 1924. postavlja baletnu jednočinku *Licitarsko srce*, prvo antologijsko djelo hrvatskog baleta, nacionalni spektakl i reprezentativno djelo idealno za promociju hrvatskog plesa, poletnog, vedrog i duhovitog karaktera, maštovitih i ljupkih koreografskih detalja, posebno u smislu stilizacije folklornih elemenata i poznatih etno motiva iz hrvatske glazbeno-plesne i likovne baštine[2]. Fromanova u tom prvom periodu[3] postavlja još nekoliko koreografija na glazbu suvremenih hrvatskih kompozitora: *Sjene* B. Širole (1923.), *Cvijeće male Ide* K. Baranovića (1925.), *Figurine* L. Šafraneka-Kavića (1926.). U tim koreografijama bilježi prve nastupe mala Mia Čorak, kasnije prva domaća primabalerina i svjetska baletna diva – Slavenska, koju M. Froman, a ubrzo i kritika i publika prepoznaju kao izniman talent[4]. Mia Čorak je definitivno bila čudo od djeteta: s dvanaest godina počinje održavati plesne priredbe i solističke baletne večeri, a kada Margarita Froman odlazi u Beograd, ona nastavlja edukaciju u Beču u znamenitoj školi izražajnog plesa Gertrude Kraus. Nakon povratka u Zagreb, Mia 9. studenoga 1928. nastupa u Glazbenom zavodu te postiže ogroman uspjeh. Pavao Markovac će pola godine kasnije[5], nakon jednog drugog nastupa mlade balerine, primijetiti:

> U groteski jednako uspjela kao klasičnom baletu i u plesu modernijeg smjera, Mia Čorak ima toliko razvijenu tehniku na vršcima prstiju, da je upravo nerazumljivo, kako se plesačicama slabijeg ranga mogu povjeriti onakve zadaće kao recimo u *Kopeliji*. Mia Čorak može mirno da pleše u *Žar ptici* (…) Glavna bi stvar bila da mlada plesačica pođe u inozemstvo, da upozna novije plesne smjerove i razvije svoj individualitet. Kazališna uprava svakako ništa ne čini, da barem indirektno omogući ove studije.

---

1 Poput *Vizije noći* na Chopinovu glazbu, II. i IV. čin *Labuđeg jezera* P. I. Čajkovskog, Saint-Saënsova *Smrt labuda*, *Kopelija* L. Delibesa, *Šeherezada* N. A. Rimski-Korsakova, *Polovjecki plesovi* A. P. Borodina, scene iz *Ščelkunčika* P. I. Čajkovskog, *Petruška* I. F. Stravinskog, *Karneval* R. Schumanna, *Capriccio Espagnol* N. A. Rimski-Korsakova, *Pan Twardowski* L. Różyckija, *Kutija igračaka* C. Debussyja. Više u Maja Đurinović, „Balet“, u: *Hrvatsko narodno kazalište u Zagrebu 1840 – 1860 – 1992*, Zagreb 1992., 153–181.

2 Vanka je kostime i scenografiju oblikovao na temu pokupske nošnje i u bojama licitara. Zvjezdana Antoš, autorica izložbe u katalogu *Zbirke slika* Etnografskog muzeja u Zagrebu (2017.), bilježi da je Vanka oduševljeno sudjelovao u istraživačkoj tzv. Pokupskoj ekspediciji 1923., kada su nastale slike i crteži u svrhu etnografskog proučavanja.

3 Margarita Froman je od 1927. do 1930. angažirana u beogradskom Baletu, gdje za početak prenosi *Licitarsko srce*.

4 Mia Čorak postat će prva domaća primabalerina, ali će ubrzo nakon toga, gubitkom političke naklonosti, biti protjerana iz Kazališta, što će u konačnici, preko Pariza do Los Angelesa, rezultirati neponovljivom svjetskom karijerom. Više u: M. Đurinović i Zvonimir Podkovac, *Mia Čorak Slavenska*, Zagreb 2004.

5 „Plesno veče Mie Čorak, Vanredan uspjeh mlade plesačice“, *Novosti* (Beograd), 11. 11. 1928., preuzeto iz brošure *Mia Čorak* / brošura, izbor kritika baletnih nastupa Mie Čorak od 1922. do 1932., 1933. [?], 7–8.

Mia Čorak je o svom trošku otišla na daljnje baletne studije u Pariz te je kasnije na kratko vrijeme preuzela ulogu Žar-ptice.

1. 2. Počeci plesnog modernizma

Iako su se prvi plesni koncerti modernog plesnog izraza u Zagrebu održavali i koju godinu ranije, 1924. je ključna u rekonstrukciji početaka suvremenog plesa zbog gostovanja Rudolfa Labana, umjetnika, vizionara i plesnog revolucionara, čiji je rad, dotičući se praktički svih zamislivih aspekata – radikalno promijenio razumijevanje plesa u 20. stoljeću. Vjerujemo da dio zasluga za jugoslavensku turneju i izniman prijam u Zagrebu pripada plesačici Veri Milčinović, kasnije u Americi poznatoj pod umjetničkim imenom Tashamira[6], koja je tijekom studija u Labanovoj školi u Hamburgu postala članicom njegove *Tanzbühne*. Osim dogovorenih programa u kazalištu, Labanova grupa je 21. svibnja 1924. nastupila i na otvorenju Proljetnog salona u Umjetničkom paviljonu. Tom je prigodom Laban održao predavanja o „novoj plesnoj umjetnosti", koja je samostalna umjetnost te može postojati i bez vanjskih poticaja ili ograničenja poput glazbe, radnje, sadržaja i kostima. „Na taj način biva apsolutni ples najčišćom umjetničkom tvorevinom"[7], kaže Laban, a javno ga podržavaju Josip Kulundžić (koji za *Scenu* piše tekst o novom plesu) i Kalman Mesarić:

> Bila je bez sumnje sretna ideja, što se predavanje i ova kratka manifestacija apsolutnoga plesa smjestila u okvir izložbe Proljetnog Salona. Labanova eksplikacija apsolutnog plesa bila je ujedno indirektna eksplikacija onih slika koje su visile oko plesnog podija, a kada su članovi Labanovog teatra ritmodinamičkim pokretima manifestovali svoje umjetničke doživljaje, ritam je Šumanovićevih slika oživio. Plastika je progovorila pokretno. Ukratko: za nas je Laban otkrivenje i snažan umjetnički doživljaj.[8]

Laban je tako potaknuo vrlo napredna promišljanja plesa u kontekstu likovne i kazališne kritike. „Ples" ovdje znači kretanje uopće; to je igra *par excellence*; sugestivna umjetnost koja je izazvala napeti muk u publici najviše tijekom „novatorskih" koreografija bez glazbe; apsolutni ples ne treba nikakvu vanjsku pratnju ili ukras; tijelo se dinamično upisuje u prostor, oblikuje ga i komunicira s njim[9], osviješteno otkrivajući kombinacije kvaliteta pokreta[10]; tijekom izvedbe publika osjeća tjelesnu rezonanciju onog što se događa na pozornici; prepoznat je stilizirani ekspresionizam, struktura malih formi i slobodne kompozicije

---

6 Vera Milčinović Tashamira (Zagreb, 20. kolovoza 1906. – Rodeo, CA, 24. ožujka 1995.), kći hrvatskih književnika Adele i Andrije Milčinovića, plesačica i koreografkinja. Učila balet kod M. Froman, plesne studije nastavila u Hellerauu kod Jaquesa-Dalcrozea, da bi završila trogodišnji studij u Hamburgu kod čuvenog reformatora plesa R. Labana. Tijekom studija postaje članica njegove *Tanzbühne* i gostuje po cijeloj Europi. Od 1926. nastupa samostalno u SAD-u te drži radionice i predavanja o novom plesu. Prva je plesačica na američkoj televiziji. Više u: M. Đurinović, „Vera Milčinović Tashamira: Plesna umjetnica koja je donijela europski izražajni ples u Ameriku (Zvali su je Croatian Beauty)", u: *Krležini dani u Osijeku 2016. Hrvatska drama i kazalište u inozemstvu: drugi dio*, Zagreb – Osijek 2017.

7 *Scena* (Zagreb), 21. 5. 1924., 6.

8 Kalman Mesarić, „Apsolutni ples. Gostovanje teatra R de Labana", *Slobodna tribuna* (Zagreb), br. 538, 24. 5. 1924., 11.

9 Labanova teorija prostorne harmonije zove se koreutika.

10 Labanova eukinetika obuhvaća sveukupnu izražajnost pokreta baziranu na faktorima prostora, vremena, jačine i tijeka.

izražaja pokretom i linijom tijela i udova, Labanova neumorna radoznalost u istraživanju motiva i oblika ljudskih manifestacija.

S druge strane, Laban je definitivno čovjek svog vremena: početkom 20. stoljeća u Austriji i Njemačkoj u tijeku su veliki društveni pokreti *Reforme života* (*Lebensreform*)[11] koji su uključivali „razne alternativne načine života (…) i brojne umjetničke pokrete"[12], uz koje se posvještava i razvija kultura tijela (*Körperkultur*), iz čega će se razviti osnovne postavke i metodologije njemačkog modernog ili ekspresivnog plesa *Ausdruckstanza*. U Labanovoj modernističkoj viziji svatko može i treba plesati, treba obnoviti zajedništvo plesnog kora (*Bewegungschor*) i kulturu svečanosti u prirodi (*Festkultur*), kako bi se uspješno suprotstavilo otuđenju i osamljenosti unutar suvremenog društva. Modernisti se zanimaju za poganske korijene plesa sačuvane u folkloru različitih nacija i zajednica, istražuju transičnu i ekstatičnu, zaumnu moć plesa.

Ovaj veliki društveni pokret oslobađanja prirodnosti tijela uključuje i ravnopravnost tijela te je moderni ples Isadore Duncan u velikom dijelu ženski izraz i prilika za autonomno djelovanje plesnih umjetnica. Beč je bio centar „novog plesa", koji je

> nastao na razmeđi mnogostrukih nastojanja reformiranja života tog vremena sa sviješću o „cjelovitosti" ljudskog bitka – emancipaciji žena, gimnastici, upravi školstva, pokretu higijene tijela (…) „Slobodan" je trebao biti taj ples – prema još neartikuliranom osjećaju mnogih – slobodan od institucionaliziranog grčevitog stiska operne kuće, slobodan od kazališnih i društvenih igranja uloga prošlih stoljeća, konačno oslobođen ograničavajućeg sputavanja korzeta. Čovjek je htio sam takoreći tijelom doći do riječi, htio je izraziti svoje osjećaje, emocije i raspoloženja – upravo vlastitu osobnost[13].

Zagreb je trebao biti samo prva stanica Labanove jugoslavenske turneje, no ispalo je da se nakon dogovorenih gostovanja u Beogradu, Novom Sadu i Osijeku *Tanzbühne* vratila u Zagreb te je Laban, umjesto šest dana, ovdje na nekoj vrsti rezidencije proveo šest tjedana, održavši i seminar za plesnu struku, kao i za neplesače, a iz jednog novinskog članka saznajemo da se svakom novom predstavom održanom u kazalištu u Tuškancu „broj *labanista* povećava".[14]

Znamo (ali nije još detaljno istraženo) da u tom periodu u Zagrebu Školu modernog plesa po Labanu otvara Elisabeth (Jelisava) Törne, u kojoj 1925., prije odlaska u Ameriku, predaje i Vera Milčinović, a koju pohađaju Claudia Fritzi Vall, Alma Hirschl (kasnije umjetnički Jelenska) i Mercedes Goritz Pavelić – koje će, nakon povratka iz europskih akademija, 1930-ih nastaviti djelovati kao samostalne, etablirane (i međunarodno uspješne) plesne umjetnice – da bi se izgubile tijekom Drugog svjetskog rata, no tek smo im nedavno počeli ulaziti u trag.

---

11 Jedna od takvih utopističkih komuna bila je ona u Monte Verità kraj Ascone u Švicarskoj koja je privukla brojne umjetnike poput Jamesa Joycea, Ericha Marije Remarquea, Hermana Hessea i Rudolfa Labana, a tu su boravili i Carl Gustav Jung te Lenjin. V. Iva Nerina Sibila, „Ples je rasno pitanje / Rudolf Laban i nacistički režim", *Kretanja*, 27/2017., 25–31.

12 *Isto*, 25.

13 Andrea Amort i Mimi Wunderer-Gosch, *Österreich tanzt. Geschichte und Gegenwart*, Beč 2001., 54; preuzeto iz: Katarina Žeravica, „Škola za ritmičku gimnastiku i umjetnički ples Gertrud Kraus", *Književna revija*, 56/2016., br. 1–2, 34.

14 Vinko Jurković, „Kazalište i umjetnost", *Slobodna tribuna* (Zagreb), br. 542, 21. 6. 1924., 6.

2. 1945. – 1967.

2. 1. Baletna scena

Odmah nakon završetka rata Kazalište je krenulo u popunjavanje bitno osiromašenog baletnog ansambla i davanje programa. Margarita Froman angažirala je još maloljetne djevojčice[15] s kojima je radila balet u Dječjem carstvu i Umjetničkoj školi, a iz područja sporta i folklora regrutiraju se talentirani mladići. (U vrijeme velike i opće neimaštine rad u Kazalištu osiguravao je egzistenciju.)

Taj prvi poslijeratni period u znaku je Ane Roje kao neupitnog međunarodnog umjetničkog autoriteta, s jakim političkim zaleđem u zemlji[16], koja zajedno s Oskarom Harmošem ponovno[17] preuzima vodstvo zagrebačkog Baleta (1946. – 1953.). Roje je iznimno važna po osobnom pedagoškom angažmanu i suradnji Kazališta s tek pokrenutom Baletnom školom, koja je od osnutka 1949. imala cilj akademske baletne naobrazbe budućeg profesionalnog plesačkog kadra. Dolazak i rad iznimnih baletnih pedagoga i koreografa Milorada Jovanovića te potom Octavija Cintolesija učvrstio je sponu Kazališta i Škole, iz koje počinju izlaziti generacije baletnih plesača koje će razvidno podignuti izvedbenu razinu hrvatskog baleta.

Plesači u to vrijeme, kad su „ljudi su čekali od šest ujutro da se blagajna otvori u deset sati, a red je bio od blagajne do Kazališne kavane“[18], intenzivno rade na dvjema scenama (u Velikom i Malom kazalištu), a osim toga, imaju česte nastupe u Artističkoj pozornici „Varietéu“[19] i „Kerempuhovu vedrom kazalištu“[20] na Kaptolu koje je bilo vrlo popularno po kabaretsko-satiričkom programu. Tu se npr. igrala baletna jednočinka *Druga rezolucija Kerempuhovog vedrog kazališta*, po kojoj Milan Katić snima baletnu pantomimu *Tajna dvorca I. B.* (1951.)[21].

Iako rjeđe, Margarita Froman se koreografski javlja sve do 1955. godine, kad zauvijek odlazi u Ameriku. Iz tog je perioda zapamćena njezina poetična i originalna postava baleta *Romeo i Julija* (1948.). Froman je proslavljeni moderni balet Sergeja Prokofjeva postavila samo osam godina nakon sovjetske praizvedbe Lavrovskog pa je zagrebački balet prvi koji ga je izvodio u ovom dijelu Europe. (Balet je izveden i na gostovanju u Londonu 1955., no engleska kritika bila je puno naklonjenija drugom naslovu, baletu *Đavo u selu* Frana Lhotke te Pie i Pina Mlakara koji je smatrala primjerenijim i autentičnim izrazom hrvatskog baleta.)

---

15 To su bile: Vjera Marković, Beata Domić, Milana Broš, Nevenka Biđin, Sonja Kastl i Mirjana Dančuo.

16 Anin brat Ante Roje bio je narodni heroj.

17 Prvi put vode balet u HNK-u u Zagrebu od 1941. do 1943.

18 Jelena Mihelčić i M. Đurinović, „Razgovori: Rudi Zubčić, Jedno drukčije kazalište“, *Vijenac* (Zagreb), br. 230, 26. 12. 2002., 37–38.

19 Ilica 31, prije kino „Udarnik“, kasnije „Jazavac“, pa „Kerempuh“.

20 Kasnije „Komedija“.

21 U filmu, koji je na dulje vrijeme bio završio u bunkeru i tek je nedavno prikazan, igraju plesači zagrebačkog Baleta: Silva Hercigonja, Nenad Lhotka, Milko Šparemblek, Zvonimir Podkovac i Ladislav Sertić.

Cintolesi je u Zagreb donio slutnju novog, modernog baleta, koji se počeo stvarati na Zapadu te poslije njegova odlaska dolazi do pravog plesačkog egzodusa. Čini se nevjerojatnim da je HNK u Zagrebu moglo napustiti više od 20 plesača[22], a da se svejedno nastavio razvoj Baleta, koji 1965. postaje samostalna grana unutar Kazališta. Jedan od prvih velikih spektakala na zagrebačkoj baletnoj sceni bilo je postavljanje *Labuđeg jezera* u koreografiji Rostislava Zaharova 1962., baleta u kojem će Maja Bezjak prva otplesati zahtjevnu ulogu bijelog i crnog labuda.

2. 2. Suvremena plesna scena

Dok je balet nakon Drugog svjetskog rata nastojao uspostaviti kontinuitet, za suvremenu plesnu scenu, koju mnogi smatraju ostatkom građanskog elitizma 1945., sve počinje ispočetka. Od desetak plesnih umjetnica modernog usmjerenja koje su djelovale 1930-ih, rad nastavlja samo Ana Maletić[23] (također Labanova učenica), koja je imala podršku jednog dijela kulturnopolitičkog vodstva i uspjela, nakon nekoliko neuspješnih pokušaja osnivanja Škole, tečajeva i ansambla, ponovno započeti povijest suvremenog plesa u Zagrebu: najprije osnutkom Škole za ritmiku i ples (1954.), a onda uz prve generacije mladih snaga, završenih učenica Škole, pokretanjem Studija za suvremeni ples. Studio vodi Anina kći Vera Maletić, koja između 1964. i 1967. (nakon čega odlazi u Englesku, pa u Ameriku) istražuje odnos plesa te filmske i videotehnologije, a njezini, tih godina nastali (srećom, i danas dostupni), radovi *Formacije* (1964.), *Radiant* (1966.) i *Koreografija za kameru i plesače*[24] (1967.) svjedoče umjetničku radoznalost, sklonost eksperimentu i otvorenost novim medijima.

Iste godine, 1962., kada Ana i Vera Maletić izlaze s konceptom i programom Studija, samo nekoliko mjeseci ranije, pojavljuje se Milana Broš sa svojom Eksperimentalnom grupom slobodnog plesa (kasnije poznatom kao KASP – Komorni ansambl slobodnog plesa) koju formira u Pionirskom kazalištu (popularnom PIK-u) od talentiranih polaznika plesnog studija[25]. KASP i Studio dugo godina čine i razvijaju suvremenu, izvaninstitucionalnu plesnu scenu[26]. Njihova istraživanja, bliska principima umjetnosti 20. stoljeća, imaju podršku u dijelu kritike[27], koja se zalaže za nove oblike prikladne suvremenom čovjeku. Karakterizira ih asketska čistoća linija tijela, podcrtana uskim crnim dresovima (u početku su to bili debeli, kruti materijali, koji su imali patentni zatvarač na leđima), bose noge i nastupi u čistim, ispražnjenim prostorima.

---

22 Svi su ostvarili impresivne umjetničke karijere: Irena Milovan, Mila Narandža, Anđelka Ilić, Vjera Marković, Sonja Marchioli, Nenad Lhotka, Milko Šparemblek, Frane Jelinčić, Veseljko Sulić, Miljenko Banović, braća Sertić, Zvonimir Podkovac, Ljuba i Petar Dobrijević, Zlatko Voženilek, Dragutin Boldin, Hrvoje Ježić, Žarko Prebil, Marijan Jagušt, Zvonimir Tajzl, Ivan Kramar i Jozo Borčić.

23 Više u: M. Đurinović, *Razvoj suvremenog plesa: Ana Maletić, životopis*, Zagreb 2008.

24 Suradnja Vere Maletić s Krešom Golikom. Više u: J. Mihelčić, „Koreografije Vere Maletić za kameru i plesače“, *Kretanja*, 30/2018., 61–65.

25 Nada Kokotović, Vlasta Spinčić, Olga Draušnik, Boris Pavlenić i Ivica Ivanko.

26 KASP u jednom periodu nalazi utočište u prostoru Studentskog centra: Muzičkom salonu i Teatru &TD.

27 KASP je tih prvih godina posebno podržavao Stojan Dimitrijević, ali i Petar Selem te Igor Mandić.

2. 3. Novi medij

Iako su u ovom periodu baletni scenski spektakl i nezavisna plesna scena suprotstavljeni kao Istok i Zapad u naglašenom animozitetu, plesači i koreografi susreću se i surađuju u novim međuprostorima. S jedne strane, to su ambiciozni i ozbiljni autorski projekti i programi „Muzičkog biennalea" na kojima se domaći umjetnici upoznaju i supostavljaju uz vodeća imena svjetske avangarde. Usporedno se razvija i uzbudljivi novi televizijski medij, koji u početku ima ideju promoviranja suvremenih kompozitora koreografskom vizualizacijom glazbe[28]. S druge strane, i baletni i suvremeni plesni koreografi i plesači surađuju s Televizijom, otkrivajući komercijalne potencijale zabavnih programa koji polako, ali nezaustavljivo prodiru sa Zapada.

The beginnings of the contemporary dance scene in Zagreb 1924 – 1930 and 1945 – 1967

Summary: The years which Vladan Desnica spent in Zagreb coincide with two strong waves of Europeization and growth; one of the many new interests, artistic ideas and practices that were being adopted at the time was dance. This paper provides a short overview of the development of the Croatian dance scene, drawing from the research I have conducted over twenty years, and a number of articles I have published. I would point the interested reader towards texts accompanying the great thematic exhibitions: "Avant-garde tendencies in Croatian Art", "Passion and rebellion/ Expressionism in Croatia" and "The Sixties in Croatia: Myth and Reality" for additional information on the period defined by the title.

The history of the Croatian dance scene is distinctive because of the concurrent development of ballet and modern dance. The two key events in this development occurred in 1924, when Russian ballet artist Margarita Froman, who had set the foundations for the national ballet scene three years earlier, choreographed *The Gingerbread Heart*, set to music by Krešimir Baranović and with an outstanding guest appearance by Rudolf Laban, which in turn led to the opening of schools of the expressive modern dance *Ausdruckstanz*. These are also the circumstances in which the first Croatian prima ballerina and one of the great ballet dancers of her time, Mia Čorak Slavenska developed as an artist.

Following the war and the ensuing political changes, efforts were made to form cultural institutions which would showcase the achievements of the newly-established SFRY. The Ballet of the Croatian National Theater weathered this tumultuous early period under the tutelage of the internationally acclaimed artists Ana Roje and Oskar Harmoš. They endorsed the founding of the Zagreb School of Ballet, while Laban's protégée Ana Maletić, virtually the only remaining representative of modernism in dance, established the School of Rhythmics and Dance. This, along with the rare but significant appearances by notable guest educators from abroad, pushed the craft towards professionalism. In the 1960s, as the access to the West became easier, Zagreb was re-established as a cultural center and a point of origin for new artistic tendencies, while a well-respected ballet and contemporary dance scene emerged.

[28] Urednik Vlado Seljan i redatelj Mladen Raukar posebno su aktivni na tom glazbeno-scenskom području.

Key words: the Ballet of the Croatian National Theater in Zagreb, modernism in dance, the independent dance scene

Izvori

Vinko Jurković, „Kazalište i umjetnost“, *Slobodna tribuna* (Zagreb), br. 542, 21. 6. 1924., 6.

Kalman Mesarić, „Apsolutni ples. Gostovanje teatra R de Labana“, *Slobodna tribuna* (Zagreb), br. 538, 24. 5. 1924., 11.

Mia Čorak / brošura, izbor kritika baletnih nastupa Mie Čorak od 1922. do 1932., 1933. [?], 7–8.

Jelena Mihelčić i Maja Đurinović, „Razgovori: Rudi Zubčić, Jedno drukčije kazalište“, *Vijenac* (Zagreb), br. 230, 26. 12. 2002., 37–38.

Scena (Zagreb), 21. 5. 1924., 6.

Literatura

Andrea Amort i Mimi Wunderer-Gosch, *Österreich tanzt. Geschichte und Gegenwart*, Beč 2001.

Maja Đurinović, „Balet“, u: *Hrvatsko narodno kazalište u Zagrebu 1840 – 1860 – 1992*, Zagreb 1992., 153–181.

Maja Đurinović, *Razvoj suvremenog plesa: Ana Maletić, životopis*, Zagreb 2008.

Maja Đurinović, „Vera Milčinović Tashamira: Plesna umjetnica koja je donijela europski izražajni ples u Ameriku (Zvali su je Croatian Beauty)“, u: *Krležini dani u Osijeku 2016. Hrvatska drama i kazalište u inozemstvu: drugi dio*, Zagreb – Osijek 2017.

Maja Đurinović i Zvonimir Podkovac, *Mia Čorak Slavenska*, Zagreb 2004.

Jelena Mihelčić, „Koreografije Vere Maletić za kameru i plesače“, *Kretanja*, 30/2018., 61–65.

Iva Nerina Sibila, „Ples je rasno pitanje / Rudolf Laban i nacistički režim“, *Kretanja*, 27/2017., 25–31.

Katarina Žeravica, „Škola za ritmičku gimnastiku i umjetnički ples Gertrud Kraus“, *Književna revija*, 56/2016., br. 1–2, 34.

Prilozi

SCENA

REVIJA ZA SVE POJAVE SCENSKOG ŽIVOTA

SEZONA 1923/24. ZAGREB, 21. MAJA 1924.

Sadržaj: Ples kao posebna umjetnost - Josip Kulundžić. | Nova plesna umjetnost - R. de Laban. | Sadržaj Labanovih plesnih scenarija. | Hudožestvenici u Zagrebu. | Bilješke. | Umjetničke priredbe.

Plesni Teatar R. de Laban-a u Zagrebu. *Zmajeva pogibija.*

Sl. 1. Plesni teatar R. de Laban na naslovnici zagrebačke *Scene* (1924.)

Sl. 2. Vera Milčinović Tashamira u Maksimiru, 1925.

Sl. 3. Đavo u selu, Zagreb, 1945. – Ana Roje, Oskar Harmoš i Nenad Lhotka

Sl. 4. Maja Bezjak kao Odette, Zagreb, 1962.

Sl. 5. Škola za ritmiku i ples – prostorni akord u skoku
(Tihana Škrinjarić, Ivanka Cerovac i Ljiljana Putz)

23.
ZAGREB NA FILMOVIMA TELEVIZIJE ZAGREB 1956. – 1967.: PROMOCIJA, REPREZENTACIJA I URBANIZACIJA GRADA

Mihaela Marić

UDK: 711.4(497.5 Zagreb):654.197"1956/1967"
Izvorni znanstveni članak

Sažetak: U razdoblju nakon Drugog svjetskog rata Zagreb proživljava promjenu u svim aspektima života, ponajprije zaslugama zagrebačkoga gradonačelnika Većeslava Holjevca, za čijeg je drugog mandata Zagreb „prešao preko Save". Usporedno s daljnjim urbanim razvojem grada razvija se i Radiotelevizija Zagreb (RTZ), koja svoj put započinje u pedesetim godinama emitiranjem prvog eksperimentalnog programa, a zatim prvog domaćeg programa uživo s otvorenja „Zagrebačkog velesajma" na novoj lokaciji preko Save. U radu se naglasak stavlja na razmatranje usporednog razvoja Televizije Zagreb te urbanog razvoja grada kako ga je dokumentirala televizija. S obzirom na to da je i u realizaciji urbanog plana i pri osnivanju televizije veliku ulogu igrao Holjevac, pokušat će se promotriti koliko mu se prostora davalo u reportažama te kako se gradonačelnik koristio televizijom za samopromociju.

Ključne riječi: Zagreb, Radiotelevizija Zagreb (RTZ), urbanizacija, industrijalizacija, Većeslav Holjevac, „Velesajam", Novi Zagreb

1. Uvod

U razdoblju nakon Drugog svjetskog rata grad proživljava promjenu u svim aspektima života. Zasluge zagrebačkoga gradonačelnika Većeslava Holjevca, za čijeg je drugog mandata Zagreb „prešao preko Save", pritom su neosporne i dodatno su ubrzale urbane transformacije. Usporedno s poslijeratnim razvojem grada razvija se i Radiotelevizija Zagreb (RTZ), koja svoj put započinje u pedesetim godinama emitiranjem prvog eksperimentalnog programa, zatim prvog domaćeg programa uživo s otvorenja „Zagrebačkog velesajma" na novoj lokaciji preko Save do relativnog uzleta u sljedećih dvadesetak godina. Poticajan je, pri proučavanju odnosa televizije i društva, pristup britanskog povjesničara Ase Briggsa, koji

daje nov način istraživanja povijesti televizije, koristeći se komparativnom metodom i kontekstualizirajući televiziju u društvenim i političkim prilikama toga vremena, izbjegavajući dotadašnju praksu isključivog objavljivanja same građe arhiva televizije.[1] Istraživanje tako postaje kompleksnije, a televizija kao moderni društveni fenomen bolje razumljiva. Stoga je i u ovom radu naglasak na razmatranju usporednog razvoja Televizije Zagreb i urbanog razvoja grada kako ga je dokumentirala televizija. S obzirom na to da je i u realizaciji urbanog plana i pri osnivanju televizije veliku ulogu igrao Većeslav Holjevac, pokušat će se promotriti koliko mu se prostora davalo u reportažama te kako se gradonačelnik koristio televizijom za samopromociju. Ponajprije će se promotriti neki od važnijih procesa koji su obilježili urbanizaciju Zagreba do 1970. te kako je sve to popratila Televizija Zagreb. Zatim će se analizirati njen razvoj, kako bi se razmotrio međuodnos razvoja televizije i grada te da bi se jasnije shvatilo nastanak i vrste korištene građe iz arhiva HRT-a. Pri samom kraju rada bit će govora o tadašnjem gradonačelniku Holjevcu kao ličnosti koja povezuje oba ova procesa.

Prije same analize potrebno je osvrnuti se na specifičnost korištene građe arhiva Hrvatske radiotelevizije (HRT), na kojoj se temelji ovaj rad, kako bi se ukazalo na mnoge probleme razvoja televizije u razdoblju od njezinih početaka do 1970-ih. Sačuvane informativne emisije (*Filmske vijesti* i *Vijesti*) iz prvih godina rijetke su, snimke traju po nekoliko minuta, a prikazuju se kratki crno-bijeli kadrovi, nažalost, najčešće bez zvuka jer audiovrpce nisu sačuvane. Snimke su se u prvim godinama često preuzimale iz Beograda ili su se miješale s vijestima koje su se ondje snimale. Stoga su i snimke koje prate Holjevca i urbani razvoj Zagreba u ovom razdoblju malobrojne, kratke i teško dostupne. Za razdoblje šezdesetih koristile su se emisije *Zagrebački tjednik* te *Jučer, danas, sutra*, a zbog manjka izvorne građe i bolje usporedbe koristile su se i emisije iz kasnijih razdoblja, koje su već bile lakše dostupne u boji i s audiosnimkom. Sva dostupna građa analizira se s pomoću komparativne i kvantitativne metode.

2. Industrijalizacija i urbanizacija poslijeratnog Zagreba

Zagreb poslije Drugog svjetskog rata potresaju mnogi problemi, koji su usporavali proces urbanizacije i industrijalizacije grada. Ne samo da se morao nositi s posljedicama rata već se susreo i s velikim porastom stanovništva. Jednim dijelom bile su to izbjeglice, koje su svoje utočište potražile u Zagrebu za vrijeme rata pa su onda neke od njih u njemu i ostale, a dijelom do toga dolazi zbog brze industrijalizacije grada. Zagreb je nakon rata najveći trgovački grad Jugoslavije te središte uvozne trgovine, stoga ljudi masovno sa sela odlaze

[1] O tome v. Asa Briggs i Peter Burke, *Socijalna povijest medija. Od Gutenberga do interneta*, Zagreb 2011.; A. Briggs, *The History of Broadcasting in the United Kingdom*, sv. 1–5, Oxford 1961. – 1995.: *The Birth of Broadcasting* (1961.), *The Golden Age of Wireless (1927–1939)* (1965.), *The War of Words (1939–1945)* (1970.), *Sound and Vision (1945–1955)* (1979.), *Competition (1955–1974)* (1995.); Ista, *The BBC: The First Fifty Years*, Oxford 1986.; Kurt Lang i Gladys Engel Lang, *Television and Politics*, London 2002.

[2] Tomislav Timet, „Prilog poznavanju stambene izgradnje Zagreba“, *Iz starog i novog Zagreba*, sv. 3 (ur. Franjo Buntak), Zagreb 1963., 275.

u grad.[2] No, na njegovu obnovu i razvoj odrazili su se prije svega financijski problemi. Ne samo da je manjkalo novca za preuređenje starih te izgradnju novih stambenih objekata već i za rušenje „divlje gradnje", većinom sagrađene na južnijim dijelovima grada, koja je nastala zbog manjka stambenog prostora te ostala jednim od problema u čitavom razdoblju urbanizacije grada. Stambena se izgradnja stoga odvijala jako sporo; čak se unutar deset godina situacija nije poboljšala, niti je pokrivala 20% onoga što je bilo potrebno izgraditi za sve veći broj stanovništva.[3] Jednim je dijelom poslijeratnom Zagrebu dobro došla uspješna stambena izgradnja grada u razdoblju između dvaju ratova, odnosno do 1940. godine, s time da je i tada, a onda i kasnije, ostalo problematično pitanje velikog broja prizemnica, na koje se rasipala zemljišna površina. Osim toga, glavni je problem ostajao porast „divlje gradnje" bez građevinske dozvole. Situacija se tek postupno mijenja jer više nisu privatnici ti koji grade stambene objekte, već država, gradske općine i njihove institucije ili poduzeća.[4] Ipak, stanje se do 1955. godine nije poboljšalo, čak naprotiv, može se reći da je problem postao ozbiljniji. Razloga je bilo nekoliko: nagli porast gradskog stanovništva, broja domaćinstava, zatim spora i oskudna stambena izgradnja, a razlika između ovih čimbenika bila je s godinama sve veća. Intenzitet stambene izgradnje bio je među najslabijima u Europi. Problem i dalje ostaje velik broj prizemnica i jednokatnica umjesto planske izgradnje viših zgrada i nebodera, kako bi se u njih moglo smjestiti veći broj ljudi.[5]

Naglo širenje gradskog područja na okolne općine dalo je poticaj za stvaranje plana za izgradnju poslijeratnog Zagreba. Godine 1945. gradu je pripojena Kustošija, Bukovački Breg I., zatim 1949. Bukovački Breg II., jugozapadni dio Granešine, Zagrebačka Dubrava i Čulinečka Dubrava I. Najveća teritorijalna promjena dogodila se 1950., kada su pripojene općine: Stenjevec, Vrapče, Šestine, Gračani, Remete, Markuševac, Resnički gaj i Savski gaj, te 1952. godine: Resnička Trnava, Čulinečka Dubrava II., Resnički gaj i manji dio Podsusedskog Jarka.[6]

Gradske vlasti okreću se dodatnom razvijanju dvaju glavnih čimbenika Zagreba – industrijalizaciji i urbanizaciji grada. Za Zagreb bilo je ključno obnoviti, razvijati i poticati industrijski razvoj kao jedan od glavnih industrijskih središta u državi. Zastarjela i manje-više neprikladna industrijska postrojenja trebalo je izbaciti iz užeg centra grada, kako bi se mogla slobodno širiti te kako bi se umanjilo zagađenje. Stoga se planiralo osnivanje četiriju industrijskih zona: Žitnjaka za nečiste industrijske pogone, a u ostalim trima zonama (Jakuševac, Jankomir te Hrvatski Leskovac) razvijala se čista industrija. Unatoč naporima, neke industrije ipak ostaju u užem dijelu grada.[7]

Industrijalizacija je uključivala izgradnju novih tvornica – Tvornice parnih kotlova i hidrauličkih strojeva na Žitnjaku te kombinat „Jedinstvo", kao i rekonstrukciju i proširenje starih postrojenja, poput tvornice „Rade Končar". Tvornica parnih kotlova, elektroindu-

3 *Povijest grada Zagreba*, knj. 2: *20. i 21. stoljeće*, Zagreb 2013., 178; T. Timet, *Stambena izgradnja Zagreba do 1954. godine. Ekonomsko-historijska analiza*, Zagreb 1961., 189.
4 T. Timet, „Prilog poznavanju stambene izgradnje Zagreba", 274.
5 Isti, *Stambena izgradnja Zagreba*, 189, 200, 202.
6 Isti, „Prilog poznavanju stambene izgradnje Zagreba", 274–275.
7 Zdenko Kolacio, „Problemi urbanističkog razvoja Zagreba", *Iz starog i novog Zagreba*, sv. 3, 287–288.

strija „Tesla“, farmaceutska tvornica „Pliva“ te spomenuti „Rade Končar“ u pedesetima doživljavaju procvat. Velik dio tvornica selio se na Žitnjak – INA i OKI kao najveća postrojenja te neki od pogona tvornice „Rade Končar“. Radilo se i na obnovi i proširenju gradske infrastrukture, ponajprije opskrbom grada strujom, izgradnjom Elektrane 1947. godine, zatim plinom u razdoblju do 1958. godine. Ipak, najveći pomak napravljen je izgradnjom Termoelektrane, odnosno toplane 1963. godine, čime je Zagreb posjedovao prvi takav sustav grijanja u Jugoslaviji. Velik doprinos u razvoju industrije i znanosti imao je Institut „Ruđer Bošković“, osnovan 1952. godine, koji je postao vodećim hrvatskim institutom za područje atomske fizike. Sâm Većeslav Holjevac za vrijeme svog mandata u više ga je navrata posjećivao te razgledavao radove i preuređenja u Institutu.[8]

Urbanizacija je tekla teže i sporije; povjesničar Tomislav Timet u svojoj knjizi urbanizaciju dijeli na dvije faze: prvu od 1946. do 1954. te drugu do 1962., s time da je za vrijeme druge napravljen znatan pomak u broju stanova.[9] Gradnja je sve življa do 1962. godine, stanovi su sada već dvosobni ili jednosobni te je u dvije godine (1960. – 1962.) postignut uspjeh kakav nije postignut ni u međuratnom razdoblju. Ključan je pritom problem bila činjenica da „Generalni regulacioni plan grada Zagreba“ iz 1937. godine zbog rata i poslijeratnih organizacijskih promjena nije proveden (jedino je Cvjetno naselje velikim dijelom uspješno realizirano) te je ukinut 1945. U poslijeratnom razdoblju krenulo se s izradom urbanističkog plana, koji se prvotno nije odvijao prema planu jer je najprije trebalo obnoviti velik broj ratom uništenih zgrada pa je novi plan „Direktivna regulativna osnova“ dovršen tek 1953., a zbog neslaganja nije ni prošao. Ponajprije se išlo za rješavanjem cestovnih problema, pitanja željeznice i prometne povezanosti, a zatim se planirala izgradnja zgrada s četirima do osam katova u novom centralnom dijelu Trnja – jugozapadnom Zagrebu.[10] Ipak, željelo se izbjeći skupe zahvate pa se u prvim planovima preskače plansku izgradnju Trnja i Trešnjevke zbog, između ostalog, problema nastalih uslijed „divlje gradnje“, stoga su ti dijelovi bili puno lošije izgrađeni nego pomno isplanirana gradnja Novog Zagreba. Ti novi dijelovi grada morali su biti zaokružene cjeline, imati škole, vrtiće, trgove, centre, rekreativne površine te biti dobro prometno povezani, ali su neki objekti, poput bolnica, ostali zanemareni u prvim godinama urbanog planiranja.[11]

Za sve je ovo velikim dijelom bio zaslužan Većeslav Holjevac, zagrebački gradonačelnik – točnije, predsjednik Gradskog narodnog odbora Zagreb od 1952. do 1963. godine. Zanimljivo je da je gradonačelniku, unatoč tome što je u nekoliko svojih mandata i punih jedanaest godina na poziciji napravio mnogo za industrijalizaciju i urbanizaciju grada,

---

8 *Povijest grada Zagreba*, sv. 2, 182, 185, 188, 192–193, 210.

9 T. Timet, „Prilog poznavanju stambene izgradnje Zagreba“, 274, 277.

10 Vedran Ivanković, „Arhitekt Vladimir Antolić – zagrebački urbanistički opus između dva svjetska rata“, *Prostor*, 17/2009., br. 2 (38), 269–283; Z. Kolacio, „Problemi urbanističkog razvoja Zagreba“, 281–284; *Povijest grada Zagreba*, sv. 2, 177.

11 Z. Kolacio, „Problemi urbanističkog razvoja Zagreba“, 299; *Povijest grada Zagreba*, sv. 2, 178.

12 O tome v. *Većeslav Holjevac: graditelj, vizionar, ratnik* (ur. Juraj Hrženjak), Zagreb 2007.; Josip Mihaljević, „Większlav Holjevac – Forgotten Dissident“, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 58/2018., br. 3, 128–147; Isti, „Stota obljetnica rođenja Większlava Holjevca (1917.-1970.)“, *Zagreb moj grad*, 11/2017., br. 64, 6–11; Iva Kraljević-Bašić, „Matica iseljenika Hrvatske 1964.-1968.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 41/2009., br. 1, 71–92; Katarina Spehnjak, „Większlav Holjevac u političkim zbivanjima u Hrvatskoj 1967. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, 32/2000., br. 3, 567–593.

posvećeno uglavnom malo historiografskih radova.[12] Veći naglasak stavljalo se na njegovo razdoblje provedeno u partizanima ili kasnije pri radu Matice hrvatske, a jednim je dijelom bio „zaboravljen" zbog neslaganja s državnim vlastima za vrijeme objavljivanja „Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika".[13]

Među Holjevčevim prvim bitnim projektima bili su izgradnja Mosta slobode – kao poveznica Starog i Novog Zagreba – te masovna stambena izgradnja uzduž Ulice proleterskih brigada. Izgradnja Trnja, točnije, Sveučilišne aleje, planirane još od kraja pedesetih, jedan je od nerealiziranih projekata pa se nije ostvarila ni ideja da Trnje postane stvarnim sveučilišnim središtem, unatoč tome što je izgrađeno Pučko učilište „Moša Pijade", zgrada Elektrotehničkog (ETF) te Filozofskog fakulteta.[14]

Početkom 1950-ih dolazi do prvog prijelaza preko Save izgradnjom zgrada u Savskom gaju. Započinje izgradnja „Velesajma" koji se, nakon dugogodišnjeg boravka na prostoru današnjeg Studentskog centra te kasnijeg proširenja na današnji Tehnički muzej, konačno zbog manjka prostora preselio u novu zgradu u Novom Zagrebu preko južne obale Save, gdje je svečano otvoren 1956. godine.[15] Taj nezaboravni događaj obilježila je i Televizija Zagreb svojim prvim emitiranjem uživo s otvorenja. „Velesajam" postaje ključnim državnim i međunarodnim trgovačkim središtem te su njegovi proljetni i jesenski sajmovi bili dobro posjećeni, a broj izlagača, paviljona i posjetitelja bio je iz godine u godinu sve veći. Sâm je Tito često dolazio na sajam; otvorenje prvog jesenskog sajma prilikom prelaska u novu zgradu preko Save upravo je uprizoreno uz njegovu prisutnost.

Izgradnja Novog Zagreba trebala je riješiti problem imigracije proizašle iz deagrarizacije i industrijalizacije. Južni potez između Save i pruge – Trnje – prema arhitektu Vladimiru Antoliću, trebao je biti novi centar grada s Moskovskom avenijom (danas Vukovarska ulica) kao glavnom prometnicom s novim objektima gradske vlasti, kulturnih i obrazovnih institucija te stambenim objektima.[16] To se mijenja izgradnjom „Velesajma" preko Save, kojim je uvedena i infrastruktura (električna, plinska, vodna, prometna) te se izvode produženja dotadašnjih ulica. Treba naglasiti kako je izgradnja Mosta slobode bila ključna za urbanizaciju prostora preko Save.[17] Najprije se izgrađuje Savski gaj 1957. te Remetinečki gaj. Trnsko se gradi 1959. godine kao prvo cjelovito planirano naselje. U drugoj fazi 1963. – 1968. gradi se Zaprođe, a zatim slijede Sopot i Utrine, prema istom planskom programu, te Siget. Probleme su stvarala razna naselja niske stambene gradnje, nastala zbog „divlje gradnje", poput Kajzerice.[18] Takvi su dijelovi grada imali velikih problema s higijenom te opskrbom vodom i strujom.

---

13 K. Spehnjak, „Većeslav Holjevac u političkim zbivanjima u Hrvatskoj 1967. godine", 567–593.
14 *Povijest grada Zagreba*, sv. 2, 180–181.
15 *Isto*, 182.
16 V. Ivanković, „Arhitekt Vladimir Antolić", 269–283.
17 T. Timet, „Prilog poznavanju stambene izgradnje Zagreba", 277; Valentina Gulin Zrnić, *Kvartovska spika. Značenje grada i urbani lokalizmi u Novom Zagrebu*, Zagreb 2009., 41–44.
18 V. Gulin Zrnić, *Kvartovska spika*, 44–45.

3. Razvoj Radiotelevizije Zagreb

Radiotelevizija Zagreb svoj put započinje prvim eksperimentalnim programom, koji se u početku temeljio na talijanskim i austrijskim sadržajima zbog nepostojanja domaćeg programa. Emitiranjem uživo sa „Zagrebačkog velesajma" te zatim prvim potpuno samostalnim eksperimentalnim programom iste godine nastaje prvi televizijski studij u Jugoslaviji. Ipak, put do uspona bio je težak, kompliciran te često usporavan političkim i društvenim problemima. Pri izradi ovog poglavlja u metodološkom smislu prije svega može poslužiti knjiga Ase Briggsa i Petera Burkea *Povijest medija*.[19] U Europi se pitanje osnivanja televizijskog programa postavilo već u međuratnom razdoblju pa tako neke poznatije radijske kuće, poput BBC-ja, kreću eksperimentirati već u 1920-ima. Unatoč uspješnim emitiranjima i popularizaciji televizijskog programa, televizija svoj procvat doživljava tek u 1950-ima.[20] U Jugoslaviji, ponajprije u Zagrebu, o osnivanju televizije govorilo se već na Komitetu za radiofuzne službe Vlade FNRJ na kojem je kao glavna smjernica izrađen „Nacrt perspektivnog plana radiofikacije FNRJ" za razdoblje između 1955. i 1960. godine.[21] To se pitanje postavilo jer je već određen broj kućanstava posjedovao televizijske uređaje na kojima su hvatali strane talijanske i austrijske programe. Ipak, smatralo se da se pitanje osnivanja televizije ne bi trebalo povlačiti na državnoj razini sve dok se ne izgradi čvrsta državna radijska veza, provođenjem sve jače centralizacije te dok se ne stvore uvjeti za izradu zajedničkog televizijskog programa Zagreb – Beograd – Ljubljana.[22] Također, nije se moglo govoriti o osnivanju televizije dok je radio imao raznih razvojno-tehničkih problema, poput pomanjkanja opreme, lošeg signala, uske radioveze itd.

No, u Zagrebu se počinje razmišljati o osnivanju televizije. Kada su vijesti došle do ostalih republika, koje nisu bile spremne za takav pothvat, ubrzano se kreće u neku vrstu nadmetanja tko će biti prvi u stvaranju televizijskog programa u Jugoslaviji. U Zagrebu se počinje eksperimentirati signalom te skupina tehničara na Sljemenu uspijeva uspostaviti signal, a na ekranu pojavljuje se „snijeg". Odlučeno je da će se prvi televizijski program emitirati na obljetnicu trideset godina Radio Zagreba te se počinje intenzivnije raditi na provedbi plana. Ubrzo se poteže pitanje nabave opreme, što nije bilo moguće napraviti unutar države zbog međusobnog neslaganja te se traži strane investitore u Italiji, Austriji i Francuskoj, što je izazivalo određene kontroverze, s obzirom na to da se radilo o suradnji s kapitalističkim zapadnim zemljama. Ipak, prva oprema nabavljena je od francuskog CFTH-a, a prve emisije za emitiranje bile su dogovorene s austrijskim i talijanskim televizijama.[23]

Prvo osoblje koje je radilo na osposobljavanju televizije bili su većinom ljudi s Radio Zagreba. Zlatko Sinobad je, zajedno s tadašnjim generalnim direktorom Radija, Ivanom Šiblom, bio među prvima koji su pokrenuli ideju o televiziji. Prvo televizijsko osoblje došlo

[19] A. Briggs i P. Burke, *Socijalna povijest medija*.
[20] *Isto*, 205–208, 248.
[21] Nikola Vončina, *TV osvaja Hrvatsku. Prilozi za povijest radija i televizije u Hrvatskoj III (1954. – 1958.)*, Zagreb 1999., 86.
[22] *Isto*, 113–114.
[23] *Isto*, 132–135.

je s Radija, među njima i glavni inženjer Roman Galić, uz kojeg su se našla mnoga druga poznata imena – Vojko Trs kao tehnički direktor, Mario Fanelli kao režiser, Marija Ritz, Ivo Vuljević, Ivan Sušanj, Zdenka Pranjić itd. Dakle, osoblje koje je bilo potrebno za rad s kamerama, filmovima ili je bilo dovedeno iz filmskih kuća poput „Jadran filma", ili su se održavali tečajevi za obuku mladih ljudi. U ovakvom sastavu prvu skupinu činilo je oko 20 osoba.[24]

Prvi prijam sa Sljemena dogodio se 15. svibnja 1956., a samo radi te prigode kupljeni su i postavljeni televizori u izloge na zagrebačkim trgovima, oko kojih su se s iščekivanjem okupljali ljudi. Nakon prikazane rešetke pojavio se austrijski program, koji se na televiziji prikazivao neko vrijeme zbog nedostatka domaćeg programa. Ubrzo je potom iz Beograda stigla opomena i zahtjev o obustavi programa jer se smatralo da program koji su prenosili nije bio prikladan zato što je dolazio iz drugačije ustrojene, kapitalističke zemlje. Povjesničar i kroničar televizije Nikola Vončina u svojoj knjizi navodi kako je tada bitnu ulogu u očuvanju televizije odigrao upravo Vladimir Bakarić, dokazujući se tako ne samo na republičkoj već i na državnoj razini.[25]

Prvi eksperimentalni domaći program sastojao se od kratkih vijesti te nekoliko kraćih zabavnih i glazbenih emisija snimljenih u studiju, a sve je to bila vježba za nadolazeće snimanje otvorenja „Velesajma". Na „Velesajmu" bio je montiran studio te se sve snimalo s pomoću dvije kamere; prvi kadar bila je snimka s krova „Velesajma" koja je prenosila pogled na Sljeme te zatim na zgrade „Velesajma". Mogu se vidjeti kadrovi ljudi koji iščekuju otvorenje, svečanu povorku na čijem su čelu bili Tito, Bakarić i Holjevac, a poseban trenutak koji se željelo uhvatiti bilo je rezanje vrpce koje je bilo povjereno Titu.[26]

Oformljivanjem ostalih republičkih televizijskih kuća tijekom 1958. godine polako se radilo na izradi zajedničkog programa, koji zbog prekida signala i drugih problema nije realiziran sve do sljedeće godine. I tada su se vijesti dugo emitirale iz Zagreba i Ljubljane u slučaju prekida signala s Beogradom; ponekad se nisu mogle emitirati svakodnevno, već tjedno (pa se u početku razmišljalo o nazivu emisije *TV tjednik* umjesto *TV dnevnik*) ili su ih zamjenjivale *Filmske novosti* s često zastarjelim informacijama. Postojanje zajedničkog programa postaje problem za domaći program zbog sve veće kontrole nad televizijom iz Beograda, a do postupne liberalizacije dolazi tek krajem 1970-ih.[27] Program je u početku bio kratak, savezni *TV dnevnik* trajao je oko pola sata na početku i na kraju emitiranja dnevnog programa. Tek formiranjem *Zagrebačkog tjednika* početkom šezdesetih godina, za što je osobno bio zaslužan Holjevac, a kasnije i emisije *Jučer, danas, sutra*, koja dobiva značajke hrvatskog *TV dnevnika*, od 1963. godine polako dolazi do osamostaljivanja domaćeg *Informativno-političkog programa* Studija Zagreb. U vremenu nakon zagrebačke poplave 1964. godine, počinje se jasnije vidjeti napredak RTZ-a, što se manifestira u sve bogatijem programu (dnevnik, vijesti, televizijske drame, filmovi, sportski pregledi, program za djecu

[24] *Isto*, 136–142.
[25] *Isto*, 144–150.
[26] *Isto*, 159–169.
[27] *Isto*, 291–316; Ista, *RTV Zagreb 1959. – 1964. Prilozi za povijest radija i televizije u Hrvatskoj IV*, Zagreb 2001., 221–224.

i omladinu, poljoprivredne, propagandne i glazbene emisije, a kasnije, od 1965., *Ekran na ekranu*, glazbeno-zabavna emisija), duljem trajanju i sve boljoj pokrivenosti obavještajnog programa.[28]

4. „Velesajam" na snimkama Televizije Zagreb

Povezujući navedene aspekte, ponajprije bi se trebalo osvrnuti na „Zagrebački velesajam" jer se na tom primjeru najbolje može uvidjeti međuodnos Televizije Zagreb, urbanog razvoja poslijeratnog Zagreba i gradonačelnika Holjevca. Svečano otvorenje sajma i snimka uživo odigrali su veliku ulogu u afirmiranju televizije, Holjevca u državnim krugovima te Zagreba kao jednog od glavnih državnih središta. To je posebno vidljivo iz mnogih kasnije snimljenih emisija[29], u kojima se često pronalaze snimke otvorenja – kadrovi zgrade „Velesajma", uređenog prostora, različitih paviljona, ljudi koji nestrpljivo iščekuju otvorenje, a glavno mjesto zauzima kratak isječak Titova rezanja vrpce u društvu Holjevca i Bakarića.[30]

Pri analizi televizijskih isječaka *Filmskih vijesti*, *Vijesti*, *TV dnevnika* i *Zagrebačkog tjednika* ističu se „Velesajam" te njegove jesenske i proljetne izložbe, koje i dalje zauzimaju bitno mjesto u dnevnim i tjednim izvještajima. Veliku se važnost pridaje posjetima raznih stranih državljana, koji u pratnji Tita, Holjevca i Bakarića razgledavaju paviljone te raspravljaju o najnovijim proizvodima.[31] Suradnja s drugim europskim i svjetskim zemljama bila je izuzetno bitna ne samo za Zagreb već i za Jugoslaviju. U prvim je godinama naglasak bio na suradnji s velikim europskim trgovačkim zemljama – Čehoslovačkom, Istočnom i Zapadnom Njemačkom te svjetskim silama, Sjedinjenim Američkim Državama i Sovjetskim Savezom, koje među prvima dobivaju vlastite paviljone na „Velesajmu". Snimaju se razni intervjui s prodavačima iz navedenih zemalja, kako bi se ukazalo na dobru suradnju tih zemalja s Jugoslavijom te pokazalo da je i ona važan sudionik međunarodne trgovine. U kasnijim godinama veći se naglasak stavlja na suradnju sa zemljama Trećeg svijeta pa se radi na izgradnji njihovih paviljona, kako bi se i oni mogli pokazati na svjetskom tržištu.[32] Važnost suradnje sa zemljama Trećeg svijeta ističe i Tito u jednom intervjuu iz 1976. godine te smatra kako je bitno da se tako pomogne razvoju tih zemalja te da se usporedno šire i

[28] Ista, *RTV Zagreb 1959. – 1964.*, 221–224, 228.

[29] Arhiv Hrvatske radiotelevizije (dalje: Arhiv HRT), *Od zbora do Velesajma*, IMX-33042 (datum emitiranja 15. 11. 1999.); Arhiv HRT, *Jubilej Zagrebačkog velesajma*, 12379/211253 (datum emitiranja 1. 1. 1976.); Arhiv HRT, *Grad, prostorna organizacija*, IMX-33068; Arhiv HRT, *Zagreb, industrijalizacija i rast*, IMX-55158 (godina emitiranja 1984.).

[30] Arhiv HRT, *Od zbora do Velesajma*, IMX-33042 (datum emitiranja 15. 11. 1999.); Arhiv HRT, *Počeli smo prije dvadeset godina*, IMX-53526 (datum emitiranja 10. 5. 1976.).

[31] Arhiv HRT, *Vijesti*, 303/4252 (datum emitiranja 17. 4. 1963.); Arhiv HRT, *Vijesti*, 634/11858; Arhiv HRT, *Filmske vijesti*, 157/16311; Arhiv HRT, *Filmske vijesti*, 157/1639; Arhiv HRT, *Filmske vijesti*, 7/67; Arhiv HRT, *Velesajam*, T163/12351; Arhiv HRT, *Tito na Zagrebačkom Velesajmu*, 3/41; Arhiv HRT, *Filmske vijesti*, 157/1630; Arhiv HRT, *Filmske vijesti*, 7/65.

[32] Arhiv HRT, *Od zbora do Velesajma*, IMX-33042 (datum emitiranja 15. 11. 1999.); Arhiv HRT, *Filmske vijesti*, Zagrebački velesajam, 196/1983.

paviljoni i sâm „Velesajam“. Iz tog intervjua vidljivo je da Tito hvali „Velesajam“, ponajprije zato što se na jednome mjestu nalaze mnogi stručnjaci iz raznih svjetskih država te se tako zainteresirani posjetitelji mogu informirati o novitetima u industriji. Također naglašava da je daljnji razvoj „Velesajma“ nužan za privredu, zbog čega negativno gleda na izgradnju nebodera u okolici sajma, smatrajući da je potrebno omogućiti uvjete za slobodno širenje „Velesajma“, kako bi još dugo ostao među vodećima.[33]

Iz godine u godinu, na temelju snimki „Velesajma“, može se pratiti napredak televizije. Reportaže su sve duže i raznovrsnije, snimljeni su govori gradonačelnika Holjevca na otvorenjima[34], a čak i poneki razgovor s Titom. Također, uspoređujući dvije kasnije snimljene emisije posvećene razvoju „Velesajma“, može se uočiti koliku je važnost imao za razvoj Zagreba u cijelom 20. stoljeću. Jedna od prvih takvih emisija jest *Jubilej Zagrebačkog velesajma* s kraja sedamdesetih godina, a druga *Od zbora do Velesajma* s kraja devedesetih. Obje emisije osvrću se na razvoj „Velesajma“ od njegovih početaka na prostoru današnjeg Studentskog centra, uspoređujući snimke starih s novim paviljonima. Ukazuje se na probleme koje je „Velesajam“ imao do preseljenja u nove prostore preko Save. Svrha obiju emisija bila je pokazati razvoj ponude sajma od otvorenja 1956. do sve raznovrsnijih eksponata u kasnijim godinama, od strojeva i tekstila do automobila.[35] Dok je emisija iz devedesetih više napravljena kao kraći pregled, gdje se više prostora pridavalo i ranim počecima „Velesajma“,[36] *Jubileju Zagrebačkog velesajma* veći je fokus na prelasku preko Save te uključuje ne samo već spomenuti intervju s Titom već i s nekolicinom stručnjaka koji su prisustvovali izgradnji novog „Velesajma“.[37] To ne treba začuditi s obzirom na to da emisija nastaje 1976. u Jugoslaviji te se očito njome trebalo promovirati uspješnost socijalističkog razvoja jer i Tito zauzima veliku ulogu u snimkama emisije te se tvrdi kako je posjećivao sve jesenske izložbe, a ako ne bi mogao prisustvovati otvorenju, pobrinuo bi se da „Velesajam“ posjeti neki drugi dan. Emisija sadrži i velik broj raznih zahvala Titu zbog međunarodne afirmacije „Velesajma“.[38] U *Jubileju* se Holjevca samo letimično spominje, iako se pokazuje na gotovo svim snimkama. Ipak, navodi se kako je zaslužan za prijelaz „Velesajma“ preko Save te da je sudjelovao pri prvim planovima, što je prikazano i na snimkama, dok mu se u emisiji *Od zbora do Velesajma* pridaju veće zasluge.[39] Moglo bi se zaključiti kako Holjevac u razdoblju nakon Hrvatskog proljeća, pristajući uz „Deklaraciju o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika“, zbog čega je isključen iz političkog života, nije bio politički podoban pa ga se nije željelo isticati u sedamdesetima.

Važnost „Velesajma“ pokazuje se i u reportažama, čiji je fokus na raznovrsnoj ponudi „Velesajma“ i njegovih paviljona te na popularnosti izložbi koja je iz godine u godinu sve veća. Na snimkama možemo pratiti promjenu količine i raznovrsnost proizvoda. Jedna ta-

33 Arhiv HRT, *Jubilej Zagrebačkog velesajma*, 12379/211253 (datum emitiranja 1. 1. 1976.).
34 Ti govori većinom nisu sačuvani u arhivu ili je sačuvana samo vizualna, ali ne i audiosnimka.
35 Arhiv HRT, *Jubilej Zagrebačkog velesajma*, 12379/211253 (datum emitiranja 1. 1. 1976.); Arhiv HRT, *Od zbora do Velesajma*, IMX-33042 (datum emitiranja 15. 11. 1999.).
36 Arhiv HRT, *Od zbora do Velesajma*, IMX-33042 (datum emitiranja 15. 11. 1999.).
37 Arhiv HRT, *Jubilej Zagrebačkog velesajma*, 12379/211253 (datum emitiranja 1. 1. 1976.).
38 *Isto.*
39 *Isto.*

ko prikazuje građane koji promatraju ponudu sajma pa se izmjenjuju kadrovi raznih prehrambenih proizvoda, poput onih iz tvornice „Argo“, zatim kućanskih aparata i namještaja, gdje posjetitelji zapanjeno promatraju nove rasklopive ormare i ostale vrste pokućstva, do kadrova masovnih strojeva, poput traktora, buldožera te, naravno, najnovijih modela automobila.[40]

5. Televizija o televiziji: obljetničke emisije povodom obilježavanja osnutka Radiotelevizije Zagreb

Za samu Televiziju Zagreb bilo je bitno zabilježiti vlastiti uspon i napredak koje je bilježila u svojim reportažama. Ostaju sačuvane mnoge emisije u povodu obilježavanja nastanka Radija i Televizije Zagreb, pa tako imamo uvid u snimke za desetu, dvadesetu, četrdesetu obljetnicu osnutka radija i televizije.[41] Prve su snimke dosta loše snimljene, kadrovi su kratki, bez velike povezanosti te samo u kratkom vremenskom razmaku daju uvid u neke od događaja koje je RTZ smatrao bitnima, poput otvorenja „Velesajma“ i Titova rezanja vrpce, prvih kadrova studija, voditelja, opreme i slično. Povodom dvadesete obljetnice RTZ-a napravljena je specijalna emisija u kojoj su sudjelovali mnogi djelatnici televizije, zaslužni za njezine početke, a iz emisije vidljivo je da je prvo emitiranje uživo s „Velesajma“ imalo veliku težinu.[42] Zlatko Sinobad prisjeća se kako su sve pažljivo planirali – postavili su improvizirani studio na „Velesajmu“, dvije posuđene kamere, a prva je slika bila snimljena i poslana s pomoću kamere na „Velesajmu“ zahvaljujući vezi sa Sljemenom, dok Fanelli spominje kako se prije toga sve uvježbavalo drvenim kamerama u studiju. Snimanje je prošlo uspješno unatoč kratkom kvaru na kameri točno prije rezanja vrpce, ali je uspješno otklonjen na vrijeme. Ova prva javna emisija trajala je 25 minuta, a promocija otvorenja „Velesajma“ te prijenos uživo pridonijeli su pozitivnoj reakciji državnog vrha na dotad ne tako popularnu ideju gradonačelnika Holjevca o izgradnji „Zagrebačkog velesajma“.[43] Koliko je osnivanje Televizije Zagreb bilo bitno za gradonačelnika i popularizaciju njegova mandata, pokazuje televizijski intervju s Holjevcem u kojem se osvrnuo ne samo na nove urbane planove i gradnju već i na razvoj televizije te njezin doprinos sveukupnom urbanom razvoju. Između ostaloga, govorio je o planovima izgradnje i problemima Zagreba, posebno u stambenoj izgradnji. Iznio je i svoje mišljenje o televiziji, izrazivši zadovoljstvo što je Zagreb dobio tu novu ustanovu i čestitao na dotad postignutim uspjesima.[44]

---

40 Arhiv HRT, *Filmske vijesti*, 129/1046; Arhiv HRT, *Filmske vijesti*, 129/1047; Arhiv HRT, *Filmske vijesti*, 129/1048; Arhiv HRT, *Filmske vijesti*, 129/1049.

41 Arhiv HRT, *Filmske vijesti*, 136/1274; Arhiv HRT, *Počeli smo prije dvadeset godina*, IMX-53526 (datum emitiranja 10. 5. 1976.).

42 Arhiv HRT, *Počeli smo prije dvadeset godina*, IMX-53526 (datum emitiranja 10. 5. 1976.).

43 *Isto*.

44 N. Vončina, *RTV Zagreb 1959. – 1964.*, 182–183.

6. Percepcija Većeslava Holjevca i njegovih postignuća u televizijskim reportažama

Reportaže urbanog širenja Zagreba isprepleću se s onima koje prikazuju gradonačelnika Holjevca, pridajući važnost prijenosima svečanih otvorenja („Velesajam", tvornice, izložbe, škole itd.) te njegovim govorima pri bitnim urbanim pomacima. Govori su se najčešće održavali pred većom skupinom ljudi, pred političarima u Skupštini, kojima bi se Holjevac obraćao s podija, govoreći u mikrofon, kako bi ga se u svim dijelovima sobe moglo dobro čuti. Pokoji sačuvan govor prikazuje Holjevca u jednostavnijem okruženju, poput gradilišta na „Velesajmu", ili u dijelovima Novog Zagreba kako se, najčešće u društvu Bakarića, obraća slušateljima. Holjevca se nazivalo i nastojalo prikazati narodnim čovjekom, osobom koja se raduje i aktivno prisustvuje u svakoj radnoj akciji, koja hoda po gradilištima te pomno prati tijek izgradnje. On se, kao i nakon njega Pero Pirker, pojavljuje često u novinama i na televiziji. Nije mu smetalo davanje intervjua i razgovori o aktualnim ili raznim drugim događanjima i planovima za vrijeme njegova mandata, što je moguće vidjeti i iz izjave u jednom intervjuu iz 1962. U *Zagrebačkoj panorami*, na kraju svog petogodišnjeg mandata, najbolje je vlastitim riječima opisao ciljeve i uspjehe uprave: ustvrdio je kako dvama najvećim postignućima uprave smatra: razvoj industrije, posebno izgradnjom Organsko-kemijske industrije (OKI), te planski prijelaz Zagreba preko Save.[45] Razlog zbog kojeg je mogao pokrenuti i provesti planove bila je povoljnija ekonomska situacija i liberalizacija u državi koja mu je omogućila veću slobodu na lokalnoj razini.[46]

Među prvim planovima zabilježen je proces gradnje Mosta slobode, od prikaza prvobitnih planova, snimki izgradnje nasipa i stupova, kadrova Holjevca pri postavljanju kamena temeljaca do prvih automobila, koji su se uspješno prevezli na drugu stranu mosta u trenutku svečanog otvorenja.[47] Razvoj grada zabilježen je s dvaju aspekata – industrijskog i stambenog, s time da je veći naglasak bio na prvom jer je i sâm Holjevac smatrao da je za brži rast grada najvažniji industrijski razvoj. Stoga velik dio *Filmskih vijesti*, *Vijesti*, *Zagrebačkog tjednika* i emisije *Jučer, danas, sutra* zauzimaju snimke napretka u tvornicama, izgradnji novih i nadogradnji starih tvornica, pri čemu prisustvuje i gradonačelnik, poput posjeta tvornicama „Rade Končar", „Fototeka", „Tesla" ili otvorenja Laboratorija za atomsko-biološku kemijsku zaštitu. Pri posjetu tvornici „Rade Končar", Holjevac u pratnji vodstva tvornice obilazi pogone, a kasnije pred skupinom ljudi drži govor (audiosnimka nije sačuvana). Zabilježeni su i projekti izgradnje plinare, termoelektrane te automatske telefonske centrale, na čijim je otvaranjima ponovno Holjevac bio neizostavan faktor.[48]

Poteškoće pri analizi prezentacije urbanog razvoja Novog Zagreba proizlaze iz činjenice da, osim već spomenutog intervjua s gradonačelnikom Holjevcem, nije ostao sačuvan veći

[45] Ivo Graovac, „Fenomen Veco Holjevac", u: *Većeslav Holjevac*, 12.

[46] „Većeslav Holjevac", *Hrvatska enciklopedija* (http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=25994)

[47] Arhiv HRT, *TV kalendar*, B-193873.

[48] Arhiv HRT, *Vijesti*, 303/4252 (datum emitiranja 17. 4. 1963.); Arhiv HRT, *Filmske vijesti*, 136/1259; Arhiv HRT, *Jučer, danas, sutra,* IMX-55468 (datum emitiranja 30. 9. 1964.); Arhiv HRT, *Filmske vijesti*, IMX-94604; Arhiv HRT, *Zagrebački tjednik*, IMX-63004; Arhiv HRT, *Zagrebački tjednik*, 231/2865 (datum emitiranja 15. 11. 1962.); Arhiv HRT, *Zagrebački tjednik*, 246/3174 (datum emitiranja 29. 11. 1962.).

broj reportaža o tom pitanju. U *Jubileju* spominju se početni planovi izgradnje iz 1950-ih godina na poljima južnog Zagreba, gdje je postavljena ploča s planom izgradnje, čijem je predstavljanju, uz gradonačelnika Holjevca, prisustvovao i arhitekt Marijan Haberle.[49] Iz kraćih reportaža u dužem vremenskom periodu može se dobiti bolji dojam te uvidjeti koliko je to bio zahtjevan i dugoročan proces. Tek u kasnijim godinama, kada se i televizija bolje razvija pa postoje mogućnosti za bolje dokumentiranje, ponajprije snimkama iz zraka, radi se na osvješćivanju gledatelja o urbanom razvoju i procvatu grada, ali se također upozorava na mnoge probleme, poput onečišćenja, napučenosti te neuravnoteženosti grada i periferije, do kojih dolazi zbog ubrzanog urbanog rasta.[50] Od početnih crno-bijelih kadrova izgradnje prvih zgrada u Novom Zagrebu, gdje se pod skelama, betonom i zemljom naziru oblici budućih nebodera, izgradnje zgrada u pojedinim ulicama, uređenja škola, vrtića, parkova te kasnije i robne kuće „NAMA“ u Novom Zagrebu do snimki u boji završenih projekata može se pratiti usporedni rast Novog Zagreba i Televizije Zagreb.[51]

Holjevac se volio pojavljivati i na mnogim drugim bitnim političkim, sportskim i kulturnim događanjima te je često održavao svečana primanja raznih delegacija ili sportaša u svom uredu – poput nogometaša „Bayern Münchena“ te omiljenih nogometaša „Dinama“.[52] Općenito se može steći dojam kako se pojavom televizije ovaj novi medij počinje koristiti za bolju i bržu reklamu gradske i državne vlasti. To je, naravno, bilo moguće jer je sve veći broj kućanstava posjedovao televizore, a slika je uz pažljivu montažu kadrova mogla prenijeti jasniju poruku. Za razliku od novina, koje su mogle ponuditi samo uvid u tekstualni prikaz nekog događaja, televizija donosi i prostorni i zvučni prikaz pa se ljudima sve činilo življim i kao da se stvarno nalaze na mjestu događaja. Stoga dolazi do suodnosa vlasti, televizije i građana jer se pojavom Holjevca u društvu Bakarića te Tita (pri najbitnijim događajima, poput otvorenja „Velesajma“) građanima prenosila poruka o suradnji gradskog i državnog vrha te ih se ujedno povezivalo sa svim važnim dostignućima urbanističkog razvoja Zagreba. Tako je moguće primijetiti Holjevca, Bakarića i Tita u šetnji „Velesajmom“, u pratnji raznih drugih stranih političara i vođa, te u razgledavanju prostora i izložaka. Također su česti kadrovi kolona ljudi koje s nestrpljenjem čekaju dolazak automobila, iz kojeg ih, pri izlasku, srdačno pozdravljaju Holjevac i Tito, a nerijetko se na snimkama može vidjeti Holjevca i Tita kako zajedno sjede i voze se u otvorenom automobilu dok mnoštvo maše zastavicama. Iz sličnih se razloga te kako bi se pokazalo koliku je važnost imao Holjevac ne samo za Zagreb već i za televiziju, na programu Televizije Zagreb dostojno obilježila njegova smrt (Holjevac umire 1970. godine te ga na poziciji zagrebač-

[49] Arhiv HRT, *Jubilej Zagrebačkog velesajma*, 12379/211253 (datum emitiranja 1. 1. 1976.).

[50] Arhiv HRT, *Grad, prostorna organizacija*, IMX-33068; Arhiv HRT, *Jučer, danas, sutra,* IMX-59026 (datum emitiranja 8. 7. 1965.); Arhiv HRT, *Zagreb, industrijalizacija i rast*, IMX-55158 (godina emitiranja 1984.).

[51] Arhiv HRT, *Grad, prostorna organizacija*, IMX-33068; Arhiv HRT, *Jučer, danas, sutra,* IMX-59026 (datum emitiranja 8. 7. 1965.); Arhiv HRT, *Zagrebački tjednik*, IMX-94118; Arhiv HRT, *Zagrebački tjednik*, 231/2866 (datum emitiranja 15. 11. 1962.); Arhiv HRT, *Zagreb, industrijalizacija i rast*, IMX-55158 (godina emitiranja 1984.).

[52] Arhiv HRT, *Filmske vijesti*, 129/1060 (datum emitiranja 13. 4. 1961.); Arhiv HRT, *Filmske vijesti*, 129/1063; Arhiv HRT, *Filmske vijesti*, 136/1270 (datum emitiranja 3. 5. 1961.); Arhiv HRT, *Filmske vijesti*, 196/1988; Arhiv HRT, *Vijesti*, 247/3211; Arhiv HRT, *Zagrebački tjednik*, IMX-63004; Arhiv HRT, *Filmske vijesti*, 157/1639; Arhiv HRT, *Filmske vijesti*, 132/1129; Arhiv HRT, *Zagrebački tjednik*, 229/2814 (datum emitiranja 8. 11. 1962.); Arhiv HRT, *Zagrebački tjednik*, 231/2865 (datum emitiranja 15. 11. 1962.).

koga gradonačelnika zamjenjuje Pero Pirker (1963. – 1967.)), popraćena komemoracijom u Vijećnici i sahranom, na kojoj je govorio budući zagrebački gradonačelnik Pero Pirker. On je u svom govoru naglasio ne samo brojne Holjevčeve zasluge i uspjehe za vrijeme Drugog svjetskog rata i sva priznanja koja je za to dobio već se osvrnuo i na njegovu važnost za sâm grad Zagreb te ostavštinu koju je ostavio budućim naraštajima za uspješnije daljnje urbanističko razvijanje grada.[53]

7. Poplava 1964.

Trenutak koji je pokazao nesavršenost zagrebačkog urbanog plana, ali i razvijenost Televizije Zagreb, bila je već spomenuta poplava. Dogodila se 24. listopada i trajala je do 27. listopada 1964. te je odnijela sedamnaest života.[54] Voda je dosegnula visinu od 514 cm iznad normalnog – nabujala je iznad svih procjena i zahvatila grad, ulice, stanove. Televizija se tada pokazala doraslom situaciji i spremnom za rad na terenu jer su reportaže detaljno zabilježile ogromne površine vodom zahvaćenih područja, snimljenih ne samo snimkama u vožnji ili noću već i iz zraka, u trajanju i po nekoliko sati materijala, a obuhvaćena su sva područja od Jankomira do Trnja. Snimaju se prilozi o prihvatilištima, skloništima s javnom kuhinjom, problemima obitelji koje su ostale bez kuća, ali se ujedno koristilo i prilikom za promicanje socijalističkog planiranja i industrijskog rasta, poput reklamiranja tvornice montažnih kuća.[55]

Plan za borbu protiv elementarnih nepogoda bio je izuzetno manjkav te je uz to još nastao problem zbog velike količine oborina na gornjem dijelu Save, kao i loše regulacije tokova rijeka Krke, Sutle i Krapine, što je prouzročilo stvaranje jako velikog i brzog vodenog vala. Pero Pirker, tadašnji gradonačelnik, izjavio je kako je šteta ogromna. Za procjenu visine štete bila je organizirana Komisija za procjenu štete. Posao Komisije, zbog stalnog pronalaženja novih problema i troškova, nije bio nimalo lak. Šteta je na kraju procijenjena na 100 milijardi dinara, trećina je Zagreba stradala – dio Općine Črnomerec, više od polovine Trešnjevke do Trnja, Peščenice te dio Remetinca i dijelovi gotovo svih vanjskih općina.[56] Ova poplava bila je prekretnica za razmišljanje o planu za smanjenje buduće moguće štete od poplava i za obuzdavanje Save. Planiralo se i projektiralo nove planove, rekonstruiralo postojeće nasipe te su se osigurala dodatna sredstva za početak izgradnje protupoplavnog sustava.[57] Situacija nastala oko poplave Save, slično kao i prilikom drugih elementarnih nepogoda, poput ranijeg

[53] Arhiv HRT, *TV dnevnik*, 2598/40169; Arhiv HRT, *TV dnevnik*, 2598/40170; Arhiv HRT, *TV dnevnik*, 2598/40173 (datum emitiranja 13. 7. 1970.).

[54] Željko Kuzmić, *Poplava u Zagrebu 1964. godine*, Zagreb 2004., 6. Također o tome v. Mirela Slukan Altić, „Povijest regulacije rijeke Save kod Zagreba i njene posljedice na izgradnju grada“, *Hrvatske vode*, 18/2010., br. 73, 205–212; Drago Roksandić, „Filozofski fakultet u poplavi 1964. godine: sjećanja i dokumenti“, *Hrvatske vode*, 18/2010., br. 73, 241–248.

[55] Arhiv HRT, *Jučer, danas, sutra,* Poplava 1964., 1. i 2. dio, IMX-54388, IMX-55462; Arhiv HRT, *Utrka s vremenom*, IMX-48430.

[56] Ž. Kuzmić, *Poplava u Zagrebu*, 6–8.

[57] *Isto*, 21.

razornog potresa u Skoplju (1963.), dodatno je ukazivala na televiziju kao snažan medij informiranja i prevencije jer su snimke poplave predstavljale najizravniji način upozorenja. Na gore spomenute probleme osvrnula se televizija u prilogu *Sava obuzdane ćudi,* snimljenom 1984. godine. Intervjuiralo se razne stručnjake i upravitelje te se željelo razjasniti i ukazati na probleme tadašnjeg plana za obranu od poplava, zbog čega je došlo do brzog vodenog vala. Prilog je najvjerojatnije napravljen radi promocije novih planova za obranu od poplave te se to postiže ovakvom kombinacijom razgovora o situaciji prije i poslije poplave, kao i snimkama poplavljenog Zagreba i naselja te nasipa nakon obnove.[58]

8. Zaključak

Analizirani aspekti usporednog razvoja urbane gradnje i Televizije Zagreb vidno su isprepleteni i kreću se proporcionalno. Za oboje je bitna poveznica bila sâm gradonačelnik Većeslav Holjevac, koji je svojom energičnošću i nastupima postao i simbol uspješno realiziranih projekata. Unatoč malobrojnim reportažama gradonačelnika i izgradnje grada, vidljivo je da je televizija odigrala veliku ulogu u reklamiranju ne samo „Velesajma“ već i industrijskog, urbanog te stambenog širenja Zagreba. Ujedno je ukomponirana i promidžba državne vlasti, Tita te socijalističkog načina upravljanja. Prateći razvoj i sve bolju kvalitetu televizijskih snimki, moguće je uvidjeti koliko se Televizija Zagreb razvila u prvih dvadeset godina postojanja te kako su političke i društvene prilike utjecale na njezin rast. Prve su snimke u crno-bijeloj tehnici te ne traju duže od nekoliko minuta (a pri samom otvorenju „Velesajma“ 1956. jedna od kamera kraće vrijeme nije funkcionirala). Kasnije emisije, poput *Zagrebačkog tjednika* ili *Jučer, danas, sutra*, iako su i dalje u crno-bijeloj tehnici sve do kraja 1970-ih, ipak čine zaokruženu cjelinu, dajući uvid u najvažnije događaje. Kadrovi „Velesajma“ i Zagreba u boji došli su tek puno godina kasnije u dužim emisijama s tonskim komentatorom, intervjuima i zračnim snimkama: tada je televizija odigrala glavnu ulogu u promidžbi urbanizacije Zagreba i „dovođenju“ novog prostora preko televizijskih ekrana u kuće gledatelja. Osim reklame urbanističkog razvoja, gledateljima je tako omogućen vizualni „dodir“ s novim prostorom, premošćujući jaz između mogućih predodžbi i stvarnosti te, još važnije – pripremajući šire mase na novi izgled modernoga grada i moderne arhitekture. Postupno Zagreb u 1970-im i 1980-im godinama potresaju novi politički, industrijski i stambeni problemi. Oni se manifestiraju i posredstvom televizije, ponajprije u financijskim pitanjima, a potom u pitanju sve veće potrebe za novim studijem (kako je popularnost televizije rasla, javljalo se pitanje preseljenja u nove ili proširenja starih prostora redakcije zbog manjka prostora i opreme). Stoga bi bilo potrebno detaljnije istražiti i kasnije razdoblje radi boljeg razumijevanja i povijesti Zagreba i televizije.

[58] Arhiv HRT, *Sava obuzdane ćudi*, 22988/187180 (datum emitiranja 23. 10. 1984.).

Zagreb in the footage of the Zagreb Television 1956 – 1967: the promotion, representation and urbanization of the city

Summary: After the Second World War, all aspects of life in Zagreb underwent a transformation, owing largely to the efforts of the city's mayor, Većeslav Holjevac. It is during his second term in office that Zagreb "crosses the Sava". The evolution of the Zagreb Radiotelevision (Radiotelevizija Zagreb, RTZ) occurs simultaneously with the city's development, since the television begins broadcasting experimentally in the 1950s, while the first live broadcast in the country's history takes place during the opening ceremony of the Zagreb Fair at its new location across the Sava. This paper examines the parallels between the origins of the Zagreb Television and the city's expansion, as documented by the television. Since Holjevac played a crucial role both in the urban planning project and the establishment of the television, an attempt is made to analyze the amount of airtime afforded to him , as well as the ways in which he used the new medium for self-promotion. The significance of the Zagreb Fair ever since its grand opening on the new location across the Sava in 1956 is also discussed, as it provides an opportunity to explore the correlations between the three major aspects of the paper. Additionally, the paper examines the television's perception of its own development, based on anniversary footage. As a matter of course, the representation of the expansion of Novi Zagreb is also analyzed, since it serves as a crucial reminder of how successful Holjevac was in his role as mayor.

Key words: Zagreb, Zagreb Radiotelevision (RTZ), urbanization, industrialization, Većeslav Holjevac, the Zagreb Fair, Novi Zagreb

Izvori

Arhiv Hrvatske radiotelevizije (Arhiv HRT)

Arhiv HRT, *Filmske vijesti*, 7/65.
Arhiv HRT, *Filmske vijesti*, 7/67.
Arhiv HRT, *Filmske vijesti*, 129/1046.
Arhiv HRT, *Filmske vijesti*, 129/1047.
Arhiv HRT, *Filmske vijesti*, 129/1048.
Arhiv HRT, *Filmske vijesti*, 129/1049.
Arhiv HRT, *Filmske vijesti*, 129/1060 (datum emitiranja 13. 4. 1961.).
Arhiv HRT, *Filmske vijesti*, 129/1063.
Arhiv HRT, *Filmske vijesti*, 132/1129.
Arhiv HRT, *Filmske vijesti*, 136/1259.
Arhiv HRT, *Filmske vijesti*, 136/1270 (datum emitiranja 3. 5. 1961.).
Arhiv HRT, *Filmske vijesti*, 136/1274.
Arhiv HRT, *Filmske vijesti*, 157/1630.
Arhiv HRT, *Filmske vijesti*, 157/1631.
Arhiv HRT, *Filmske vijesti*, 157/1639.
Arhiv HRT, *Filmske vijesti*, 196/1988.

Arhiv HRT, *Filmske vijesti*, IMX-94604.
Arhiv HRT, *Filmske vijesti*, Zagrebački velesajam, 196/1983.
Arhiv HRT, *Grad, prostorna organizacija*, IMX-33068.
Arhiv HRT, *Jubilej Zagrebačkog velesajma*, 12379/211253 (datum emitiranja 1. 1. 1976.).
Arhiv HRT, *Jučer, danas sutra,* IMX-55468 (datum emitiranja 30. 9. 1964.).
Arhiv HRT, *Jučer, danas sutra,* IMX-59026 (datum emitiranja 8. 7. 1965.).
Arhiv HRT, *Jučer, danas sutra,* Poplava 1964., 1. i 2. dio, IMX-54388, IMX-55462.
Arhiv HRT, *Od zbora do Velesajma*, IMX-33042 (datum emitiranja 15. 11. 1999.).
Arhiv HRT, *Počeli smo prije dvadeset godina*, IMX-53526 (datum emitiranja 10. 5. 1976.).
Arhiv HRT, *Sava obuzdane ćudi*, 22988/187180 (datum emitiranja 23. 10. 1984.).
Arhiv HRT, *Tito na Zagrebačkom Velesajmu*, 3/41.
Arhiv HRT, *TV dnevnik*, 2598/40169.
Arhiv HRT, *TV dnevnik*, 2598/40170.
Arhiv HRT, *TV dnevnik*, 2598/40173 (datum emitiranja 13. 7. 1970.).
Arhiv HRT, *TV kalendar*, B-193873.
Arhiv HRT, *Utrka s vremenom*, IMX-48430.
Arhiv HRT, *Velesajam*, T163/12351.
Arhiv HRT, *Vijesti*, 247/3211.
Arhiv HRT, *Vijesti*, 303/4252 (datum emitiranja 17. 4. 1963.).
Arhiv HRT, *Vijesti*, 634/11858.
Arhiv HRT, *Zagreb, industrijalizacija i rast*, IMX-55158 (godina emitiranja 1984.).
Arhiv HRT, *Zagrebački tjednik*, 229/2814 (datum emitiranja 8. 11. 1962.).
Arhiv HRT, *Zagrebački tjednik*, 231/2865 (datum emitiranja 15. 11. 1962.).
Arhiv HRT, *Zagrebački tjednik*, 231/2866 (datum emitiranja 15. 11. 1962.).
Arhiv HRT, *Zagrebački tjednik*, 246/3174 (datum emitiranja 29. 11. 1962.).
Arhiv HRT, *Zagrebački tjednik*, IMX-63004.
Arhiv HRT, *Zagrebački tjednik*, IMX-94118.

Literatura

Asa Briggs, *The BBC: The First Fifty Years*, Oxford 1986.

Asa Briggs, *The History of Broadcasting in the United Kingdom*, sv. 1–5, Oxford 1961. – 1995.

Asa Briggs i Peter Burke, *Socijalna povijest medija. Od Gutenberga do interneta*, Zagreb 2011.

Ivo Graovac, „Fenomen Veco Holjevac“, u: *Većeslav Holjevac: graditelj, vizionar, ratnik* (ur. Juraj Hrženjak), Zagreb 2007.

Valentina Gulin Zrnić, *Kvartovska spika. Značenje grada i urbani lokalizmi u Novom Zagrebu*, Zagreb 2009.

Vedran Ivanković, „Arhitekt Vladimir Antolić – zagrebački urbanistički opus između dva svjetska rata“, *Prostor*, 17/2009., br. 2 (38), 269–283.

Zdenko Kolacio, „Problemi urbanističkog razvoja Zagreba“, *Iz starog i novog Zagreba*, sv. 3 (ur. Franjo Buntak), Zagreb 1963.

Iva Kraljević-Bašić, „Matica iseljenika Hrvatske 1964.-1968.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 41/2009., br. 1, 71–92.

Željko Kuzmić, *Poplava u Zagrebu 1964. godine*, Zagreb 2004.

Kurt Lang i Gladys Engel Lang, *Television and Politics*, London 2002.

Josip Mihaljević, „Stota obljetnica rođenja Većeslava Holjevca (1917.-1970.)“, *Zagreb moj grad*, 11/2017., br. 64, 6–11.

Josip Mihaljević, „Većeslav Holjevac – Forgotten Dissident“, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 58/2018., br. 3, 128–147.

Povijest grada Zagreba, knj. 2: *20. i 21. stoljeće*, Zagreb 2013.

Drago Roksandić, „Filozofski fakultet u poplavi 1964. godine: sjećanja i dokumenti“, *Hrvatske vode*, 18/2010., br. 73, 241–248.

Mirela Slukan Altić, „Povijest regulacije rijeke Save kod Zagreba i njene posljedice na izgradnju grada“, *Hrvatske vode*, 18/2010., br. 73, 205–212.

Katarina Spehnjak, „Većeslav Holjevac u političkim zbivanjima u Hrvatskoj 1967. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, 32/2000., br. 3, 567–593.

Tomislav Timet, „Prilog poznavanju stambene izgradnje Zagreba“, *Iz starog i novog Zagreba*, sv. 3 (ur. Franjo Buntak), Zagreb 1963.

Tomislav Timet, *Stambena izgradnja Zagreba do 1954. godine. Ekonomsko-historijska analiza*, Zagreb 1961.

Nikola Vončina, *RTV Zagreb 1959. – 1964. Prilozi za povijest radija i televizije u Hrvatskoj IV*, Zagreb 2001.

Nikola Vončina, *TV osvaja Hrvatsku. Prilozi za povijest radija i televizije u Hrvatskoj III (1954. – 1958.)*, Zagreb 1999.

Mrežna stranica

„Većeslav Holjevac“, *Hrvatska enciklopedija* (http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=25994)

24.
BORAVAK U OGLEDALU*

Dževad Karahasan

UDK: 821.163.4(497.6).09

Priopćenje sa skupa

I.

U romanu *Zimsko ljetovanje* Vladan Desnica pripovijeda o grupi Zadrana koji su, bježeći od savezničkih bombardiranja tokom Drugoga svjetskog rata, napustili svoj grad i dospjeli u selo Smiljevce u njegovome neposrednom zaleđu. Iz njihovog pribježišta „pucao je vidik na razoreni grad u nizini i more pred njim", naglašava se u romanu. Oni dakle vide svijet u kojem se donedavno odvijao njihov život, oni imaju informacije o svakoj promjeni i svakom događaju u tom svijetu, oni promatraju svako novo bombardiranje i bar otprilike znaju koje su zgrade taj put razorene, a po tome mogu pretpostaviti ko je stradao, jer od prolaznika i iz razgovora sa susjedima, prilikom rijetkih posjeta svom gradu, znaju ko od njihovih sugrađana još istrajava kod kuće i može stradati od savezničkih bombi. Oni vide kakvo je vrijeme u njihovom gradu i na „moru pred njim", znaju čega nema i šta se može nabaviti, uvijek na vrijeme saznaju koga treba ožaliti, ko je otišao, kome se našlo dijete.

Njihova egzistencijalna situacija je, kao što se vidi na prvi pogled, izrazito paradoksalna: oni znaju sve o svome dosadašnjem svijetu, ali nisu više njegov dio, oni imaju informacije o životu koji se odvija u njihovom svijetu, ali ne mogu sudjelovati u tom životu. Umjesto života, oni imaju znanje i razumijevanje. Kao da svijet u kojem se odvijao njihov život, jedini svijet koji bi za njih mogao biti stvaran, gledaju kroz staklenu pregradu. Oni, recimo, vide more pred svojim gradom, ali se u tome moru ne mogu okupati i ne udišu jod u njegovim isparenjima. Znaju kakve probleme imaju njihovi donedavni sugrađani da nabave hranu, dobro razumiju te probleme i žalosno stanje svojih sugrađana, ali ne osjećaju njihovu glad,

* Dževad Karahasan sudjelovao je u radu *Desničinih susreta 2010.*, održanih 17. i 18. rujna u Zadru te 19. rujna 2010. godine u Islamu Grčkom s priopćenjem „Skeptični pripovjedač: okvir kao sredstvo ideologizacije i de-ideologizacije književnog djela" o temi „Ideologija vlasti i ideologičnost teksta". Nije bio u mogućnosti predati rukopis za objavljivanje u *Zborniku Desničini susreti 2010.* pa je tim veće i ugodnije iznenađenje bilo primiti njegov esej uz prijateljsku poruku 30. srpnja 2019. godine. Rado ga objavljujemo zbog teksta samog, ali i zbog piščeva osjećaja potrebe da se i na ovaj način oduži Vladanu Desnici i *Desničinim susretima*. (Drago Roksandić)

ne doživljavaju uvijek iznova strah koji su upoznali njihovi sugrađani čekajući u redu na racionirani hljeb i nemaju njihovo iskustvo boravka u mrklome mraku skloništa.

Oni vide koje su kuće porušene savezničkim bombama i znaju ko je živio u tim kućama, pa na osnovu toga mogu s visokim stupnjem vjerovatnosti naslutiti da je stradala komšinica ta-i-ta; ali ne mogu ukloniti kamenu prašinu s lica nekadašnje komšinice, ne mogu pored njezinog mrtvog tijela staviti otrgnuti ud, ne osjećaju grč u stomaku od pogleda na lokvu krvi. Sve to oni zamišljaju, čak gotovo sigurno znaju da se to upravo tako događa i izgleda, ali nemaju neposredno osjetilno saznanje svega toga, pa im zato manjka i stvarna konkretna emotivna reakcija na stvari i događaje. Njima, najkraće rečeno, manjka patetičko saznanje svega onoga što proživljavaju njihovi dojučerašnji sugrađani u Zadru. Naime stvarno, konkretno emotivno saznanje otkriva nam i čuva neponovljivu pojedinačnost svakog događaja i svakog bića, ono nas podsjeća na činjenicu da se stvarnost i život sastoje od samih unikata, jer se ni jedno biće i ni jedan događaj neće ponoviti. Znanje koje nekadašnji Zadrani imaju, naprotiv, uopćava i apstrahira, ono je racionalno, logičko, matematičko, ono nas nastoji uvjeriti da je sve zamjenljivo, višekratno i opće.

Ne znam kako da jasno izrazim ovaj element životne situacije Desničinih Zadrana u Smiljevcima, jer je najočiglednije stvari gotovo nemoguće objasniti onome ko ih nije iskusio. Jasno je da svaki od njih tuguje za stradalom komšinicom, ili osjeća bol, bijes, očajanje, šta već, ali je njegovu emociju izazvalo, dozvalo, njegovo znanje o stvarima, a ne neposredno osjetilno suočenje sa samom stvari u njezinoj punoj konkretnosti i neponovljivosti. Kad bi on bio u Zadru i pokušao, recimo, ukloniti kamenu prašinu s mrtvog lica svoje komšinice, njegova emocija bi bila proizvedena neposrednim osjetilnim saznanjem i iskustvom, ona bi imala nešto tjelesno jer bi bila izazvana tjelesnim senzacijama, a kao posljedica toga bi i njegovo patetičko saznanje bilo konkretnije i u izvjesnom smislu vrijednije. Njemu bi u tom slučaju emocija bila nametnuta, izazvana snažnim osjetilnim doživljajem, pa bi i patetičko saznanje događaja ili bića koje on saznaje bilo cjelovitije i jače vezano za sam događaj odnosno biće, dakle to bi bilo patetičko saznanje vanjskog svijeta, koje ga vezuje za taj svijet ili ga bar približava njemu. Ovako, dok je on u Smiljevcima, njegova tuga, bol ili očajanje zbog nečega što se dogodilo u Zadru, dolaze iz njega, potaknuti njegovim znanjem, imaginacijom ili kojom već duhovnom sposobnošću. Njegova je emocija nužno općenita, jer nije izazvana neposrednim pogledom na mrtvo lice i grčem u želucu od pogleda na krv koja se gruša, nego je dozvana iz njega, proizvedena radom njegovoga duhovnog bića. Zato ga ta emocija ne vezuje za vanjski stvarni svijet, nego ga dodatno udaljava od njega. A njihovo patetičko saznanje života koji se odvija u Zadru onakvo je kakvo se stiče kroz staklenu pregradu: ono je više od puke informacije, ali je manje od stvarnog znanja (iskustva), jer su sadržaji tog saznanja potekli iz njihovih bića, a ne iz svijeta koji treba saznati.

Stvari stoje obrnuto simetrično sa svijetom sela Smiljevaca u koji su oni dospjeli. Dijelove toga svijeta oni osjetilno doživljavaju, ali te doživljaje ne razumiju, ne reflektiraju, i zato ih ne mogu pretvoriti u duhovne sadržaje. Mali ljudi, koje su upoznali na selu, jedva da su pokazivali nešto zajedničko s djecom, koju su imali prilike upoznati u Zadru. Okus mlijeka se nije mogao povezati s kravom, ni nakon što su vidjeli kako njihove domaćice muzu krave i dobivaju mlijeko. Čak ni smrt i žaljenje za mrtvim, stvari koje bi trebale biti

univerzalne i za sve ljude jednake, na selu nisu imali ničega zajedničkog sa smrću i tugovanjem kakvo su oni poznavali iz grada („Ali to uopće nije plakanje, to nije žaljenje, to ne sliči ni na što! Jesi li primijetila …kad seljaci za nekim žale, po njihovom žaljenju nikako ne možeš razumjeti ni ko je umro …, ni u kom im je stepenu srodstva, ni da li im je uopće u rodu; kukaju sve onako bez reda, neumjereno, obilato, pretjerano", govori Anita u 19. poglavlju romana). Stvarno selo, u koje su dospjeli nakon bijega iz Zadra, nije izbrisalo, čak nije dovelo u pitanje, slike, predrasude i uvjerenja o selu, s kojima su oni živjeli u gradu. Svaki od njih imao je, naravno, svoje predrasude, koje na neki način odgovaraju njegovom karakteru (kakav čovjek, takve i predrasude), tako da je za mladu majku Lizetu „selo bilo mjesto gdje ima izobilja pilića, purana, pršuta, vina, i gdje se pred Uskrs ovce dadu na posao da nakote dovoljno janjaca a kokoši da snesu dovoljno jaja. Na selu, dakle, ima obilno svega, ali nadasve mlijeka, mlijeka!", dok je za njezinog muža, berberina Ernesta, selo prije svega ambijent u kojem se za skupe pare prodaje loše vino dodatno pokvareno bojom i šećerom. Te slike se, kažem, boravkom na selu nisu potvrdile, ali nisu ni nestale, možda nisu bile jake kao prije dolaska na selo, ali su bile još uvijek dovoljno jake da zadarske izbjeglice ne usvoje kao svoju predodžbu sela ono što su tu, u Smiljevcima, vidjeli i doživjeli.

Tako su oni, kako rekoh, boravili u središtu paradoksa. Namjerno ne kažem „živjeli", ne zato što književni junaci ne žive, nego zato što je središte paradoksa mjesto na kojem se ne može živjeti, možda zato što je prazno, a možda zato što je nama ljudima nemoguće podnijeti intenzitet s kojim se Istina objavljuje u, naizgled praznome, središtu paradoksa. Ono što vide i razumiju, oni ne mogu dodirnuti i omirisati, a ono što dodiruju i gledaju svojim očima, ne mogu razumjeti i usvojiti duhom. Oni nisu dio svijeta u kojem se odvija njihov duhovni život, tako da ustvari ne sudjeluju u svom životu; a jednako malo su dio svijeta u kojem tjelesno borave, jer od tog svijeta oni niti šta razumiju, niti šta mogu zadržati u svom duhu. Oni kao da su okruženi staklenim pregradama, kao da su zatočeni unutar ogledala.

Ogledalo ovdje ne treba shvatiti kao metaforu ili kao usporedbu kojom se želi ilustrirati odnosno pojasniti životna situacija Desničinih junaka. Treba ga shvatiti doslovno, jer ogledalo je očigledno temelj romaneskne forme. Tako roman obrće, onako kako bi to učinilo ogledalo, i središnji pripovjedački motiv: socijalnog stranca, junaka koji je dospio u njemu strani ambijent, književna tradicija je u pravilu predstavljala kao seljaka u gradu, gotovo redovno kao komični lik, koji izaziva smijeh nesporazumima u koje stalno upada (zato mora biti stranac, u evropskoj književnosti komični likovi moraju biti stranci, da bismo se mogli smijati poniženjima kojima su izvrgnuti ili nevoljama koje ih stižu); u *Zimskom ljetovanju*, suprotno tome, socijalni stranci su stanovnici grada koji su dospjeli na selo, a u tome „stranstvovanju" oni nisu komični nego tragični.

2.

Na davno pročitani (i u međuvremenu uvelike zaboravljeni) roman Vladana Desnice podsjetio me je jedan razgovor s prijateljem Draganom T. Već sedamnaest godina Dragan

živi u Vancouveru, pa nam je telefon jedina mogućnost neposredne komunikacije. Prije godinu-dvije nazvao me je i pitao kako sam, pa je bio prisiljen čuti litaniju koju odsluša svaki blizak čovjek, koji neoprezno prevali to pitanje preko usana. Objasnio sam mu da nema ništa novo, što je najbolja vijest za čovjeka u mojim godinama, ali da se ipak moram žaliti, jer premalo radim, a i to malo što uradim nije dobro, jer ostaje nejasno, nedovršeno i često proturječno; strašno je to što sve više razumijem i sve manje živim, jer svijet kao da se udaljava od mene, ili ja od njega, uporno mi ostaje dalek i nedohvatan, nikako da mi se otkrije i pokaže, ili da nekako drugačije odgovori na moj trud da ga doživim. Dragan me dobro poznaje, zato je prečuo veći dio moje žalopojke i osvrnuo se jedino na onaj dio u kojem kukam da premalo i loše radim, te me pokušao utješiti primjedbom da se na vrućinama, koje vladaju u Sarajevu, ustvari ne može dobro raditi; na to sam ga ja, naravno, zbunjeno upitao otkud on zna da u Sarajevu vladaju nepodnošljive vrućine. Objasnio mi je da on svako jutro, odmah nakon jutarnje toalete, na Internetu pogleda kakvo je vrijeme u Sarajevu, a tek onda se otiskuje u dan koji je pred njim. To mu je postalo sastavni dio jutra, kao pranje zuba i doručak, kao da mu dan ne može stvarno početi ako ne zna kakvo je vrijeme i šta je novo u Sarajevu.

Kasnije sam se sjetio njegovoga čudnog ponašanja prilikom rijetkih posjeta Sarajevu, prije svega načina na koji je govorio o svom gradu. On nije primijetio niti jednu od brojnih promjena: ulice i trgove nazivao je njihovim starim imenima, nove lokale, otvorene na mjestu nekog od starih, nazivao je imenom staroga, pored novih zgrada podignutih u staroj gradskoj jezgri, koje vrijeđaju oči a pogotovo ukus, prolazio je kao da ih nema (on kao da ih zaista nije vidio!), nije opažao da na nekim česmama, na kojima smo svojevremeno obavezno zastajali, više ne teče voda… On je mijenjao novac u „Borovu“, dakle u banci otvorenoj u nekadašnjoj prodavaonici obuće „Borovo“, kupio je krznenu kapu u „Velefarmaciji“, a ćevape je i dalje redovno jeo „kod Haseta rahmetli“. Svoje Sarajevo, ono upamćeno, ono koje postoji još jedino u njegovom duhu, on nije napuštao prilikom boravaka ovdje, kao što iz njega nije odlazio dok je u Vancouveru zarađivao hljeb nasušni; a ovo novo, stvarno, Sarajevo koje materijalno postoji u vanjskom svijetu, on nije vidio ništa bolje tokom kratkih ljetnih boravaka ovdje, nego što ga je vidio tokom dugih mjeseci i godina tamo. Ne bi se on mogao vratiti da živi ovamo, to smo više puta zaključili u razgovorima na tu temu, neizbježnu u svakom razgovoru sa svakim iseljenikom, predugo on živi tamo i navikao se na forme ponašanja i strukture društva u Canadi, u Vancouveru se sasvim dobro snašao i zasnovao familiju, navikao se na visok standard i pogodnosti koje nudi grad na obali mora sa skijaškim terenima u pozadini; ali još manje može otići iz onog Sarajeva u kojem je proživio mladost i koje je jednom zauvijek postalo njegov svijet.

Tako se moj prijatelj nalazi u bizarnoj situaciji da, takoreći neprekidno, boravi u dva grada, a ne živi stvarno ni u jednom od njih. On bolje od mene zna kakvo je vrijeme u Sarajevu i kakve su cijene na auto-pijaci na Stupu, ali Sarajevo koje postoji u vanjskom svijetu on ne dodiruje i ne miriše, ne sudjeluje u njegovom životu i ne opaža procese koji se u njemu odvijaju. O svom gradu ima gotovo sve informacije, ali malo ili nimalo osjetilnih doživljaja toga grada, predmeta koji ga čine i događaja koji se u njemu odvijaju, vjetrova i kiša koji se na njega obaraju, ljudi koji taj grad brane i prljaju, trude se da ga učine još gorim

ili kroz njega ravnodušno prolaze, gledajući kako da ga napuste, to jest kamo da se sklone iz njega, kako bi oni rekli. On istovremeno živi, sasvim lijepo *nota bene*, u Vancouveru, ali se njegovo patetičko biće, pogotovo njegovo emotivno pamćenje, u tom gradu ne može osjetiti kod kuće – on u Vancouveru ima emotivno pamćenje petnaestogodišnjaka, što je prilično malo, ustvari nepodnošljivo, za čovjeka starog pedeset i nešto godina. Duhovnu i materijalnu stranu svog života, emotivni i razumni kompleks svoga duhovnog bića, prošlost i sadašnjost svog života, on ne može pomiriti i dovesti u sklad. On zna ali ne živi, ono što razumije on ne osjeća, a ono što osjeća ne povezuje ga sa svijetom izvan njega, jer se odnosi na stvari kojih u vanjskom svijetu više nema.

Upravo kao junaci Vladana Desnice iz romana *Zimsko ljetovanje*.

3.

Poznajem ja Draganovo i stanje Desničinih junaka iz vlastitog iskustva, već jako dugo i, nažalost, suviše dobro. Ali razumijevanje tog stanja ne dugujem samo iskustvu, nego i literaturi: ja sam negdje pročitao tačan i iscrpan opis toga stanja, takoreći njegovu dijagnozu, to gotovo sigurno znam još od onog razgovora s Draganom T. Mislim da sam već tada, dok sam razmišljao o Draganovoj duhovnoj i egzistencijalnoj situaciji, neposredno nakon telefonskog razgovora s njim, negdje u malom mozgu znao da sam pročitao opis te situacije i da svoje suosjećanje s prijateljem dugujem toj lektiri koliko i svojim iskustvima. Koštalo me je mnogo truda i vremena da se sjetim gdje sam to pročitao, a onda sam, sasvim slučajno, zahvaljujući navici da uvijek iznova čitam iste autore, naišao na mjesto koje opisuje moja iskustva i duhovno stanje mog prijatelja.

„…ja nikad nisam bio čovjek: još od rođenja je to bila moja nesreća; a ta nesreća je, zbog mog odgoja, postala baš prava. Ako si dijete - a druga djeca se igraju, šale, ili šta već drugo rade; ah, ili ako si mladić – a drugi mladići ljube, plešu ili šta drugo oni čine: tu biti duh, iako si dijete ili mladić – to je strahovita muka! još strašnija ako, uz pomoć svoje fantazije, uspijevaš izgledati kao da si najmlađi od svih mladića! Ta nesreća je, međutim, u četrdesetoj godini već nešto manja, a u vječnosti nije više sadržana. Ja nisam iskusio neposrednost i zato nisam, jednostavno ljudski rečeno, nikada živio; ja sam s refleksijom počeo, a nisam tek kasnije, vremenom, sabrao nešto malo refleksija; ja sam ustvari refleksija od početka do kraja. U dvama periodima neposrednosti, kao dijete i kao mladić, nisam imao problema da nađem izlaz, kao što ih refleksija nikad nema, pa sam se vadio iz neprilike oponašajući mladenaštvo i tako sam, nesvjestan dara koji sam dobio, propatio bol što nisam kao drugi“. Tako svoju životnu muku izražava Søren Kierkegaard (u tekstu „Stajalište za moje djelovanje kao pisca“) , opisujući istovremeno duhovno stanje Draganovo, moje i sve većeg broja naših suvremenika. Tačnije bi, ustvari, bilo reći da on to stanje dijagnosticira i daje mu pravo ime. On ga zove melankolija.

Melankolija je, kako su stari učili, stanje duha proisteklo iz nekog poremećaja u količini ili temperaturi crne žuči sadržane u tijelu. Naprimjer u spisu „Problem XXX, 1“ iz 4. sto-

ljeća stare ere, koji se dugo pripisivao Aristotelu, a vjerovatno ga je napisao njegov učenik Teofrast, iscrpno se i sistematično objašnjava utjecaj crne žuči na ljudski karakter i ponašanje, to jest klasificiraju se i tumače različiti tipovi melankolije. Razlikuje se između crne žuči s kojom je čovjek rođen i koju njegovo tijelo proizvodi takoreći prirodno, u skladu sa sebi urođenim osobinama i formama djelovanja, na jednoj strani, i one crne žuči koju čovjek unosi sa hranom ili je njegovo tijelo proizvodi pod utjecajem vanjskih faktora (recimo straha, napora, onoga što bi se danas nazvalo stresom, i sl.). Višak ili manjak ove druge „vrste" crne žuči nije bolest, nego stanje, i rješava se dijetom i promjenom načina života, dok ona prva „vrsta" prouzrokuje bolesnu melankoliju ako je ima previše ili premalo, tako da se i Heraklovi epileptični napadi tumače kao melankolija izazvana viškom crne žuči. (Inače je ovaj spis svojevrsno heroiziranje melankolije, on i počinje pitanjem „Zašto su svi istaknuti ljudi, da li filozofi, državnici, pjesnici ili umjetnici, očigledno bili melankolici?", da bi u drugom dijelu melankolično stanje gotovo identificirao s platonovskim „božanskim ludilom".) Manjak „urođene" crne žuči izaziva melankolična stanja koja bi se mogla nazvati bijegom od svijeta – strah, potrebu za samoćom, tupost i emotivnu blokiranost, manjak energije i opću nesposobnost za djelovanje, dok višak crne žuči čovjeka čini „hiperaktivnim", agresivnim, otvorenim i druželjubivim…Treba li napominjati da su to dvije forme jednog stanja, koje se takoreći ogledavaju jedna u drugoj?

Drugi faktor koji određuje tip melankolije od koje će patiti neki čovjek, pored količine crne žuči, je njezina temperatura. Ako se crna žuč u tijelu jednog čovjeka zagrijava iznad normalne (da ne kažem prosječne) temperature, ona tog čovjeka dovodi u stanja oduševljenja, mahnite hrabrosti, kristalno jasnog viđenja i mišljenja, gotovo proročke sposobnosti da nasluti i čak jasno vidi budućnost, dovodi ga, najkraće rečeno, u ono stanje koje je Platon zvao „mania", a spis „Problem XXX, 1" poredi ga s pijanstvom od vina ili neke druge droge. Ohlađena crna žuč, nasuprot tome, čovjeka dovodi u stanje tuposti, doslovno tjelesne obamrlosti u kojoj tijelo mnogo slabije osjeća vanjske podražaje, stanje straha i bezvoljnosti, nesposobnosti da se jasno vidi i odlučuje, u stanje u kojem se ni jedna želja ne dovršava i jasno osjeća.

Ne treba, naravno, napominjati da je učenje o crnoj žuči, odnosno o četiri temeljna tjelesna soka, iako je široko usvojeno u ranom helenizmu, zapravo pitagorejsko. Za pitagorejce je kvadrat bio forma dovršenosti, zaokruženosti, cjeline, kao što je broj četiri bio aritmetički ekvivalent tih osobina. Četiri je jednako zbiru, kvadratu i proizvodu svoje polovine, četiri je prvi broj koji je djeljiv s nekim drugim brojem (dva i tri su djeljivi jedino sa sobom), s brojem četiri se dovršava prva desetica u nizu prirodnih brojeva (sabrano s brojevima koji mu prethode, četiri daje deset). Četiri su strane svijeta, četiri su godišnja doba, četiri su gradivna elementa svijeta (vatra, zemlja, zrak i voda), pa su četiri i temeljna soka u ljudskom tijelu (krv, žuta žuč, crna žuč i flegma). Tokom 3. i 2. stoljeća stare ere nastalo je mnogo spisa, utemeljenih na uvjerenju da se čovjek i kosmos odražavaju jedan u drugome, kao mikrokosmos u makrokosmosu, koji su dalje razvijali učenje o četiri tjelesna soka, vazda u kvadratičnim odnosno četveročlanim formulama. Tako se u jednome od tih spisa („O građi univerzuma i čovjeka", nepoznatog autora) pojedini tjelesni sokovi vezuju za njima odgovarajuće organe, godišnja doba, životne periode… Svaki gradivni element, kako svijeta

tako i čovjeka, dakle kako makrokosmosa tako i mikrokosmosa, ima sebi odgovarajući sok, pa se krv, kao tjelesni sok, vezuje za zrak, crna žuč za zemlju, žuta žuč za vatru, a flegma za vodu; svaki od tih sokova ima i svoje godišnje doba, to jest dio godine u kojem on vlada, pa u proljeće prevladava krv, flegma u zimu, crna žuč u jesen, a žuta žuč u ljeto, odnosno krv prevladava u djetinjstvu, crna žuč u muževnom dobu, flegma u starosti a žuta žuč u mladosti. Pojedini sokovi se vezuju i za njima odgovarajuće organe (krv, naprimjer, boravi u srcu, a crna žuč u jetri), odnosno tjelesne otvore kroz koje izlazi i objavljuje se, tj. postaje vidljiva (krv kroz nos, flegma kroz usta, crna žuč kroz oči, a žuta kroz uši). Već u kasnoj antici nastalo je i učenje koje svakome od tjelesnih sokova pripisuje odgovarajući temperament, tako da bi čovjek u čijem tijelu krv prevladava nad ostalim sokovima bio sangvinik, dominacija crne žuči činila bi da čovjek bude melankolik, dominacija žute žuči bila bi odgovorna što je neko kolerik, a flegma bi dominacijom nad ostalim sokovima određivala da neko bude flegmatik. Nekoliko stoljeća kasnije, kad je evropska kultura, preko islamske, dobila osnovna astrološka znanja i predodžbe, svaki tjelesni sok dobio je i „svoju" planetu odnosno zvijezdu, svoj odsječak zvjezdanog neba i godišnjeg ciklusa, svoj „horoskopski znak", reklo bi se danas. Tada su melankolici postali Saturnova djeca, odnosno djeca Kronosa.

4.

Nije nevažno da je astrologija melankolike vezala za Kronosa, odnosno Saturna, njegovu rimsku inačicu. Kronos je, naime, prvi buntovnik, onaj koji se pobunio protiv oca i skrivio uspostavljanje tradicije, pamćenja, sistema pravila koja određuju odnose među žiteljima svijeta i odnos tih žitelja prema postojanju samom (iz krvi, koja je iz odsječenog spolnog uda Kronosovog oca Urana, pala na Majku Zemlju, rodile su se Erinije, božice koje kažnjavaju ubistvo roditelja i krivokletstvo). Osim toga, Kronos je vladao svijetom u zlatno doba, to jest onda kad je svijet nastanjivala zlatna ljudska rasa. To bi značilo da se melankolici prema tradiciji odnose strastvenije od ostalih ljudi, bilo da se bune protiv nje (kao što se Kronos pobunio protiv oca), bilo da je čuvaju strasnije od drugih, jer su bolje od drugih svjesni njezine vrijednosti. A to što su u doba Kronosove vladavine na svijetu živjeli ljudi zlatne rase, upućuje na to da su melankolici, ljudi koji na svijetu borave u znaku Saturna, predisponirani da pamte zlatno doba, jedno bolje vrijeme i podnošljiviji način postojanja. Ili da se teže od ostalih ljudi mire s postojanjem na koje su osuđeni u ovom svijetu.

Mislim da je na tu dimenziju melankolije mislio Romano Guardini, kad je ustvrdio da čovjeka melankoličnog senzibiliteta ranjava nemilosrdnost postojanja. „I to je upravo neporecivost ono što ranjava; posvemašnja patnja; patnja nemoćnih i slabih; patnja životinja i nijemih stvorenja… U krajnjoj liniji tu se ništa ne da promijeniti. To je neopozivo. To je tako i tako ostaje. A upravo to je teško. Ranjava jadnost postojanja; ranjava što je ono tako ružno, tako plitko… Praznina u svemu tome. Čovjek bi poželio reći: metafizička praznina. To je tačka u kojoj se melankolija povezuje s dosadom. I to s jednom određenom vrstom dosade, kakvu doživljavaju samo određene prirode. Ona ne znači da čovjek ne radi ništa oz-

biljno, da se vuče besposlen. Ona se može provlačiti kroz cijeli jedan život ispunjen radom", kaže Guardini (*Vom Sinn der Schwermut*). A sve to pogotovo ranjava, ako se čovjekova duša sjeća zlatnog doba, dakle postojanja koje nije bilo nemilosrdno i plitko – ili se barem nije doživljavalo kao takvo, jer su ga doživljavali ljudi zlatne rase.

S ovim korespondira ono što o melankoliji i Saturnovoj djeci, u 60. poglavlju prve knjige svoga monumentalnog djela o tajnoj filozofiji (*De occulta philosophia*), kaže Heinrich Cornelius Agrippa von Nettesheim: „Budući da je sam Saturn hladan i suh, upravo kao melankolični sok, on svakodnevno uliva oduševljenje, održava ga i uvećava. A kako je on, osim toga, uzrok promatranja u tišini, okrenut od svih javnih stvari i najviši među planetama, on ne poziva dušu samo na okretanje od vanjskih prema unutrašnjim poslovima, nego je i uzdiže od zemaljskih stvari, penjući je do najviših i darujući joj znanje i sposobnost da vidi unaprijed. Na to misli Aristoteles, kad u svom spisu o Problemima kaže: na temelju svoje melankolične prirode neki su postali upravo božanski ljudi i proricali su budućnost".

Neke konstante se u opisima melankolije i u razmišljanjima o njoj primjećuju, bez obzira na perspektivu i način mišljenja pojedinih autora. Svi oni naglašavaju „sveobuhvatnost" melankolije, to jest izražavaju uvjerenje da ona određuje stanje cijeloga ljudskog bića, zajedno sa svim elementima i sposobnostima čovjeka, kao i njegov odnos sa svijetom izvan njega. Veliki perzijski liječnik al-Razi, a onda i njegov veliki učenik Ibn Sina, naglašavali su da melankolija pogađa obje funkcije mozga, naime i mišljenje i imaginaciju, sposobnost uočavanja prisutnih stvari i razumijevanja njihovih odnosa, kao i sposobnost dozivanja odsutnih stvari, rad pojmovima kao i rad slikama. Ali ona isto tako određuje to kako čovjek osjeća vlastito tijelo, ponašanje tog tijela i njegove reakcije na svijet koji ga okružuje i na podražaje iz tog svijeta. Ona određuje čovjekov odnos prema sebi, koliko i njegov odnos prema drugim ljudima, prema stvarima i pojavama oko njega, prema prisutnome i odsutnome (zbog čega al-Razi i njegov veliki učenik naglašavaju i mišljenje, i imaginaciju). Pri tom je za melankolično stanje karakteristično, bez obzira na tip melankolije i njezine uzroke (manjak ili višak crne žuči, povišena ili snižena temperatura toga tjelesnog soka), to da je melankoličan čovjek odvojen od svijeta a njegov doživljaj svijeta, pa čak i sebe samoga, lišen neposrednosti. Euforičan ili depresivan, obdaren kristalno jasnim mišljenjem ili uronjen u nejasne slike i slutnje, melankolik je odvojen od svijeta – on se od svijeta krije ili ga napada, on mu nudi premalo ili previše, on je, kako Romano Guardini lijepo reče, nesposoban da pristane na postojanje onakvo kakvo jeste.

Možda je među konstantama u razmišljanjima o melankoliji najočiglednije uvjerenje gotovo svih autora da melankoliju prati poremećen odnos prema vremenu. Jedan tip melankolika je sav okrenut budućnosti, sposoban da vidi unaprijed, nekada obdaren (proklet?) čak i proročkim sposobnostima, dok je drugi uronjen u prošlost, koju ne pristaje diferencirati. Melankolik koji ljeti posjeti Veneziju ne može stvarno uživati, jer je u njegovom duhu sve vrijeme prisutno novembarsko stanje Grada, kojega vlaga izjeda u srži, u dubini zidova, u kostima njegovih stanovnika; on ne može uživati ni u pogledu na ljepotu djevojke, osim možda u pogledu na onu koja će biti lijepa starica (jer on buduću staricu vidi nešto bolje nego djevojku koja stoji pred njim i koja će se u tu staricu pretvoriti, ako poživi dovoljno dugo); on bi možda mogao uživati u strahotama zime, kad bi se pristojan melankolik

mogao radovati vrevi proljeća, koju jasno sluti u zimskom pejsažu… Nasuprot njemu stoji onaj tip melankolika koji je sav okrenut prošlosti, onaj koji stvarnije i konkretnije osjeća Sokratove nego li probleme svoga komšije, koji već u nježnoj dobi od pedeset godina shvati šta ga je mučilo u petnaestoj, koji svu prošlost, svoju i tuđu, doživljenu i zamišljenu, nastoji sačuvati u njezinoj ukupnosti i u „sinkretičnoj cjelovitosti" neposrednog života. On sasvim konkretno i stvarno osjeća da je prošlost uvjet i temelj sadašnjosti, da njegovu kuću nastanjuju mrtvi preci koliko i on, njemu sofisti, koji su nervirali Aristofana i Platona, idu na nerve mnogo jače nego suvremeni sofisti, koji zagađuju javne medije njegovoga grada. Pri tom je važno naglasiti da melankolik ovog tipa nije konzervativac u uobičajenom smislu te riječi. Konzervativac se, naime, raduje svakoj promjeni koju je spriječio i uživa u svemu što je sačuvao, dok se melankolik ne raduje – njemu je prošlost, doduše, bliža i stvarnija od sadašnjosti, ali ni s njom on nema neposredan odnos, pa joj se ne može ni radovati.

Najkraće rečeno, melankolik ne živi. Njemu je znanje oduzelo život, razumijevanje mu je pojelo osjetilni doživljaj i samu sposobnost za njega, njegova osjećanja dolaze iz njega, pa ne mogu uspostaviti vezu između njega i svijeta koji ga okružuje, ona ga, naprotiv, samo još više odvajaju od svijeta. Aristotel je vjerovao da sadašnjosti nema jer je trenutak, koji je do mene došao iz budućnosti na svom putu u prošlost, postao prošlost prije nego što sam ja uspio pomisliti „s" od „sada". Zato postoje, logički gledano, samo budućnost i prošlost, sadašnjosti nema, ali je mi možemo misliti jer je logički moguća. A život se odvija upravo u onoj jedinici vremena koja, logički gledano, ne postoji, naime u sadašnjosti. Nerazmrsivi i neizbrojivi splet mojih relacija sa svijetom oko mene, bezbroj emocionalnih, senzualnih i racionalnih interakcija mog bića s vanjskom stvarnošću, materijalni, emotivni, intelektualni, imaginativni i svi drugi sadržaji koje moje biće razmjenjuje sa svijetom – sve to uspostavlja i jeste sadašnjost. Ona se, naravno, uspostavlja, ona je moguća, samo u neposrednosti koja je onako bolno nedostajala Kierkegaardu – nema kontakta i nema razmjene između unutrašnjeg i vanjskog svijeta za biće koje je uronjeno u refleksiju, to biće nema neposrednog doživljaja svijeta, pa nema ni sadašnjost u kojoj se odvija njegov život.

5.

Po tome je melankolik zaista Saturnovo dijete, jer stari su vjerovali da planet Saturn usporava, odgađa, „razvlači" svaki poduhvat koji stoji u nekoj vezi s njim. A melankolija je, kako slijedi iz gornjih redova, stanje u kojem se zna, uviđa i osjeća vlastita odvojenost od svijeta i od života. To jest uviđa se, zna i osjeća da do čovjeka njegov vlastiti život i svijet dolaze „posredno", naknadno, tek onda kad ih je Saturn „propustio". U predgovoru njemačkom izdanju dragocjene knjige *Saturn und Melancholie* kaže Raymond Klibansky da je za Kierkegaarda melankolija, i to tačno određeni tip melankolije koji je on zvao „Tungsind" (potištenost, sjeta), najdublji egzistencijalni uvjet čovjeka, koji pati zbog svoje udaljenosti od Boga. Ne znam koliko je to muka čovjeka „udaljenog od Boga", pretpostavljam da rijetki sretnici tu muku na trenutke ublaže ili zaborave dovodeći povremeno sebe u stanje ek-

staze, a inače je svi ljudi sve vrijeme dok su živi imaju. Ili nemaju. Prije bih rekao da je kod melankolije problem nedostupnost svijeta koji je tu, uskraćenost za neposredno iskustvo ili nešto slično – mnogo znanja a malo ili nimalo doživljaja, obilje refleksije a malo ili nimalo osjetilnog iskustva, nesrazmjerno mudra glava i nesrazmjerno glupa ruka, noga, cijelo tijelo.

Melankolik boravi u središtu paradoksa, jer je odvojen od svijeta od kojeg nije udaljen, koji je tu, nadohvat ruke. On svijet ne može previdjeti i njegove prisutnosti se ne može osloboditi, jer je za svijet vezan mnogostoruko i neraskidivo, a pritom se ne može osloboditi osjećanja da nije uistinu njegov dio – niti može svijetu oko sebe pripasti, niti može od njega otići. Na brojne veze svakog čovjeka sa svijetom upućuje već učenje o čovjeku kao mikrokosmosu u kojem se odražava svijet kao makrokosmos, jer su svijet i čovjek građeni od istih elemenata, te uređeni prema sličnim ili čak identičnim načelima – sve što postoji ili je moguće u velikom svijetu, sadržano je u svakom pojedinačnom čovjeku, od minerala i tekućina, preko životinjskih nagona i stanja, do anđeoskih osobina i težnji. To učenje je astrologija uzela jako ozbiljno i razvila ga u jedan komplicirani sistem. Svaka ljudska osobina i svaka činjenica ljudskog bića ima svoje ekvivalente u dijelovima (elementima) i osobinama vanjskog svijeta, a jedno i drugo imaju svoje uzroke i ekvivalente u rasporedu, osobinama i konstelacijama nebeskih tijela. Veliki liječnik i alkemičar Theophrastus Bombastus von Hohenheim zvan Paracelsus tvrdio je, naprimjer, da ozbiljan liječnik neće liječiti ni zubobolju, a kamo li neku ozbiljnu bolest, prije nego što napravi horoskop svog pacijenta i uspostavi nekakvu harmoniju među stanjem i osobinama pacijentovog bića sa stanjem i konstelacijama nebeskih tijela, na jednoj strani, te sa osobinama i djelovanjem pojedinih medikamenata i medicinskih intervencija, na drugoj strani. Jedna biljka ili mineral djeluju na jednog čovjeka kao lijek, a na drugoga kao otrov, pod utjecajem jedne zvijezde pozitivno a pod utjecajem neke druge negativno. Liječnikova zadaća, prema Paracelsusu, bila bi dakle da nađe lijekove ili medicinske zahvate koji će na datog čovjeka pod datom konstelacijom nebeskih utjecaja djelovati s najvišom mjerom dobrih i najmanjom mjerom loših učinaka. Sve je povezano sa svim, a ljudima su dati znanje i duh da te uzajamnosti prepoznaju, razumiju, te da ih iskoriste za dobro, svoje i opće.

Veza pojedinih nebeskih tijela i živih, odnosno neživih bića zemaljskog svijeta, iskazuje se i u obuhvatnim klasifikacijama koje pojedinim nebeskim tijelima pripisuju minerale, biljke i životinje koje stoje pod neposrednim utjecajem dotičnog nebeskog tijela i utoliko mu „pripadaju". Tako Agrippa von Nettesheim u 25. poglavlju prve knjige svoje *De occulta philosophia* nabraja sve ono što stoji pod utjecajem Saturna, pa kaže da tom planetu „pripadaju": od kosmičkih elemenata u prvom redu zemlja a u drugom voda; od metala olovo i zlato, od tjelesnih sokova crna žuč; od minerala smeđi jaspis, kalcedon, safir i magnet; od trava alrauna, mak, zmijska trava, kim i sve opojne trave; od drveća i žbunova Saturnu pripadaju oni što nemaju ploda ili imaju crne jagodaste plodove poput kupina i borovnica, ona stabla koja imaju jak miris i crnu sjenu poput čempresa, tužne vrbe, pinije, one biljke koje se simbolički vezuju za podzemni svijet, poput bršljana i crne smokve; saturnske životinje su sve one koje puze i žive noću ili u samoći, kao što su krtica, vuk, deva, kornjača, bazilisk i mazga, a od ptica su Saturnovi ždralovi, sove i gavranovi.

Treba li napominjati da se ovakvim klasifikacijama melankolija „objektivira“ i preseljava u vanjski svijet, prestajući da bude subjektivno duševno stanje jednog čovjeka i postajući bolest – vidljivi, objektivni, „vanjski“ fenomen. Protiv melankolije, ako je ona bolest a ne duševno stanje jednog čovjeka, ne pomaže blizina, ljubav, razgovor, nego lijek, dakle „vanjska“ supstanca koja se unosi u tijelo oboljelog. Tako već u 13. stoljeću u knjizi *Antidotaite Nicolas* nalazimo recept za lijek protiv melankolije, koji je ujedno lijek protiv slabosti srca i probave, protiv epilepsije i sredstvo za jačanje razuma. Taj lijek je mješavina cimta, karanfilića, aloje, podanaka đumbira, narda, muškatovih oraščića, ruže i ljubičica – svega toga po dvije drahme (1 drahma = 3,82 grama); dalje treba uzeti smolu ebanovine, mastiksovu smolu, majoran, balzam, bosiljak, kardamom, španjolski biber, ekstrakt mirte i koru limuna (svega po jednu drahmu), te 15 grana koraljnog praha (1 gran = 53 mg), i po 5 grana mošusa, kamfora i ružinog sirupa. To se uzima ujutru i navečer s mlakom vodom.

Bolest je neotuđiva osobina života, objektivna i sveprisutna kao i život sam. Onda kad je proglašena za bolest, melankolija je postala, poput života, sveprisutna i objektivna, tako da više nije važila za stanje duha jednog čovjeka, nego je mogla biti „objektivna osobina“ drveta, ptice ili minerala. Svijet je u astrologiji, kao i u alkemiji, visoko integriran i „oduhovljen“, tako da se osobine živih bića ili bar neke manifestacije života mogu pojaviti, ili se čak redovno javljaju, i kod neživih formi postojanja.

Lanac utjecaja u Agrippinoj ljestvici „saturnskih pojava“ sasvim je jasan: nebo sa svojim zvijezdama i planetama određuje sve, pa i to da neki čovjek bude melankoličan; u biću onoga kome je to dosuđeno javlja se višak crne žuči, koja prouzrokuje melankolično stanje, kao njegov neposredni materijalni uzrok; kako čovjek, međutim, kao mikrokosmos, korespondira doslovno sa svim, njegove osobine ili bar neke manifestacije odnosno neki „znakovi“ tih osobina, mogu se javiti, to jest javljaju se, kod biljaka, kod životinja, čak i na neživim formama postojanja; tako se, naprimjer, melankolija ili bar neki znakovi melankoličnog stanja javljaju kod svega što je podređeno Saturnu ili postoji u znaku te planete. Jednom usporedbom, koja bi htjela da oponaša Platonove, ovo bi se moglo pojasniti činjenicom da javor ili žaba nisu „sami po sebi“ božanski, ali „oni koji imaju oči da vide“ itekako dobro vide i znaju da se božanstvo objavljuje i u njima, tako da i oni sobom upućuju na sveprisutno božanstvo. Analogno tome, gavran sigurno „sam po sebi“ nije melankoličan, ali on je sigurno jedan od elemenata, jedan od znakova, melankolije u svijetu. A melankolija postoji objektivno u svijetu jer je proizvodi Saturnov utjecaj na postojanje, s tim da se kod različitih bića ona različito manifestira – kod čovjeka se manifestira kao psihičko stanje, kod bršljana kao simbolička veza s podzemnim svijetom, kod sove kao neraskidiva vezanost te ptice za noć. Theophilus de Garencières, prevodilac Nostradamusa i vrstan poznavalac skrovitoga svijeta, tvrdio je, naprimjer, u jednom tekstu objavljenom 1647. godine da je Engleska sasvim melankolična. Engleska kao društvo ili kao pejsaž? Davni mudrac nije precizirao, pretpostavljao je valjda da se melankolija ne zna zaustaviti, tamo gdje se jednom pojavila ona prožima sve oblasti života i sve forme postojanja, tako da nije spremna praviti razliku između društva i pejsaža. Ako je „Engleska sasvim melankolična“, onda je Engleska sasvim melankolična – kao društvo i kao pejsaž, kao stanje duha i kao klimatska zona.

Vjerujem da se na tome temelje naši iskazi o melankoliji jesenjeg pejsaža, melankoliji žalosne vrbe, melankoliji sumraka ili o gavranu kao melankoličnoj ptici. Svaki oblik postojanja može biti melankoličan ako se iz njega može naslutiti Saturnovo djelovanje ili ako svojim osobinama upućuje na crnu žuč i melankolično stanje.

6.

Nazovimo subjektivnom melankolijom stanje (bolest?) jednog čovjeka, a simboličnom melankolijom one elemente vanjskoga, stvarnog svijeta u kojima se objavljuje Saturnovo djelovanje. Adekvatno tome mogli bismo historijskom melankolijom nazvati ono što se događa kad Saturn svojim djelovanjem obilježi cijelu jednu epohu. Mislim da ne treba posebno dokazivati kako je taj tip melankolije realnost, bez posebnih objašnjenja i bez bojazni da ćemo ostati neshvaćeni ako svakodnevno govorimo o „melankoliji romantizma" ili o „melankoličnom baroku". Moglo bi se reći da su to one epohe u kojima je opće osjećanje svijeta i postojanja melankolično. I pojedinci koji sami po sebi, po svome psihofizičkom habitusu, nemaju ništa s melankolijom postaju u tim epohama melankolici, jer ih životni uvjeti i ambijent u kojem žive, makar i protiv njihove prirode i volje, dovedu u egzistencijalnu situaciju koja sobom proizvodi ili čak podrazumijeva melankolično stanje. To su epohe u kojima se melankolično boravi na svijetu, tako da su melankolici svi oni koji žive u tome vremenu.

Moj prijatelj Dragan T., naprimjer, od kojega je ovo razmišljanje krenulo, jedan je od ljudi koji su sve više nego melankolici. Izrazito sportski tip zainteresiran za sve ugodne stvari ovog svijeta, više sklon akciji nego refleksiji, skloniji dobrom vicu nego najboljoj lirici – taj čovjek je danas melankolik koliko je to uopće moguće. Ne bih provjeravao zna li on ili ne zna da je melankolik, znam da on to jeste i da po svojoj volji i osobinama to ne bi mogao biti. On je i danas onakav kakav je bio u mladosti, s jednim dodatkom koji se s njim naprosto ne može povezati – s upornim, neizbježnim osjećanjem besmisla, uzaludnosti, uskraćenosti. Poznajem desetine ljudi koji danas borave na svijetu na Draganov način, koji su dakle vedri i aktivni ljudi od života, a postali su melankolici, jer nisu kod kuće tamo gdje borave i nisu prisutni tamo gdje su nekad živjeli i gdje bi možda mogli i sad biti kod kuće, kao što su nekad bili. Ako ih ja poznajem desetine, koliko ih tek moraju poznavati ljudi koji su manje asocijalni od mene!?

Upravo zastrašujući broj „prisilnih melankolika" koji nastanjuju svijet danas, dovoljno objašnjava zašto sam poželio razmišljati o tom tipu melankolije i zašto sam uopće došao na pomisao da bi trebalo govoriti o historijskoj melankoliji. Otkuda tako raširenо osjećanje da se ne živi, nego promatra i razumije? Zašto tako mnogo naših suvremenika vjeruje da bi se negdje drugdje možda i moglo biti kod kuće, ali sigurno ne tu gdje se sad boravi? Jesu li osobine epohe na koju smo osuđeni stvorile uvjete u kojima se ljudi osjećaju odvojenim od vlastitih života?

Za neke od takozvanih ex-Jugoslavena rasutih po svijetu mogli bi se neki uvjerljivi odgovori slutiti i bez razmišljanja. Većina od njih je u zrelim godinama doživjela prisilan rez

u svojim životima, jedan prekid kontinuiteta u toku djelâ i dana kakav se teško ili nikako prevladava. To su ljudi koji žive u znaku ekstremne disharmonije između emotivnog i racionalnog, unutrašnjeg i vanjskog plana vlastitog bića. Ondje gdje borave, ti ljudi imaju emotivno pamćenje djece ili mladića, a pri tom su već zreli ili čak nešto stariji ljudi. U zrelim godinama oni su bili prisiljeni mijenjati modele socijalnog ponašanja, jer su dospjeli u društva utemeljena na formama socijalizacije bitno različitim od onih koje su oni upoznali. Živjeti u gradu u kojem te niko i ništa ne pamti, u gradu u kojem ti nisi doživio pa ni upamtio ništa za tebe važno. Živjeti u društvu u kojem je firma mnogo važnija od porodice i ljubavi, a ti si odrastao u društvu u kojem su porodica i ljubav, uz domovinu recimo, najviše vrijednosti. U zrelim godinama usvajati osjećanje da je sloboda imati mnogo novca, a ne imati mnogo vremena za sebe, kako si u mladosti naučio. Učiti da je kontrola emocija važna vrijednost i obaveza, nakon što si dobar dio života proveo u društvu koje visoko cijeni iskrenost i pokazivanje emocija, makar ih u stvarnosti ne bilo. (Da bih izbjegao moguće nesporazume, naglašavam da ne smatram dobrim, pogotovo ne boljim, ni jedno ni drugo. Ne pitam je li bolji ambijent iz kojeg su ex-Jugoslaveni protjerani ili onaj u koji su dospjeli, pitam kako izići na kraj s provalijom koja se otvara između patetičkog i racionalnog segmenta u biću tih ljudi, između prošlosti i sadašnjosti u socijalnom segmentu bića, između mišljenja i imaginacije.)

Ali se i u vezi s ex-Jugoslavenima otvaraju uzbudljiva pitanja, ma koliko kod njih, na prvi pogled, sve izgledalo jasno. Da li se, i kako, ako da, razlikuje melankolija ekonomskog emigranta iz sredine osamdesetih od melankolije ratnog emigranta s početka devedesetih? Razlikuje li se nostalgija prognanika od nostalgije „normalnog izbjeglice"? Kako za svojom kućom uzdiše čovjek kojeg su komšije iz nje otjerale oružjem, a kako čovjek koji je izbjegao da bi se spasio od mobilizacije? Jesu li na isti način melankolični čovjek koji je protjeran, pa se osjeća kao žrtva, i čovjek koji je u teškom trenutku otišao svojom voljom, pa se možda osjeća kao izdajnik? I tako dalje, i tako dalje, pitanja o mogućim razlikama među pojedinim grupama ex-Jugoslavena mogla bi se nizati do u nedogled. (Još jedna napomena koju dugujem želji za razumijevanjem: kad govorim o ex-Jugoslavenima, jugo-nostalgiji i sličnim stvarima, ne odnosim se ni prema starim ni prema novim ideološkim modelima, govorim isključivo o patetičkom znanju koje ljudi nose u sebi.)

Za one „prisilne…" ili „historijske melankolike", koji nisu ex-Jugoslaveni a jesu većina u današnjem svijetu, neka uvjerljiva objašnjenja daje Richard Sennett kad govori o „fleksibilnom čovjeku". To je tipični žitelj našeg vremena, čovjek koji je „fleksibilan" po svojoj neizmjernoj sposobnosti prilagođavanja, jedan od modernih nomada koji idu tamo gdje su upravo potrebni ili gdje se upravo nudi neki posao, tako da mijenjaju gradove, firme i poslove, možda i bračne drugove ili cijele familije svako par godina… Može li taj čovjek uopće imati emotivno pamćenje? Može li dospjeti do stanja (stupnja?) u kojem bi svijet i sebe počeo saznavati patetički? Emocije su spore, mnogo sporije od razuma, ne mogu se one razviti i osvijestiti u par godina, koliko „fleksibilnog čovjeka" njegova firma treba u jednom gradu. Za čim on može čeznuti? Čega se sa sjetom sjećati? Može li se biti čovjek, to jest kako se bude čovjek, ako se nema emotivno pamćenje i ako se ni za čim čezne? Šta da čini sa

sobom emotivni patuljak, i ako je pri tome intelektualni gigant? U najboljem slučaju, on je čudovište, a čudovišta su, bojim se, osuđena na melankoliju.

Vjerujem da bi dobar početak za razgovor o ovim pitanjima bila razmišljanja Roberta Burtona, jednog od onih autora koji su argumentirano tvrdili da su melankolična društva ili melankolični regioni realnost. U uvodu svoje *The Anatomy of Melancholy* kaže, naprimjer: „Kao što u ljudskom tijelu pogrešna smješa sokova može izazvati bolesne promjene, tako i u jednoj zajednici nastaju patološka stanja neravnoteže, koja se može prepoznati po njihovim karakterističnim simptomima". Neke od oblika neravnoteže, koji su proizveli patološko stanje u današnjem društu, otkrio je Sennett govoreći o „fleksibilnom čovjeku", neki se otkrivaju i u sudbinama ex-Jugoslavena o kojima sam govorio, mnoge bismo otkrili čitajući ponovo Burtona. Možda bismo tako došli i do nekih mogućih lijekova za naše bolesno melankolično stanje. Burtonov gotovo suvremenik William Vaughan predlaže u svojoj knjizi *Natural and Artifical Directions for Health* iz 1600. godine lijek koji čovjeku može pomoći, gotovo sigurno pomaže ako se uzima dovoljno dugo. Samo treba u određenim omjerima pomiješati cimt, đumbir, kozije mlijeko, majčino mlijeko i šećer, a onda to uporno uzimati dok se melankolija ne ukloni, a stvarnost i radost približe.

Nisam isprobao Vaughanov lijek, jer mislim da problem nije moja, nego melankolija svijeta na koji sam osuđen. Recimo i da nađem neku majku koja bi mi dala malo mlijeka (ako se pod majčinim mlijekom u receptu misli na mlijeko bilo koje porodilje, a ne na mlijeko žene koja je rodila melankoličnog nesretnika i time ga osudila na bolest), recimo, rekoh, da nađem sve sastojke potrebne za lijek, nađem volje i snage da ga dovoljno dugo uzimam i u neko doba se oslobodim svoje melankolije… Šta bi se dobilo? Meni bi na trenutak bilo lakše, možda bih se čak izliječio na duže vrijeme, ali bi svijet i epoha na koje sam osuđen ostali bolesni. Na stranu neugodna činjenica da ja uopće nisam siguran da se želim izliječiti od svoje melankolije, možda zato što ja ništa ne želim dovoljno jako da bih se radi te želje pokrenuo (naporno je tražiti koze i porodilje, pa smišljati kako da se izmoli malo mlijeka!), a možda zato što smo se moja bolest i ja baš lijepo navikli jedno na drugo. Bojim se da je tako ili nekako slično sa svima nama. Želimo li mi uopće da se izliječimo? Osjećamo li mi svoju melankoliju kao bolest ili makar kao smetnju? Pa mi svijet bez emotivnog sadržaja već dugo smatramo stvarnim i jedino mogućim, kako bismo i zašto mijenjali, da ne kažem liječili, bilo njega, bilo sebe? Jer s melankolijom je kao s vinom, tvrdi Teofrast/Pseudo-Aristotel u već spominjanom spisu „Problem XXX, 1" – ne želiš ga se odreći, koliko god znao da ti škodi. Mislim da je Victor Hugo napisao da je melankolija užitak u tome da se bude tužan. Bojim se da je imao pravo.

Autori članaka

Damir Agičić, prof. dr. sc.
Odsjek za povijest, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Vladan Bajčeta, dr. sc., znanstveni suradnik
Institut za književnost i umetnost u Beogradu

Snježana Banović, prof. dr. sc.
Akademija dramske umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu

Dragomir Bondžić, dr. sc., viši znanstveni suradnik
Institut za savremenu istoriju u Beogradu

Andrea Buzov
Institut za slavistiku, Karl-Franzens-Universität Graz

Andrea Der-Hazarijan Vukić, stručna savjetnica
Arhiv za likovne umjetnosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu

Vinko Drača
Doktorand na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu

Ljerka Dulibić, dr. sc., znanstvena savjetnica
Strossmayerova galerija starih majstora Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu

Bojan Đorđević, prof. dr. sc.
Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu

Maja Đurinović, prof. dr. sc.
Kazališni odsjek Akademije za umjetnost i kulturu u Osijeku

Ivo Goldstein, prof. dr. sc.
Odsjek za povijest, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Dževad Karahasan, prof. dr. sc., akademik
Humanističke nauke, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu

Gordana Krivokapić Jović, dr. sc., viša znanstvena suradnica u m.
Beograd

Mihaela Marić
Doktorandica na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu

Krešimir Mićanović, prof. dr. sc.
Odsjek za kroatistiku, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Andrea Milanko, doc. dr. sc.
Odsjek za kroatistiku, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Magdalena Najbar-Agičić, prof. dr. sc.
Odjel za novinarstvo, Sveučilište Sjever u Koprivnici

Ida Ograjšek Gorenjak , doc. dr. sc.
Odsjek za povijest, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Iva Pasini Tržec, dr. sc., viša znanstvena suradnica
Strossmayerova galerija starih majstora Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu

Patricia Počanić, asistentica
Odsjek za povijest umjetnosti, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Petar Prelog, dr. sc., viši znanstveni suradnik
Institut za povijest umjetnosti u Zagrebu

Barbara Riman, dr. sc.
Inštitut za narodnostna vprašanja u Ljubljani

Sanja Roić, prof. dr. sc. u m.
Zagreb

Drago Roksandić, prof. dr. sc. u m.
Zagreb

Nikolina Šimetin Šegvić
Doktorandica na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu

Ivana Šubic Kovačević, dr. sc., znanstvena suradnica
Hrvatski institut za povijest u Zagrebu

Recenzenti članaka*

Igor Borozan, doc. dr. sc. (Beograd)

Dragan Damjanović, prof. dr. sc. (Zagreb)

Bojan Đorđević, prof. dr. sc. (Beograd)

Vladimir Gvozden, prof. dr. sc. (Novi Sad)

Dušan Marinković, prof. dr. sc. u m. (Zagreb)

Petar Prelog, dr. sc. (Zagreb)

* Napomena: Kratice stranih akademskih titula i nazivi znanstvenih zvanja u popisima autora i recenzenata članaka prilagođeni su pravopisnim normama hrvatskog jezika.

Imensko kazalo

A

Adair (Ader), Alice 181, 182, 192
Adalbert 113, 115, 116, 124
Adam 116
Adamček, Josip 287, 288, 294
Agičić, Damir 79, 254, 265
Agrippa von Nettesheim, Heinrich Cornelius 400, 402, 403
al-Razi, Abu Bakr Muhamed ibn Zakarija 400
Alfirević, Antun 182, 192
Alfirević, Frano 355
Alighieri, Dante 96, 135, 138, 354, 361
Alujević, Darija 196, 208
Amort, Andrea 366, 370
Andrić, Ivo 68, 144
Andrić, Nikola 188
Anđelinović, Danko 76, 77
Angiolieri, Cecco 354
Anić, Tomislav 200, 207
Anita 395
Anouilh, Jean 21
Antić, Ana 99, 108
Antolić, Vladimir 55-56, 378, 379, 390
Antonini, Otto 311
Antoš, Zvjezdana 364
Arambašić, Dragutin 76, 77
Aristofan 401
Aristotel (Aristoteles) 398, 400, 401, 406
Arnold, Đuro 131
Atanasijević, Ksenija 261, 265
Augustinčić, Antun 168, 169, 226-227, 291
Augustus, John 185

B

Babić, Ivo 345
Babić, Ljubo 51, 58, 75, 165, 166, 168, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 190, 191
Babić, Stjepan 157, 158, 161
Bačić (Salon Bačić) 178, 189
Bačić, Radoslav 178
Badalić, Josip 142
Badovinac, Tomislav 346, 349
Bahorić, Belizar 217
Bahtin, Mihail Mihailovič (Bakhtin, Mikhail Mikhailovich) 127, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139
Bajčeta, Vladan 109
Bakarić, Vladimir 105, 158, 159, 161, 162, 298, 299, 300, 302, 303, 355, 381, 382, 385, 386
Baker, Josephine (Josefina) 15, 16, 308
Bakić, Vojin 214, 217, 221, 225
Balenović, Krešimir 291
Banović, Miljenko 368
Banović, Snježana 335, 336, 345, 346, 348, 349
Bara, Mario 145, 163
Barac, Antun 127, 128, 129, 131, 132, 133, 137, 138, 139, 140, 142, 144, 149, 150, 156, 161, 162, 291, 354
Baranović, Krešimir 344, 364, 369
Barić, Stanislava 257, 265
Bartlett, Djurdja 309, 319
Bašičević, Mića 222, 223, 224, 231
Batušić, Nikola 336, 346, 349
Batušić, Slavko 183, 184, 192
Baudelaire, Charles 46, 58
Bauer, Antun 36
Bauer, Bruno 189
Bavoljak, Jasmina 344, 349
Bazala, Albert 301
Beatrice 135
Becić, Vladimir 170, 176, 185
Beckett, Samuel 21, 46, 58
Begović, Milan 67, 68, 74, 75, 76, 77, 78, 355
Belić, Aleksandar 142, 144, 147, 148, 151, 152, 155, 156, 157, 161, 162
Belinić, Marko 298, 300
Bell, Vanessa 186
Benešić, Julije 142, 154
Bensi, Giovanni 354, 361, 362
Bensi, Giovanni (drugi) 359
Berger, Marko 303

Bernardi, Bernardo 225, 226
Bernfest, Viktor Samuel 180
Bezjak, Maja 368, 373
Biber, Antun – Tehek 105, 303
Bićanić, Rudolf 291
Biđin, Nevenka 367
Bilandžić, Dušan 19, 23, 211, 216, 231
Bilek, František 188
Bilogrivić, Goran 199, 207
Bini, Lucio 97
Biočina, Ivana 309, 319
Biti, Vladimir 132, 137, 139
Bizet, Georges 339
Bjažić Klarin, Tamara 51, 52, 56, 58
Bloch, Ernst 48
Boetije (Boetius) 127, 135, 138, 139
Bogdanović, Milan 67, 68, 144
Bogdanović, Milica pl. 236
Boglić, Antun 337, 338
Bogner-Šaban, Antonija 340, 349
Bojić, Milutin 68
Boldin, Dragutin 368
Bollé, Hermann 45
Bondžić, Dragomir (Бонџић, Драгомир) 283, 286, 287, 288, 289, 290, 294
Boranić, Dragutin 142, 147, 148
Borčić, Jozo 368
Borodin, Aleksandar Porfirjevič 364
Borojević, Slavko 302, 305
Borozan, Igor 7
Bosto, Sulejman 272, 281
Boškov, Živojin 144
Bošković, Ruđer 226, 378
Botta, Franco 353, 361
Botteri, Albert 351, 352
Bourek, Zlatko 223
Božić, Mirko 142, 144, 154
Brachet, Jean (Braše, Žan) 290
Branko (radnik) 99
Branković, Tomislav 31, 41
Braque, Georges 189
Bravničar, Matija 83
Brezovšek, Ivan 83
Briggs, Asa 375, 376, 380, 390
Brkić, Dušan – Duško 302
Brlek, Tomislav 132, 139
Brodanović, Antun 289
Brook (Bruk), Norbert 116, 117, 118
Broš, Milana 368
Broz, Josip – Tito 17, 23, 216, 221, 289, 344, 349, 381, 382, 383, 386, 390
Brozović, Dalibor 146, 161
Brueghel, Pieter 172
Brüggemann, Heinz 48, 58
Brynner, Yul 22
Budak, Mile 133
Budak, Neven 337, 348
Budak, Pero 337, 348
Bui, Boris 8
Buić, Jagoda 227, 228
Bukvić, Nenad 304, 305
Buntak, Franjo 376, 390, 391
Buratti (obitelj; zaklada) 181, 182, 239
Burden, Ernest 47, 58
Burke, Peter 376, 380, 390
Burton, Richard 22
Burton, Robert 406
Buvina, Andrija 213, 214
Buzov, Andrea 307

C

Car, Marko 68
Car Emin, Viktor 142
Carducci, Giosuè 354
Carnelutti (obitelj) 55, 58, 180
Cavalcanti, Guido 354
Cavaradossi 339
Cerletti, Ugo 97
Cerovac, Ivanka 373
Cervantes y Saavedra, Miguel de 132
Cesarec, August 16, 340
Cesarić, Dobriša 143
Cetineo, Ante I. 68
Cevc, Gabrijel 325
Chagall, Marc 183, 184, 193, 354
Chopin, Frédéric 364
Cicvarić, Krsto 26
Cilić, August 337
Cindrić, Pavao 344, 349
Cintolesi, Octavio 367, 368
Cipek, Tihomir 272, 281
Clausen, George 185
Codevilla, Giovanni 360

Cohen, Joshua (Koen, Džošua) 131, 140
Connard, Philip 185
Cossetto, Emil 346, 349
Coutant, Henriette 261
Croce, Benedetto 352, 355, 356
Crkvenčić, Ivan 19, 23
Crnjanski, Miloš 35, 36, 37, 38, 40, 68
Cukut Krilić, Sanja 322, 333
Cvijić, Jovan 29, 68
Cvijović Javorina, Ivana 110, 114, 125, 295, 305, 353, 354, 361
Cvitan-Černelić, Mirna 309, 319

Č

Čačković, Miroslav 96
Čajkovski, Petar Iljič 364
Čale, Frano 362
Čale, Morana 132, 139
Čalić, Mari-Žanin 14, 23
Čengić, Enes 144, 162
Čerina, Vladimir 13, 23
Čizmić-Horvat, Marina 310, 319
Čorak, Željka 45, 50, 52, 58
Čorak Slavenska, Mia 364, 365, 369, 370
Čulić, Serđo 222
Čulinović, Ferdo 14, 23

Ć

Ćipiko, Ivo 68
Ćorović, Vladimir 25, 26, 41, 68

D

D'Annunzio, Gabriele 354
Dalmatin, Ana 131, 139
Damjanović, Dragan 7, 196
Dančuo, Mirjana 368
De Certeau, Michel 49, 58
de Man, Paul 137, 138, 139
De Young, Mary 96, 108
Deanović, Mirko 352, 354, 355
Debussy, Claude 364
Delaunay, Robert 184
Delaunay, Sonia 184
Delbianco, Valnea 354, 361
Delibes, Léo 364
Delić, Davor 260, 265
Demel, Richard (Demel, Rihard) 75
Demetar, Dimitrije 75
Depolo, Josip 173, 175
Der-Hazarijan Vukić, Andreja 177, 196, 208
Derain, André 189
Desnica (obitelj) 352, 356, 357, 358, 359, 360, 361
Desnica, Uroš 110, 351
Desnica, Vladan 7, 22, 69, 109, 110, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 132, 142, 166, 175, 177, 187, 190, 191, 225, 230, 231, 346, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 369, 393, 394, 395, 397
Deutsch Maceljski, Robert 197, 201, 202
Devčić, Natko 344
Dežman, Bianka 337
Di Sarra, Domenico 357
Dickens, Charles 32
Dimić, Ljubodrag 145, 162, 342, 349
Dimitrijević, Bojan B. 288, 294
Dimitrijević, Stojan 368
Dimitrović, Josip 240
Dimović, Milan 83
Djagiljev, Sergej 364
Djevica Marija 137
Dobrijević, Ljuba 368
Dobrijević, Petar 368
Dobrović, Petar 76, 77, 167, 168, 170, 176
Doknić, Branka (Докнић, Бранка) 286, 294, 342, 343, 348
Dolar, Jaroslav 345
Domić, Beata 367
Domjanić, Dragutin M. 68
Domljan, Žarko 214, 231
Donat, Branimir 133, 139
Dončević, Ivan 342
Dostojevski, Fjodor Mihajlovič 96, 118, 120, 127, 132, 133, 135, 136, 137
Dovey, Kim 48, 58
Draaisma, Douwe 96, 108
Draga 131, 136, 137
Dragičević, Josipa 128, 139
Dragović-Soso, Jasna 145, 162
Drašković (obitelj; zaklada) 239

Draušnik, Jurica 95, 104, 105, 107
Draušnik, Olga 368
Dremel, Anita 322, 334
Drnovšek, Marjan 322, 333
Dučić, Jovan 68
Duda, Igor 273, 281
Dufy, Raoul 189
Duffy, Patrick 189
Dujšin, Dubravko 75, 341, 345, 349
Dulibić, Frano 166, 171, 176
Dulibić, Ljerka 195, 196, 197, 198, 201, 207, 208
Duncan, Isadora 366

Dž

Džamonja, Dušan 225, 228
Džonić, Uroš 68

Đ

Đaković, Đuro 273
Đilas, Aleksa 145, 162
Đilas, Milovan 360
Đorđević, Bojan 7, 25, 38, 41, 354, 361
Đorđević, Nevenka 213
Đorđević, Tihomir R. 68
Đuka 132
Đurđan, Đurđa 342, 348
Đurić, Miloš 144, 146, 154
Đurić, Željko 353, 356, 361
Đurinović, Maja 363, 364, 365, 367, 368, 370

E

Eisenstadt, Samuel N. 48, 58, 296
Ekberg, Anita 22
Ellwanger, Karen 310, 319
Elvira 112, 115
Engel Lang, Gladys 376, 391
Engels, Friedrich 296
Engelshaus, Janez Erazem (barun) 199
Engelshaus, Renata Leopoldina (barunica) 199
Epstein, Jacop 185
Erdeljanović, Jovan 68
Erenburg, Ilja 183
Erminija 131, 136
Ernesto 395

F

Fabbri, Umberto 84
Fanelli, Mario 381, 384
Feldman, Andrea 255, 256, 258, 265
Felman, Shoshana 131, 138, 140
Ferber Bogdan, Jasenka 196, 208
Filipčić Maligec, Vlatka 336, 349
Filla, Emil 181
Firšt, Robert 186
Flaker, Aleksandar 132, 140, 168, 176
Floda von Reltih, Benito 132, 139
Florjanović 113
Forenbacher, Dragutin 98
Foscolo, Ugo 353, 354, 361
Foujita, Tsuguharu 184
Frangeš, Ivo 142, 150, 162, 352, 354, 355, 361
Franičević, Marin 142, 144, 152, 301
Franković, Vladimir 99
Franz-Štern, Ranka 236, 262, 265
Frelić, Željko 339
Freud, Sigmund 103
Fritz/Hans 115
Fritzi Vall, Claudia 366
Frol, Ivo 301, 302
Froman, Margarita 363, 364, 365, 367, 369
Frye, Northrop 130

G

Galeb, Ivan 111, 112, 124, 132, 353, 354, 356, 358, 359, 360, 361, 362
Galić, Roman 381
Gallagher, Tom 34, 41
Galović, Milan 310, 319
Galjer, Jasna 216, 223, 232
Gamulin, Grgo 217, 291
Gantar Godina, Irena 322, 333
Garencières, Theophilus de 403
Garzia, Italo 353, 361
Gavazzi, Milovan 291

Gavella (Gavela), Branko 21, 75, 291, 339, 346, 348
Gavrilović, Milan 68
Gay, Peter 46, 58
Georgijević, Krešimir 144, 146
Geratović, Milan 99, 104
Gerner, Eliza 338, 341, 349
Giotto di Bondone 354
Giriček, Vjekoslav 336
Gjalski, Ksaver Šandor 16
Gjerdevik, Reidar 292
Gjurić, Milenko 188
Glembaj (obitelj) 341
Glembaj, Ignjat 341
Glembaj, Leone 341
Gligorić, Velibor 345
Gliha, Oton 214
Glumac, Sergije 184, 192
Glunčić-Bužančić, Vinka 132, 139
Glückselig, Max 198
Glückselig, Samuel 198
Goethe, Johann Wolfgang (Gete, Johan Volfgang) 123
Gojkovica 75, 76
Goldoni, Raul 222, 225, 227, 228
Goldstein, Ivo 11, 16, 19, 23, 44, 58, 144, 145, 162
Goldstein, Slavko 17, 18, 23, 260, 265
Golik, Krešo 368
Goritz Pavelić, Mercedes 366
Gostič, Josip 339
Gostl, Branko 101
Gotcheff, Ljudmil 336, 349
Grabmann, Martin 133, 140
Grantsák (obitelj; zaklada) 239
Graovac, Ivo 385, 390
Grdan, Vinko 168, 169
Grgić Maroević, Iva 353, 361
Grivec, Franc 328, 333
Grković, Mato 344, 345, 349
Grol, Milan 32, 68
Grosz, George (Gros, Georg) 168, 169, 170, 175, 176, 190
Grubić, Igor 222
Grubišić, Ivan 303
Guaragnella, Pasquale 353, 361
Guardini, Romano 399, 400
Gulin Zrnić, Valentina 20, 23, 379, 390
Gušić, Branimir 288
Gutenberg, Johannes 376, 390
Gvozden, Vladimir 7

H

Haberle, Marijan 386
Habsburg, Albert (Austrijski, Albert) 201
Habsburg, Franjo Josip I. 236, 265
Habsburg, Karlo V. 201
Habsburg, Maksimilijan II. 201
Habsburg, Rudolf II. 201
Hadžić, Miloš 144, 146
Hall, Peter 47, 58
Hamlet 186
Hamm, Josip 142, 144, 152, 153, 154, 156, 162
Harmoš, Oskar 367, 369, 372
Hećimović, Branko 346, 348
Hegedušić, Krsto 165, 166, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 213, 216, 291
Heine, Heinrich (Hajne, Hajnrih) 27, 41
Heinzel, Vjekoslav 11, 22
Heraklo 398
Herceg, Rudolf 98, 99, 101, 104, 108
Hercigonja, Silva 367
Heršak, Zdenka 339
Hesse, Hermann 366
Hirschl Jelenska, Alma 366
Hitil, Josip 225
Hobsbawm, Eric J. 47, 58
Hodža, Enver 344
Hoffmann, Ernst Theodor Amadeus 132
Hofman, Ivan (Хофман, Иван) 286, 294, 342, 343
Holjevac, Većeslav – Veco 11, 19, 22, 298, 336, 375, 376, 378, 379, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391
Horvat, Josip 44, 47, 55, 57, 297, 305, 311, 319
Horvat, Joža 142, 155, 161
Horvat, Marija 236
Horvatin, Kamilo 173
Horvatinčić, Vlado 99
Hrastar, Tihana 218, 219, 232
Hraste, Mate 142, 144, 148, 154, 156

Hrženjak, Juraj 378, 390
Hugo, Victor 406
Huntigton, Samuel P. 296, 305

I

Ibler, Drago 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 62
Ibn Sina 400
Ibrovac, Miodrag 67, 68
Ignjatović, Aleksandar 45, 58
Ilić, Anđelka 368
Ionesco, Eugène 21
Isus Krist 137
Ivan (književnik) 120
Ivančević, Radovan 221, 232
Ivančić, Ljubo 217
Ivanišević, Drago 359
Ivanko, Ivica 368
Ivanković, Vedran 379, 390
Iveljić, Iskra 309, 319
Ivić, Pavle 157, 162
Ivšić, Stjepan 144, 291, 301

J

Jagušt, Marijan 368
Jakac, Božidar 188
Jakopović, Dunja 324, 333
Jakovina, Tvrtko 160, 162, 216, 232
Jakovljević, Ilija 138, 140
Jakšić, Mileta 68
Jakšić-Leitner, Ivo 341, 348
Jambrešić, Slavko 342
Jambrišak, Marija 236
Janeš, Želimir 217
Janigro, Antonio 291, 355
Jaques-Dalcroze, Émile 365
Jareb, Mario 288, 294
Jauković, Desanka 354
Jelić, Vojin 142
Jelinčić, Frane
Jernej, Josip 352
Jevtić, Borivoje 68
Ježić, Hrvoje 368
Ježić, Radojko 340
Ježić, Slavko 142
Jiroušek, Antun 185, 193
Jirsak, Libuše 171, 176, 185, 192
Jonke, Ljudevit 142, 144, 146, 148, 150, 152, 153, 155, 156, 158, 159, 162, 163
Jovanović, Jovan M. (Pižon) 68
Jovanović, Milorad 367
Jovanović, Slobodan 67, 68, 70, 77
Jovanović, Vladimir 67
Jovanović, Vojislav M. – Marambo 33, 68
Jovičić, Slobodan 225
Joyce, James 366
Jukić, Marijana 213, 214, 232
Jukić, Vlado 98, 100, 103, 108
Julija 367
Julius, Dezider 95, 97, 98, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107
Julius, Stevo 99, 100, 101, 104, 105, 107
Jung, Carl Gustav 366
Jungmann, Rudolf 62
Juranović-Tonejc, Martina 200, 207
Jurić, Mira 301
Jurić, Mirjana 323, 333
Jurić Zagorka, Marija 16, 307, 310
Jurković, Marijan 142, 144, 147, 154, 162
Jurković, Vinko 366, 370

K

Kafka, Bohumil 180
Kajfeš, Antun 336, 349
Kalan, Janez 327, 333
Kalođera, Marko 31
Kampuš, Ivan 12, 23
Karađorđević, Aleksandar I. 39, 178, 179, 185
Karahasan, Dževad 393
Karaman, Igor 12, 23
Karasek, Emil 345
Karbić, Damir 253, 265
Kastl, Sonja 367
Kašanin, Milan 68
Kaštelan, Jure 128, 140, 142, 144, 152, 355
Katić, Milan 367
Katušić (dr.) 188
Kavur, Joža 337
Kavurić, Đuka 223
Kecmanović, Ilija 142, 151, 162
Keko (šjor) 112

Kennard, Howard William 185
Kern Mačković, Milivoj 85
Khuen-Héderváry, Károly 45
Kierkegaard, Søren 397, 401
Kilibarda, Vesna 358, 361
Kirkbride, Thomas Story 103
Kiseljak, Mario 29
Klaesi, Jakob 97
Klasić, Hrvoje 277, 281
Klausen, Detlef 27, 41
Klee, Paul 168
Klibansky, Raymond 401
Kljaković, Jozo 185
Knapić, Dragan 342, 348
Knez, Marija 322, 333
Kneževič, Snješka 48, 58, 199, 207
Knoll, Petar 45, 57
Kojen, Leon 69, 78
Kokotović, Nada 368
Kolacio, Zdenko 45, 58, 219, 221, 226, 232, 377, 378, 390
Kolar, Bogdan 325, 334
Kolar, Slavko 101, 142, 354
Kolar-Dimitrijević, Mira 12, 13, 14, 16, 23, 24, 44, 58, 199, 207, 324, 334
Kolesar, Irena 337, 348
Kolešnik, Ljiljana 216, 217, 228, 232
Kollwitz, Käthe 190
Komić Marn, Renata 199, 207
Kon, Geca 114
Končar, Rade 377, 378, 385
Koníček, Oldřich 180, 181, 192
Konstantinović, Rade 359
Koprivec, Daša 322, 334
Korać, Ljubiša 286, 294
Korenčić, Mirko 19, 24
Korežić, Stjepan 31
Koriolan 186
Korolija, Mirko 32, 68, 69, 75, 76, 77
Koselleck, Reinhart 48, 58
Kosor, Josip 68, 76, 77
Kostović, Tomislav 15, 24
Košak, Tina 199, 207
Košutić, Sida 310
Kotarbinski, Tadeuš 290
Kovačević, Božidar 67, 142
Kovačević, Krešimir 84, 93
Kovačević, Milovan 51, 61
Kovačić, Ivan Goran 132, 276, 355
Kovačić, Josip 188
Kovačić, Krešimir 316, 319
Kovačić, Viktor 45, 49, 54, 57, 58
Kovijanić, Ranko 27
Kozarčanin, Ivo 132
Kozelj, Janez 325
Kraepelin, Emil 96, 108
Krajačić, Ivan – Stevo 298, 301
Kralj, Božena 255, 265
Kraljević, Egon 211, 232
Kraljević, Inga 211, 212, 232
Kraljević-Bašić, Iva 378, 390
Kramar, Ivan 368
Kramsch, Olivier 47, 58
Kranjčević, Silvije Strahimir 116, 125
Kraus, Gertrud 364, 366, 370
Kravar, Zoran 167, 168, 176
Krbek, Ivo 291
Kreačić, Otmar – Kultura 298
Kristl, Vlado 224
Krivokapić, Gordana v. Krivokapić Jović, Gordana 74, 78
Krivokapić Jović, Gordana v. Krivokapić, Gordana 67, 73, 74
Krizman, Tomislav 75, 185, 214
Krizmanić, Ivica 336, 349
Krklec, Gustav 68, 142, 144, 356
Krleža, Miroslav 13, 16, 17, 21, 24, 33, 35, 54, 57, 75, 132, 143, 144, 165, 166, 167, 168-169, 170, 171, 173, 174, 175, 176, 216, 346, 355, 359
Krmpotić, Ivan 336
Krog-Radoš, Dragica 336
Krstić, Petar 83
Krstulović, Vicko 300
Kršinić, Frano 180, 291
Kršnjavi, Izidor 178
Kržišnik-Bukić, Vera 323, 334
Kubaček, Franjo 81
Kučan, Ninoslav 226
Kučera, Elza 262
Kuděla, Jiři 180, 192
Kulmer, Ferdinand 217
Kulundžić, Josip 365
Kuljiš, Vatroslav 221, 232

Kumanudi, Kosta 68, 71
Kumar, Srečko 83
Kuntarić, Ante 345
Kušević, Rajko 288
Kutlača, Jandrija 115
Kuzmić, Željko 387, 391

L

Laban, Rudolf 365, 366, 368, 369, 370, 371
Lang, Slobodan 285, 286, 289, 290, 294
Lalević, Miodrag S. 142
Lalić, Radovan 142, 144, 146, 147, 148, 151, 152, 154, 155, 157, 161, 162
Lang, Kurt 376, 391
Laslo, Aleksandar 199, 207
Laub, Dori 131, 138, 140
Lavrovski, Leonid Mihajlovič 367
Lazarević, Branko 668
Lazarević, Laza 123
Le Corbusier 49
Lecher-Švarc, Vesna 98, 108
Leček, Suzana 253, 265
Ledinek Lozej, Špela 322, 334
Leger, Fernando 189
Lenkey, Eugen 178
Lenuci, Milan 48
Lenjin, Vladimir Iljič 39
Leopardi, Giacomo 354, 358
Leskovac, Mladen 144, 154
Levak, Ambroz 121
Léger, Fernand 184
Lhote, André 184
Lhotka, Fran 367
Lhotka, Nenad 367, 368, 372
Lilti, Antoine 308, 319
Lipovac, Marijan 180, 192
Livadić, Branimir 68, 76
Lizeta 395
Lohengrin (Loengrin) 116
Loos, Adolf 49, 51, 58
Loschek, Ingrid 309, 310, 319
Lovrenčić, Ivo 227
Löwy, Slavka 203
Luca 115
Lucerna, Camilla 236
Luetić, Tihana 235, 236, 239, 253, 255, 265
Luketić, Stevan 221, 227, 228
Lunaček, Vladimir 45, 58, 181, 191
Łopieński (Lopienski), Ignacy 189

M

Macanović, Hrvoje 256, 265
MacNab, Allan 187
Maček, Vladko 269
Maduna, Ladislav 97
Magaš, Lovorka v. Magaš Bilandžić, Lovorka 170, 176
Magaš Bilandžić, Lovorka v. Magaš, Lovorka 196
Majer Bobetko, Sanja 80, 93
Maković, Zvonko 180, 192, 196
Maletić, Ana 368, 369, 370
Maletić, Vera 368
Mali 129, 130, 131, 132, 136, 137
Malić, Nevenka 358
Malinar, Anđelko 167, 169, 176
Malrich (Salon Malrich) 184
Mamford, Luis 26, 41
Mandić, Igor 130, 140, 368
Mann, Thomas (Man, Tomas) 118, 120
Manjkovska, Jelena (Elena) 339, 340
Maraković, Marko 8
Maravić, Milka 236
Marchioli, Sonja 368
Marčetić, Marija 8
Marić, Ante 100
Marić, Mihaela 8, 375
Marić, Milan 199
Marić, Momčilo 289
Marić, Svetislav 142, 144, 150, 162
Marinković, Dušan 7, 110, 124, 125
Marinković, Jelena 67
Marinković, Ranko 132, 140, 341
Marjanović, Milan 13, 24
Marjanović, Vjera 262
Markantunova, Madona 130, 131, 132, 134, 135, 136, 137
Markovac, Pavao 364
Marković, Katarina 240
Marković, Marko 142, 144
Marković, Radoje 181, 182, 192
Marković, Savka 67

Marković, Stefan 67
Marković, Steva 147, 161
Marković, Špiro 240
Marković, Vjera 367, 368
Maroević, Tonko 170, 176, 360, 361
Marx, Karl 296
Mařatka, Josef 180
Masaryk, Herbert 180
Masaryk, Tomáš G. 180
Maštrović, Tihomil 128, 139, 140, 354, 361
Matějček, Antonín 180, 181, 192
Maticka, Marijan 200, 207
Maticki, Miodrag 35, 41, 354, 362
Matić, Svetozar 68, 142, 150, 162
Matijević, Zlatko 31, 41
Matisse, Henri 189
Matković, Hrvoje 14, 24
Matković, Marijan 338, 344, 345, 346, 348, 349
Matković, Stjepan 272, 281
Matoš, Antun Gustav 13, 24, 54, 58, 95, 96, 108, 172, 176
Matošević, Andrea 273, 281
Matović, Vesna 354, 362
Maurer, Ivka 341
Mautner, Eugen (Mihajlovski, Evgenije) 68, 71, 77, 78
Mayer (obitelj) 199
Mazić, Ivana 341
Mazzieri, Gianna v. Mazzieri-Sanković, Gianna 353, 361
Mazzieri-Sanković, Gianna v. Mazzieri, Gianna 359
Mekanik 136
Melanija (tetka) 112, 113, 116, 117, 124
Mesarić, Kalman 365, 370
Meštrović, Ivan 69, 170, 176, 180, 185, 189, 192, 193, 213, 221, 222, 226, 232
Mezei, Stevan 341
Micić, Branko (Poljanski, Branko Ve.) 182, 184
Micić, Ljubomir 16, 183, 192
Mićanović, Krešimir 141, 142, 147, 148, 157, 159, 162
Mihajlov, Mihajlo 360
Mihal-Brandl, Naida 200, 207
Mihalić, Veljko 202, 207
Mihaljević, Josip 378, 391
Mihelčić, Jelena 368, 370
Mikić, Radivoje 132, 140
Miklavčič-Brezigar, Inga 322, 334
Milanko, Andrea 127
Milanja, Cvjetko 133, 138, 140
Milčinović, Adela 365
Milčinović, Andrija 365
Milčinović Tashamira, Vera 365, 366, 370, 372
Mile (pop) 112
Miličić, Sibe 68
Milićević, Nikola 148, 161
Milinov (obitelj) 52
Milisavac, Živan 142, 144, 148, 149, 157, 158, 161, 359
Miliša, Đorđe (Jure) 128
Milišić, Senija 288, 294
Mill, John Stuart (Mil, Džon Stjuart) 69
Milojević, Miloje 68
Miloš, Ljubo 99
Milovan, Irena 368
Milovanović, Milan 185
Milovanović, Srđan 100, 108
Milušić, Ante 285, 286, 289, 290, 294
Miljković, Branislav 68
Mirković, Ivan 180
Mirković, Klaudije 227, 232
Miše, Jerolim 171, 175
Mix, Paolo 352
Mlakar, Pia 367
Mlakar, Pino 367
Mlekuž, Jernej 322, 334
Mohorovičić, Andrija 345
Molović, Jordan M. 142, 154, 163
Moravia, Alberto 357
Moro, Antonio 199
Morokvašić, Mirjana 321, 334
Moskovljević, Miloš S. 142, 144, 147, 153, 154, 163
Motika, Antun 216, 217
Mønnesland, Svein 145, 163
Mravak, Šime 112, 113
Mrazović, Karlo – Gašpar 300, 301, 302
Mrduljaš, Igor 341, 349
Mrduljaš, Maroje 227, 228, 232
Mrnjavčević (obitelj) 75
Muirhead, David 187

Mujadžić, Omer 168, 169
Murgić, Božidar 200, 206
Murtić, Edo 18, 214, 217, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 231
Mutnjaković, Andrija 220, 221, 225, 232
Mühsam, Jacques 198

N

Najbar-Agičić, Magdalena 212-213, 215, 232, 267, 281, 285, 286, 287, 294, 295, 305
Narandža, Mila 368
Nash, John 185
Nastasijević, Momčilo 37, 38, 68
Nazor, Vladimir 17, 68, 75, 129, 355
Nedić, Borivoje 142
Neidhardt, Juraj 49, 52
Nemec, Krešimir 129, 137, 140
Neumann, Zlatko 49
Nikić, Fedor 68
Nikolajević, Boža S. 26
Nikolić, Milica 133, 139
Nikolić, Radoslav 341
Nikšić, Radovan 226
Nilus, Petro 181
Nissl, Franz Alexander 96
Nostradamus (Michel de Nostredame) 403
Novak, Grga 29
Novak, Slobodan 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140
Novak, Viktor 29
Novaković (obitelj; zaklada) 239
Nučić, Hinko 345
Nučić-Careva, Bogumila (Mila) 340
Nussbaum, Martha K. (Nusbaum, Marta) 131, 140

O

Obrenović, Miloš (knez) 67
Odak, Tomislav 47, 58
Odar, Alojz 328, 333
Odette 373
Ograjšek Gorenjak, Ida 235, 238, 243, 244, 265, 309, 319
Oraić Tolić, Dubravka 172, 176
Oremović, Mia 340
Ostoja, Mirko 222
Ostoja, Tomislav 222
Ostrogović, Božica 226
Ostrogović, Kazimir 226
Otelo 186

P

Pajnič, Katarina 323, 334
Palčok, Zoran (Ivan) 301, 305, 345
Papa, Pasquale 354
Paracelsus (Theophrastus Bombastus von Hohenheim) 402
Paronić, Samanta 8
Pasarić, Vinko 341
Pasini Tržec, Iva 195, 196, 197, 198, 200, 201, 202, 207, 208
Pašić, Nikola 28, 72, 74
Pate, Rudolf 325
Pavelić, Ante 99
Pavešić, Slavko 142, 150, 163
Pavleković, Mirko 345
Pavlenić, Boris 368
Pavletić, Vlatko 18, 24, 59, 130, 140
Pavličević, Simo 81
Pavličić, Pavao 130, 131, 140
Pavlova, Ana 364
Pavlović, Boro 214, 223, 231, 232
Pavlović, Cvijeta 132, 139
Pechstein, Max 190
Pečnik, Daniel 168, 169
Peić, Blaženka 262
Pejnović, Dušan 288
Pekić, Borislav 28, 41
Penkala, Slavoljub 12
Peno, Vesna (Пено, Весна) 80, 93
Perić, Ivo 13, 16, 24
Perković, Mirko 345
Petković, Novica 37
Petrač, Božidar 128, 140
Petranović, Branko 343, 349
Petrović, Boško 144
Petrović, Ivana 240
Petrović, Mihajlo 68

Petrović, Milić F. (Петровић, Милић Ф.) 286, 294, 342, 343, 348
Petrović, Rastko 68
Petrović, Roza 240
Petrović, Strahinja 345
Petrović, Svetislav 67, 68
Petrović, Veljko 68, 144, 154
Petrović Alas, Mihailo 68
Petrović Njegoš, Danilo 116
Petrović Njegoš, Nikola 116
Petrović Njegoš, Petar II. 358
Picasso, Pablo 183, 184, 189, 193
Picelj, Ivan 18, 223, 224
Pičman, Josip 49, 51
Pijade, Moša 226, 227, 232, 379
Piletić, Milana 352, 362
Pinko 112, 357
Pirandello, Luigi (Pirandelo, Luiđi) 75
Pirker, Pero 385, 387
Pišković, Tatjana 147, 162
Planić, Stjepan 46, 51, 58
Platon 118, 398, 401
Plavšić, Dušan 184, 185
Plečnik, Josip 68
Plemenčić, Mia 59
Počanić, Patricia 209, 226, 228, 229
Podgorska, Vika 75
Podkovac, Zvonimir 364, 367, 368, 370
Poe, Edgar Allan 96
Poelzig, Hans 49
Poganovski, Jurij 290
Polić, Branko 339, 348
Ponti, Giovanni 352, 362
Popovčak, Borivoj 198, 201, 208
Popović (obitelj) 68
Popović, Bogdan 67, 68, 69, 77
Popović, Branko 185
Popović, Dimitrije 67, 68
Popović, Dragana 301, 305
Popović, Jovan 67
Popović, Pavle 67, 68
Popović, Vladeta 68
Postružnik, Oton 168, 169
Potočnjak, Vladimir (Vlado) 49, 53, 54, 58
Prančević, Dalibor 180, 192
Prandau (obitelj; zaklada) 239, 240
Pranjić, Zdenka 381
Prebil, Žarko 368
Predić, Milan 67
Preisler, Jan 180
Prelog, Petar 7, 165, 166, 170, 172, 174, 176, 216, 232
Premerl, Tomislav 48, 49, 50, 56, 58
Premeru, Ante 288
Prešeren, Anton 325
Pribićević, Adam 68, 70, 71, 77
Pribićević, Milan 70, 73, 74, 77
Pribićević, Svetozar 30
Prica, Zlatko 223, 224, 227, 229
Prochaska, Karlo 81
Prodanović, Bora 39
Prodanović, Jaša 39
Prokofjev, Sergej 367
Protić, Miodrag B. 173, 175
Protić, Stojan 72
Proust, Marcel 360, 362
Puccini, Giacomo 344
Pukšec, Josip 336
Putz, Ljiljana 373

R

Rabelais, François (Rable, Fransoa) 127, 131, 132, 134, 136, 138, 139
Račić, Josip 170, 172, 176
Rački, Mirko 185, 213
Radauš, Vanja 213, 291
Radelić, Zdenko 145, 163, 201, 208
Radić, Stjepan 28, 29, 30, 33, 38, 39, 70, 71, 241
Radić, Zvonimir 226
Radončić, Karlo 239
Radovan (Zbirka Radovan) 203, 204, 205, 206
Radovan, Eugen 203, 204, 208
Radovan, Kamila 203, 204, 205
Radovančević, Ljubomir 98, 108
Radovanović, Vojislav 29
Radovčić, Josip 345
Radović, Darja v. Radović Mahečić, Darja 31, 41
Radović, Đuza 142, 144, 152
Radović Mahečić, Darja v. Radović, Darja 55, 58
Radulović, Jovan 114, 120

Ramous (Ramu), Osvaldo 354, 355, 356, 358, 359, 361
Raos, Ante 301
Rastek, Josip 217
Raten, Mateja 322, 334
Raukar, Mladen 369
Reberski, Ivanka 166, 167, 171, 176
Rehnig, Otto 49
Reiser, Nikola 217
Rejmont, Vladimir 68
Remarque, Erich Maria 366
Richter, Vjenceslav 217, 221, 222, 223
Riffer, Milko 128
Rikard III. (kralj) 186
Riman, Barbara 321, 322, 325, 326, 334
Rimski-Korsakov, Nikolaj 364
Ristović, Milan 19, 24
Ritig, Svetozar 72
Ritz, Marija 381
Rodić, Željko 100, 108
Rodin, Auguste 180
Rogelja, Nataša 322, 334
Roglić, Josip 291
Roić, Sanja 351, 352, 353, 354, 359, 361
Rojc, Nasta 188
Rojc-Katušić, Vjera 236
Roje, Ana 367, 369, 372
Roje, Ante 367
Roksandić, Drago 7, 48, 58, 110, 114, 125, 295, 305, 336, 349, 352, 353, 354, 361, 387, 391, 393
Romeo 367
Rosandić, Toma 185
Rosenberg (obitelj) 203
Rošić, Đuro 345
Roterdamski, Erazmo 132, 135
Rotkvić, Angela 226
Różycki, Ludomir 364
Rushbury, Henry 187
Russo, Kurt W. 34, 41
Rutić, Joža 337
Ružić, Branko 214, 217, 226

S

Sablić, Rudolf 217
Sabolić, Kruno 14, 24
Saili, Dragutin – Konspirator 300, 336, 345
Saint-Saëns, Camille 364
Sakel, Manfred Joshua 97
Samardžija, Marko 159, 163
Sandercock, Leonie 47, 58
Sarajčić, Marija (Mika) 301, 305
Savić, Stevan 54, 55, 63
Savić, Svetolik 26
Savić Rebac, Anica 68
Schiller, Friedrich 131
Schneider, Artur 196, 207
Schneider, Darko 173, 176
Schneider, Sabine 48, 58
Schumann, Robert 364
Schwabe, Randolph 187
Schwarz, David 12
Schwarz, Lavoslav 227
Schweighofer, Anton 49, 58
Schwel, Mara 311
Scull, Andrew 102, 108
Seidel, Karlo 55
Seissel, Silvana 226
Sekulić, Isidora 68
Selem, Petar 368
Selnik, Marina 211, 232
Seljan, Vlado 369
Senečić, Stanko 199
Senić, Nada 142, 146, 151, 163
Sennett, Richard 405, 406
Senjković, Reana 273, 281, 344, 349
Sequi (Sekvi), Eros 352, 355, 356, 357, 358, 361, 362
Serdar, Vladimir 290, 294
Sertić (obitelj) 368
Sertić, Ladislav 367
Shakespeare, William 132, 186
Sharif, Omar 22
Shorter, Edward 96, 108
Showalter, Elaine 103, 108
Sibila, Iva Nerina 366, 370
Sila, Zdenko 226
Silone, Ignazio 354, 358, 361
Simić, Novak 142
Simmel, Georg 309, 319
Simon, Hermann 98, 106
Simončič, Katarina Nina 309, 319
Simonović Sequi, Ivanka 356

Simonton, Deborah 235, 265
Sinobad, Zlatko 380, 384
Sirotković, Hodimir 239, 241, 261, 265, 285, 286, 289, 290, 294
Skerlić, Jovan 26, 41, 69, 143, 161
Skok, Petar 142, 288, 352
Skopal, Stela 213
Skrt, Darja 322, 334
Slamnig, Ivan 138
Slavíček, Antonín 180
Slinko 112
Slukan Altić, Mirela 387, 391
Smetana, Bedřich 344
Smodlaka, Josip 142, 147, 149, 151, 163
Smrekar, U. 188
Sokrat 401
Soljačić, Marko 75
Spehnjak, Katarina 343, 349, 378, 379, 391
Spencer (Spenser), Herbert 69
Spinčić, Vlasta 368
Srejović, Dragoslav 76, 78
Staljin, Josif Visarionovič 18, 303, 341
Stanarević, Nikola 68
Stančić, Svetislav 33, 34
Stanić, Milija 142
Stanimirović, Vladimir 75, 76, 77
Stanislavski, Konstantin 33
Stanojević, Laza 96
Starčević, Ante (kipar) 217
Stefanović, Jovan 29, 291
Stefanović, Svetislav 32
Steiman, Zora 237, 265
Steinkuš, Josipa 236
Stepan, Zlatica 341
Stepinac, Alojzije 298
Sterne, Laurence 132
Stevanović, Boro 76, 77
Stevanović, Mihailo 142, 144, 147, 149, 150, 154, 156, 157, 159, 163
Stevanović, Pavle 68
Stilinović, Marijan 105
Stilinović, Milica 59
Stojadinović, Dragomir 28, 41
Stojadinović, Milan 28
Stojković, Pajo 337
Strahl (obitelj) 199
Strajnić, Kosta 68
Stravinski, Igor Fjodorovič 364
Stražnicki, Stanislav 80, 83
Strižić, Zdenko 46, 48, 49, 51, 52, 55, 58, 62
Strossmayer (obitelj; zaklada) 239
Strossmayer, Josip Juraj (Strossmayerova galerija; Strossmayer Gallery) 195, 196, 197, 198, 199, 201, 203, 206, 207, 208
Strozzi, Tito 338, 339
Studin, Marin 167
Stupica, Bojan 345
Subotić, Irina 183, 192
Sučić, Zvonimir 98
Sulić, Veseljko 368
Sunko, Dioniz 49, 52, 53, 54, 62
Survage, Léopold 184
Susovski, Marijan 184, 192
Sušanj, Ivan 381
sv. Franjo (Frane) Asiški 354
sv. Sebastijan 357
Svevo, Italo 354
Szabo, Agneza 323, 334
Szapáry, Ladislav (grof) 199, 207

Š

Šafranek-Kavić, Lujo 364
Šantel, Saša 188
Šantić, Aleksa 68
Šantić, Franjo 336
Šarić, Tatjana 271, 281
Šašić, Miroslav 346, 349
Šeferov, Vilko 217
Šegedin, Petar 144, 216
Šegvić, Neven 45, 50, 54, 57, 58, 59, 63, 222, 225
Šeherezada 364
Šenoa, Branko 188
Šentija, Josip 158
Šeparović, Ana 171, 176, 213, 215, 216, 232
Šepić, Dragovan 13, 24
Šidak, Franjo 79, 80, 81, 84, 85, 92
Šidak, Jaroslav 79, 81, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 236, 239, 264, 265, 283, 294
Šifer, Vladimir 68
Šimetin Šegvić, Nikolina 43, 49, 59
Šimić, Antun Branko 33, 143

Šimon, Tavik František 180, 188
Šimončić-Bobetko, Zdenka 14, 24, 242, 265
Šimrak, Robert 221, 232
Šimsa, Jan 102
Šimunović, Dinko 69
Šimunović, Frano 217
Šipka, Milan 145, 163
Šira (Salon Šira) 178
Širola, Božidar 364
Šišić, Ferdo 182
Šišić, Milena 182
Škiljan, Filip 322, 323, 330, 334
Škreb, Zdenko 144, 146
Škrinjarić, Tihana 373
Šnajcer, Artur 29
Šobota, Vlado 15, 24
Šohaj, Slavko 217
Šolc, Oto 59
Španiel, Otokar 180
Šparemblek, Milko 367, 368
Špiljak, Mika 302, 303, 346, 349
Šrepel, Ivo 185, 192
Štampar, Andrija 15, 237, 238, 249, 250, 251, 252, 253, 256, 258, 264, 291
Štefan, Franjo 82
Štursa, Jan 180
Šubert, Gabriela 35, 41
Šubic (obitelj) 188
Šubic, Rajko 188
Šubic Kovačević, Ivana 79
Šukić (krojač) 337
Šumanović, Sava 365
Šutek 118
Šuvaković, Miško 210, 215, 233
Šuvar, Mira 337, 348
Švabinský (Švabinski), Max 180, 188, 189
Šverljuga, Eleonora 188

T

T., Dragan 395, 396, 397, 404
Tabaković, Ivan 168, 169
Tagore (obitelj) 181, 182
Tagore, Abanindranath 182, 193
Tagore, Gaganendranath 182, 193
Tagore, Rabindranath 182, 183, 193
Taine, Hippolyte 172
Tajzl, Zvonimir 368
Tartaglia, Marino 214
Tavčar, Alojz 291
Teofrast 406
Terzić, Slavenko 74, 78
Tesla, Nikola 378, 385
Težak, Božo 288, 921
Thot, Karlo/Karelj 83
Tijardović, Ivo 336, 338, 342, 344, 345, 347
Tiljak, Đuro 213
Timet, Tomislav 15, 24, 376, 377, 378, 379, 391
Tkalčić, Vjera 236
Todorović, Aleksandar 314, 319
Tomašević, Ernest 222
Tomislav (kralj) 29
Tomljenović, Tomislav 72, 73, 78
Tonković, Zdenko 171, 176
Topić Mimara, Ante 204, 205
Tosca 339
Törne, Elisabeth (Jelisava) 366
Trandafil, Ivan 240
Trandafil, M. 240
Trepše, Marijan 180
Tresić Pavičić, Ante 68
Trivunac, Miloš 68
Trojanović, Sima 68
Trpinac, Đuro 178
Trs, Vojko 381
Truhelka, Jagoda 236
Tućan, Fran 142, 291
Tunina 134
Turina, Vladimir 221, 225
Turkalj Šarić, Ljiljana 236, 259
Turković, Ružica 297
Twardowski, Pan 364

U

Ugrenović, Pavle 288
Ujević, Augustin Tin 68, 132
Ullrich (Salon Ullrich; Galerija Ulrich) 177, 178, 179, 180, 183, 184, 188, 189, 196, 208, 214
Ullrich, Antun 178, 180, 184, 191
Ullrich, Edo 178
Uršić, Vlasta 341

Utrillo, Maurice 189
Uzelac, Milivoj 180, 192, 197

V

Vaglio, Luca 354, 358, 359, 361, 362
Valušek, Berislav 217, 233
Van den Brink, Paul J. 34, 41
Vanka, Maksimilijan 364
Varga, Dragutin 336
Vasić, Dragiša 68
Vasić, Miloje M. 68, 69, 76, 78
Vaughan, William 406
Vavra, Jelisava 182
Venturi, Lionello 354
Venturini, Darko 225, 233
Vesić, Ivana (Весић, Ивана) 80, 93
Veža, Mladen 214
Vidačić, Štefica 308
Vinaver, Stanislav 33, 34-35, 40, 142
Vindjanan, Misra 292
Visković, Velimir 130, 137, 140, 168, 176
Vitić, Ivan 227
Vladislavić, Ante Tonči 309, 319
Vlajinac, Milan Ž. 68
Vlaminck, Maurice de 189
Vodnik, Branko 29
Vojinović, Staniša 75, 78
Vojnović, Branislava 104, 105, 107, 272, 280, 281, 285, 294, 297, 298, 300, 301, 302, 303, 305, 341, 342, 343, 346, 348
Vojnović, Ivo 33
Vojnović, Petar 240
Vončina, Nikola 380, 381, 384, 391
Vošnjak, Bogumil 68
Vouk, Vale 291
Voženilek, Zlatko 368
Vrkljan, Ante 299, 336
Vrkljan, Zlatan 221, 232
Vrsalović, Boris 340
Vrus Murtić, Goranka 221
Vučo, Julijana 361
Vujanović, Barbara 180, 192
Vujatović, Stevo 337
Vujić, Žarka 196
Vuk-Pavlović, Pavao 182
Vukasica, Franjo 118
Vukić, Feđa 221, 232
Vukonić, Boris 309, 319
Vuković, Jovan 142, 144, 147, 155, 156, 163
Vuković, Tvrtko 147, 162
Vuletić, Ljiljana 261, 265
Vuljević, Ivo 381

W

Wagner, Otto 181
Wagner, Richard (Vagner, Rihard) 27, 41, 116
Wagner Jauregg, Julius 96
Waksman, Selman A. 290
Warnier, Raymond 189, 190, 192, 193
Waroquier, Henry de 184
Weber (Veber) Šaban, Norbert 297
Weiss, Branka 201
Weiss, Ervin 198, 201
Weissmann, Ernest 49, 53
Wencelides (Vencelides), Arsen 68, 77
Werner (obitelj) 199, 207
Werther (Verter) 123
White, Ethelbert 185
White, Hayden 47, 59
Wickerhauser, Natalija 236
Wilkinson, Philip 55, 59
Woolf, Virginia 186
Wunderer-Gosch, Mimi 366, 370

Y

Yanni, Carla 103, 108

Z

Zadkine, Ossip 184
Zahariev, Vasilij 188
Zaharov, Rostislav 368
Zajc, Ivan 344
Zakrajšek, Kazimir 328, 333
Zander-Seidel, Jutta 310, 319
Zima, Zdravko 130, 140
Zlatić, Savo – Mićo 297, 298, 299, 305
Zorn, Stazica 322, 334
Zubac, Andreja 310, 311, 319
Zubčić, Rudi 367, 370
Zuzorić, Cvijeta 183

Ž

Žeravica, Katarina 366, 370
Žigić, Rade 301
Žigrović, Mladen 336, 337, 349
Žirovčić, Ivan 98
Žuljević, Ivan 225
Župić, Stanislav 98, 99, 101, 108

ZAGREB 1924. – 1930. I 1945. – 1967.
DRUŠTVO, KULTURA, SVAKODNEVICA
Znanstveni skup s međunarodnim sudjelovanjem Desničini susreti 2018.
Drago Roksandić (ur.)

Izvršni nakladnik
Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet
Zagreb, Ivana Lučića 3
tel. 01/4092-111; faks 01/6156-879
e-mail: info@ffzg.hr
www.ffzg.unizg.hr

Izvršni urednik
Boris Bui

Grafička oprema
Boris Bui
Marko Maraković

Prijevod sažetaka na engleski jezik
Marija Marčetić

Lektura i korektura
Samanta Paronić

Izrada kazala
Samanta Paronić

Idejno rješenje naslovnice
Marko Maraković

Grafičko oblikovanje naslovnice
Boris Bui

Naklada
300 primjeraka

Tisak i uvez
Tiskara Zelina, Sv. Ivan Zelina

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 001045412

Zagreb 1924. – 1930. i 1945. – 1967.: društvo, kultura, svakodnevica.
Zbornik radova sa znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem Desničini susreti 2018.
sedamnaesti je svezak Biblioteke DESNIČINI SUSRETI Centra za komparativnohistorijske i interkulturne studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
Objavljuju ga zajednički Centar za komparativnohistorijske i interkulturne studije i
FF press Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Zbornik sadržava 24 članka nastala na temelju izlaganja na skupu s međunarodnim sudjelovanjem *Zagreb 1924. – 1930. i 1945. – 1967.: društvo, kultura, svakodnevica*, koji je održan u Zagrebu od 14. do 16. rujna 2018. godine. Autori su članaka: Damir AGIČIĆ, Vladan BAJČETA, Snježana BANOVIĆ, Dragomir BONDŽIĆ, Andrea BUZOV, Andrea DER-HAZARIJAN VUKIĆ, Ljerka DULIBIĆ, Vinko DRAČA, Bojan ĐORĐEVIĆ, Maja ĐURINOVIĆ, Ivo GOLDSTEIN, Dževad KARAHASAN, Gordana KRIVOKAPIĆ JOVIĆ, Mihaela MARIĆ, Krešimir MIĆANOVIĆ, Andrea MILANKO, Magdalena NAJBAR-AGIČIĆ, Ida OGRAJŠEK GORENJAK, Iva PASINI TRŽEC, Patricia POČANIĆ, Petar PRELOG, Barbara RIMAN, Sanja ROIĆ, Drago ROKSANDIĆ, Nikolina ŠIMETIN ŠEGVIĆ i Ivana ŠUBIC KOVAČEVIĆ.

* * *

Multidisciplinarni i interdisciplinarni pristup povijesti Zagreba u naznačenim razdobljima bio je zadan, s jedne strane, činjenicom da su to godine kada Vladan Desnica, moderni klasik hrvatske književnosti, živi, sazrijeva i kasnije, stvara u Zagrebu, a, s druge strane, potrebom da se moderna povijest Zagreba – shvaćena kao predmet istraživanja u cijelom spektru društvenih, humanističkih i kulturoloških studija – kritički istraži i komparatistički raspravi, imajući na umu cezure 1918. i 1945. godine te različite „logike“ modernizacije Zagreba u razdobljima nakon tih cezura. (…) Dio sadržaja inicijalni su radovi o naznačenim temama, a dio su tekstovi koji sintetiziraju spoznaje koje su kumulirane u kraćem ili dužem vremenskom rasponu. (…) Zbornik je znanstveno prepoznatljiv doprinos boljem poznavanju povijesti Zagreba u 20. stoljeću, napose u razdobljima koja su bila u središtu pozornosti, ali i doprinos daljnjim kulturnoantropološkim i srodnim istraživanjima odnosa „pisac i grad“, „umjetnik i grad“ itd., kao i kreativnijim pristupima razumijevanju problematike revitalizacije kulturne baštine Zagreba.

prof. dr. sc. Dragan Damjanović
(iz recenzije)

Boravak Vladana Desnice u Zagrebu u dva sasvim različita razdoblja je prikladan okvir za različite interdisciplinarne pristupe istoriji glavnog grada Hrvatske. Usredsređenost naučne pažnje na zagrebačko društvo, kulturu i svakodnevicu podrazumevala je i istraživanje razvitka Zagreba kao moderne hrvatske metropole te kao epicentra promena koje sežu preko hrvatskih i jugoslovenskih granica i koje su prepoznatljive u raznim evropskim centrima (pre svega onim bliskim kao što su Beč i Budimpešta). Kroz istraživanje fenomena i procesa zagrebačke društvene, kulturne i intelektualne istorije navedenog razdoblja, autori i autorke zbornika su uspeli da otvore dijaloški prostor za adekvatno komparatističko propitivanje, odnosno utvrđivanje sličnosti i razlika, kontinuiteta i diskontinuiteta. Posebno dostignuće zbornika je njegova multidisciplinarnost, vidljiva iz samog sadržaja, a koja uključuje istraživanja iz istorije arhitekture, književnosti, umetničke igre, umetnosti, obrazovanja, filma, sporta. Time je snažno i uverljivo dočaran kontekst Desničinih boravaka u Zagrebu.

prof. dr. sc. Vladimir Gvozden
(iz recenzije)

CIJENA: 200,00 kn
9 789531 757942